

ÉVKÖNYV
1995

Szerkesztőbizottság

Hegedűs B. András
Kende Péter
Litván György
Rainer M. János
S. Varga Katalin

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia
és a Soros Alapítvány támogatásával

Az 1956-os Magyar Forradalom
Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete

ÉVKÖNYV
IV
1995

1956-OS INTÉZET • BUDAPEST • 1995

© 1956-os Intézet, 1995

Felelős kiadó Litván György
Felelős szerkesztő S. Varga Katalin
A szedés és a tördelés az 1956-os Intézet
számítógépes rendszerén készült.
Tördelte Simonyi Katalin
A nyomdai munkákat az Akadémiai Nyomda végezte
Felelős vezető: Freier László

ISSN 1216-1756

TARTALOM

<i>Kende Péter: Mégegyszer a magyar forradalom világjelentőségéről</i>	7
A KORAI KÁDÁR-RENDSZER	
Bevezetés	25
<i>Rainer M. János: A történelemmé vált Kádár-korszak.</i>	
Dokumentumok a kezdetről, 1956–57	27
<i>Hajdu Tibor: Volt-e pártellenzék az MSZMP megalakulása után?</i>	39
<i>Szakács Sándor: A „Kádár-korszak” gazdaságtörténetének néhány kérdése</i>	45
<i>Tischler János: Magyar–lengyel kapcsolatok a korai Kádár-korszakban, 1958 nyaráig</i>	61
<i>Valuch Tibor: A megtorlás természetrajza: Hajdú-Bihar megye 1956–57 fordulóján</i>	95
<i>Standeisky Éva: Beletörődés és alkalmazkodás. A hatalom és az írók</i>	107
<i>Murányi Gábor: „Az irodalomban nincs légüres tér”. A Tűz-tánc antológia</i>	137
<i>Varga Balázs: Filmpolitika, film és politika a forradalom után</i>	147
<i>Kertész Dezső–Litván György: Váci börtönsztrájk, 1960</i>	
Visszaemlékezések és dokumentumok	163
DOKUMENTUM	
<i>Borbándi Gyula: A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom</i>	235
MŰHELYMUNKA	
<i>Molnár Adrienne: Az ötvenhatosok második nemzedéke</i>	271
<i>Fakász Tibor: A forradalom a komáromi járásban</i>	287

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

<i>Börtönkereszt</i> (Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései) Bev., a kötetet szerk.: Elmer István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia, 1994. 224 o. (<i>Aszalós János</i>)	305
A demokratikus ellenzék és 1956. <i>Beszélő Összkiadás 1981–1989.</i> Bp. AB-Beszélő, 1992. (<i>Hegedűs B. András</i>)	313
1956 a középiskolai tankönyvek tükrében (<i>Szakolczai Attila</i>) <i>Sortűz Tiszakécskén 1956-ban</i> Tiszakécske, Honismereti Kör, 1995. 192 o. (<i>Kozák Gyula</i>)	326
Varga László: <i>Az elhagyott tömeg (1950–1956)</i> Bp. Cserépfalvi–Budapest Főváros Levéltára, 1994. 266 o. (<i>Dávid János</i>)	334
<i>Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.</i> Tanulmányok. Szerk.: Romsics Ignác. Bp. Teleki László Alapítvány, 1995. 313 o. (<i>Békés Csaba</i>)	339
<i>The Secret Trial of Imre Nagy.</i> Ed.: Alajos Dornbach, Foreword: János Radványi, London, Praeger, 1994. p. 226 (<i>Baló Péter</i>)	347
<i>The Hungarian revolution of 1956.</i> A collection of documents from the British Foreign Office. Ed.: Éva Haraszi-Taylor, Nottingham, Astra Press, 1995. p. 404 (<i>Somlai Katalin</i>)	350
Pawel Machcewicz: <i>Polski Rok 1956.</i> Warszawa, Oficyna Wydawnicza „Mówia wieki”, 1994. p. 259 (<i>Tischler János</i>)	352
<i>Proměny pražského jara</i> (A prágai tavasz átváltozásai). Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, p. 446 (<i>G. Kovács László</i>)	356
Az év filmjeiből. „Magyarország levegőjét szívtam”; A mi forradalmunk; Az áldozat; Irgalmatlanul (<i>Eörsi László</i>)	362
372	
BESZÁMOLÓK	
Beszámoló az Intézet 1994–95. évi tevékenységéről	385
Az Oral History Archivum újabb interjúinak annotált jegyzéke (<i>Kőrösi Zsuzsanna</i>)	403
Az intézet „1956-os gyűjteménye” az OSZK Kézirattárában (<i>Weeber Tibor</i>)	413
VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA (Összeállította: <i>Györi László</i>)	415
Summary (<i>J. M. Bak</i>)	429
Table of contents	435
A kötet szerzői	437

Kende Péter

MÉGEGYSZER A MAGYAR FORRADALOM VILÁGJELENTŐSÉGÉRŐL

A magyar nép 1956. őszi felkelése azok közé a ritka, valóban történelminek mondható események közé számít, amelyeknek jelentősége az évek múlásával sem halványul. Sőt, mintha az 1956 óta eltelt négy évtized – s ezen belül is a szovjet birodalom összeomlásával kezdődő új korszak – még csak aláhúzta volna azokat a sejtéseket, amelyek az élesebb szemű kortársakban már úgyszólván az esemény pillanatában megfogalmazódtak. Egy zárzó feladata¹ természetesen az, hogy a szemügyre vett dolgok és események, illetve a módszerül választott elemzési szempontok mérlegét megvonja. Esetünkben azonban a „mérleg” szinte tálcán kínálja magát: hiszen a retrospektív kiértékeléshez pontosan azokból a pozitív vagy negatív (a kettő egyre megy) ítélkező megállapításokból kell kiindulni, amelyeket mindjárt a kezdetektől maga az esemény sugallt, azt vizsgálendő, hogy az 1956 óta eltelt négy évtized ezeket mennyiben igazolta, illetve cáfolta. Aligha kell mondani, hogy az ítélkezés ma biztosabb lábakon áll, mint akár tíz évvel ezelőtt, a legperdöntőbb „bizonyítékok” ugyanis éppen 1989 óta halmozódtak fel.

Melyek azok a sejtések, a magyar fölkelés és várható hozamára vonatkozó megállapítások, amelyekre itt célunk? S miért gondoljuk, hogy a pozitív és a negatív jellemzések a dolgok lényegét illetően nem különbözvén együtt tárgyalhatók?

Engedtessek meg, hogy az elemzés világossága kedvéért 1956-nak itt csak a legmarkánsabb vonásaira szorítkozzunk, azokra, amelyek valóban „történelminek” nevezhetők abban az értelemben, hogy hatásuk – térben, időben, de mindenekelőtt a kortárs emberiség reflexív tudatában – messze kisugárzott, s valamilyen értelemben máig is nyomon követhető. Véleményünk szerint a magyar forradalomnak három ilyen vonása volt. *Az egyik*, hogy megrázkódtatta az addig mozdíthatatlannak hitt szovjet birodalmat. *A második*, hogy szétpukkasztotta a proletárszocializmus politikai (sőt, filozófiai!) fikcióját, s ennek mellékhatásaként kérdéssé tette az európai baloldaliság egy sor más dogmáját is. *A harmadik*, hogy példát mutatott egy olyan forradalmi – a fegyveres felkelésig menő – népmegmozdulásra, amely a totalitárius rend-

¹ Az itt következő szöveg a *The Hungarian Revolution of 1956* (G. Litván, ed.) című angol nyelvű munka (megjelenik: Longman Higher Education, Harlow Essex, 1996) utószavának bővített magyar változata.

szert az elemi szabadságjogok oldaláról kezdte ki, azok visszahódítására összpontosította erőit, s ezért joggal nevezhető „antitotalitárius forradalomnak”. Az újkori magyar történelem összefüggéseibe ágyazva az 1956. őszi népfelkelésnek voltak természetesen más fontos – nemzeti – vonásai is, ezeket azonban itt szándékosan elhanyagoljuk. A tágabb világ számára ugyanis az esemény jelentősége főként e három pontban ragadható meg.

A fenti elemzésben a magyar forradalmat egyértelmű pozitív értékjegyekkel ruháztuk föl. Ugyanezeket a dolgokat azonban ellenkező előjellel is meg lehetne fogalmazni, s akkor eljutnánk a magyar eseményeknek ahhoz az értékeléséhez, amelyet a szovjet politikai és birodalmi rendszer hívei alakítottak ki magukban. Ők, mint ismeretes, a magyar népfelkelést a Nyugat érdekében és szolgálatában kivitelezett ellenforradalmi cselekménynek minősítették, amely veszélybe sodorta helyileg „a szocializmus” vívmányait, nemzetközileg pedig a szovjet blokkot képező államok kapcsolatrendszerét és zavartalan továbbfejlődését. Szerintük e lázadás előkészítői, főkolompósa és támogatói elárulták a szocializmus és az emberi haladás eszméit, s egy olyan politikai kaland eszközeivé váltak, amely a kommunisták vezetésével felépített új társadalom megsemmisítését vette célba stb. Nos, mindez a maga módján igaz, s csak szavakban, de nem tartalmában különbözik a fentebb pozitív előjellel kifejtett ténymegállapításoktól. Tulajdonképpen csak egy ponton tér el tőle: amennyiben az „ellenforradalom” fogalma a régi – adott esetben az 1945 előtti – világ visszahozatalának szándékában, nem pedig a totalitárius rendszer lebontásában látatja az esemény fő irányultságát. Ezt a különbséget érdemes eszünkben tartani: az 1989 óta bekövetkezett fejlemények fényében ugyanis most már módunkban van arról is elmélkedni, hogy az antitotalitárius forradalom, még ha demokratikusan indul is, potenciálisan tartalmaz-e „restaurációs” elemeket? E kérdést egyelőre nyitva tartva annyit mégis megállapíthatunk, hogy a magyar forradalom világtörténeti jelentőségét a maguk módján a szovjet vezetők is felismerték, s nagyjából ugyanazokban a dimenziókban helyezték el, mint e forradalom legmeggyőzősebb hívei vagy nyugati csodálói.

A továbbiakban tehát e három pontra fogunk koncentrálni, s az 1956. őszi magyar robbanás Magyarországon túlmutató jelentőségének kiértékelését ezek mentén fogjuk megkísérelni. Ennek során nemcsak azt fogjuk vizsgálni, hogy a magyar forradalom fontos állomás volt-e Európa (és Amerika) háború utáni történetében – ez úgyszólván közhelyszámba megy –, hanem azt is, hogy a kortársak által ezen eseménynek tulajdonított jelentőséget a rákövetkező évtizedek mennyiben és milyen értelemben igazolták.

1.

A szovjet birodalmat 1956-ban ért megrázkódtatás – amelynek Magyarországon kívül Lengyelország is aktív tényezője volt – kétségkívül meglepetésként érte a világot. A nyugati kancelláriák egy ilyen eseményre egyáltalán nem voltak felkészülve. Nem volt felkészülve a szovjet világot kívülről figyelő politikai társadalom sem, amely a szovjet hatalmi rendszert egészben véve – még Sztálin halála után is – mozdíthatatlannak hitte. Ha zárójelbe tesszük az 1953. júniusi berlini munkáslázadást (némi

igazságtalanul, de annyiban mégis jogosultan, hogy ez az esemény végül is csak a német fejekben és szívekben hagyott nyomot), s ha ugyanígy az 1956. júliusi poznaui zavargást is pusztán jelzésértékű epizódként tartjuk számon (tény, hogy erre sem nagyon figyelt fel a külvilág, de még a szovjet politikai vezetőség is csak alig-alig), akkor bizvást elmondhatjuk, hogy a szovjet világ krízistörténete 1956 őszével kezdődik. A „történet” szó itt természetesen a látható, hallható, filmezhető és ennél fogva a közfigyelmet magára vonó dolgok síkját jelenti, s értelemszerűen az „előtörténet” fejezetébe utalja mindazt, ami e dolgokat előkészíti. Nos, a tapintható történelemnek ezen a síkján Varsó és Budapest kellett ahhoz, hogy a világ tudomásul vegye: a szovjet rendszer nem az a megingathatatlan betonépítmény, aminek mutatja magát, e betonépítmény belsejében is van élet, melyben emberek mozognak, elégedetlenségek fortyognak, s ha a körülmények úgy hozzák, ezek az erők még az építményt is kibillenthetik a helyéből. Nagyon egyszerűen fogalmazva, a lengyel forradalom üzenete az volt, hogy a társadalom él, a budapesti pedig, hogy *a kommunizmus megdönthető*.

Ezt az üzenetet mindenekelőtt Moszkvában vették, s valamilyen értelemben a szovjet rendszer működésének ezt követő három és fél évtizede úgy is felfogható, mint az 1956 őszi felsejlő halálos veszély elleni megelőző és kivédő intézkedések története. (Erre még visszatérünk.) Az üzenet azonban végigfutott a Moszkva által igazgatott világ közeli és távoli országain is, ahol is az eredetét képező aktus, vagyis a népesség egészét magával ragadó engedetlenség – s ebből a szempontból nézve Budapest híre már messze meghaladta Varsót – némileg hihetetlen, mégis megtörtént, és ezért példaszerű cselekvésként vésődött be a kollektív emlékezetbe. Hogy a magyar forradalom precedensként (másrészt stratégiai kérdőjelként) élt az 1968. évi cseh reformerek, majd az 1980–81-ben tetőző lengyel tömegmozgalom vezetőinek fejében, az köztudomású. Kevésbé ismert, de ma már okmányyszerűen bizonyított e hihetetlen esemény felhevült fogadtatása és mitikus utóélete a balti államokban, Örményországban és más, távolabbi szovjet köztársaságokban. Sok jel mutat arra, hogy a magyar fölkelés ügye – mint a helytelenül kezelt belső kihívások egyik példája – még Gorbacsovot is foglalkoztatta, ami azt mutatja, hogy az ügy még harminc év múltán is úgy maradt Moszkvában. Még inkább az maradt Budapesten, ahol a Kádár János által érvényesített stratégiai vonal mindent alárendelt annak a követelménynek, hogy „ne legyen még egyszer ötvenhat”. A Kádár-féle kommunizmusnak ez volt az első számú axiómája.

Az 1956 hozta megrázkódtatást a kor történetébe ágyazva természetesen nem téveszthetjük szem elől, hogy az esemény első és legközvetlenebb hatása a Kelet-Európa fölötti szovjet fennhatóság megerősítése volt. De facto ez a fennhatóság 1944 és 1948 között alakult ki, nem valamiféle titkos háromhatalmi megállapodás következményeként (amint ezt a közvélemény Jalta óta egyfolytában tévesen gondolja), hanem a náci Németország legyőzésekor fennálló erőviszonyok és a hidegháború első éveiben kialakított nyugati magatartás folyományaként. Ennek a de facto eltúrt – ám-bár de jure makacsul tagadott – szovjet fennhatóságnak az első gyakorlati próbájára, egyszersemind hallgatólagos „kodifikációjára” 1956-ban került sor. Ha szabad némileg sarkítva fogalmaznunk, az a bizonyos jaltai paktum 1956-ban „íródott”, tudniillik akkor mutatkozott meg egyértelműen – nemcsak a nyugati hatalmak magatartásában, hanem a ténylegesen továbbított diplomáciai üzenetek révén is – hogy az úgynevezett

népi demokráciák feletti szovjet uralom nemzetközi elismerésnek örvend. Ez leginkább a szovjet vezetőséget lepte meg, amely a lengyel és a magyar események sodrában először attól tartott, hogy – katonai visszacsapással vagy éppen anélkül – minden szerzeménye kérdésessé válhat. A nyugati hatalmak tüntető passzivitása értette meg velük, hogy Kelet-Európa fölötti fennhatóságuk végleges és sérthetetlen. Ez egész további magatartásukat döntően meghatározta.

A magyar forradalom egy másik, nem kevésbé fontos következménye a birodalmi centrum és az európai csatlós pártok közti kapcsolatrendszer fejlődésében jelentkezett. Megjegyzendő, hogy ennek felülvizsgálata és részleges módosítása már 1953-ban, Sztálin halálakor megkezdődött. Az új szovjet vezetésnek, vagy legalábbis e vezetés újító szárnyának (Malenkovnak, Hruscsovnak), úgy tűnik, szándékában volt, hogy a birodalom nyugati peremén lévő, formálisan szuverén kommunista államok vezetőit csatlósokból és pusztán kivitelezőkből konzultáló partnerekké léptesse elő. (Az ázsiai térségben a kommunista erővel való együttműködés jellegének kialakítása kezdettől fogva másképp vetődött fel: Mao vagy Ho soha nem volt olyan értelemben csatlós, mint Rákosi vagy Bierut, vagy Ulbricht.) Még Tito visszaédesgetése is ebbe a stratégiába illeszkedett bele; vele csak az volt a nehézség, hogy neki az egyenrangú szövetséges pozíciója volt a minimum, 1948-ban kiharcolt függetlenségéből még a legkisebb darabot sem volt hajlandó visszaadományozni Moszkvának. Tito-Jugoszlávia visszafogadása a szocialista államok közösségébe (1955) ennél fogva a – Hruscsov által legalábbis hallgatólag elfogadott – *szuverén egyenjogúság* kihívásával tetézte meg a csatlós államokkal való partnerség amúgy sem egyszerű problémáját. Ez a kihívás a magyar forradalomban drámai formát öltött, a Titónak oly könnyelműen tett koncessziót azonban explicite visszavonni nem lehetett, ami a szovjet beavatkozást „ideológiaiilag” fölöttébb kényelmetlen helyzetbe hozta. 1956. november 4-én Hruscsov és társai gyakorlatilag az 1968-ban megfogalmazott Brezsnyev-doktrína szellemében jártak el, de az ehhez tartozó szavakat nem mondhatták ki.

A dolgokat erről az oldalról vizsgálva az a benyomás keletkezhetik, hogy a magyar forradalom tulajdonképpen megzavarta azt az evolúciós folyamatot, amellyel a szovjet vezetők Sztálin utáni első generációja kísérletezett, s amelynek elvei még az 1956. október 30-i moszkvai kormánynyilatkozatban is megjelennek. Természetes, hogy megzavarta, hiszen a szövetségi rendszer átalakításának még a legradikálisabb – mondjuk Hruscsov fejében élő – változata sem tartalmazhatta a külső-belső szuverenitásnak azt a mértékét, amely a magyar forradalom utolsó fázisában Budapesten megfogalmazódott. A moszkvai reformképzeteknek 1956-ban valószínűleg az új varsói kommunista vezetéssel kötött megállapodás képezte a szélső határát, a többpártrendszerre való áttérés és a semlegesség – úgy ahogyan ez a követelés Budapesten fölvetődött – már nem fért bele. Mindamellet ez a határ korántsem tekinthető úgy, mint valami magától értetődő korlát. Október vége felé – de még a második intervencióra vonatkozó végső döntés előtt – egy diplomáciai fogadáson lezajlott informális beszélgetés során Hruscsov igenis fontolgatta azt a lehetőséget, hogy Magyarország esetleg a finnkéhez hasonló státust kapjon. Igazában véve megkérdőjelezhető az az 1956 őszen kialakult, s azóta sem módosított uralkodó nézet, mely szerint a szovjet birodalomnak akkor és ott „nem volt más választása”, mint a magyarországi lázadás brutális eltiprá-

sa. Hruscsovnek a Moszkvában akkor fennálló belpolitikai erőviszonyok mellett talán csakugyan nem volt más választása, de ebből nem következik, hogy a Szovjetunióknak tényleg ez volt az úgynevezett „érdeke”. Az események hosszú távú vizsgálata éppen az ellenkezőjét bizonyítja (ha ugyan történelmi dilemmákban „bizonyítás” egyáltalában szóba jöhet). Az 1956. október végén hozott intervenciós döntés, illetve az ehhez értelemszerűen tartozó politikai koncepció megpecsételte a szovjet birodalom további sorsát. Magyarországot a fegyveres ellenállás széttúzása után „normalizálták”, azaz visszavezették a kommunista hatalomgyakorlás egyetlen lehetségesnek tartott rendjéhez. Ugyanez történt tizenkét évvel később Csehszlovákiával, majd a nyolcvanas évek elején – pontosan 25 évvel a magyar forradalom leverése után – Lengyelországgal. Az ezt követő évtizedben Moszkvában hatalomra jutó reformlelkű Gorbacsov hatalmas, szinte herkulési erőfeszítéseket tett azért, hogy a Nyugattal való együttműködés jegyében a szovjet kül- és belpolitikai rendszert egy másik pályára tolja át, ezek az erőfeszítések azonban a fenti előzmények után hasztalannak bizonyultak, csak azt érték el, hogy megzavarodott tőlük a rendszer működése, összeomlott előbb a szovjet birodalom, majd a Szovjetunió maga is. Ebből a rövidre fogott történetből persze levonható az a következtetés, hogy Hruscsovék helyesen jártak el, mert a szovjet rendszer 35 év haladékot nyert ahhoz a végkifejlethez képest, amelyet a gorbacsovi reformkísérlet szabadított ki. De helye van egy másik, ettől gyökeresen eltérő értelmezésnek is. Tudniillik annak, hogy Hruscsovék 1956-ban olyan kényszerpályára terelték a szovjet rendszert, amelyből végül is nem volt kiút. Holott 1956-ban – még pontosabban: a Sztálin utáni rendezés időszakában – alighanem volt más alternatíva is. Engedjessék meg, hogy ezt itt most röviden kibontsuk.

Pusztán elvileg Moszkva előtt 1956 őszén ugyanúgy nyitva állott a magyar forradalommal való egyezkedés, mint ahogyan 1947-ben Angliának lehetősége volt arra, hogy Indiának függetlenséget adjon, vagy 1962-ben De Gaulle-nak arra, hogy megszavaztassa Algéria elszakadását Franciaországtól. A Sztálin által követett politika felülvizsgálata keretében a szovjet vezetés igenis rászánhatta volna magát arra, amit jó harminc évvel később Gorbacsov mint célszerű lehetőséget fontolgatott, vagyis hogy a nyugati határövezetben (Közép-Európában) olyan államokra építi szövetségi rendszerét, amelyek saját nemzetük részéről valódi támogatást élveznek, s csak külpolitikai-lag tekintik magukat a Szovjetunió lekötelezettjeinek. Ez ugyan „ideológiailag” kétségkívül nagy engedményeket követelt volna Moszkva részéről, katonai szempontból azonban éppoly kevésbé lett volna számára veszélyes, mint a Finnországnak megadott korlátozott szuverenitás, illetve az 1955-ben Kelet-Ausztria katonai kiűritése ellenében kialakított osztrák semlegesség. Arról nem is szólva, hogy a közép-európai országok belső önállósodásának engedélyezésével a Szovjetunió, mint a térség vitathatatlan fő hatalma, felbecsülhetetlen értékű gazdasági erőket szabadított volna fel s állíthatott volna a saját szolgálatába (mint ahogy ez Finnország esetében ténylegesen is így volt). Talán érdemes megemlíteni, hogy a világpolitika ügyeiben naivnak aligha mondható Henry Kissinger legutóbbi könyvében (*Diplomacy*, New York, 1994), ugyanennek a vélekedésnek ad hangot, azaz, hogy a magyar forradalommal való kiegyezés lehető volt e (képzelt) fordulat első aktusa. Valószínű persze, hogy egy ilyen fordulat esetén Lengyelország sem adta volna alább, mint Magyarország, az akkor erőhelyzetben

lévő Szovjetunió azonban hosszú évekre elnyújthatta volna a kölcsönös kompromisszumok kidolgozását, s különféle hatásos ellenlépésekkel védhette volna ki a feltételezett „domino effektust”. S ha szabad még egy lapáttal rádobni e tényellenes fantáziajátékra, a szovjet birodalmi rugalmasságnak ebben a képletében még a játszma vége is módosítható. Egy korábbi szövegemből idézem: „A szovjet engedmények e kedvező konjunktúrájában a „prágai tavasz” talán tíz évvel korábban következik be, s ha Moszkva ezt is elfogadja, sőt a maga javára kamatoztatja, akkor a hidegháború vége és a német egyesítés huszonöt-harminc évvel megelőzi Gorbacsovot! Egy nagyon lényeges különbséggel ahhoz képest, ami 1989-ben történt: a szovjet gazdaságnak még volnának tartalékai, és a birodalom élén állóknak nem a belső összeomlás talaján kellene a Nyugattal egyezkedniük. Más szóval a szovjet rendszer életképebb félként szállhatna be a világhatalmak versenyébe.”²

Megforgatva az előbbi tényellenes spekulációt, még két más hipotézist is szemügyre vehetnénk.

Az egyik így hangzik: nincs magyar forradalom, s a szovjet vezetés az 1953-at követő években (1956-ot is beleértve) minden nagyobb turbulencia nélkül dolgozik saját belső modernizálásán és törvényesebbé (kiszámíthatóbbá stb.) tételén. Ez oly mértékben sikerül, hogy a továbbiakban még a birodalom peremén jelentkező – lengyel, cseh típusú – reformkísérletek is nagyobb nehézség nélkül beemelhetők a rendszer működésébe.

A szovjet világrendszer így még simábban eljut ahhoz a rózsaszínű kimenetelhez, amelyről fentebb szó volt, vagyis hogy esélyessé válik a nyugati, demokratikus és kapitalista világgal folytatott versenyében. Ennek folytán esetleg mint a világ vezető hatalma éli túl a 20. századot. Nos, ha ez a szcenárió nem következett be, ennek részben az is az oka, hogy *a magyar forradalommal homok került a gépezetbe*.

Egy harmadik képzeletbeli „forgatókönyvben” az ’56-os magyar–lengyel kihívásra a szovjet vezetők igenis úgy reagálnának, ahogy ezt a fentebb kifejtett „rugalmassági képletben” tételeztük, azaz kompromisszumkészen. Csak épp az eredmény nem volna az, amit e gondolatmenet során lehetségesnek tekintettünk (azaz a sikeres adaptáció stb.), hanem ellenkezőleg: a szovjet uralom válságainak elmélyülése, újabb veszélyes kihívások, brutális leszakadások a szovjet katonai-gazdasági szövetségről stb. – egyszóval pontosan az, amitől a szovjet vezetők 1956. november elején tartottak. Olyasfajta széthullás fenyegetne, mint aminő 1989 és 1991 között bekövetkezett, csak éppen harminc évvel előbb. Volna-e különbség a gorbacsovi összeomláshoz képest? Nyilván számtalan különbség volna, de témánk szempontjából egy is elég: az összeomlás ódiума nem az immobilitás hordozóira, hanem az engedmények tevőire hárulna. Vagyis érintetlen maradna a szovjet rendszer restaurálására képes politikai és katonai potenciál. Hála a végtelenségig elnyújtott változtatni nem akarásnak, ilyen potenciál 1991 után nemigen maradt.

² Az 1956-os Intézet által 1991 júniusában rendezett nemzetközi konferencia záróelőadásán felolvasott szöveget lásd *Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában* (Kézirat gyanánt) Bp. 1956-os Intézet, 1993. 143–146. o.

Mindebből, mint tudjuk, semmi sem következett be a valóságban. 1956 megmaradt kihasználatlan lehetőségnek, helyesebben olyan ijedelemnek, amelyből a szovjet vezetők és szövetségeseik, a kelet-közép-európai párt- és államvezetők csak technikai tanulságokat vontak le. A moszkvai központ emberei megértették, hogy direktíváikat a helyi adottságokra alkalmazva kell érvényesíteniök, és ráadásul úgy, hogy erről az érdekelt helyi vezetőségek véleményét is kikérik, olykor még alkudnak is velük. Ez utóbbiak pedig megértették, hogy nem elég nagyszabású légvárat és más presztízslétesítményeket építeni, enni is kell adni a népnek, s amennyire lehet, más dolgokban – pl. kultúra – is a kedvében járni. Tekintve azonban, hogy az 1956 után véglegesen meghonosodott ideológiai merevség számottevő reformot még a gazdaságban sem tett lehetővé, a politikai intézményekről nem is szólva, a szovjet birodalom a maga egészében egyre csökkenő hatásfokkal működött, s életszínvonalat javítani csak számottevő külső eladósodás árán tudott. (E szabály alól még Csehszlovákia sem kivétel: ott adósság nem volt ugyan, az életszínvonal viszont tartósan stagnált.) Ezzel nem azt kívánjuk tagadni, hogy 1956 után a szovjet rend hosszú időre stabilizálódott a közép-európai térségben, csupán azt jelezzük, hogy ennek a konszolidációnak nagyon nagy ára volt: egy-két inkább látványos, mint valóságos modernizáló gesztustól eltekintve a rendszer egészében véve nem idomult a kor kihívásaihoz. A nyolcvanas években bekövetkezett hirtelen összeomlás voltaképpen ennek volt a következménye.

2.

A magyar forradalomnak az Európa körüli világ szellemi-politikai arculatára tett hatását vizsgálva egy kronológiai tényből kell kiindulnunk: nevezetesen, hogy 1956 pontosan a közepére esett annak a korszaknak, amely az 1917–1919 között végbement orosz kommunista forradalommal kezdődött, s a szovjet rendszer 1989–1991 között végbement összeomlásával végződött. Lássuk hát, mi is történt ezen az „inflexió” ponton?

Tézisünk a következő: a bolsevik forradalom s az általa életre hívott totalitárius szocializmus minden helyi (orosz, eurázsiai stb.) sajátossága és minden történelmi-személyi esetlegessége (pl. Sztálin) ellenére is része volt annak a szellemi-politikai átalakulásnak, amely az európai felvilágosodással kezdődött, s fokozatosan uralomra segítette a demokrácia, a jogegyenlőség és a népszuverenitás eszméit. A Lenin által kimunkált s Sztálin által operatívá tett bolsevik eszmerendszer ezeknek a törekvéseknek úgyszólván minden elemét kiforgatta eredeti értelméből, és egy olyan zsarnokság szolgálatába állította, amely totális ellenőrzés alá próbálta helyezni a társadalom teljes életműködését. (Hogy ez mennyire sikerült, az már egy másik kérdés.) Eközben azonban a kommunista ideológia továbbra is hivatkozási kapcsolatban maradt a kiinduláskor fölhasznált aufklárista, haladáspárti eszmerendszerrel. Miközben ennek minden más továbbélő változatát hamisnak és árulónak kiáltotta ki, magáról azt hirdette, hogy a közös eszmealap örököse és beteljesítője.

Érdekes, hogy ezt a pretenciót még a kommunista szellemiségtől máskülönből távol álló baloldaliak is bizonyos fokig jogosultnak ismerték el. Elismerték először is azzal, hogy a kommunizmust a szocialista és demokrata eszmevilág „bal” szélére helyezték (szemben Mussolini fasizmusával vagy a nácizmussal, amellyel semmiféle

eszmei rokonságot nem vállaltak). S elismerték abban az értelemben is, ahogy J. P. Sartre a forradalmi marxizmust „korunk meghaladhatatlan horizontjának” nevezte. Az európai progresszista szellemi tábor és a hozzá kapcsolódó politikai társadalom (pl. Labour Party, francia radikál-szocialista párt stb.) bizonyos fokú rokonszenve vagy legalábbis jóindulatú várakozása nélkül a szovjet rendszer, ha belsőleg konszolidálódhatott volna is a 20-as, 30-as években, valószínűleg soha nem lehetett volna az a politikai hatóerő, amellyé e század közepén vált. Ebben persze hatalmas, talán döntő része volt a 2. világháborúban a nyugati szövetségesek oldalán játszott szerepnek. De azért fölvethető a kérdés, hogy e szövetség létrejöttéhez a stratégiai szükségességen túlmenően mennyire kellett az az image, amely az orosz kommunizmusról a nyugati társadalom egy igen tekintélyes részében kialakult. A háború után, amikor a hitleri uralom veszélyét a szovjet terjeszkedése váltotta fel, a bolsevizmus iránti szimpátia indexe erősen lehanyatlott. De csak az előbb említett közvetítő miliőben! A nyugati társadalomban, s ezen belül a szellemi életben a kommunizmus befolyása ugyanis éppen ekkor tetőzött: az európai baloldali értelmiség egy jelentős része csatlakozott a kommunista pártokhoz, vagy vállalt másképpen szolidaritást a Szovjetunióval. A nyugati világ egy jelentős részében, érdekes módon főleg a latin nyelvű országokban, a szovjet rendszerrel nyíltan közösséget vállaló kommunista pártok választási befolyása számottevően meghaladta a liberális demokrácia és a Nyugat mellett kitartó szocialista-szociáldemokrata pártokét. S máig sem egészen tisztázott lélektani okokból, hogy a szovjet rendszer nyugati szurkolói nemcsak a kommunizmus ideális céljait fogadták el, hanem azokat a terrorisztikus módszereket is – koncepciók műperek stb. –, amelyekkel a Kelet-Közép-Európában berendezkedő kommunizmus sorban minden ellenfelét elhallgattatva kvázi osztatlan hatalmi monopóliumra tett szert.

Felfogásunk szerint – s ha úgy tetszik, ez tézisiünk szíve – *a szovjet rendszernek ezt a szellemi-politikai befolyását alapvetően a magyarországi néplázadás rendítette meg.* Az 1956. őszi magyar forradalom hatása alatt kezdődött meg a nyugati kommunista pártok értelmiségi és tömegbefolyásának hanyatlása, s a diktatórikus proletárszocializmus politikai-filozófiai fikciójának ha nem is a felülvizsgálata (ez már sokkal korábban elindult), hanem tömeges elvetése azok részéről, akik ez iránt még Sztálin uralmának csúcspontján is lelkesedtek. Ezzel kapcsolatban két kérdés vár megválaszolásra. Az egyik: mivel magyarázható egy távoli kis országban, voltaképp igen rövid idő alatt lezajló eseménysornak ez a messzire kigyűrűző hatása? A másik: hogy vajon tartós maradt-e ez a hatás, csakugyan olyan tendenciaváltozást idézett-e elő, amely egészen 1989-ig, tehát a rendszer összeomlásáig nyomon követhető?

Az első kérdésre a választ a magyarországi összeecsapás szimbolikus tartalma szolgáltatja. Ezt azért fontos aláhúzni, mert egy ilyen összeecsapáshoz Magyarország nem volt ideális színhely. Egyike volt a szovjet birodalom ama kisebb jelentőségű országainak, amelyeket a nyugati közvélemény se nem ismert, se nem szeretett különösebben. (Lengyelországnak és Csehszlovákiának például mindig sokkal vonzóbb képe volt Nyugaton, mint a valaha nemzetiségi viszályairól ismert, 1939 és 1945 között pedig Hitlerrel szövetséges Magyarországnak.) És mégis: ezen a földdarabon került sor arra a példás küzdelemre, amely a Szovjetuniót első ízben állította szembe egy forradalmi módon felkelt néppel, és annak is elsősorban a proletariátusával! S ez

volt az a történelmi pillanat, amikor a Szovjetunió – ha nem is első ízben, de ilyen világosan és egyértelműen a nyugati szimpatizánsok szemében először – mint pusztán hatalmi szervezet, mint nyers katonai erő mutatkozott meg. Semmilyen más elfogadható indoka nem volt, mint saját nagyhatalmi-főhatalmi érdeke, ráadásul nyíltan szembekerült mindazon elvekkel, amelyekre addig hivatkozott. A szovjet történelem és a szocialista munkásmozgalom közelebbi ismerői számára a Szovjetunió már régóta nem volt az a forradalmi munkáshatalom, amelynek mondta magát; egyesek számára a kronstadti matrózlázadás, mások számára Sztálin hatalomátvétele képezte a határvonalat. A szélesebb közvélemény számára azonban – legalábbis az európai-amerikai világban – Budapest lett az igazi, a vitathatatlan határkő. A magyar népfelkelés eltiprásával lett perrendszerű, félresöpörhetően bizonyítéka annak, hogy a szovjet hatalom nem az, aminek mondja magát, hanem valami ezzel ellenkező.

Hogy a magyarországi fejleményeknek ilyen visszhangja lett, első látásra nem szorol magyarázatra, hiszen a kommunizmus váratlan bukása mindazokat igazolta, akik ellene addig is küzdöttek. Néhány járulékos körülmény mégis említést érdemel. Az egyik: a munkástanácsok által játszott forradalmi szerep, vagyis, hogy nem voltak ellen-munkástanácsok, amelyekből a kommunistákkal rokonszenvező munkásosztály létezésére lehetett volna következtetni. Másodszor: a magyar írók által játszott szerep, s az a szerencsés körülmény, hogy közülük többen a nyugati világban is volt neve, sőt éppen progresszív nézeteiről volt ismert, mint például Lukács György, Háy Gyula, Illyés Gyula. Egy népfelkelést, amelyben baloldaliként fémjelzett írók és más szellemi emberek együtt mozognak az egyszerű munkásokkal, nemigen lehetett valamilyen félrevezetett, tudatlan csöcselék számlájára írni. Harmadszor: a Nagy Imre által az utolsó napokban megalakított „nemzeti kormány” tagadhatatlan politikai reprezentativitása. E testületben a forradalomból kiemelkedett új emberek (például Maléter) a háború utáni koalíciós rendszer neves politikusaival (Tildy, Kéthly, Kovács Béla) ültek együtt, olyan emberekkel, akik ráadásul csodával határos módon szabadultak a sztálini terror börtöneiből, s lettek annak eleven tanúi. Végül negyedszer: Nagy Imre maga, vagyis az a körülmény, hogy a magyar nemzeti közakaratot képviselő forradalmi kormány élén nem valamiféle gyanús, törtető kalandor, sem pedig a lomtárból előszedett régi bútordarab állott, hanem valaki, akit a Sztálin örökébe lépő szovjet vezetés maga állított volt 1953-ban a sokszorosan kompromittált Rákosi helyébe, s akit 1956. október 23-án a fölkelő százazatok szabad akaratukból követeltek vissza a hatalomba. November 4-én az oroszok egy olyan kormányfőt söpörtek le a színről, akinek legitimitását néhány nappal korábban még maguk is elismerték.

Az előbbieken csak hallgatólag jeleztünk valamit, ami a magyar forradalom megítélésének szintén fontos része volt, s ezért talán külön is beszélni kellene róla: hogy tudniillik a forradalomban a nem kommunista, sőt antikommunista néppel együtt haladt a volt kommunisták egy számottevő része is (például a munkástanácsokban, az értelmiség forradalmi tanácsában, az írók soraiban, s persze Nagy Imre közvetlen környezetében). Más szóval nem úgy állt össze a képlet, hogy nép kontra kommunisták, hanem: nép + kommunisták (ha nem is mind), kontra régi rendszer és oroszok. Itt most nem a pontos arányok a fontosak – furcsa módon ez a mai napig sem derült ki egészen világosan –, hanem az a tényállás, hogy a népfelkelés az addig fennálló

rendszer támogatóinak egy részét is maga mellett tudta. Ez már eleve bajossá tette az „ellenforradalomról” szóló beszédet, amely máskülönben sem csengett össze a magyarországi eseményekről a világban kialakult képpel.³

Ami mármost 1956 hosszú távú hatását illeti, kezdjük egy megszorítással. Tételiesen aligha bizonyítható, hogy a magyar forradalom egymagában volt az az esemény, amely véglegesen megrendítette az európai baloldaliság eszmerendszerét, amely a Szovjetunióhoz kapcsolódó mítoszok visszaszorítása után végül is mindenfajta szocializmus, még a demokratikus szocializmus szellemi hegemoniájának is véget vetett.

Nagy szellemi mozgásoknak sohasem jelölhető ki teljes bizonyossággal a kezdete, továbbá semmi alapunk nincsen rá, hogy a nyugati szellem történetét egy adott pillanatban – mondjuk 1989–90-ben – lezárjuk. Tudhatjuk-e 1995-ben, hogy milyen ideológiáknak fog hódolni a 21. század? Óvatosságra int még egy másik megfontolás is: minden társadalom gondolkodására számos tárgyi és eszmei folyamat hat egyidejűleg, a politikai események alakulása ezek közül csak az egyik, s nagy szerénytelenség volna egyetlen eseménycsoportot az összes többiek figyelmen kívül hagyásával a kortörténeti folyamatok középpontjába állítani. Ha például a hatvanas évekre gondolunk, föltétlenül számításba kell vennünk, hogy ez volt az ökológiai hullám megindulásának kezdete is, márpedig a haladáspárti világnézetet az ezt követő évtizedekben éppen a környezetvédelmi ideológiák tépázták meg a legerősebben. Ajánlatosabb tehát, ha a magyar forradalom szellemi hatásának vizsgálatát egyetlen kérdéskörre, a szovjet rendszer image-ára korlátozzuk, s ebben a szűkebb összefüggésrendszerben maradván kérdezzük: epizodikus volt-e a hatás, vagy tartós tendenciaváltozást idézett elő?

Első látásra a magyar forradalom hatása inkább epizódnak tűnik. Bizarr módon a magyar ügy továbbgyűrűzésének az első szputnyik felrepítése vetett véget. Ez tulajdonképpen adalék a szovjet rendszer iránti csodálat pszichológiájához is, amelyben már korábban is kitüntetett szerepe volt az erő presztízsének. A hatvanas években a nyugati világ lelkiileg felkészült a szovjet rendszerrel való hosszú távú együttélésre, s ennek olyan következményei voltak, mint a konvergencia-elmélet, a kommunista rendőrállam kisiklászai fölött szemet hunyó Ostpolitik stb. Ezt a viszonylagos konszolidációt töri meg 1968 augusztusa – a Varsói Szerződés seregeinek benyomulása Csehszlovákiába –, amely bizonyos értelemben az 1956. november 4-i sokkhatás megismétlése. A két szovjet beavatkozás párhuzamáról az elmúlt évtizedekben rengeteg szó esett; engedjék meg, hogy ezúttal inkább a különbségekre tegyük a hangsúlyt. A nagyhatalmi magatartás szempontjából Prága és Budapest természetesen

3 Az „ellenforradalom” szóval a szovjet hivatalos propaganda két okból operált: egyrészt, mert szókincsében nemigen volt más fogalom arra, ami Magyarországon történt; másrészt, mert valamiképpen maga is tudta, hogy a magyar eseményekkel hitele leginkább saját szimpatizánsai körében rendült meg, s abból indult ki, hogy a marxisták körében és a progresszista táborban az „ellenforradalom” szó kellemetlen történelmi képzetekkel társul. Ezt azért jegyezzük meg, mert egy olyan tiltakozó fölkelésre, amely egy előző forradalmi korszak eredményeit kérdőjelezi meg, pusztán technikailag ugyanúgy illik a „forradalom”, mint az „ellenforradalom” szó. 1956-ban és azt követően azonban nem szaktörténészek akadémiai vitájáról volt szó, hanem olyan minősítési problémáról, amelynek téje a szovjet rendszer hitele volt.

ugyanarra a lapra tartozik. De nem abból a szempontból, amiről itt szó van. 1956 novembere a baloldali eszmerendszer Waterlooja volt Nyugat-Európában (s persze másutt is). Nem úgy 1968 augusztusa. Az ezt kiváltó cseh reformszocializmus ugyanis egészében véve azt a benyomást keltette, hogy nincs minden veszve a szovjet világban, a kommunizmus esetleg mégis megreformálható, emberarcúvá alakítható, s ebben az esetben az 1917–1919 közötti orosz forradalomhoz fűzött várakozások nem voltak teljesen alaptalanok. A cseh reformkommunizmus egy időre új erőt kölcsönzött az európai baloldalnak; az úgynevezett eurokommunizmus rövid tündöklése is ehhez az ábrándhoz kapcsolódik. Eurokommunista oldalról – s ugyanúgy némely európai és latin-amerikai szocialista párt oldaláról – Brezsnyevet nem elsősorban a katonai beavatkozás brutalitása miatt bírálták, hanem az aktus politikai-eszmei *indokolatlansága* miatt: Moszkva olyan elvtársak ellen indította támadásra a Varsói Szerződés csapatait, akik a szovjet szocializmus ügyét éppen hogy nem veszélyeztették, ellenkezőleg, nagy erkölcsi és gazdasági sikerekkel kecsegtették. Ez az értelmezés természetesen figyelmen kívül hagyja a csehországi népmozgalomból mindazt, ami a magyar forradalommal rokonította, s más szempontból sem felel meg a tényeknek. Ami miatt mégis említést érdemel, ez a benne kifejeződő frusztráció – és hallgatólagos öngizolás. Az európai baloldal 1968 augusztusát nem úgy élte meg, mint a kommunizmus újabb lejáratását, hanem mint egy elszalasztott nagy lehetőséget. 1968 augusztusa ebben az értelemben talán még mélyebb sebet ejtett a baloldaliságon, mint 1956 novembere.

A magyarországi népforradalomhoz kapcsolódó képzetek és nézetek a hetvenes évek közepétől kezdve Lengyelországban kaptak újabb megerősítést. 1980–81-ben pedig megint a világ szeme elé került – s ezúttal tartósan – a budapesti képlet: egyik oldalon a Solidarnoscba szerveződő tízmillió lengyel munkás, a másik oldalon a szovjet-kommunista hatalmi gépezet. Igaz, hogy ezt a gépezetet Lengyelországban maguk a lengyel kommunisták tartották fenn, a moszkvai főhatalom azonban elegendő zajt csapott ahhoz, hogy a képletben a lengyel kommunisták helyét is elsősorban a mögöttes erőnek tulajdonítsák.

Így jutunk el a nevezetes 1989-es évhez, amelyben a szovjet típusú rendszer kártyavárként omlik össze: évek szívós harcai után Lengyelországban, hónapok alatt Magyarországon, hetek alatt Kelet-Németországban, napok alatt Csehszlovákiában, órák alatt Romániában. Paradox módon a dolgoknak ez az alakulása meg is lepte a világot, meg nem is. Ha a végső kimenetel talán sejthető volt is, az összeomlás hirtelensége, s ugyanakkor vértelen simasága – pontosabban az a körülmény, hogy a hatalom szinte önkéntesen állt félre – meglepetés volt. De amikor a folyamat megindult, a külvilág úgyszólván természetesnek vette, hogy az összeomlott rendszer helyét szinte automatikusan a pluralista demokrácia intézményei foglalják el. A modellt ugyanis már az 1956-os Budapest megelőlegezte.

Összefoglalóan tehát úgy mondhatnánk, hogy a magyar 1956 *egyike* volt azoknak a jelentőségteljes eseményeknek, amelyek a szovjet rendszer fejlődési trendjét az ellehetetlenülés és az összeomlás irányába terelték. Nem az első ilyen esemény volt. Mint ismeretes, a szovjet rendszer válsága legalábbis 1953-ra vezethető vissza. Hruscsov személyes szerepe sem lebecsülendő, már csak azért sem, mert nélküle – talán – magyar forradalom sem lett volna... Annyi bizonyos, hogy a Titónál tett

Canossa-járás és az 1956. februári szovjet pártkongresszuson elmondott titkos beszéd szükséges, ámbar nem elégséges előzménye volt a magyarországi néplázadás kirobbanásának. A hatvanas évek közepén úgy tűnt, hogy a folyamat megállt; mindenesetre új impulzusok kellettek – például a szovjet földön jelentkező, Nyugaton disszidenciának nevezett új ellenállás és ennek a külvilágra gyakorolt hatása – ahhoz, hogy folytatódjék. Ebben a nézetben 1956 utóélete nem volt egyenes vonalú, hanem bujkáló, majd újra jelentkező: jellegzetesen hosszú távú jelenség. (Más vonatkozásban a magyar forradalomra való hivatkozás a mindenkori keményvonalasok számára szolgáltatott muníciót!) Ezzel együtt is megkockáztatható az az állítás, hogy 1989 az '56-os örökség beteljesítése volt: egy olyan harc végállomása, amelyhez a magyar forradalom szolgáltatta a történelmi precedenst.

3.

Azt a gondolatot, hogy a magyar '56 „antitotalitárius forradalom volt”, és az első ebben a nemből, két olyan formátumú politikai filozófus pendítette meg közvetlenül a kísérlet bukása után, mint Raymond Aron és Hannah Arendt. Ezt a fogalmazást később a francia újbaloldal néhány jeles képviselője (mint pl. Claude Lefort vagy a történész Francois Furet) is magáévá tette, sőt minden túlzás nélkül állítható, hogy a magyar felkelésnek ez az értelmezése magától értetődő közkinccsé vált az elmúlt harminc–negyven év francia liberális-demokrata gondolkodásában. Elterjedését az angol nyelvterületű országokban ezzel szemben némileg gátolta az a tudományos (?) ellenszenv, amely a totalitarizmus fogalmával szemben tért hódított, az a nem egészen tiszta indíttatású és kelet-európai nézetben egyenesen abszurdnak tűnő makacsság, amellyel a szovjetológia utolsó angol-amerikai nemzedéke a szovjet kommunista rendszer totalitárius jellegét kétségbe vonta. Utólag meglehetősen nyilvánvaló, hogy a szovjet politikai-társadalmi rendszernek „intézményes pluralizmus”-ként való beállítása a konvergencia-elméletnek volt az egyik hajtása. Az itt tárgyalt téma szempontjából ez a magában véve nem túlságosan jelentős terminológiai szakvita csak azért érdemel említést, mert ha a szovjet rendszer totalitárius jellege eltűnik az új politológiai iskola varázskalapjában, akkor persze az ellene kirobbanó mozgalmak sem lehetnek „antitotalitáriusok”.

Témánk szempontjából, úgy gondoljuk, a tengerentúli ideológiai divatoknál fontosabb ítéletalkotási alap az, hogy a szovjet típusú rendszerek ellen fellépő szabadságmozgalmak képviselői számára az ellenfél már 1956-ban is, s ettől kezdve egészen az 1989–90-ben bekövetkezett összeomlásig „totalitáriusnak” tűnt fel legalábbis szándékai, de többnyire módszerei miatt is. Brezsnyev vagy Andropov módszereivel összehasonlítva a Kádár-féle kommunizmus természetesen csak háromnegyed-totalitárius volt, de a hetvenes évek belső disszidenseinek személyes tapasztalata szerint már ez a háromnegyedes totalitarizmus is elég volt a társadalom túlnyomó többségének félelemben és ernyedttel beletörődésben való tartásához. Ez persze ugyanúgy minősíthető bizonyos értelemben vélekedésnek, mint az „intézményes pluralizmus” híveinek interpretációs rendszere. Az 1989-ben bekövetkezett események fényében azonban ez a vita végül is eldőlt, mégpedig – véleményünk szerint – a „totalitaristák” javára.

Tudniillik, ha az intézményes pluralizmus nemcsak egyes tengerentúli tudományosokdók fejében, hanem a valóságban is létezett volna, akkor a kommunista rendszerek előbb-utóbb valami mássá, politikai és gazdasági szempontból modernebbé, a piacgazdasági rendszer életképes versenytársává alakulhattak volna át minden nagyobb katasztrófa nélkül. Ehelyett összeroppantak, illetve szétrobbantak abban a szent pillanatban, amikor csakugyan elfogadták a politikai, társadalmi, illetve intézményes pluralizmusnak azt a minimumát, amely a totalitarizmusnak véget vetett. Az a pusztá tény, hogy a kommunista párt megszűnt a hatalom monopolisztikus birtokosa lenni, elég volt a rendszer azonnali összeroskadásához és elhalálzásához. A szűkebb értelemben vett orosz birodalom egyes tartományaiiban (Ukrajna, Közép-Ázsia) egyébként a volt kommunista kiskirályok kezdtek el Moszkvával szemben az „intézményes pluralizmus” játszóját: ez is elég volt a rendszer klinikai halálához.

A magyar '56 is mindenekelőtt ebben az értelemben volt „antitotalitárius” forradalom. Hiszen a tömeges és részben fegyveres felkelés első és mindenki előtt szemléletesen kibomló következménye az volt, hogy véget vetett a kommunista párt egyeduralmának. Olyan lelki okokból, amelyek jelentős részben nemzetiek is voltak – itt arra a hatásra gondolunk, amelyet az első szovjet fegyveres beavatkozás váltott ki az emberek érzelmeiben –, az addig osztatlanul uralkodó párt- és rendőri apparátus pánikszerűen szétfutott, miközben a sorkatonaság látványosan a felkelő „nemzet” oldalára állt át. Ezek után döntés- vagy cselekvésképes „hatalom” igazában senkinek a kezében nem volt, de a szabadság váratlanul beállt atmoszférájában új politikai erők léphettek fel, és szerveződtek is volna, ha ez a szabadság valamivel tovább tart. (Ténylegesen semmi sem szerveződött, legfeljebb erre vonatkozó tervek fogalmazódtak meg.) Különösen fontos szimbolikus jelentősége volt annak, hogy a névleges – mert adminisztratív hatalommal úgyszólván nem rendelkező – központi kormányzat élén egy olyan személyiség állt, aki ugyan az előző rendszerből emelkedett ki, s akinek első megnyilvánulásait zavaró kétértelműségek is terhelték, de aki végül is minden kétséget kizáróan a „nép” és a „nemzet” oldalát választotta korábbi szovjet-kommunista pártelkötelezettsége helyett. Az „antitotalitárius” jelleg végül intézményesen is kifejezésre jutott abban a tényben, hogy az egypárti kormány helyét egy többpárti koalíciós kabinet foglalta el, amely szabad választásokat helyezett kilátásba, és felmondta a Szovjetunióval szembeni egyoldalú függőséget.

Ebben az értelemben az '56-os magyar forradalom korai előfutára volt az 1989 után történteknek, méghozzá olyan előzménye és előképe, amelyhez fogható a továbbiakban – egészen 1989-ig – sehol sem támadt. Itt megint néhány szó erejéig vissza kell térnünk a cseh és a lengyel összehasonlítás által kínált tanulságokra. 1968-ban a cseh reformkommunizmusból kinövő politikai erjedés számos vonatkozásban a magyar előzmény folytatásának tekinthető. Olyan folyamatok indultak el a csehszlovákiai társadalomban, amelyek hosszabb távon egészen bizonyosan, de már az esemény pillanatában is valamennyire kétségessé tették a kommunista párt egyeduralmát. (A dolognak ezt a részét Moszkva helyesen ítélte meg.) A „prágai tavasz” sajátossága abban állt, hogy a lábujjhegyen előrenyomuló népforgalom a kommunista vezető réteg egy jelentős részének cinkosságát élvezte, jóval nagyobb mértékben, mint a magyar forradalom, amely a prágaiával összehasonlítva erőszakos és romboló, tehát a

vezető réteg számára elijesztő volt. Nem hiányoztak a csehszlovákiai népmozgalomból a „nemzeti” elemek sem, különösen az augusztus végi szovjet bevonulás után, amely is a cseheket és a szlovákokat, de az előbbieket még inkább, mint az utóbbiakat, nemcsak emberi és polgári, hanem nemzeti mivoltukban is megalázta. Ezzel együtt a csehszlovákiai eseménysorozat nem ismételte meg a magyar forradalomnak azt a történelmileg precedensértékű teljesítményét, hogy megdöntötte az egypártrendszer, s helyébe reprezentatív alapokon álló pluralista kormányzatot állított.

Ugyanilyen gondolatmenet szerint végezhető el az 1980–81. évi lengyel forrógással való összehasonlítás is. Jóllehet ez a forrongás a lengyel társadalom jelentős részét magával ragadta, és egy olyan reprezentatív szakszervezet megalakításához vezetett, amelyet úgyszólván második kormányának is lehetett tekinteni – s amelynek támogatottságára jellemző, hogy még a hadiállapot kihirdetése után is létezni tudott a föld alatt –, a kommunista rendszer megdöntésére ebben az esetben sem került sor. Ez a megállapítás a legcsekélyebb mértékben sem kívánja a Solidarnosc körüli társadalmi-politikai mozgás jelentőségét kisebbiteni. Elvitathatatlan, hogy ez volt a szovjet világrendszeren belül végbement legtömegesebb és legszívósabb engedetlenségi, illetve ellenzéki mozgalom. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy az, ami Lengyelországban 1988-tól kezdve történt (a kerekasztal, a választások, az első nem kommunista kormány megalakulása), végül is az 1980-ban kitört társadalmi forradalom folytatása és következménye volt, a Solidarnosc történelmileg úgy könyvelhető el, mint a kommunista világrendszer összeomlásának egyik legfontosabb egyedi tényezője. Ez azonban nem változtat azon, hogy a magyar '56-tal összehasonlítva a lengyel 1980 egy sokkal szerényebb programmal állt elő. Nem kétséges, hogy ez tudatos önkorlátozás volt: politikai hatalomátvitelre a Solidarnosc vezetői azért nem törekedtek, mert nem akartak úgy járni, mint a magyarok és a csehek 24, illetve 12 évvel korábban. (Ez politikai megnyilatkozásaikból egyértelműen kiolvasható.) Ennélfogva „detotalizálásra”, vagyis pluralizmusra csak társadalmi értelemben vállalkozhattak, a politikai főhatalom vonatkozásában nem.

Az a kijelentés, hogy a magyar forradalom „antitotalitárius” volt, semmi más nem tételez, mint amiről az eddigiekben szó volt, vagyis a szovjet típusú rendszer fölváltását valami olyannal, ami megszünteti a kommunista párt hatalmi monopóliumát, s ezáltal utat nyit a társadalmi és politikai közakarat más irányú kifejeződéseinek is. Egy antitotalitárius forradalom nyilvánvalóan szabadságelvű – hiszen a nemzeti függetlenség és méltóság visszahódítása mellett az '56-os Magyarországon is az elemi szabadságok győzelemre juttatásáért folyt a küzdelem. (E jogokat „eleminek” azért nevezhetjük, mert ideológiáktól függetlenül az emberi méltóság spontán törekvéseiből fakadtak. Ezért is játszott bennük a hazugság megbélyegzése és az „igazság” kimondásának vágya olyan nagy szerepet. A budapesti forradalom, mint ismeretes, tulajdonképpen a rádióban való megszólalás ügye körül tört ki...) Az antitotalitárius forradalmat ez a körülmény a 19. század demokratikus népforradalmáival rokonítja, mint erre Aron is, Arendt is rámutatott.

Egy forradalom „antitotalitárius” természete azonban magában véve semmit nem vetít előre arra vonatkozóan, hogy végül is milyen fajta társadalomnak, milyen

jellegű intézményrendszernek kell a forradalomból – feltéve, hogy győzelme tartósnak bizonyul – kikerekednie.

Az erre vonatkozó vita már 1956 október–novemberében is nyitva állt, s még inkább kinyílt a forradalom leverése után. A forradalom előterében álló erők között dominánsak voltak azok, amelyek valamiféle „szocialista demokrácia” felé törekedtek, ebből azonban nem következik, hogy ezek az erők a forradalom esetleges konszolidációja után is dominánsak maradtak volna, sőt még az sem, hogy ők maguk egészen bizonyosan ebben az irányban mentek volna tovább. Itt egyrészt figyelembe veendő a magyar társadalom háború előtti tradíciói, meghatározó eszméiramlatai, másrészt az a körülmény, hogy a szovjet jelenlét következtében – vagy a győzelem esetén is megmaradó földrajzi közelségre és nagyhatalmi befolyásra való tekintettel – a forradalom nem kommunista résztvevői egyfajta politikai öncenzúrát gyakoroltak saját szavaik, sőt esetenként gondolataik felett is. A korszak uralkodó eszméinek megfelelően ez az öncenzúra a szocialista és a „harmadikutas” gondolatoknak kedvezett, és nemigen tette lehetővé a kapitalista termelési módszerek, illetőleg a magántulajdon fontosságának hangsúlyozását – kivéve a mezőgazdaság esetében. Ezt még erősítette az a demokratikus vagy pontosabban egalitárius közszellem, amely a magyar társadalomban 1945 után ténylegesen meghonosodott. A nagy többség elutasította a kommunista gleichschaltolást, indulatosan követelte vissza vallási és nemzeti hagyományait, de ugyanakkor nem akarta visszaállítani a háború előtti társadalmi rendet a maga nagy egyenlőtlenségeivel és más visszasságaival. S még ha egy s más szívesen vizontlátott volna is a háború előtti állapotokból, azt éppen nem szerette volna, ha a forradalom melletti kiállását a nagyvilágban úgy értelmezik, mint restaurációs mozgalmat, a múlt visszahozatalára való voksolást. (A „nagyvilág” szót nem véletlenül használjuk: az újabkori Magyarországon, mint egyébként sok más kelet-közép-európai kisországban is, a közgondolkodás mindig roppant nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy országának *milyen képe van külföldön*, elsősorban „a művelt Nyugaton”). Más szóval a felkelt Magyarország már csak a jó image kedvéért is – de persze ennél gyakorlatiasabb okokból is – azon volt, hogy céljait a haladáspárti, baloldali demokrácia követelményei szerint fogalmazza meg. A második szovjet intervenció után ez a törekvés még csak erősödött. Ettől kezdve szinte becsületbeli kérdés volt annak kinyilvánítása és bizonyítása, hogy a szovjet támadás nemcsak jogilag, hanem „ideológiailag” is teljesen indokolatlan volt.

Elsőrendű elmék, mint Bibó István, olyan fogalmazványokat gyártottak, amelyek a forradalmi Magyarország programját a lehető legközelebb vitték az ideális szocializmus értékrendszeréhez. Bibó István egyik külföldre juttatott és ott nagy visszhangot keltő memorandumában még azt is megpróbálta kimutatni, hogy a magyar népporradalommal való egyezkedés a Szovjetunióknak egyenesen érdeke lett volna abból a szempontból, hogy erkölcsi befolyását a külvilágban megvédje vagy éppen növelje.

Mindez természetesen alig nyújt támpontot annak elgondolására, hogy milyen lett volna egy esetleges győzelem után a forradalom utáni Magyarország. A fentebb felsorolt bizonytalanságokon kívül egy ilyen gondolatkísérlet már csak azért is reménytelen, mert a forradalmak – amint ezt hosszú történelmi tapasztalatból tudjuk –

soha nem egészen azt hozzák, amit a benne részt vevő, elsősorban az őket kezdeményező erők várnak tőle. (Ezt az állítást erősebben is megfogalmazhattuk volna, de ebben az enyhített formában valószínűleg mindenki egyet tud vele érteni.) Hogy is nyújtana alapot az 1956. november eleji zűrzavaros helyzet mégoly gondos elemzése is azon folyamatok kikövetkeztetéséhez, amelyek egy győztesnek tétélezett, ennél fogva tökéletesen fiktív Magyarországon bekövetkezhetek volna! Erre nemcsak azért nincsen „reális” alap, mert a magyar forradalmat az orosz vezetés vérbe fojtotta, hanem azért sincs, mert a tárgyalt korszakban analóg helyzet sem keletkezett, például valamely Magyarországgal szomszédos országban. Az időben a magyar 1956-hoz legközelebb eső lengyel 1956 túl hamar visszakerült a normalizált egypárt-diktatúra pályájára ahhoz, hogy kérdéseinkre választ szolgáltatson. Az időbelileg még nem túlságosan messzire eső prágai tavasz pedig, mint láttuk, már eleve nem volt eléggé analóg a magyar forradalommal, sem nem jutott el olyan pozitív kifejelethez, amiből valamit mégiscsak visszakövetkeztetni lehetne. Ezen felül még az is akadály, hogy a forradalmat követő harminc év során lényegében mindazok a társadalmi, politikai és szellemi erők kihaltak – biológiailag is, nemcsak képletesen –, amelyek 1956-ban és az azt megelőző évtizedben Magyarországon fontos szerepet játszottak.

Ha ezzel a kérdéssel – amelyet egy valamirevaló történész csak megmosolyoghat – ilyen rögeszmésen viaskodunk,⁴ ez azért van, mert a történelem kifürkészhetetlen akaratából 1989–90-ben *végül is bekövetkezett* az, amiért a magyar nép többsége 1956-ban síkra szállt. A posztkommunizmus nemcsak Magyarországon vált megfigyelhető kísérleti tereppé, hanem ezen felül még több tucat más országban is, ami már pusztán tudományos szempontból is örvendetes, hisz ennyi analóg folyamat egyidejű megfigyeléséből már általánosabb következtetések is levonhatók. 1989 és ami utána következik, azért is fontos összehasonlítási lehetőség, mert a Szovjetunió összeomlásával eltűnt Közép-Európából az a korlátozó tényező, amely 1956-ban – vagy a későbbi cseh–lengyel fejlemények idején – a kommunizmus ellen lázadó mozgalmakat egyfajta öncenzúrára, önkorlátozásra kényszerítette. 1989 után az érintett társadalmakban szunnyadó törekvések szabad megnyilatkozása sokkal inkább lehetővé vált, mint 1956 és 1988 között. Persze, ezek már nem ugyanazok a látenciák, mint amelyek 1956-ban működtek, illetve rejtőzködtek. Továbbá ezúttal sem nyilatkoznak meg egészen „szabadon”, amennyiben az érintett népek nagyon is jól tudják, hogy jövőjük részben a nyugati világ jóindulatától függ, ennél fogva politikai lépéseik – s kijelentéseik még inkább – a nyugati demokráciák elvárásaihoz igazodnak.

Ezekkel a megszorításokkal is az 1989 utáni Kelet-Közép-Európában kialakuló politikai képletek mégis tekinthetők úgy, mint a kommunizmus alatt életben maradt vagy annak hatása alatt kifejlődött tendenciák kibontása. A térség egészét nézve a frappáns hasonlóságok természetesen nem fedhetik el a nem kevésbé jelentős nemzeti különbségeket. Ezeknek részletes elemzése nem képezheti a jelen írás tárgyát. Gondolatmenetünk szempontjából elegendő itt két következtetést megfogalmazni. Az egyik, hogy a totalitárius rendszer alól való felszabadulás magában véve nem determi-

4 A „*Mi lett volna, ha...*” kérdését e sorok írója már 1991-ben feltette magának. Lásd erre vonatkozóan a bevezető esszé lábjegyzetét a 12. oldalon

nálja az ezt követő politikai rendet. A másik, hogy restaurációs törekvésekre is nyílik tér, amennyiben vannak számottevő társadalmi erők, amelyek a problémák megoldását a kommunizmus előtti viszonyokhoz való visszatéréstől várják. Ez elsőre truizmusnak hangzik, de mégsem az, ha szó szerinti pontossággal olvassuk, vagyis ha nem kiáltjuk ki restaurációs veszélynek néhány félkótyagos vénember s az esetleg hozzájuk csapódó néhány száz dezorientált fiatalember zajongását.

Ebből a szemszögből vizsgálva Magyarország 1989 utáni politikai fejlődését, az a kijelentés tehető, hogy a harminchárom év késleltetéssel győzedelmeskedő '56-os antitotalitárius forradalom nyugati értelemben vett demokratikus intézmények kiépítéséhez vezetett, s nem a kommunizmus előtt fennálló viszonyok restaurációjához. Hogy ez történt volna-e 1956-ban, azt persze hasonló bizonyossággal nem állíthatjuk, de ez nem is fontos. A „forradalom vagy ellenforradalom” vitájára a történelem végképp pontot tett. (Vagy ha úgy tetszik, az már soha többé nem eldönthető.) 1995-ben érjük be azzal a szerény, de nem egészen örömtelen megállapítással, hogy Magyarország az ezred végére demokratikus köztársasághoz jutott.

A KORAI KÁDÁR-RENDSZER

BEVEZETÉS

Évkönyvünk idei „dossziéja” a magyar forradalom utáni évek *hazai* viszonyait helyezi nagyító alá. A Kádár-rendszer első éveit mindenekelőtt a rendcsinálás és a megtorlás időszakának ismerjük. Ezen a felfogáson a dokumentumokra alapozott mai tárgyilagos vizsgálatnak sincs oka változtatni. Az MSZMP vezető testületeinek nemrég megjelent s az *Évkönyvben* is elemzett 1956. végi–1957. eleji jegyzőkönyvei meggyőzően bizonyítják, hogy Kádár és a pártvezetés minden más háttérbe szorító szempontja a párhatalom teljes visszaállítása és megszilárdítása, s az ennek útjában álló összes erők, csoportok és elemek kíméletlen megsemmisítése volt.

Ezt szem előtt tartva is érdemes kiszélesíteni a vizsgálat körét, s tüzetesebben megnézni, milyen volt az újjászerveződő párhatalom gazdasági és kultúrpolitikája, külpolitikai orientációja, igazságügyi és börtönrendszere, s hogy milyen hatással volt ez az időszak a magyar társadalomra, annak különböző rétegeire.

A Kádár-korszaknak ezek a kezdeti éveit sajátosan helyezkednek el az 1956-ban lezárult Rákosi-rendszer és a 60-as években kezdődő fokozatos liberalizálódás, az úgynevezett puha diktatúra évei között. A kontinuitás és diszkontinuitás elemei itt sajátosan keverednek mindkét irányban, hiszen minden különbség ellenére végeredményben nem kétséges, hogy alapjában véve ugyanarról a rendszerről van szó. De az sem tagadható, hogy a társadalom különböző rétegei és csoportjai igen különbözőképpen élték meg ezeket a fordulatokat és változásokat.

Az 1957 és 1960 közti néhány év a forradalomban részt vettek, s így a megtorlások által közvetve vagy közvetlenül fenyegetettek számára a gyász, a rettegés és a szüntelen aggodás keserves időszakát jelentette, míg a társadalomnak a politikától távolabb álló csoportjai ugyanezt a hirtelen megnövekedett szabadság időszakának élték meg, hiszen a magánéletbe való sztálinista beavatkozások megszűntek, a mindennapi életben vagy a kultúrában addig érvényben volt korlátozások egy része is leomlott, és az új vezető garnitúrában volt annyi taktikai érzék, hogy levette az „osztályidegen” bélyeget a régi – keresztény és zsidó – középosztályról, amelynek jó része így Kádár hívévé szegődött.

E néhány bevezető sor, akárcsak az alább következő cikk- és dokumentumegyüttes, nem pótolhat egy későbbi – sürgetően szükséges – elemzést. Az itt közölt írások, úgy gondoljuk, sok új szempontot és ismeretet nyújtanak, de külön-külön és összességükben mégis elsősorban arra figyelmeztetnek, mennyi probléma vár még feltárára, ha közelmúltunk évtizedeit valóban meg akarjuk ismerni és érteni.

L. Gy.

Rainer M. János

A TÖRTÉNELEMMÉ VÁLT KÁDÁR-KORSZAK

Dokumentumok a kezdetről, 1956–57

Egy régi, majdhogynem ódivatú felfogás szerint történelemnek az az időszak tekinthető, amelynek tanulmányozása írott források alapján lehetségessé vált. 1989 után olyan jelentőségű változások zajlottak le Magyarországon, hogy joggal érezhettük: a több mint három évtizedes periódus, amelyet a magyar történelemfelfogás hagyományai szerint az első számú politikai vezető neve alapján Kádár-korszaknak nevezett szinte mindenki, véget ért. Hiába folytatódik megannyi folyamata a gazdaságban, a társadalomban, a mentalitásban stb., valami visszavonhatatlanul lezárult a vezető halála és az új politikai struktúra kialakulása közötti szűk egy esztendőben. Annyira határozottnak és általánosnak tűnt ez a vélemény, hogy nagyon természetes lett volna, ha nyomban megindul a mérlegkészítés, az elemzés sokrétű munkája. Erre azonban egyelőre nem került sor: az alapélmény elmúltával mind több tényező késleltette, sőt: tette egyenesen időszerűtlenné a Kádár-korszak analizisét. Csak jelzésszerűen: a nemzeti-konzervatív eszmeáramlat az egész 1945 utáni fejlődést külső kényszerek hozta kitérőként értékelte, beleértve természetesen a Kádár-korszakot is, a baloldali-szocialista oldal pedig a hamarosan támadó nosztalgiák spontán terjedését látva nem sietett a kritikai elemzéssel. Ám akármennyire szorgalmazta volna bárki is a feldolgozást, fékezően hatott az alapvető történelmi források hiánya, illetve hozzáférhetlensége.

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956. november és 1957. június közötti vezető testületi üléseinek jegyzőkönyveit tartalmazó négy kötet megjelenése¹ kétségtelenül fordulatot jelent ebben a tekintetben. A Kádár-rendszer genezisének e döntő időszakát illetően a legjelentősebb forráscsoport vált tehát nemcsak hozzáférhetővé, hanem a kutatókon túlmenően viszonylag széles kör számára tanulmányozhatóvá. A testületi ülések ugyanis szinte a szó szoros értelmében napról napra rajzolják ki a forradalom

1 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* Sorozatszerk.: Balogh Sándor. I. kötet 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. II. kötet 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk.: Némethné Vágyi Karola és Urbán Károly. III. kötet 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk.: Baráth Magdolna és Feitl István. IV. kötet 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk.: Baráth Magdolna és Ripp Zoltán. Bp. Intera Rt., 1993. (A továbbiakban: MSZMP jkv. – Megjegyzendő, hogy csak az első kötet jelent meg 1993-ban, a többi három csak 1995. februárjában.)

leverése után berendezkedő rezsim útját egy meglehetősen kaotikus és bizonytalan kezdettől a megszilárdulásig.

Tegyük hozzá ehhez: a Politikatörténeti Intézet levéltárosaiból és kutatóiból álló csapat ezt az eleve rendkívül érdekes iratanyagot igen magas színvonalon, mondhatni: mintaszerűen gondozta, s ez vonatkozik a szakszerű bevezető tanulmányoktól a bőséges, roppant informatív, de nem túltengő jegyzeteken át a pontos mutatókig a sorozat egészére. Ebben az intézetben, illetve jogelődjében számos forráskiadvány készült az elmúlt évtizedekben, szorgalmas munkával, s jobb ügyszó méltó buzgalommal, de – itt most nem részletezett okokból – ehhez a munkához jelentőségben, színvonalban és szakszerű objektivitásban talán egy sem hasonlítható. A rendszerváltás nyomán ez az intézet e kötetek (és az intézet egyes más kiadványai, valamint folyóirata, a *Múltunk*) tanulsága szerint kiváltságos kutatóhelyből és ideológiai háttérintézményből valóban sikeresen formálódott át, s vált a jelenkori magyar történetkutatás jelentős műhelyévé.

A négy kötet a következő években bizonyosan nélkülözhetetlen, sokszor hivatkozott kiindulópontja lesz a forradalom utáni korszak tanulmányozóinak. A több mint ezerhatszáz oldalas kiadvány tartalmának részletes bemutatása meghaladja ennek az írásnak a kereteit, mint ahogy meghaladná a szóban forgó időszak beható elemzése is. Amire vállalkozom, nem több, mint néhány gondolat a Kádár-korszak kezdeti időszakáról a kötetekben feltárt újabb források alapján. Ezeket túl első megközelítésben is számos érdekesebbnél érdekesebb részprobléma emelhető ki és elemezhető, amint ezt Hajdu Tibor tanulmánya példázza a mostani *Évkönyv* hasábjain.

Aligha szükséges hosszan bizonyítani, és a kötetek fényében ez még nyilvánvalóbbá válik, hogy a források egy minden szempontból rendkívüli időszakot ábrázolnak. Csupán az 1957. április–májusi testületi ülések kezdenek hasonlítani egy „rutinszerű”, 1956, de inkább 1953 előtti politikai bizottsági vagy központi bizottsági ülésre, annak tematikájára, szerkezetére, rituáléjára. A „rendkívüli esemény” – 1956 – kihatása természetesen végig, vagyis az 1957. június 27–28-i pártértekezletig – sőt olykor még tovább – is nyomon követhető. A további, 1957–58 utáni vezető testületi ülések anyagát magam csak igen szórványosan ismerem, de abból, s a paradox módon szinte a kezdettel egyidejűleg megjelent „végjáték” forrásanyagából² állítható, hogy a „rendkívüli esemény” emléke végigkísérte a pártvezetést több mint három évtizeden át. Az első hónapokban szinte mindenről „ez jutott eszükbe”, lett légyen szó az ifjúsági szövetség újjáalakításáról, a szénhelyzetről, a szakszervezetekről, sajtóról, nem is beszélve olyan „forró” ügyekről, mint a fegyveres erők vagy a személyi kérdések – s magának a nyomasztó emlékeknek is nemegyszer futottak neki egyenesen, „értékelve” s újraértékelve azt. Amint a későbbiekben is bármilyen szokatlan történés adódott, azonnal 1956 emléke „jött fel”. A nyolcvanas évek végén pedig, egy új „rendkívüli helyzetben” mind többször; 1989-ben azután a párt vezetése, kis túlzással, visszajutott a kezdethez, s megint szinte mindenről „az” jutott eszébe...

Rendkívüli helyzetek, berendezkedési időszakok mindenkor alkalmat adnak vissza- és előretekintésre. Maguk a történet aktorai ezt 1956–57-ben sok-sok alka-

2 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. 1–2. kötet. Szerk.: S. Koszticzyk Anna, Lakos János et al. Bp. Magyar Országos Levéltár, 1993.

lommal, de szembeötlő egyoldalúsággal művelték. Gyakorta tekintettek vissza, de többnyire csak egy-két hónapra, nagy ritkán évekre; elsősorban októberig, gyakran 1956 júliusáig, olykor 1953-ig, nagyon ritkán 1948-ig. Előre még ritkábban néztek egy-két hétnél, később egy-két hónapnál tovább. Sokat beszéltek a jövőről, ám perspektíva nélkül, s általában elmondható gondolkodásukról, hogy rendkívül szűk időléptékben mozgott.

Ennek ellenére az MSZMP dokumentumai alapján felmerülő legfontosabb kérdések egyike mégis a forrásokból minuciózusan kirajzolódó folyamat helye hosszabb időtartamokban. Nagyon figyelemreméltó, hogy ezelőtt csaknem egy évtizeddel, az akkor ismert adatok alapján, kizárólag publikus forrásokat felhasználva Kis János tanulmánya csaknem teljes mértékben helytálló elemzést adott az 1956. november 4. és 1957. júniusa közötti restaurációs folyamatról.³ Nem állítható természetesen, hogy egyik-másik részletet a közzétett jegyzőkönyvek fényében nem látunk másképpen: ilyenek a pártvezetésen belül folyó viták, vagy – az orosz dokumentumok jóvoltából – a szovjet álláspont súlya és érvényesülésének mechanizmusa, és talán legfontosabbként: a Kis János által feltételezettnél sokkal súlyosabbnak tűnik Kádár János és a magyar pártvezetés kezdeményező szerepe a Nagy Imre-ügy bírósági útra terelésében.⁴ Ettől eltekintve azonban fő megállapításai érvényesek.

Ma viszont, amikor egyrészt 1989–90-től kezdve számos adalék már napvilágra került a restauráció represszív oldaláról (s e kétségtelenül legfontosabb tényező jelentőségét a jegyzőkönyvek is aláhúzzák), másrészt, mivel később a társadalomban elhalványult e revelációk hatása és kialakulóban van a Kádár-korszak (a rendszertől és a személytől bizonyos fokig független) új mítosza, az igazán izgalmas kérdés a rendszer jellege és viszonya, folyamatossága és/vagy diszkontinuitása az előző periódussal: az olvadásával, illetve a Rákosi-korszakéval, illetve -rendszerével. Még pontosabban, avagy szűkebben: a Kádár-rendszer *in statu nascendi* mennyiben folytonos, s miben különbözik elődjétől, illetve mennyit mutat későbbi „arcából”.

Erre a kérdésre az utóbbi években az a válasz született, hogy 1956–57-ben a berendezkedő MSZMP nagyjából (az úgynevezett személyi kultusz külsőségeit leszámítva) restaurálta a Rákosi-rendszert, s vajmi keveset, szinte semmit sem mutatott abból, amit később, a hatvanas évek eleje óta valójában Kádár-rendszernek neveztek. Az utóbbiról már korábban sok-sok elemzés született, amelyek általában élesen hangsúlyozták az elmozdulást az 1956–57-es kezdeti „mélypontról”.⁵ Ami pedig a Rákosi-

3 Kis János: Az 1956–57-es restauráció – harminc év távlatából. In: *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete*. Tanulmányok és kronológia. Párizs–New Jersey, 1987. 120–163. o. Újabb kiadása in: *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Szerk.: Hegedűs B. András. Bp. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1992. 217–248. o.

4 MSZMP jkv. II. kötet 75–85., 346–358. o. III. k. 21–50., 69–70. o. Lásd Litván György: A Nagy Imre-per politikai háttere. *Világosság*, 1992. 10. sz., és uő.: Kádár János körmenete. *Beszélő*, 1991. máj. 4.

5 Csupán néhány jelentősebbet említek: Fehér Ferenc–Heller Ágnes: A kádárista Magyarország – a „hruscsovizmus” mintaállama. In: uők: *Jalta után*. Bp. Kossuth Kiadó, 1990. 71–91. o. Gati, Charles: *Magyarország a Kreml árnyékában*. Bp. Századvég Kiadó, 1990. 153–173. o. Kende Péter: Az enged-

rendszerrel való kontinuitást illeti, a „restauráció” kifejezés még a markánsan baloldali s a Kádár-rendszer sommás elítélésével általában nem azonosuló történetírásban is elfogadottá vált.⁶

1956. november 4-től nagyjából 1957 első napjaiig terjedt az a rövid periódus, amely a kérdéssel szemponyjából legkevésbé alkalmas a válaszadásra. Kádár János és vezetőtársai politikai mozgásterét ebben az időszakban két tényező szűkítette a minimumra: egyfelől a valamennyire még szervezett keretekkel, azaz intézményekkel (Központi Munkástanács, annak betiltása után egy rövid ideig a csepeli munkástanács,⁷ Írószövetség, Újságírószövetség, Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, volt koalíciós pártok) rendelkező társadalmi ellenállás, másfelől a Georgij Malenkov vezetete szovjet pártelnökségi delegáció, amely „kézi vezérléssel” irányította a magyar pártot és kormányt. (Érdekes, hogy a „szovjet tényező” valóságos jelentőségét az MSZMP-kötetek kevéssé mutatják közvetlenül: a kapcsolatot tartó Kádár és Münnich nem „fedték fel” azt vezetőtársaik előtt. Informálisan bizonyára sokan tudtak róla, de – s ez alighanem mindvégig így maradt – Kádár kínosan ügyelt „függetlensége látszatára”, még a Politikai Bizottságban is!) A társadalmi ellenállás állandó tárgyalási és egyeztetési kényszert rótt Kádárra, a szovjetek biztosították számára – hazai hiányában – a fegyveres erőt és a nélkülözhetetlen pénzügyi segílyt, valamint igényt formáltak a közvetlen beleszólásra számos kérdésben, kezdve attól, kit kell letartóztatni, egészen a forradalmat értékelő decemberi központi bizottsági ülés határozatának szövegezéséig.⁸ E két nagyon erőteljesen jelen lévő korlátozó tényező mellett a háttérben elsősorban Nagy Imre és a helyzetével kapcsolatos kérdések minden ága-boga, másrészt Rákosi és több más régi vezető hazatérési kísérletei bonyolították tovább a képletet.

ményektől az érdekegyeztetésig. In: *A párizsi toronyból*. Bp. Cserépfalvi Kiadó, 1991. 79–95. o. Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. Bp.–Párizs, Magvető Kiadó–Magyar Füzetek, II. kötet, 107–111., 158–161. o.

6 Lásd Benkő Péter: Adalékok a politikai rendszer restaurációjához Magyarországon 1956 és 1958 között. *Múltunk* 1990. 1. sz. 111–128. o.; Ripp Zoltán: A sztálinizmus rendszerének és restaurációjának elvi kérdéseiről. Uo. 129–140. o. Korábban a „konszolidáció” korabeli – 1956–57-es terminológiáját használták, de már 1989-ben lényegében azonos tartalommal. Lásd pl. Ormos Mária: A konszolidáció problémái (1956–1958). *Társadalmi Szemle*, 1989. 8–9. sz. 48–65. o. – Itt természetesen nem foglalkozom azzal a publicisztikában elterjedt politikai egyszerűsítéssel, amely „a diktatúra éveit” címén egyenlőségjelet rajzol a Rákosi- és a Kádár-rendszer közé.

7 Csepel jelentőségére 1956. december 8. és 1957. január 11. között Kis János mutatott rá fentebb idézett tanulmányában.

8 A szovjet irányításról szemléletes képet rajzolnak azok a dokumentumok, amelyeket a *Hiányzó lapok 1956 történetéből* c. kötet (szerk.: Szereda, Vjacseszlav–Sztikalin, Alekszandr, Bp. Móra Kiadó, 1993) tartalmaz. A Nagy Imre-üggyel kapcsolatosan ezt elemezte Varga László tanulmányában: Nagy Imre a jugoszláv követségen. In uő: *Az elhagyott tömeg*. Tanulmányok 1950–1956-ról. Bp. Cserépfalvi Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, 1994. 127–199. o. A decemberi IKB-ülés alatti Kádár–Malenkov-tárgyalásokról lásd Malenkov és Arisztov távirata az SZKP KB-nak, 1956. dec. 3. Közzéteszi Szereda, Vjacseszlav–Sztikalin, Alekszandr–Vida István. *Rubicon*, 1994. 8. sz. Melléklet 5. o.

1957 januárjától kezdve maradt igazán magára a politikai porondon Kádár János. Az ellenállást felszámolták, a szovjet delegáció a róla szóló viszonylag jó bizonyítvánnyal a zsebében hazautazott, Nagy Imrét és társait Romániába internálták, Rákosiék pedig nemcsak Moszkvában maradtak, de néhány itthon maradt vagy hazaszállított hívét (Andics Erzsébetet, Berei Andort, Piros Lászlót, Bata Istvánt vagy a csaknem hazatérő, Ungvárig jutó Kovács Istvánt) sikerült a vezér után küldeni.

Ekkor láthatott igazán hozzá Kádár az új hatalmi szerkezet kialakításához. Nem kellett már a jugoszláv követtel napokon keresztül Nagy Imre sorsáról tárgyalnia,⁹ nem bonyolódott hosszas vitákba a vezetés többi tagjával az októberi „események” tanulságairól és értékeléséről,¹⁰ nem jelentek meg nemkívánatos cikkek a pártsajtóban¹¹ (igaz, hogy más sajtótermék nem is maradt a porondon), nem fordult elő olyan eset többé, hogy leszavazták indítványát,¹² normális szintre szállt le a szovjetekkel való kapcsolattartás, mert az elnökségi tagok elhagyták a fővárost. Kádár már novemberből a vezető testületi ülések főszereplője. Ám akkor voltak mellette más szereplők is – némelyek még politikai arcúval is. Januártól viszont ő az abszolút főszereplő – az történik, amit ő mond, az ülések rendje és rituáléja visszaáll az 1956 előtti „békeidőkére”: az első ember javaslatával mindenki egyetért. Mellette egyetlen markáns mellékszereplő sem maradt: sem Marosán György (legfeljebb nyersebb stílusával), sem a szürke eminenciásnak gondolt Münnich Ferenc nem emelkedik ki a „mocsárból”, mint ahogy beleszürkül Fehér Lajos és Aczél György, s nem emeli fel fejét egy pillanatra sem az 1957 júniusában szánalmas vesszőfutásra kényszerített Gyenes Antal és Köböl József.¹³

Ebben a tekintetben Kádár korai rendszere semmiben nem különbözött Rákosiétól. Valamiben azonban mégis más volt: Rákosi is, Kádár is ugyanazt a túlbonyolított, zagyva funkcionárius nyelvet beszélték, mint a vezetés szinte minden tagja, de Rákosival ellentétben, aki szívesen csillogtatta széles körű tájékozottságát (gazdasági adatokkal, külpolitikai összefüggésekben), Kádár nem nyilatkozott ki, nem mutatott semmiféle intellektuális fölényt. Nem is nagyon tehetette, az ő perspektívája megmaradt többségében másodvonalbeli vezetőtársai szintjén. Ritkán, szinte egyáltalán nem beszélt a nemzetközi munkásmozgalom stratégiai érdekeiről, annál többet arról, hogy hogyan vélekednek erről-arról „a munkások” (ez legtöbbször az üzemi és más párt-szervezetek úgynevezett „aktíváját” jelentette), az „emberek” stb. Nemigen tett kinyilatkoztatásokat, viszont nagy hangsúllyal szólt arról, hogy kinek, mit és hogyan kell majd „elmondani”. Kádár János mindenkinél inkább a hatalom, és egy sajátos, egyoldalú, felülről lefelé irányuló hatalmi kommunikáció technikusa volt.

9 „...hogy megkönnyítsék a Nagy-kormány likvidálását...” Közzétette: Zinner Tibor. *Társadalmi Szemle*, 1989. 12. sz. 72–89. o.

10 Mint 1956. november 11-én és december 2–5. között az Ideiglenes Központi Bizottságban (MSZMP jkv. I. kötet 25–61., 139–249. o.).

11 Uo. 99–102. o.

12 A *Népszabadság* újságíróinak eltávolítását, uo. 252. o.

13 MSZMP jkv. IV. kötet 191–266. o.

Kádár nagyon jól tudta – néha emlegette is – hogy a megnövekedett mozgástér ellenére a szovjet katonai és gazdasági segítség továbbra is vitális szerepet játszik hatalma fenntartásában. Ezen szeretett volna változtatni; egyáltalán nem tűnik úgy, hogy ez a tény különösebb boldogsággal töltötte el. De 1957 tavaszán elég biztosan ült már a nyeregben ahhoz, hogy moszkvai útján kezdeményezőleg lépjen fel. Gazdasági és politikai téren egyaránt megkapta a kért segítséget – s ebből a legfontosabb az utóbbi, a Nagy Imre-per megrendezéséhez való szovjet hozzájárulás volt. Nagy Imre ügye ugyanis az egész berendezkedési periódus döntő problémája maradt.

Kádár vezetési stílusának hasonlósága és eltérése a Rákosi-időszakhoz képest e probléma kapcsán figyelhető meg talán a legjobban. Rákosi is tartott tájékoztatókat hasonló politikai ügyekről a Politikai Bizottságnak, de még a Központi Vezetőségnek is. (Erre Kádár különösen jól emlékezhetett, hiszen ő maga tartott ilyen beszámolókat a Rajk-ügyről 1949-ben kétszer is; a saját „ügyéről” tartott tájékoztatót, Rákosiét, amelyet egyébként csak utóbb olvashatott, haláláig a páncélszekrényében őrizte.) Szó sem volt azonban arról, hogy a nevezett testületek részt vettek volna a döntésekben. Tartottak ugyan „vitát”, elhangzottak hozzászólások is – ám mindez post festa, a letartóztatások, a per forgatókönyvének kidolgozása után.

A jegyzőkönyvek alapján olyan benyomás alakulhat ki, hogy Kádár – nemcsak a forradalom, hanem az azt megelőző korszak tanulságai alapján – a Rákosi-időszak (szerinte) „aranykorához” próbált visszatérni: valahová 1948–49-be, a pártegyesülés és a Rajk-per közötti időszakba. Abba a korba, amikor a párt már szilárdan kézben tartotta a politikai és társadalmi élet egészét, de a közállapotok még – legalábbis a Központi Vezetőség ülésterméből nézve – nem keményedtek meg teljesen. Amikor a pártvezetés szűk magja – ahogy ezt Kádár az 1956. decemberi határozatba belevetéte – legalábbis már 1948 végétől, „letért a marxizmus–leninizmus útjáról”, de azért még nem távolodott el messzire a keskeny aranyösvénytől. Amikor egyes intézmények hatalomtechnikai szempontból hasznos mértékig akár autonóm életet is élhettek: beszámolhattak tevékenységükről a pártvezetés előtt, de még nem alakult ki az egyoldalú, felülről lefelé irányuló telefonutasítások és parancsok struktúrája. Kádár például éppoly kevésbé akart valódi képviselői törvényhozást 1957 tavaszán, mint Rákosi 1948-ban vagy 1949-ben. Elismerte, hogy a szociáldemokratákkal való egyesülés „politikai megrázkódtatás” lehetett sokaknak („valami íz maradt a szájukban ott az egyesülésnél, ami megkeserítette ezt az egyesülést”),¹⁴ de a munkásosztály „szent egysége” nevében szociáldemokráciáról az MSZMP-n kívül hallani sem akart. Szívesen látott volna a kormányban az egypártrendszer meztelenségét rejtegető fűgefalevélként néhány olyan társutast, mint Erdei Ferenc, Bognár József, Nánási László, sőt – még szívesebben – olyan valóban független, de betegsége miatt befolyásolhatónak és irányíthatónak gondolt politikust is, mint Kovács Béla. Eközben azonban cinikus kiszólásai pontosan jelezték, mennyire, s főleg mire tartja őket – különösen akkor, amikor a felkértek mindannyian kitértek a megtiszteltetés elől.¹⁵ „Ilyen módon az úgyne-

14 Uo. 202. o.

15 „...ha ezeket az embereket be tudjuk vinni... ezzel nyugodtan lehet erősíteni, hogy mégsem pártkormány kinézete van az egésznek” (MSZMP jkv. III. kötet 148. o.), „...vannak ilyen bizonytalankodó barátaink,

vezett pártok kérdését jó ideig megoldottuk volna. Nem pártokkal, hanem személyekkel¹⁶ – sajnálkozott Kádár, de nem esett kétségbe: „...ha ezek az emberek bejönnének a kormányba, bizonyos értelemben a kormány tevékenységét komplikálnák.”¹⁷ Ahogy 1948–49-ben az ÁVO–ÁVH nagy számban tartóztatta le az 1946. évi VII. törvénycikk alapján a „népi demokrácia” ellenségeit, a „reakciósokat”, úgy Kádár is a „horthysta katonatisztek, csendőrök stb.” művének szerette volna látni 1956-ot, akiknek ügyeit „nagyon tárgyalni nem is kell”, hanem „körmenetben kell bíróság elé állítani, halálra ítélni és kivégezni.”¹⁸ 1948 után a gazdasági életben már az történt, amit a pártvezetés akart, de nem születtek még olyan tervek, amelyek azután „feszültségeket” keltettek a gazdaságban. Olyan feszültségeket, amelyek – más okok mellett – már 1957 április–májusában dilemma elé állították az MSZMP vezetését: folytatja-e az október utáni „életszínvonal-politikát”, vagy visszaállítja a gazdaságban a korábbi szigorú rezsimit.¹⁹

1948–49-ben éppen hogy megindult a pártba való tömeges, ellenőrizhetetlen belépés. Még nem vált átláthatatlanná a pártnak nevezett konglomerátum: 1957 tavaszán Kádár törekvése ennek a méretnek és állapotnak a helyreállítása. Amelyben a párt még viszonylag „átlátható”: felülről, az Intéző Bizottság szintjéről még egyes alapszervezetek, kisebb nagyobb tömörülések (mint például a budapesti jogi kar párt-szervezete vagy a Táncsics Kör) arculata élesen kirajzolódik, s ha valami elhajlás mutatkozik, könnyen be lehet avatkozni. A párt a transzmissziókon keresztül a hatalmi szerkezet valamennyi fogaskerekét (szakszervezet, nőmozgalom, ifjúsági mozgalom; kormány, gazdasági szakbizottságok, országgyűlés, tanácsok) ellenőrizni és irányítani képes, de nem ömlik differenciálatlanul az ötéves tervtől az aratási kampányig minden a nyakába. Egyszóval a korai Kádár-rendszer kontinuitást vállalt a Rákosi-korszakkal, de annak egy hatalomtechnikai szempontból racionálisabb, jobban működő időszakához szeretett volna kapcsolódni.

Sokkal kézenfekvőbb lett volna persze ezt a viszonyítási pontot valahol 1953–54-ben, a Nagy Imre-féle korrekció, majd reform táján kitézni. 1948 végül is 1949-hez, majd onnan 1951-hez vezetett. Ha 1953-ban veszi fel a fonalat, Kádár világosabban elhatárolhatta volna magát Rákositól és társaitól, ami így sehogysem sikerült. Az 1953-as új szakasz értékelése az egész Kádár-korszakban felemás, bizonytalan maradt. Holott a valóságban sok hasonlóság akadt. Még Nagy Imre politikai reformpróbálkozása, az 1954-es Hazafias Népfront is sokban megelőlegezte azokat a konstrukciókat, amelyek még 1956. december végén körvonalazódtak a kormány kiegészítésével, a „szövetségi politikával” stb. kapcsolatban.²⁰ De az 1954-hez való visszacsatolás útját

akik valószínű másképp beszéltek volna, ha az amerikai követ már letisztelt volna a külügyminiszternél. Jobb szeretnék, ha a statáriumot, az internálótábor mi csinálnánk, s majd ha örök béke lesz, akkor ők is megjelennek.” (Uo. 200. o.)

16 MSZMP jkv. III. kötet 199–200. o.

17 Uo. 201. o.

18 MSZMP jkv. II. kötet 357. o.

19 MSZMP jkv. III. kötet 131–148., 199–245. o.

20 MSZMP jkv. I. kötet 237–301.o, kihagyásokkal (a kormánynyilatkozattal kapcsolatos viták).

elállta a súlyos akadály, 1956 valóságos szakadéka és Nagy Imre. Az a Nagy Imre, akinek 1953–54-es reformpolitikája felől keskeny, de nem járhatatlan ösvény vezetett az 1956-os forradalom miniszterelnökéhez. 1956 októberében még maga Kádár János is – bár nem vállaltan – de erre az ösvényre tévedt, s akkor megtanulta, hogy az számára életveszélyes, tiltott terület.

Nagy Imre már a valóságos 1948–49-es konstrukcióban sem találta meg a helyét. Annak idején, az agrárvitában, éppen Nagy Imre esete példázta a „puha rákosizmus” adekvát megoldását: hosszas vita után végül önkritikát gyakorolt, és PB-tagból elmehetett egyetemi tanárnak. Az ilyen megoldások Kádár személyiségéhez elvileg sokkal közelebb állottak, mint a Rajk-per. Az ilyen „viszonylag” fájdalommentes időszakokban érezhette Kádár, hogy – mint 1956 márciusában a Központi Vezetőség ülésén megvallotta –, hogy „áldásos állapotban” van, mert, mint mondta, „soha életemben olyan nyugodtan nem aludtam, mint akkor, mikor nekem az volt a feladatom, hogy figyeljek arra, hogy Rákosi elvtárs, Gerő elvtárs, Révai elvtárs és hozzáfűzöm, Farkas Mihály, mit mond, mit tesz, mert egy becsületes kommunistának az a dolga, hogy törje a fejét, hogyan kell végrehajtani és mit tehet ő a maga részéről”.²¹ Az 1948–49-es Nagy Imre-ügyet „kezelő” Rákositól még nem kellett rettegni – legalábbis Kádár Jánosnak és a Központi Vezetés tagjainak nem. Hogy ezen a tág körön kívül kicsit rettegnek (akiknek persze okuk van rá...) azt Kádár János egyáltalán nem bánta, főként nem rendkívüli időkben, mint 1957-ben. Az 1957-es párton belüli személyi ügyekben is ezt az 1948-as módot igyekezett utánozni. Akikről tudta, hogy alapkérdésekben azonosulnak vele, nem tévednek veszélyes ösvényekre, kisebb-nagyobb útkereséseiket pedig készek feladni, mint Aczél György vagy Orbán László, azok még a vezetésben is megmaradhattak, főként ha hatalomtechnikai szempontból nélkülözhetetlenek tűntek. Akiket nem tartott ilyeneknek, de veszélyesnek sem érezte őket, azokat megálázta, és eltávolította a vezetésből, de nem torolta meg potenciális elhajlásukat, mint Kőből József vagy Gyenes Antal esetében.

Nagy Imre azonban más eset volt. Kádár számára Nagy Imre és „ügye” maga volt a kihívás, mert nem gyakorolt önkritikát, és bár presztízse, hitele sokat segíthetett volna Kádárnak, mégis maga volt a berendezkedő új rezsim antitézise azzal, hogy megtestesítette annak egyik tagadását, az 1956-os forradalmat. Ráadásul ezt vállalta is, éppen ezt, támogatás helyett pedig legalábbis párton belüli vitát igényelt. Rákosi másképpen volt ellenlábás, ő ugyanis egyáltalán nem tagadta a diktatórikus szocializmust, az általa képviselt „hagyomány” egy része (a hatalomgyakorlás stílusát, a kiszámíthatatlanságot, a vezetést destabilizáló leszámolási veszélyt, egyes irreális célkitűzéseit leszámítva) tehát vállalható volt. Egyetemi tanárnak kissé nehezen lehetett elképzelni, de Moszkvában, illetve szovjet száműzetésben, úgy, hogy ügyét a szovjet vezetéssel egyeztették, Rákosi nem jelentett reális veszélyt.

Érdekes, hogy Nagy Imre maga pontosan azon az 1948–49-es módon szerette volna „ügyét” rendezni, amelyre Kádár más területeken a jegyzőkönyvek tanulsága szerint annyira hajlott. 1957 januárjában Nagy az MSZMP-vezetés megbízásából vele

²¹ Magyar Országos Levéltár (MOL) 276. fond 52/33. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV 1956. márc. 12–13-i üléséről. 36. o.

és csoportja más tagjaival a megosztás (ahogy akkor nevezték: a „leválasztás”) céljából tárgyaló Kállai Gyulának pártvitát javasolt, s ugyanezt próbálta üzeni a vele kapcsolatot tartó román vezetőkön keresztül Budapestre.²² Még letartóztatását követően a Gyorskocsi utcai börtönből küldött utolsó beadványaiban is egy ilyen pártvitát követelt.²³ De azt is leszögezte előre, hogy 1954-es reformjai, 1955-ös ellenzéki sége és 1956-ban a forradalom miniszterelnökeként hozott döntései egyetlen egységet képeznek: harcot a sztálinizmus ellen. A politikai életútját egységében felmutató Nagy Imrével Kádár János nem akart vitatkozni. Ehelyett ő konstruált egy másik életutat, amely szerint Nagy Imre politikája és állítólagos összeesküvése szolgált magyarázatul az 1956-os összeomlásra. Ha egyszer Kádár az 1956 előtti korszakkal való kontinuitást bármekkora fenntartásokkal is, de vállalta, Nagy csak a diszkontinuitás megtestesítője lehetett. Ámuló, akivel nem volt helye pártvitának, és akiből újra egyetemi tanár sem lehetett. (Ezt a „megoldást” Kádár egyébként a Nagy Imrénél jóval kevésbé veszélyesnek tartott Lukács György esetében sem tartotta megfelelőnek...)

A per és a belőle logikusan következő halálos ítélet azonban nehéz dilemmát rótt Kádárra. Egyrészt kezdeményező lépéseket kellett tennie akkor, amikor ehhez elegendő mozgástere alakult ki. Ezzel kellett bizonyítania erélyét és elszántságát, amelyet feltehetőleg szívesebben demonstrált volna egy „igazi” burzsoá-restaurációs, horthysta összeesküvésű perrel, ilyet azonban a hatalom részéről a törvényesség formális betartására intett állambiztonság nem tudott produkálni. Ha Kádár Rákosi módjára jár el, és szűkebb körben vagy egyedül hoz döntést, majd arról utólag számol be, akkor ezzel visszanyúl a „kemény rákosizmus” hagyományához. Ez pedig „behozza” a pártvezetésbe a „félelem és intrika” légkörét,²⁴ amelynek kiszámíthatatlan következményei esetleg még őt magát is elérhetik. Ezért a lényegében „kemény sztálinista” politikai akciót – Nagy Imre megölését – „puha” módszerekkel kombinálta: kezdeményezéseit soha nem személy szerint tette, hanem a pártvezetés kollektív, lehetőleg egyhangú határozatára hivatkozva, ha pedig döntött, azt minden alkalommal a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság elé terjesztette, indítványát „megvitatták”, és „együtt” határoztak. Nem egyszerűen a felelősség megosztásának szándéka vezette – ahogyan élete utolsó beszédjéből kiderül, elsőrendű személyes felelősségének nagyon is tudatában volt, s ez a teher utolsó percéig nyomasztotta.²⁵

„Nagy és mások felelőssége a magyarországi eseményekben és ennek törvényes (jogi) következményei” első ízben őt kelet-európai kommunista párt (szovjet, magyar, román, csehszlovák, bolgár) 1957. január 1–3. közötti budapesti csúcstalálkozóján vetődött fel. Az egyelőre egyetlen erről szóló forrás – érdekes módon az MSZMP vezető szervei jegyzőkönyveiben a találkozónak még nyoma is alig található –, a cseh-

22 MSZMP jkv. II. kötet 75–85. o. Lásd még Rainer M. János: A Parlamenttől a Fő utcáig. Nagy Imre gondolati útja 1956. november 4.–1957. április 14. In: *Évkönyv I.* 1992. Bp. 1956-os Intézet, 1992.

23 Rainer M. János: Nagy Imre két beadványa 1957-ből. *Világosság*, 1992. 10. sz. 758–765. o.

24 Hruscsov jellemezte így a Sztálin halála előtti időszakban a „belső körök” hangulatát, de megállapítása az azt követő időszakra is érvényesnek tűnik.

25 Kádár János felszólalása az MSZMP KB 1989. április 12-i ülésén. In: Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei, i. m. 1. kötet 758–767. o.

szlovák delegáció szűkszavú feljegyzése nem szól arról, hogy melyik tárgyalófélről származott a gondolat.²⁶ Amennyiben erről valamilyen határozat született volna, azt Kádár alighanem közli az Ideiglenes Intéző Bizottsággal, de nem tette. Küldöttje, Kállai Gyula viszont 1957 januárjában, már említett bukaresti útjáról beszámolva éppen az említett testületben ejtette ki először a „bírótság” szót: „Nagy Imrével, Jánosival kapcsolatban, akik az egész ellenforradalom szervezésében, vezetésében és eszmei irányításában komoly szerepet játszottak, később esetleg meg kell nézni, nem kellene-e bírósághoz fordulni.” Kállai arra is utalt, hogy Bukarestben konzultált a román és szovjet vezetőkkel, és „az összes álláspont az én javaslatom alapján alakult ki”.²⁷ Kállai már nem Kádárnak jelentett, hanem az Intéző Bizottságnak, s az határozott a „Nagy-csoport október–novemberi tevékenységére vonatkozó tényanyag összegyűjtéséről”. Februárban az Ideiglenes Központi Bizottság ezt a döntést megerősítette, s ennek nyomán született meg „A jobboldali nézetektől az osztályárulásig” címet viselő első (s egyelőre: belső) Fehér Könyv Nagy Imre bűneiről, visszanyúlva 1948-ig.²⁸ Ennek nyomán, ahogy március elején Kállai ismét Bukarestben közölte Borisz Ponomarjovval, az SZKP külföldi kommunista pártkapcsolatok osztálya vezetőjével, „az Intéző Bizottság tagjainak többsége (Kádár, Marosán, Münnich és Kállai elvtárs) megállapodott Nagy és csoportja bírósági eljárásának megszervezésében”.²⁹ Az SZKP vezetőinek a márciusi találkozóról beszámoló Ponomarjov említést tett a felelősségre vonás „korábbi tervéről”, nyilván Kállai januári missziójára utalván. Ettől kezdve a Nagy Imre-ügy végéig Kádár a következő forgatókönyvet alkalmazta: szűkebb informális körben hozott döntését egyeztetette a szovjetekkel, majd a közös álláspontot (amely érdemi kérdésekben magyar részről fogalmazódott meg, azt szovjet részről csak kiegészítették, s főleg az időzítés terén léptek fel kezdeményezőleg) a magyar pártvezetés egészével tárgyalta meg, s a határozatot ez utóbbi hozta meg. 1957. március végén Moszkvában, Kádár szavaival, „szóba került Nagy Imréék kérdése is. Mi vetettük fel. Az elvtársak helyeslik, hogy megfelelő szigorú felelősségre vonást eszközöljünk”.³⁰ Ezt hagyta jóvá az Intéző Bizottság, és április 5-én a Központi Bizottság is. 1957. április 9-én az Intéző Bizottságban Kádár a korábbi elvi jóváhagyás mellett határozatot fogadtatott el Nagy Imréék letartóztatásáról és a büntetőeljárás megindításáról is. Ugyanez az ülés alapozta meg a vizsgálat és a per koncepcióját az utóbb Kállai Gyula neve alatt megjelent „A magyarországi október–novemberi események a marxizmus-leninizmus fényében” című előadással, amelynek „megállapításai” gyakran szó szerint köszönnek vissza a vizsgálók kérdéseiben, jelentéseiben, a vádiratban és az ítéletben.³¹ Ezzel a per konstrukciója készen állt, a döntő lépés – tulajdonképpen a főszereplő, Nagy Imre letartóztatása előtt! – megtörtént, a kialakult mechanizmus működött tovább a végkifejletig.

26 A feljegyzés másolatát Hajdu Tibor bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton köszönök meg.

27 MSZMP jkv. II. kötet 79. és 76. o.

28 Uo. 157–237. o.

29 Hiányzó lapok... i. m. 261. o. Ponomarjov jelentése az SZKP KB-nak, 1957. március 12.

30 MSZMP jkv. II. kötet 348. o.

31 MSZMP jkv. III. kötet 60–67., 69–70. o.

A berendezkedő Kádár-rendszer kontinuitása a Rákosi-féle sztálinista rendszerrel tehát lényegében teljes, stílusában és hatalmi technikájában azonban részleges. Egyet-érték ezért Ripp Zoltán korábban idézett tanulmányában tett megállapításával, amely szerint a kádári restauráció „a régi (modell) visszaállítása enyhített formában”.³² Ebből az enyhített formából ráadásul az első időszakban kifelé sokkal kevesebb volt érezhető, mint a tárgyalt forráskötetek által bemutatott pártvezetés „belső szövetében”. A paternalista diktatúra már 1957-ben itt-ott fellelhető stílusjegyei az idő előrehaladtával – amolyan mikszáthi, a látszatra mindig sokat adó magyar módi szerint – elfedték a mögöttük magát keményen tartó szerkezeteket. Olyannyira, hogy az évek múlásával a már valóban berendezkedett kádári struktúra ebben a fenntartásos, önkorlátozó formában vált rendszerré. Az emlékezetben a kissé kopott és elszíntelenedett, de valamikor kedélyes színekre pingált álságos homlokzat maradt meg, ez formál a rendszer elkorhadása, majd szétporlása után is mítoszokat. A genezisben azonban – ahogy annak dokumentumai mutatják – még frissen csillogott az épület felújított régi alapzata.

32 Ripp Zoltán, i. m. 138. o.

Hajdu Tibor

VOLT-E PÁRTELLENZÉK AZ MSZMP MEGALKULÁSA UTÁN?

Úgy tűnik, erre a régen vitatott kérdésre könnyebb válaszolni most, a Politikatörténeti Intézet terjedelmében is impozáns, négykötetes dokumentumpublikációjának megjelenése után.¹ Rainer M. János fenti írása felment a szerkesztési problémák vizsgálata alól; de még így sem lehetne egy rövid cikk keretében érdemben ismertetni a kötetekben fellelhető sok új információt.

1956-ban az MDP-ben majd az MSZMP-ben több, nyíltabb, érdemibb vita folyt, mint bármikor előbb vagy később – ez még az 1953–55-ös évek viszonylatában is áll, hiszen akkor még jócskán voltak tabutémák. Az összeomlás katarzisa kellett e vitákhoz. A relatív szólásszabadság, vitaszellem azonban szorosan összefüggött egy ellenkező irányú folyamattal: a párt eszmei bázisának összeszűkülésével. 1945-ben a Horthy-rendszer csődjének és más pártok, irányzatok sikertelenségének hatására sokan csatlakoztak a kommunista párthoz olyanok, akik nem igazán vagy egyáltalán nem voltak kommunisták. A későbbi belépések és a szociáldemokrata párttal való egyesülés után sokféle szemlélet *hallgatott* ebben az egyelvű pártban. Már 1949-től, majd 1953–55-ben még inkább, sokan rájöttek, hogy eltévedtek a politika dzsungelében, de csak a forradalmi napok hangulatában vonták le ennek konzekvenciáit.

Bizonyára többen maradnak a szociáldemokraták, elsőgenerációs népi értelmiség, modern művészek és modern eszméket kereső urbánus intellektuelek közül, ha az irányzatok tartósan szabad teret kapnak, ez azonban összeférhetetlen volt a párt ideológiai-szervezeti elveivel, melyek szigorúan üldözték a „frakciózást”.

Ezzel már meg is érkeztünk egy konkrét kérdéshez: volt-e pártellenzék, esetleg kétféle (az egyszerűség kedvéért: Nagy Imre- és Kádár-féle) ellenzék a Rákosi bukása előtti években-hónapokban? Nagy Imre hívei közül már többen elmondták, hogy ők nem voltak frakció. Volt azonban olyan kádárista apológia, hogy a Nagy–Losonczy-féle pártellenzék mellett kialakult egy „igazi” pártellenzék Rákosival szemben. Figyelemre méltó, ha nem perdöntő, amit erről maga Kádár mondott:

¹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. Sorozatszerkesztő: Balogh Sándor. Bp. Intera Rt., 1–4. kötet. (Lásd 27. oldal 1. lábjegyzet)

„A pártellenzék kérdéséről... Azt gondolom, hogy akkor járnánk el helyesen, ha ezt a szót: pártellenzék, hatályon kívül helyeznénk. A szót. Miért? Én is használtam korábban. De ha gondolkodunk, a következő kép tárul elénk: A Rákosi–Gerő-féle vezetés bizonyos idő után elszigetelődött a párttól... Ez azt jelenti, hogy a párttagság, a funkcionáriusok döntő tömege szembekerült velük. Szerintem a párttagság és a párt-funkcionáriusok tömegét nem helyes, ha az ellenzék kifejezéssel jelöljük. Helyesebb, ha azt mondjuk, hogy bizonyos idő után, egy egészséges folyamatként, a párttagság zöme szembekerült velük, ezzel a vezetéssel, amely klikké változott.”² E gondolatmenetet még azzal egészíteném ki: sem Kádár, sem mások, akik alkalmanként felléptek a Rákosi-klikkel szemben, nem tettek kísérletet arra, hogy velük szemben az elégedetlenekeket összefogják, megszervezzék „ellenzékké”.

Ilyen értelemben elmondhatjuk, hogy az MSZMP-ben november 4. után sem történt kísérlet ellenzék alakítására. Tovább szűkült azoknak a köre, akik a pártban maradtak, vállalták a közös bűnt egy közös cél érdekében, emellett a differenciák másodrangúvá váltak. Ezek tehát ritkábban jelentkeztek nyílt vitában – az ideiglenes KB és IB ülésein viszont ’56 novemberétől ’57 februárig állandó vita folyt az új politika alapjairól. A Kádár-vezetés Moszkvával egyetértésben kezdettől arra törekedett, hogy távol tartsa a pártvezetéstől az „ingadozókat” – nemcsak Nagy Imre híveit. Az új pártvezetésbe csak néhány olyan politikus került be, aki a Rákosi-rezsim kritikusként továbbra is nyílt kritikát kívánt gyakorolni a Hruscsovnak vagy Kádárnak nem tetsző témákban is. Bár ez nem dokumentálható, a kortárs megkockáztathatja azt az állítást, hogy még a megrostált párttagságban is jóval nagyobb volt a hasonló, kritikus gondolkodásúak aránya, mint a vezetésben, ezek összefogására azonban büntetlenül senki sem tehetett kísérletet. A vezetésen belül ugyan szabad volt a bírálat – de csak addig, amíg megmaradt a KB-tanácsstermek falai között.

A publikált jegyzőkönyvek alapján pontosan meghatározható a belső kritikusok névsora: *Köböl József, Gyenes Antal, Fehér Lajos, Orbán László, Aczél György*. Volt a vezetésnek még egy-két tagja, mint Kiss Árpád, aki inkább velük értett egyet, de passzívításra törekedett. A felsoroltak nem képeztek frakciót vagy csoportosulást, annyiban mégis belső ellenzéknek képeztek, hogy kritikájuk pozitív oldala hasonló volt; a párt vezetésének, bázisának és szövetségesei körének bővítését célozta, természetesen „jobbfelé”, a többség által kiszorítottak felé. Vitáik 1956. novemberétől 1957. februárig tartottak – az 1957. február 26-i KB-üléssel a belső kritika lehetősége is megszűnt. Az olvasó talál még más bírálókat is, ezek azonban nem ellenzékiiséget fejeznek ki, hanem például régi mozgalmi veteránok morális rossz érzését, lásd például Somogyi Miklós, Nógrádi Sándor egyes fellépéseit. Vannak persze személyes ellentétek is, van rivalizálás, olykor politikától szinte függetlenül.

Sajátos az ellenzéki és a többségi álláspont alakulásának dinamikája. A felületes olvasónak úgy tűnhet, hogy a nézetek gyakran változnak e 3–4 hónap alatt. Valójában ami változik, az a helyzet, az erőviszonyok. Novemberben az „ellenzék” teljeskörűen kimondja véleményét, Kádár rugalmas – taktikából és bizonytalanságból is – ő sem látja, mi lesz a döntés a vitatott kérdésekben. Ahogy a kormány helyzete, hatalma

² A KB 1957. február 26-i ülése. II. kötet, 217. o.

konzolidálódik, a forradalmi hangulat lelohad, majd elül, úgy keményedik Kádár vonala, bírálói pedig elérhetőnek vélt célokra koncentrálnak (Köböl, Fehér), vagy elhallgatnak (Aczél, Orbán). Különbözőek az egyéniségek is. Orbán hovatarozása nem vitás, belőle a ráció beszél, a rációt könnyebb elhallgattatni, mint az érzelmeket. A hozzá sokban hasonló Aczélt még befolyásolják az ötévi börtön friss emlékei. Köböl kevésbé ambiciózus, nehezen (és elkésve) adja fel kettős kötődését, vagyis annak a Romániába hurcoltakhoz kötődő oldalát. Gyenes egyáltalán nem ambicionálja, hogy vezető lehessen, maradhat őszinte.

A legbonyolultabb eset Fehér Lajosé; nem tudni, mit vallott erről ő maga. (Mikor 1988 vége felé a Fehér Házban jártam, az AP-osztály fiatal munkatársánál, dicsekvően csapott lemezszekrényére: „Itt van Fehér Lajos memoárjának kiadatlan második kötete.” Vajon hová lett?) Nagy Imre szűkebb köréhez tartozott, mint Gyenes, reálpolitikáját az agrárkérdésben ő sem adta fel – miért hozza ragaszkodott Kádár, és nem a személyileg hozzá közelebb álló Köbölhöz? Fehér érezhette, hogy ha megtagadja Nagy Imrét, megvalósíthatja agrárpolitikáját – de mit gondolt róla a többség? Mondja meg, aki tudja.

Az 1956. november 11-i első KB-ülésem még nem csak Köböl, Fehér, Aczél, Kiss Árpád javasolta a megegyezést Nagy Imrével és a többpártrendszer fenntartását, de Apró Antal, Tömpe István is. Fehér Lajos a tárgyalás alapjaként felvetette, hogy „Nagy Imre alakítson új munkás-paraszt pártot”. Ekkor még ezt nyíltan csak Friss István ellenezte. A november 21-i IB-ülésem, majd december 2-án Kádár már konkrét tárgyalásokról számol be polgári politikusokkal – Tildyvel, Kovács Bélával, Szigethy Attilával, Bognár Józseffel, Balogh Istvánnal és másokkal. A kormány kibővítése ilyen irányban egészen februárig napirenden maradt. Novemberben – eltekintve most a Nagy Imre-csoporthoz való viszony alakulásától – még csak abban mutatkozik meg éles ellentét, hogy a szociáldemokrata pártot is bevegyék-e a kormányba.

A tárgyalások eredményét Kádár így összegezte a KB 1956. december 2-i ülésén: „Megítélésem szerint az MSZMP-n kívül másik munkaspártra nincsen szükség, mert ez a történelem visszafordítása lenne. A többpártrendszerrel kapcsolatban elképzelhető valamiféle népfront létrehozása, amely állna az MSZMP-ből, a Kisgazdapártból, a Nemzeti Parasztpártból és pártunkívüliekből, esetleg egyéb szervekből a népköztársaság alkotmánya alapján, amely a magáévá teszi a szocializmus védelmét, a szocializmus építését, annak továbbfolytatását. Ezek megállapodást kötnének arra, hogy a választók előtt blokkban fognak fellépni.”

Természetes, hogy a félig legalisan működő, lényegében az egyesülésbe 1948-ban be nem vett „jobbszárny” által újjászervezett SZDP-vel köthető megállapodás ellen Marosán tiltakozott leginkább. „A marxista-leninista párton belül szocdem. pártot vagy szocdem. elveket fenntartani nem lehet – érvelt az ismert szociáldemokrata az IB november 21-i ülésén –, szerencse, hogy az SZDP élesen elhatárolta magát balfelé, ez a mi és a mozgalom hasznára válik.” Marosán ugyanakkor azt is kifogásolta, hogy Szakasits az MSZMP-hez közeledő *baloldali* szociáldemokratákkal „erkölcstelen összejövetelen” „politikai frakciót” szervezzen. A vezetésbe bevett „baloldaliak”, Rónai Sándor, Somogyi Miklós sem tartottak igényt konkurens szociáldemokratákra.

A kisgazdákkal és parasztpártiakkal való megállapodás december folyamán újra meg újra téma, a tárgyalások is folynak. Az ezekről szóló beszámolók utólag háttérrel szolgálatnak a kisgazdapárt, illetve Bibó ismert kompromisszumjavaslataihoz. A kompromisszum nem jöhetett létre, mert amit Kádár felajánlott, alig volt kedvezőbb az előző évek kormányai összetételénél (ahol végig jelen voltak ismert kisgazda és parasztpárti miniszterek), s amíg Kádár hatalma nem volt szilárd, a két agrárpárt többet vélt elérhetni. Mikor Kádár hatalma megszilárdult, már más helyet szánt Bibónak vagy Tildynek, akik későn ismerték fel pozíciójuk gyengeségét.

November végén a Tito pulai beszéde nyomán kiéleződött szovjet–jugoszláv polémia, illetve a *Népszabadság* erről szóló cikktervezete és „sztrájkja” állt a viták középpontjában. Érdekes, hogy ez ügyben, ami végül is a Moszkvától való eszmei függetlenség kérdése volt, a keményvonalasok közül Apró, Biszku, Kállai is hajlanának a kompromisszumra, a fő bűnös Fehér Lajos megtartására a *Népszabadság* főszerkesztői székében. Állandó téma az új moszkvai emigráció sorsa, hazatérése. A jegyzőkönyvek (más, például orosz források mellett) egyértelmű cáfolatát adják a tendenciózus legendáknak, mintha Rákosi visszatérésének bármilyen realitása lett volna.

Kevésbé ismert Orbán László (és mások) ellenzéki fellépése a november 27-i megyei titkári értekezleten és ennek megvitatása a másnapi IB-ülésen. Orbán elítélte Nagy Imre és társai elhurcolását, az ügyükben tett hazug ígéreteket, követelte a formális egyenjogúságra törekvést a Szovjetunióval, utalt a szovjet hadsereg kivonásának lehetőségére, bírálta a kormány kibővítésének halogatását. „Én nem tartom szerencsésnek azt az álláspontot, hogy először rendet teremteni, utána előkészíteni az új kormány összetételét. Ebben a kormányban csupa kommunista van. Be kell választani a kormányba komoly szaktekintélyeket, és be kell választani olyan koalíciós pártokat, akik egyetértenek a kormány politikájával.” Aki csak később ismerte Orbánt, nehezen képzelheti el beszéde szenvedélyes hangját... de hát elmondható ez az '56 végi párttagság nagy részéről is, nem szólva a pártönkívüliekről. Kádárt felháborította az értekezlet lefolyása: „Orbán elvtárs nemcsak saját nézetét, hanem a párt egy rétegének nézetét fejtette ki... kérdés, lehet-e vezetője ma gyakorlatilag az agitációnak.” Orbán mégis a pártközpont osztályvezetője lett tíz évre, de önálló nézetei feladása árán, ami 1957. január elején következett be.

1957. január elején Budapestre látogatott a szovjet, bolgár, csehszlovák és román pártvezetés küldöttsége. A Hruscsov részvételével megtartott tanácskozás ténye alig tükröződik a közölt dokumentumokban, szelleme annál inkább. A tanácskozásról kiadott közlemény tartalma és stílusa egészen más, mint a csak egy hónappal előbb elfogadott 1956. decemberi KB-határozat (az októberi események „okairól és előzményeiről”). Az 1957–1962-es évek hivatalos MSZMP-megnyilatkozásaiban formailag mindenesetre a decemberi párthatározat szelleme érvényesült, a párt (és a bíróságok) gyakorlatában a januári közös nyilatkozaté.

Az '56. decemberi határozatról nagy vita folyt a december 2–3-i KB-ülésen, ennek jegyzőkönyvét a kiadvány első kötete közli. Fehér, Gyenes, Köböl határozottan, Aczél és Nógrádi óvatosabban vitatták Kádár és a határozattervezet értékelését az októberi eseményekről. Ilyen vitáról Hruscsov látogatása után már nem lehetett szó,

sőt, aki a vezetésben akart maradni, annak „önkritikusan” revideálnia kellett korábbi véleményét.

Az 1957. január 25-i IB-ülésen – nem korábbi bűnei miatt – bukik Nógrádi (aki formailag még vezető állásban maradhat) és Horváth Márton (aki párttag sem maradhat). Körülbelül itt áll be a sorba, és kap bűnbocsánatot Orbán, Aczél talán már pár nappal előbb.

Február első felében már arról van szó, kit nem szabad beengedni a pártba, hogyan kell megrendszabályozni az értelmiséget. Sőt a február 12-i IB-ülésen Kállai Gyula felveti a decemberi határozat revízióját, a jobboldali veszély mint főveszély kiemelésével. Kádár, Apró, Marosán, Nemes támogatják, de formális határozat erről nem születik. A február 19-i IB-ülés úgy dönt, hogy Nagy Tamás közgazdász (és aki hasonlóan gondolkodik) nem lehet párttag, Kállai bejelenti a Nagy Imre-csoporttal való leszámolást. Marosánnak jut a megtiszteltetés, hogy kimondhatja:

„Amíg Kőből elvtárssal világosan nem jövünk tisztába, ne kapjon olyan beosztást, ahol árthat a pártnak. Még nem kaptunk megnyugtató információt, Kőből elvtárs magatartása, politikai nézete nem változott. Vigyázni kell, kik akarják vinni tovább Nagy Imre vonalát... szilárd emberekre van szükség.” (Ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy Kőből nem lett a KB javasolt szakszervezeti osztályának vezetője, hanem előbb gazdasági miniszterhelyettes, majd tervhivatali főosztályvezető.)

A jegyzőkönyvek pontosítják Kádár János szerepét az MSZMP politikájának kialakításában. Ma is él olyan nézet a köztudatban, hogy ő az oroszok bábja volt vagy éppen foglya – hogy elsőse Münnichhel szemben csak később dőlt el. Ami az utóbbit illeti – a jegyzőkönyvek is bizonyítják, hogy bármily fontos szerepe lehetett Münnichnek mint Hruscsov bizalmi emberének úgy 1959-ig, ő az MSZMP politikai vezetője nem volt, és erre nem is törekedett. Kádáron november 11-én még látszanak az elmúlt napok megrázkódtatásai – sokat és őszintén beszél –, de Nagy Imréék elszállítása után láthatólag megkönnyebbül, és úgy viselkedik, mint aki vitathatatlanul a párt fejének tekinti magát – az is volt –, ha tartózkodott is a Rákosi-féle keleties vezérkultusztól. Kádár mint az arany középút, a kétfrontos harc bajnoka szeretett szerepelni, és ez áll rá, ha Nagy Imrét és Rákosit tekintjük két végletnek. Rákosi azonban már novemberben sem jelentett igazi veszélyt, és a Kádár-vezetés többsége elhatározta, hogy Nagy Imre híveit, bizonyos kivételekkel, nem engedi vissza a hatalomba. Mit jelentett ekkor számára a kétfrontos harc? Saját szavaival:

„Most két erővel szemben kell harcolnunk: egyik az imperializmus és az ellenforradalom, a másik az az erő, amely be akarja bizonyítani, hogy Nagy Imre nélkül nem lehet konszolidáció.” (Az IB 1956. december 11-i ülésén.)

Kádár tehát nem a vezetés „centrumában” állt 1956–1957-ben, hanem a vezetés, vezető réteg baloldali többségének vezére. Politikai értelemben vett baloldali ellenzék a vezetésben alig volt, voltak idősebb emberek (Friss vagy Kiss Károly), akik a régi *módszerekhez* kötődtek, de saját vonaluk nem volt, a fiatalabb keményvonalasok Marosántól Biszkuig Kádár követői. Emlékszem olyanokra szép számmal, akik Kádárt a háta mögött „opportunistának”, „centristának” mondták, de ezek nem tartoztak a vezetéshez.

Az első hónapok vitáinak szinte lezárása a KB 1957. február 26-i ülése. Kádár itt jelentette be, hogy nem lesz koalíciós kormány, úgy állítva be a dolgot, hogy a kisgazdákkal és a parasztpárttal nem lehet megegyezni. „A Magyar Népköztársaságban semmiféle szociáldemokrata pártra nincs szükség, a nép érdekeinek nem használ, csak árt. Mi az 1948-as elv alapján állunk” – mondta, Marosán buzgó helyeslésétől kísérve. Elfogadták viszont Nógrádi ajánlását: „a szakszervezeti vezetőségben vannak olyan volt jobboldali szociáldemokraták”, akiket hasznos lenne egyénileg bevonni a kormányba (Kisházi Ödön).

A korábbi vitakozók elvtársi bírálatban részesültek, és kikerültek a felső vezetésből – kivéve Fehért, aki Kádár szerint „most nagyon-nagyon jól dolgozik”. Helyette Kőbölön verték el a port – Sándor József durva hangnemben, Kádár abban jelölte meg fő hibáját: „benned erősebb volt a félelem a Rákosi-féle módszerek visszatérése miatt, mint az ellenforradalomtól való félelem.” Aczél önkritikája után miniszterhelyettes lehetett, de egy évtizedet kellett várnia, amíg a vezetésben képességeinek megfelelő helyet kapott.

Ezzel az igazi, elvi, őszinte viták tulajdonképpen véget érnek. A hatalom birto­kosai az ellentmondás elmaradását igazságuk győzelmeként ünneplik, hosszú beszédek egyre laposabbak és őszintéltlenebbek, öntudatukat növeli, hogy a néhány hónappal előbb a történelekről előadott, a tényektől gyorsan távolodó tételeiket a jelenlévők gondolkodó része kényszerű hallgatással veszi tudomásul. Sértődötten, de megkönynyebbülve fogadják el, hogy a koalíciós pártok volt vezetői nem vállalják a kormányban nekik felajánlott bábszerepet. A személyi és „adminisztratív” kérdések kerülnek előtérbe, az igazi vitákat a hazatérő Révaival folytatott művita pótolja.

Elhangzanak a tavaszi üléseken igaz szavak, főleg gazdasági kérdésekben, de ezeknek valódi súlya ritkán van. Mikor Major Tamás kimondja (a június 22-i KB-ülésen), hogy karrierista bírák megalapozatlan halálos ítéleteket hoznak, nem a politikai vita szándéka, hanem az emberi tisztesség beszél belőle – s ezért nem is tartják fontosnak, érdemben nem vitatják. Ezen a június 22-i, az országos pártkonferenciát előkészítő KB-ülésen kerül sor Gyenes és Kőböl végleges kirekesztésére a Központi Bizottságból, szomorú, de emberi arcot mutató önbírálatukra. A viták zárszava ez az ülés – és sok tekintetben vélt lezárása olyan problémáknak, melyek a több évtizedes hallgatás alatt is foglalkoztatták a kortársakat – s még lesz ezután is mit mondani róluk. Ehhez értékes segítség ez a négy kötet.

Szakács Sándor

A „KÁDÁR-KORSZAK” GAZDASÁGTÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Ha a „gazdaság értelme az ember” elvet nem tekintjük egészen az álmok birodalmába tartozónak, akkor ezt akár mérceként is alkalmazhatnók a kor teljesítményére. Igaz, e mérce is túlon túl általános, mint a hatékonyság, eredményesség, korszerűség (hogy ne mondjam, „modernizáció”) és ezek megannyi más, szakértők által oly nagy erudícióval alkalmazott „hasonmása”. Mégis talán teljesebb és mélyebb, ha paraméterei jók. Tisztességesebb, ha mondanivalója tisztább, érthetőbb s mérce-társainál kevésbé maszatolóbb.

De nemcsak a mércével, hanem bizonyos értelemben magával a korszakkal is gond van. Az elnevezéssel legelőbb, és legalább a „Kádár-korszak” formulával. De hát az elnevezések többnyire a történeti vagy zszurnalisztikai látásmód termékei, vagy pusztá szimbólumok, s mint ilyenek idézőjelbe tehetők.

Vagy feloldhatók, például azzal, hogy kimondjuk: a „Kádár-korszak” inkább „káderkorszak” volt, élén (itthon) Kádár Jánossal, aki szintén káderként került az „élre”, sőt, Kádár is azáltal lett, hogy káder lett. (Természetesen káderkorszak volt már az úgynevezett „Rákösi”-korszak is, mivel a hatalmi szervezet főirányítói, utasítói és utasítás-végrehajtói eleve nem hagyományos módon, azaz nem tulajdonosi mivoltuk, se nem vagyoni helyzetük, se nem társadalmi hovatartozásuk, se nem képzettségük, se nem a hagyomány vagy valami bevett választási procedúra révén kerültek pozícióba, hanem egyedül és kizárólag, csupán – vagy mondhatnánk, csupaszon – káderként való kiválasztás, s e kiválasztással való azonosulás alapján. Áll ez akkor is, ha bizonyos helyzetekben és összefüggésben a kiválasztásban, főleg később és nem politikai posztokon, valóban nőtt, sőt megnőhetett a szakértelem súlya.)

Ezt, ha másként nem, legalább jelzésszerűen érinteni kell, minthogy a szóban forgó korszak gazdaságtörténetének is egyik fő kérdése, hogy kikből állt össze az a „hatalompolitikai kft.”, „elit” és kivitelező részleg, ami az országot belülről uralta, a gazdaságot pedig mintegy kívülről, azaz politikailag működtette. És hát természetesen az is, hogy mi végre vitte az országot, vagyis hogy történelmi mércével mérve végül is mi lett a „szaldó”.

El kell ismerni, hogy az 1956. november 4-i kiválasztással eleve járt korlátozott-ság ismét. A nagyhatalmi. Ezt fejezte ki az úgynevezett „Brezsnyev-doktrína”, ami

eredetileg természetesen sztálini volt (sőt volt neki hrucsovi válfaja is). Emlékeztetőül érdemes ennek azt a(z alkalmilag) lirizált változatát felidézni, ami az „emberarcú szocializmus” Moszkvába (internacionalista segítség címén el-) vitt képviselői előtt hangzott el Leonyid Iljics (Brezsnyev) előadásában, 1968-ban, formailag bizalmi kérdésként:

„...arra a véleményre jutottunk, hogy már nem bízhatunk bennetek. A belpolitikában azt csináljátok, ami nektek tetszik, azt is, ami nekünk nem tetszik, és nem hallgattok a szép szóra. A ti országotok azonban abban a régióban fekszik, ahová a II. világháborúban a szovjet katona lépett. Nagy áldozatokkal vásároltuk meg ezt a földet, és erről a területről nem megyünk el. E terület határai a mi határaink is. Mivel nem hallgattok ránk, veszélyeztetve érezzük magunkat. A II. világháború halottai nevében, akik a ti szabadságotokért is áldozták életüket, teljesen feljogosítva érezzük magunkat, hogy odaküldjük a mi katonáinkat, hogy a mi közös határainkon belül valóban biztonságban érezzük magunkat. Hogy bennünket valaki veszélyeztet vagy sem, az nem fontos, de az alapkérdés ez, és ez független a külső körülményektől. S a II. világháborútól így lesz ez »mindörökre«. (...) Mit gondoltok, mi történik az érdekekben? Semmi sem történik! Ebből nem lesz háború. Szónokolni fog Tito elvtárs és Ceausescu, szónokolni fog Berlinguer. Na és? A nyugati országok kommunista mozgalmaira számítottok? Hiszen ennek ötven éve nincs jelentősége!”

Ha hatvannyolcból levonunk ötvenet, marad tizennyolc. Ez volt eszmeileg a birodalmi korlát. A szférális vonatkozásokat, melyekben eredetileg a nyugatiak is egyetértettek, Sztálin Gyilasznak atyailag a „folyó háború megváltozott természetével” magyarázta. Hrucsov már inkább az internacionalizmussal érvelt. De egyre ment. (A „Brezsnyev-doktrína” maga galaktikus félrevezetés vagy megtervezett misztifikáció tárgya lett; a „szuverenitásnak” nem korlátozott voltát, hanem hiányát adta tudtul főleg azoknak, akik vagy nem tudták, vagy nem akarták tudni, hogy aki egyetért, azt nem kell kényszeríteni. Aki pedig nem ezt teszi, az minek csodálkozik.)

Ha a csehek és szlovákok akkor közösnek vélt hatalmával, vagy vezetőik álmodozásra való kiugró hajlamával ez volt a helyzet, a mi kádereink hatalmára, második megszállási korszakára még inkább az volt érvényes, amit a felek természetesen tudtak (amit már idéztünk), hogy tudniillik: aki egyetért, azt nem kell kényszeríteni. Aki azt csinálja, ami neki tetszik („azt is, ami nekünk nem tetszik”), és nem hallgat a „szép szóra”, az magára vessen. A többi vagy részeltetési vagy rendészeti ügy. S csak harmadrangú annak a statisztériának a kérdése, amelyik majd a birodalmi ernyő alatt igazgat. De külsőből közvetlen belső hatalmi erővé mégis ez lett: a káder – ez lett és ezért lett Kádár és köre. Belső erő egy külső hatalmából. Csak így, csak ebben az értelemben lehet Kádár-korszakról beszélni az úgynevezett Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány létesítésétől megbízatásának teljes kiürüléséig, vagy átfogóbban nézve: a leszakadáshoz való teljes felzárkózástól *a korszak elején* – egészen a felzárkózástól való leszakadás elindulásáig *a korszak végén*.

A leszakadás kezdetei korábbra nyúlnak vissza. A leszakadáshoz való teljes felzárkózás azonban Kádár és köre cselekményei nyomán állt elő. Részben az eddigi kutatási eredmények, még inkább az elmúlt néhány esztendőben újként feltárt, azt mondhatjuk, példa nélkül állóan nagy dokumentumanyag egybehangzóan bizonyítja,

hogyan a világgazdaság fő áramairól való leszakadás évtizedekre való véglegesítése, vagy ami nagyjából ugyanazt jelenti: a birodalomba való betagozódás ugyancsak évtizedekre való véglegesítése – KGST-keretben vagy az „utolérni és túlszárnyalni” vagyis dognaty I peregnaty (DIP) jegyében egyaránt – az 1956. november 4-e utáni kádári kurzus műve. Azt bizonyítja, hogy az 1956. november 4-e utáni hatalmi alakzat néhány év alatt végrehajtás tekintetében még azt is elvégezte, amiről a Rákosi nevével jegyzett tébolyult idők fő- és alfunkcionáriusai, mi több, maga Rákosi, sőt Gerő is, legfeljebb ha jobb pillanataiban álmodott vagy álmodozhatott.

A „megkapaszkodás” szokott kényszerűsége (vagy légzészavarai) után a régi-nél is sokban álnokabb menetben, lényegileg minden eredetiség nélkül, majd minden, a „szocializmus építése lenini terve sztálini kivitelezésének” itthoni pionírjai – Rákosi, Gerő – által megjelölt úton haladt tovább. Kétszer bukott meg, először ötvenháromban, majd ötvenhatban, a hazai adottságoknak és hagyományoknak tökéletesen elmentmondó, de a világgazdasági korszerűsödés fő irányával is teljességgel ellentétes, energia- és nyersanyagfálgó nehézipari, hadi jellegű „szocialista iparosítás”. Hiába! Újrarendítették. Kétszer kellett leállítani a (különben soha be nem fejezett, hanem ötvenháromban egyszerűen félretett) itthon első, igazán sztálini „ötéves” terv „nagyéletesítményeit”. Hiába! Részben más címeken, főleg pedig szélsőbb s még pazarlóbb formák közt, még kétszer (külön a második, majd végül, vagy a legvége felé: az ötödik ötéves tervbe iktatva) minden korábbinál tékozlóbb módon őket is meg a hozzájuk kapcsolt összes ipari esztelenséget is: újrarendítették. Kétszer bukott meg a kistermelő paraszti üzem sztálini típusú felszámolásának alvilági módja. És nem hiába. (Mert Donáth Ferencnek persze „igaza” volt: ötvenhárom meg ötvenhat [nemzetközi] elbuktatása után elég volt már felmutatni a „parasztinak” a „mutatóujjat”, hogy *ha nem, hát akkor* majd – a már kétszeri után most harmadszorra, tudhatod – *mi lesz?*)

És – hogyan is lehetett volna másként – rövidebb idő alatt likvidálták a parasztagazdaságokra épült élelemtermelést, vele az önfenntartó, emiatt valamelyest még érdekvédelemre legalább gazdaságilag képes parasztságot, mint Sztálin.

Mint ismert, a gazdaságfejlesztésnek az a lényegében hadigazdaság jellegű módja, amelynek meghonosítása az MDP-hez, illetve a Rákosi–Gerő-csoport hatalmához kapcsolódott, 1956-ra csődbe jutott, s vele a magyar gazdaság lakossági szektorai is. Szanálásra nemzetközi asszisztenciával került sor 1957-ben, gyorsítására pedig a DIP jegyében kiszélesített KGST-keretek között.

A korszak kiemelt fejlesztési céljai közül első helyen kell említeni a gazdaságstratégiaiilag is alapvető fontosságúnak ítélt *energia- és alapanyagprogramot*. Ennek fő célja a korábbi tervszerűtlen és aránytalan fejlesztésből eredő, a termelés növelését akadályozó energia- és nyersanyaginség felszámolása, illetve a zavartalan, „tervszerű növekedés” energia- és alapanyagigényének biztosítása volt.

Ismert, hogy már 1957–58 folyamán tervek születtek a KGST-, illetve a tagországi szükségletek megítélésére. 1958 nyarán, a bukaresti ülészakon, a gyártásszakszítás és a kooperáció elmélyítése mellett, az együttműködés egyik alapelveként rögzítették: „A KGST és szervei figyelmét... a KGST-ben részt vevő országok nyersanyag- és anyagtermelésének elsősorban vas és acél, színesfémek, vegyipari termékek,

fűtőanyagok, energetikai és mezőgazdasági nyersanyagok – fejlesztésére kell összpontosítani...” Úgy látták, hogy például Magyarországon a célkitűzések megvalósításához 1965-ig 26 százalékkal, 1970-ig 50 százalékkal növekszik az energiaszükséglet. Mivel ez hagyományos módon nem biztosítható, meg kell változtatni az energiaszerkezetet, azaz növelni kell a *kőolaj-földgáz* importját.

Ekkor veszi kezdetét az *egységes villamosenergia-rendszer* kiépítése Magyarországon, Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia között, sőt megkezdődtek a tárgyalások Ausztriával. Ugyancsak megkezdődött a szovjet bázisú *egységes olaj- és földgázvezeték-rendszer* magyar terveinek előkészítő, illetve kivitelező szakasza.

Az akkori magyar kormány már 1958 végén állást foglalt az 1965 után kiépítendő második vezetékrendszer kérdésében is. A „Barátság” *kőolajvezeték* magyarországi szakaszának felavatására 1962 októberében került sor. A több ezer kilométeres vezeték a Közép-Volga vidékéről, Kujbisev környékéről kezdte meg a *kőolaj* szállítását Lengyelországba, Csehszlovákiába, Magyarországra, az NDK-ba. A magyar szakasz átvételével egy időben – a Tupától leágazó vezeték az avatáskor már egy hónapja működött – három újabb *olajbázisra* épült üzem is munkába kezdett: a szőnyi termikus krakküzem, az évi egymillió tonna kapacitású *kőolaj-desztillációs* üzem és az almásfüzitői – évi 50 ezer tonna kapacitású – *kőolaj-finomító* üzem. A tárgyalt korszak egészében töretlenül folytatódott az energia- és anyagbázis kiemelt „fejlesztése”.

A gyors iparosítási, kisebb mértékben a mezőgazdaság kollektivizálásával felmerülő igények is növelték az importszükségletet. 1960–1969 között – kerekítve az adatokat – 1,4 millióról 1,7 millió tonnára emelkedett a *kőolajé*, 1,9 millióról 2,9 millió tonnára a *vasércé*, 70 ezerről 360 ezerre a *gázolajé*, 11 ezer tonnáról 100 ezerre a *benziné*. Azzal számoltak, hogy 1965-re Magyarország másfél milliárd kilowattóra *villamosáram-behozatalra* szorul, s ebből egymilliárdot a Szovjetunió biztosít. 1965-ben Magyarország *villamosenergia-termelése* 11,2, importja ténylegesen 1,3 milliárd kilowattóra volt, szemben az 1960. évi 7,6, illetve 0,5 milliárd kilowattórával.

Az energiaigényes ágazatok fejlesztésének fokozását az is mutatja, hogy (a tervek szerint) 39-40 százalékos ipari termelésbővülés mellett a *villamosenergia-termelést* is kiemelt, 60-70 százalékos növekedést felmutatni kívánt csoportba sorolták. Ekkor már az előző ötéves terv többször bírált vonására emlékeztetett az az elhatározás, miszerint: „a második ötéves terv során a legnagyobb mértékben az alapanyaggyártó ipar fejlődik”.

A megítélt, illetve egyeztetett szükségleteknek megfelelően folytatták az ötvenes évek befejezetlen (1957-ben időlegesen leállított) *vas- és acélprogramját*. Már 1957-ben azzal számoltak, hogy hengerelt acélból 1958-ban mintegy 850 ezer, 1960-ban már közel másfél millió, nyersvasból 170, illetve 350 ezer tonna *hiány* lesz. Más országok is meglévő, illetve tervezett hiányokról tettek jelentést. Ezért KGST-szinten hoztak „ajánlást” a befejezetlen *vas- és acélprogram* folytatására, továbbfejlesztésére. 1957-ben ezzel összhangban fogadta el a hazai vezetés a *Dunai* (eredetileg Sztálin) *Vasmű* első lépcsőjének befejezését, a *koksizoló mű* második, majd megfelelő *koksizolható szénimport* ígérete ellenében – harmadik és negyedik blokkjainak megépítését 1958–1962 között. E korszakban (azaz 1957–1969 között) helyeztek üzembe 12 fontosabb kohászati létesítményt (aknákat, külfejtéseket, szénosztályozót, brikett-

üzemet, kaoliniszapoló művet, gipszbányát, ércdúsítót, -osztályozót, ásványórlóművet), hét nagyobb villamosenergia-ipari létesítményt (Tiszapalkonyai Hőerőmű, Tiszalöki Vízi Erőmű, Pécsi Hőerőmű, Oroszlányi Hőerőmű, Dunamenti Hőerőmű, Soproni Hőszolgáltató Erőmű, 400 KV-os szovjet–magyar távvezeték-rendszer), majdnem egy tucat kohászati üzem, berendezést, 7 építőanyag-ipari, 9 vegyipari, 13 gépipari, 5 könnyűipari gyárat, üzem, körülbelül 20 élelmiszer-ipari egységet (hús-üzemet, tojásfeldolgozót, tejporgyárat, tejalackozót, konzervgyárat stb.)

Már az évtized közepén látszott, hogy az egykor leállított, majd tovább folytatott *kohászati program* nem kívánt eredményekkel járt. Erről jelentették: „A beruházási eszközök nagyobb részét... kénytelenek voltunk továbbra is a már megkezdett [Dunai Vasmű megleghengermű, az Ózdi Kohászati Üzem blokk- és bugasora] és elsősorban a termelés mennyiségét szolgáló létesítményekre fordítani.” Végeredményben – állapították meg ugyanakkor – a beruházások a kevésbé értékes, nagy tonnasúlyú, nagy átmérőjű durva és középmezék termelését növelték, míg az értékesebb termékekből (finomlemezekből, saválló lemezekből, szalagokból, kis átmérőjű rúd- és idomacélok-ból, huzalokból) továbbra is importra szorult az ország. 1965-ben már egyértelművé vált: a kohászati termékek összetétele, „a gyártott termékek korszerűsége, minősége és választéka nem egyezik meg a népgazdaság szükségleteivel, igényeivel”. Egyidejűleg tudatták, hogy mindebben az irányítás korszerűtlensége is közrejátszott. Az egykorúak rámutattak, hogy a tervek „a termelés növelésének mennyiségi mutatóit írják elő” („tonnában mérve elsősorban”), emellett az árrendszer „sem ösztönöz a munkaigényes áruk termelésére”.

A másik, tulajdonképpen új, kiemelt fejlesztési program a *vegyipar* előtérbe állítása volt. Ettől azt várták, hogy kiszélesíti az ipari nyersanyagbázist, növeli a lakosság ellátását közszükségleti cikkekkel, s kemikáliákat biztosít a mezőgazdaságnak. Eredetileg ezt a programot a hazai adottságok alapján kívánták megvalósítani. De már 1958-ra elkészült a KGST egészére érvényes elgondolás. Eszerint: a vegyipar a KGST-tagországokban „még igen gyengén fejlett”, s emiatt „a szocialista tábor országai bizonyos esetekben... függő helyzetbe kerülnek... a kapitalista államoktól”. Mivel a „KGST-államok hatalmas nyersanyagforrásokkal rendelkeznek”, reális a lehetőség a vegyipar minden ágának gyors ütemű, nagymértékű fejlesztésére.

Az elkészített hosszú távú (1975-ig szóló) KGST-szintű tervek 1957-hez képest a nitrogénműtrágya-termelés 5,3-szeres, a műanyagtermelés több mint négyszeres, a szintetikus szálak termelésének több mint ötszörös, a szintetikus kaucuk-termelés tízszeres növelését irányozták elő. Az előirányzatok az Egyesült Államok akkori műanyagtermelésének másfélszeres túlszámnyalását vették tervbe.

A módosított helyzetértékelés az eredetileg szolidabb ütemű, hazai adottságokra épített vagy azokkal nagyobb mértékben számító elgondolások félretétele szempontjából is végzetes jellegűnek bizonyult. Így a realitásokhoz közelebb állóval szemben győzött ismét a kiemelten gyors, mindenoldalú vegyipari fejlesztés koncepciója. Az „érvek” között szerepelt, hogy az egy köbméter műanyag előállításához szükséges beruházás csak harmada az acél- és ötöde az alumíniumgyártásának, kimutatták, hogy energiaigénye pedig csupán ötöde az acélgyártásának és nyolcada az alumíniumgyártásának.

A döntés főbb szempontjait akkoriban így idézték fel: „Hosszú ideig tartotta magát az a nézet, hogy vegyiparunk fejlődésének bázisául hazai barnaszeneinket tekintsük, mivel ezekből megfelelő készletekkel rendelkezünk. Számításaink, a lefolytatott szakmai viták nyomán olyan döntés született, hogy az alapvető nyersanyagbázisnak a szénhidrogéneket, a földgázt és a kőolajat tekintsük. A második ötéves terv időszakában megkezdjük tehát a petrokémiai eljárások alkalmazását az iparágak egész sorában.” Emellett szólt, hogy az olcsó szénhidrogénimport biztosítottnak látszott, s kimutatták, hogy például a nitrogén műtrágya előállításához szükséges ammónia az akkori árviszonyok között szénből tonnánként majdnem ötezer, földgázból viszont csak háromezer forintba került volna. Mindennek ellenére nem volt teljes az egyetértés KGST-szinten sem. Hazai források szerint: „Kezdetben voltak... olyan elképzelések, hogy a vegyipart csak ott szabad fejleszteni, ahol az összes nyersanyag nagy mennyiségben rendelkezésre áll. Ezt a nézetet főleg szovjet és magyar részről vitattuk.” Ennek eredményeként a KGST Állandó Bizottsága „leszögezte, hogy minden részt vevő országban fejleszteni kell az általános ipari haladáshoz szükséges nagy volumenű vegyipari termékek gyártását (műanyag, műszál, műtrágya stb.) és ehhez energia- és nyersanyagszállításokkal az országok nyújtsanak segítséget”. Egyidejűleg az is „tisztázódott”, hogy Magyarországon „a vegyipari fejlesztés legfőbb nyersanyagbázisa a kőolaj és a földgáz”, ami „lehetővé teszi” a korszerű és nagyüzemi műanyag- és nitrogénműtrágya-gyártást. („Ezek mellett fejlesztenünk kell a gyógyszeripart” – hangozott az egykorú kiegészítés.)

1959-ben ilyképpen nálunk is kulcsfeladatnak minősítették a vegyipar fejlesztését, s az ipari beruházások mintegy 12 százalékát kívánták e célra fordítani. 1960-ban a KGST 1961–1965-re határozatot fogadott el arra vonatkozóan, hogy a „műtrágyatermelés és nyersanyagai, a műanyagok, a műszálak és a szintetikus kaucsuk fejlesztését minden ország a legnagyobb mértékben tűzze ki célul”.

Ezen elhatározások nyomán jöttek nálunk létre az olyan hatalmas létesítmények, bővítések a hatvanas évek első felében, mint a Tiszavidéki Vegyi Kombinát (TVK), a Borsodi Vegyi Kombinát kétszeresre bővítése, a műtrágyatermelés gyorsítása, a Berentei Vegyiművek új PVC-üzeme, a TVK polietilén-üzeme, a sajóbábonyi kaprolaktám-gyár, a Magyar Viscosagyár perlonrost- és végtelen poliamidszál-üzeme.

1961 és 1969 között a vegyipar az összes nehézipari beruházásoknak kereken egyötödét kapta (ennél nagyobb arányban a beruházásokból csupán a bányászat és a gépipar részesedett).

A rendkívül dinamikus – dinamikusan erőltetett – fejlesztésről hamarosan kiderült, hogy az időközben létrehozott vegyipari kapacitás az ipari átlagnál két és félszer nagyobb energiaigényt támasztott, s ugrásszerűen járult hozzá az energia- és nyersanyaghiány növekedéséhez. Miközben fontos területeken bővítette az alapanyagbázist, egyidejűleg fokozta az ország importra utaltságát. Mindemellett a fokozott vegyipari expanzió környezeti következményei is hamarosan jelentkeztek. Végeredményben az energia- és alapanyagiparra (bányászat, villamosenergia-termelés, kohászat, vegyipar, építőanyag-ipar) az összes nehézipari beruházásoknak majdnem 78 százalékát fordították.

1958 tavaszán indították a *dízelprogramot*. Ez eredetileg a hagyományokkal rendelkező iparági fejlesztés koncepciójába, illetve a korabeli szerkezetváltási tervekhez illeszkedett, s a kiemelt iparágak (jármű-, erőszármű-, híradástechnikai és műszeripar) sorában elsődleges beruházásnak számított. Már 1961 nyarán mérsékelni látták szükségesnek a programot: „...a hosszú lejáratú szerződés kereteihez képest is csökkenteni javasoljuk a dízelmozdony-exportunkat, a gyártás gazdaságtalansága, a távlati értékesítési lehetőség valószínűtlensége, a magas tőkés anyag- és alkatrész-igényesség, valamint a fejlesztés igen jelentős további beruházási igénye miatt.” 1965 tavaszán pedig már ezt jelentik: „A program életre hívása óta a feltételek oly módon változtak meg, hogy a fővonalai nagy dízelmozdonyok gyártására berendezkedni nem tudunk, importból fedezzük szükségleteinket. Hasonló a helyzet a kiemelten fejleszteni tervezett szerszámgépiparban.”

1958-ban KGST-kezdemenyezésként indult útjára a bauxit-, timföld-, alumíniumtermelés hosszú távú fejlesztési programja. 1960-ban kötötték meg a magyar–lengyel, 1962-ben pedig a magyar–szovjet alumíniumegyezményt. Különösen ez utóbbi az évek során mind szélesebb kooperációvá fejlődött. Teljes kibontakozására csak 1967–1968 után került sor.

Az egykorú megállapodásnak megfelelően 1967-től kezdődően 1980-ig Magyarország fokozatosan évi 330 ezer tonnára növekvő timföldet szállít a Szovjetunióba kohósítás céljából, és az így előállított – súlyban maximálisan a kiszállított timföld felének megfelelő – alumíniumot szállít vissza a Szovjetunió Magyarországnak. Az egykori nyilatkozatok szerint az egyezmény „ésszerű takarékosagra nyújt lehetőséget” mind a természeti javak, mind a beruházási eszközök felhasználása terén. Úgy látták: az alumíniumipar „saját erőből” való fejlesztése 30 milliárd forint beruházást igényelt volna. A kooperáció viszont magyar részről 16 milliárdos beruházási igényt irányzott elő a bauxitbányászati és timföldgyártó kapacitás fejlesztésére, szovjet pénzből pedig 14 milliárd forint nagyságrendben energetikai, kohászati, segédanyaggyártó kapacitásokat létesítenek.

A magyarországi minisztertanács az előnyöket így összegezte: „Az a villamosenergia-mennyiség, amelyet a Szovjetunió a kohóalumínium gyártásához fog felhasználni, mintegy 500 megawatt hőerőművi kapacitásnak felel meg. A magyar energiagazdálkodásban ez egyenértékű 3 milliárd kilowattóra villamos energia importjával, ami 1961. évi teljes hazai villamosenergia-termelésünk 40 százalékával azonos.” Ugyanakkor: „Az államközi egyezmény a Szovjetunió számára lehetővé teszi, hogy vízi erőműveiben igen kedvező önköltséggel előállított villamos energiáját feldolgozott alumínium formájában, azaz közvetve exportálja világpiaci áron országának olyan területéről, ahonnan a villamos energia exportja egyébként csak kevésbé gazdaságosan lenne megoldható.”

1957-ben még a hazai adottságokra alapozott iparfejlesztési elgondolás jegyében a hazai energiatermelés és -feldolgozás kiépítését látták célszerűnek. A szakértők gazdaságossági mérlegelése többek között arra a számításra épült, hogy egy tonna alumíniumnak megfelelő mennyiségű (6,54 tonna) bauxit nettó devizahozamáért csak mintegy 9 tonna hazai szénnek megfelelő fűtőértékű olaj vásárolható, míg például

alufólia esetében 1/289-hez a megfelelő arány. A nemzetközi kooperációra való összpontosítás alapvetően módosította mind a fejlesztés méretét, mind módját.

1963–1964-től rakták le az *autóbuszok és tehergépkocsik*, úgyszintén a *vegyipari gépek* gyártása terén a magyar–szovjet *termelési-szakosítási együttműködés* alapjait. Az autópári kooperáció keretében került sor az autóbuszgyártás profilisztikus ággá fejlesztésére, a főegységek szerinti gyártásszakosításra (nagy szériában történő hátsó-híd-gyártás Magyarországon, mellső tengely, tehergépkocsi, autóbusz sebességváltók stb. ugyancsak nagy sorozatú előállítás a Szovjetunióban). Ekkor került sor a szovjet „nagypaneles házépítő gyárak” (házgyárak) adaptálására. Középtávú egyezmények születtek hajók, úszóobjektumok magyar gyártására stb.¹

A vizsgált időszakban mindazonáltal távolról sem volt zavarmentes sem a bilaterális, sem a KGST-szintű együttműködés. A felek igen gyakran nem tartották be a szállítási határidőket, kooperációs, specializációs megállapodásokat. Egy 1964 májusában kelt, a legfelső politikai vezetés számára készített tájékoztató jelentés szerint: „A gyártmányszakosítás jelenlegi helyzete, ebben vállalt kötelezettségeink, nem segítik jelentékenyen iparunk, ezen belül gép- és vegyiparunk specializálódását.” Az „ajánlások kidolgozása jelentős mértékben olyan termékekre történt meg, amelyekre a baráti országok részéről igény nem jelentkezett”. Ezért a szakosítási megállapodások „egy része” teljesen formális volt. „Taktikai megfontolásokból az egyes baráti országok az ajánlások kidolgozása során... bejelentik ugyan gyártási szándékukat”, a valóságban azonban „a szakosított termékek jelentős részét majd minden ország gyártja”. Emiatt: „A termelés fejlesztése során a szükségesnél nagyobb párhuzamos kapacitások jönnek létre.”

Előfordult, hogy az került hátrányos helyzetbe, kényszerült következményeit tekintve hibás döntésre, amelyik fél tartotta magát a megállapodáshoz. Magyarország esetében ennek egyik legjellegzetesebb példáját a mezőgazdasági gépgyártás fontos területeinek visszafejlesztése képezte. A hazai vezetés – közvetlenül a kollektivizálás előtt és alatt – magáévá tette a KGST-ajánlást, s teljesen megszüntette például az arató-cséplő gyártást, leállította a traktoripar fejlesztését. Így az eredeti hazai tervek szerint másfélszeres bővítésre szánt mezőgazdasági gépgyártást – éves előirányzatai alapján korrigálva az ötéves tervet – 1960-hoz képest 1965-re 20 százalékkal *visszafejlesztették*. Ugyancsak KGST-ajánlásra szüntették meg egyebek között a tehervagon-

¹ Nagyjából ezek voltak a korabeli sajtó és rádió által meghíresített (fontosabb) programok. Voltak természetesen hírzárlat alattiak is, mint az urán, amire 1956-ban így kérdeztek rá: „Azt kérdezik Pesten, Budán, hová lett a magyar urán?” (Pécs környékén, kormányközi megállapodás alapján, szovjet szakértők bevonásával, 1953-ban kezdték el az intenzív uránkutatót. Két évvel később megalakult a Pécsi Bauxitbánya Vállalat, noha bauxit „egy porszemnyi” sem volt arrafelé. Iperszerűen a termelés 1957-ben kezdődött. 1964-ben adták át az ércdúsítót, ezzel egy időben vette fel a cég a Mecseki Ércbányászati Vállalat [MÉV] elnevezést. A MÉV termelése és létszáma a hetvenes évek közepén érte el a csúcspontot: nyolcezer dolgozóval és 800 ezer tonna érccel, amiből a dúsítóban ezer tonna 60-65 százalékos urántartalmú „sárga por” állítottak elő. A dúsított anyagot a SZU-ba szállították. A Paksi Erőmű üzembe helyezéséig a kibányászott urán hadászati célokat szolgált.)

gyártást is 1962-ben, de hogy az ezzel járó hátrányt mérsékeljék, 1964-ben újraindították.

Az „utolérési”, illetve KGST-programokba való intenzív bekapcsolódás lényegileg új irányvételt jelentett. S ha jelentkeztek is gondok, zavarok, a növekedés is gyors volt, s ez a vezetés számára elfedte a fejlődés árnyoldalait, vagy legalábbis tényleges jelentőségüknél kisebbnek láttatta őket. Olcsó energia és nyersanyag birtokában a gazdaságossági szempontok, a hiánygazdaságból eredő biztos piac miatt pedig a minőség és a fejlesztés szempontjai szorultak háttérbe. A nagy KGST-tervbe szervezett magyar–szovjet kooperáció a vezetésre akkor beláthatatlannak tetsző távlataival gyakorolt vonzerőt. Tény, hogy a magyar ipartörténet addig legnagyobb méretű, nagy feszültségeket hordozó, új iparosítási hulláma nyersanyag és energia tekintetében mind fokozottabban szovjet forrásokra épült. A második ötéves terv idején 10 millió tonna vasércet, 3 millió tonna kohókokszt, 7 millió tonna nyersolajat, 6 millió köbméter faárut, 200 ezer tonna gyapotot vásárolt az ország szovjet partnerétől. A magyar kohóipar nagy részben Krivoj Rog-i vasércet dolgozott fel. A korabeli magyar kőolajfeldolgozó ipar nyersanyagszükségletének mintegy felét az Urál-vidék fedezte. A textiliparban felhasznált gyapot több mint 60 százaléka Üzbegisztánban termett. A szovjet asszisztenciával épített üzemek produkálták a magyar acéltermelés ötödét, a nyersvastermelés kétötödét, a hengerelt áruk termelésének több mint egyharmadát.

A fejlődés értékének és szerepkörének megítélésénél tekintetbe kell venni, hogy 1960–1966 között az ipari termelés egyszázalékos emelkedése 1,3 százalékos külkereskedelmi forgalom-emelkedéssel járt. Ez az arány a KGST-tagországok viszonylatában is a legkedvezőtlenebbnek számított. A paraméterek ekkoriban: 1,1 (NDK és Lengyelország), 1,2 (Csehszlovákia), 0,7 (Románia), 0,8 (Szovjetunió). Az együttműködés szélesítésének indoklásaként továbbra is azt hangsúlyozták, hogy az ország természeti, geológiai adottságainál fogva energiában és főleg nehézipari nyersanyagokban rendkívül szegény: a négyzetkilométerre jutó energiahordozó-készleteinek nagysága a világtágnak csak az 1/13-át tette ki.

Az ipari nyersanyagforrások hiánya miatt, illetve a felgyorsított, extenzív jellegű iparosítás következtében, Magyarország a hatvanas évek közepén a Szovjetuniónál hatszor, Lengyelországnál kétszer, Romániánál két és félszer több nyersanyagot és fűtőanyagot vásárolt külföldön. Enélkül viszont a vezetés iparosítási elgondolásai, melyek ekkor lényegileg hozzásimultak a KGST-szintű, sokban voluntarista szemléletű „utolérési” tervhez, adott formában eleve megvalósíthatatlanok lettek volna.

A nagy tanítók árnyékának fogságában fogtak hozzá „az agrárkérdés »megoldásához«, a „kollektivizáláshoz”, a kisüzemi (magántulajdonra épült) mezőgazdaság, vele a sajátján élő parasztság felszámolásához. A megkapaszkodás első heteiben – 1956. november végén – a kormány „parasztsághoz” intézett „felhívásá-ban” – még – *elítélte* az előző évek „hibás mezőgazdasági politikáját, az erőszakos termelőszövetkezeti szervezést, a zaklatás jellegű tagosítást, mindazokat a módszereket, amelyeknek alkalmazása következtében évekre visszaesett a magyar mezőgazdaság”. Kinyilvánította, hogy „alapvető feladatának tekinti a magyar mezőgazdaság fejlesztését”, „megteremti a mezőgazdasági termelés biztonságát, a termelők anyagi érdekelttségét és általában a mezőgazdaság belterjes irányban történő fejlesztését”. *Differenciálás*

nélküli támogatásáról „biztosította” a *szövetkezeti* és a *magángazdálkodást*, amennyiben fokozzák a termelést, és meggátolják a „kizsákmányolást”. A parasztság *szabad elhatározására* „bizta” a *gazdálkodási mód* megválasztását. Olyan szövetkezeti törvény megalkotását ígerte, „amelyik kimondja, hogy a dolgozó parasztok maguk választják meg a szövetkezeti formát, maguk határozzák meg a szövetkezet működési szabályát, és maguk döntsenek a jövedelemelosztás módjáról”.² – Két év se kellett, hogy fordítsanak egyet megint a mondókán.

Az 1958–1965 közötti időszakot (nagyjából az említett hétéves terv idejét) itthon a tömeges kollektivizálás, illetve ennek befejezése, a tervutasításos rendszer mezőgazdaságra is teljes kiterjesztése, a messze e tanulmány időkeretén túl ható következményű ipari nagyvállalati átszervezés, egyidejűleg a KGST-keretekre szabott – említett – hazai „nagyprogramok” sorozatának elindítása, az utolérés gyorsításának szándéka, az intézkedések folyamányaként a hagyományos társadalmi formák szétverése lezárulásának tünetei, illetve folyamatai jellemezték.

Az úgynevezett „felzárkózó” szakasz idején (1958 közepén) „tűzték napirendre”, immár a „kommunizmusba” való átmenet előkészítésének jegyében, a kollektivizálás befejezésnek „ügyét”. Tágabb keretbe helyezve ennek időzítése a legközvetlenebb összefüggésben állt egy *világtörténeti* jelentőségűnek ítélt, Kínától az NDK-ig a *szocialista világ egészét átfogó frontáttörés* elindításával. Ekkor hirdették meg a „nagy ugrást” Kínában, dolgozták ki a („grandiózus”) hétéves tervet a Szovjetunióban, gyorsították meg a többi „szövetséges” országban is a napirendre tűzött „feladatok” teljesítését. Először 1958 végén Bulgáriában jelentették be a kollektivizálás befejezését. Egy esztendő múlva Csehszlovákiában, 1960 elején Albániában, 1960 végén az NDK-ban, 1961-ben Magyarországon, végül 1962-ben Romániában fejeződött be a földreform után uralkodóvá vált paraszti üzemek kollektivizálásának záró szakasza.

Magyarországon a fordulatot jelentő döntés az MSZMP 1958. decemberi határozatához fűződik. Jelentőségét mutatja, hogy a tsz-ek 1956. és különösen 1957. évi felbomlási folyamata miatt, némi megszilárdítás és előkészítés ellenére, szinte előlről kellett kezdeni a szervezést.

A parasztgazdaságok száma 1957-ben s 1958-ban csak néhány százalékkal maradt el az 1949. évitől (igaz, ebben jelentős birtokelaprózódás is közrejátszott). Egyidejűleg a mezőgazdasági termelésnek abszolút meghatározó tényezői voltak, mint-hogy a termelőszövetkezetek szerepe teljesen perifirikussá vált. A kisüzem részesedése az összes mezőgazdasági termelés bruttó értékéből 1956-ban 71, 1957-ben már 80 százalékra rúgott, nettó teljesítménye viszont ugyanakkor 82-ről 87 százalékra nőtt, míg a szövetkezeti közös gazdaságoké bruttóban 9,6 százalékról 4,8 százalékra, nettóban 9-ről 3,7 százalékra esett vissza.

1958 végétől hatalmas átszervezési művelet bontakozott ki.

² A felhívással együtt tették közzé a földművelésügyi miniszternek a termelőszövetkezetből való kilépést és a termelőszövetkezet feloszlását szabályozó utasítását (65/1956. FM sz. ut.). 1956 decemberében mindössze 700 körül volt azoknak a tsz-eknek a száma, amelyek tagsága „szilárdan kitartott a közös gazdálkodás mellett, megvédte a közös vagyont”, márpedig ez alig volt több, mint az 1956 nyarán még meglévő 4863 „közös gazdaság” 14 százaléka.

Három koncentrált kampány eredményeként 1959 első három hónapjában, 1959–1960 és 1960–1961 telén, nem számítva a mezőgazdasági munkák főidejét, amikor a szervezést leállították – mintegy 15 hónap alatt megvalósult a parasztporták „közösbe” kényszerítése.

1958. december 31. és 1961. március 31-e között 169 ezerről egymillió kétszáz-ezerre emelkedett a szövetkezeti tagok száma, 958 ezerről négy millió 666 ezer hektárra a közös, 273-ról 1021 hektárra az átlagos területük, 13,5 százalékról 67 százalékra az ország szántóterületéből való részesedésük.

A célkitűzéseknek megfelelően következményszerű lett, hogy a területi alapadatok tekintetében megcserélődött az egyéni és a szövetkezeti gazdaság szerepe. 1958-ban az egyéni gazdaságok összes területe 8,2, szántóterülete 6,6 millió katasztrális holdat tett ki. 1962-ben viszont a tsz-ek összterülete közelítette meg a 9,4, illetve szántója lépte túl a 6,7 millió katasztrális holdat. 1958-ban a mezőgazdasági foglalkoztatottak 79 százaléka talált megélhetést a magán(kis)üzemben, 1962-ben 75 százalékukat „szervezték” át a „közös”-be. A változás méretét és horderejét más oldalról mutatja, hogy a kollektivizálás következményeként lényegileg felszámolták a korábbi magyar társadalom legjellemzőbb alakzatát, az egyéni parasztságot. E folyamat végeredményeként hosszabb távon – a negyvenes évek második felétől a kollektivizálás befejezéséig – az egyéni gazdaságok több mint 90 százaléka „tűnt el”. A milliós nagyságrend helyett 1962 elején már csak 150 ezer magánföldművelőt tartottak számon, újabb hat év múltán pedig csak körülbelül 80 ezret.

Általános tendenciaként jelentkezett a mezőgazdaságból való eláramlás. 1959 és 1963 között több mint félmillió kereső hagyta el a mezőgazdaságot, az 1950–1970 közötti húsz év alatt pedig közel egymillió.

Miként a szám adatok is jelzik, az „elvándorlás” jóval nagyobb volt, mint azt a munkaszervezet változása indokolta volna. A *termelési tényezők* (föld, munka, ráfordítás, érdekelttség) *hagyományos*, kisparaszti gazdasághoz fűződő *összhangja* a kollektivizálással *felbomlott*. Összevonták ugyan az egyéni földeket, ebből azonban nagyüzemi feltétel, kellően korszerű eszközállomány, érdekelttség nélkül nem lett valódi nagyüzem. Így az átszervezés generális jellegéhez képest eleve elégtelenek voltak a termelési tényezők összhangja korszerű, nagyüzemi szinten való megteremtésének feltételei. Az e célra juttatott eszközök messze nem pótolták az 1960-ról 1961-re a földművelést feladó több mint 210 ezer, vagy az 1959–1963 között máshol megélhetést kereső mintegy 550 ezer termelőt. További feszültségképző elemmé vált, hogy például 1961-ben, amikor a tsz-ek statisztikailag 1,1 millió tagot tartottak nyilván, a tagság egyharmada elmúlt 60 éves (túllépte a parasztság kivételével akkor már általános férfi nyugdíjkorhatárt), közel negyedmillió szövetkezeti tag egyáltalán nem vett részt a közös munkában. Csúcsmunkák idején állandósult a munkaerőhiány, amelyet a kormányzat a hadsereg és az oktatási intézmények, az ifjúsági szervezet és az ipari dolgozók alkalmi bevonásával, betakarítási *kampányaival* igyekezett ellensúlyozni.

A feladat nagyságához és bonyolultságához képest elégtelennek bizonyultak a fejlesztési eszközök. Ezt sok egyéb mellett különösen két tényező motiválta. A második öt éves terv során a magyar gazdaságtörténet addig legnagyobb iparosítási hulláma indult el, ami (ipar, építőipar együtt) önmagában a beruházási javak több mint

kétötödét kötötte le, míg a mező-, erdő-, és vízgazdálkodás összes beruházásai nem érték el a 16 százalékot: évenként 14–17 százalék között mozogtak (ami más összefüggésben azt jelentette, hogy a termelő beruházások több mint 78 százalékát fordították nem mező-, erdő-, illetve vízgazdálkodási célra).

A mezőgazdaság eszközigénye viszont az átszervezéssel nagymértékben megnövekedett. 1958 és 1968 között pusztán a „kiesett” kisüzemi termelőerők helyettesítésére a mezőgazdasági beruházásoknak csaknem *kilencziedét* kellett fordítani (pótolni kellett a kieső munkaerőt, a nagyüzemben nem hasznosítható, illetve nem hasznosított gazdasági épület- és eszközállományt).

A kollektivizálás – ma már elég nyilvánvalónak tetszik – a 20. század minden bizonnyal egyik legnagyobb (következésményeivel együtt talán letragikusabb) társadalmi-gazdasági megrázkódtatása volt, amelynek hatásai (a „rendszer váltás” után megerősítve különmemű, összességében azonban azonos irányba félresikerített „privatizációs” processzusokkal) mindmáig, sőt valószínűleg még jó ideig nem lesznek teljességgel felmérhetők. Mégis csak *egyike* volt a „kommunizmus” előkészítését célzó hajdani „látomásoknak”.

Ugyancsak a korszak minősítő jellegzetességei közé tartozott a zömmel 1962–1964 között végrehajtott (részben abbahagyott) ipari „nagyvállalati” átszervezés, helyesebben ennek egy minden korábbit meghaladó nagy hulláma, amit akkor indítottak el, amikor az ebbe előbb beugró „testvérországok” már nem titkolták: nemcsak a várt eredmény nem következett be, hanem inkább hatékonyságromlást eredményezett. A kampányt 1962-ben kezdték, s 1963 végén befejezettnek is nyilvánították, jóllehet az „összevonások”, noha kisebb mértékben, miként a kampány előtt, utána is – lényegileg a hetvenes évek végéig – folytak.

Előzményei részben a sztálini időszak iparirányítási szervezete átvételéhez, ez utóbbi működési elégtelenségeihez, illetve a *nagyszervezetek* irányítási és termelési „hatékony-ságához” fűzött, „klasszikusokra” visszavezethető képzetekhez kapcsolódtak.

1957-tel nagyszabású átszervezés kezdődött a *szovjet* iparban. Részleges eltérésekkel, de hasonló célú szervezeti, igazgatási átszervezésre került sor Bulgáriában, az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban, s *kampányszerűen* 1962-től Magyarországon is. Mindenütt úgy látták, hogy a korábban kialakított iparigazgatás „töbfbürokratizált”, feleslegesen soklépcsős, s különösen a „fejlődés”, felgyorsítás elgondolt szükségleteihez képest nem elég „hatékony”.

Mind az okokra, mind a célokra nálunk világos fényt vetett egy – mindenekelőtt a kohó- és gépiparra vonatkozó, áttételesen azonban az egész iparpolitikára jellemző – felső szintű „eligazítás”: „Ha mi tőkés szemmel nézzük a magyar ipar ezen részét, akkor bizony sok vállalatot be kellett volna csukni, és ezen hibák a mi közös együttes hibáink. Az ismert helytelen helyzetből ki kell kerülni. Ki vezesse ezt a kivergődést? Ebben a kérdésben az ország vezetése nyilatkozott, hogy ebből a helyzetből az ország iparát önálló, cselekvőképes, nagy gazdasági egységek kell, hogy kivezessék.” Döntően olyan *centralizációs* elgondolás érvényesítéséről volt szó, amelynek „a tervgazdálkodás megszilárdítását, a központi akarat... érvényesítését”, a „határozatok maradtalan végrehajtását” kellett volna biztosítani. Úgy látták, hogy a „nagyvállalat”, amire – a „kollektivizálás” után – az ipari (vagy újabb ipari) átszervezés irányult,

éppen „korlátlan utasítási joga révén a lehető legjobb lehetőségekkel rendelkezik az alárendelt termelőegységek működésének meghatározására, a rábízott gazdasági feladatok teljesítésére”, s már emiatt is a *legalkalmasabb* a központi látomások megvalósítására.

Az MSZMP 8. kongresszusa 1962 februárjában határozatban mondta ki: „Az ipar... termelőerőinek jobb kihasználása, a gazdaságosság és a munkatermelékenység emelése végett a vállalatokat, ahol célszerű, össze kell vonni.” A végrehajtás határidejét 1963 végében szabták meg.

Káros következményeit tekintve teljes mértékben végrehajtották az iparban az úgynevezett „nagyvállalati” átszervezést. Összességében az iparvállalatok száma 1960 és 1965 között 1338-ról 840-re esett vissza, azaz ha az iparosítás során újonnan létrehozott vállalatokat nem számítjuk is, a hatvanas évtized első felében körülbelül félezer vállalat önállóságát számolták fel.

Az összevonások folytán 13 iparágban (így többek között az üveg-, papír-, selyem-, baromfi-, cukor-, növényolaj-, sör-, gumi-, bőriparban) egy-egy vállalatban összpontosult a teljes állami ipari tevékenység, négy iparágban (brikett, bauxit, egyéb érc, ásványok bányászata, háztartási és kozmetikai vegyi cikkek) két-két, három iparágban (festék-, épületasztalos-, len-kender-juta ipar) pedig három-három vállalat működött.

Az eredetileg már a negyvenes évek végétől érvényesülő, 1962 és 1964 között hirtelen felgyorsuló szervezeti centralizáció következtében 1950-hez képest majdnem megnégyszereződött az egy állami iparvállalatra jutó átlagos munkáslétszám (az ipari szövetkezetek esetében pedig 5,7-szeresére nőtt). De 1960–1965 viszonylatában is nem egészen félmillióról több mint 820 ezerre emelkedett az ezer főnél többet foglalkoztató üzemekben dolgozó munkások száma. Nálunk 1965-ben a munkásságnak majdnem fele, Csehszlovákiában nem egészen 42, a Szovjetunióban 33-34 százaléka dolgozott ez utóbbi üzemkategóriában. De e téren – tulajdonképpen az igazgatási centralizáció üzemi formáját tekintve – Magyarország nemcsak a KGST-országokat „előzte” meg, hanem a fejlett tőkés országokat is, s vált ezzel a világ egyik legtorzabb üzemszervezetű országává, ahol a korábban már jelentéktelenné zsugorított állami kisvállalati szféra mellett a középállalati forma is erősen visszaesett: tovább sorvadt.

Olyan fontos, vagy éppen kulcsiparágakban, mint a kohászat, gépipar, vegyipar, élelmiszeripar az ipartelepenkénti átlagos foglalkoztatotti létszám tekintetében Magyarország „vezetett”, vagy legalább – így az élelmiszeriparban – az első kettő között volt. Kimutatták, hogy egy japán kohászati vállalatban a hatvanas évek közepén átlag 108, az NSZK-ban 554, nálunk 1225 fő dolgozott, ugyanakkor Japánban a gépiparban 69, az NSZK-ban 253, nálunk 372 fő volt az ipartelepenkénti átlagos dolgozói létszám stb. Hozzá kell mindehhez tennünk, hogy a hazaiak a viszonyítás alapját képező országok nagyvállalatainak műszaki, technikai, termelékenységi szintjével, közgazdasági hatékonyságával nem állták a versenyt. Jórészt elmaradtak az átszervezéshez fűzött várakozások, eredmények is. A „nagyvállalatok jelentős része nem váltotta valóra az átszervezés célkitűzéseit” – adta tudtul némi lehangoltsággal az egykorú értékelő jelentés. Az összevonást követő évben a vállalatok több mint kétharmadának teljesítménye esett vissza. Két év múlva a vállalatoknak még mindig háromötöde produkált

kevesebbet, mint az átszervezés előtt. A teljes termelési érték, az egy foglalkoztatottra jutó napi termelési érték alapján a vállalatok húsz, illetve tizenhat százaléka 1967-ig sem érte el összevonás előtti teljesítményét. Ugyancsak az évtized közepén kelt a szakértői megállapítás: „...korábban egyes iparágakban kevesebb volt a tervmutató, mint jelenleg.” Nem változott alapvetően az utasításoknak sem száma, sem jellege. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a kollektivizálás nyomán a járási szervek közbejöttével a jogilag nem „tervkötelezett” termelősövetkezeteket is bekapcsolták a tervutasítás időleg újra felerősített rendszerébe, akkor nyilvánvaló a következtetés: a hatvanas évek első felében egyértelműen minden korábbinál szélesebbre terjedt a központi utasításos irányítás hatóköre. Igaz, ezzel együtt erősödött az országos jellegű ipari nagyvállalatok „népgazdasági érdekre”, „ellátási felelősségre” hivatkozó „alkupozíciója” („nyomásgyakorló képessége”) is.

Az átszervezéssel járó gondokat szaporították a szakirodalomból ismert technikai, infrastrukturális, illetve háttérpári elégtelenségek és hiányosságok. Nem általánosan ismert, hogy szovjet felmérés szerint is 1960 és 1965 között romlottak a magyar műszaki színvonal mutatói. 1965-ben Magyarország a szovjetek által az összes KGST-országra alkalmazott szintetikus mutató szerint a KGST-országok sorában az 1960. évi utolsó előtti helyről az utolsóra szorult (nem kizárt természetesen, hogy a magyar adatok közelebb álltak a valósághoz, s ez is befolyásolta a végeredményt). Ugyancsak szovjet számítás szerint 1970-re is csak Lengyelországhoz képest tudott az ország felmutatni némi viszonylagos javulást e téren. Köznapi értelemben ez KGST-szinten ítélte meg a magyar műszaki kultúra, a hazai munka leértékelődését. Márpedig ez az utolérési és „túlszárnyalási effektus” tekintetében sem jelentett kedvező megítélést, jöllehet a hetvenes évekre már messze nem volt meg a DIP-stratégiának az a felsorakoztató ereje, ami az ötvenes évek végi, hatvanas évek eleji szovjet és KGST politikának olyan jellegzetes keretet szabott.

Az „utolérni és túlszárnyalni” vizionárius politikája tulajdonképpen külön kérdéskört is képez, ami valójában a legszorosabb összefüggésben állt a korszak „nagy rohamainak” (kampányainak) és „kifulladásainak” történetével.

A DIP, vagyis a fejlett Nyugat utolérését és túlszárnyalását célzó „grandiózus terv”, ami az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig megszabta a szovjet és vele a KGST gazdaságpolitikáját, az SZKP 20. kongresszusán *politikai*, a 21. kongresszusán már *tervezési* alapelvként szolgált. Ezt ösztönözte a „nagy ugrás”-t ekkor már előkészítő kínai politika is. Az elgondolások arra épültek, hogy – mint ezt az SZKP 21. kongresszusa fogalmazta: „A tőkés országokra jellemző egyenlőtlen fejlődés törvénye a szocialista világrendszerben megszűnik. A szocialista világrendszer törvénye, hogy azon belül minden egyes ország gazdasága szakadatlanul fejlődik, ugyanakkor a gazdasági színvonala kiegyenlítődik, mégpedig a legfejlettebbek színvonalán.”

1961 októberében, a 22. kongresszus kimondta: a Szovjetunióban a proletárdiktatúra állama betöltötte történelmi funkcióját, és a szovjet állam össznépi állammá fejlődött. Célul tűzték ki a kommunizmus anyagi-műszaki alapjainak 1980-ig történő megteremtését.

A kommunizmus építésének húszéves programjában rögzítették: 1980-ban a Szovjetunió ipari termelése több lesz, mint az egész világot 1960-ban, a mezőgazda-

sági termelés pedig három és félszeresére növekszik, ami a népélelmezés soha nem látott bőségét fogja biztosítani. Az MSZMP is alig más hangszerelésben konstatálta: „A magyar nép ma a szocialista társadalmat építi. Ez az út a kommunista társadalom felé vezet. Ha töretlenül, következetesen valósítjuk meg a jövőben is pártunk lenini politikáját, akkor biztosíthatjuk, hogy a kommunista társadalom Magyarországon is azonos időszakban épül fel, mint a Szovjetunióban.”

A *szovjet* útmutatás nyomán tizenkettő-tizenöt-húsz éves terveket (terv-koncepciókat) dolgoztak ki egymás után. A magyar tizenöt éves terv továbbfejlesztett, azaz húszéves változata már illő emelkedettséggel deklarálta: „Alapvető gazdaságpolitikai célkitűzése Magyarország 20 éves tervének, hogy Magyarország a 20 éves tervidőszak folyamán megközelítően felzárkózzék a nála jelenleg fejlettebb szocialista országokhoz, azokkal együtt elérje és túlszárnyalja az egy főre jutó termelés és a munka termelékenysége tekintetében a legfejlettebb tőkés országokat, megteremtve az anyagi, műszaki és szellemi előfeltételeket a kommunizmusba való fokozatos átlépéshez.” Ki is adták nyomban a jelszót: „Meggyorsítjuk a szocializmus építését.” A politikai konzervativizmus és a DIP elsöpörte a (megkapaszkodás időszakában megcsillantott) reformot: félretették végleg a közgazdasági bizottság által felvetetteket s kimondva-kimondatlanul megvalósították a *reform helyett terv* gyakorlatát.

Ennek jegyében folyt a (második) ötéves terv előkészítése, felemelése és szétfejtése. 1958 nyarán 30 százalékkal, aztán 50-60, 65-70, végül több mint 80 százalékkal emelték meg a tervet, ami a „grandiózus” szovjet hétéves tervhez igazodott. (Emiatt számították át 1958–1965-ös viszonylatra is.) Éltek tehát az első ötéves terv során alkalmazott tervfelemelés ismert gyakorlatával. „Gyorsítottak”, rohamoztak tehát megint. És mint az egykori hajszára, a mostanira is bekövetkezett a „kifulladás”. Az első, ami az 1964 decemberéig revizionizmusnak minősített „reform”, „a gazdasági mechanizmus” reformjának megkezdésére a legfontosabb indokként szolgált.

Az „aranykor”, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, amit hivatásos közírók oly megejtő líraisággal énekeltek (kicsit később) meg, a mából visszapillantva már csak „őszi verő” volt, amire zordonabb időkben volt miért visszaemlékezni. Romlásnak induló időkben, mint szokott lenni, megnőtt a távolságok szépítő ereje, s egyre inkább úgy tűnt, hogy *akkor* volt rend, közbiztonság és emelkedett az életszínvonal – főleg a rá következőkhöz (különösképpen pedig a mai esztendőkhöz képest).

Azt lehet mondani, hogy a rezsim későbbi történetének jószerint egész pályáivét „felfele” már az első egy, másfél évtizedében megfutotta. Voltak ebben reformkísérletek és visszavetések. Nyitás, visszafogás, hajrá, gyorsítás és kimerülés megint. Az integrációs fennhézásoknak és kudarcaiknak folytonossága. A gazdaság mindvégig politikai kezelése. A lenini terv sztálini-brezsnyevi kivitelezésének vastörvénye. A birodalomba integrálás eltökéltsége. DIP-vízió és erre (benne „nemzetközi kötelezettségekre”, „fegyverzet-korszerűsítésre” stb.) elköltött (akkori) sok-sok százmilliárd forintnyi – ma már ezermilliárdokra tehető – tékozlás és rontás.

A hetvenes évek második felében, a világgazdasági és politikai földmozgásoknak már egy teljesen új szakaszában, a magyar gazdaságtörténet harmadszorra, megint legnagyobbnak indított iparosítási hullámával (a tékozló növekedés mondhatni iskolapéldájaként), a hazai vezetés – tőkés hitellel, az időközben „fejlett szocializmussá” minősített DIP szár-

nyain – tette meg utolsó, remélt rohamát a többször elbukott áttörésre. Egy újabb integrációs hajrá, közös beruházási nekigyürközés, „elvtársi” dollár-rubel (*rubelért* barterben *dollár*) konverzió, az ország számára Nyugatról–Keletről romló „cserearány”, „pozitív szaldó” (meghitelezés) Keletre, adósság, eladósodás Nyugatra, ez volt a kezdete a végnek. Végül a propaganda sem volt már egészen a régi.

A nyolcvanas évek második felére még futotta arra, vagy már csak arra futotta, hogy (az időközben mind nagyobb mértékben elmagánosodó honi rendszergazda reménytelenül utolsó próbálkozására) még meghirdessenek valaminő „élénkítést”, „növekedést”. De csak az adósság – a be nem váltott ígéretések – nőttek tovább. Aztán a „gazda” ment (egykori hívei is menesztették); rendszerből is, hívekből is csak annyi maradt, ami elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy szétesési folyamatok végeredményeként, meg tőke-bátorításra, még garantálható (és garantált) alkupozíciókkal, de már jószerint minden másnemű fenntartás nélkül, bontakozhassék ki a leszakadás a már megbízói képességek tekintetében is kiürült nagytérpolitikai „gazdaságról” a „Nyugathoz” való „felzárkózáshoz”. (Annak megfelelően természetesen, hogy a politikai vállalkozóknak is üzlet az üzlet, és pénz a ráfordított idő, az említett „alkalom”. A többi jobbára „részeltetési” vagy „hatalmi kérdés”, legalább abban a tekintetben, hogy aki egyetért, azt nem kell kényszeríteni.)

Bizonyos értelemben az egész korszakra is találónak tekinthető Kádár Jánosnak 1956. november 21-én tett megnyilatkozása: „...az országot nem az intelligencia fogja vezetni.” Függetlenül attól, hogy a megjegyzés akkor az „intellektuelekre” vonatkozott, majdnem telitalálatnak tekinthető a gazdaságpolitikára is.

IRODALOM

- Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Bp. 1982.
- Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Augusztinovicz Mária: A makrostruktúra változása Magyarországon (1950–2000) *Közgazdasági Szemle*, 1981. 28. évf. 9. sz. 1026–1043. o.
- Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Bp. Magvető Kiadó, 1983.
- Bogár László: *Kitörési kísérleteink*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Csaba László: *Az összeomlás forgatókönyvei*. Figyelő Kiadó Rt. [1994]
- Ehrlich Éva: *Országok versenye*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991.
- Lóránt Károly: Iparpolitika és ipari fejlődés a hatvanas és a hetvenes évtizedben. *Gazdaság*. 1981. 15. évf. 3. sz. 5–25. o.
- Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Pécsi Kálmán: *A magyar–szovjet kapcsolatok 30 éve*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- Szakács Sándor: A reform kérdése és a termelés (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban. 1968–1985) *Agrártörténeti Szemle*, 1989. 31. évf. 1–4. sz. 56–117. o.
- Szalai Erzsébet: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállati érdek*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Voszka Éva: *Érdek és kölcsönös függőség*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.
- Zdenek Mlynar: *Prága, 1968*. Párizs–New Jersey, 1988

Tischler János

MAGYAR–LENGYEL KAPCSOLATOK
A KORAI KÁDÁR-KORSZAKBAN, 1958 NYARÁIG

1958. április 22-én a magyar és lengyel központi napilapok vezető helyen hozták a hírt, hogy Wladyslaw Gomulka, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára és Józef Cyrankiewicz miniszterelnök vezetésével 1958. május 9–12. között lengyel párt- és kormányküldöttség látogat Magyarországra. A látogatás hivatalos bejelentése egy több mint másfél éve húzódó sajátos viszonynak a rendezését sejtette. Az 1956. november 4-én szovjet segítséggel hatalomra került Kádár-kormány egyszerre tekintett bizalmatlansággal a Gomulka névvel fémjelzett kísérletre, a „szocializmus lengyel útjára”, és érezte nagy szükségét a magyar társadalom körében is jelentős tekintélynek örvendő lengyel pártvezető politikai támogatásának. Magyarországon jól emlékeztek az 1956. októberi lengyelországi eseményekre, amelyek példaként szolgáltak az október 23-án a budapesti utcákon felvonulók számára, hiszen a lengyelek által az októberi napokban hangoztatott, s az új lengyel vezetés által többségében teljesített követelések jórészt megfeleltek a Magyarországon kezdetben megfogalmazott jelszavaknak. Az 1956 őszen Lengyelországban végbement s valóban jelentősnek tűnő változások, s ebből következően a szovjet tömb többi országától eleinte lényegesen különböző, de abba egyre inkább ismét belesimuló lengyel politika 1958 tavaszán még – sokszor hiú – ábrándokat és illúziókat ébresztett a magyar lakosság körében.

Jóllehet 1958-ban már nem volt akkora jelentősége a Gomulka-látogatásnak, mint egy évvel korábban lett volna, a magyar vezetés mégis nem kis várakozással tekintett a látogatás elé. Erre utal az is, hogy a lengyel politikával szemben olyan rendkívül távolságtartó, sőt időnként ellenséges magyar vezető funkcionáriusok, mint például Marosán György, a látogatás hírére változtattak korábbi elítélő véleményükön, vagy legalábbis másként igyekeztek magukat feltüntetni Willman lengyel nagykövet előtt, mint korábban. Két nappal a sajtóközlemény közzététele után Marosán saját kezdeményezéséből felkereste a lengyel nagykövetet, és elismerte, hogy noha volt olyan időszak, amikor a magyar pártvezetés egy része egyenlőségjelet tett Gomulka és Tito politikája közé, de az idő megmutatta ezen nézetek helytelenségét, s most már a lengyel párt vezetését és annak első emberét nagy tekintély övezi az MSZMP és a magyar vezetők körében. Hozzátette: bár a lengyel látogatásra később kerül sor, mint

azt Magyarországon kívánatosnak tartották, mégis kedvező időpontban, s helyesnek bizonyult a lengyel vezetés azon álláspontja, hogy csak akkor kerüljön sor a magyarországi látogatásra, amikor a feltételek mindkét részről megérnek ehhez; továbbá biztos abban, hogy a látogatás eredményei most sokkal hasznosabbak lesznek mindkét fél számára, magát a látogatást pedig mind a magyar társadalom, mind a pártaktíva nagyon jól fogja fogadni.¹

1.

Tekintsük át főbb állomásait és csomópontjait annak a szövevényes útnak, amely végül elvezetett az 1958. májusi magyar–lengyel csúcstalálkozóhoz.²

Az 1956. október 21-én a lengyel válság megoldásaként ismét hatalomra került Wladyslaw Gomulkának nagy nehézségekkel kellett szembenéznie. Az 1956. júniusi poznani munkásfelkelés olyan jelzés volt, amelyet a lengyel pártvezetés megértett, rájött, hogy nem lehet kizárólag adminisztratív eszközökkel gyakorolni a hatalmat, gyökeresen változtatni kell az eddigi politikán, és új alapokra kell helyezni a szovjet–lengyel viszonyt, hiszen ezek az okok vezettek kis híján robbanáshoz Lengyelországban is 1956 őszén. Ebben állt a LEMP KB 8. plenumának jelentősége. Gomulka szilárdan hitte, hogy csakis ezen az úton lehet elkerülni Poznan vagy – később – Budapest megismétlődését. Ezt a váltást jelezte „a szocializmus lengyel útjának” meghirdetése, az ország részleges szuverenitásának helyreállítása, a kismértékű lazítás a Szovjetunióhoz fűződő viszonyon, a lengyelek nemzeti büszkeségét leginkább sértő jelenségek felszámolása, a poznani események átértékelése (a korábbi „imperialista ügynökök aknamunkájából” a „szocializmus építése során elkövetett hibák miatti jogos elégedetlenség kifejezésre juttatása” lett). Másrészt az októberi lengyel válság fokozta a lengyelek körében amúgy sem lebecsülhető szovjetellenességet, s előidézte azt a furcsa helyzetet, hogy a kommunista Gomulka mögé felsorakozott a javarészt antikommunista lengyel társadalom számottevő többsége. Ez a példátlan mértékű tömegtámogatás a kezdeti időszakban „erőtlené” tette az új lengyel vezetést, amely így nehezen léphetett fel a további változásokat szorgalmazó tömegekkel szemben, jóllehet azt már a kezdet kezdetén mindenki számára egyértelművé tette, hogy szó sem lehet a szovjet csapatok lengyelországi kivonásáról és az ország kilépéséről a Varsói Szerződésből.

Gomulka maga is megengedhetetlennek tartotta Magyarország esetleges kiválását a közvetlen szovjet érdekszférából – saját jól felfogott érdeke is ezt diktálta neki –, de kezdetben nehéz volt helyeselnie a második szovjet beavatkozást, többek között azért is, mert Lengyelországnak két héttel korábban szintén szembe kellett néznie egy

1 Archiwum Polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ, Lengyel Külügyminisztérium Levéltára), zespól 7, wiazka 62, teczka 527. Wegry, notatki z rozmów, s. 31–35.

2 Ebben a tanulmányban – terjedelmi okokra való tekintettel – a magyar–lengyel politikai kapcsolatokra helyezem a fő hangsúlyt, a kulturális, gazdasági és egyéb vonatkozásokra csak nagyon érintőlegesen térek ki, és a két ország más országokhoz fűződő viszonyát is csak annyiban említem, amennyiben az közvetlenül befolyásolta a magyar–lengyel kapcsolatok alakulását.

szovjet katonai beavatkozás veszélyével, ráadásul a LEMP KB a magyar nemzethez intézett 1956. október 28-i felhívásában egyértelműen elítélte a négy-öt nappal korábbi szovjet fegyveres fellépést Budapesten, és egyúttal támogatásáról biztosította a Nagy Imre-kormányt.³ Így november 4-én Gomulka meglegedett annak hangoztatásával, hogy tudomásul kell venni a kész tényeket. A kész tények politikájából is következett, hogy Lengyelország minden nemzetközi fórumon – legfőképp az ENSZ-ben – következetesen kiállt a Kádár-kormány mellett, noha hatalomra jutásának körülményeit fenntartásokkal fogadta. A november 7. alkalmából tartott központi varsói ünnepségen például Aleksander Zawadzki, a PB tagja, az ünnepség fő szónoka a magyar események kapcsán azt emelte ki, hogy „a néphatalom 12. évében” nem lehet büntetlenül a régi módon kormányozni, lekezelni a dolgozó tömegeket, „lelketlenül” viszonyulni a dolgozó tömegek alacsony életszínvonalának égető problémájához, s figyelmen kívül hagyni a hazafias nemzeti érzelmeket.⁴ Gomulka minél hamarabb konszolidálni akarta a még meglehetősen cseppfolyós lengyelországi viszonyokat, mégis az e téren tett hatalmas erőfeszítései ellenére is várnia kellett még jó néhány hónapig, hogy igazán jelentős sikert tudjon felmutatni ezen a téren. A „harcoló magyar Testvérek” melletti hatalmas lengyel társadalmi rokonszenvet a magyar tragédia hazai megismétlődésének lehetőségére hivatkozva sikerült ugyan hamar korlátok közé szorítani („felvilágosító agitátorok” százait mozgósították országszerte ennek érdekében),⁵ de az elkövetkező időben belpolitikailag igyekeztek elkerülni minden olyan lépést, amely a lecsillapodott kedélyeket újra felizgathatná. Ezzel magyarázható, hogy a varsói magyar nagykövetség többszöri kezdeményezésének ellenére sem került sor sohasem a lengyel fővárosban a „magyarországi ellenforradalmat” bemutató kiállításra, és a „Fehér Könyvek” lengyel nyelvű kiadásától is mereven elzárkóztak az illetékes lengyel szervek.

Gomulka első ízben november 29-én lépett túl a „kész tények tudomásulvételén”, olyannyira, hogy különválasztotta a nyugati államok Egyiptom elleni fegyveres agresszióját a magyarországi szovjet beavatkozástól, kijelentvén, hogy ez utóbbi minőségileg más, hiszen „a Szovjetunió Magyarországon nem keres gazdasági kizsákmányolási területet, nincs szándéka a magyar nép munkájából hasznot húzni és Magyarországot gyarmatává változtatni”.⁶ Decemberre alakult ki az a lengyel álláspont a magyar események megítéléséről, amely mellett a következő másfél évben a LEMP vezetése következetesen kitartott. Ez az álláspont két részből tevődött össze. Egyrészt a november 4-i szovjet intervenció szükséges voltát egyáltalán nem vitatták – bár ennek bekövetkeztét „mélységesen fájalták” –, úgy vélték, hogy ez az intervenció abban a helyzetben elkerülhetetlen rossz volt, amelyet azért kellett megtenni, hogy ne a „reakció” kerüljön hatalomra Magyarországon, mert ez az összes többi szocialista

3 Lengyelország és a magyar forradalom kapcsolatára vonatkozóan lásd Tischler János: A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In: *Évkönyv III.*, Bp. 1956-os Intézet, 1994. 179–195. o.

4 A beszéd szövegét lásd: *Trybuna Ludu*, 1956. november 7.

5 Magyar Országos Levéltár, Külügyi Iratok (MOL KI), XIX-J-1-j, Lengyelország, 3. doboz 4/j, 00783/1958.

6 Magyar Országos Levéltár MDP és MSZMP Iratok Osztálya (MOL), 288. fond 32. cs. (1958) 14. ő. e. 130. o.

Az említett Gomulka-beszédet a *Népszabadság* 1956. december 1-jei száma is ismértette.

országára nézve hatalmas veszélyt jelentett volna. A LEMP „mélységes sajnálkozása” még azt is jelentette, hogy ezt a véleményüket viszonylag ritkán mondták el, mert „kellemetlen dolgokról rendszerint nem akaródnak sokat beszélni”.⁷ A megítélés másik része volt az, amivel a lengyel vezetés élesen különbözött a szovjet tömb többi országától. A magyar eseményeket ez utóbbiak szinte kizárólag a külső és belső reakció számlájára írták. A lengyel vélemény szerint a magyarországi robbanás Rákosi bűnös és torzulásokkal teli politikájának szomorú eredményeként következett be, a gyűjtőanyag évek hosszú sora alatt halmozódott fel. Az volt a különbség Magyarország és Lengyelország között, hogy amikor a tömegek októberben kimentek az utcákra, akkor a LEMP – a poznani tragédiából okulva – képes volt „a tömegek élére állni” és vezetni őket, míg Magyarországon – az MDP tehetetlensége és erőtlensége folytán – „idegen és reakciós elemek” kerültek az élre, amelyek „az ellenforradalom útjára” vitték a magyar tömegmozgalmat. Pontosán emiatt alapos elemzés alá kell venni, milyen okok vezettek el odáig, hogy „tizenkét évi hatalomgyakorlás után” a magyar kommunista párt a döntő pillanatban szétesett. Le kell vonni a megfelelő politikai következtetéseket abból a tényből, hogy az MDP vezetése elszakadt saját pártalap-szervezeteitől, és képtelen volt ellenállni a jóval gyengébb reakció nyomásának, pedig a munkásosztály ereje mindig sokszorososa az előbbinek. A hasonló torzulások felszámolására és a velük szemben való küzdelemre azért van szükség, hogy még egyszer ne ismétlődhessen meg sem Poznan, sem Budapest, amikor a párttagok is a tüntetőkhöz csatlakoztak, és a tömegekkel együtt léptek fel a néphatalommal szemben. A LEMP azért nem fogadhatta el, hogy a „magyar ellenforradalom” (és a poznani munkásfelkelés) az imperialista erők és kémügynökségek műve, mert ezzel az események lényeges okai rejtve maradnak, ezek a kérdések pedig a szocializmus építésének útjait érintik. A lengyel vezetés szemében teljesen magától értetődött, hogy amíg kétfajta politikai rendszer létezik a világon, addig minden szocialista országban ilyen-olyan formában jelen lesznek az imperializmus által szervezett „ellenforradalmi ügynökségek”, a kommunista párt politikájának viszont pontosan abban kell rejlenie, hogy ezek az ügynökségek soha ne sorakoztathassák fel maguk mögött a szocializmus elleni támadásra a munkásosztály vagy a népesség egy részét. Ha más pártok a teljes felelősséget kizárólag a diverzáns csoportok tevékenységére, a külső tényezőkre teszik, akkor ezzel elhárítják a felelősséget az elkövetett belső hibák, a párt által egy adott országban folytatott hamis politika miatt.⁸

A lengyel vezetés hamarosan kialakította a követendő irányvonalat a sajtó és a kultúra számára is. A lengyel sajtó 1956 októberétől néhány hónapra szinte teljesen lerázta magáról a cenzúra intézményét, és rendkívüli szabadságra tett szert, amelyet ki is használt. A kommunista „testvérpártok” szinte állandó jelleggel felróták a LEMP-

⁷ Ezt Gomulka is kiemelte a LEMP Rzeszówi Vajdasági Pártkonferenciáján 1956. december 22-én elmondott felszólalásában. Archiwum Akt Nowych (AAN, Újkori Iratok Levéltára), KC PZPR, 237/V-842. Przemówienia tow. Wl. Gomulki, 19–22. XII. 1956, s. 282, 306.

⁸ Ezt a hivatalos lengyel álláspontot Gomulka – lényegtelen módosításokkal – minden egyes alkalommal kifejtette azokon a decemberben tartott varsói és vajdasági pártaktívaüléseken, amelyeket a LEMP KB 8. plénuma utáni új politika megvitatása céljából hívtak össze.

nek a lengyel sajtóban megjelenő írások és vélemények „revizionista” hangvételét, amelyeket ráadásul gyakorta azonosítottak a hivatalos lengyel állásponttal. Gomulka eleinte békülékenyebb hangot ütött meg, s igyekezett magukat az újságírókat jobb belátásra bírni. A Lengyel Újságírószövetség frissen megválasztott elnökségének tagjaival való december 10-i találkozásán elmondta, hogy Lengyelország jelenlegi gazdasági és politikai helyzetében, a mostani nemzetközi helyzetben nem engedheti meg magának, hogy olyan lényeges kérdésben, mint például a magyar, szembehelyezkedjen a Szovjetunióval. Arra hívta fel a sajtó és a rádió munkatársainak figyelmét, hogy tanúsítsanak önmérsékletet, vannak dolgok – s ilyen a magyar kérdés is –, amikor nem lehet megírni és elmondani mindent.⁹ Amikor aztán rövidesen kiderült, hogy a lengyel újságírók semmilyen kérdésben nem hajlandók öncenzúrát magukra vállalni, 1957 januárjában a központi pártlap, a *Trybuna Ludu* élén történt személycserével kezdetét vette a „rendcsinálás”.

Lengyelországban az új kommunista vezetés saját legitimitásának és politikai irányvonalának jogi megerősítő aktusaként értékelte az 1957. január 20-ra kiírt parlamenti választásokat. A lengyel választási kampány finisében Gomulka minden tekintélyt latba vetette a kedvező választási eredmények eléréséért, megszerezte Wyszynski bíboros támogatását, csak egyetlen listára lehetett szavazni, de még ezzel együtt is tartottak a lengyel kommunisták a végeredménytől. Egyvalamiben azért biztosak voltak: történjék bármi, a hatalmat nem fogják kiadni a kezükből.¹⁰ Január 20-án a szavazóurnáknál a lengyelek 94 százaléka jelent meg, a LEMP egymaga közel 52, a két csatlós párttal együtt több mint 86 százalékos képviselőt nyert a Szejmben. A választási győzelem után, a megszerzett legitimitás birtokában a pártvezetés most már sokkal határozottabban látott hozzá az új hatalmi viszonyok megerősítéséhez. Ez 1957 tavaszáig igen lassan haladt előre, ráadásul Gomulkának a párton belüli erőviszonyokat ezzel párhuzamosan kellett a javára fordítania, egyszerre kellett megnyernie magának a pártapparátust, kifogni a szelet a konzervatívok vitorláiból, és visszaszorítania a „revizionistákat”.¹¹ A LEMP KB 1957 májusában tartott 9. plénumán hirdette meg

9 AAN, KC PZPR, 237/V-324. Przemówienia, wystąpienia B. Bieruta, W. Dworakowskiego i Wł. Gomułki, 1954, 1956–1957, s. 60, 70–71.

10 Lásd: Csou En-laj kínai miniszterelnök 1957. januári látogatása Varsóban. A Gomulka–Csou En-laj tárgyalásokról készített feljegyzés, 1957. január 11–16. Közli Tischler János, *Múltunk*, 1994. 3. szám, 141–175. o. A LEMP KB első titkára ezt határozottan kijelentette Csou En-lajnak.

11 A LEMP vezetésén belül az ún. „revizionisták” csoportja nagyrészt olyan emberekből állott, akik a korábbi időszakban a sztálini típusú rendszer lengyelországi megvalósítói vagy fenntartói voltak, viszont 1955–56-tól kezdve arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a LEMP hatalmának további biztosítását csak engedmények árán lehet elérni. „Revizionizmusuk” ideológiai szempontból nézve meglehetősen felemás volt, hiszen sokan közülük kifejezetten dogmatikus nézeteket képviseltek egyes kérdésekben. Figyelemre méltó tény az is, hogy a szovjet tömb országainak vezetői szemében egészen 1959–60-ig az a Gomulka számított „revizionistának”, aki nem volt az, és aki saját hazájában 1957-től kezdve kis lépésekkel egyre inkább a dogmatikusok felé közeledett, emellett feltett szándéka volt a „revizionisták” eltávolítása a vezetésből, majd a pártból, ami végül sikerült is neki.

Gomulka a harcot a revizionizmus és a küzdelmet a dogmatizmus ellen – így akarván létrehozni maga körül egy sem jobbra, sem balra nem hajló centrumot –, ám ez kezdetben még nem sok eredményt hozott. Ezen a plénumon lángolt fel először a vita a „Szovjetunióval az élen” formula körül. Gomulka nem vonta kétségbe a Szovjetunió vezető szerepét, hanem taktikai okokból, tekintettel a lengyel társadalom érzékenységre, úgy vélte, egyelőre szerencsésebb, ha nem használják ezt a formulát, hanem helyette az „első és leghatalmasabb szocialista ország” megjelölést alkalmazzák. Ezzel kihívta maga ellen a dogmatikusok támadását, akiknek a plénumon elmondott beszédében így vágott vissza: „Azt hiszem, Rákosinak és Gerőnek sohasem hangzott el a szájából, hogy a „Szovjetunióval az élen”, de végeredményben a budapesti utcákon a szovjet harcokocsiknak kellett az élen haladniuk. Szomorú valóság, mozgalmunk nagy tragédiája. Sohasem szeretnék megengedni azt, hogy a fegyveres harc küzdőterén álljunk a reakcióval szemben, hogy helyettünk valaki más menjen az élen. Az élen mi szeretnénk menni és csakis mi!”¹²

A plénum után felgyorsult az 1956 őszen alakult, a jugoszláv modellt szem előtt tartó lengyel munkástanácsok működésének lehetetlenné tétele, ekkorra már megromlott a kezdeti jó viszony az egyházzal is, és keményen folyt a szabadjára engedett sajtó megrendszabályozása. Így is csak 1957 őszére erősödött meg annyira a vezetés, hogy mindenki számára közérthetően jelezze az engedmények határát. Ekkor Gomulka elébe ment a dolgok állása miatt őt vádoló dogmatikus támadásoknak – elhatározta a „csavarok meghúzását” –, és 1957 őszen betiltatta a revizionisták szócsövének számító *Po prostu* című hetilapot,¹³ a döntés ellen utcai tüntetésekkel tiltakozókat pedig a rendőrség brutálisan, gumibotokkal szétverte. Az események árnyékában a KB 1957 őszen tartott 10. plénumán – ahol a lengyel pártvezető a revizionista nézeteket „tüdőbajnak”, míg a dogmatizmust ahhoz képest csak „náthának” nevezte – Gomulka tagfelülvizsgálatot rendelt el, aminek eredményeképpen kb. 300 ezerrel, mintegy 23 százalékkal csökkent a párt tagjainak száma. Az eltávolítások és kizárások legfőképp a revizionista tagokat érintették. A Gomulka-féle politikai vonalvezetés egyre inkább szembevető megmerevedése láttán azzal párhuzamosan kezdett csökkenni népszerű-

12 AAN, KC PZPR, paczka 71, tom 30. Stenogram IX. Plenum KC PZPR z dn. 17–18. V. 1957, s. 619, 634.

Az igazsághoz azért hozzátartozik, hogy Rákosi és Gerő – Gomulka állításával ellentétben – igenis folyton használta a „Szovjetunióval az élen” formulát.

13 A *Po prostu* olyan fiatal kommunisták – mindannyian a LEMP tagjai – szerkesztették, akik a marxizmus értelmében vett szocializmus megvalósítását óhajtották, a sztálini típusú rendszert úgy akarták lebontani, hogy közben folyamatosan építik a „valódi szocializmust”. A hetilap munkatársai és nagy létszámú olvasói köre (a *Po prostu* 150 000 példányban jelent meg) az 1956. októberi lengyel változásokat elképzeléseik megvalósulásának első szakaszaként tartották számon, amelyet hamarosan követ majd a második szakasz. Velük ellentétben Gomulka és az új lengyel pártvezetés számára az 1956. októberi fordulat a változások csúcspontját és nem a kezdetét jelentette. A *Po prostu* hasábjain már 1956 novemberében feltűnt a „második szakasz” végrehajtásának követelése, ami ezt követően szüntelenül helyet kapott a hetilap számaiban. A hatalom – miután sikertelenül próbálta leváltani a szerkesztőbizottságot – végül is a hetilap betiltásával és a LEMP-ből való kizárásokkal válaszolt 1957 októberében.

sége is. A lengyel gazdaság súlyos helyzetben volt, 1957-re ismét egyre szélesebb körben terjedt a társadalmi elégedetlenség, amely már kisebb-nagyobb munkabeszüntetések formájában is testet öltött. A lengyel kormány a szovjet hitelek mellé kénytelen volt 100 millió dollár, főként gabonavásárlásra fordított amerikai hitelt is felvenni (hosszú idő után Lengyelország volt az első, amely nyugati kölcsönt kapott!). A normalizáció folyamatának hosszúságáról és Gomulka párton belüli pozíciójának végleges stabilizálódásáról sokat elárul az a tény, hogy a LEMP 3. kongresszusára – két év halasztgatás után – csak 1959 márciusában került sor, ahonnan győzelmesen került ki a Gomulka-szárny, s nyolc hónapon belül távozniuk kellett a pártvezetésből a revizionista nézeteket valló vezetőknek.

1956 októbere után az új lengyel vezetésre rendkívül bizalmatlanul tekintettek a szocialista tömb többi tagállamai, hiszen a „szocializmus lengyel útjának” meghirdetése – ami szemükben a szovjet típusú berendezkedés megkérdőjelezésével, az egy és oszthatatlan, Szovjetunió vezette szocialista tömb felpuhításával, egy második Jugoszlávia víziójának felfestésével volt egyenértékű –, náluk is hasonló erjedési folyamatokat indíthatott volna el (hogy ez hova vezethet, annak elrettentő példáját látták a „magyar ellenforradalomban”). Ezt a nagymértékű távolságtartást már csak fokozta, hogy az 1956-os termelőség-csökkenés hullám után – három hónap alatt a számuk több mint tízezerről másfél ezerre csökkent! – elmaradt az ismételt szövetkezetesítés. A politikai bizalmatlanság kifejezése volt az a tény, hogy Lengyelországot nem hívták meg Budapestre, ahol 1957. január 1–4. között tanácskozást folytattak a szovjet, bolgár, román, csehszlovák és magyar kormány- és pártvezetők. Arra hívatkoztak, hogy nem akarták megzavarni a lengyel választási előkészületeket.¹⁴

Gomulka ennek ellenére számíthatott Hruscsov támogatására. Amikor 1956. november közepén legfelső szintű lengyel párt- és kormányküldöttség utazott Moszkvába, hogy rendezzék a Szovjetunió korábbi években Lengyelországgal szemben folytatott rablógazdálkodásából eredő hatalmas károkat, és megfelelő jogi keretek között szabályozzák a lengyel földön állomásozó szovjet csapatok státusát, a szovjet fél jelentős engedményeket téve messzemenően teljesítette lengyel partnere igényeit. Ugyanakkor politikai ellensúlyként Lengyelország Kínához is közeledett – ez már önmagában is fékezte a már amúgy is lelassult változásokat, hiszen a pekingi vezetés a „virágozzék száz virág” jelszó meghirdetése ellenére rendkívül agresszív bel- és külpolitikát folytatott –, amely egyértelműen kiállt mellette az 1956. októberi kritikus napokban, mert így akarta a Szovjetunió tudomására hozni, hogy Kína véleményét figyelembe kell venni. A szorosabb lengyel–kínai viszony – ez Csou En-laj 1957. januári varsói és Cyrankiewicz áprilisi pekingi látogatásában csúcsonodott ki –, már 1957 őszén meglazult (elmaradt Mao Ce-tung szeptemberre tervezett lengyelországi látogatása) a két ország gyökeresen eltérő politikai felfogása miatt. 1957 első felében enyhíteni kellett azon a szoros elszigeteltségen, amelyet a két legmerevebb szomszéd

¹⁴ Ugyanezt mondta Csou En-laj Gomulkának az 1957. januári varsói tárgyalásaik alkalmával (lásd ehhez a 10. sz. jegyzetet), és Kádár Willman lengyel nagykövetnek Budapesten. Ez utóbbihoz: AMSZ, zespól – depesz, wiazka 53, teczka 689, szyfrogramy, Budapest, 1957, „przychodzace”. Szyfrogram nr. 925, wych. nr. 32.

– Csehszlovákia és az NDK – húzott Lengyelország köré. Ezt a célt szolgálták a legfelsőbb szintű hivatalos lengyel látogatások: 1957 májusában Prágában és egy hónappal később Kelet-Berlinben. Megélnékültek a lengyel–jugoszláv kapcsolatok, Varsó és Belgrád közeledése lengyel szempontból azt a célt szolgálta, hogy a LEMP nyíltan deklarálhassa álláspontját a „szocializmus építésének különböző útjairól”. 1956 decemberében Vukmanovics-Tempo és Vlahovics, a Jugoszláv Kommunista Szövetség vezetői tagjaival az élen küldöttség látogatott Lengyelországba, majd Gomulka vezetésével 1957 szeptemberében delegáció kereste fel Jugoszláviát. A két ország vezetői egyetértettek abban, hogy a magyar események fő kiváltó okait a magyar belpolitikai helyzetben, az MDP által folytatott politikában kell keresni, amit aztán az imperialista propaganda bizonyos központjai teljes erővel kihasználtak. Megfogalmazták azt is, hogy a többi szocialista ország és közöttük éppen ebben rejlik a különbség, vagyis míg azok a pártok a diverzáns körök és a magyar területen működő imperialista ügynökök tevékenységére helyezik a hangsúlyt, addig ők a másik oldalra, és azt hiszik, inkább nekik van igazuk.¹⁵ A Jugoszláviához való lengyel közeledés sem bizonyult hosszú életűnek. A tömbhöz való alkalmazkodás kényszereként hamarosan Gomulkának is hasonló álláspontot kellett képviselnie a „jugoszláv revizionizmus” kérdésében, mint tette azt a többi csatlós állam.

Gomulka Nagy Imréhez való viszonya két tényezőtől tevődött össze. A LEMP első titkára elítélte a magyar miniszterelnök november első napjaiban tett lépéseit, s az aktív vagy a november 4-ét követő első két-három napban még aktívnek tűnő magyar politikus érdekében nem volt hajlandó semmit sem tenni. Ezután a helyzet némiképp megváltozott, a lengyel vezetés valamiféle kompromisszum megkötését kívánta elősegíteni azzal, hogy Kádár kérésére november 11-én felhatalmazta a budapesti lengyel nagykövetet a közvetítésre Nagy Imréék és a Kádár-kormány között, azzal az utasítással, hogy Willman nagykövet „közvetítésének a célja a segítségnyújtás kell legyen a megegyezésben és a szocialista erők kormánybeli koncentrációjában”.¹⁶ Három nappal később újabb távirat utasította Willmant, hogy keresse fel sürgősen Kádárt, s kérdezze meg, hogyan viszonyulnának Budapesten az ő esetleges „jószoigálataikhoz” a Nagy Imrével való tárgyalásokban, majd a pontos stratégia kidolgozása céljából egy napra azonnal visszarendelték őt Varsóba.¹⁷ A lengyel nagykövet elutazása előtt felkereste a jugoszláv követséget – többek között elmondta Szántó Zoltánnak (aki 1956 nyaráig a varsói magyar nagykövet volt), hogy „az összes ismerős lengyel elvtársak mélyen elítélik cselekedetét” –, majd a beszélgetésről beszámolt Kádárnak, aki ezt elismételte

15 AAN, KC PZPR, paczka 460, tom II. Biuletyn Informacyjny Sekretariatu i BP PZPR, Zalacznik Biuletynu nr 44/1957, s. 1–2. A jugoszláv–lengyel találkozáson a „magyar kérdésben” kialakított közös álláspont a varsói magyar nagykövetség közvetítésével eljutott a Magyar Külügyminisztériumba is: MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 7. doboz 5/c, 005610/1957.

16 Tischler János: Lengyel jelentések, 1956. november 4–14. *Valóság*, 1993. 3. szám, 101. o., 98/14 796. számú távirat.

17 Uo., 102. o., 14 904. számú távirat.

az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának november 16-i ülésén.¹⁸ A továbbiakban viszont sem a magyar, de nyilván a szovjet vezetés sem tartotta már szükségesnek a lengyel közvetítő szerepet, amely az előbb említett apró epizóddal végleg le is zárult. Hamarosan új helyzet állt elő a Nagy Imre csoport elrablásával. Ezt az elintézési módot Varsóban határozottan kifogásolták, és ennek tanújelét is adták. Gomulka 1957 májusában olyan lépésre szánta el magát, amelyre rajta kívül egyetlen más kommunista pártvezető sem vállalkozott: közbenjárta Hruscsovnál Nagy Imre védelmében, ami közvetve a saját érdeke is volt. Nem a Nagy Imrével való politikai nézetazonosság vezette őt erre, hanem a régi gyakorlat visszatérésének réme, a politikai ellenfél/ellenség fizikai megsemmisítésének Sztálin alatt megszokott gyakorlata, aminek maga Gomulka is csaknem áldozatul esett annak idején. Szinte egy időben azzal, hogy a LEMP 9. plénuma meghirdette a harcot a revizionizmus ellen, titkos rejtjeltávirat érkezett Budapestről Willman aláírásával, amelyből kiderült, hogy – a Gomulka által szintén revizionistának tartott – Nagy Imrét visszazállították Budapestre, és folynak a per előkészületei.¹⁹ Egy héttel a távirat kézhezvétele után Gomulka és Cyrankiewicz vezetésével – minden nyilvánosságot mellőzve – lengyel küldöttség utazott Moszkvába, hogy egyeztesse az 1956 novemberében megkötött szovjet–lengyel szerződés alapján még nem tisztázott vitás kérdéseket. A megbeszélések során – szinte teljesen mellékesen – maga a lengyel párt első titkára hozta szóba Nagy Imrét. Az esetleges per ellen annak politikai ártalmasságával, a várható nemzetközi felháborodással érvelt, és úgy fogalmazott érvei között, hogy „Nagy Imre minden bizonnyal nem volt imperialista ügynök”. Hruscsov elutasító magatartásával szemben Gomulka még azzal igyekezett menteni a magyar miniszterelnököt, hogy még ha áruló lett volna is, egyedül egymaga képtelen lett volna mindent irányítani és minden kérdésben dönteni (még Cyrankiewicz is közbevetette, hogy az ellenforradalom győzelme esetén Nagy Imrét is felakasztották volna).²⁰ Tényleges eredményt ez a közbenjárás nem hozott, de ha Kádárnak addig kétségei lettek volna, hogyan viszonyul a lengyel vezetés ehhez a kérdéshez, ezután már tudnia kellett a negatív lengyel hozzáállásról, hiszen Mikojan – aki résztvevője volt a májusi lengyel–szovjet találkozóknak – megemlítette neki Gomulka •Hruscsovnak kifejtett véleményét.²¹

A lengyel–magyar legfelső pártpolitikai kapcsolatok – magyar részről – meglehetősen kevésbé múltak a varsói magyar nagykövetség munkáján. A Kádár-kormány diplomáciai képviselőjének tehetetlensége három részből tevődött össze: 1. 1956 nyara, Szántó Zoltán hazatérte után a nagykövetségi poszt közel egy évig nem volt betöltve,

18 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* (továbbiakban: *Az MSZMP ideiglenes...*), I. kötet, 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk.: Némethné Vági Karola és Sipos Lvente. Bp. Intera Rt., 1993. 64. o.

19 Tischler János: Egy 1957. májusi lengyel követjelentés Budapestről. *Népszabadság*, 1993. február 13. Az informátor a Moszkvából 1957 áprilisában frissen visszatért Révai József volt, aki nem tartotta magára nézve kötelezőnek az MSZMP-pártfegyelmet, ezért nyugodtan „fecsegett” Willmannak.

20 Hruscsov: Nagy Imre volt a zászló. Közreadta Tischler János, *Népszabadság*, 1993. június 16.

21 *Az MSZMP ideiglenes...*, IV. kötet, 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk.: Baráth Magdolna és Ripp Zoltán. Bp. Intera Rt., 1994. 260. o.

az új nagykövet, Katona János – akit a londoni magyar követség éléről vezényeltek át a lengyel fővárosba –, pedig nem állt feladata magaslatán; 2. a magyar forradalom napjaiban teljesen megszakadt a kapcsolat a budapesti központtal, ennek következtében a képviselő érdemi tevékenységet 1956 végéig szinte nem is tudott folytatni, de azután is meglehetősen sajátos légkörben kellett dolgoznia; 3. a hivatalos lengyel szervek 1957 nyaráig szinte teljesen megkerülték a varsói magyar képviselőt, minden ügyet Willman nagyköveten keresztül intéztek párt- és állami vonalon egyaránt. A lengyel vezetés nyugodtan támaszkodhatott budapesti nagykövetségére és annak vezetőjére. Willmantól mindig objektív és pontos jelentések érkeztek Varsóba, amelyek nem kozmetikázták a magyar bel- és külpolitikai élet egyetlen jelenségét sem. Ráadásul a lengyel nagykövet kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett a magyar közéletben, és jó viszonyt tartott fenn más diplomáciai képviselőkkel.

2.

A lengyel külpolitika 1956 novemberétől – eleinte kidolgozott koncepció nélkül – Magyarország vonatkozásában azt tartotta legfontosabb feladatának, hogy a magyar események megítélését mellőzve gazdasági segítséggel és politikai kiállással hozzájáruljon a Kádár-kormány helyzetének megszilárdításához. Ez a lengyel törekvés egybeesett a magyar kormány azon felkérésével, hogy Lengyelország kétségtelen magyarországi népszerűségét és tekintélyét felhasználva Willman budapesti lengyel nagykövet is közvetítőként lépjen fel a jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imre-csoport és a Kádár-kormány között. Bár ez a már említett egyszeri alkalom után véget ért, maga a folyamat még tovább tartott. Az 1956. novemberi szovjet–lengyel tárgyalásokat a *Népszabadság* úgy kommentálta, hogy a lengyel–szovjet megegyezés előfutára lehet egy későbbi magyar–szovjet megállapodásnak. Kádár is úgy fogalmazott Willman nagykövetnek, hogy a közös közlemény tartalma – „a szocialista demokrácia fejlesztésével a szocializmust építő országok barátsága a kölcsönös egyenlőség alapján fog továbbfejlődni” –, egyengetni fogja az utat a szovjet–magyar kapcsolatok elrendezéséhez, és „segítséget jelent neki a magyar társadalommal szemben”.²² A valóságban viszont a passzív ellenállás kemény kézzel és erőszakos eszközökkel való megtörésének kezdeti időszakában Kádárnak nem volt szüksége a közvetlen lengyel politikai segítségnyújtásra – bár a lengyel minta követését időnként felvetette Willman előtt –, sokkal inkább minél több gazdasági segítséget sürgetett, amelyet Varsó – a többi szocialista országhoz hasonlóan –, saját nehéz gazdasági helyzete ellenére megadott. 1956. november 24-én a LEMP KB PB és a lengyel minisztertanács egyidejűleg döntést hozott, hogy a lengyel önkéntes társadalmi segélyakció keretében addig összegyűlt 20 millió zloty értékű adományon kívül 100 millió zloty értékű vissza nem térí-

²² Követjelentések és táviratok. A budapesti lengyel nagykövetség diplomáciai tevékenysége 1956. november 20-tól december 3-ig. Közzéteszi Tischler János, *Társadalmi Szemle*, 1993. 10. sz. 85. o. 18 928. számú távirat.

tendő árusegélyt nyújt.²³ Ugyancsak a Kádár-kormány stabilizációját szolgálták a lengyel vezetés nemzetközi tárgyalásairól kiadott közös nyilatkozatokban a magyar kérdést érintő részek, amelyekben a lengyelek ügyesen elkerülték Nagy Imre árulóként történő megbélyegzését, és sohasem foglalkoztak a magyar események minősítésével, csak a magyar kormány támogatásával. A sort az 1956. november közepén a szovjet–lengyel tárgyalásokról kiadott közös közlemény nyitotta meg, s ez a gyakorlat – hét esetben – egészen 1957 májusáig, a csehszlovák–lengyel tárgyalásokig tartott. Ez a politika védőpajzs, de egyben siker is volt a lengyelek számára, hiszen nyilvánvaló és köztudott lett, hogy sem a szovjet, a kínai, a francia vagy a csehszlovák kommunista párt értékelése nem azonos a lengyelével, a Kádár-kormány támogatásában viszont meg lehetett találni a közös nevezőt. A szocialista országok egységének hangsúlyozása nevében a pártközi vitákat is elkerülték ezáltal, viszont ezzel az álláspontjával a LEMP belföldre és külföldre egyaránt mindig meg tudta mutatni különállását, és odahaza sem kellett emiatt újabb belpolitikai konfliktusokkal számolnia.

A „közös közlemény politika” mellett a lengyel vezetés más módot is talált: közvetlenül a magyarokhoz intézett üzeneteket. Gomulka a *Népakarat* 1957. január 22-i számában megjelent felhívásában a munka felvételére és a sztrájkok beszüntetésére szólította fel a magyar munkásokat – név szerint megemlítve a bányászokat –, ezt azzal támasztva alá, hogy „a nemzeti függetlenség biztosítója a normális munka és rend”. Ehhez még hozzátette, hogy a magyar munkásoknak „van kormányuk, Kádár János kormánya, amelyik az ő érdekeiket képviseli”, tehát „támogassák ezt a kormányt”. A következő, hasonló szellemű nyilatkozat Cyrankiewicz miniszterelnöknek az újjáválasztott Szejm első ülésén elmondott expozéjában hangzott el február 26-án: „Mélyen együttérzünk a magyar nép tragédiájával. A Lengyel Népköztársaság kormánya támogatja és támogatni fogja a magyar forradalmi munkás-paraszt kormányt, helyesli annak programját, mint az egyetlen olyan programot, amely biztosíthatja Magyarországon a szocializmus megszilárdítását és az elmúlt időszak hibái következményeinek kiküszöbölését.”²⁴

Az 1957. január 20-i lengyelországi választásokig a magyar vezetés nem vette szívesen a lengyel politikai támogatást, mert nem volt biztos a választások kimenetelében és ennek következtében a lengyel politikai fejlődés további alakulásában. A LEMP választási sikerét viszont az MSZMP is ki akarta használni saját politikai céljai megvalósításához, ezután a lengyel–magyar közeledés és ennek nyilvános demonstrálása a magyar közvélemény előtt az MSZMP szívügye lett. Abból indultak ki, hogy a LEMP és vezetése általánosan nagy népszerűségnek örvend a magyar társadalomban, ezért a közvetlen lengyel támogatás nagy segítséget jelentene nekik a nyugalom fenntartásában és a „zavargások” megelőzésében. Ennek a segítségnek leghatékonyabb megnyilvánulási formája pedig egy magyar–lengyel legfelső szintű találkozó lenne Budapesten.

23 AMSZ, zespól 7, wiązka 69, teczka 571. Wegry, miedzynarodowa pomoc społeczna, 1956–1957, s. 35–37., valamint AAN, KC PZPR, paczka 15, tom 58. Protokoly Biura Politycznego KC za rok 1956, numery 71–151, s. 219–221., protokól nr. 143.

24 A Cyrankiewicz-beszédnek ezt a részét természetesen a központi magyar napilapok is közzölték.

A látogatás kezdeményezése hamar meg is történt. A magyar minisztertanács február 14-én tekintette át a meghívásra vonatkozó javaslatot, mégpedig a néhány nappal korábban Varsóban járt Czottner Sándor, megbízott bányá- és energiaügyi miniszter előterjesztése alapján, aki azért utazott a lengyel fővárosba, hogy érvényt szerezzen a lengyel–kínai közös közlemény azon mondatának, miszerint a két fél kötelezi magát, hogy minden tőle telhető gazdasági segítséget megad a magyar kormánynak. Czottner tárgyalásokat folytatott Jaroszewicz miniszterelnök-helyetttel, és szándékosan vagy önkéntelenül félreértve Jaroszewicz óvatos válaszát a látogatás időpontjáról, hazaérkezése után kész tényként közölte a lengyel beleegyezést a minisztertanács ülésén, amely ezután határozatot hozott a lengyel kormány meghívásáról Budapestre még március 15. előtt.²⁵ Horváth Imre külügyminiszter az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának február 26-i ülésén is bejelentette, hogy a lengyel látogatásra – amit Kádár, Münnich és Marosán szorgalmazott a leginkább – várhatóan március 15-ig sor kerül.²⁶ Ezek után csalódottan fogadták Willman hivatalos elutasító válaszát, amelyet március 5-én közölt Sebes István külügyminiszter-helyetttel, mondván, hogy a lengyel látogatás esetleg májusban vagy júniusban válhat aktuálissá, előbb semmiképp sem. Sebes azzal érvelt, hogy tekintettel március 15-ére ez a látogatás számukra azért is fontos, mert meg akarják mutatni a magyar társadalomnak, hogy nincsenek alapvető különbségek a lengyel és a magyar kormány között, és hogy Lengyelország valóban támogatja a magyar kormányt. Sebes hozzátette még azt is, hogy Csou En-laj januári budapesti látogatásának mintájára egynaposra is leszűkülhet a látogatás. A lengyel nagykövetet mindez nem befolyásolta, megismételte kormánya nemleges válaszát.²⁷

A magyar fővárosban nem tudták, hogy a lengyel vezetés ekkorra már kidolgozta a lengyel–magyar kapcsolatok fejlődését és jellegét meghatározó rövid távú külpolitikai koncepcióját – aminek alapelve közel egy éven át érvényben maradt –, s ami így foglalható össze: noha a jelenlegi helyzetben Lengyelország valóban bizonyos befolyást tud gyakorolni a magyar közvélemény magatartására és a magyar vezetésre, „most még nem érett meg a helyzet ahhoz, hogy egy lengyel párt- és kormányküldöttség keresse fel Budapestet”.²⁸ Kádár politikája tehát továbbra sem váltott ki osztatlan elismerést ebben az időben Varsóban, s egy esetleges budapesti látogatás során az MSZMP vezetése mindenképpen arra törekedett volna, hogy a lengyel féllel mondassa ki saját értékelését a magyar eseményekről, s ezt Gomulka részben meggyőződése, részben belpolitikai szempontok miatt sem tehette meg. Lengyelország abban volt érdekelt, hogy Magyarországon nyugalom legyen, fokozatosan normalizálódjanak a viszonyok, és olyan körülmények alakuljanak ki, amelyek lehetővé teszik „a szocializmus építését” a korábbi torzulásoktól lehetőleg minél mentesebb formában és módzerekkel. A lengyel fővárosban is felmérték, mennyire fontos, hogy március 15. ne

25 AMSZ, zespól 7, wiazka 65, teczka 542. Wegry, sytuacja wewnetrzna Wegier, 1956–57, s. 15, 55, 57–58.

26 *Az MSZMP ideiglenes...*, II. kötet, 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk.: Némethné Vágyi Karola és Urbán Károly. Bp. Intera Rt., 1993. 209. o.

27 AMSZ, zespól – depesz, wiazka 53, teczka 689. Szyfrogram nr. 2589, wych. nr 55.

28 AAN, KC PZPR, paczka 111, tom 21. Materiały do stosunków polsko–węgierskich z lat 1955–1964.

legyen újabb zavargások kiindulópontja magyar földön, ezt a Kádár-kormány mindenképpen sikerként könyvelhetné el. Ennek lengyel elősegítése érdekében úgy döntöttek, hogy látogatás helyett március 15. alkalmából Gomulka nyilatkozatot ad a *Népszabadságnak*, amelyben nyugalomra hív fel.²⁹ Az interjú meg is jelent az ünnep napján a magyar pártlap címlapján, s tartalmával még a látogatás elmaradását nehezményező magyar vezetők is meg lehettek s meg is voltak elégedve. A nyilvánosság előtt Gomulka első ízben használta az „ellenforradalmi” jelzőt, amit az indokolt, hogy a korábbiakhoz képest erősebben fogalmazva kellett lecsillapítani a március 15-ével kapcsolatos esetleges túlzott várakozásokat a magyar lakosság körében. Az üzenetben a már megszokott, Kádár-kormányt támogató frázisokon kívül többek között még ez olvasható: „A lengyel nemzet mélységes részvétet érzett a magyar nemzet nemrég tragédiája alkalmából, mikor is abban a pillanatban, amikor a népi Magyarország a múlt hibái kijavításának útjára lépett, ellenforradalmi erők tébolyult kísérletet tettek a szocialista rendszer megdöntésére. (...) Az önök népe minden alkotó erőfeszítése és szándéka sikerének alapfeltétele a belső béke megszilárdítása és minden ellenforradalmi zavarkeltés határozott visszautasítása. A lengyel nemzet a LEMP vezetésével azért tudja sikeresen megvalósítani a szocialista megújulás nehéz művét, mert visszautasította a reakció minden kalandor szándékát, s a gyakorlatban magasfokú felelősségérzetről és mélységes politikai érettségről tett bizonyosságot.”

Magyar részről a márciusi kudarc után is tovább szorgalmazták a lengyel vezetés látogatását. Willman nagykövet április 11-i jelentésében a meghívás továbbítása mellett részletes helyzetjelentést adott, amelyben a fő hangsúlyt arra helyezte, hogy a Kádár vezette delegáció márciusi moszkvai látogatása után ismét a „kemény vonal” látszik kibontakozni – az Apró Antaltól kapott tájékoztatás kilátásba helyezte Nagy Imre, Losonczy Géza és Maléter Pál hamarosan meginduló perét –, s a magyar vezetést egyáltalán nem érdekli a „karhatalom” kegyetlen és brutális módszerei miatti általános társadalmi felháborodás. Ebből a nagykövet azt a következtetést vonta le, hogy ha ilyen helyzetben kerül sor a lengyel látogatásra, ezt a magyar nemzet könnyen a „kemény vonal” és olyan módszerek lengyel helyesléseként értelmezné, amelyek a lengyelek nem támogatnak, ráadásul nem lehet majd megkerülni a magyar események egészének értékelését sem.³⁰ Ilyen körülmények között a LEMP a budapesti látogatást korábbi szándéka ellenére sem vállal(hat)ta, pedig a Magyar Külügyminisztérium a finom nyomásgyakorlás eszközét is bevetette, hogy kieroszakolja a látogatást. Amikor a magyar külügyi vezetés tudomást szerzett arról, hogy május első napjaiban Cyrankiewicz Prágába látogat, mindenáron szerették volna elérni, hogy Prága előtt vagy közvetlenül utána a lengyel miniszterelnök Budapestre is szakítson időt. A több csatornán folyó játszma egyik állomásaként – Cyrankiewicz ekkor már Prágában tartózkodott –, Gyáros László külügyi szóvivő a május 6-i sajtóértekezleten kijelentette: „A magyar kormány örömmel fogadná lengyel kormányküldöttség látogatását. Ez a látogatás számunkra sok tanulságot nyújtana, mert kormányunk nagyra értékeli a lengyel párt és kormány harcát a szocializmus felépítéséért, s úgy tartja,

29 Uo.

30 AMSZ, zespól – depsz, wiazka 53, teczka 689. Szyfrogram nr. 3946, wych. nr. 80.

hogya a két országnak sok közös, azonos problémája van.”³¹ Ezzel párhuzamosan a prágai magyar nagykövet valósággal erőszakoskodott a Cyrankiewicz kíséretében lévő Rapacki külügyminiszterrel, de ő semmiféle konkrét időpontot nem adott meg, éppen ellenkezőleg, leszögezte, hogy ez június végéig kizárt dolog, de későbbi időpontot sem tud egyelőre mondani.³² Varsóban úgy látták, az állandó sürgetés mögött az áll, hogy a lengyel látogatás a magyar vezetés elismerésének deklarálása lenne, ez kétségtelenül emelné az MSZMP tekintélyét a magyar társadalom szemében, a közvetlen magyar–lengyel eszmecsere egyik célja pedig a magyar események megítélésének egységesítése lenne a szocialista országok taborán belül.³³ Ami ez utóbbit illeti, a lengyel fővárosban csak annyit tévedtek, hogy Budapesten ezt nem a látogatás egyik, hanem elsődleges céljának tartották. Ez fogalmazódott meg a Magyar Külügyminisztérium Kollégiumának április 24-i előterjesztésében, ahol a lengyel bel- és külpolitikai viszonyok elemzését követően az előterjesztés készítői megállapították: Varsóban még mindig másként ítélik meg a magyar eseményeket, mint a többi baráti ország vezetői, s ez megköveteli a legfelső szintű magyar–lengyel tárgyalások mielőbbi megtartását, amelynek során a megfelelő keretek között tisztázni kell a vitás kérdéseket, „a két ország felső vezetői közötti felfogáskülönbségeket”, és „arról kell meggyőzni a lengyel elvtársakat, hogy a magyarországi események kezdettől fogva, tehát már október 23-tól ellenforradalmi jellegűek voltak, és hogy az imperialista köröknek mindvégig nagy szerepük volt az ellenforradalmi eseményekben.”³⁴ Lengyel szempontból ez még valóban nem volt „aktuális” 1957 tavaszán, így nem csoda, hogy Gyáros nyilatkozatára reagálva egy héttel később lengyel kollégája azt mondta, bár a látogatás célszerű és kívánatos, ennek ellenére semmiféle időpont sincs kitérve.³⁵

A Kádár-kormány a látogatás siettetése érdekében még gesztusokat is igyekezett tenni a lengyel vezetés felé. Az MSZMP IKB 1957. május 7-i ülésén Kádár János számolt be a kilenc hónap szünet után május 9-re összehívott Országgyűlés ülészakánának programjáról. A párt első embere kitért Lengyelországra is, elmondta, tudomásukra jutott, hogy a legutóbbi, a LEMP és Nagy-Britannia Kommunista Pártja között folytatott tárgyalásokról kiadott nyilatkozatban azért nincs említés a magyar helyzetről, mert „a lengyel elvtársak azt mondták, hogy ezt ne vegyék bele, mert ők pozitívan többször állást foglaltak a magyar kérdésben, és magyar részről nem történt semmiféle nyilatkozat. Most a parlamenti ülést fel kellene használni, hogy beszéljünk ezekről a kérdésekről, a lengyel politikáról, Gomulka elvtárs szerepéről”.³⁶ Az alkalmat Kádár fel is használta, parlamenti exorzéjában indokoltan tartotta külön szólni a magyar–lengyel „baráti viszonyról”, amelyben „valóban érvényesülnek a kölcsönhatások”. Méltatta a lengyel kommunistákat, akik „miközben kemény harcot folytatnak a múlt

31 *Népszabadság*, 1957. május 7.

32 AMSZ, zespól – depez, wiazka 53, teczka 689. Szyrogram nr. 4379.

33 AMSZ, zespól 7, wiazka 65, teczka 542, s. 57–58.

34 MOL, 288. fond 32. cs. (1957) 3. ő. e. 8–24. o.

35 *Népszabadság*, 1957. május 15.

36 *Az MSZMP ideiglenes...*, III. kötet, 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk.: Baráth Magdolna és Feitl István. Bp., Intera Rt., 1993, 204. o.

hibáinak felszámolásáért, erősítik a szocializmus pozícióit, növelik a párt vezető szerepét”, és szerencsének tartotta, hogy „olyan kipróbált kommunista vezetési harcukat, mint Gomulka elvtárs”.³⁷

Miközben Kádárnak szüksége volt Gomulka támogatására, egyszerre bírálta is a lengyel belpolitikai élet néhány jelenségét, különösen a sajtót. Megtette ezt az IKB imént idézett május 7-i ülésén is, ahol azt tette szóvá, hogy megjelenik egy új folyóirat Lengyelországban, és „rögtön a *Borba* cikkét közli, amely támadja a magyar viszonyokat”.³⁸ Szintén nemtetszésének adott hangot május közepén azon a megbeszélésen, ahol lapfőszerkesztőkkel találkozott, és ennek híre már Varsóba is eljutott. Ott Kádár így összegezte véleményét általában a lengyel politikáról: „Tudjuk, hogy a lengyeleknek egy sereg dolog nem tetszik nálunk, például az írók letartóztatása, a Magyar Írók Szövetségének feloszlata. De meg kell érteniük, hogy nálunk egy ellenforradalom utáni kényszerhelyzet uralkodik. Egyébként nekünk sem tetszik egy sor dolog Lengyelországban. Például az, hogy a választási listán (a január 20-i választásokról van szó – T. J.) rögtön Gomulka elvtárs után egy olyan fiatalember következett, aki ellen nálunk már régen büntetőeljárást indítottak volna.”³⁹ Nyáron minden bizonnyal létrejön köztünk a találkozó, s akkor a lengyelek majd meg fognak győződni arról, mire képesek olyan irodalmár urak, mint Déry, s akkor hazatérésük után biztosan gyorsan elhallgattatják saját Déryjeiket is. Lengyelország és Magyarország között a kapcsolatok egészen jók, normálisak, hiszen megvan az alap a közeledésre, mert a lengyelek nem akarják a nemzeti kommunizmust, mi pedig nem akarjuk a Rákosi-korszak visszatértét. Végso soron a két országban hasonló a helyzet, csak ott sikerült elkerülni az ellenforradalom kitörését.”⁴⁰

Valamelyest más szellemben nyilatkozott Kádár a lengyel–magyar viszonyról az MSZMP IKB 1957. június 22-i ülésén, ahol elmondta: politikai okok miatt nincs rendes és szükséges pártkapcsolat az MSZMP és a LEMP között, Gomulka nemrégiben panaszkodott Mikojának, hogy „Magyarországon a régi módszereket alkalmazzák a pártban”, és mindez arra vezethető vissza, hogy Gomulka nincs megfelelően tájékoztatva a magyar helyzetről, főleg azért, mert a lengyelek minden információt budapesti nagykövetségük útján szereznek meg, amely „nem elég jól működik, nem elég tárgyilagos, nekünk pedig ott követünk majd egy esztendeig nem volt”. Igaz – mondta Kádár –, „bizonyos fenntartások és véleményeltérések a munkamódszereket és az alkalmazott rendszabályokat illetően még ma is fennállnak a két párt között”, de „a lengyel és a magyar problémák ugyanazokból a gyökerekből eredeztethetőek”, csak „ott lefojtva tovább mennek a dolgok”, míg Magyarországon „nyíltan jelentkeztek az ellentétek, és nyíltan folyik a harc, kendőzés nélkül”, viszont a cél – a szocializmus építése – összekapcsolja a két pártot, s ehhez képest másodrendű kérdés, hogy a lengyel Déry

37 Az Országgyűlés Naplója, 1957–1958, 1694. o.

38 Lásd a 36. számú jegyzetet.

39 Eligiusz Lasotáról, a revizionista szellemű *Po prostu* főszerkesztőjéről van szó, aki parlamentbe jutását követően – annak ellenére, hogy hetilapját 1957 őszén betiltották, őt magát pedig a LEMP-ből kizárták –, egészen a parlamenti ciklus végéig képviselő maradt. Lásd még a 13. sz. jegyzetet.

40 AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 525. Wegry, notatki z rozmów, I–VII. 1957, s. 116–117.

nem ül börtönben, ellentétben a magyarral. A tájékoztatás megjavításának első lépcsőjeként az MSZMP IKB megbízta a KGST júniusi varsói ülésére utazó Apró Antalt, hogy néhány vitatott kérdés tisztázására igyekezzen alkalmat találni a találkozóra Gomulkával.⁴¹

Apró az IIB június 24-i ülésén számolt be lengyelországi tapasztalatairól. Gomulkával – annak NDK-beli látogatása miatt – nem tudott találkozni, helyette Jerzy Morawski PB-tagot kereste fel, akitől tájékoztatást kapott a LEMP belső harcokkal terhelt nehéz helyzetéről, a súlyos gazdasági problémákról. Aprót megdöbbentette a lépten-nyomon tapasztalható szovjetellenes hangulat, amellyel szemben a LEMP nemigen lép fel. A szocializmus lengyelországi építéséről kialakított negatív felfogását csak erősítette a katolikus egyház egyre növekvő befolyása – amit saját maga is érzékelt –, valamint az, hogy a lengyelek a „belügyüket átszervezés címén szétverték”, és csökkentették a hadsereg létszámát is. Megemlítette, a LEMP-en belül a magyar események megítélését nagyon vitatják, Morawski is külön érdeklődött tőle, „mi lesz Nagy Imrével, igaz, hogy pert akarnak csinálni az írakkal”? A látottak alapján Apró osztotta a varsói magyar nagykövetség véleményét, hogy ha nem sikerül helyreállítani a LEMP egységét és ha „a nagyarányú kispolgári befolyásnak nem tudnak gátat szabni, Lengyelországban még történhetnek meglepetések”, amelyek hatással lehetnek a magyar belpolitikai életre is. Apró megütközött a lengyel sajtó magyar vonatkozású írásain, azok hangnemén, különösen azt nehezményezte, hogy egy belső használatra készített tájékoztatót őt dogmatikus politikusként állította be. Beszámolója nyomán az IIB arról határozott, hogy a magyar–lengyel párttalálkozóra kora ősszel kerül majd sor, ezt megelőzően a Külügyi Osztály készítsen tájékoztatót „Gomulka elvtárs részére” a magyar politikai és gazdasági viszonyokról és az MSZMP helyzetéről, amelyet az IIB megbízásából a varsói magyar nagykövetségnek kell eljuttatnia a címzetthez, s végül Apró mostani varsói látogatásáról tájékoztassa Willman nagykövetet.⁴²

1957. július 1-jén Apró eleget is tett a határozat utolsó pontjának. Felkereste Willmant, és elmondta neki, hogy az MSZMP és a LEMP közötti kapcsolatok hosszabb ideje csak formálisak, a kölcsönös információcsere állami vonalon zajlik, és csak az államközi kérdésekre korlátozódik, éppen ezért innentől kezdve az MSZMP rendszeresen tájékoztatni kívánja saját tevékenységéről a LEMP-et. Apró kifejtette: úgy véli, hogy a lengyel sajtó Magyarországról elégtelenül, időnként nem „objektíven”, sőt némely esetben egyenesen félrevezetően és hamisan tájékoztat. Ő tudja, hogy ezek a vélemények nem azonosíthatók a lengyel párt- és állami vezetés véleményével, mégis a megfelelő hivatalos szerveknek befolyást kellene gyakorolniuk a sajtóra, hogy az „barátian és objektíven” informáljon Magyarországról. Apró közölte azt is, hogy a magyar–lengyel találkozót az MSZMP a maga részéről augusztus végére tervezi, s kérte Willmantól, tartsa folyamatosan napirenden ezt a kérdést, és igyekezzen minél hamarabb megtudni a döntést ez ügyben. A magyar pártvezetés tagja Willman előtt sem rejtette véka alá, hogy alapjában véve egyetért a lengyel demokra-

41 Lásd a 21. számú jegyzetet.

42 *Az MSZMP ideiglenes...*, IV. kötet, 302, 318–321.

tizálási politikával, de ezt számos negatív jelenség kíséri, ilyen a lengyel sajtó általános hangvétele, amely felelőtlenül, meggondolatlanul kritizál, úgy tesz, mintha az elmúlt 12 év vívmányai nem is léteznének, és „valami újat” keres. Nem hagyta szó nélkül a belső használatra készített lengyel tájékoztatóban rákasztott „dogmatikus” minősítést sem, s kifejezte meggyőződését, hogy a magyar–lengyel találkozó hozzájárul majd az „újságírói légkör megtisztításához”.⁴³ Az MSZMP által javasolt augusztus végi dátum egyébként azért lett volna igen kedvező a magyar fél számára, mert ez éppen megelőzte volna az ENSZ szeptemberi, a „magyar kérdés” megvitatását az úgynevezett ötös bizottság jelentése alapján napirendjére tűző rendkívüli ülészakát. A Kádár-vezetés a lengyel látogatással kétségkívül erősítette volna pozícióit a magyar szempontból kényelmetlennek és nehéznek ígérkező ENSZ-vita előtt.

Az 1957 júniusában frissen kinevezett varsói magyar nagykövet, Katona János első feladatai közé tartozott, hogy csikarja ki a lengyel vezetőkől magyarországi látogatásuk időpontját. A nagykövet Rapackinál június 15-én tett bemutatkozó látogatásán nem járt sikerrel, a konkrét időpont közlése helyett meg kellett hallgatnia a külügyminiszter fejtegetéseit a poznani és az 1956. őszi budapesti események közötti hasonlóságról.⁴⁴

Július 9-én kereste fel Katona Rapacki helyettesét, akinél szintén nem mulasztott el az időpontról tájékozódni. A találkozás után azt jelentette Budapestre, hogy a lengyel fél elfogadta az Apró által július legelején javasolt időpontot, vagyis augusztus második felét. A magyar külügyi apparátus hozzá is látott az ilyenkor szokásos diplomáciai előkészületek megszervezéséhez, és intenzíven érdeklődni kezdett Willmantól a pontos időpontról, a delegáció összetételéről, a megvitatásra javasolt kérdésekről, aki ugyan nem tudott semmiről, de megígérte, hogy tájékoztatást kér feletteseitől. A lengyel fővárosban meglehetősen ingerülten reagáltak, úgy vélték, ez újabb nyomásgyakorlás magyar részről, ami már nemegyszer előfordult az előző hónapokban is. Kategorikusan cáfolták a látogatás tényét, s miután a magyar nagykövet ezek után is makacsul ragaszkodott az általa közreadott információ helyes voltához, bekérették őt a Lengyel Külügyminisztériumba, hogy tisztázzák ezt a súlyos „félreértést”. Valóban kiderült, hogy a lengyel külügyminiszter-helyettes még feltételesen sem jelölt meg semmilyen időpontot, ezután Katonának nem maradt más hátra, mint elnézést kérnie ezért a „félreértésért”. Varsóban egy ideig még nehezteltek rá, ennek egyik legkifejezőbb jele az volt, hogy amikor augusztus 3-án Cyrankiewicz miniszterelnök fogadta a magyar nagykövetet, a beszélgetés idején a megszokott „elvtárs” helyett végig „urazta” őt.⁴⁵

Mint az várható volt, az egymást követő sikertelen meghívási kísérletek elégedetlenséget és bűnbakkeresési szándékot váltottak ki a magyar vezetésben. Az elége-

43 AAN, KC PZPR, paczka 111, tom 21.

44 MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 3. doboz 4/j, 003119/1957. Egyébként éppen ebben az időszakban bukkant fel és kapott erőre az MSZMP apparátusában, sőt szélesebb vezetésében az a nézet, hogy az MDP KV 1956. június 30-i ülésén a poznani munkásfelkelésről megfogalmazott tézis, miszerint Poznan „imperialista provokáció” színtere volt, teljesen pontos és helyénvaló megállapítás.

45 Uo., 003119/3/1957.

detlenség kinyilvánításának egyik formájaként magyar részről figyelemfelhívó módon korlátozni kezdték az amúgy sem élénk turistaforgalmat a két ország között.⁴⁶ A magyar oldalon a látogatás eddigi elmaradásáért a budapesti lengyel nagykövetség – szerintük egyoldalú – információs tevékenységét okolták, amit Kádár június 22-i felszólalásában is bírált. A meghívási kísérletek kudarcba fulladása egyúttal azt is jelentette, hogy változtatni kell az eddigi politikán. 1957. szeptember 23-án Budapesten Sebes külügyminiszter-helyettes vezetésével megbeszélést tartottak, ezen új irányelveket határoztak meg, melyek közül a legfontosabb az volt, hogy „most már ne szorgalmazzuk a lengyel–magyar párt- és kormányközi tárgyalásokat, várjuk meg, amíg a lengyel Fél kezdeményez”.⁴⁷

Az irányelvek egy másik pontja arról szólt, hogy a jobb Magyarországkép kialakítása céljából a varsói magyar nagykövetség havonta 6000–7000 példányban „bulletint” jelentessen meg, valamint ugyancsak a követség gyakoroljon politikai felügyeletet a varsói Magyar Intézet munkája fölött. Ezenkívül fontosnak tartották még a magyar–lengyel kulturális kapcsolatok szigorú központi ellenőrzését, így módon igyekezők gátolni a revizionista lengyel nézetek korlátlan terjedését.⁴⁸

Nagy figyelmet fordított a magyar vezetés a szeptemberi jugoszláv–lengyel csúcstalálkozóra. Már önmagában sokatmondó volt a tény, hogy Gomulka sem az oda, sem a visszaúton nem volt hajlandó megállni Budapesten, a találkozóról Belgrádban megjelent közös nyilatkozat pedig nem tért ki Magyarországra. Először Sebes, majd Fock Jenő, az MSZMP PB tagja meg is kérdezte Willman nagykövetet minderről, mondván, a „magyar elvtársak azon töprengenek, milyen okai lehetnek ennek, hiszen értesüléseik szerint ez is szóba került a tárgyalásokon”. Létezik ugyan különbség –

46 AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526. Wegry, notatki z rozmów, VIII–XI. 1957, s. 42–43.

47 Időnként még ezután is előfordult magyar részről a látogatás szorgalmazása, októberben előbb Fock Jenő, majd utána Apró Antal tette meg ezt. Fock például ezt mondta Willmannak: „Valóban lehetséges, hogy Gomulka elvtársnak égnek fog állni a haja, amikor Kádár elvtárs megemlíti majd, mi nem tetszik neki Lengyelországban, s az is lehet, hogy ugyanez fog történni Kádár elvtárral, amikor meghallja Gomulka elvtárstól, mik azok a dolgok Magyarországon, amelyekkel ő nem ért egyet, de ennek ellenére biztos, hogy a két párt céljai ugyanazok, s az alapvető kérdésekben közös nézeteket vallanak. Az a fontos, hogy ezt a nézetazonosságot a lehető leghamarabb kifejezzék. Nagyon fontos, hogy minél előbb sor kerüljön Gomulka és Kádár elvtárs találkozására.” AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526, s. 135–136.

Apró a Lengyel Minisztertanács Hivatala küldöttségének októberi budapesti látogatását használta fel erre a célra. AMSZ, zespól 7, wiazka 61, teczka 514. Wegry, wizyty (z pobytu delegacji Urzedu Rady Ministrów w WRL, 10–25. X. 1957, s. 16, 34.

Forgács Egon, a Külügyminisztérium II. sz. Politikai Osztályának vezetője pedig arról panaszkodott a lengyel nagykövetség sajtóattaséjának 1957 novemberében, hogy az MSZMP nagyon nehéz helyzetben van, a szektások egyfolytában támadják a Kádár által képviselt vonalat, s ez utóbbi vonal fenntartása szempontjából a lengyel látogatásnak hatalmas jelentősége lenne Magyarországnak számára, hiszen a magyar társadalom Lengyelországra tekint, nem Romániára vagy Csehszlovákiára. AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526, s. 221–223.

48 MOL KI, XIX-j-1-j, Lengyelország, 1. doboz 1/a, 004377/1957.

fejtegette Fock – a lengyel és a magyar vezetés között a múlt évi magyar események megítélésében, de a két ország közös céljairól lehet és kell is beszélni. Válaszában Willman mindkétszer elmondta: a lengyel és a jugoszláv vezetők úgy vélik, Magyarországon annyira normalizálódott a politikai és gazdasági helyzet, hogy „már nincs szükség az ellenforradalmi események kérdésének ismételt felvetésére és a Kádár-kormány támogatásának hangsúlyozására”.⁴⁹

1957 kora őszen a lengyel külpolitika Magyarország tekintetében nem változott, érvényben maradt az a februári alapelv, hogy a látogatásra még nem értek meg a feltételek. Válaszképpen az MSZMP Külügyi Osztálya által irányított Külügyminisztérium „nem hivatalosan” kritizálta a lengyelországi állapotokat, valamint elégedetlenségének adott hangot, hogy az ENSZ-vitában a lengyel képviselő beszéde – noha ő maga lojálisan viselkedett –, nem volt „harcos” jellegű, ahelyett, hogy egyöntetűen a magyar vádakot hangoztatta volna, az elutasításkor megvizsgálta a másik fél álláspontját is.⁵⁰ Ettől függetlenül is régóta közkeletű volt az a vélemény az MSZMP apparátusán belül, hogy Lengyelországban 1956 októbere után bizonyos fokig eltértek a szocialista építés néhány alapelvétől. Szilágyi Dezső, az MSZMP Külügyi Osztálya vezetője még Willman előtt sem titkolta azt a véleményét, hogy ott nehezebb a helyzet, mert a LEMP – az MSZMP-vel ellentétben – „nem alkalmazhat adminisztratív módszereket az ellenforradalmi erőkkel folytatott harcában”, így ezek az erők széles körben tevékenykedhetnek, amit ki is használnak.⁵¹ A LEMP KB október elején tartott 10. plénuma és a *Po prostu* ezzel egyidejű betiltása viszont a kritikus hangok erős szakos visszafogását eredményezte, a magyar párt úgy tekintett ezekre az eseményekre, hogy megtörtént a visszatérés a „helyes vonalhoz”⁵², és ez adta meg az alaphangját az egy hónappal később Moszkvában sorra került Kádár–Gomulka-találkozónak is. Ezzel párhuzamosan enyhülni kezdett az a kissé távolságtartó viszony, ahogy magyar részről kezelték a lengyel nagykövetséget. A kapcsolattartás elég gyakori volt ugyan, a hivatalos tájékoztatások hangneme pedig általában szívélyes, de mégis tendenciózus, a magyar szervek Willman és munkatársai előtt inkább a sikereket hangoztatták, s szívesen hallgatták el a nehézségeket és a hibákat.

49 AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526, s. 135–136; MOL 288. fond 32. cs. (1958) 14. ő. e., 132 o., és MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 5. doboz, „Münnich-dosszié”, 1958.

50 AAN, KC PZPR, paczka 111, tom 21. A „nem hivatalos” vélemény kifejítője Forgács Egon volt.

51 AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526, s. 3–5; és AMSZ, zespól 7, wiazka 65, teczka 542, s. 90–92.

52 Kádár az MSZMP KB 1957. november 1-jei ülésén például azt mondta: „A LEMP politikája a Jugoszláv Kommunista Szövetsége politikája mellett szintén a nemzetközi kérdések meghatározott részét alkotják. A szocialista táboron belül jelenleg ez a legfontosabb kérdés. Úgy vélem, hogy csak helyesléssel lehet fogadni a LEMP politikai vonalát, és azt, hogy a párt Központi Bizottsága jelenleg határozottabb és energikusabb politikát folytat a jobboldali elemekkel szemben.” A KB-ülésről készített jegyzőkönyvnek ezt a részét az MSZMP PB hivatalosan elküldte a LEMP PB-nek 1958. február elején. AAN, KC PZPR, paczka 112, tom 23. Materialy o sytuacji na Węgrzech w latach 1949–1970.

3.

1957. november 12. és 14. között tanácskozott Moszkvában a 12 szocialista ország kommunista és munkáspártja, majd ezt kibővítették egy olyan tanácskozásra, amelyen a világ 68 kommunista pártja vett részt. Ez a csúcstalálkozó lengyel szempontból teljes kudarc volt, egyértelművé vált, hogy a szocialista tábor nem tűr meg egy – a többihez képest – enyhébb politika kurzust Lengyelországban, a tömb egysége és szilárdsága fenntartásának mindenhatósága nevében azonulásra kényszerítette Gomulkát olyan fontos kérdésekben, mint a Jugoszláviához fűződő viszony, a magyar események értékelése, az imperializmus elleni nemzetközi harc, a Szovjetunió vezető szerepének kritikátlan és nyílt hangsúlyozása. Az ezt tartalmazó, a tanácskozásról kiadott nyilatkozat – amelyet természetesen a LEMP is aláírt – megmutatta, hogy a szocialista táborban ismét a kemény vonal hívei kerekedtek felül. A lengyelek néhány kérdésben eltérő véleményükkel teljesen magukra maradtak.

Ellenben ez a moszkvai csúcstalálkozó nyújtott lehetőséget arra, hogy Gomulka és Kádár végre személyesen találkozhasson, és megbeszélhesse a kétoldalú viszonyban jelentkező problémákat. A lengyel kezdeményezésre létrejött beszélgetésből kettő lett, anynyi kérdést kellett megvitatniuk. Gomulka miközben igyekezett megmagyarázni, miért nem került eddig sor a budapesti látogatásra, a november 11-i első találkozón ecsetelte pártja helyzetét az 1956-os események után, s legfőbb feladatként a párt politikai, ideológiai és szervezeti megerősítését és a munkásosztály bizalmának visszanyerését jelölte meg, valamint elemezte országa súlyos gazdasági helyzetét. Kádár miközben úgy vélekedett, hogy a magyar–lengyel kapcsolatok sem állami-, sem pártvonalon nem kielégítőek, a két párt vezetői felszínes információk alapján ítélik meg a másik politikáját, nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy a két országban és pártban kialakult helyzet nem adhat alapot a nézeteltérésekre a lényeges elvi kérdésekben, mert „alapvető törekvéseink és fő céljaink azonosak a lengyel elvtársakkal”. Különbségek előfordulhatnak módszertani kérdésekben, egyes taktikai lépések megoldásában, ezek azonban másodrendű dolgok, amelyeket a konkrét helyzet ismeretében világosan meg lehet érteni, így ezek nem szolgálhatnak alapul a nézeteltérésekhez. Azt a tényt viszont, hogy „pártjaink és kormányaink képviselői magas szinten mind a mai napig nem találkoztak, ez év tavaszán ellenséges elemek annak bizonyítására igyekeztek felhasználni, hogy a Jugoszláv Kommunista Szövetség vezetőse mellett a LEMP sem ért egyet az MSZMP és a magyar forradalmi munkás-paraszt kormány politikájával”. Ezek után Kádár felhasználta az alkalmat arra, hogy tájékoztassa a lengyel felet az MSZMP és Magyarország helyzetéről és problémáiról.³³ A másnapi háromórás találkozáson – magyar kezdeményezésre – került szóba a Nagy Imre-ügy. Ez volt az a pont, ahol igazi vita bontakozott ki a két fél között, és Kádárnak el kellett könyvelnie, hogy a lengyel vezetést nem tudhatja maga mögött egy Nagy Imre-per esetén, sőt talán még lengyel tiltakozással is számolnia kell. Azt is tudomásul kellett vennie, hogy még nem sikerült a lengyel pártvezetést meggyőzni a magyar állásponttól az események jellegét illetően. Gomulka ugyanis megpróbálta elhárítani a kizárólagos

53 MOL, 288. fond 9. cs. (1957) 12. ő. e. 45–50. o.

felelősséget Nagy Imréről, azzal érvelve, hogy az MDP október 23-án ülésező vezetősége – mivel a kritikus helyzetben ki akart bújni a történelmi felelősség alól – súlyos hibát követett el azzal, hogy teljesen átadta a vezetést a revizionista Nagy Imrének, s ezért nem őt kell megbüntetni, nem lehet az összes hibát rá hárítani. A magyar ellenforradalmi események következtek be – folytatta Gomulka –, mert az akkori magyar vezetésnek nem volt bátorsága nyíltan szembenézni a közelmúlttal, főként az igazsággal a Rajk-perről. A lengyel párt nem félt őszintén elismerni a tömegeknek az általa a múltban elkövetett hibákat, emiatt vannak most nehézségei, de talán a kiút is könnyebb lesz ezáltal. Befejezésül Gomulka beszélt a magyar–lengyel találkozóról is: a LEMP PB annak idején megvizsgálta ennek lehetőségét, s úgy gondolta, ez a találkozó nem segítené elő a lengyel konszolidációs folyamatot, s ezért az elhalasztás mellett foglalt állást. Véleménye szerint a jövőben mind a két országban tovább fog javulni a helyzet, tehát egy ilyen találkozó szempontjából kedvezőbb körülmények alakulnak majd ki. Azt javasolta, most se állapítsák meg előre az időpontot, a két fél csak azt szögezze le, hogy a találkozóra sort kell keríteni. A legcélszerűbb az lenne, ha 1958 májusában találkoznának, akkorra tervezik a LEMP kongresszusát, s előtte vagy közvetlenül utána alkalmas lenne az időpont.⁵⁴

Kádár az MSZMP KB 1957. november 29-i ülésén – amelynek napirendi pontjaként a Moszkvában járt magyar pártdelegáció tárgyalásait jelölték meg – beszámolt a lengyelekkel folytatott tárgyalásairól. Ezeket azért tartotta elsősorban hasznosnak, mert kölcsönösen első kézből tájékozódhattak a másik ország belső helyzetéről. Megjegyezte: bár a találkozás során kiderült, hogy bizonyos kérdésekben nincs egyetértés – például 1957 első hónapjaiban az MSZMP által alkalmazott módszereket és taktikát a LEMP nagyon erős fenntartásokkal fogadta –, de ezt rendesen, elvtársi beszélgetés keretében állapították meg. A lengyelek közvetve érzékeltették, hogy amíg a LEMP külső és belső helyzete nem stabilizálódik a kellő mértékben, addig mindent kerülni fognak, ami komplikálná a helyzetüket, idetartozik az is, hogy nem akarják odahaza politikailag kompromittálni magukat a magyarokkal, ezért nem időszerű még a budapesti lengyel–magyar találkozó. Kádár szerint Gomulka szintén a „szocializmus pozícióit kívánja erősíteni”, a különbség a két párt között a taktikában rejlik. A lengyel módszer végső soron fordítottja annak, amit az MSZMP csinál – vagyis a LEMP „kényes kérdésekben” eleinte engedékeny, s amikor elég erősnek érzi már magát, akkor lép fel keményebben –, és ez a kétfajta politika „1 vagy 2 év múlva” összetalálkozik majd. A két párt között jelenleg a viszony nem ideális, a lengyel vezetés nem is titkolta, hogy a mostani magyar politikai gyakorlat néhány vonását nem tartja helyesnek, ez nekik is nehézséget okoz. Kádár nem hagyta szó nélkül Gomulka magatartását Nagy Imrével kapcsolatban. A lengyel vezető olyan élesen és kritikusan bírálta, hogy miért választották be a vezetésbe és tették meg miniszterelnöknek Nagy Imrét október 23-án, amikor egy hónappal korábban „revizionista nézetei miatt” még a pártba se vették vissza, hogy Kádárnak az az érzése támadt, mintha a lengyelek szerint a történetekért a „fő bűnös” nem is Nagy Imre lenne, hanem azok, akik október 23-án megszavazták visszatérését a vezetésbe. Kádár azzal védekezett – ami a lengyeleket nem is

54 Uo., 51–52. o.

győzte meg –, hogy noha ismerték Nagy jobboldali nézeteit, de azt gondolták, „mégis kommunista, aki ilyen súlyos helyzetben oda fog állni és együtt fog harcolni a Központi Bizottsággal”. Kádár ezután így folytatta: „Azután még egy kis fordulatot vett a dolog, és oda lyukadt ki Gomulka elvtárs, hogy nem lehet mindent egy emberre tolni, mármint Nagy Imrére. Aztán nem fejtette ki részletesen, de azt hiszem, azt akarta mondani, hogy nem helyes Nagy Imre ellen büntetőeljárást indítani. Csak így mondta: nem lehet mindent egy emberre tolni. Mi ezzel a pozícióval szembeszálltunk. Megmondtuk, hogy a mi Központi Bizottságunk persze tévedett, amikor Nagy Imrét visszavette önkritika nélkül, meg miniszterelnöknek jelölte. Ezzel a logikával azonban nem lehet mentesítő bizonyítványt kiállítani Nagy Imrének, meg Mindszentynek, meg Dullesnek, meg nem tudom én kinek, mert ha ezt abszurdumig visszük, akkor a végén az sül ki belőle, hogy bűnös volt Rákosi, még inkább az a Központi Bizottság, amelyik október 23-án éjszaka itt együtt ült, és a többiek csak éppen hogy. Mi nagyon élesen és határozottan szembeszálltunk ezzel a pozícióval, mert ezek a hibák voltak, de azonkívül van az árulás. Ha hiba is történt, azért ez még nem engedi meg senkinek sem, hogy olyan aljas áruló módján járjon el, mint ahogyan Nagy Imre eljár, ez nem mentesítheti őt. Így tárgyaltunk, körülbelül ez volt a lényege a lengyel elvtársakkal lefolytatott megbeszélésnek.” Végezetül Kádár levonta azt a következtetést, hogy jobban kell tájékoztatni a LEMP-et, mert „az ilyen nézeteltérésekben” gyakran az alultájékozottság játssza a döntő szerepet.⁵⁵ A beszámoló elhangzása után, amikor annak felhasználásáról kellett döntenie, Kádár azon a véleményen volt, hogy nem kell kivinni a KB-ból a lengyelekkel taktikai kérdésekben fennálló nézeteltéréseket, mindenütt azt kell hangsúlyozni, hogy a távlati elképzeléseket illetően teljes az egység. Mintegy hangosan gondolkodva a LEMP politikájáról, azért még hozzátette: „Nekem az a véleményem, hogy előbb-utóbb találkozunk mi valahol politikai értelemben is. A harc logikája rákényszeríti őket bizonyos keretek közt ugyanazoknak a harci eszközöknek az alkalmazására, mint amit mi csináltunk. Lehet, hogy fordítva, mert nekünk van egy olyan nézetünk – néhányszor mondtuk is –, mi úgy kezdtük november 4-én, hogy mereven és gorombán, mert gondoltuk, jobb lesz később szelídebbnek lenni, annak mindig jobban örülnek az emberek, mintha fordítva. Ők meg fordítva csinálják. Szelídek, meg engedékenyek és mindig gorombábbak. Taktikai meggondolás persze. (...) Ez egy nagyon érdekes dolog, hogy ők tulajdonképpen azt szeretnék, amit mi elértünk a harc logikájával a párton belül – november 4-től mostanáig. Ők most azt szeretnék fordított sorrendben valahogy. Azt hiszem az általános perspektívát illetően ott a szocializmus megmarad. Azt hiszem, egy évvel ezelőtt nagyobb veszélyben volt ott is a szocializmus, mint most.”⁵⁶

A moszkvai Kádár–Gomulka-találkozó után szemmel látható átértékelődés történt az MSZMP vezetésében, többségbe kerültek azok, akik pozitívan kezdték értékelni a lengyel párt addigi politikáját, de még azok is, akik továbbra is ellenérzésekkel és bizalmatlansággal viseltettek eziránt, igyekeztek ezt palástolni. A magyar vezetésben immár egyöntetűen uralkodott az a meggyőződés, hogy 1958-ban sor kerül a láto-

55 MOL, 288. fond 4/14. ő. e.

56 Uo.

gatásra. Ennek bizonyítékát abban látták, hogy maga Gomulka jelölte meg az időpontot – még ha csak hozzávetőlegesen is –, egy olyan hosszú időszak után, amikor a minduntalan a látogatást firtató magyar kérdésekre Varsóból szüntelenül az a válasz érkezett, hogy „a látogatásra szükség van, de a feltételek még nem értek meg erre”. A különböző szintű pártaktívákon a moszkvai kommunista csúcstalálkozóról beszámoló előadók is „a két párt közti testvéri kapcsolatok elmélyítésének” kívánságát fogalmazták meg, és a LEMP KB 10. plénuma, de főként a Kádár–Gomulka-találkozó nyomán szintén a lengyel politikai irányvonal helyességéről kezdtek beszélni, már nem hangoztatták azt, hogy a LEMP 1956. októberi 8-i plénuma után bekövetkezett változások a „revizionista tendenciák előtt nyitottak utat”, s ez alól nem kivétel a Gomulka vezette új összetételű PB sem, amely tág teret nyitott ezeknek, különösen pedig a szovjetellenes érzelmeknek, amelyekkel szemben nem vette fel a harcot.⁵⁷

A moszkvai tárgyalások eredményein „felbuzdulva” az MSZMP úgy döntött, tovább nyit a lengyel vezetés felé, s ezt a nyitást Szilágyi Dezső jelentette be Willmannak 1957. december 5-én. (Vagy talán már a Nagy Imre-perhez akarták „puhítani” a lengyeleket?) Az osztályvezető elmondta, hogy miután Moszkvában sok kérdés tisztázódott, nem várják meg a legfelső szintű budapesti találkozót, hanem már most javasolják a lengyel–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzését a többi szinten és minden területen, a jövő év elejére tervezett varsói látogatása során ennek lehetőségeit is szeretné megvitatni vendéglátóival. Willman a beszélgetésről írott jelentésében meg is jegyezte, hogy a moszkvai találkozó előtt a magyar párt- és állami vezetők többsége – maga Kádár is – a lengyel–magyar kapcsolatok fejlesztését előzetesen a két pártvezetés budapesti találkozájához kötötte, és addig nem tartotta célszerűnek a két párt kádereinek kölcsönös utazásait egymás országába.⁵⁸

A Budapesten sikeresnek minősített moszkvai találkozó után sem történt azonban lényeges változás a lengyel magatartásban, ami az MSZMP-álláspont megjelenítését illeti a lengyel sajtóban, s ide tartozik az is, hogy ugyanúgy nem engedélyezték továbbra sem a Fehér Könyv lengyel kiadását és az „ellenforradalmat bemutató kiállítás” varsói megrendezését. Katona János nagykövetnek – aki azzal kereste fel Artur Starewiczt, a LEMP KB Sajtóosztályának vezetőjét, hogy a lengyel társadalom tekintélyes része rosszul van informálva, ezért célszerű lenne a lengyel sajtóban elvi és politikai cikkeket publikálni a „kényes kérdésekről” – Starewicz azt válaszolta: a magyar vonatkozású alapvető kérdések nyílt tárgyalása számukra egyáltalán nem volna kedvező. Részben azért, mert a lengyel társadalmat még ma is élénken foglalkoztatják a tavalyi magyar események, és amennyiben a magyar álláspontot kezdenék kivetíteni a sajtóban, ez tömegkapcsolataikat gyöngítené. Másrészt a két párt között ebben a kérdésben gyökeres véleménykülönbség áll fenn, és ebből logikusan követ-

57 AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526, s. 157–158, Szirmai István kijelentése; és AMSZ, zespól 7, wiazka 68, teczka 558, s. 1–2, 28–30.

Szilágyi Dezső is megerősítette a lengyel nagykövetség első tanácsosának, hogy a két párt moszkvai találkozója a teljes őszinteség és a kölcsönös megértés jegyében zajlott, a magyar fél rokonszenvvel viseltetik a lengyel vezetés politikai vonala iránt. AMSZ, zespól 7, wiazka 62, teczka 526, s. 234–235.

58 AMSZ, zespól 7, wiazka 65, teczka 542, s. 99.

kezik, hogy nem léphetnek fel olyan értelemben a nyilvánosság előtt, ahogyan azt a nagykövet szeretné. Megérti ugyanakkor, hogy a magyar fél számára ez alapvető kérdés, de az ő szemükben nem az, s ezen a moszkvai megbeszélések sem módosítanak, mert még hosszú idő kell ahhoz, hogy a lengyel társadalom felfogása a magyar kérdésben megváltozzék.⁵⁹

Noha a moszkvai találkozó után Budapesten valóban másképpen kezdtek Lengyelországra tekinteni, és Gomulka is jelentős „eredményeket” ért el konszolidációs politikájában az év folyamán – párton belüli pozícióit is erősítve ezzel –, a budapesti lengyel nagykövetségen az 1957. évi lengyel–magyar kapcsolatokról készített összefoglaló jelentés teljes joggal állapította meg: „A két ország közötti politikai együttműködés – a közös külpolitikát kivéve, amikor is Lengyelország a nemzetközi szintéren állandóan támogatta Magyarországot, és lehetőségeihez mérten segítséget nyújtott neki – korlátozott volt, és a Varsói Szerződés keretei között maradt mindvégig.”⁶⁰ A varsói magyar nagykövetség 1957. évi összefoglalója pedig a következőket állapította meg: a két ország politikai kapcsolatai terén az 1957-es év nem hozott különösebb változást. A lengyel elvtársak továbbra is megmaradtak azon álláspontjuk mellett, hogy támogatják a forradalmi munkás-paraszt kormányt, egyetértenek annak programjával, de nem értenek egyet az MSZMP elvi értékelésével a magyar eseményekről, amelyekről az a véleményük, hogy „ellenforradalmivá” váltak, s a kitérés alapvető okát a régi vezetés által elkövetett súlyos hibákban és az MDP akkori gyengeségében látják. Politikai, gazdasági és kulturális vonalon igyekeztek fenntartani és javítani a két ország közötti baráti viszonyt, de az „ellenforradalmi események megkezdésével és mellőzésével”. Bizonyítja ezt az is, hogy elutasították a párt- és kormánydelegációk találkozásának megszervezésére irányuló magyar kezdeményezéseket. Kétségtelen, „hogy az ellenforradalmi eseményekben való állásfoglalásnál befolyásolták őket a belpolitikai nehézségeik, de teljesen világos ma már, hogy e kérdésnél elsősorban elvi különbségről van szó, amit csak szívós, kitartó munkával lehet kiküszöbölni”. A két ország közötti politikai viszony jövőbeni alakulásának terén viszont számos biztató jelenséget tapasztaltak a jelentés készítői.⁶¹

A „biztató jelenségek” sora Szilágyi Dezső 1958. február eleji varsói látogatásával folytatódott, amelynek során a külügyi osztályvezető mindvégig igyekezett kimutatni jóindulatát a lengyel párt iránt, többször hangsúlyozta, hogy ha voltak is az MSZMP-ben olyan elvtársak, akik kétségeket tápláltak Lengyelország szocialista fejlődését és a LEMP politikai irányvonalának helyességét illetően, ezek a kétségek már nem léteznek. Varsói tárgyalásain kiemelte a két párt közti szoros kapcsolattartás szükségességét, s elmondta, hogy látogatását a személyes kapcsolatfelvétel kezdetének tekinti, amelyet nem helyettesíthet semmilyen levél vagy tájékoztató. Hivatalosan is felajánlotta a különböző szintű pártdelegációk cseréjét, s csak finoman kritizálta a lengyel sajtót, hogy az elégtelen módon tudósít Magyarországról.⁶² A varsói magyar

59 MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 7. doboz 5/c, 005612/1757.

60 AMSZ, zespól 7, wiazka 68, teczka 558, s. 1–2, 58.

61 MOL, 288 fond 32. cs. (1958) 10. ő. e.

62 AMSZ, zespól 7, wiazka 65, teczka 542, s. 118–121.

nagykövetségen pedig a magyar diplomaták előtt annak kiemelését tartotta fontosnak, hogy a magyar–lengyel kapcsolatokban új szakasz kezdődik, mostantól fogva az azonosásra kell helyezni a hangsúlyt, a létező különbségek másodrangúak, s ez tükröződjön a nagykövetség tevékenységében is. Visszatérte után Szilágyi elégedetten tájékoztatta Willmant útjáról, hiszen ennek köszönhetően „most már ő is jobban érti a lengyel helyzetet, és látja, hogy a LEMP helyesen oldja meg az előtte tornyosuló problémákat”. Szilágyi megismételte, mennyire fontos, hogy a lengyel párt rendszeresen és megfelelően tájékoztatva legyen a magyar politikai élet eseményeiről, mert ezen a téren még vannak hiányosságok, de az MSZMP a maga részéről a kölcsönös együttműködés jegyében már tett is lépéseket ez ügyben. Amikor a két párt közötti módszerek és taktikák különbözősége került szóba, Szilágyi azt húzta alá, hogy pártja a tervezett LEMP–MSZMP-megbeszéléseken és a jövőbeni kapcsolatok alakításakor nem akar visszatérni az 1956-os magyar események megítélésében mutatkozó különbségekhez, mert a maga részéről ezt már történelmi kérdésnek tekinti.⁶³

A lengyel vezetés 1958 márciusában még Szilágyi látogatásánál is jelentősebb lépést tett a kétoldalú viszony javítása érdekében: a LEMP PB március 15-i ülésén úgy döntött, hogy eleget tesz a magyar párt és kormány meghívásának május 9. és 12. között.⁶⁴ A döntés belső kompromisszum eredménye volt: ha a lengyel vezetés továbbra is a saját – ismételt elhalasztott – kongresszusának időpontjához köti a látogatást, ez akár 1959 tavaszára is eltolódhatott volna, ezt pedig az adott külpolitikai viszonyok között nem lehetett megtenni. Így a PB elfogadta a meghívást, de egyúttal a magyarországi találkozó jelentőségéből elvett azzal, hogy azt összekötötte egy bulgáriai látogatással, mégpedig úgy, hogy a lengyel küldöttség Szófiából érkezzen majd Budapestre. Ugyanakkor a Nagy Imre-per levegőben lógó megrendezése – amiről Szilágyi Dezső is beszélt február elején Varsóban –, erősen aggasztotta a LEMP vezetését, s ebben az ügyben feltételt szabtak a magyar fél számára, a végrehajtást pedig Willman nagykövetre bízták. Gomulka ugyanis biztosítékot kívánt, hogy látogatásáig a Nagy Imre-perre nem kerül sor, és a tárgyalások idején megvitatják ezt a kérdést. A LEMP PB a meghívás elfogadásáról értesítette Katona nagykövetet, egyúttal utasította Willmant, hogy szerezzen be információkat az MSZMP vezetésétől arra vonatkozóan, lesz-e a Nagy Imre-per, s ha igen, mikor? A lengyel diplomata a kérdést Fock Jenőnek tette fel március 21-én, aki azt válaszolta, hogy a per – amelyet Magyarország a saját belügyének tekint – a következő néhány hónap nyitott kérdése. Fock hozzátette még: reméli, hogy most már hamarosan létrejön a lengyel–magyar találkozó (ő ekkor még nem értesült a kitűzött időpontról), s azt megelőzően nem kerül sor Nagy Imre „esetleges” perére (a valóságban február 5-én megkezdődött a per, de másnap felfüggesztették, s bizonytalan időre elnapolták), a találkozó során pedig ezt a kérdést meg lehet és meg kell vitatni. Willman válaszában rámutatott arra, hogy természetesen semmiképpen sem kívánnak beavatkozni Magyarország belügyeibe, mindazonáltal a lengyel közvélemény élénken érdeklődik eziránt, és a lengyel vezetés

63 Uo., 122–124.

64 AAN, KC PZPR, paczka 17, tom 69. Protokoly Biura Politycznego KC za 1958, numery 188–214, oryginaly podpisane, s. 49–51, protokól nr. 193.

úgy véli, hogy a Nagy Imre-ügy további menete jelentős hatást gyakorolhat a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésére.⁶⁵

Időközben odahaza a LEMP finoman megpróbálta jó irányba téríteni a magyar kérdés iránt „élénken érdeklődő” közvéleményét, egyben gesztust is tett az MSZMP vezetése felé. Az április 4-i „magyar nemzeti ünnep” alkalmából a *Trybuna Luduban* olyan szerkesztőségi cikk jelent meg, amelynek hangneme vajmi kevésbé különbözött a magyar értékeléstől: „Az ellenforradalom és imperialista protektorai arról álmodtak, hogy Magyarországot ugródeszkának használják fel a szocialista országok elleni agresszív tervek végrehajtásához. A szovjet fegyveres erők közbelépése azonban határozottan áthúzta a belső és nemzetközi reakció számításait. Megmentették a népi hatalmat, és meghiúsították az imperializmus terveit. Ilyen körülmények között az egyetlen helyes döntés volt a Kádár János vezette munkás-paraszt kormány létrehozása, amely megmentette Magyarországot a nemzeti katasztrófától. Pártunk és kormányunk támogatja és támogatja a munkás-paraszt kormány programját.”

Gomulka a Fock Jenőtől kapott ígéret ellenére is úgy vélte, hogy tovább kell csökkenteni a budapesti látogatás jelentőségét, és végül egy „bakugrás-jellegű szendvics-utazás” mellett döntött. Ez azt jelentette, hogy elfogadták még a román párt- és kormány meghívását is, így Varsó és Budapest között – földrajzi, de talán más viszonylatban is – nem jön majd létre közvetlen kapcsolat, hiszen a lengyel küldöttség Szófiából érkezik a magyar fővárosba, és onnan Bukarestbe megy tovább. Ennek megfelelően tájékoztatták a módosításról az illetékes magyar szervezetet. Noha a május 9–12-i dátum négynapos látogatást sugallt, ez a valóságban csak két és fél nap volt, ezért Münnich miniszterelnök Willman nagyköveten keresztül megpróbálta rávenni Varsót – sikertelenül –, hogy legalább egy nappal hosszabbítsák meg az időtartamot. Így április 22-én mindkét ország sajtójában a lengyel elképzelések szerinti időpont és „körutazási forma” jelent meg. Időközben a két fél szakértői hozzáálltak a tárgyalási tervezetek kidolgozásához. A lengyelek az együttműködés sokrétű kiszélesítésére helyezték a hangsúlyt, a politikai jellegű kérdések felsorolásánál hitelt adtak azoknak a budapesti jelzéseknek, miszerint „a magyar elvtársak nem szándékoznak olyan kérdéseket előtérbe állítani, amelyekben különbségek mutatkoznak a két párt között, olyan léghörű tárgyalásokat óhajtanak, és olyan programot terjesztenek elő, amely a kölcsönös kapcsolatok bővítésére irányul”. A lengyel tervezet nem foglalkozott az 1956. októberi magyar események megítélésével – mert úgy tartotta, hogy ez „az MSZMP szemében immár lezárt ügy, és ezzel magyarázható az a nagykövetségnek kifejtett magyar vélemény, hogy a tárgyalásokon ezt a témát egyáltalán nem kellene elsőrendűnek tekinteni” –, markánsabb álláspontot fogalmazott meg viszont a Nagy Imre-ügyben: „ha a megbeszélések folyamán ez a téma szóba kerül, célszerűnek tűnik felhívni a magyar elvtársak figyelmét, hogy egy esetleges Nagy Imre-per mekkora visszhangot váltana ki a nemzetközi munkásmozgalomban.”⁶⁶ A magyar előterjesztésben a magyar–lengyel kapcsolatok aktivizálása és az együttműködés fejlesztése mel-

65 AMSZ, zespól – depesz, wiazka 57, teczka 783, szyfrogramy, Budapeszt, 1958, „przychodzace”.

Szyfrogram nr. 3478, wych. nr. 52.

66 AAN, KC PZPR, paczka 111, tom 21.

lett éppen a politikai kérdéseket tekintették elsőrendűeknek, mert „a magyar–lengyel kapcsolatok jövőbeni alakulása és a szocialista tábor egységének további szilárdítása szempontjából” mindenképpen kívánatos, hogy a két párt vezetői tisztázzák a mai napig is fennálló véleményeltéréseket olyan kérdésekben, mint a magyarországi ellenforradalom értékelése, a Szovjetunió vezető szerepe, a szocialista tábor bomlasztására irányuló imperialista aknamunka jellege és méretei, valamint a lengyelországi változások egyes jelenségeinek megítélése. Ebből is következik, hogy a tárgyalásokon elsősorban politikai kérdések kerülnek előtérbe.⁶⁷ Az arányok közötti különbségekre utaltak a közös nyilatkozattervezetek is. A lengyel tervezetben nem esett szó a magyar események értékeléséről, csak az eddigi konszolidációs folyamat sikere felett érzett lengyel elégedettségről és a Kádár-kormány további támogatásáról. A magyar megfogalmazásban természetesen szerepelt „a külső és belső reakció által kirobbantott ellenforradalom”-kitétel, amelyet a tárgyalások során a lengyel fél végül el is fogadott. A látogatás előtt mindkét párt Politikai Bizottsága még egyszer áttekintette az ezzel kapcsolatos kérdéseket, s ezek után nem maradt más hátra, mint várni május 9-ét, a lengyel küldöttség érkezését.

4.

A látogatás idején a két ország vezetőinek tárgyalásain túlmenően két olyan program akadt, amelyet érdemes külön megemlíteni. Egyrészt a lengyel küldöttség megkoszorúzza a Bem-szobrot (ennek igen nagy – többféleképpen értelmezett – szimbolikus jelentősége volt), másrészt részt vett egy nagygyűlésen a budapesti Sportszarnokban, ahol a zsúfolásig megtelt teremben a kellően megválogatott közönséghez Kádár és Gomulka szólt. Ez utóbbi világosan állást foglalt a „magyarországi ellenforradalom” elfojtása s az ebben nyújtott „szovjet segítség” mellett, nagy elismeréssel beszélt az MSZMP sikereiről, valamint kiemelten hangsúlyozta a szocialista tábor egységének és a szocialista országok közötti gazdasági együttműködésnek a fontosságát. Kádár sokkal harciasabb beszédéhez egyébként Gomulkának nem volt lényegi hozzáfűznivalója. A lengyelek mindenáron megpróbálták elkerülni a politikai természetű vitákat, a tárgyalásokon állandóan a gazdasági kérdéseket erőltették, s ezt a magyar félnek kényszerűen tudomásul kellett vennie. A politikai témára fordított kevés időben elsősorban Jugoszlávia került napirendre. Ez Gomulkát azért is érintette érzékenyen, mert minden Jugoszláviának címzett táborbeli kritika közvetett módon Varsónak is szólt. Kádár nyíltan elmondta a LEMP KB első titkárának, hogy hamarosan megromlik a viszony a szocialista tábor és Jugoszlávia között, s bár ezt ők maguk nem fogják élezni, mindig szolidárisak lesznek azokkal az országokkal, amelyek az MSZMP „harcát mindvégig ingadozás nélkül támogatták”.⁶⁸ Kádár megemlítette Gomulkának azt is, hogy a „magyar elvtársak ebben a helyzetben számítanak arra, hogy a LEMP „pozitív” befolyást fog gyakorolni a JKSZ-re, amit a lengyel vezető meg is ígért.⁶⁹ A viszony

67 MOL, 288. fond 32. cs. (1958) 14. ő. e.

68 MOL, 288. fond 5/78. ő. e.

69 AAN, KC PZPR, paczka 111, tom 21.

megromlására ekkor már több jel is mutatott, a JKSZ 7. kongresszusára 1958 áprilisában a „testvérpártok” tüntetőleg nem küldték el delegációikat – ehhez a LEMP-nek is csatlakoznia kellett –, a kínai központi napilap és a *Pravda* pedig megkezdte sajtóhadjáratát Jugoszlávia ellen, amiről a LEMP vezetése nem sejtette, hogy ez már a Nagy Imre-per ideológiai előkészítésének is része. A lengyel politika 1956 után egyfajta közvetítői szerepet osztott ki magára, hogy Belgrádot és a szocialista táborot egymáshoz közelítse. Eme politikájának kezdeti csődjét a LEMP már az 1957. novemberi moszkvai tanácskozáson megtapasztalhatta, most pedig ezt ismét éreznie kellett. Gomulka aggasztotta az – általa helytelennek tartott – 1948-as Kominform-határozat szellemének esetleges újjáéledése, de vajmi keveset tehetett ellene. Úgy vélte, arra az alapvető kérdésre kell választ adni, hogy Jugoszlávia szocialista ország vagy sem. Ha igen, „akkor elvtársi kritikával kell próbálni segíteni, hogy változtassanak pozíciójukon”.⁷⁰ Erről a magatartásról Kádárnak azok a magyar kommunisták jutottak eszébe, akik 1956 novemberében „jobban a régi hibák, mint az új helyzet hatása alatt álltak, és jobban féltek a régi hibák visszatérésétől, mint az ellenforradalomtól”.⁷¹ Kádár mindenáron meg akarta nyerni magának a lengyel első titkár támogatását a jugoszláv kérdésben, s ez nagymértékben sikerült is neki. Egyúttal a LEMP még nem merte vállalni Kádár varsói látogatását, így csak 1959 első felére kezdeményezte a viszontlátogatást. Noha a két fél által készített tárgyalási jegyzőkönyvek egyikében sem szerepel, de biztosra vehető, hogy szóba került Nagy Imre is. Lengyelországban és Nyugaton később általánosan tartotta magát az a vélemény, hogy Kádár megígérte Gomulának, ha lesz is per, nem születnek majd halálos ítéletek.

A protokolláris rendezvényeken a hangulat baráti, de általában elég mértéktartó volt. A lengyel vezetők leginkább a szocialista országok szolidaritásának és egységének döntő jelentőségét hangoztatták, elismeréssel szóltak az MSZMP sikereiről, és rámutattak arra, hogy a tárgyalások során a két országot érintő kérdésekben lényegében azonos álláspontra jutottak. Ugyanakkor a Szovjetunió vezető szerepéről ritkán és burkolt megfogalmazásban tettek említést, és lehetőleg kerültek az 1956-os magyar események témáját. Az MSZMP KB épületében a lengyel küldöttség tiszteletére adott díszében a két pártvezető pohárköszöntőjében kölcsönösen elismerte, hogy „az adott körülményeknek megfelelően Lengyelországban a LEMP, Magyarországon pedig az MSZMP politikája volt a helyes, a két ország egymástól eltérő helyzete különböző taktikát tett szükségessé az elmúlt másfél évben”. De ehhez Gomulka hozzátette, hogy a LEMP politikája sohasem volt annyira türelmes és engedékeny, mint például az MDP politikája 1956 második felében, a Petőfi körüli viták idején. Kifejtette a már ismert álláspontját is arról, hogy a „magyarországi ellenforradalom” döntően az MDP vezetőinek súlyos hibáira, a pártegység hiányára vezethető vissza, éppen emiatt nagyon alaposan le kell vonni a tanulságokat a korábbi években elkövetett hibákból.⁷²

A tárgyalásokról kiadandó nyilatkozat megszövegezésénél kerültek felszínre azok az ellentétek, amelyekben Lengyelország különbözött a többi szocialista ország-

⁷⁰ MOL, 288. fond 5/78. ő. e.

⁷¹ Uo.

⁷² MOL, 288. fond 32. cs. (1958) 16. ő. e.

tól, és világosan megmutatkozott az is, hogy a lengyelek nagyon figyelembe veszik a nyugati országok várható reagálásait. A nyilatkozatban a magyar fél három vitatott pont – a Szovjetunió vezető szerepe, az amerikai imperialisták vezető szerepe és a magyar események – egyöntetű megfogalmazását kívánta elérni. Ez utóbbit tartották talán a legfontosabbnak, mert ezzel kívánták a Nyugat előtt is demonstrálni a két párt nézetazonosságát. Az első két esetben el kellett fogadniuk a lengyel javaslatokat – a Szovjetunió mint az első és leghatalmasabb ország szerepeljen (ellentétben a bevett „A Szovjetunió vezette szocialista tábor...” formulával), valamint ne nevezzék nevén az amerikai imperializmust –, cserébe a lengyel fél hosszas vita után ha nehezen is, de elfogadta az alábbi megszövegezést: „A tárgyalások során a lengyel fél meglepéssel állapította meg az MSZMP-nek azokat a sikereit, melyeket a belső és külső reakciós erők által okozott súlyos nehézségek leküzdésében elért, mely reakciós erők a múlt hibáit kihasználva ellenforradalmat robbantottak ki a magyar népi hatalom ellen.” Ez a kompromisszumos megoldás magyar részről is elfogadható volt, mert úgy látták, hogy ezzel „a lengyel elvtársak régebbi állásfoglalásukat lényegében feladták, és nagymértékben közeledtek az MSZMP és a többi szocialista országok kommunista pártjai által e kérdésben vallott felfogáshoz”.⁷³ A nyilatkozat többi pontjában nem volt vita, „a lengyel elvtársak a leglojálisabb álláspontot foglalták el a szocialista tábor egységének fontossága és megerősítése kérdésében, a proletár internacionalizmus elvének leszögezése kérdésében, valamint abban, hogy a két párt együttműködésének alapja a marxizmus–leninizmus eszméje és a szocializmus építése mindkét országban. Ugyanígy nem volt komoly vita a revizionizmus és a dogmatizmus, ill. a szektásság kérdésének megfogalmazásában sem. A jelenlegi nemzetközi helyzet többi, fontos kérdésének értékelésében a két fél között ugyancsak nem volt lényeges ellentét”.⁷⁴

Kádár az MSZMP PB május 13-i ülésén, napirend előtt értékelte a Gomulka-látogatást. Többek között ezt mondta: „A lehető legelvtársiasabb formában tárgyaltunk, és ugyanakkor aláhúztuk alapvető kérdésekben az egyetértést, mert az ő akkori anyagi segítségük olyan volt, hogy bár óriási zűrzavarban felléptek, de miközben kritizáltak, segítséget is nyújtottak. Az elvtársak tudják, mi abból indultunk ki, hogy ha erről nem beszélünk, akkor frázisként fog hatni az egyetértés kifejezése. (...) Erről az 1956-ról mindig olyan dolog jön ki, amit nem értünk. (...) Azt hiszem, amit mi a határozatban leszögeztünk, az helyes, ahogy [a lengyelek] a propagandát, agitációt viszik, helyes, elismerik, hogy a mi helyzetünk más, mint az övéké, de ha [Gomulka] azt mondja, hogy náluk volt olyan mag, amely élére tudott állni ennek az egész mozgalomnak, amely a hibák kijavítására irányult, maguknak pedig nem volt – erre mit tudok mondani? A dolog az, hogy mégis levezették valahogy, mégsem volt ágyútűz stb. Ők azt elismerik, hogy a mi helyzetünk utána jobb volt. Beszéltem arról, hogy nálunk a végsőkig robbant ki az ellentét, de ez egyben tisztulás is volt. Nekünk keményebbnek kellett lenni, de jobban tisztult is a helyzet, maguknál pedig lefojtott volt, és az ellentmondások tovább éltek. Cyrankiewicz elvtárs szerint is náluk kalap alatt főtt a dolog. Én egyet mondhatok: a Varsói Szerződésben bent vannak, a marxizmus–

73 Uo.

74 Uo.

leninizmus mellett kitartanak, szolidárisak a táborral, és szocializmus épül ott is. Megmondom, míg a lengyelek tartják a jó pozíciót, addig a jugoszlávok miatt nem kell félni, de ha ott megtörik a frontunk, akkor nagy baj lesz. A kínaiak és a szovjetek is azt mondták, segíteni kell a lengyeleket, hogy a helyes pozíció irányában erősödjenek. Ez helyes. Alapjában marxizmust csinálnak, a többi taktika és módszer. (...) Ők tudják, hogy itt mi történt [1956-ban], és meg is mondják, hogy helyesen jártunk el. De nekik van más elképzelésük. Szerintük kétségbevonhatatlan tény az, hogy a Szovjetunió a mi táborunk vezetője. De ők politikai, taktikai megfontolásból ezt ma még így nem tudják képviselni a lengyel tömegek előtt. Ez van a magyar ellenforradalom kérdésében is. Szerintem ez hibás felfogás, de itt nem arról van szó, hogy nem képviselik, csak a tömegek között még nem tudják vinni. (...) Még a nyugatiaknak is azt kellett írni, hogy Gomulka eljött Budapestre, azt mondta, hogy ellenforradalom, és helyesli a szovjet csapatok bevonását. (...) Ami az állásfoglalásukat illeti, nevezük annak, hogy más politikai taktikát alkalmaznak, részben más módszereket. Ez azonban nem politikai bátortalanság. Biztos vagyok benne, hogy személyileg mindannyian bátor emberek, mert nagyon nehéz és szorult helyzetben védtek álláspontjukat.”⁷⁵

Magyar részről hivatalosan a lengyel párt- és kormányküldöttség látogatásának végső mérlegét pozitívnak ítélték, legfőbb törekvéseiket elérték, minden szempontból nagy jelentőségűnek tartották, hogy „a találkozó egyértelműen dokumentálta a szocialista tábor szilárd egységét, és leszerelte a reakciónak azokat a törekvéseit, amelyek a két ország közötti baráti kapcsolatok megzavarására és ezen keresztül a szocialista tábor bomlasztására irányulnak”. Magyar szemmel hasznosnak bizonyult a találkozó azért is, mert a lengyel küldöttség vezetője minden korábbinál határozottabban és egyértelműbben foglalt állást a magyar „ellenforradalom” elfojtása és az abban nyújtott szovjet segítség szükségessége mellett, s lengyel részről már nem ragaszkodtak azon korábbi álláspontjukhoz, hogy az ’56-os magyar események csak végső kifejelettségükben torkolltak ellenforradalomba. A magyar értékelés végezetül megállapította: „Az a körülmény, hogy a tárgyalások után is fennmaradtak bizonyos felfogáskülönbségek, az elért eredmények mellett alárendelt jelentőségű; egyrészt, mert e kérdésekben is észlelhető közeledés, másrészt pedig mert az eszmecserék mindvégig elvtársi légkörben zajlottak le.”⁷⁶

A budapesti lengyel nagykövetség értékelése azt emelte ki, hogy az alapvető kérdésekben megnyilvánult nézetazonosság hozzájárult a magyarországi konszolidáció felgyorsulásához az olyan rétegek körében, amelyek ez ideig fenntartással viszonyultak a Kádár-kormány politikájához, és a látogatás óta az MSZMP központi apparátusában is teljesen eltűntek a LEMP politikájának helyessége iránt támasztott kétségek. A látogatás a magyar belpolitika vonatkozásában beváltotta a hozzá fűzött reményeket, vagyis növelte a magyar vezetés tekintélyét, és megmutatta a magyar társadalomnak, hogy a LEMP nemcsak az MSZMP politikáját helyesli, hanem megvalósításának gyakorlatát is, ezt azzal bizonyította, hogy egyetértett például a magyar vezetéssel az 1956-os események megítélésében. A látogatás „erősítette a szocialista

⁷⁵ MOL, 288. fond 5/78 ő. e.

⁷⁶ MOL, 288. fond 32. cs. (1958) 16. ő. e.

tábor egységét”, s emellett kedvező légkört teremtett a két ország közötti kapcsolatok további fejlesztéséhez, amely a gazdasági együttműködés terén könnyűnek, kulturális téren nehezebbnek ígérkezik majd. A tárgyalások során az MSZMP vezetése elfogadta a LEMP eddigi kül- és belpolitikai vonalát, s ez minden bizonnyal azt fogja eredményezni, hogy magyar részről megszűnik egy sor megalapozatlan, a múltban Lengyelország és annak budapesti nagykövetsége címére intézett szemrehányás.⁷⁷

A lengyel vezetés hazaérkezése után azt a taktikát választotta, hogy megnyilatkozásaiiban – még a varsói magyar nagykövetség beosztottai előtt is – egyenlő súllyal kezelte a három meglátogatott országot (Bulgária, Magyarország, Románia), egyiket sem emelte ki külön, és a látogatások méltatásánál egyszer sem lépte túl az általános frázisok küszöbét.⁷⁸ Amikor például Cyrankiewicz a Szejmben számolt be utazásukról, a három országot mindig egyszerre emlegette, s a legfőbb eredménynek azt tartotta, hogy ez a körút is hozzájárult a szocialista országok szolidaritásának és egységének erősítéséhez, a nemzetközi együttműködés kibővítéséhez, a Lengyel Népköztársaság helyzetének megszilárdításához. De még szűkebb körben sem nagyon mentek ennél tovább, Gomulka az FSO Autógyár pártalapszervezete előtt június közepén tartott felszólalásában is csak azt hangoztatta, hogy „kellemesen és barátián” csalódtak, amikor látták, hogy az „ellenforradalom” következményeit Magyarországon milyen hamar felszámolták, de meg kell azt is mondani, hogy továbbra is nagyok a magyarok gazdasági nehézségei.⁷⁹

A látogatás után öt héttel lezajlott Nagy Imre-per, s annak végkifejlete váratlanul érte a lengyel pártvezetést, és szinte teljes megrökönyödést váltott ki körében. Gomulka Nagy Imre kivégzésének hírére dührohamot kapott – úgy vélte, Kádár becsapta őt –, aljas gyilkosságról beszélt.⁸⁰ A LEMP első embere a kivégzést az ő részére küldött közvetett figyelmeztetésként is értelmezte, vagyis vége az illúzióknak, hogy Lengyelország valamivel is enyhébb politikát folytathat, mint keményvonalas társai. Varsó külső jelekkel is értésre adta, hogy nem helyesli a meghozott ítéletek végrehajtását. A magyar nagykövetségen a magyar–lengyel barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés 10. évfordulója alkalmából június 18-án adott fogadásról mind Gomulka, mind Cyrankiewicz tüntetőleg távol maradt, a *Trybuna Ludunak* az ugyancsak az évforduló alkalmából már korábban előkészített szerkesztőségi cikkét pedig visszavonták, helyette egy rövid, semmitmondó, általános kis cikket írtak, és az üdvözlő táviratokat nem közölték le. Június 19-én a LEMP PB csak azért ült össze, hogy áttekintse a Nagy Imre-per nyomán előállt helyzetet. A beszámolót Gomulka tartotta, a vitához minden jelen lévő tag hozzászólt, s véleményüket így fogalmazták meg:

77 AMSZ, zespól 7, wiazka 61, teczka 516. Wegry, wizyty (z pobytu polskiej delegacji partyjno-rzadowej na Wegrzech; rewizyta węgierskiej delegacji partyjno-rzadowej w Polsce, 1958–60, s. 1–2, 33–37.

78 Visszaérkezésük után a LEMP PB ülésén Gomulka és Cyrankiewicz természetesen beszámolt a három országban tett látogatásokról, beszámolóik tartalmáról azonban semmit sem lehet tudni, mert a lengyel gyakorlat szerint a LEMP PB üléseiről csak határozati jegyzőkönyvek készültek.

79 AAN, KC PZPR, 237/V–848. Przemówienia Wl. Gomulki, 14. IV.–28. VI. 1958, s. 197, 224–226.

80 Interjú Emanuel Planerrel, a Lengyel Rádió Tájékoztató Osztálya egykori vezetőjével. Készítette Tischler János 1993-ban. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 572. szám.

a pártvezetésnek állást kell foglalnia a külföld számára és azzal a lengyel társadalommal szemben, amely a magyar események idején oly nagy mértékben rokonszenvezett a szabadságukért harcoló magyarokkal.⁸¹ Ebből az állásfoglalásból semmi nem lett, a lengyel vezetés idegességére és bizonytalanságára utal, hogy a 26-i PB-ülésen jórészt még egyszer meg kellett ismételni az egy héttel korábbi határozatokat. Gomulka ismét rámutatott a „nyilvános állásfoglalás szükségességére”, ezután a PB úgy döntött, hogy a Nagy Imre-perrel kapcsolatos hivatalos lengyel álláspontot a LEMP KB első titkára mondja el június 28-án Gdanskban, a Tenger Napjának szentelt ünnepi gyűlésen.⁸²

A legfelsőbb lengyel pártszervek hallgatása mellett – ami elbizonytalanította a pártapparátust, s amellyel ismét elszigetelődtek a szocialista táboron belül – különböző találgatásokra adott alkalmat belföldön és külföldön egyaránt a lengyel sajtó teljes hallgatásba burkolódzása. A Nagy Imre-perről Magyarországon kiadott közleményt csak a *Trybuna Ludu* közölte teljes terjedelmében, és egyetlen lengyel lap sem jelentette meg semmilyen kommentárt az ügyben. Olyan hírek terjedtek el, hogy a pártvezetés belső körlevelet adott ki, amelyben mélységesen elítélte a halálos ítéleteket; vagy Gomulka távozik, és helyét egy dogmatikus nézeteiről közismert politikus veszi át.

Ha ebben a tíznapos hallgatási időszakban a nyilvánosság előtt nem is – kifelé azért igyekeztek egységet mutatni –, de más alkalmakkor a PB néhány tagja szóban is kifejezésre juttatta nemtetszését. Adam Rapacki például azt mondta Poznanban a vajdasági pártbizottság ülésén, hogy bár ezek a kivégzések Magyarország belügyét képezik, de ha a pártvezetés tudta volna, hogy ez így fog történni, akkor nem látogattak volna el Magyarországra, s ezt nemcsak ő gondolja így a PB tagjai közül.⁸³ Jerzy Morawski valamivel még ennél is továbbment Katona nagykövettel június 25-én folytatott beszélgetésében. Elmondta, hogy a Nagy Imre-per rendkívül kedvezőtlenül hatott számukra, ez belpolitikailag is nagy nehézségeket fog nekik okozni. A lengyel párt a kivégzéssel nem érthet egyet, de különösen nem ért egyet azzal a módszerrel, ahogyan az történt. Ez a per nem használ a nemzetközi munkásmozgalom ügyének sem, s mivel pártjukat ez az ügy teljesen felkészületlenül érte, ezt csak magyar belügyként tudják kezelni, éppen ezért nem fűztek eddig semmilyen hivatalos kommentárt a kivégzés híréhez. De rögtön hozzátette azt is: a LEMP semmi olyat nem fog tenni, amit a nyugati imperialista hatalmak kihasználhatnak, ugyanakkor kénytelenek a lengyel helyzetnek megfelelően cselekedni.⁸⁴ Egyértelmű volt, hogy Nagy Imre kivégzésének kulisszák mögötti helytelenítése ellenére sem fognak megromlani a magyar–lengyel kapcsolatok, s Lengyelország nem fog szembehelyezkedni a tábor többi országával. 1958 nyara nagyon távol állt 1956 őszétől, Gomulka június 28-i gdanski beszéde nem is hagyott kétséget efelől. Először élesen bírálta a jugoszláv revizionizmust, majd teljes egészében magáévá tette a magyar álláspontot Nagy Imre kivégzésével kapcsolatban. Volt ugyan két mondat a beszédében – „Nem a mi dolgunk megítélni a bűnnek és a Nagy Imre-ügyben a vádlottakkal szemben kiszabott

81 AAN, KC PZPR, paczka 17, tom 69, s. 122, protokól nr. 202.

82 Uo., s. 123–128, protokól nr. 203.

83 AAN, KC PZPR, 237/VIII–273. Wydział Propagandy, referaty, przemówienia, 1954–58, s. 1, 31–34.

84 MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 3. doboz 4/j, 004533/1958.

büntetés igazságosságának a mértékét. Ez Magyarország belügye” –, amellyel jelezni kívántak bizonyos távolságtartást a feltétlen helyesléstől, de ez semmit sem változtatott azon a tényen, hogy ezzel az aktussal az 1956-os lengyel Október felett is nagyrészt elmarasztaló ítéletet mondott az a Gomulka, aki azoknak az eseményeknek a „hőse” volt.⁸⁵

Budapesten természetesen elégedettek voltak a Gomulka-beszéddel, annál is inkább, mivel a tíznapos hallgatás időszakában a magyar vezetők közül néhányan hitelt adtak egynémely híresztelésnek Lengyelországgal kapcsolatban. A későbbiekben a lengyel–magyar kapcsolatok jellege teljesen azonosult azzal, amit a szocialista országok között normálisnak neveztek, annak ellenére, hogy Kádár viszontlátogatására nem 1959 első felében került sor, hanem csak 1960 márciusában. A LEMP vezetése úgy gondolta, hogy a gdanski beszéddel a Nagy Imre-ügy, s általában véve az 1956-os magyar forradalom megítélésének kérdése részükről végképp le van zárva – jóllehet a KB 1958 őszén tartott 12. plenumán néhány szó erejéig Gomulka még kénytelen volt foglalkozni vele –, többé semmilyen formában nem tértek vissza rá, csak arra vártak, hogy a lengyel emberek egész egyszerűen elfelejtsék ezt az egészet. Lengyelország 1958 után a meghatározó alapelveket tekintve – kivételként a szövetkezetesítés elmaradása, a katolikus egyház különleges helyzete és a szovjet világ normáinál jóval nagyobb kulturális szabadság említhető – nem lógott ki a többi szocialista ország közül. Egy 1960-ban készült, a magyar–lengyel viszonyt áttekintő varsói magyar nagyköveti jelentésben már az állt: „Azok az elvi és politikai akadályok, amelyek korábban megnehezítették a baráti kapcsolatok fejlődését, mindenekelőtt politikai és kulturális téren, lényegében már 1958 második felében megszűntek.”⁸⁶ Katona János nagykövetnek, aki a politikai jelenségek megítélésékor gyakran tévedett, ebben az esetben igaza volt.

85 A június 28-i Gomulka-beszéd Jugoszláviára és Magyarországra vonatkozó része a *Népszabadság* 1958. június 29-i számában jelent meg.

86 MOL KI, XIX-J-1-j, Lengyelország, 6. doboz 5/b, 001622/1960.

Valuch Tibor

A MEGTORLÁS TERMÉSZETRAJZA:
HAJDÚ-BIHAR MEGYE 1956–57 FORDULÓJÁN¹

Amikor az 1956. november 4-i inváziót követő napokban kialakult a megszállás rendszere, Debrecen és a nagyobb települések fontosabb pontjait szovjet katonai egységek ellenőrizték. A tényleges hatalom a megyeszékhely szovjet városparancsnokának kezében összpontosult. A rendfenntartás mellett a sztrájkok megszüntetését és a munka újraindítását tartották a legfontosabb és legsürgősebb feladatuknak. A debreceni szovjet katonai parancsnokság november 6-i tájékoztatóján felhívták „minden vállalat, intézmény, kereskedelmi szerv vezetőjét – különösképpen a megválasztott munkástanácsokat, hogy normális, békés mindennapi életünk megindítása érdekében azonnal kezdődjön meg a munka minden területen. (...) Igen fontos, hogy 8-án reggel minden üzemben és gyárban kezdődjék meg a termelés”.² Ezzel egyidejűleg megkezdődött a Kádár-kormány erőszak-apparátusának újjászervezése. A debreceni katonai helyőrség néhány főtisztje november 7-én Szolnokra utazott, és a karhatalom felállításáról szóló eligazításon vett részt. Az illegalitásból, illetve a szovjet katonai alakulatok laktanyáiból előkerülő megyei pártvezetők is a megbízható karhatalmi egységek felállítását tekintették a legfontosabb feladatuknak.

A hónap végére többé-kevésbé működőképpé vált a tanácsi apparátus is, folyamatosan visszatértek hivatalukba a forradalom alatt leváltott közigazgatási vezetők. A községi tanácselnököknek közel a fele kicserélődött a forradalmat követő hetekben. Az 1957. március 15-i állapot szerint a községi vezetők 90 százaléka volt az MSZMP tagja.³ A pártszervezés 1956 novemberében és 1957 márciusa között meglehetősen lassan és nehézkesen ment. 1956 novemberében még alig néhány tucat pártszervezet alakult

¹ Részlet egy nagyobb tanulmányból. A felhasznált források döntő többsége eddig még nem publikált dokumentum.

² Lásd *Néplap*, 1956. november 7. 2. o.

³ Lásd A Hajdú-Bihar megyei Tanács elnökének jelentését az „októberi ellenforradalmi eseményekről”. 1957. április 14. HBmL. XXXII. 1. 4

újjá.⁴ 1957 májusában viszont már 13 133 tagja volt az MSZMP-nek, ez az MDP forradalom előtti létszámának valamivel több mint egyharmada.⁵

Elsősorban a városokban, illetve a járási székhelyeken rövidesen megszervezték a karhatalmi egységeket is. November 6-án Debrecenben pártmunkások és veteránok részvételével felállították az első – őrzési feladatokat ellátó – karhatalmi szakaszt. Majd november közepétől megkezdték a megyei karhatalmi zászlóalj szervezését. A tartalékos tisztek névsorából „az ismertség alapján, a megbízhatóságot és a proletárdiktatúra melletti kiállást szem előtt tartva” választották ki a leendő karhatalom tagjait. A Hajdú-Bihar megyei tiszti karhatalmi zászlóalj 270 fős létszámmal végül 1956. november 27-én alakult⁶ meg Debrecenben. Az egység tevékenységét összefoglaló jelentés utal arra is, hogy az alakulat létszámának feltöltése nem ment könnyen. „A beidézett elvtársak közül általában minden harmadik-negyedik tartalékos tisztt és elsősorban pártfunkcionáriusok vállalták a feladatot.”⁷ Időközben a járási székhelyeken – Berettyóújfaluban, Polgáron, Püspökladányban és Biharkeresztesen – is létrejöttek a karhatalmi alakulatok. Ezek képezték a szovjet katonaság és a lassan újjászerveződő rendőrség mellett a restaurálódó hatalom legfontosabb bázisát és rendfenntartó erejét. A megye karhatalmi parancsnoka Csorba László alezredes lett, aki korábban a debreceni forradalmi bizottság elnökségének is tagja volt. 1957. január elején azonban megbízhatatlanság címén leváltották, és más beosztásba helyezték át.⁸ A karhatalom felállítása 1956 decemberére befejeződött, s ezzel egyidejűleg a rendőrség és ezen belül pedig az ÁVH szerepét átvevő politikai rendőrség meg-, illetve átszervezésére is sor került. A volt államvédelmi beosztottakat szinte kivétel nélkül átvették,⁹ ami feszültségek kialakulásához vezetett a rendőrségen belül. 1956 november végén a megye területén a rendőrség létszáma 722 fő volt.¹⁰ A megyei rendőrkapitány 1957. júniusi jelentése szerint „az ellenforradalom elleni konkrét adminisztratív intézkedések, az ellenforradalom során elkövetett államellenes bűncselekmények tervszerű feldolgozása 1957 januárjában kezdődött”. Ehhez azonban szükséges volt a rendőrség, ezen belül a politikai nyomozó osztály és a karhatalom újjászervezése. „A politika nyomozó osztály állománya, idegenből jött elvtársakkal töltődött fel igen

4 A *Hajdú-Bihari Napló* tudósításai szerint novemberben MSZMP-alapszervezet jött létre a MÁV-állomáson, a Járműjavítóban, a MÁV Pályafenntartási Főnökségén, a Mezőgazdasági Akadémián. Lásd *Hajdú-Bihari Napló*, 1956. november 6.; november 25.

5 A pártszervezésről és a helyi megtorlási politikáról részletesen lásd Filep Tibor: Politikai restauráció és megtorlás Hajdú-Biharban 1956–57. In. *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. XVIII.* Debrecen, 1991. 139–152. o.

6 Részletesen lásd Jelentés a Hajdú-Bihar megyei tiszti karhatalmi zászlóalj működéséről. Hadtörténeti Intézet Levéltára. 1956-os gyűjtemény 11. ő. e. 393–440 f.

7 Uo.

8 Csorba Lászlót 1957 tavaszán letartóztatták. A debreceni forradalmi bizottság vezetőinek perében 1957 decemberében első fokon életfogytiglani, 1958 májusában másodfokon ötévi szabadságvesztésre ítélték.

9 „...a főosztályon jelenleg is volt áv. beosztottak dolgoznak és ezeket a volt főosztályvezető helyettes, aki szintén áv.-s irányítja.” A Hajdú-Bihar megyei Rendőrkapitányság jelentése 1956. november 15. BMTI.

10 Lásd A megyei rendőrkapitányság napijelentése, 1956. november 21. BMTI.

lassú ütemben. (...) A személyi állománya mozgatása később sem szűnt meg (...) a politikai nyomozók egy részét április hónapban régi szolgálati helyükre visszahelyezték és helyükbe a volt debreceni államvédelmi beosztottak lettek visszahelyezve.”¹¹

1956. december elejétől rendszeressé váltak a razziák, a letartóztatások, az őrizetbe vételek és az internálások. A rendőrség és a karhatalom igyekezett minél rendszeresebb és minél nagyobb területeket átfogó akciókat¹² végrehajtani. A karhatalmi alakulatok bevett akciója volt az egy-egy települést érintő kiszállítás. Ennek során rendszerint súlyosan bántalmazták azokat, akiket az októberi napok során a település vezetői közé választottak.

„A tanácsházán volt a kihallgatás. A tűzoltó szoba meg a folytatása volt az épületnek. Bekisértek oda. Bemegyünk. Rögtön bezárta az ajtót a pufajkás. Jól mellbe vágott, ezzel kezdődött a cirkusz. Egy másik míg csak el nem fáradt ott engemet csépelte. Szóval bírtam az ütést nagyon, nagyon bírtam. Még azt is mondom, hogy nem is pusztá kézzel ütött a pufajkás ember. Akkor azt mondja nekem, hogy vesse le a csizmáját. Csizmába mentem fel. Vesse le a csizmáját! Mondom: Nem vetem. Nem veti le? Megint összevert ott. Egyik elől, másik hátul ütött. Öten voltak egyébként. A többi csak szemlélő volt, még tartották az erejüket a további »műtetre«... Szóval vesse le! Nem vetem le. Gondolkoztam egy kicsit. Mondom, ha nem vetem le a csizmámat én, akkor ezek képesek kitörni a lábamat. Ezek úgy kicsavarják. Lehúztam. Már meg azt mondja: Menjen fel az asztalra! Feküdjön fel az asztalra! Kétméteres nagy zöld asztal, nagy hosszú asztal. Feküdjön fel! Nem megyek. Nem mentem. Megfogtak öten, felöktek oda, erre a gyönyörű szép zöld asztalra. Körülálltak. Akkor az a gumibotnak a végén valami sallangok, valami drótdarabok voltak. És annak a végén csillagok voltak. Itt van a kezem fején még mindig meglátszanak a csillagoknak a helye. Olyan kis csillagok. Ezen mind vér jött kifele ottan. És elkezdtek ott csépelni. Egyik befogta a számat, a fejemnél. De annál is a gumibot működött ugye. Elkezdtek ütni. Hát így kényelmesebb volt ütni, mert ott feküdtem a placcon, mint egy kutya. Nem kiabáltam. Nem. De éreztem, hogy folyik a vér. Akkor azt mondja az egyik: Hagyjátok abba, folyik a vére! Felálltak. Szálljon le! Lemásztam. Mindenütt csak a vér, a vér, a vér. El volt készítve a víz, a lavórban. Mosakodjak! Kérem – mondom –, jó nekem így is. Zsebkendő a zsebből ki. Hát tiszta vér. Hát azt belemártottam, és megtöröltem az arcomat. Na azt mondja: Ne találkozzunk többet! Ennyi volt. Egy jó fél órát tartott.”¹³

A különböző ügyek nyomozati szakaszában is gyakran alkalmazott eszköz volt a gyanúsítottak fizikai bántalmazása. A terrorisztikus fellépések és intézkedések növeked-

11 A BM Hajdú-Bihar megyei Rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztályának jelentése. HBmL. PI. Arch. 1. fond 9. fcs. 19. ő. e.

12 A tiszti karhatalom jelentése szerint „a rendőrséggel karöltve razziákat eszközöltünk, a legjelentősebb razzia január 30-án a Benczur utcai egyetemi diákszállóban, valamint más diákszállókban volt, ahonnan fegyvereket, katonai adó-vevő készüléket, pártot, kormányt gyalázó röplapokat szedtünk össze. Itt őrizetbe vettünk 16 személyt.” Lásd Jelentés a Hajdú-Bihar megyei tiszti karhatalmi zászlóalj működéséről. Hadtörténelmi Levéltár. 1956-os gyűjtemény, 11. ő. e. 393–440. f.

13 Interjú Gál Lajossal. Hajdúszovát, 1994. Készítette Valuch Tibor 1994-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 530. sz. 71–74. o.

vó számáról a megyei ügyész is beszámolt a Legfőbb Ügyészséghez küldött 1957. januári jelentésében. „A megye területén kezd elharapózni, hogy a rendőrök a már ártalmatlanná tett, bekísért személyeket a rendőrség épületében bántalmazzák, olykor súlyosan. Minden tudomásunkra jutott esetben megtettük az intézkedést a katonai ügyészség felé az eljárás lefolytatására. A megyei rendőrkapitányságon tartott értekezleten ezt közvetlenül is kifogásoltuk, a megyei rendőrség vezetője pedig szintén elítélte a rendőri szervek sok esetben durva fellépését és megszüntetésükre utasítást adott. Eddig azonban ennek ellenére javulás nem észlelhető.

Különösen a polgári járásban, de másutt is előfordul, hogy a karhatalmi egységek a rendőri szervek közbejötté nélkül önálló akciókat hajtanak végre, ennek során hatáskörükbe nem tartozó bűnüldözési tevékenységet is végeznek, őrizetbe vesznek, olykor bántalmazzák az állampolgárokat, italosan intézkednek. Természetesen hatáskörük túllépéséről az ügyész csak utólag értesül. Olykor még a rendőrség sem tájékoztatja az indult fontosabb ügyről az ügyészt. Erre a körülményre mind a rendőrség, mind a karhatalom parancsnokának figyelmét felhívtuk.”¹⁴ 1957 folyamán a debreceni katonai ügyészség számos vizsgálatot indított „a szolgálati hatalommal való visszaélés” miatt, ám elmarasztaló ítéletek igen ritkán születtek, s ha mégis, akkor rendszerint a legenyhébb büntetési tételeket alkalmazták. Az ügyeket lezáró jegyzőkönyvekben, ítéletekben rendszerint még akkor is azt hangsúlyozták, hogy a fizikai bántalmazást alkalmazó rendőrök és karhatalmisták tettüket „a szocializmus védelme érdekében követték el”, amikor a súlyos atrocitás halálos áldozatot követelt.¹⁵

A terror 1956 decemberétől a pacifikáció egyik legfontosabb eszköze volt. Látványos demonstratív akciókkal, felvonulásokkal, razzziákkal,¹⁶ egy-egy település teljes lezárásával, néhány óráig tartó megszállásával igyekeztek megfélemlíteni a lakosságot.¹⁷ Ilyen fegyveres demonstrációkat szerveztek 1957 tavaszán is az esetleges megmozdulások megelőzésére. 1957 elejétől a karhatalom és a rendőrség legfontosabb

14 MOL XX-10-b. 17. d. A Legfőbb Ügyészség iratai. A Hajdú-Bihar megyei Ügyészség jelentése, 1957. január 14.

15 Gaál Jánost, a berettyóújfalui forradalmi bizottmány tagját 1957. március 9-én őrizetbe vették, s a kihallgatások során olyan súlyosan bántalmazták, hogy öt héttel később a tököli internálótáborban behalt sérüléseibe. Az ügyészség a nyomozást gondatlan emberölés vádjával indította el, majd rövid időn belül megszüntette. Lásd B. II. 385/1957. A Gaál János ügyében folytatott eljárás iratai. A Debreceni Katonai Ügyészség Irattára.

16 A Hajdú-Bihar megyei Rendőrség alegységei 1957 első félévében 171 nagyobb razzziát tartottak, ebből 81-et Debrecenben. Ezek során 1340 főt vettek hosszabb-rövidebb ideig őrizetbe. A BM Hajdú-Bihar megyei Rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztályának jelentése, 1957. június 20. HBmL. PI. Arch. 1. fond 9. fcs. 19. ő. e.

17 1956 decemberében–1957 januárjában „a megye községeiben naponta szakaszerőben demonstratív jellegű átvonulást hajtottunk végre az erő megmutatása és az ellenforradalom akcióinak megfékezése, s a nyugalom biztosítása érdekében. (...) 1957 februárjában, márciusában sorozatos házkutatásokat tartottunk Berettyóújfaluban, Berettyószentmártonban, Váncsodon, Csökmön, Zsákán”. Lásd jelentés a Hajdú Bihar megyei tisztí karhatalmi zászlóalj működéséről. Hadtörténeti Intézet Levéltára. 1956-os gyűjtemény. 11. ő. e. 393–440 f.

feladata: „felderíteni azon személyeket, akik az ellenforradalomra uszítottak, illetve az ellenforradalmat támogatták és készítették elő az ellenforradalom kirobbanását. Ezek a személyek egy részét rendőri felügyelet alá állítani, más részét internálni, illetve a bíróságnak átadni.”¹⁸ Általában négy-hat hetes időszakokként voltak nagyobb letartóztatások, amikor tömeges őrizetbe vételekre került sor. Egy-egy esetben részletes tervet készítettek a letartóztatandó személyekről és a végrehajtás módjáról. Az 1957. február 3-án Darvas községben végrehajtott akcióhoz is hasonló jellegű tervet készítettek a berettyóújfalui rendőrkapitányságon. „Az eddigi megállapítások szerint Darvas községben egy ún. Magyar Ellenállási Mozgalom ottani csoportja aktív tevékenységet fejt ki a Munkás Paraszt kormány ellen és különböző fegyvereket rejtegetnek esetleges terrorcselekmények elkövetésére, vagy pedig nagyobb fegyveres felkelés esetére. (...) A mozgalomban Darvas községben bentlakó Balogh Zsigmond csendőr nyomozó is részt vett, aki az ellenforradalmi események előtt és az ellenforradalmi események alatt aktív tevékenységet fejtett ki, sőt az ellenforradalmi események után gyűléseket szervezett az ellenállási mozgalom tagjai részére.

Az ellenforradalmi események alatt az úgynevezett ellenállási mozgalom tagjai és darvasi vezetői fegyveresen járkáltak a községben, az ottani párttagokat ki akarták végeztetni, (...) és Budapestre akartak menni harcolni a szovjet csapatok ellen.

A kiadott utasítás ellenére az ún. Magyar Ellenállási Mozgalom darvasi szervezete a fegyvereit nem adta le, a beérkezett adatok szerint feltehető, hogy azok Varga Vince Darvas gátórházi lakosnál vannak elrejtve. Tekintettel arra, hogy az ellenállási mozgalom tagjai Darvas községben és a darvasi állami gazdaságban laktak, így egy időben kell az ellenőrzést és a házkutatást a nevezetteknel megtartani több csoportra osztva.

A razziát 3 csoportra osztva kell végrehajtani. Az első csoport Darvas községben lakó Solyom Gyula, Angyal József, Balogh Zsigmond, Kiss Sándor, J. Fülöp János, J. Fülöp Márton, J. Fülöp Imre, D. Fekete Zsigmond darvasi lakosok lakásán kell megtartani. Ennek a csoportnak a parancsnoka Frigyik Ferenc r. százados bajtárs lesz, aki a darvasi tanácsházán fog tartózkodni két rendőrbajtárral és ide történik az előállítás is.

A második csoport, amelynek feladata lesz az ún. Ellenállási Csoport vezetőjének a lakásán megtartandó házkutatás, a darvasi állami gazdaság hidjától mintegy 3 km-re fekvő gátórházhoz fog menni, parancsnoka ennek a csoportnak Baksay Gyula r. hdgy, és 8 fő. Ebből 4 karhatalmista, 4 rendőr.

A harmadik csoport a darvasi állami gazdaságban lakó Réti, Orosz Nándor, Belicai József állami gazdasági lakosok lakásán fog ellenőrzést tartani illetve házkutatást, tekintettel arra, hogy ezek a személyek is aktívan részt vettek az ún. Ellenállási mozgalom életében. E csoport parancsnoka Veress Lajos r.ny. fhdgy. bajtárs lesz, az akcióban 6 fő fog részt venni. 3 rendőr és 3 karhatalmista beosztott. Amennyiben előállítás válik szükségessé az előállítandó személyeket a darvasi tanácsházára kell előállítani.

18 Uo.

Darvas községben működő csoport 9 kisebb csoportra lesz felosztva, amelyekben 9 rendőr elvtárs és 12 karhatalmista bajtárs fog részt venni. Darvas községben működő csoportok eligazítás alkalmával pontosan megkapják melyik csoportnak ki lesz a parancsnoka és melyik csoport kinek a lakására fog menni házkutatást foganatosítani.

A razziához a kiszállítás a B[erettyó]újfalui kapitányság, rendőrőrsről és a karhatalmista bajtársak részéről gépkocsival történik a zsákai rendőrőrsre, ahol a zsákai rendőrőrs személyi állományából 4 fő, a csökmői rendőrőrs személyi állományából 4 fő fog csatlakozni. Az eligazítás a zsákai rendőrőrsön lesz. A Darvas községben működő csoportot a gépkocsi beszállítja a községi tanácshoz és a községi tanácstól indulnak a megadott eligazítás szerint a bajtársak.

A 2-es és 3-as csoport tagjait a gépkocsi kiszállítja a darvasi állami gazdaság bekötő útjáig és innen a bajtársak gyalog közelítik meg az állami gazdaságot, illetve Varga Vince gátór lakását, ahol az eligazításnál kapott feladatokat végre fogják hajtani. A csoport parancsnokai az akciót egy időben 20.30 h-kor kezdik valamennyi helyen. Varga Vince lakásáról és az állami gazdaságtól az előállítandó személyeket a darvasi állami gazdaság bekötő útjáig gyalogosan történik, tekintettel arra, hogy az út jelen időben gépkocsival járhatatlan.

Valamennyi csoport által előállított személyt a razzia befejezése után a B.újfalui rendőrkapitányságra beszállítjuk, ahol nevezettek kihallgatását megkezdjük. A razzián 2 fő polgári ruhás, 17 rendőr és 14 karhatalmista bajtárs fog részt venni.

Fegyverzet: Pisztoly, géppisztoly, kézigránát. Technikai felszerelés: 2 drb. gépkocsi és valamennyi csoportnál zseblámpa.¹⁹

A büntetőeljárások előkészítésének első lépése az információszerzés volt, ennek érdekében reaktiválták a forradalom napjaiban többé-kevésbé széthullott informátorhálózatot, és környezettanulmányt készítettek. „Kérem osztályvezető elvtársat, hogy készíttessen részletes környezettanulmányt Schulek Mátyás (...) Debrecen, Bajcsy-Zsilinszky u. 12. sz. alatti lakosról. Nevezett adataink szerint aktívan részt vett az ellenforradalom idején az egyetemisták megmozdulásaiban, s a »forradalmi bizottmány« munkájában, így op[eratív] feldolgozás alá vonjuk. A k[környezet] t[tanulmány] súllyal ellenforradalmi ténykedésére terjedjen ki.”²⁰ Majd megkezdődött a beérkező információk elemzése és értékelése. 1957 első hónapjaiban a községi rendőrőrsöknek, körzeti megbízottaknak jelentéseket kellett felterjeszteni a járási rendőrkapitánysághoz, onnan pedig a megyeihez „a területükön ellenforradalmi szervezkedésekben részt vett személyekről”. A megtorlás mechanizmusa 1957 első félévében vált teljes mértékben működőképessé.

A politikai nyomozó osztály különböző alegységei részletekbe menően „feltérképezték” a forradalom irányító szerveit. A „debreceni, valamint járási és objektumi viszonylatokban a lehető pontossággal felmértük az ellenforradalom legális irányító szerveit (forradalmi bizottmányok, munkástanácsok, egyéb különböző bizottmányok, nemzetőrségek). (...) pontosan számba vettük, hogy, hol, milyen bizottmányok működtek, a bizottmányok tagjai konkrét tevékenységüket, tisztáztuk osz-

19 Razziaterv Berettyóújfalui Járási Kapitányság, 1957. február 3. V-143441. Varga Vince és társai. BMTI.

20 Lásd V-143349. sz. Schulek Mátyás vizsgálati dossziéja. BMTI

tályhelyzetüket. (...) az ellenforradalom legális irányító szerveinek felmérésével egyidejűleg felderítést végeztünk valamennyi ellenforradalmi bűncselekmény tettese ügyében.”²¹ Névsorok készültek a résztvevőkről, tevékenységüket – amennyiben ez lehetséges volt – többnyire aprólékosan dokumentálták. Az így nyert adatok felhasználásával személyi kartotékok készültek a forradalom idején politikai szerepet vállalókról. Ezeket különböző nyilvántartásokba sorolták, és az összegyűjtött adatokat szükség szerint használták fel rendszerint az egykori ötvenhatos élete végéig. „E nyilvántartási rendszer nagy segítséget fog adni ahhoz, hogy ellenforradalmi elemek mozgását, elhelyezkedést stb. figyelemmel tudjuk kísérni, és nyomon követni. Ez év végéig nyilvántartásunkat rendezzük, és valamennyi olyan személyt, akinek nyilvántartása indokolt, folyamatosan nyilvántartásba vesszük.”²²

Első lépésként kiválasztották az eljárás célszemélyeit, illetve meghatározták ezek körét. A prioritást és az elsődleges terhelő bizonyítékok összegyűjtését követően került sor az illető őrizetbe vételére. A nyomozások üteme általában az egyes ügyek előkészítettségétől függött. Az előkészítés szakaszában ellenőrizték, hogy az illető szerepel-e az „antidemokratikus elemek, a hálózati személyek, a hálózati személyek kapcsolatainak vagy a konspirációs és találkozási lakások nyilvántartásában”.²³ A kihallgatáshoz a politikai nyomozó osztály személyekre lebontott terveket készített, ügynöki jelentéseket kértek, információkat gyűjtöttek előzetesen az eljárásba vont személyekről. „Dede László egyetemi tanársegéd az egyetemen értesülesem szerint továbbra is államellenes tevékenységet fejt ki. (izgat) Nevezett itt volt őrizetben mint az ellenforradalom aktív szervezője. Hálózati és jegyzőkönyvi anyagot kell sürgősen összegyűjteni nevezettel kapcsolatban. Ha az ügyészre nem tudnánk átadni Közbiztonsági őrizetbe fogjuk helyezni. Nagy gondot erre a feladatra.”²⁴

Rendszerint minden kihallgatás után kiértékeltek a vallomásokot, és elkészítették a következő kihallgatás tervét. A DSZFB jogi szekció vezetőjének esetében a kihallgató tiszt a második alkalommal is fontosnak tartotta az életrajzi adatok tisztázását. A családi, rokon és testvéri kapcsolatok mellett elsősorban arra volt kíváncsi: „Mikor kapcsolódott be a Debrecenben folyó ellenforradalmi eseményekbe? Mikor hogyan történt a megbízatása / és társai? Mi volt a feladata és ki határozta meg? A jogi szekció hogyan folyt bele a kommunisták és államvédelmi tiszték letartóztatásába? Hogyan vetődött fel a kérdés? (...) A politikai foglyokat kinek a javaslatára és milyen céllal vizsgálták felül? Kiket engedtek szabadon?”²⁵

A fontosabbnak ítélt ügyekben minden rendelkezésre álló eszközt bevetettek az eljárás eredményessége érdekében. Zárkaügynököket küldtek a cellákba, és feltehe-

21 BM Hajdú-Bihar megyei Rendőr-főkapitányság politikai nyomozó osztályának jelentése, 1957. június 20. HBmL. PI. Arch. 1. fond 9. fcs. 19. ó. e.

22. Uo.

23 Lásd F 34-5302/57. sz. Finta László és társa V. 142955. vizsgálati dosszié BMTI.

24 V-142667. sz. Dede László vizsgálati dossziéja. Szabó Sándor őrnagy, a politikai nyomozó osztály vezetőjének feljegyzése, 1957. január 24. BMTI.

25 Terv Melles Ödön kihallgatásához. Debrecen. 1957. május 31. BM 345282. sz. Vizsgálati dosszié, V-143105/1-5. Csorba László és társai. BMTI.

tően egy-egy zárka lehallgatását is megszervezték. „Vass Imre (...) mint a debreceni »Forradalmi Bizottmány« tagja, a tikárság tagja, azért került 1957. február 18-án őrizetbe, mert Tatár Kiss Lajos a megyei tanács vb. elnökét és Ménes János volt Debrecen Városi Tanács elnökét őrizetbe vetette és ellenforradalmi tevékenységet folytatott. Ezért ügyében a vizsgálatot folytatjuk. Nevezett ügy vizsgálata elején az alábbi intézkedéseket tesszük:

1. Vass Imrét részletesen kihallgatjuk: Hogyan került a »Bizottmány« vezetésébe, milyen tisztséget viselt konkrétan, milyen ellenforradalmi akciókat végzett, szervezett. (...) Milyen céllal tevékenykedett. Ugyancsak kihallgatjuk társaira vonatkozóan.

2. Vass Imrét lepriorálni, amennyiben ez még nem történt meg.

3. Felkutatni és tanúként kihallgatni az alábbi személyeket:

Kárpáti János állomásfőnököt, Vásárhelyi Ferenc reszortost, Canka főmérnököt, Balogh János mozdonyvezetőt, Tatár Kiss Lajos valamint Ménes János volt tanácselnököket. A tanúvallomásokon keresztül is bizonyítani illetve ellenőrizni ellenforradalmi tevékenységét.

4. Az ügy érdekében ellenőrzés céljából fogdaügynököt illetve technikát alkalmazunk.

5. A vizsgálat során kompromittált személyekkel kapcsolatban a legcélszerűbb intézkedéseket fogantatosítjuk (őrizetbe vétel, internálás, figyelmeztetés, [rendőri] felügyelet, op. célra, stb).

6. A vizsgálat befejeztével az anyagot a bíróságra betervezzük és vele együtt átadjuk, elkészítjük op. dossziéját az irattár illetve a nyilvántartó részére.²⁶ A nyomozás, illetve az eljárás végén összeállított ügynevezett „zárójelentésben” összegezték a fogantatosított intézkedéseket, és javaslatot tettek az ügyben érintett személyek kezelésére. „Az ügyben tíz személy ellen járunk el. (...) Nyilvántartásba vettük az előzetes letartóztatásban lévő 7 főt. Javasolom nyilvántartásba venni a szabadlábon felelősségre vont 3 főt. Az ügyben kompromittált személyként szerepel 14 fő, akik közül a nyilvántartásba vételhez szükséges ellenőrzött adat van 7 főre. Ezek közül javasolom nyilvántartásba venni: Ardelán György gk. papot, aki a darvasi »forr. biz«-nak volt egyik vezetője és szervezője, Csóra József kereskedőt, aki a B.újfalui »forr. biz«-nak volt egyik vezetője és szervezője...»²⁷ A politikai rendőrség a vizsgálat lezárulását követően a gyanúsítottakat a rendőrségi fogdából átkísértette a megyei börtönbe, az eljárás során keletkezett iratokat pedig az ügyészségnek és a bíróságnak adták át.

A lefolytatott eljárások – azzal együtt, hogy a végrehajtók általában ügyeltek a jogszerűség látszatának fenntartására – lényegüket tekintve koncepciós perek voltak. A perek természete az ötvenes évek elejéhez képest annyiban változott, hogy ezúttal az események többé-kevésbé valóban megtörténtek, a tények többnyire tények voltak. Értelmezésük és összeillesztésük kizárólagos szempontja „az ellenforradalmi felforgatás” vádjának igazolása volt. Az igazságszolgáltatás a kommunista párt restaurációs hatalmi politikájának eszközévé vált. Az ítékezés szempontjait is ez határozta meg, a

²⁶ V-142493. sz. Vass Imre vizsgálati dossziéja. BMTI.

²⁷ Zárójelentés Varga Vince és társai ügyében 1958. február hó 13. V-143441. Varga Vince és társai. BMTI.

fontosabb perekben kiszabható büntetések lehetséges és a hatalom számára kívánatos mértékéről gyakran a pártbizottság, a bíróság, az ügyészség és a rendőrség vezetőinek ügynevezett operatív értekezletén döntöttek. A bírói és ügyészi kar többsége engedelmesen végrehajtotta a párt által kiosztott feladatokat, aki hangot adott ellenvéleményének, arra nem bíztak politikai pereket, súlyosabb esetben állását is elvesztette. A megyei ügyészség vezetői 1957 áprilisában nyugtázták, hogy az ügyészi kar immár ellenvetések nélkül végzi munkáját. „Az 1957. év I. negyedévében a megyei ügyészség munkáját elsősorban a közbiztonság megszilárdítására irányuló intézkedések jellemezték, ezen belül az ellenforradalmi jellegű bűncselekmények gyors feltárásának és a bírói eljárás megindításának biztosítása. (...) Az ügyészség munkájában a negyedév elején még tapasztalható volt bizonyos ingadozás a politikai állásfoglalások területén, amely elsősorban egyes politikai jellegű bűncselekmények elbírálásában mutatkozott meg, ez a bizonytalanság azonban a negyedév folyamán mindjobban eltűnt és most már megállapítható, hogy az ügyészség politikailag is mindinkább helyes irányban végzi tevékenységét...”²⁸

Az eljárások során az ügyészek és a bírók szinte kizárólag csak a koncepciók vádakat egyoldalú igazolására törekedtek, a mentő körülményeket figyelmen kívül hagyták, a szisztematikus védekezés kialakítására nem adtak módot. Azokban az esetekben, amikor az eljárást bizonyíték vagy bűncselekmény hiányában megszüntették, ténylegesen kevés volt a koncepciót alátámasztó bizonyíték, vagy az illető valamilyen oknál fogva nem volt büntethető. Az ítéletek indoklásának ismétlődő momentuma volt a szovjetellenesség, a kommunistaellenesség, a munkásosztály hatalmának megdöntése. Az egyetemi forradalmi bizottság egyik tagja ítéletének indoklása szerint: „Ma már feltétlenül bizonyított tényként áll előttünk, hogy ma egy éve indult megmozdulás első pillanatától kezdve ellenforradalmi volt és a proletárdiktatúra megszüntetésére irányult. Ez ma már a világ haladó körében és pláne Magyarországon nem vitatott kérdés. Azt is teljes határozottsággal szögezhetjük le, hogy a megmozdulás elindítói és táplálói a népi demokratikus rendszer megátalkodott ellenfelei voltak. Ilyen körülmények között az igazságszolgáltatásra csupán az a feladat hárul, hogy felfedje és felelősségre vonja az ellenforradalmi megmozdulás tudatos szervezőit. Fel kell deríteni és felelősségre kell vonni azokat is, kik az ifjúság, különösen az egyetemi ifjúság körében fejtettek ki aknamunkát és vitték bele meggondolatlan cselekményükbe a józanságuktól megfosztott fiatalokat.”²⁹

Az eljárások lényegi vonása volt a vádlottak pszichikai megtörése, a kiszolgáltatott helyzetükkel történő visszaélés és a megalázás. Debrecenben 1957-ben gyakran fűzőláncon, gyalog kísérték át a vádlottakat a börtönből a bíróságra a városközponton keresztül.³⁰ A tárgyalások kezdetben nyilvánosak voltak, az ítéletekről a helyi sajtó is beszámolt, később azonban a nyilvánosságot fokozatosan felszámolták. Az ítélet ki-

28 A Hajdú-Bihar megyei Ügyészség 1957. I. negyedévi jelentése. 1957. április 13. MOL. XX.-10.-b. 17. d.

A legfőbb ügyészség iratai.

29 Bül. 274/1957. Schulek Mátyás periratai. HBmL. XXV. 4. A Hajdú-Bihar megyei Ügyészség irata.

30 Lásd többek között Szűcs László, Zeke László interjúit.

hirdetését követően a vádlottak többségét az ország különböző börtöneibe (Vácra, a Gyűjtőbe, Márianosztrára) szállították át. Debrecenben csak a kisidősök maradtak.

Az ügyészség 1957-es jelentése szerint a megyei börtönben és a járási székhelyen lévő börtönökben biztosított minimális létfeltételek számos kívánnivalót hagytak maguk után. „A debreceni megyei börtönben január hónapban tüzelőszer hiány folytán az elkülönítés az előírt módon nem volt teljesen keresztülvihető, bár ez a hiányosság fokozatosan megszűnt. A zárkák hőmérséklete az előírt hőfok alá nem süllyedt. A zárkák tisztasága kielégítő, bár egyes zárkák korhadt padlózata az egészségre ártalmas betegséget fokozza. Bár a börtönben vízvezeték van, a zárkák legtöbbször nincs ellátva vízöblítéses árnyékszékkel.

A püspökladányi börtönben a börtön udvara jelen állapotában az egészségre ártalmas, mert egymás mellett nyílik a börtön konyhájának, egy raktárnak és az állatok tartására szolgáló ólnak az ajtaja. (...) Kifogásolható, hogy a börtönben nincs fürdőszoba és külön látogatászsoba. A közös zárkák padlózata itt is javításra szorul, egyébként a zárkák tiszták.

A berettyóújfalui járási börtönben hiányzik a fürdőszoba és az orvosi rendelő. Nincs továbbá a börtönben ivóvíz, így a vizet közel 1 km-ről kell hordani. (...)

Úgy a megyei, mint a járási börtönökben a letartóztatottak az előírt ételmezési normájukat megkapják. (...) A letartóztatottak rendes ruházattal, ággyal, ágyneművel rendelkeznek. A tisztálkodási lehetőség csak a vidéki börtönökben ütközik nehézségbe, a fürdőhelyiség hiánya miatt. Az orvosi ellátás a debreceni megyei börtönben kifogástalan, a vidéki börtönökben hiányosság, hogy az orvos csak a parancsnok felhívására, legtöbbször már a letartóztatott panaszra alapján tart vizsgálatot.

A börtönök tisztaságával kapcsolatban felmerült az a hiányosság, hogy a zárkákban lévő ivóvízes tartályok általában fedetlenek és nem történik a megfelelő szellőztetés sem. Az ürülékvedrek elavultak, a gyakori klórmeszezés folytán tönkrementek.”³¹ 1957 első félévének végén a három börtönben 295 főt őriztek, háromnegyedüket 1956-os cselekményekért. „A letartóztatottak általában a napirendet betartják, azt ismerik. Úgy a börtön parancsnokának, mint a letartóztató intézet tagjainak engedelmességeknek. A bv. őrség fellépése a letartóztatottakkal szemben szigorú, de emberséges. Nem észleltem, hogy a bv. őrség a letartóztatottakat bántalmazták volna”³² – írta törvényességi felügyeleti jelentésében a megyei ügyész 1957 nyarán.

A megtorlás *valamilyen formában* szinte mindenkit elért a forradalom aktív résztvevői közül. A személyi kapcsolatok nyújtotta védelem csak keveseknek adatott meg. 1956 utolsó két hónapjában – elsősorban a statárium kihirdetését követően – 27 főt adtak át vádemelési javaslatokkal az ügyészségnek. 1957 első hét hónapjában pedig 339 főt. Ugyanebben az időszakban 147-en kerültek internálótáborba, közülük 42 személy ellen emeltek vádat, 52-en kerültek rendőri felügyelet alá. Március 15-e és április 4-e előtt 252 főt helyeztek preventív őrizetbe. A megyei bíróság különböző

31 A Hajdú-Bihar megyei Ügyészség 1957. I. negyedévi jelentése. 1957. április 13. MOL. XX.-10.-b. 17. d. A Legfőbb Ügyészség iratai.

32 A Hajdú-Bihar megyei Ügyészség jelentése. 1957. június 25. MOL XX.-10.-b. 17. d. A Legfőbb Ügyészség iratai.

tanácsai szinte futószalagon tárgyalták az ügyeket. 1957 októberének végéig a forradalom időszakában a megye területén elkövetett cselekményekért 537 fő ellen indítottak nyomozást, illetve hoztak elmarasztaló ítéletet. Az ügyészség összesítése szerint 1958. augusztus 31-ig 296 ötvenhatos ügyben 762 személy ellen indult eljárás.³³

Sokan a munkahelyüket veszítették el. Különösen a munkástanácsstagokat sújtotta a büntetésnek ez a formája. Az üzemi párttitkárok jelentéseket adtak a BM politikai nyomozó osztályának vállalatuk 1956 októberi viszonyairól, a munkástanácsokról, illetve a munkahelyi hatáskörben foganatosított fegyelmi intézkedésekről.

Megelőző intézkedésként a politikai rendőrség operatív tiszteket telepített az egyetemekre, a különböző helyi értelmiségi csoportokba és körökbe, valamint a nagyobb debreceni üzemekbe. „Az operatív alosztályok konkrét utasításokat kaptak az operatív felderítés maximális fokozására. E feladat megvalósítása érdekében intézkedések történtek az egyes ellenforradalmi bázisok operatív eszközökkel történő maximális átfogására. (...) Konkrét célravezető intézkedéseket kívánunk tenni a felderítő operatív munka eszközeinek teljes felhasználásával, átgondolt kombinációk kidolgozásával az irányban, hogy az illegális tevékenység tényei a felszínre kerüljenek, az egyes ellenséges kategóriák jól át legyenek fogva és ellenőrizve. Különös súlyt helyezünk az egyetemekre, általában a pedagógusokra, az értelmiség egyes csoportjaira, értelmiségi klubokra, az ú.n. klasszikus ellenséges kategóriák közül különösen a hortysta katonatisztekre, csendőrökre, kulákokra, valamint a különböző jobboldali pártok volt funkcionáriusaira. (...) Különös súlyt fogunk helyezni a debreceni üzemek operatív átfogására.”³⁴

1957 első félévének végére újra a félelem csöndje telepedett rá a vidékre, hiszen a pacifikáció befejeződése egyben azt jelentette, hogy a hatalmi restauráció is fordulóponthoz érkezett. Az MSZMP országos és helyi vezetői számára immár nem a hatalom birtoklásának biztosítása volt a legfontosabb feladat, hanem a forradalmat megelőzően kialakított uralmi mechanizmusok zavartalan működtetése. Ennek következtében ismétetlen nem maradt tér a független politikai gondolkodás és az ellenvélemény kinyilvánítása számára. Az egykori szemtanú, egy izgatással vádolt orvostanhallgató levelében így örökítette meg ezeknek az időknek a hangulatát: „Szörnyű napokat élünk. Ami most történik, arra nincs példa történelmünkben. A szabadság, az emberi jogok megcsúfolása ez, s a legfájóbb, hogy akadnak magyarok, akik vállalják a legaljasabb hűhó munkát. Ha vonaton megyünk, gyakran igazoltatnak bennünket. Minden politizálást megtiltottak. (...) Hiába volt minden vérontás. Csöbörből vödörbe estünk. (...) Csak azt nem tudom megérteni, hogy nekünk, magyaroknak miért nincs jogunk a szabadsághoz? Levezekeltük már annyiszor a múlt és a jövő bűneit is, miért kell hát bűnhődnünk?”³⁵

33 Jelentés a Hajdú-Bihar megyei Ügyészség 1957. és 1958. évi munkájáról. HBmL. PI. Arch. 1. fond 3. fcs. 59. ő. e.

34 A BM Hajdú-Bihar megyei Rendőr-főkapitánysága politikai nyomozó osztályának jelentése. 1957. június 20. HBmL. PI. Arch. 1. fond 9. fcs. 19. ő. e.

35 HBmL. XXV.4. A Hajdú-Bihar megyei Ügyészség iratai. BüL. 55/1957. Kitajka Mária perirata.

Standeisky Éva

BELETÖRÖDÉS ÉS ALKALMAZKODÁS¹

A hatalom és az írók

*Ott fent a dél vonul csapatban,
itt bent a vatta-némaság, –
mint vékony ing, a gondolat
úgy vérzik át, úgy vérzik át.
(Nemes Nagy Ágnes: Délelőtt)*

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1957 közepétől elég szilárdnak érezte a hatalmát ahhoz, hogy befolyását a szellemi élet egészére kiterjessze. Nem sértett, leigázott alattvalókra vágyott, hanem lojális szövetségesekre. Olyan szövetségesekre, akik elfogadják a párt mindenhatóságát egy viszonylag szabad irodalmi mozgástér fejében. A pártállam kulturális irányítói a korábbi időszakok hibáiból tanulva (a Révai-féle „udvarló-taktikázó megnyerés” helyett) támaszkodni kívántak az eszmei vitákban „meggyőzött” és „átformált” népi írókra, a korábbiaknál nagyobb gondot fordítottak a „proletár-forradalmi hagyományokra”, valamint teret adtak a „hallgató íróknak” (a nem kommunista, polgári íróknak) is, természetesen továbbra is a párt szigorú ellenőrzése mellett.² A korábbi hibákat azonban többnyire nem sikerült elkerülniük.

Kállai Gyula ez év nyarán dolgozta ki a pártvezetés számára irodalompolitikai elgondolásait,³ amelyekre szeptemberben PB-határozat épült. E dokumentum legérdekesebb része – a sokoldalúan indokló, érvelő bevezetés – a majdani határozatból kimaradt. Kállai abból a prekonceptióból indult ki, hogy az „ellenforradalom ideológiai előkészítése” során, valamint a forradalom alatt megbomlott az írók „nemzeti egysége”. (A „nemzeti egység” 1949–53 között csak pártfrázisok szintjén létezett. A „megbomlott nemzeti egység” a pártírók és a többnyire népi író útítársak diktatúra szülte egysége volt. S ezt óhajtotta volna újra az MSZMP, némileg módosítva persze.)

Újra megjelentek a „régí csoportok”, kezdte a negatívumok felsorolását Kállai Gyula. A *kommunista* írókat szerinte az 1953 és 1956 között történtek osztották jobb- és baloldali elhajlókra: néhányan (Gergely Sándor, Balázs Anna, Lukács Imre) „szektás talajról” támadták a jobboldalt, mások (Földeák János, Molnár Géza, Erdős László) szerinte „jobboldali talajról harcoltak a hibák ellen”. 1957 nyarára még tovább differenciálódtak, személyi ellentéteik növekedtek, bár a velük folytatott megbeszélé-

¹ Részlet a készülő monográfiából.

² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 288. fond 33. cs. (1957) 5. ő. e. 37–48. o. Király István és Török Endre 1957. november 20-i feljegyzése.

³ MOL 288. fond 5. cs. 38. ő. e. 47–52. o. Előterjesztés irodalmunk helyzetéről. 1957. augusztus 2. Az idézetek a továbbiakban innen.

sek nyomán remény van arra, hogy előbb-utóbb létrejön közöttük az „elvi egység”, vélte Kállai. A kommunista írókat négy csoportra osztotta: a „centralistákra”, akik „elvi engedmények árán, szilárd elvi alap nélkül is „hajlandók” „valamiféle irodalmi egységfrontot létrehozni”; a „kirekesztőkre”, akik büszkék szektás nézeteikre, egy kalap alá veszik a megtévedteket a vétkezőkkel; azokra, akik nagyobb veszélynek látják a dogmatizmust mint a revizionizmust; végül azokra, akiket csak hatalmi ambíciók fűtenek.

A második – új – csoportba a *volt párttag írók* kerültek, akik Kállai szerint ugyancsak sokfélék, s ezért egyénileg kell elbírálni őket. Közös jellemzőjük, hogy a „Nagy-Losonczy-csoportot” támogatták (Képes Géza, Erdei Sándor, Kónya Lajos, Kuczka Péter, Örkény István, Sipos Gyula, Benjámín László, Tamási Lajos és Sarkadi Imre). Az utóbbi három, írja Kállai, ma is kommunistának vallja magát, ellentétben Kuczka Péterrel, aki „most sem szakított ellenséges nézeteivel”.

Az „úgynevezett népi-nemzeti írók” alkották a harmadik csoportot. Szerinte ideológiájuk rokonítja őket, valamint az, hogy a „parasztság szerepét antimarxista módon értékelik”. Németh László, Tamási Áron, Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Pál, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Féja Géza és mások Kállai szerint még október előtt szövetségre léptek a második csoportba tartozókkal a „Rákosi-féle vezetés elleni közös harc ürügyén”. (Szövetségről persze szó sem volt, csupán érdekegyezésről. A harcot az ellenzéki kommunisták vívták akkor elsősorban, többnyire a népiek rokonszenvétől kísérvé.) „Sokan közülük szocialistának vallják magukat”, vélte Kállai Gyula, pedig valójában szerinte „narodnyik, zavaros nézetűek”, némelyiküknél még a „fajelmélet egyes elemei” is fellelhetők. Megnyugtatónak látta viszont, hogy közülük többen – Veres Péter, Szabó Pál, Németh László, Féja Géza, Kodolányi János – „készek a Párttal együttműködni különböző fenntartásokkal és feltételekkel”. Náluk is az „egyéni elbírálast” javasolta.

A „kisebb csoportocskákat” – Új Hang-csoport (Simon István), az egykori *Újhold* köre (Weöres Sándor), a katolikus írók (Rónay György) – éppen csak megemlítette.

Egy szót sem ejtett viszont a letartóztatott, vizsgálati fogságban lévő kommunista írókról, akiknek zömükben a „volt kommunista írókhoz” kellett volna tartozniuk. Velük még távlatilag sem számolt: mintegy kitörölte őket a szellemi életből.

A többiekkel azonban tervei voltak. A meg nem ingott, de más okokból széthúzó kommunista írókat egységesíteni szeretete volna, a hezitáló „volt kommunistáknak” megfelelő bűnbánat után megbocsájtani szándékozott, a nacionalista, revizionista nézetek képviselőit pedig a „szocializmus irányába” kívánta terelni, természetesen csak „zavarosságaik felszámolása” után.

A régi alapelv – a párt irányító szerepének feltétlen elismertetése – változatlan maradt. Kállai szorgalmazta a színházak, a kiadók, a filmgyárak, a rádió „megtisztítását”, s az elbocsájtottak pótlásához az MSZMP Káderosztályának segítségét kérte. A centralizált pártirányítás visszaállítását szolgálta a kulturális szervezetekben és intézményekben a kommunista pártaktívák felállításának, az irányító apparátusok bővítésének terve. Kállai a párt hatalmának kiterjesztése érdekében ugyanakkor bővíteni szeretete volna az MSZMP mellett állók körét. Ezért javasolta mind az Irodalmi

Alap,⁴ mind az Irodalmi Tanács vezetésébe új emberek bevonását, akik esetleg pártönkívüliek is lehetnek. Ennek gesztusértéke volt csupán, hiszen a párthegemónia csorbítása szóba sem jöhetett.

Kállai szerette volna az írókat távol tartani a politikától, ellenezte, hogy az írók „napi publicisztikát” írjanak. Ennek az óvásnak azonban ugyanolyan politikai okai voltak, mint az 1945 és 1956 közötti buzdításnak. Mindkét esetben a hatalom érdekei voltak a döntőek. '56 tapasztalatai arról győzték meg Kállait, hogy ha a párt nem tudja bábként irányítani az írókat, veszélyes ellenfelet nevel magának. S mivel 1957-ben a mindenre kiterjedő pártellenőrzés és pártirányítás már (és még) megvalósíthatatlan volt, ésszerűbbnek tűnt az írók semlegesítése. Ez a párteljárás azoknak kedvezett, akik idegenkedtek a politizálástól, a közéleti szerepvállalástól. Az apolitikusságra kényszerítés azonban éppoly durva beavatkozás az alkotói munkába, mint a politika napi kiszolgálásának igénye.

A Politikai Bizottság ülésein időnként szó esett egy-egy íróról, főként a vizsgálati fogságban lévőkről. Augusztus elején azonban szinte egy teljes ülést szenteltek az íróknak Kállai Gyula fentebb már ismertetett előterjesztése alapján. A téma előadója Aczél György volt, felszólaltak: Apró Antal, Biszku Béla, Kádár János, Kállai Gyula, Nemes Dezső és Orbán László. A pártállam írókkal kapcsolatos magatartásának illusztrálására nehezen lehetne szemléletesebb anyagot találni. A hatalom legfőbb urai erejük tudatában egyszerűen lekezelték az írókat. Egyébként pedig arról döntöttek, mi legyen a lefogottakkal, és milyen mozgásteret adjanak a szabadonlévőknek.

A felszólalóknak az volt a véleménye, hogy a párt 1957 tavasza óta kesztyűs kézzel bánt az írókkal, nagyobb mozgásteret engedett nekik a kelleténél, s ezért újra felvetődhet politikai „szervezkedésük” veszélye. Ellenzéki csoportok kialakulását megelőzendő intézkedéseket kell tehát hozniuk, ugyanakkor nem szabad elvadítaniuk a rendszer felé közeledőket. A megoldás: az irodalmi élet szigorú pártellenőrzése, az írók egyénenkénti „kezelése”.

Aczél György szerint az írók újra differenciálódtak, megszűnt az a veszély, hogy esetleg egységesen fellépnek a hatalom ellen. A párthű kommunista írókkal igen nehéz szót érteni – folytatta Aczél –: szektásak, gyűlölködők, intrikusok. A népi írókról kedvezőbb volt a véleménye, bár továbbra is veszélyeseknek tartotta őket: „...mi már beszéltünk Tamási Áronnal, aki rendkívül hajlékony volt arra, hogy a Gond és Hitvallással kapcsolatban nyilatkozzék. Ez kb. tíz napja volt. Akkor egyszerre az újságban váratlanul megjelent, hogy Tamási Áront és Féja Gézáat beválasztották, anélkül, hogy bárki is tudott volna, anélkül, hogy Kállai elvtárs is tudott volna, a Hazafias Népfront elnökségébe. Ez negatívan hatott Tamásira, de a többiekre is. Úgy látják, ezek után nincs szükség arra, hogy munkájuk előtt önkritikát gyakoroljanak. A többi is másként fog gondolkodni, ha azt látják, hogy elvi engedménnyel is lehet közeledni, és visszahúzódnak az önkritikától.”

⁴ Féja Gézáat 1957 októberében felvették az Irodalmi Alapba, amely a pártállam idején a létbiztonságot jelentette. Az idők enyhülését mutatja, hogy ez év végén Sinka István, valamint az ézoterikusnak tartott polgári író, Szentkúthy Miklós is tagja lett az Irodalmi Alapnak. MOL XIX-J-4 aaa, 47. d.

Apró Antal szerint a népi írók várt önkritikája mindaddig elmaradt. Felháborodottan közölte, hogy nem tud olyan párthatározatról, amely engedné Kónya Lajost publikálni, ennek ellenére verse jelent meg a *Népakaratban*: „Kónya disznóul viselkedett – háborgott a Rákosi-rendszert is kiszolgáló politikus –, le kellett mondatni képviselői mandátumáról. Én még várnék, lassabb lépésekkel haladnék az írókkal szemben. Kicsit főjenek még a saját levükben. Mi megleszünk nélkük és a magyar társadalom sem fog hiányt szenvedni. Úgy látom, most hamarabb adunk elvi engedményeket, mint ahogy ők beismerik hibáikat.”

„Én olvastam a volt párttag írók nyilatkozatát – mondotta Biszku Béla –, amelyben elhatárolják magukat a disszidens íróktól, és ezeket meg is vetik.”

Kállai Gyula ismételtlen leszögezte: „a megszólalás feltételül azt szabjuk meg, hogy gyakoroljanak nyilvánosan is önkritikát.”⁵ Szerinte az adminisztratív eszközről továbbra sem szabad lemondani. Különösen Kuczka Péterre és Örkény Istvánra haragudott, akiket nemcsak az októberi vétkek terhelnek, hiszen az események után 8-9 hónappal is uszítanak a konszolidáció ellen. Konkrétumokat nem említett. Arról is beszélt, hogy az írók, bár belenyugodtak a letartóztatásokba, továbbra is szolidárisak börtönbe került társaikkal.

Nemes Dezső még korainak tartotta Németh László és Benjámín László „bevonását” az irodalmi életbe.

Orbán László amellet kardoskodott, hogy egyes írókat csak akkor engedjenek publikálni, ha nyilatkozatuk megfelel annak, amit a párt elvár tőlük: „Ne mi mondjuk, hogy Méray vagy Zilahy csirkefogó, hanem mondják a magyar írók.”

Kádár János nem éppen eredeti módon kijelentette: „az írókhoz a munkás- és paraszttömegeken keresztül vezet az út.”⁶

A Politikai Bizottság optimistább volt az írók ügyét előterjesztő Kállainál. Úgy vélték, az irodalom depolitizálására a pártnak csak átmenetileg lesz szüksége. Mihelyt kiépül a kultúrát irányító új párt- és állami apparátus, mihelyt a tudósok, kritikusok többsége rájön arra, hogy érvényesülésük elengedhetetlen feltétele a párt szolgálata, hozzá lehet kezdeni a végleges rendcsináláshoz a „jól bevált” korábbi módszerekkel. Ezt a tendenciát jelzi a Kállai által benyújtott határozati javaslat kibővítése azzal a ponttal, hogy a párt hozzon létre egy olyan munkaközösséget, amelynek az 1948 utáni magyar irodalom értékelése lesz a feladata, különös figyelemmel Lukács György nézeteinek „marxista bírálatára”.⁷

5 A nyilatkozatról és az írók önkritikájáról a későbbiekben bővebben lesz szó.

6 Valamennyi idézet: MOL 288. fond 5. cs. 38. ő. e. 1957. augusztus 6.

7 MOL 288. fond 5. cs. 38. ő. e. 47–52. o., illetve Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az irodalommal kapcsolatos egyes intézkedésekről. 1957. szeptember 12. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Szerk.: Vass Henrik. Kossuth Kiadó, Bp. 1979. 160–161. o.

AZ ENSZ-JELENTÉS ELLENI TILTAKOZÓ KAMPÁNY

Már az MSZMP országos pártértekezletén határozatként elfogadták, hogy enyhébb elbírálásra számíthatnak azok az „ellenforradalmárok”, akik megbánják „népellenes cselekményeiket”, s mintegy ennek bizonyításaként „készek és képesek segíteni az imperialisták és a hazai ellenforradalmárok népellenes törekvései elleni harcban”.⁸ Kállai Gyula a fentieket így „bontotta le” az írókra: „A Párt elvárja, hogy mindazok az írók, akik súlyosan vétkeztek a népi demokrácia ellen, őszintén belássák hibáikat, a nyilvánosság előtt elítéljék azokat, és nyilvánosan elhatárolják magukat a külső és a belső reakciótól, különösen a Magyar Népköztársaság ellen tevékeny propagandát folytató disszidens íróktól. Akik erre nem képesek, önmagukat zárják ki az irodalmi életből.”⁹ A PB augusztus 6-i ülésének határozatában ez olvasható: „Azoknak az íróknak, akiknek súlyos hibáik voltak, valamilyen módon állást kell foglalniuk néhány alapvető kérdésben. Az állásfoglalás történhet politikai nyilatkozatban, valamint politikai mozgalomban való részvétel útján, de legfőképpen nyilvánosságra kerülő műveiken keresztül.”¹⁰ A pártapparátus jól működött, már ősszel megvalósultak a pártvezetés tervei: a neves értelmiségiek, köztük az írók többsége aláírta az ENSZ-jelentés elleni tiltakozó ívet, majd a volt ellenzéki kommunisták legnevesebbjei önkritikus nyílt levelet tettek közzé az induló *Kortársban*.

Az ENSZ-jelentés elleni tiltakozás megszervezése július végétől foglalkoztatta az MSZMP vezetőit. Több ülésen is kitértek rá, de az írók részvételének szükségességéről egyetlen alkalommal sem esett szó.

Az ENSZ 1956. november 14-én tűzte napirendjére a magyar kérdést. 1957. január 9-i ülésükön döntöttek arról, hogy az 1956. október 23-a és november 4-e közötti magyarországi események kivizsgálására egy öttagú különbizottságot hoznak létre. E bizottság jelentése 1957 júniusában készült el, s szeptemberben tervezték az ENSZ rendkívüli közgyűlése elé vinni.¹¹ Erre az ülésre „készült” az MSZMP vezetése, mindekenélőtt a külföldnek szóló propagandakiadványokkal, tendenciózus filmekkel. A PB augusztus 6-i ülésén az ENSZ-ről csak olyan összefüggésben esett szó, hogy az írópereket még az ENSZ közgyűlés előtt le kellene bonyolítani. A két héttel későbbi PB-ülésen Kádár szeptember első hetét jelölte meg az íróperek időpontjául, ugyancsak az ENSZ-közgyűlés megelőzésére hivatkozva.¹² Nem így történt.

Az augusztus 9-i titkársági ülésen már az ENSZ elleni tiltakozó kampány megszervezése volt a téma. Kádár Jánosnak több ötlete is volt: „...legfontosabb a neves

8 *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve 1957. június 27–29.* Bp. Kossuth Kiadó, 1957. 249. o.

9 MOL 288. fond 5. cs. 38. ő. e. Előterjesztés irodalmunk helyzetéről. 1957. augusztus 2.

10 Uo.

11 1956. *Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése.* Bp. Hunnia Kiadó, 1989.

12 Lásd bővebben: Az ENSZ és Magyarország 1957. Dokumentumok az ENSZ ötös bizottságának jelentése elleni magyarországi tiltakozó kampány szervezéséhez. Pór Edit és Cseh Gergő Bendegúz bevezetőjével. *Társadalmi Szemle*, 1995. 5. sz. 80–90. o. A következő két lábjegyzetben idézett forrás ebben a dokumentum-összeállításban is olvasható.

emberek, tudósok, művészek, orvosok, országos híri emberek fellépése. (...) 30 nagygyűlés helyett ...sokkal többet jelentene, ha neves emberek írnának pl. a Pen Clubhoz vagy a Nemzetközi Jogászszerkezethez, az ENSZ főtitkárához. (...) El tudok képzelni például egy aláírási kampányt is, vagy közvetlenül levéllel, távirattal fordulnak az ENSZ-hez.”¹³ Az ülésen határozatot fogadtak el, mely szerint a kampányt az augusztus 20-i ünnepek után kezdik, a tiltakozó nagygyűlést pedig szeptemberben tartják „több neves politikus és értelmiségi bevonásával”. Elrendelték, hogy a sajtó rendszeresen foglalkozzon a témával. A központi mondanó az legyen, hogy „az imperialisták be akarnak erőszakosan avatkozni belügyeinkbe”. Augusztus végén határozták meg a nagygyűlés időpontját és helyét. „A Titkárság felhívja az Agit. Prop. Osztály figyelmét – olvasható a titkársági határozatban –, hogy a szónokokat megfelelően válogassák ki, és ügyeljenek arra, hogy sokféle formát öltsenek (egyéni felszólalás, kollektív nyilatkozatok felolvasása stb.)”¹⁴

Az apparátus munkához látott. Minden valószínűség szerint a pártközpont Tudományos és Kulturális Osztályán dolgozták ki a részleteket.¹⁵ A pártközpontban az Irodalmi Tanácsot bízták meg azzal, hogy több száz író aláírását megszerezzék.¹⁶

„Az írók nyilatkozatát – olvasható Molnár Miklós Szász Bélához írott, 1957. október 12-i levelében – hosszas alkudozó tárgyalások előzték meg Kállival és Aczél Györggyel. Felmentő, illetőleg nagyon enyhe ítéleteket ígértek [ti. az íróperekben] a nyilatkozatért cserébe.”¹⁷

A budapesti francia követ jelentése szerint „az aláírások nagy száma egyfelől az írók egyenkénti és csoportos beidézésével magyarázható (a Népfrontnál például Orbán László a vezető írókat egyrészt újabb letartóztatásokkal fenyegette, másrészt a lecsukottak enyhébb kezelésével kecsegtette), másfelől azzal, hogy Tamási Áron, a népi írók egyik vezéregyénisége kifejtette: minél tömegesebben írják alá a minél durvább politikai szöveget, annál nyilvánvalóbb a kényszerjelleg”.¹⁸

13 MOL 288. fond 7. cs. 11. ő. e.

14 MOL 288. fond 7. cs. 12. ő. e. 1957. augusztus 23.

15 Az osztály anyagában megtalálható a sajtóban megjelent tiltakozó szöveg gépirásos példánya dátum és aláírás nélkül. MOL 288. fond 33. cs. (1957) 5. ő. e.

16 Az aláírási kampány az értelmiség széles körét érintette. A szeptember 4-i nagygyűlésen a különböző értelmiségi csoportok képviselői is felolvasták a maguk listáját (akadémikusok, ismert művészek nevét). A *Népszabadság* szeptember 11-i számában jelent meg az ENSZ-jelentés ellen tiltakozó filmművészek listája. A legismertebb nevek: Bacsó Péter, Bán Frigyes, Fábry Zoltán, Gertler Viktor, Herskó János, Hegyi Barnabás, Illés György, Kalmár László, Keleti Márton, Kovács András, Köllő Miklós, Máriássy Félix, Révész György).

17 Molnár információi közvetve Fekete Sándortól és Mérei Ferentől származtak. *Irodalmi Újság 1957–1989*. Dokumentumok a lap történetéből. Bp. Argumentum Kiadó, 1993. 20. o.

18 A Francia Külügyminisztérium Irattára (Archives Diplomatiques) Hongrie Vol. 91. Jean Paul-Boncour követ 1957. október 9-i jelentése. 104–115. o. Idézi: Litván György: Francia dokumentumok 1956-ról. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 146. o.

Szigligeten az Irodalmi Alap egyik munkatársa¹⁹ jelent meg aláírásokat gyűjteni. A „tiltakozók” egyike ráírta az ívre: „abban a reményben, hogy kiengedik a bebörtönzött írókat”.²⁰

A magyar írók tiltakozása²¹ a világ íróihoz szól, mintegy kérve őket: segítsék a magyarokat, hadd intézhessék ők saját ügyeiket. A nyilatkozatban a forradalom értékelése a párthatározatok megbélyegző hangvételébe csap át: „Egyek vagyunk ezzel a néppel; ismerjük lelkének minden rezdülését. Tudjuk és hirdetjük: a magyar nép nem akart és nem akar ellenforradalmat; itt csak elenyésző kisebbség kívánja vissza a régi rendet. A történelmi és társadalmi körülmények tragikus találkozása folytán 1956. október 23-a után mégis az események olyan sorozata indult el Budapesten, amelynek fordulatain már sem a józan politikai belátás, sem a kezdeti résztvevők jelentős részének becsületos szándéka nem tudott többé úrrá lenni. Illetéktelen és ellenséges imperialista beavatkozásnak nem csekély része volt abban, hogy a fasizmus minden üledéke felkavarodott; és néhány napra az 1920-as fehérterrorra emlékeztető állapotokat teremtett.” A „behívott” szovjet csapatok és a „forradalmi munkás-paraszt kormány” – olvasható a szövegben – „az egyre jobban kibontakozó véres ellenforradalom veszélyét hártotta el”. A különböző felfogású írók a tiltakozás szerint egységesen elítélik az „ízléstelen hangulatkeltést”, a „sebeket újra feltépni” akaró imperialista mesterkedést. A szövegezők azt kívánták deklarálni, hogy a magyar írók zöme egységes az októberi események megítélésében s a megbékélés akarásában. Ugyanakkor az egységen belüli sokszínűségekre is hivatkoztak: ezzel egyrészt csökkentették az aláírással szembeni esetleges ellenállást, másrészt még inkább kiemelték, hogy a magyar írók többsége nyíltan kiáll a szocializmus – a Kádár-kormány és az MSZMP – mellett: „Lehetnek közülünk egyeseknek még komoly fenntartásaik belpolitikai kérdésekben, a szocialista építés módszerei dolgában, de mint hazafiak, mint a Magyar Népköztársaság hű polgárai, valamennyien minden erőnkkel segíteni akarjuk a társadalmi és a gazdasági helyzet megszilárdulását, a kulturális élet felporzódulását, a közbizalom megerősödését.” A szöveg szerint „a tőkés hatalmak politikai játékok” űznek a „magyar tragédiából”,²² s ehhez az emigráns írók asszisztálnak nekik.²³ A nyilatkozat szövegezői bírál-

19 Erdődy János szerint Gera György. *Új Idő*, 1989. május, 6. o.

20 Lengyel Balázs szíves közlése. Erdődy János szerint a „függelék” Hajnal Annától származott, s szövege a következő volt: „abban a reményben, hogy bebörtönzött írotársainkat rövidesen szabadon bocsájtják...” *Új Idő*, 1989. május, 6. o.

21 A magyar írók tiltakozása az ENSZ ötös bizottsági jelentés közgyűlési tárgyalása ellen. *Népszabadság*, szeptember 5., *Magyar Nemzet*, 1957. szeptember 8., *Élet és Irodalom*, 1957. szeptember 13. Újraközölve: *Új Idő*, 1989. május, *Magyar Hírlap*, 1991. okt. 22. A nyilatkozatot a szeptember 4-i nagygyűlésen Fodor József olvasta fel.

22 „Fel akarják szítani a legbarbárabb ellenforradalmi erők lohadó kedvét, fel akarják korbácsolni ismét a már megnyugvó közvéleményt...” stb.

23 „Aki azonban megfutott, az hallgasson; mert ha szól, szava csak a renegáté lehet. S a népek, amellyel sorsközösséget vállalni nem mert, árulója is lesz szavával.” Korábban és később is gyakran alkalmazott eljárás volt: a megtorlás elől külföldre menekülteken venni el a port. Berkesi András például a Rákosi-

ják az ENSZ Magyarországgal szembeni eljárását, nem akarnak a világszervezettel szembekerülni.²⁴ A tiltakozáshoz csatlakozók az „ENSZ becsületét” védik – állítja a nyilatkozat. Ezt a kiegyenlítő igyekezetet számos aláíró méltányolhatta.

A szeptember 5-én megjelent tiltakozó nyilatkozat alatt több mint kétszáz író neve olvasható. Az *Élet és Irodalomban* szeptember 13-án tették közzé a nyilatkozat szövegét és az aláírók bővített listáját azzal a megjegyzéssel, hogy az akciót az Irodalmi Tanács kezdeményezte.²⁵

korszakban bebörtönzött, s a forradalom után emigrált Ignótus Pálnak és Pálóczi-Horváth Györgynek támadt: szerinte, ellentétben az ENSZ-jelentéssel, nem mindenki volt ártatlan, akit akkor elítéltek: „Ignótusék ellenséges tevékenységet folytattak akkor, amikor az őket nagy tisztelettel körülvevő írókat és költőket tudatosan félrevezették, mert elhallgatták az osztályellenség terveit, szándékait, az ellenforradalmi »kormány«, a Politikai Elítéltek Szövetségének megalakítását s tényleges programjukat.” (Berkesi András: Tanúnak jelentkezem! *Népszabadság*, 1957. szeptember 8. 6–7. o.)

24 „...mi fontos nemzetközi fórumnak tartjuk az Egyesült Nemzetek Szervezetét. Tiszteljük, mint amelynek hivatása, hogy a népek sok közös gondjának, egymásra találásának, a békés egymás mellett élésnek műhelye legyen. Szeretnénk tisztelni ezután is! – Örülünk, amikor hazánk a szervezet tagja lett: szeretnénk örülni ezután is.”

25 A névsor a következő: Abody Béla, András László, Alpári Pál, Aranyossi Magda, Aranyossi Pál, Asztalos Sándor, Ács Kató, Bakó József, Baráth Endre, Barabás Tibor (ő külön cikkben is tiltakozott – Néhány gondolat az ötös bizottság jelentéséhez –, amely az augusztus 28-i *Lityerturnaja Gazétában*, illetve a szeptember 7-i *Népszabadságban* jelent meg), Balázs Anna, Balázs Sándor, Barta Lajos, Bartáné Szucsich Mária, Bába Mihály, Bárány Tamás, Benjámín László, Benamy Sándor, Békés Virág, Beczassy Judit, Bihari Klára, Boldizsár Iván, Bogáti Péter, Bónyi Adorján, Borsi Darázs József, Bölöni György, Bródy Lili, Csanádi Imre, Cseres Tibor, Csepeli Szabó Béla, Csetényi Erzsébet, Czibor János, Csohány Gabriella, Csoóri Sándor, Csuka Zoltán, Csurka Péter, Dallos Sándor, Darázs Endre, Darvas József, Devecseri Gábor, Dénes Zsófia, Diószegi András, Dobozy Imre, Egri Lajos, Elbert János, Endrődi József, Erdei Sándor, Erdélyi József, Erdődy János, Erdős László, Falu Tamás, Felkai Ferenc, Fejes Endre, Fekete Lajos, Fehér Klára, Féja Géza, Fábián Zoltán, Fodor József, Földes Imre, Földes Mihály (Földes Mihály, az egyik legdogmatikusabb, legszektásabb író felháborodottan konstatálta, hogy az ő neve lemaradt a listáról: „E körülményt az Irodalmi Tanács »fatális véletlennek« nyilvánította. Mégis szükségesnek tartom kijelenteni, hogy azok közé tartozom, akik tiltakoznak az ENSZ fogadatlan prókátorainak tevékenysége ellen.” Nyilatkozat. *Népszabadság*, 1957. szeptember 7. 8. o. Földes Mihály tagja volt a *Magyarország szerkesztőbizottságának*.), Földes Péter, Földessy Gyula, Földeák János, Füst Milán, Fülöp János, Füsü József, Fazekas Anna, Galsai Pongrác, Gerő János, Gellért György, Gábor György, Gellért Oszkár, Gergely Sándor, Gergely Márta, Gergely Viola, Gera György, Gereblyés László, Goda Gábor, K. Grandpierre Emil, Gyetvai János, Gyagyovszky Emil, Gyárfás Miklós, Györe Imre, Győri Dezső, Hazai Józsefné, Hamvas H. Sándor, Hajnal Gábor, Hajnal Anna, Hámos György, Hárs György, Hegedüs Géza, Hegedüs Zoltán, Hegedüs Bitte Dániel, Hollós Korvin Lajos, Hubay Miklós, Hunyadi József, Illés Lajos, Illés Jenő, Illés Endre, Illés Béla, Illyés Gyula, Imecs Béla, Jankovich Ferenc, Jánosy István, Jászberényi József, Jobbágy Károly, József Farkas, Juhász Ferenc, Kardos László, Karinthy Ferenc, Katkó István, Kamjén István, Kassák Lajos, Kárpáti Aurél, Keszthelyi Zoltán, Keszi Imre, Kelemen Sándor, Képes Géza, Király István, Kis Károly, Kis

Az *Élet és Irodalom* szeptember 20-i száma pótlást közölt. „Az aláírási ívek lezárása óta – olvashatjuk a névsort bevezető szövegben – több író jelentkezett azzal, hogy nem értesültek idejében a megindult akcióról és így nem állt módjukban aláírni a tiltakozást, mellyel teljesen azonosítják magukat. Az Irodalmi Tanácsnál a következő írók [Lásd a lábjegyzetben] jelentették be szóban és írásban a tiltakozáshoz való csatlakozásukat...”²⁶

Ferenc, E. Kovács Kálmán, Koroda Miklós, Kodolányi János, Kolozsvári Endre, Kónya Lajos, Komlós Aladár, Kosztolányi Dezsőné, Kopré József, Komjáthy István, Koppányi György, Körössényi János, Kőszegi Imre, Ladányi Mihály, László Gyula, Láng György, Lányi Sarolta, Lengyel József, Ligeti Vilma, Lőrincz Lorand, Lukács Imre, Major Ottó, Madarász Emil, Mándi Éva, Máriássy Judit, Mária Béla, Máté György, Molnár Gábor, Molnár Géza, Mollinár Gizella, Moldvai Győző, Morvay Gyula, Mesterházi Lajos, Murányi Kovács Endre, Nagy László, Nagy Péter, B. Nagy László, Nagy Sándor, Nádass József, Nemes László, Németh László, Nyárádi Gábor, Nyiri Tibor, Oláh László, Oravecz Paula, Osváth Zsuzsa, Örkény István, Örvös Lajos, Palasovszky Ödön, Palotai Boris, Palotai Erzs, Papp László, Passuth László, Pándi Pál, Pákozdi Fenc, W. Petrolay Margit, Peterdi Andor, Pilinszky János, Pintér József, Polgár István, Rajcsányi Károly, F. Rác Kálmán, Remenyik Zsigmond, Reményi Béla, Rideg Sándor, Román György, Rónai Mihály András, Rubinyi Mózes, Sarkadi Imre, Sándor Kálmán, Ságodi József, Sándor Iván, Sinka István, Simon Lajos, Sötér István, Sós Endre, Soós Magda, Somlyó György, Sólyom László, Simon István, Sipos Gyula, Szabó Pál, Szabó Lőrinc, Szabolcsi Miklós, Szamos Rudolf, Szalatnai Rezső, Szakasits Árpád, Szentiványi Kálmán, Szécsi Margit, Szekula Jenő, Szenczei László, Szeberényi Lehel, Szántó György, Szinetár György, Szinnai Tivadar, Szüdi György, Szücs László István, Szőnyi Sándor, Szomráki Sándor, Tabi László, Tamási Áron, Tamási Lajos, Takács Tibor, Tóth László, Tóth Eszter, Toldalagi Pál, Tolnai Gábor, Török Sándor, Thury Zsuzsa, Tuba Károly, Timár György, Trencsényi-Waldapfel Imre, Thurzó Gábor, Telekes Béla, Ungvári Tamás, Urbán Ernő, Urbán Eszter, Vaád Ferenc, Vas István, Várkonyi Nagy Béla, Váci Mihály, Várnai Zseni, Vázsonyi Endre, Veres Péter, Vértes György, Vészi Endre, Vitányi János, Vihar Béla, Victor János, Waldapfel József, Weöres Sándor. A nevek között sok az ismeretlen, vagy az alig ismert. Bár korabeli írószövetségi névsor nem áll rendelkezésünkre, egy korábbi névsorból feltételezhető, hogy az aláírók túlnyomó többsége tagja volt az írók szervezetének. A felkeresendők listáját a szervezők feltehetően az 1950 óta folyamatosan működő Irodalmi Alap névsora alapján állították össze.

26 Berda József, Dékány András, Galgóczi Erzsébet, Garai Gábor, Gergely Mihály, Gyenes Rózsa, Hárs László, István Marian, Keleti Arthur, Móricz Virág, Sánta Ferenc, Sebes Árpád, Szász Imre, Sziráky Judit, Szentiványi Jenő, Tibor István, Teknős Péter, Tatay Sándor, Török Tamás, Vasvári István. „Mivel sem a sajtóban közzétett múlt hétfő délig, sem azután nem kaptam értesítést az Irodalmi Tanácstól, hogy aláírhatom a listát az ENSZ ötös bizottságának ténykedése ellen, ezúton jelentem ki: egynek érzem magam a többi magyar íróval, akik írásban nyilváníthatják ki tiltakozásukat” – nyilatkozta Vasvári a *Magyarország* szeptember 11-i számában. A romániai magyar írók „jelkes” csatlakozásáról 1957. október 27-én számolt be a *Népszabadság*. (Horváth József: Írói üzenet Romániából.)

Nem található a tiltakozó ívet aláírók között Benedek Marcell, Jékely Zoltán, Keresztury Dezső,²⁷ Mándy Iván, Major Ottó, Mészöly Miklós, Nemes Nagy Ágnes,²⁸ Ottlik Géza, Tersánszky Józsi Jenő neve.

Csak találgathatjuk, hogy miért adták annyian nevüket a forradalomtól elhatárolódó nyilatkozathoz. Félelemből? Megalkuvásból? Fásultságból? Kiegyezésvágyból? A legtöbben abban reménykedhettek, hogy aláírásukkal könnyítenek letartóztatott társaikon. Állítólag egyeseket szóban hitegettek is ezzel. A hallgatolagos alkura, az adok-kapok szituációra utal, hogy szeptember 20-án 18 író levelet ír Kállai Gyulának, kérve a letartóztatott írók ügyének méltányos elbírálását.²⁹

Nem kizárható, hogy sok aláíró olyan szándékkal vette kezébe a tollat: ha valamennyien aláírják, csökkentik a kampány jelentőségét.³⁰ Az is megfordulhatott sokak fejében: a többszázas lista azt a gyanút ébresztheti, hogy az írók hatalmi nyomásnak engedve értettek egyet az ENSZ-jelentés elleni tiltakozással. Nem kevesen lehettek olyanok, akik egyetértettek a tiltakozásban foglaltakkal.

Sokan nem emlékeznek arra, hogy aláírták volna az ívet. Feltételezik, hogy aláhamisították a nevüket. Mások arra hivatkoznak, hogy mivel a tekintélyes, nagy írók aláírták, nem látták értelmét annak, hogy szembeszegüljenek a hatalommal. Nincs arról tudomásunk, hogy akkor bárki tiltakozott volna nevének aláhamisítása ellen.³¹

27 „Tiltakoztam – emlékezett vissza 1989-ben Keresztury –, hogy aláírják a nevemet... Persze én akkor a Széchenyi Könyvtárban dolgoztam, nem számítottam olyan aktív íróknak...” *Új Idő*, 1989. május, 8. o.

28 Ő harminckett évvel később így nyilatkozott: „Nem emlékszem, miért nem írtam alá... Nem tudom, megkerestek-e, nem hiszem... Ha megkerestek, csak úgy merhettem megtagadni az aláírást, hogy Lengyel Balázs nemrég még börtönben volt, hogy kívánhatnának ilyet tőlem...” *Új Idő*, 1989. május, 7. o.

29 Benjámin László, Erdei Ferenc, Erdei Sándor, Féja Géza, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Kodolányi János, Kónya Lajos, Németh László, Örkény István, Remenyik Zsigmond, Sinka István, Sipos Gyula, Szabó Pál, Tamási Áron, Tamási Lajos, Veres Péter és Weöres Sándor. Lásd: Ómolnár Miklós: *Tizenkét nap, amely...* 1956. október 23.–november 4. Események, emlékek, dokumentumok. Bp. Szabad Tér Kiadó, 1989. 503. o. valamint *1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája*. A kronológiát írta és összeáll.: Hegedűs B. András, Kozák Gyula, Litván György, Pető Iván, Szabó Miklós és a 3. bőv. kiad. Varga László. Bp. Századvég Kiadó–Atlanti Kiadó–1956-os Intézet, 1990. 95. o.

30 Valakivel beszélgettem, talán Hegedűs Gézával – emlékezett 1989-ben Abody Béla –, aki azt mondta, ha ilyenek is aláírják, mindenki, akkor olyan, mintha nem lenne senki aláírva...” *Új Idő*, 1989. május, 6. o.

31 Vas István 1989-ben mondta Gyurkovics Tibornak: „Borzasztó... Semmire nem emlékszem... Nem hiszem, hogy engem megkérdeztek.. Aligha... Lehetetlennek tartom, hogy hozzájárultam volna... Ha láttam volna, mint ahogy nem láttam, nem merem volna tiltakozni ellene, hogy ne írják oda a nevemet... (...) A félelem emlékezete sem maradt bennem...” *Új Idő*, 1989. május, 6. o. Csoóri Sándor Borenich Péter kérésére idézte fel a harminchat éve történetet: „Nem emlékszem” – jelentette ki. Zsarolás vagy alku? *Népszabadság* 1993. január 23. 23. o. A legtöbb információ Borenich Péter rádióműsorából nyerhető, akinek több mint húsz író t sikerült megszólaltatnia. Zsarolás vagy alku? Kossuth Rádió *Kirakat c.* műsora, 1993. január 17. A Rádió Archívumában nyilvántartási száma: A 661311, részlete megjelent a *Népszabadság* 1993. január 23-i számában. Kötetben: Borenich Péter: *A Kádár-villa titka*. Bp. Scriptor Kiadó, 1995. 113–131. Lásd

A börtönben lévő írók, újságírók keveset tudhattak a külvilágról. Kihallgatóik azért is, hogy megtörjék őket, megmutatták nekik az ENSZ-bizottság jelentése ellen tiltakozók listáját. A várt hatás nem is maradt el. A perükre várók mélységesen elkeseredtek amiatt, hogy legközelebbi harcostársaik is cserbenhagyták őket.

Lőcsei Pál részletesen ír V. Gy. – Virág György vizsgálótiszt – alantas módszereiről. Lőcseit különösen az általa igen nagyra becsült Illyés Gyula aláírása rendítette meg. Lőcseinek 1963-ban alkalmuk volt megkérdezni Illyést, miért adta nevét az ENSZ-et megbélyegző tiltakozáshoz. Az író azt válaszolta, hogy csak két rossz közül választhatott. Azt ígérték neki (is), hogy aláírásáért cserébe könnyítenek a bebörtönzöttök sorsán. Ha megtagadja az aláírást, elszalaszt egy esetleges lehetőséget, ha teljesíti a kérést, elárulja a forradalmat. Arra azonban álmában sem gondolt, hogy aláírását a rabok megtörésére is felhasználhatják.³²

Egy másik bebörtönzött, Karátson Gábor így emlékezik: „...az íróknak azt a siralmas nyilatkozatát... kéjjel ismertették velünk, és az nagyon-nagyon rossz volt, egyszerűen iszonytató. Pláne nekünk, akik még majdnem gyerekek voltunk, és a magyar írókra mint lángoszlopokra néztünk fel. Nem értettük, hogy miért teszik, az akasztásokat nem hiszem, hogy különösebben befolyásolták volna ezzel, azt meg végképp nem értettük, miért volna olyan nagy baj, ha még egy-két író becsuknak esetleg. Hogy miért más az, mintha villamosvezetők meg ápolónők ülnek. Megrendítő volt, iszonyú bukás, és én a mai napig úgy érzem, hogy valamiképp ebben a bukásban élünk. Mert az világos volt, hogy a túlerőnek engedni kell, hogy nagyon ugrálni nem lehet, de a passzív rezisztenciát azért már gyakorolták néhányszor Magyarországon. Hát nem olyan fontos, hogy bármi áron megjelenjenek a könyvek.”³³ Karátson egy későbbi interjúban így emlékezett: „Annak idején, huszonegy éves koromban rettenetesen – és akkor azt gondoltam: egész életemre – megsértődtem az újabb magyar irodalomra. Ötvenhét nyarán történt ez, amikor szinte az egész akkori Írószövetség (akikben addig én tényleg lángoszlopot láttam – Nemes Nagy, Ottlik, Mátyás és néhány más csodálvány kivételével – egy emberként írta alá azt a borzalmas, híres-hírhedtté vált »Nyilatkozatot«. Ez engem akkor – odabent a Fő utcában – annyira összetört, hogy

még: Gyurkovics Tibor: Mi ellen tiltakozott 216 magyar író 1957-ben? *Új Idő*, 1989. május, 4–8. o.; Abody Béla: Lista, több változatban *Új Idő*, 1989. július, 44. o.; V. Bálint Éva: Beszélgetés az 1957-es írói nyilatkozat körülményeiről. „A kollektív amnézia fátyla” (Beszélgetőtárs: Ständeisky Éva) H. Gy. (Hegyi Gyula): Egy fájdalmas névsor elé... *Magyar Hírlap*, 1991. október 22.; Kenedi János: Októberi rémálom. *Magyar Hírlap*, 1991. október 24.; Eörsi István: Mit állít Kenedi János? *Magyar Hírlap*, 1991. október 25.; Csurka István: Kenedi megint akciózik. *Új Magyarország*, 1991. október 29. Gyurkovics Tibor: 1956: tollal és fegyvertelenül. *Népszava*, 1992. október 24. Eörsi István: Megszólal a bűnös. *Népszabadság*, 1993. január 30.

32 Lőcsei Pál önéletrajzi visszaemlékezései – 1–3. Szembesítem egy tiltakozással – szembesülésem egy tiltakozóval. *Népszabadság*, 1993. november 2., 3., 4. sz.

33 „A vádlottak cselekedetei fiatalságukkal és műveltségükkel magyarázhatók...” Karátson Gáborral beszélget Szabényi Cecília. *Beszélő*, 1993. október 23. 31. o.

komolyan úgy éreztem: ezen a nyelven ezentúl csak hazudni lehet, nem érdemes rajta soha többé semmit sem írni.”³⁴

Eörsi István börtönéveire emlékező könyvében írja: „Ezt a szöveget nemcsak Németh László írta alá, hanem Illyés, Tamási Áron, Veres Péter, Kodolányi, Erdélyi, Sinka, Szabó Lőrinc, Kassák, Füst Milán, Juhász Ferenc, Csoóri, Pilinszky, Örkény, Vas, Weöres, továbbá a szabadlábbon lévő reformkommunisták vezérkara: Benjámin, Kónya, Kuczka, Tamási Lajos is, összesen százhetvenen. Az *Élet és Irodalom* szeptember 13-i számában még sokkal több név szerepel; az újoncok közül csak Nagy Lászlót és Abody Bélát említem meg, őket úgy látszik, később érték el vagy győzték meg. Közben javában folytak az akasztások. Első hónapomat töltöttem akkor Nosztrán, egy imperialistát sem láttam ott, kivert fogú bányászfiút viszont annál többet. Ítélni nincs jogom, hiszen én ültem még... Különben sem tudom az aláírók indítékait rekonstruálni, mert a még élő aláírók, sőt a listán nem szereplők sem emlékeznek semmire. Az ügyre a kollektív amnézia fátyla borul.”³⁵

Déry reagálásáról egy korabeli besúgójelentésből tudunk. Az író ekkor már több, mint négy hónapja volt vizsgálati fogoly. A tiltakozó kampányról minden valószínűség szerint ő is a kihallgatótisztól szerzett tudomást. „Az írók... nyilatkozatáról – írja a zárkaügynök – [Déry] véleménye az alábbi: ...Kizárólag az ő barátai csinálták, embermentés, az ő megmentése céljából, hogy legyen nekik talajuk a kormányhoz, a párthoz fordulni, hogy ő kegyelmei kapjon. Szerinte az ő számára ez nagy segítség, mivel szerinte a kormány, habár biztos, hogy feltétel nélkül tárgyal az írókkal, de mégis tárgyal, a kapu most már kinyílt, és nyitva is marad barátai számára, és így az ő számára is. Másik lehetőségként figyelembe veszi azt, hogy esetleg a kormány, miután az írók mellé álltak, példát fog statuálni éppen rajtuk keresztül. Hozzátette, feltéve, ha Moszkva beleszól. Máskülönben az a meggyőződése, hogy körülötte forog a világ. A párt, a kormány sokat foglalkozik [azzal], hogy vele mit csináljon. Ahogy ő mondja: mégiscsak nagy ember voltam, ismernek a világon mindenütt, főleg Nyugaton, és a kommunistáknak nem mindegy, hogy a Nyugat mit mond.”³⁶

Az aláírók motivációi paradox módon az emigráns írók lapjából, a Londonban megjelenő *Irodalmi Újságból*³⁷ érthetőek meg leginkább: a forradalom hívei csalódtak a Nyugaton, csalódtak az ENSZ-ben. A kilátástalanság érzése 1957 elejétől fokozódott bennük: a „magyar tragédia” nem foglalkoztatta többé a „szabad világot”.³⁸

Az ENSZ június közepén nyilvánosságra került – szocialista országokban csak bírált – jelentése sem feleltethette a keserű valóságot: a nagyhatalmaknak nem érde-

34 „Én igazából jajgatni akarok vagy kiabálni” Karátson Gáborral beszélget Szántó F. István. *Magyar Napló*, 1994. július 8. 26. o.

35 Eörsi István: *Emlékezés a régi szép időkre*. Napra-forgó kft. 1988. 156. o.

36 Belügyminisztérium Történelmi Irattár (BMTI) 150 393/6 1957. szeptember 10-i jel. A Déry által mondottak a börtönpszichózis jellegzetes illusztrációi.

37 Kiadja: a Magyar Írók Szövetsége Külföldön. Felelős szerkesztő: Faludy György, szerk. biz: Aczél Tamás, Cs. Szabó László, Enczi Endre, Kovács Imre, Pálóczi-Horváth György, Szabó Zoltán, Vámos Imre.

38 A magyarországi helyzet értékeléséről bővebben lásd: Rainer M. János: Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország. 1957–1973. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 95–99. o.

kük a szovjet érdekszféra megbontása. „Az utólagos megbélyegzések – olvasható az *Irodalmi Újság* szeptember 15-i számának vezércikkében – már mindenesetre kevesebbet jelentenek: akkor lett volna jó segíteni, amikor még nem volt késő. Az nem megy a fejünkbe: miért lehetett Szuezi ügyében összehívni a közgyűlést, és Magyarországi ügyében miért csak a Biztonsági Tanácsot, ahol a Szovjetunióknak vétő-joga van? Az nem megy a fejünkbe, hogy miért kell Angliának és Franciaországnak engedelmessé válni az ENSZ-döntéseknek, és miért fűthet rájuk a Szovjetunió?”³⁹ Az MSZMP vezetői a tömegek fásultságából is a hasznot tudták húzni: „Kádárék – olvassuk ugyanott – több ezer gyűlést rendeztek és több százezer aláírást gyűjtöttek össze. Miért írták alá az emberek az úgynevezett tiltakozásokat? Találón mondta egyikük: »Még a Békekölcsönjegyzést is aláírtam, pedig azért fizetni is kellett...« (...) ...az emberek aláírják a »tiltakozást«, a kényszer miatt is és csalódottságból is, mert nem remélnék sokat az ENSZ-től. És aláírják az írók is, hiszen – Illyés szavával – »hol zsarnokság van, minden hiába«, – és azért is, mert ők sem érzik, hogy az ENSZ-közgyűlés változtat a nemzet sorsán.”

Másfél hónappal később a lap szerkesztőbizottsági tagja, az 1948-tól emigrációban élő Vámos Imre értékelte az írók csatlakozását. Fel sem merült benne az aláírások hamisításának lehetősége. Úgy vélte – s ez naivitásra vagy Kádár-pártiságra vall –, hogy az írók maguk fogalmazták a nyilatkozat szövegét, amelyet „hitelesnek” tart. „Ez a szöveg nemcsak tartalma miatt kelthet feltűnést; első eset nyolc hónap óta, hogy demonstratív módon szólaltak meg a hazai írók. S ezt az eseményt nem lehet elűzni csupán azzal, »hol zsarnokság van, ott minden hiába«. Persze, ahol zsarnokság van, ott sok mindent alá lehet írni emberekkel – a magyar írók nyolc hónapon át mégsem írtak alá semmi alku-egyezményt (...) ...nekünk megértéssel és megbecsüléssel kell fogadnunk minden olyan törekvést, amely kivezető utat keres a mai kétségbeesett helyzetből. A magyar írók több évszázad óta egyébről sem tettek bizonyosságot, mint hogy egyek ezzel a néppel. Szavukban különösen most nincs okunk kételkedni, a magára hagyott szabadságharc után.”⁴⁰ Neki is az volt a véleménye, hogy a „világ bámulatosan lomha lelkiismerete” miatt a passzív rezisztencia értelmetlenné vált: „Az otthonmaradottak... a maguk erejére és gyengeségére vannak utalva, sorsukat önmaguknak kell alakítaniuk, az adott helyzetnek megfelelően, ha nem akarnak ismét hamis káprázatok áldozataivá válni. (...) A tétlen tiltakozás és a negatív tagadás nem lehet tartósan záloga egy egész nép vértanúságának. Meg kell találni a gyógyítás módjait, vissza kell adni a magyarságnak jövőjébe és Európába vetett hitét.”⁴¹

A hatalom képviselői joggal tarthatták politikájuk sikerének az írók (és más értelmiségiek) tiltakozását. A csatlakozás a felülről inspirált és szervezett tiltakozáshoz rendszertámogató gesztus volt, s ezen az aláírók motivációja sem módosít lényegesen. A kádári politika támogatói közül sokan a megváltozott közvélemény nyomásának tulajdonították a sikert, a konszolidációs folyamat betetőzésének, amelynek első álló-

39 M.T.: Nem elég! In: *Irodalmi Újság*. Első kötet, reprint. Bethlen Gábor Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1991.

A további *Irodalmi Újság*-idézetek is ebből a kiadványból valók.

40 Vámos Imre: A magyar írók tiltakozása. *Irodalmi Újság* (London), 1957. október 23. 10. o.

41 Uo.

mása szerintük a május 1-jei budapesti felvonulás volt.⁴² A kora Kádár-korszak hírhedt publicistája, Mesterházi Lajos úgy ítélte el az ENSZ-bizottság jelentését, hogy olvasói nem ellenőrizhették állításait, hiszen a jelentést Magyarországon nem publikálták. Utalt azokra a külföldi feltételezésekre, amelyek erőszakot gyanítottak az akció mögött.⁴³ „Aki a magyar írókat ismeri – írja Mesterházi –, csak legyint az ilyen ostobaságra.” A cikkíró a pártirányvonalnak megfelelően az egységes fellépésre tette a hangsúlyt, éreztetve, hogy a „megtévedt” írók aláírásukkal mintegy felmentették magukat hibáik alól. Szerinte a tiltakozást aláírók nagy száma azt bizonyítja, hogy az „ellenforradalom és az imperializmus” nem számíthat a magyar írókra. Választ keresett arra a kérdésre, hogy mi motiválhatta az írókat. Írásából árad a népi írók elleni indulat: „Vannak az írók közt nem kevesen, akikben megüledett a nacionalizmus, mindaz, amit mi »narodnyik«-ideológiának szoktunk hívni: a már-már »paranoid« kismemzeti fájdalom és önérzet. Náluk a tiltakozás hangszúlya azon van: hagyjanak minket békén, a mi gondunk a mi dolgunk, majd megoldjuk mi! Vannak – folytatja –, akiket talán nem is annyira a belső megszilárdulás politikai tartalma, mint inkább maga a társadalmi jelenség, a konszolidáció féltése hoz velünk egy táborba.”⁴⁴ Egy másik cikkében „kiábrándult nyugatbarátokról” ír, akik számos kérdésben szembenállnak a Kádár-kormánnyal, de a forradalmat cserbenhagyó Nyugatnak nem tudnak megbocsájtani. Az idetartozó „ellenünk is aláírna még egyet és mást, de ebben a kérdésben mégis velünk együtt ír alá”.⁴⁵ Megállapításai nem nélkülözik a reális helyzet-megítélés elemeit.

A párt központi lapjának belső vezércikke szerint a tiltakozó kampány sikerét a megélenkült irodalmi élet igazolja leginkább: a könyvkiadókhöz, az induló szépirodalmi folyóirathoz tömegével érkeznek kéziratok. A közhangulat változása mozdította ki a szellem embereit a holtpontról, véli a cikk ismeretlen szerzője, s vállveregetően hozzáfűzi: az írók „végre a helyes úton indultak el”, a „lojalitás”, ha úgy tetszik a „kollaborálás” irányába.⁴⁶

42 „Budapest egészséges, életerős korban levő lakosságának több mint fele nemcsak kivonult a május 1-i nagygyűlésre, hanem a szemerkélő esőben mindvégig ott is maradt” – írja például Mesterházi Lajos. A közvélemény változásai. Népszabadság, 1957. szeptember 10. 3. o.

43 Ezek ismertetését lásd.: Egy tiltakozás visszhangja. *Irodalmi Újság*, London, 1957. október 23. 2. o. („Az *Express* című hetilap – olvasható az ismertetésben – »megrázó dokumentumnak« nevezi a magyar írók tiltakozását. Megrázónak, hiszen éppen azoknak kellett kompromisszumot kötniük a Kádár-rezsimmel, akik a legméltóbban képviselték a magyar öntudatot. A tiltakozást... minden valószínűség szerint a politikai rendőrség irodalmi tanácsadói sugalmazták. Az írók legjobbjai eredményes védekezésnek szánták ezt az üldöztetés ellen. Senki sem vonja ki magát, mindenki aláír, jobban mondva: senki sem hívja ki maga ellen a politikai rendőrség figyelmét. A tiltakozás úgysem kelt semmiféle hatást Magyarországon.”); Palkó Ferenc: Nem volt erőszak? Uo. 10. o. Palkó a *Le Monde* és a *France Observateur* reagálását idézte.

44 Egység és vita. *Élet és Irodalom*, 1957. szeptember 13.

45 Mesterházi Lajos: A közvélemény változásai. *Népszabadság*, 1957. szeptember 10. 3. o.

46 A helyes úton. *Népszabadság*, 1957. szeptember 29. 11. o.

Az Irodalmi Tanács szeptember végi ülésén Aczél György miniszterhelyettes, valamint Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője érintette az ENSZ ötös bizottságának jelentése elleni akciót. Aczél Tamási Áron aláírásának jelentőségét méltatta, Köpeczi a csatlakozók indítékairól beszélt: „Mióta az írók a nyilatkozatot aláírták, ostromolják a Kiadói Főigazgatóságot. Egyesek ezt az aláírást úgy értelmezik, mint belépőt a pénzszerzésre. Lapoktól is felkeresték a Főigazgatóságot azzal, hogy mivel járul hozzá az irodalmi egység megteremtéséhez. A Főigazgatóság véleménye az, hogy a könyvkiadás eddig is türelmes volt, működési köre igen széles van megállapítva úgy, hogy semmiféle revízióra ezen felül nincs szükség” – tette hozzá a győztesek cinizmusával, hiszen a publikációs lehetőségek korántsem voltak ideálisak.⁴⁷

A hatalom véleményét az írók csatlakozásáról jól summázza Mesterházi Lajos elemzése, amelyet a forradalmat közvetlenül követő évek talán legfoglalkoztatottabb publicistája a pártközpont számára készített: „Ami a párton kívüli csoportokat illeti, mindenekelőtt a szervezett ellenzéki egységet kellett szétvernünk, s azt az ideológiai bázist, amelyen ez nyugodott. A tavaszi és nyári hónapokban ismételt megbeszélések és viták folytak egyes írókkal és írók egyes csoportjaival. Sikerült is egész sor kérdésben közeledést elérnünk, aminek nagyjából megfogalmazását adta az ötös bizottsági jelentés elleni tiltakozás szövege. Ennek a kiállásnak mind belföldön, mind külföldön nagy volt a hatása. Bizonyos fokig fordulatot jelentett az írók magatartásában és megítélésében egyaránt. Segített eloszlatni azokat a szektás előítéleteket, amelyek az írókkal kapcsolatban éltek, és szertefoszlatta a reakciónak azokat a vérmes reményeit, amelyet az írók hallgatásához, legendás »ellenállásához« fűztek. (...) Az aláírást megelőző agitációs kampány aránylag gyors eredményt hozott: partnereink matthelyzetben voltak. Eddig lehetett hallgatni, vagy szűk körben nyilatkozni, most a hallgatásnak nem volt tovább erkölcsi alapja. (...) Az egységes aláírásban mindenekelőtt az eredményt kell látnunk. Hiba volna azonban, ha elfelejtenénk az eredmények árnyékát. Az írók egy része bizonyos fokig megalkuvásnak érezte még a kiállást, magyarázkodni próbált a »közvélemény« előtt. (...) Az egységes kiállítás – folytatja az elemző – átmenetileg megszilárdította a csoportosulásokat és az egész rossz emlékéi íróegységet. Talán jobb lett volna az irodalmi élet újjárendezése szempontjából, ha a lappangó viták akkor kitörnek. Az aláírt szöveg sokat markolt. Ez részben hitelét csökkentette az akciónak, részben pedig a sok egyetértés mellett sok fenntartást is tartalmazott, amelyek megvitatása, feloldása így most nehezebb lesz.

Mindezek számbavételével az akció sikere, bármilyen »szenzációként« hatott is, csak féleredménynek tekinthető. Sokakban hamis illúziókat keltett. Az érdekeltek egy részében – átmenetileg – rossz szájzít hagyott vissza.

Kétségtelen viszont – és ennek az aláírás részben bizonyítéka, részben maga is eszköze volt – hogy az a szervezett ellenzéki magatartás mégiscsak megszűnt. Megszűnt intézményeinknek és lapjainknak bojkottálása. Az átmeneti megtorpanás és visszavonulás után meggyorsult a lelkiismeret-vizsgálat és önbírálat folyamata egész sor vezető írónál. (Jellemző a helyzet alakulására, hogy a párton kívüli írók szinte

47 MOL XIX-J-4 aaa 54. d. Aczél György iratai.

megrendülés nélkül vették tudomásul a Déry-perben hozott, vártnál szigorúbb ítéletet: valamiféle »ellenreakcióra« még csak kísérlet sem történt.)⁴⁸

Az MSZMP vezetők elérték, amit kívántak: az írók elfogadták a forradalom levezése után kialakult viszonyokat. Azzal, hogy az írók túlnyomó többsége aláírta az ENSZ-jelentés elleni tiltakozó ívet, a „párt és a kormány” ország-világ előtt deklarálhatta: immár a korábban lázongó írók is lojálisak iránta. Talán ezért nem lehet megtalálni sehol az eredeti aláírásokat: a győző – úgy tűnik – „nagylelkű” volt: talán el sem küldte az ENSZ-hez, megsemmisítette az eredeti aláírásokat, nehogy az utókor szemükre hányhassa behódolásukat. Ez persze merő feltételezés. Valószínűbb, hogy hanyagságból veszett nyoma az aláíróknek: az újságban megjelent a névsor, így nem fűződött semmi manipulációs érdek őrzésükhöz.⁴⁹

Elárulták-e a tiltakozáshoz nevüket adók a forradalmat?

„Valami visszavonhatatlan történt – jelenti ki az aláírásokat értékelve Eörsi István –, az ország 1956-ban elismert szellemi vezetői megalázó módon és együttesen bedobták a törülközőt.” Csurka István kevésbé szigorú: „Az emberekben feltámadt az életösztön, és az életösztön nem mindig az erkölcs és a gerinc tartását, nyomvonalát követi...” Csoóri Sándor történelmileg igazolható magyarázatot keres Illyés Gyula és Németh László aláírására. Ők, akik „öt-hat világégest végigélt” nemzedék tagjai voltak „úgy gondolták – véli Csoóri –, hogy úgylát a nagypolitika dönti el végső soron, hogy mi történik Magyarországgal, hogy ők igazában csak egy olyan helyzetet tudnak teremteni, amelyikben alku révén természetesen, kiegyezés révén – de egy másfajta élet indulhat el, amelyik az itt lakók java részének próbál valamilyen életfeltételeket teremteni. Ez nem a szigorú erkölcs világába tartozik, ez a politikai alkuk világába tartozik természetesen, s azt, hogy ezt írók követték el, ez nagyon nehezen feldolgozható az irodalom számára”.⁵⁰

E három utólagos reagálás – mindhárman 1993-ban nyilvánítottak véleményt – különbözőségét a nyilatkozók 1957-es helyzete is magyarázza: Eörsi börtönben ült, Csurkát internálták. Csoóri és az általa említett két író személyi szabadsága megvolt ugyan, nyugalmuk azonban annál kevésbé. Állandó döntéskényszernek voltak kitéve: fogadják-e el, vagy utasítsák vissza a hatalom ajánlatait (a kitüntetést, a publikálási lehetőséget), reagáljanak-e az atrocitásokra? Amikor nevüket adták a tiltakozáshoz: döntöttek, ha sokan kénytelen-kelletlen is. Döntésükkel – s ezt semmiféle utólagos magyarázat sem másíthatja meg – Kádárakat legitimálták. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy elhatárolódtak a forradalomtól: hallgattak róla, a tudatuk alá szorították. S ez sem volt Kádárak ellenére. A kínos szituációt feledtetendő borult évtizedekre „a kollektív amnézia fátyla” (Eörsi István) a tiltakozó ív aláírásának körülményeire.

48 MOL XIX-J-aaa 54. d. Mesterházi Lajos: November 4. után. [Dátum nélkül.] Lásd még: Irodalmi proletárdiktatúrát. Mesterházi Lajos elaborátuma az irodalomról 1957-ben. Közli: Cseh Gergő és Pór Edit. *Kritika*, 1993. augusztus, 15. o.

49 Az eredeti aláírásoknak magyarországi levéltárakban még senki sem akadt nyomára. Diplomataik, történészek próbálkoztak(nak) azzal, hogy az eredeti aláírásokat tartalmazó ívet az ENSZ iratai között megtalálják. Sikertelenül.

50 Zsarolás vagy alku? *Népszabadság*, 1993. január 23. 23. o.

Ugyanakkor érthető a megtorlás áldozatainak felháborodása, fájdalma is: a „kintiek” valóban cserbenhagyták őket, még akkor is, ha aláírásukkal ellenkező volt a szándékuk. A szabadságuktól megfosztottakat ekkor érte egy újabb veszteség: az írók tiltakozása a szolidaritás tudatától fosztotta meg őket. S a trauma annál is súlyosabb volt, mivel ezt a csapást nem ellenfeleik, hanem barátaik, írótársaik mérték rájuk.

A írók és a hatalom közötti megegyezésnek, mint minden kényszerű egyezésnek, negatív és pozitív következményei lettek. S mint minden alkuszituációban, itt is általában az erősebb – ez esetben az MSZMP – akarata érvényesült. Sok író mély csalódást érzett, amikor „behódolásuk” után sem változott letartóztatott társaik helyzete: folyt az íróperek előkészítése, majd rövidesen a tárgyalásokra is sor került, s súlyosan elmarasztaló ítéletek születtek. Megindult viszont az új irodalmi folyóirat, a *Kortárs*, s fokozatosan bealkonyult a szektás-balos irányvonal követőinek.

AZ „IRODALMI EGYSÉG” FOLYÓIRATA

Az „irodalmi egység” folyóiratának a pártállam kulturális irányítói a *Kortársat* tekintették, azt a folyóiratot, amelynek megjelenését ószre kellett halasztaniuk; korábban mind a hatalmon lévőknek, mind az íróknak komoly fenntartásaik voltak egymással szemben. A feszültséget főként az írók kompromisszumkészsége oldotta: mindenképp az ENSZ elleni kampányban való részvételük.

1957 őszén három országos irodalmi lap jelent meg: a *Kortárs* (az egyetlen magyar irodalmi havilap), a *Nagyvilág* (világirodalmi folyóirat) és az *Élet és Irodalom* (kétheti, majd hetilap). Az év tavaszán indult ÉS⁵¹ nem csupán irodalmi orgánium volt, hanem a kulturális irányítás szócsöve is. Merev, rigorózus, olykor a hivatalos vonaltól balra elhajló szerkesztőség állt az élén. A szerkesztőbizottság abból a viszonylag szűk alkotói körből került ki, amelynek tagjai 1957 elején a hatalom mellé álltak, s csaknem minden irodalommal foglalkozó testületben helyet kaptak (Fodor József, Goda Gábor, Illés Béla, Rideg Sándor, Sándor Kálmán, Tolnai Gábor).

A *Kortárs* első száma szeptemberben került ki a nyomdából. A Rákosi-rendszert is gátlástalanul kiszolgáló Darvas József és Tolnai Gábor szerkesztették. Mindketten tagjai voltak az MSZMP-nek.⁵²

Az irodalom pártirányítói elsősorban azokra a kommunista írókra számítottak, akik nem léptek be ugyan az MSZMP-be, de a szocializmus melletti elkötelezettségük közismert volt. A Nagy Imre-kormány hívei voltak, de a forradalom alatt – egy-két kivétellel (Erdei Sándor, Kuczka Péter) – nem tartoztak a legaktívabbak közé. A nyil-

51 A korabeli pesti szólás szerint a lapban nem volt sem „élet”, sem „irodalom”, csak „és”. A lapot indulása után ÉS-nek gúnyolták, amely becenévként az azóta eltelt évtizedekben is megmaradt.

52 A belső munkatársak közül még Vaád Ferenc és Diószegi András voltak kommunista párttagok. Rajtuk kívül még Simon István, Szeberényi Lehel és B. Nagy László dolgoztak a szerkesztőségben. MOL 288. fond 33. cs. (1957) 25. ó. e. 16. o. 1957. augusztus elején a szerkesztőbizottságba az Irodalmi Tanács Darvason és Tolnain kívül a következőket javasolta: Simon István, Oravecz Paula, Lengyel József, Benjámin László, Németh László, Illés Béla. MOL 288. fond 5. cs. 38. ó. e. 54. o. A folyóirat 10 000 példánnyal indult, 1958-ban hatezer példányban jelent meg.

vánosság előtti megjelenésüket a párt önbírálathoz és hűségnyilatkozathoz kötötte. 1957 tavaszán a „volt kommunista írók” (Kállai Gyula elnevezése) még némileg ellenálltak. „Néhány hónappal ezelőtt – panaszkolta Kállai Gyula egy augusztus elején kelt pártiratban – ez a csoport kollektív nyilatkozatot készített, amelyet nem tartottunk kielégítőnek. Most egy újabbat készítették, ebben már van némi önbírálat és elhatárolódás a disszidált íróktól. Ez már tárgyalási alap lehet.”⁵³

Kállai feltehetően arra az 1957. júniusi keltezésű nyilatkozattervezetre utalt, melynek címe: *Az emberi reménységért*.⁵⁴ „A külföldre menekültek között azonban vannak törtetők, bérencek és vérre szomjúzók is. Olyanok, akik gyökértelenségükben, gonoszságukban vagy elvakultságukban a szocializmusra szórt hazugságok, a nép ellen fenekedő érdekek szószólóivá váltak” – olvasható benne az emigránsokról.

A tervezet gondolatmenete, egyes szófordulatai a *Kortárs*ban megjelent írói nyilatkozatból ismerősek, de az előzetes variáció terjengősebb, patetikusabb.⁵⁵ A tervezetben benne rejlik a hatalom – és így közvetve a forradalom alatti Kádár János – kritikája is.⁵⁶ A megjelent írói nyilatkozat ellenben azt sugallja, hogy az írók forradalom előtti reformkezdeményezései egybeestek a „párt” szándékaival. Ezáltal az október 23-a előtti időszak mintegy „megszelídült”, és vállalhatóvá vált. Az aláírók ugyanakkor „a császárnak is megadták, ami a császáré”: elismerték a párt mindenkori irányító szerepét.⁵⁷

Az írói nyilatkozat levél formájában jelent meg a *Kortárs* első számában. Hatan írták alá: Benjámin László, Erdei Sándor, Kónya Lajos, Örkény István, Sipos Gyula, Tamási Lajos. Az 1953 utáni reformfolyamatban, valamint a forradalomban és az ellenállásban szerepet játszó, de a letartóztatást egy kivétellel⁵⁸ „megúszó” írók erőltetett önkritikájukban a pártdogmát ismételték: „de mi – ugyancsak a magunk kárán – megtanultuk, hogy az író a valóságban csak mint egy történelmileg meghatározott társadalom valamelyik haladó osztályának írója mondhat igazat az életről, s osztályá fiaként lehet csak az egész nemzet szószólója.” Az eseményekért – amelyeket nem

53 MOL 288. fond 5. cs. 38. ő. e. 50. o.

54 Az aláírásokat nem tartalmazó gépelt szöveget Kuczka Péter bocsájtotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok köszönetet.

55 „Érezzük az októberi tragédia ránk háruló felelősségét is. A halottak emléke, a szenvedések emléke, a világgá futott kétszázézer magyar sorsa kegyetlen történelmi lecke. Minden hazáját szerető magyarnak tanulnia kell belőle. Kétszeresen tanulnia kell az írónak és százszeresen annak az írónak, akit a szocialista emberség hite éltet.”

56 „Gyöttrődve láttuk az októberi napokban, hogy a tehetetlenné vált párt- és államvezetés nem tud megújodva élére állni a tömegek megmozdulásának. Nem tudja a bizonytalansággal, demagógiával és ellenséges propagandával szemben tömeghatású programmá fogalmazni azt, ami abban az időben igazi célja, érdeke és lehetősége lett volna népünknek.”

57 „S bár az október előtti korszak kártékony módszerei ellen, a párt önbírálata és útmutatása alapján, ha későn is, mi kommunista írók vettük föl elsők között a nyílt harcot...” A „Kortárs” szerkesztőségének. *Kortárs*, 1957. szeptember. A további idézetek is innen.

58 Tamási Lajost lefoglalták, de Kállai Gyula közbenjárására rövid idő elteltével szabadlábra került.

minősítettek – azokat tették felelőssé, akik törekvéseiket szándékosan félreértelmezték. Hangsúlyozott antisztálinizmusuk ugyanakkor a forradalomtól való elhatárolódásként is értelmezhető: „Nem abban hibáztunk, hogy a bűnösök helyett is bűnösnek éreztük magunkat. Az sem volt hiba, hogy legszenvedélyesebb ütéseinket a dogmára irányítottuk. De voltak és vannak, akik a mi harcunktól egészen más eredményt reméltek, akik a szocializmus összeomlását, a kapitalizmus restaurációját várták Magyarországon s azt hitték, hogy a mi fegyvereink is az ő céljukhoz szolgálnak eszközül.”

Az emigráltak differenciált megítélésére törekedtek: „Aki közülük élni, dolgozni akar és tud, annak haza kell jönnie. De akik a menekülést felcserélték ellenséges érdekek nyilvánvaló kiszolgálásával, s különösen, akik népünk tragédiáját is egyéni érvényesülésükre használják, azokról mindössze ennyi a mondanivalónk: idegenekké váltak számunkra is.”⁵⁹

A *Kortárs* szerkesztősege a levélhez elégedetlenségének hangot adó megjegyzést fűzött: „A levél azon részeit, amelyekben egyértelmű határozottsággal foglalnak állást, helyesléssel fogadjuk. De azokkal a szavaikkal, amelyekben az elmúlt három-négy esztendőben, s közvetlenül az ellenforradalom előtti hónapokban kifejtett tevékenységüket és magatartásukat »magyarázni« igyekeznek – nem érthetünk egyet...”

Egy korabeli kommentár szerint „a levél írói kicsit könnyedén fogták fel a purgatóriumot”.⁶⁰ A kikényszerített bűnbánat – nem létező bűnök miatt – valóban semmitmondóra sikerült. Úgy látszik, Kállaiékat annyira hajtotta a konszolidáció látványos demonstrálásának vágya, hogy beleegyeztek a vérszegény szöveg közlésébe.

A *Kortárs* első számában megjelent szépirodalmi alkotások fogékony szerkesztői szemléletmódról tanúskodnak. A folyóirat közli Fejes Endre, Féja Géza, Illés Béla, Kassák Lajos, Mesterházi Lajos, Palotai Boris, Tamási Áron és Thury Zsuzsa elbeszéléseit. A versek között is az átlagon felüli a színvonalas alkotás.

Az első számban jelent meg Sarkadi Imre tanulmánya Móricz Zsigmondról és Németh László Magyar műhely című írása, amely közlésre elfogadott tanulmánykötete bevezetője volt. Az illetékeseket megrémítette saját engedékenyséjük: a folyóirat megjelenésével egy időben bíráló cikket írtak az *Élet és Irodalom*ba. Kis Tamás, a hetilap egyik legmerevebb, legdogmatikusabb kritikusa egyetértően idézte a *Kortárs* szerkesztői beköszöntőjét: a folyóirat az írói összefogást „a szocializmus, a párt, a proletár nemzetköziség zászlaja alatt” kívánja megvalósítani. Úgy vélte, az első számban ketten veszélyeztetik a fenti célkitűzést: Sarkadi, aki a Móricz Zsigmond-i teljes-

59 Ignóus Pál, aki az *Irodalmi Újság* augusztus 1-jei számában még megértő iróniával biztatta az otthoniakat, hogy maguk és családjuk mentése érdekében határolják el magukat a rájuk hivatkozó emigránsoktól – „A madár olykor azt üzeni fiaihoz, hogy mentsék meg életüket, és ha lehet, a családi fészek biztonságát. E pillanatban ennél sürgősebb teendőjük nincs: eléggé megtépázták már őket. Fiaim, csak nyilatkozzatok...”, – a *Kortárs*ban megjelent írói nyilatkozatot már némi malíciával kommentálta: „Ezt a nyilatkozatot nem kifogásoljuk. (...) még csak azt sem állítjuk, hogy a nyilatkozat nem őszinte; csak azt, hogy sajnos, nem győződhetünk meg arról, őszinte-e. Majd ha helyreáll a sajtószabadság Magyarországon, meggyőződhetünk róla s megvitathatjuk, ami a nyilatkozatban megvitatásra érdemes.” *Irodalmi Újság*, 1957. október 23.

60 Kis Tamás: *Kortárs. Élet és Irodalom*, 1957. szeptember 20.

ség kiemelésével lebecsüli a szocialista irodalmat és Németh László, akiben ideológiai vetélytársat gyanított.⁶¹ A Kádár-kormányzatot balról támogató kritikus attól tartott – nem alaptalanul –, hogy a népi ideológia továbbra is népszerű egyes mérvadó értelmi-ségi körökben.

A szeptemberi *Kortárs* kedvenc hivatkozási példája lett az ideológiai szigorúság megrögzött kommunista híveinek.

Az első számokban még akadtak vitát kiváltó írások. Erdei Sándor Szabó Dezsőről írt tanulmánya különösen nagy vihart kavart.

Erdeit még 1956 előtt felkérték arra, hogy állítson össze egy válogatást Szabó Dezső elbeszéléseiből, és írjon hozzá előszót. (Erdei Sándor, akire nagy hatással voltak Szabó Dezső művei, szívesen vállalta a feladatot. A kötet 1956 októberéig nem jelent meg, a szerződést a Szépirodalmi Kiadó 1957-ben sem bontotta fel. Erdei a *Kortárs* szerkesztőinek kérésére 1957 őszén adta oda közlésre a némileg megrövidített bevezetőt, amelyet a *Kortárs* 1958. januári száma közölt. Ekkorra már a kiadó elállt a kötet megjelentetésétől. A folyóirat szerkesztői Erdei írásához azt a megjegyzést fűzték, hogy a tanulmány a Szabó Dezső-kötet előszavaként hamarosan megjelenik. Hozzá tették, hogy Erdei írását vitacikknek szánják.)

Erdei Sándor a kommunista reformellenzék szemszögéből értékelte Szabó Dezsőt, akinek erényeire és hibáira egyaránt kitért. Önkritikusan állapította meg, hogy „1948 körül a figyelmünk [ti. a kommunistáké] elhajolt az épülő élettől, és mind rohamosabban csak a világnézeti állványok építésére kezdett irányulni. S figyelmünk eltévedése egyáltalán nem afféle filozófiai vagy esztétikai bűn volt. (...) A belenyugvás Szabó Dezső teljes elítélésébe csak egyik tünete volt a heveny kórságnak, mely akkoriban kezdett erőt venni rajtunk. Esküdünk a népre, munkásokra, parasztokra, de közben dobhártyánk nem rezdült a nép lélegzetvételére, szemünket rózsaszínű köd szigetelte el az élet valóságos kínjainak látásától.”

Erdei írása akkor jelent meg, amikor újra felerősödtek a revizionista kommunisták és a népi írók elleni hangok. A művelődésügyi miniszter helyettese, a dogmatikus filozófus Szigeti József A nemzeti kommunizmus őskeresése című írásában azzal vádolta Nagy Imre híveit, „a marxizmus kispolgári revizionista elferdítőit”, hogy 1956-ban elárulták a munkásosztályt, s az „imperialista burzsoázia” hívéül szegődtek. A „nemzeti kommunisták” fő bűne, hogy „elébe helyezik a nemzeti formát az osztálytartalomnak, a nemzeti kérdést az osztályharcnak, s még a proletár nemzetköziségben is a nemzeti függetlenség sérelmét látják”. Szigeti szerint a „leninizmust lábbal tipró revizionisták” a nacionalisták „harmadik útjára” tértek. Elmarasztalta a *Kortársat* Erdei Sándor cikkének közlése miatt, amelyet „hazug politikai publicisztikának” nevezett.⁶² A cikk a Nagy Imre-per ideológiai megalapozása volt.

A *Kortárs* áprilisban szerkesztőségi cikkben reagált Szigeti írására. Írói – nyilván a mundér becsületét is védendő – nem tartották hibának Erdei tanulmányának közlését. Nem agyonhallgatni kell az ellenséges nézeteket, hanem vitázni kell velük: a Szabó Dezső-reneszánsz ellen – s a Németh László-reneszánsz ellen is – a marxista

61 Uo.

62 Szigeti József írása az *Élet és Irodalom* 1958. február 28-i számában jelent meg.

kritikának kell fellépnie, vélték a *Kortárs* szerkesztői. Ugyanakkor csatlakoztak az egyre szigorodó pártideológiához. Erdei Sándort amiatt rótták meg, hogy csak az 1948 utáni hibákról írt, s hallgatott a valódi bűnről, a „revizionizmus rombolásáról”. Erdei írása szerintük a „revizionista ideológia és a kispolgári nacionalizmus riasztó keveréke”.

HÁRMAS SZORÍTÁSBAN (IRODALMI TANÁCS, PÁRTKÖZPONT, MINISZTERIUM)

Az Írószövetség felszámolásával egy időben vetődött fel a pártközpontban az ötlet, hogy mintegy a szövetség pótlására és a kormány politikájának támogatására meghívott írókból Irodalmi Tanácsot kellene létrehozni.⁶³ A szervezést nehezítette, hogy az ismertebb írók visszautasították a felkérést. A hatalom elsősorban a népi írókra számított. Illyés Gyula még hajlott volna a részvételre, Németh László azonban nemet mondott. Végül Veres Péter sem vállalta a tanácstagságot. Németh a balatonfüredi szív-kórházból rezignáltan írta Veres Péternek: „A sorsot azonban nem szeretném kihívni. Nekem most az a legfontosabb, hogy egy-két művet befejezzem; borzasztó nehezre esik az írás, de mégis ez a legfontosabb most. Így is elég sok értékes időmet elvesztettem ezzel a forradalommal. Nem szeretném az amúgy is keserves munkát még hivatalos üldözéssel is kombinálni. A tanács meghíúsulását Gyula úgyis a nyakamba varrta (tizenkét éven át sosem kötötte magát hozzám, pedig egészséges voltam s ő elég sok dobogón ült) (...) A tanácsfelhívás meglepett. Két hónapon át a legnagyobb örültségbe hurcoltak barátaink; na jó, mondtam: ötszáz velszi bárd lángsírba akar menni, nem lenne szép, ha én, akinek úgyis meg kell hamarosan hálnom, ellenkeznek. De, hogy most, amikor az első rőzsenyaláb füstölögni kezd, egyszerre a véstörvényszék tagjai legyünk? Mert úgy tán megváltunk a lángsírbeli valakit? Ez úgy fest, mintha nem tudtuk volna, mit csinálunk.”⁶⁴ Lehet, hogy a népi írók közös megegyezés alapján utasították vissza a tagságot a szerveződő Irodalmi Tanácsban.⁶⁵

Az Irodalmi Tanács megalakítása vontatottan haladt. Még március közepén is feladatul szabta egy belső pártirat, hogy a „Művelődésügyi Minisztérium mellett megszervezendő április 15-ig az Irodalmi Tanács és a Művészeti Tanács”.⁶⁶ A tanács tagsága nehezen állt össze. Gyergyai Albert udvarias és távolságtartó levélben hátrította el a „megtisztelő” felkérést: „...az utolsó hónapok fejleményével is meglehetősen idege-

63 Az Irodalmi Tanács jegyzőkönyvei Aczél György kulturális miniszterhelyettes iratai között található. MOL XIX-J-4 aaa 49–54. d. A továbbiakban valamennyi külön nem jegyzetelt idézet innen származik.

64 A levél kelte: 1957. február 13. In: Füzi László: *Szerepek és lehetőségek*. Bp. Magvető Kiadó, 1990. 120. o.

65 Az első ülésre Bölöni Györgyöt, Fodor Józsefet, Földeák Jánost, Illés Bélát, Illyés Gyulát, Kardos Lászlót, Koczkás Sándort, Köpeczi Bélát, Máté Györgyöt, Németh Lászlót, Szauder Józsefet, Veres Pétert és Vértes Györgyöt hívták meg. A tanácsba meghívottak közül néhányan valamilyen ürüggyel kimentették magukat. Benkő Péter: *Az Írószövetség újjáalakulása és a népi írók*. *Múltunk*, 1991. 4. 58. o.

66 „Az irodalmi élet egyes kérdéseiről. Az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának előterjesztése.” 1957. márc. 14. MOL 288. fond 33. cs. (1957) 1. ő. e. 18–23. o. A dokumentumot más forrásból idézi: Huszár Tibor: *Mit ér a szellem, ha...* Bp. Szabad Tér Kiadó, 1990. 162. o.

nül s tájékozatlanul kellett szembeszállnom. Amellett habozó, aggályos és gyötrődő természetemmel régóta képtelennek érzem magam mindennemű bizottsági vagy szerkesztőségi munkára...” – írja többek között Kállai Gyulának.⁶⁷

A sajtó április végén adta tudtul az Irodalmi Tanács megalakulását a tagok névsorával együtt: Bölöni György, Fodor József, Földeák János, Goda Gábor, Gyergyai Albert, Illés Béla, Kárpáti Aurél, Köpeczi Béla, Sándor Kálmán, Szauder József és Tolnai Gábor.⁶⁸ Gyergyai lemondása elakadt valahol az információs csatornában, Illés Bélát pedig betették erősítésként.

A tanács működéséről szórványos adataink vannak. Április végén Kállai Gyula művelődésügyi miniszter⁶⁹ a leendő tanács néhány tagja előtt ismertette elképzeléseit: „Az Irodalmi Tanács feladata, hogy mint tanácsadó szerv támogassa a kormányt a magyar irodalom terén felmerülő elvi és gyakorlati intézkedések végrehajtásában. Az Irodalmi Tanács működése kiterjed az irodalommal összefüggő valamennyi művelődési területre: könyvkiadás, könyvterjesztés (belföld, külföld, könyvtárak), irodalmi lapok és folyóiratok, színházak, filmgyártás és a rádió műsorpolitikája, társadalmi szervezetek és tömegszervezetek irodalommal kapcsolatos tevékenysége, valamint a tankönyvkiadásnak a magyar irodalommal összefüggő kérdései. Ugyanakkor a művelődési miniszter a Magyar Népköztársaság Irodalmi Alapja hatáskörébe utalja az eddig ellátott feladatokon kívül az írók érdekvédelmét, szociális ügyeit, külföldi irodalmi szervezetekkel és írókkal való kapcsolatát.”

Az Irodalmi Tanáccsal kapcsolatos ügyeket április végétől Aczél György művelődésügyi miniszterhelyettes intézte. Aczél semmire sem becsülte az Irodalmi Tanácsot. Elégedetlen volt az összetételével és irodalompolitikai elképzeléseivel, valamint gyakorlati javaslataival is.

A tanácsnak eredetileg tizenöt tagja lett volna, de a keretet nem tudták betölteni. Az „eseményekben nem kompromittálódott” kommunista írók szívesen vállalták volna a tagságot, de a pártvezetés az irodalmi egység megteremtését várta a testülettől, s ők ezt csak akadályozták volna. Aczél György hovatovább értelmetlennek látta az Irodalmi Tanács létét. Egyre többször hiányzott az ülésekről, a tanács javaslatait, kéréseit elengedte a füle mellett. A sokadik sürgetés ellenére a minisztérium egyre halogatta a tanács szervezeti szabályzatának elkészítését. Hatásköri villongás is volt a minisztérium és a tanács között. Azt tervezték, hogy a minisztérium megszervezendő Irodalmi Osztálya a tanáccsal együtt irányítja majd az irodalmi életet a betiltott Írószövetség Bajza utcai épületében. A két szerv közötti állandó kapcsolatot a közös titkár biztosította volna. (Kezdetben Pándi Pál neve került szóba, majd Hegedűs Zoltán és Török Endréé. Aczél György azt válaszolta a javaslatokra, hogy „majd tájékozódik”.) A tervekben nem lett semmi. Az Irodalmi Osztály hosszú hónapokig nem alakult meg, s a minisztérium mindent megtett annak érdekében, hogy akadályozza az Irodalmi Tanács hivatásszerű működését. (Az anyagiakat szűkre szabta, nem adott elegendő

67 A levél kelte: 1957. április 21.

68 *Élet és Irodalom*, 1957. április 26. Az Irodalmi Tanácsban a felsoroltak közül néhányan szervezeteket – Irodalmi Alap, Kiadói Főigazgatóság, Magyar Irodalomtörténeti Társaság – képviseltek.

69 Március 5-én vette át hivatalát.

státust az adminisztratív teendők ellátására stb.) Ennek következtében minden lényeges ügyet Aczél György intézett, s még annyira sem becsülte az Irodalmi Tanácsot, hogy a testület hatáskörébe tartozó döntésekről értesítse a tanács tagjait.

Bevált-e az aczéli taktika a főként ortodox kommunistákból álló tanáccsal szemben? A minőség védelme, az irodalmi érték megbecsülése volt-e a miniszterhelyettes tetteinek mozgatórugója?⁷⁰ Igaz-e, hogy ő a magyar irodalom érdekében mellőzte a „dogmatikusok tanácsát”?

A tanács szuverén döntéshozó testületnek tartotta magát, s véleménye nem mindig egyezett a pártvezetők véleményével. Ez kényelmetlen és kellemetlen volt azok számára, akik mindent maguk szerettek intézni. Aczél György leginkább csak önmagára hallgatott: nehezen tűrte az ellenvéleményt. A tanács tagjai viszont úgy vélték, hogy ők Aczél Györgynél hivatottabbak irodalmi kérdésekben dönteni. Tolnai Gábor az Irodalmi Tanács május 14-i ülésén, amelyen Aczél György is jelen volt, a jegyzőkönyv szerint „aggályát fejezi ki, mert úgy érzi, az irodalom területén a főfunkciót az irodalmi osztály fogja betölteni és nem az Irodalmi Tanács. Ezt nehezményeznék, mert úgy gondolták, az Irodalmi Tanács főirányító szerv lesz átmenetileg az irodalom területén.” „A tanácsot olyan helyzetbe kell hozni – mondotta ugyanezen az ülésen Goda Gábor –, amelynek funkcionális lehetőségei minden bürokratizmustól mentesen kiterjednek az ország összes irodalommal kapcsolatos kérdéseire. A tanácsbeli funkció azt kell jelentse, hogy a tanács tagjai iránt a kormány azzal a bizalommal viseltessen, mint az iránt a funkcionárius iránt, akit egy hivatal vagy vállalat élére tesz. A tanács tagjai a nehéz napokban indították el azt a küzdelmet, amit nem támogatott mindenki.” Illés Béla „durván sértő tévedésnek” nevezte, hogy két író az előzetes felkérés ellenére nem hívtak meg az ülésre.

Az Irodalmi Tanács a nyilvánosság előtt is megkísérelte, hogy az általa képviselt ügy számára híveket szerezzen: vezércikkben mutatta be önmagát.⁷¹ Ebben „csupán” a „szocialista, népi demokratikus” államrend – tehát a november 4-e utáni hatalmi helyzet – támogatását várta el az íróktól. A június elején megjelent cikkben szó sem esik a proletárdiktatúráról, annál inkább a múlt szektás hibáiról. A tanács rágalomnak minősítette a róla terjesztett híreket, s nyitottnak, az értékek iránt fogékonyak vallotta magát: „Mindent, ami kultúrpolitikánkban, illetőleg irodalompolitikánkban e pillanatban történik – illetve még azt is, ami nem történik –, tájékozatlan szemlélők, vagy éppen a rosszindulatúak hajlamosak az Irodalmi Tanács számlájára írni. Az Irodalmi Tanács azonban egyelőre éppen csak hogy megkezdte működését. Néhányszor összeült tanácskozni, egy-két kérdésben elmondta véleményét, de még nem volt módja hatásosan belenyúlni kulturális életünkbe. Jól tudjuk, hogy munkájának eredményességét jelentősen elősegítené, ha a szilárd elvi politikát képviselő kommunista írók mellett részt vennének benne azok az útítársak, akik közül igen soknak tehetségét mi is értékeljük, és akik közül néhányan máris jelét adták annak, hogy a szocializmus építésével kapcsolatban álláspontjuk mind pozitívabbá válik.” (Értsd: megbékültek a

70 „A tanács úgy véli, hogy a Művelődésügyi Minisztérium az Irodalmi Tanácsot fumigálja” – olvasható az Irodalmi Tanács június 3-i ülésének jegyzőkönyvében.

71 A hallgató írók legendája és az Irodalmi Tanács. *Élet és Irodalom*, 1957. június 7.

forradalmat leverő rendszerrel.)⁷² A cikkből érződik a mellőzöttség miatti sértődöttség, ugyanakkor a cselekvés, az irodalmi élet befolyásolásának, irányításának eltökélt szándéka is: „A helyzet gyors, gyakorlati tisztázására két dolgot tartanánk minél előbb szükségesnek: az Irodalmi Tanács kiszélesítését a népi demokratikus rendszert valóban őszintén támogatni kívánó írókkal, továbbá azt, hogy magát a tanácsot szélesebb körben vonják be a megteendő intézkedések előtt legalább a tanácsadás munkájába, hogy valóban kommunista módon tudjon felelősséget vállalni a mai légkörben – mondjuk meg őszintén – még mindig igen nehéz – társadalmi munkájáért.”⁷³

A tanács elképzeléseinek realizálását két oldalról fenyegette veszély: egyrészt az egyre centralizáltabb párt- és állami irányítás vette semmibe, illetve használta ki a tanácsot, másrészt az írók bojkottálták hallgatásukkal, a felkérések elutasításával az új testületet, amelyet a hatalom kinyújtott karjának tekintettek.

Az Irodalmi Tanácsot leginkább az ENSZ ötös bizottsági jelentése elleni tiltakozó kampány megszervezése hozta kényelmetlen helyzetbe. A pártközpont illetékesei ugyanis az aláírásgyűjtés lebonyolítását az Irodalmi Tanácsra bízták. A tanács tagjainak „hivatalból” vállalniuk kellett a párt döntés végrehajtását.⁷⁴

A tanács görcsösen és ügyetlenül igyekezett szalonképessé tenni magát, mindekelőtt új tagok bevonásával. Már a június 13-i ülésen, amelyen Aczél György is jelen volt, javasolták a tanács tagjai, hogy „a magyar haladó irodalom különböző irányzatainak képviselőivel” bővítsék ki a szervezetet. A minisztérium hónapokra elfektette a kérést. A szeptember 25-i jegyzőkönyv szerint a tanács tagjai újra felvetették, hogy a minisztérium döntsön Barabás Tibor és Rideg Sándor tagságáról. E kérés teljesítése nem oldott volna a testület elszigeteltségén, hiszen az írók többsége mindkettőjüket dogmatikusnak, szektásnak tartotta. A javaslatra Aczél György nem is reagált. Ellenezte viszont az Irodalmi Tanács másik javaslatát, hogy a kibővítendő szervezetbe Tamási Áront is meghívják. „Tamási Áron rendkívül fontos munkát végzett akkor, amikor az ENSZ ötös bizottsága munkája elleni tiltakozást aláírta. De addig nem vonható be a közéletbe – mondotta Aczél György –, amíg a kommunista hitvallás mellett nem tesz komoly állásfoglalást.” A tanács Illés Endrét, Jankovich Ferencet, Simon Istvánt és Darvas Józsefet javasolta még a testületbe. A Magyar Irodalomtörténeti Társaságot képviselő Szauder József elfoglaltságára hivatkozva felmentését kérte, de kérelmét a tanács elutasította. Szauder december végén megismételte kérését.

A szervezet szeptember végi ülésén számolt be a Szerzői Jogvédő Hivatal képviselője a külföldi megjelentetésre ajánlott kortárs művekről. Nyugati kiadók Németh László és Déry Tibor műveit szerették volna lefordítani. A Kiadói Főigazgatóság, a Külügyminisztérium és a Kultúrkapcsolatok Intézete munkatársaiból álló bizottság Németh műveinek „kijánlását” engedélyezte, Déryét nem. (Déry ügyében a vizsgálatot ekkorra lezárták; perének előkészítése folyt.) „A Hivatal a Kiadói Főigazgatóság segítségével olyan műveket is ajánlott ki – mondotta a tájékoztatót tartó Szentiványi

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ A június végétől szeptemberig tartó időszokról nem állnak rendelkezésünkre a tanács működésével kapcsolatos iratok. A fenti értesülés kortársak információin alapul.

Gyula –, amelyek Magyarországon nem adhatók ki, mert eszmeileg érdektelenek. Nyugati államok kereslete alapján úgy látszik, hogy Németh László divatba jött. Az „Iszony”-ra például nyugatnémet kiadó kért szerződést. Olasz és francia kiadók is érdeklődnek Németh László művei iránt. A Kiadói Főigazgatóság egyetért e művek kiejánlásával. (...) Déry Tibor művei iránt Nyugatról érdeklődnek, a Szerzői Jogvédő Hivatal addig, amíg a Déry-ügyben nincsen határozat, nem foglalkozik műveivel.”

Ugyancsak ezen a szeptember végi ülésen ismertette Köpeczi Béla a Kiadói Főigazgatóság tevékenységét. „A tematikát illetően törekvés van arra, hogy az ellenforradalomról írjanak. Azonban ne várjunk sok ilyen művet. Érdekes jelenség, hogy sok író a két világháború közötti időszakról ír. (...) Úgy látszik, hogy az ellenforradalom vagy a világháború előzményeit keresik az írók. Szabó Pál és Veres Péter nagy túltengésének vége van. (...) A Zrínyi Kiadó kémtörténetekkel kísérletezik. A Belügyminisztérium a művek megírásához szívesen ad képanyagot az írók részére” – mondotta többek között Köpeczi Béla. Sándor Kálmán szerint a könyvpiacon túltengenek a nyugatos írók – Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Babits Mihály – művei. „A kiadók ne csak a közönség kívánságát figyeljék. A könyvkiadás tartson a szocialista dialektika felé” – mondotta Sándor Kálmán. Köpeczi Béla elhárította a bírálatot. Szerinte a kiadói tervek „a múlt hibáit igyekeznek korrigálni. Ha 1945 óta Babits és Krúdy kellő mennyiségben megjelenhettek volna, nem lenne most Babits- és Krúdy-őrület. Ezeknél a műveknél most a magasabb példányszámot meg kell hagyni. A Főigazgatóság az ÁKV (Állami Könyvterjesztő Vállalat) akarata ellenére a szovjet művek példányszámát felemelte, azonban az olvasóközönség érdeklődését is tudomásul kell venni. A Főigazgatóság véleménye, hogy egy-két év alatt helyreáll az egészséges értékrend.”

Köpeczi szavaiból az is kiderült, hogy a kiadóktól ideológiai rendcsinálás címén számos embert elbocsájtottak.

Az Irodalmi Tanácsot nem tájékoztatták sem a lefogott írók elleni vizsgálati eljárásról, sem a zárt ajtók mögött tartott perekéről. Erről a tanács tagjai a hozzátartozóktól szereztek tudomást, akik a közbenjárás reményében az Irodalmi Tanácsot is felkeresték. Molnár Zoltán és Varga Domokos felesége például azt kérték a tanács tagjaitól, hogy támogassák azt a kérvényt, amelyben Varga, illetve Molnár büntetésük enyhítését kérték.⁷⁵ A tanács tagjai kiálltak az elítéltek mellett: egyhangúan úgy döntöttek, hogy támogatják kérvényüket. December végén Szabó Pál javaslatára a tanács határozatot hozott arról, hogy az Elnöki Tanácsnál Varga Domokos büntetésének mérséklését kéri. (Szabó Pál tagja volt az Elnöki Tanácsnak, így nagy áttekintése lehetett a megtorlásokról, hiszen a kegyelmi kérvényeket ennek a legfelsőbb állami szervnek kellett elbírálnia.)

A Varga Domokos és társai-perben egy évre ítelt Tóbiás Áron, aki az előzetes letartóztatásban eltelt idővel kitöltötte büntetését, elhelyezkedéséhez kérte az Irodalmi Tanács segítségét, amit meg is kapott. Nyilván a kérelmek hatására a tanács tagjai elhatározták, hogy tájékoztatást kérnek a kormánytól „a lefogott, illetve a kiszabadult

75 A Legfelsőbb Biróság Népbirósági Tanácsa október 9-én hirdetett ítéletet a Varga Domokos és társai-perben. Molnár Zoltán kapta a legsúlyosabb ítéletet: három évet. Varga Domokost kétévi börtönbüntetésre ítélték. A tanács 12-én, illetve 18-án foglalkozott a kérelmekkel.

írókkal szembeni állásfoglalásról”. Kétszer is jegyzőkönyvbe foglalták kérésüket. Nem tudható, hogy a tájékoztatóra sor került-e.

A pártvezetés rossz néven vette a tanács tagjainak kiállítását a lefoglalt mellett. Orbán László mérhetetlenül felháborodott amiatt, hogy egyes „szektás elvtársak” képesek voltak önállóan dönteni, például ők jelölték ki, hogy ki legyen az Ady-emlékünnepe szónoka. „Az Irodalmi Tanácsban lévő elvtársak – mondotta Orbán – fogták magukat, és megkérdezésünk nélkül felkérték Bóka Lászlót az emlékbeszéd megtartására. (...) Mi ezt megtudtuk...” A pártközpont utasította Bókát, hogy csak 2-3 mondatot mondhat.⁷⁶

December végén már a kibővített tanács tartott ülést. (Aczél György ezen a megbeszélésen sem volt jelen). Az új tagok: Darvas József, Illés Endre, Jankovich Ferenc, Mesterházi Lajos, Simon István és Szabó Pál.⁷⁷ Bejelentették, hogy január 15-én megalakul a Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztálya, melynek létrehozása már hónapok óta napirenden volt.

Ezen a decemberi ülésen a tanács régi és új tagjai hosszasan vitatkoztak arról, hogy ki kapja a Gábor Andor özvegye alapította Gábor Andor Alapítvány 10 000 forintos díját. Végül titkos szavazással döntöttek. Györe Imre nyolc szavazatot, Cs. Szabó Béla hatot, Nagy László egyet kapott. Mind Györe, mind Csepeli Szabó a restaurálódó hatalom kedvelt költője volt: osztályharcos versekben mondtak ítéletet az „ellenforradalom” felett, s lelkes hívei voltak a proletárdiktatúrának.

Ugyanezen az ülésen állították össze a Kossuth-díjat odaítélő irodalmi tanács bizottság névsorát: Darvas József, Illés Béla (ők ketten a „nagy” Kossuth-díj Bizottságnak is tagjai voltak) és Tolnai Gábor került be a bizottságba.

Az 1958. január 3-i ülésen Aczél György is megjelent, de nem szólalt fel. Az igen hosszúra nyúlt, szenvedélyes vita akörül folyt, hogy ki kapjon az írók közül 1958-ban Kossuth-díjat. Az előkészítő bizottság Bölöni Györgyöt, Áprily Lajost, Várnai Zsenit és Keszthelyi Zoltánt javasolta. A tanács csak Bölöni (gyémánt fokozatra) és Áprily (aranyra, megosztva) jelölésével értett egyet. A vita következtében felkerült még a javasoltak listájára Kassák Lajos (aranyra), Kárpáti Aurél (aranyra, megosztva), Gyergyai Albert (aranyra, megosztva), Kodolányi János (aranyra, megosztva), Hatvany Lajos és Illés Endre neve. Kassák mellett főleg Sándor Kálmán és Földeák János érvelt, Kodolányi mellett pedig Mesterházi Lajos (aki szerinte „az elmúlt súlyos időben tisztábban látott, mint sokan mások”) és Szabó Pál. Jankovich Ferenc Weöres Sándor nevét vetette föl. Illés Béla elmondta, hogy Weöres neve a korábbi megbeszélések során is felmerült, „de egyértelműen el is vetették, mert helytelen politikai állásfoglalást jelentene Weöresnek Kossuth-díjat adni.” Az illetékesek huszárvágással oldották meg a vitát: 1958-ban egy író sem kapott Kossuth-díjat.

Az Irodalmi Tanács utolsó fellelhető jegyzőkönyve fél évvel későbbi keltezésű. Témája az 1958. évi könyvhét értékelése. Az ülésen a számos meghívott író és

⁷⁶ MOL 288. fond 5. cs. 50. ő. e. A PB 1957. november 21-i ülésének jkv.

⁷⁷ Simon István a fentebb említett ülésen nem volt jelen. A tanács teljes névsorát lásd: *Élet és Irodalom*, 1958. január 1. 2. o.

kritikus mellett a minisztérium immár működő Irodalmi Osztályának munkatársai is részt vettek.

A kultúrát (s részeként az irodalmat) irányító párt- és állami apparátust valójában 1957 őszén szervezték meg. A régi káderek közül ugyanis az MSZMP kultúrpolitikai többieket nem tartottak alkalmasnak az új feladatok végrehajtására, mások önként hagyták el a párt- és állami szolgálatot, olyanok is akadtak, akiknek a forradalom alatti tevékenységük, állásfoglalásaik miatt kellett távozniuk. Az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának (TKO) tizenkilenc fős apparátusában a Kulturális Alosztály négy politikai státust kapott.⁷⁸

A TKO azonban csak a kulturális pártirányítás alsó szerve volt, a jelentős döntéseket továbbra is a Politikai Bizottság, illetve a Titkárság hozta, amelyek mellé tanácsadó szervként elméleti munkaközösségeket és különféle bizottságokat szerveztek. Ezek a szervezeti formák sem voltak újak, keveredtek bennük az 1945–1949 és az 1953–1956 (kisebb részben az 1949–1953) közötti párttradíciók. A kontinuitás a szemlékben is kimutatható: elég talán Kállai Gyula, Orbán László, Hont Ferenc, Major Tamás, Szigeti József, Szabolcsi Miklós, Király István nevére utalni. A hagyományok folytatását jelentette az is, hogy a kulturális ügyek állami irányítója döntött csaknem minden – fontosabb és kevésbé fontos – irodalmi, művészeti kérdésben. (1949 és 1953 között miniszterként Révai József, 1957-től miniszterhelyettesként Aczél György.)

Az MSZMP KB Titkársága szeptember elején hozott határozatot a Kulturális Elméleti Munkaközösség felállításáról.⁷⁹ Az MSZMP vezetése kombinálta az 1953 előtti, illetve utáni módszereket. Révai ugyanis az akkori MDP Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközösségének keretében „vitákat” rendeztetett, amelyeken felszólalt: ily módon hozta az írók tudomására a „Párt” csalhatatlan álláspontját. 1953 és 1956 között már nem akadt olyan pártvezető, aki „elvi” irodalmi ügyekben az egyéni döntést vállalni merete volna: ekkor jött el az irodalommal, művészetekkel, pontosabban az alkotókkal foglalkozó párthatározatok ideje.⁸⁰

1957-ben az MKP irányítási módszerei is visszaköszöttek. Felvetődött, hogy újra meg kellene alakítani a Művészeti Bizottságot, azt a testületet, amely „1946–49 között eredményesen működött”. Ez a bizottság kidolgozhatná „a párt művészetpolitikai irányelveit”, segíthetne összefogni a kommunista művészeket. Tagjai előadásokat vállalhatnának aktuális elméleti, kulturális kérdésekről. A felmerült nevek: Szigeti József, Aczél György, Orbán László, Major Tamás, Hont Ferenc, Szabolcsi Bence, Nádasdy Kálmán, Tolnai Gábor.⁸¹

1957 őszén újjászervezték a Hazafias Népfrentot (HNF), alapvetően azért, hogy a közélet iránt érdeklődő nem párttagokat a párt ellenőrizhesse. Az átalakítás másik

78 MOL 288. fond 33. cs. (1957) 8. ő. e. A TKO 1957. augusztus 7-i javaslata és 288. fond 7. cs. 12. ő. e.

A Titkárság 1957. augusztus 23-i határozata.

79 A testületet Kállai Gyula vezette, titkára Barla Szabó Ödön volt. MOL 288. fond 33. cs. (1957) 1. ő. e. 68. o.

80 Az MDP vezető szervei dokumentumait mind ez idáig nem adták ki.

81 MOL 288. fond 33. cs. (1957) 1. ő. e. Javaslata a művészek között folytatandó kulturális munkáról. 1957. november 27.

oka az volt a pártvezetés szerint, hogy a HNF még 1957-ben is a Nagy Imre politikájához közel állók gyűjtőhelye volt, akik az 1954-ben Nagy Imre által elképzelt szervezettel és mozgalommal rokonszenveztek. Annak idején Nagy Imre a szektás pártvezetők ellenében szánt a Népfrontnak politikai-mozgalmi funkciót, Kádár a pártvezetés támogatását remélte tőle. Ugyanakkor Nagy Imre sem gondolt arra, hogy a népfrontmozgalmat ki kellene vonni a párt ellenőrzése alól. Kádár János a párthoz lojális értelmiségieket szerette volna tömöríteni a jól ellenőrizhető szervezetbe.

A HNF szálfka volt azoknak a kommunistáknak a szemében, akik minden nem internacionalista megnyilvánulásban szélsőséges nacionalizmust véltek felfedezni. Jól érzékelhető ez egy Nemes Dezsőnek címzett belügyminisztériumi jelentésből is. Ez a HNF apparátusába beépített besúgók (akiket beépítettségük miatt téglának nevezett a köznyelv) beszámolóí alapján elemzi az 1956 októberétől 1957 ősziig terjedő időszakot. A jelentés szerint a HNF a betiltott Írészövetség funkcióját készülő átvenni, tervezik egy országos jellegű irodalmi-politikai-kulturális hetilap indítását is, amelynek szerkesztésébe Féja Géza és Tamási Áront is bevonják.⁸²

A HNF újjászervezését tárgyaló politikai bizottsági ülésen a Népfrontba bevonandó „szövetségesek” között különös súlyt kaptak a népi írók, akik közül többen korábban is tagjai voltak a HNF Országos Tanácsának. Az október 16-i PB-ülésen újra alelnöknek jelölték Darvas Józsefet és Szabó Pált. A tanács egyes népi író tagjairól vita folyt a PB-tagok között. Kádár János Ortutay Gyulára hivatkozva helytelenítette Féja Géza jelölését. Kijelentette, hogy Féjával szemben „politikai megfontolásai” vannak: „Féja nagy támadási felület, mert a második világháború alatt a fasizmust támogatta. (...) Ne korporációs alapon, hanem politikai alapon csináljuk meg a Népfrontot. Ennél fogva én Féja kihagyása mellett vagyok. Tamási Áron állítólag egy fokkal jobb, mert a Horthy-fasizmussal ő nem jegyezte el magát. Illyés Gyula szerintem még jobb egy fokkal Tamási Áronnál. Én ugyan Tamási Áront sem venném be, de mivel ő régi tag, maradhat most már.”⁸³

A Hazafias Népfront Országos Tanácsába többek között beválasztották Darvas Józsefet, Németh Lászlót, Szabó Pált, Tamási Áront és Veres Pétert. Az öt alelnök között olvasható Darvas József és Szabó Pál neve is.⁸⁴

A párt legfőbb döntéshozó testülete három és fél hónapos szünet után november 1-jén ülésezett. A belpolitikai helyzet tárgyalása kapcsán a művészekről és az írókról

82 MOL 288. fond 5. cs. 44. ő. e.

83 MOL 288. fond 5. cs. 46. ő. e. Ezen a PB-ülésen került szóba Ortutay Gyula pártfelveleteli kérelme is, aki állítólag már másfél évvel korábban jelentkezett a kommunista pártba. Kádár többek között ezt mondta róla: „Egyébként éhletelen ember, mert ha a zürzavarban belépett volna a kerületi pártszervezetnél a pártba, most párttag lenne. Ortutay irigykedve beszél arról, hogy mióta Darvas párttag, újjászületett ember, nyugodtan képviseli a párt álláspontját, és szemmel láthatóan fejlődött is. Látja, hogy Darvas fejlődése szempontjából micsoda hallatlan jelentőségű, hogy részt vehet a pártéletben. Ő kívül van a párton: a kommunisták nem fogadják el párttagnak, a pártonkívüliek nem fogadják el pártonkívülinek. Úgy néz ki a dolog, hogy semmit sem nyerünk, ha Ortutay kívül van a párton. Most ő fonák helyzetben van. Mindenki tudja, hogy döntő dolgokban együtt megy a kommunistákkal, mégsem párttag.”

84 *Magyar Nemzet*, 1957. október 24.

is szó esett. Több KB-tag szerint szigorúbban kéne fogni azokat, akik felelősek az „ellenforradalomért”, mert korlátozzák a párt befolyását: „A muzsikások fél szemmel Kodályra, az irodalmárok Németh László felé néznek. (...) Az irodalomban a régi foltozása folyik” – mondotta Benke Valéria. Szerinte „drasztikus változtatások” kellenek, de ezeket „nem kell újra verni”.

Többen ideológiai veszélyt szimatoltak: „kispolgári befolyást a művészeti életben.” A „párt demokratizálása liberális burzsoá nézet, ezzel a proletárdiktatúrát nem lehet megvédeni” – jelentette ki Benke. A dogmatikus funkcionárius a „népi körhöz tartozó kommunista fiatalok ideológiai-esztétikai fertőzéséről” is beszélt, akik szerinte még „nem elveszett emberek”. A művelődésügyi miniszter, Kállai Gyula, egyetértett leendő utódjával (Benke Valéria 1958–1961 között volt a kulturális tárca élén): „Fokozottabb mértékben kell leleplezni a revizionizmust és a nemzeti kommunizmus elveit a párttagság és a tömegek előtt. (...) Szívós, gondos munkával ki kell cserélni a kultúrapparat polgári elemeit.”⁸⁵

Az MSZMP hegemoniája – miként az MDP-é – két módon érvényesült az irodalmi életben: elvi útmutatások, illetve gyakorlati intézkedések révén. 1957 végén kezdtek hozzá a népi írókról szóló határozat és a művelődéspolitikai irányelvek kidolgozásához. Ezzel egy időben eldöntötték, mi történjék a letartóztatottakkal. A perbe fogott írók műveit kivonták a könyvtári és a bolti forgalomból (például titkársági határozat szólt arról, hogy Déry kisregénye, az egyébként először 1955-ben megjelent *Niki*, nem kerülhet az olvasók kezébe. Azokat, akik nem tudtak megélni irodalmi munkásságukból, mivel nem publikálhattak, (például Benjámín László és Kónya Lajos) üzemi könyvtárakban, munkásotthonokban helyezték el.⁸⁶

85 Valamennyi idézet: MOL 288. fond 4. cs. 13. ő. e. Kállai javaslati emlékeztetnek Rákosi Mátyás 1949-es elképzeléseire, aki a zsidó kispolgári intellektueleket akarta felváltani nevelhető, jól befolyásolható, népi származású fiatal kommunistákkal.

86 MOL 288. fond 7. cs. 17. ő. e. A Titkárság 1957. december 4-i ülésének anyagai.

Murányi Gábor

„AZ IRODALOMBAN NINCS LÉGÜRES TÉR”

A Tűz-tánc antológia

„Magától értetődő feladatunknak tekintettük, és legfőbb célunk az volt, hogy számos ellenvetéssel szemben bemutassuk: létezik máris és létezett 1957-ben is olyan költői kórus hazánkban, amelyik egészséges-természetes alkatánál fogva nem riadt vissza a politikától, a nagy társadalmi kérdésektől, a rázúduló történelemtől, nem menekült rezignált befelé-fordulásba, mert nem illúziókra építette meggyőződését, hanem – a kisebb-nagyobb megrázkódtatásokat kibíró – lényegében szocialista világnézetére. Éppen ezért 1957-et sem tartotta a határozottabb kiállítás alól mentesítő időszaknak, hanem épp ellenkezőleg a harcászallás kötelező időszakának.”¹

A *Tűz-tánc* című költői antológia 1958 decemberében jelent meg a Magvető Könyvkiadó gondozásában, s a kötet előszavában – melyből a fentebbi idézet való – a szerkesztők, Darázs Endre, Györe Imre és Imre Katalin nem hagytak kétséget afelől, hogy elsősorban politikai megnyilvánulásnak tekintik válogatásukat. „A kötet versei – írták – majdnem kivétel nélkül 1956 végén, 1957-ben íródtak, a legtöbbet vallanak a mának a kor tisztázott vagy kevésbé tisztázott bonyolult problémáiról. Ezért kiállítás ez a kötet rendünk mellett és bizonyíték olyan lehetséges és létező költői magatartásról, amelynek figyelembevétel nélkül az új költői nemzedékről beszélni, azt elemezni és osztályozni hamis számvetés és hiábavaló fáradozás lenne.”²

Az alábbiakban nem célolok a *Tűz-tánc* esztétikai elemzése, mivelhogy egyetértek mindazokkal, akik nem az irodalom eseményének, hanem – végezetül is – elvetélt politikai toborzónak tekintik a *Fiatalköltők antológiája* alcímet viselő kötetet.

Az utókor történeti érdeklődésére azonban az antológia több okból is számot tarthat. Részint azért, mert 1958 decemberében, a politikai irányváltás következtében tulajdonképpen már megjelenése pillanatában – mint az alábbiakból nyilvánvalóvá lesz –

1 *Tűz-tánc*. *Fiatalköltők antológiája*. Bp. Magvető Kiadó. 1958. Szerkesztőbizottság: Darázs Endre, Györe Imre, Imre Katalin. (Továbbiakban: *Tűz-tánc*.) Előszó. 5. o.

2 Uo. 8. o. A *Tűz-tánc* 21 költőjének névsora: Berkes Péter, Boda István, Csepeli Szabó Béla, Danyi Gyula, Garai Gábor, Goór Imre, G. Szabó László, Györe Imre, Havas Ervin, Hárs György, Kalász Márton, Ladányi Mihály, Maróti Lajos, Mezei András, Nyerges András, Papp László, Pákolitz István, Pál József, Simon Lajos, Simor András, Váci Mihály.

túlhaladottá, „okafogyottá” vált, másrészt pedig azért, mert a *Tűz-tánc* köré több oldalról is tévképzetek kötődnek – mindmáig. A múltba révedő, nosztalgikus legendával persze hamar végezhetünk: a *Tűz-tánc* megjelenésének harmincadik évfordulóján, 1988-ban, a rendszerváltás előtti utolsó pillanatban a Zrínyi Kiadónál a két egykori szerkesztő: a kilencvenes évek közepén változatlanul a marxista mivoltát hangsúlyozó Györe Imre, valamint a Magyar Köztársaság kikiáltásának napján, 1989. október 23-án öngyilkossá lett Imre Katalin, a hozzájuk csatlakozó Jovánovics Miklóssal együtt közreadta a *Tűz-tánc II.*-t. Ebben sajátságosan – és minden bizonnyal a szerkesztők és a szerzők szándékával ellentétben, valamint hasonlóan a három évtizeddel azelőtti összeállításhoz – megint csak nem a versek, hanem a *Tűz-tánc* régi-új ideológiáját megfogalmazó előszó hívja fel magára a figyelmet. Bevezetőjében Jovánovics Miklós azt állítja, hogy a „*Tűz-tánc* nem bezárkózás volt, hanem egyfajta nyitás. Ha úgy tetszik: békés mozgósítás a hadiállapot megszüntetésére.”³ S miközben Jovánovics dacolva az irodalmi közvélekedéssel – mi több: a szakma ítéletével –, „a magyar irodalmi baloldal jelentős lírai áramlatának” nevezi a *Tűz-táncosok* jelentkezését és jelenlétét a magyar irodalomban (azért tegyük hozzá: inkább az irodalom peremén), mintegy újabb, ám folytatás nélküli, ismételt sikertelen toborzóként azt is közli: „úgy tűnik, a közéleti líra tünetően elkötelezett szárnya újabb előítéletek keresztútjében kell, hogy folytassa útját.”⁴ A *Tűz-tánc II.* kapcsán megjegyzendő, hogy az 1958-as *Tűz-tánc* 21 költője közül csupán négy érezte úgy – az újrjelentkezés kötetének alcíme szerint: –, „harminc év múltán”, hogy nem kíván részt venni a látványosnak szánt „érettségi találkozó”. Berkes Péter, Goór Imre, Kalász Márton és Nyerges András – nyilván más és más megfontolásból – nem adott verset a *Tűz-tánc II.*-nek. (Az egykori *Tűz-tánc* 21 költőjéből egyébként a kötet megjelenésekor nyolcan már nem éltek, de a szerkesztői előszó szerint vagy még ők vagy már a jogörökösük hozzájárult a kötetben való szerepeltetéshez.)

Az 1988-as újabb közös jelentkezés visszamenőleg is igazolta azt a – Jovánovics megfogalmazása szerinti – „képtelen”, a valóságban azonban érvekkel nagyon is alátámasztható vádat, hogy a *Tűz-táncosok* „perclovagként ügettek be egy irodalmi vákuumba”. Persze még ennél is jóval több történt: a *Tűz-tánc* költői – akik ezt az összefoglaló nevet csupán 1958 után kapták – az 1956-ot követő egy-másfél esztendőben valósággal burjánzottak a szellemi életben. Magabiztos módon, ráadásul kezdetben a hatalom feltétel nélküli támogatását is bírva, ítékeztek irodalmi s még inkább politikai kérdésekben. A *Tűz-táncosok* ideológiai vezérének tekintett irodalomtörténész, Imre Katalin az *Élet és Irodalom* szerkesztőjeként hétről-hétre osztott „igazságot”. Egyik nehezen minősíthető cikke 1957. április 12-én jelent meg az irodalmi hetilap utolsó oldalán, s másképp nem, csak felszólításként értelmezhető Ütni az eördögöt! címmel. A glossza fulmináns támadás a Magvető Kiadó „irodalompolitikája” s a négy hónapja börtönben lévő, a cikk szerzője által személyében megtámadott Eörsi István ellen. Az említett kiadó ugyanis „elmaradva egy brosúrával” az év elején, előzetes tervei szerint közreadta Eörsi azon verseit, melyek Imre Katalin szerint „uszítások és vicsorgások a proletárdiktatúra ellen”. Ebben a sorban említhető meg Györe Imrének

3 *Tűz-tánc. Harminc év múltán.* Bp. Zrínyi Kiadó, 1988. Válogatta és sajtó alá rendezte: Györe Imre, Imre Katalin, Jovánovics Miklós. Előszó: Jovánovics Miklós. 7. o.

4 Uo. 8. o.

az a *Magyarország* című lapban közzétett támadása is, melyben „az ellenforradalomnak szállást csináló” Losonczy Gézáat sokszoros árulással is megvádolta. „Szem- és fültanúként” jelentkezett azokban a napokban, amikor Losonczyt a börtönben éppen mesterséges táplálással juttatták át a másvilágra. 1957 végén tehát Losonczy (illetve Donáth) valamint Nagy Imre 1956. október végi, akkortájt kevéssé köztudott egyet nem értését – ki tudja milyen sugallatra – úgy aposztrofálja: „az alvezér lázadása a bandafőnök ellen.”

Más, s a mostani dolgozat szempontjából ugyancsak nem mellékes kérdés, hogy a *Tűz-tánc* antológia szerzőivel szemben felhozott, s évtizedeken át hajtogatott másik vád, miszerint ők, illetve kötetük volt az, amely a valóságban megtörte az írói, költői bojkottot – heroizáló szóhasználat szerint: a sztrájkot – nem állja meg a helyét.

Ennek alátámasztására elegendőnek látszik egy korántsem teljes felsorolás, amely eleven cáfolata az említett, s mindmáig hangoztatott legendának, miszerint „az igazi irodalom hallgatott”, és ebbe a jogos csendbe és dermedésbe léptek bele a mindenre kapható, karrierista fiatal költők. Mert hiszen már 1957-ben könyve jelent meg például Füst Milánnak (*Ez mind én voltam egykor*), Károlyi Amynak (*Holdistennő*), Keresztury Dezsőnek (*Lassul a szél*), Mándy Ivánnak (*Idegen szobák*), Nagy Lászlónak (*Deres majális*), Nemes Nagy Ágnesnek (*Szárzavillám*), Ottlik Gézának (*Hajnali háztetők*), Remenyik Zsigmondnak (*Ősök és utódok*), Vas Istvánnak (*Elveszett otthonok*). Ezenkívül rendszeresen publikált s publikálhatott az 1957. március 15-én indult Bölöni György főszerkesztette *Élet és Irodalomban*, illetve az 1957 szeptembere óta – a Darvas József és Tolnai Gábor nevével fémjelzett – *Kortárs* című irodalmi és kritikai folyóiratban a többi között Cseres Tibor, Féja Géza, Heltai Jenő, Kassák Lajos, Képes Géza, Lengyel József, Mészöly Miklós, Németh László, Passuth László, Pílingszky János, Sarkadi Imre, Szabó Lőrinc, Sinka István, Tamási Áron, Veres Péter.

A rendelkezésre álló dokumentumok és visszaemlékezések szerint a *Tűz-tánc*-kötet gondolata valamikor 1958 elején, legfeljebb az év kora tavaszán fogalmazódhatott meg. A Magvető Könyvkiadó akkori igazgatója, Vadász György először egyedül Darázs Endrét bízta meg egy fiatal költőket bemutató antológia szerkesztésével. Az irodalom berkeiben hamar elterjedt, hogy az akkor még cím nélküli *Tűz-tánc* valamiképp ellenkötete lesz az 1957-es *15 költő 105 verse* című, Simon István válogatta almanachnak.⁵ Noha a kötet és az ellenkötet szerzői között volt átfedés, már a szóbeli felkérés is így szólt: a versek ne olyanok – értsd: ne apolitikusak – legyenek, mint a Simon-féle antológia költeményei. Megjegyzendő, hogy a „nem közéleti lírát” favorizáló, 15 költő 105 versét felvonultató antológia összeállítója a politikamentességet, feltételezhetően taktikai okokból, így mentegeti az összeállítás előszavában: „Kár azonban, hogy napjaink közvetlen politikai kérdései kimaradtak verseikből, vagy a

⁵ *15 fiatal költő 105 verse*. Bp. Magvető Kiadó, 1957. Szerkesztette, válogatta, az előszót írta: Simon István.

A kötetben szereplő 15 költő: Bede Anna, Csanády János, Csoóri Sándor, Csukás István, Danyi Gyula, Demény Ottó, Fodor András, Garai Gábor, Hárs György, Kalász Márton, László Ibolya, Papp László, Szécsi Margit, Takács Imre és Tornai József.

közvetlen politikai harc igénye csak itt-ott tűnik fel.”⁶ Azonban ez a mentegődzés sem mentette meg a kötetet az ideológiai elmarasztalástól, a „levágó” kritikától. Az *Élet és Irodalom*, közvetlenül a megjelenés után recenziót közölt, s az alábbi bevezetés közvetíti az elégedetlen pártvezetés álláspontját: „Nem tudunk egyetérteni azzal a válogatási módszerrel sem, hogy a kötetből olyan figyelemre méltó, haladó gondolkodású poéták kimaradtak, mint Csepeli Szabó Béla, Györe Imre, Ladányi Mihály, Tasnádi Varga Éva, akik pedig fiatalok is, tehetségesek is, igazán helyet érdemeltek volna a gyűjteményben. De úgy gondoljuk, hogy az antológia komor, sötét alapszíne – amely olykor inkább a sír szélén álló elaggott költőkre, mint fiatal lírikusokra jellemző – jó részben szintén az összeállító válogatói elvein múlott.”⁷

A Darázs Endre által a tavasz végére, nyár elejére összegyűjtött anyag azonban – mint az a fentiekből is látható, s az alábbiakból is kiderül – nem felelt meg az éppen szigorodó politika kívánalmainak. Ekkor kapcsolódott be a szerkesztésbe, pontosabban ekkor kapott megbízást a tényleges szerkesztésre az *Élet és Irodalom* fentebb már említett két munkatársa, Györe Imre és Imre Katalin. Ekkor véglegesült az is, hogy a hetilap köré csoportosult, pontosabban a gyakori megjelenés lehetőségével odavonzott fiatal költők költeményei lesznek a tervezett kötet pillérei.

A *Tűz-tánc* születése nyilvánvalóan nem függetleníthető attól a – súlyos megtorlást alkalmazó, de a kompromisszumkészségét olykor már hangoztató – felső politikai taktikázástól, amely 1958 tavaszán ugyancsak tapasztalható volt a kultúrpolitikában is. Fodor András költő, 1986-ban közzétett, egykori naplóbejegyzései is plasztikusan regisztrálják ezt a helyzetet. Az 1958. február 19-i feljegyzése szerint azon a napon a *Kortárs* társszerkesztője és eközben a Hunnia Filmstúdió igazgatója, Darvas József patronálásával számos, a látványos hallgatását apolitikus publikációkkal leplező fiatal költő, irodalmár próbált egyezkedni az akkoriban a művelődésügyi miniszter első helyetteseként fungáló – a kultúrpolitikára a funkciójánál jóval nagyobb befolyással bíró – Aczél Györggyel. „A népi mivoltukkal” azonosuló fiatalok, Fodor mellett B. Nagy László, Csanádi Imre, Simon István, Tóth László arról igyekeztek Aczél, a művelődésügyi miniszter, Benke Valéria – a korabeli pesti szövicc szerinti – első felettesét meggyőzni, hogy egyezzen bele egy új, nemcsak nemzedéki, de irányzatos folyóirat elindításába. „A miniszterhelyettes eleinte álproblémának tekinti folytonos fiatalságra hivatkozásunkat, de aztán elismeri, hogy szocialista irodalmat csak fiataloktól remélhetünk. Ám nem lát garanciákat arra, hogy mi igazából szocialisták vagyunk.” – rögzíti Fodor András Aczél György véleményét, majd Darvas József istápoló, „taktikus” szavait, illetve a miniszterhelyettes „békítő” javaslatát is: [Darvas szerint] „Érdemes volna viszont B. Nagy figyelmeztetését megfontolni, hogy a futtatott új kurzusköltők megint az új sematizmust, dilettantizmust viszik »diadalra«. Aczél ezt nem ismeri el, sőt a békés megegyezés alapján azt kívánná, vegyük magunk közé az újsütetű politikus költőket. – Örökké csak nem akarnak rájuk haragudni?”

E naplóbejegyzés is pontosan jelzi, hogy a hatalom szempontjából a „fiatalság” még elfogadható kategória, ám az a kádári politika számára – egyébként szinte fennál-

6 Uo. Előszó, 8. o.

7 Kemény György: 15 fiatal költő. *Élet és Irodalom*. 1958. január 10. 8. o.

lásának utolsó pillanatáig – elfogadhatatlan, hogy a különféle, a gyakorlatban létező irányzatok pontosan körülhatárolhatóan, felismerhetően jelentkezzenek, akárcsak irodalmi köntösben is. Aczél ezért szorgalmazta az „újsütetű politikus költők” bevonását, s 1958. március 5-én, a folyóirat-indítást egyeztető soron következő megbeszélésen – ugyancsak Fodor András naplójegyzete szerint – bosszúsán hányt a kezdeményezést pártoló Darvas József szemére: „– Nincs semmi értelme, nem erről volt szó! Úgy volt, hogy a küldöttségben ezúttal minden árnyalat képviselve lesz... Hol vannak a kommunista fiatalok: Györe, Csepeli Szabó, Hárs György? Ő [Aczél] megmondja őszintén, nem akarják elkövetni még egyszer azt a hibát, hogy háttérbe szoruljanak azok, akik nehéz időkben a párt mellett határozottan kiálltak.”⁸ (Megjegyzendő, hogy Aczél György egy esztendővel korábban, 1957 augusztusában – ugyan még csak művelődési miniszterhelyettesként – a „párthű kommunista írókról” egy politikai bizottsági ülésen meghívottként és nevek említése nélkül azt fejtegette, hogy nehéz szót érteni velük: „szektásak, gyűlölködők, intrikusok”.)

S noha 1958 áprilisában Aczél Györgynek sikerült egy asztalhoz kényszeríteni az egy nemzedékhez tartozó, ám a politikáról és az irodalomról gyökeresen eltérő nézeteket valló csoportokat, a nagypolitikai helyzet – az éppen folyó Nagy Imre-per és a közelgő justizmord ténye – akkor a „keményítés” felé billentette e sajátos irodalmi libikókát. Erre utal az is, hogy 1958. június 11-ére a Művelődésügyi Minisztérium szervezésében „a kommunista írók ellenforradalom óta végzett irodalmi tevékenységéről” tartottak egy, hangsúlyozottan kommunista írói aktívát, amely mintegy tematikailag készítette elő a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1958. június 17-i ülésének 1. napirendi pontját, az irodalmi folyóiratok munkájáról. (Ezen az ülésen „mellesleg”, napirend előtt a „Nagy Imre és csoportja ügyében hozott ítélettel kapcsolatos tennivalók” szerepeltek...) Az irodalmi orgánumokról szóló jelentést a Politikai Bizottság ülésére meghívott Orbán László, a Központi Bizottság tudományos és kulturális osztályának vezetője terjesztette elő. Az ülés után állásfoglalássá emelkedő előterjesztés egyebek mellett megállapítja, hogy „a lapok irodalmi anyagában kevés a mai és a mához szóló téma... [viszont] sok a múltba forduló, teljesen apolitikus írás”. Ennek tükrében az állásfoglalás az *Élet és Irodalom* egyik legnagyobb érdeméül azt tudta be, hogy „sokat tett a fiatal kommunista írók felkarolásáért”.⁹ A Politikai Bizottság tagjai közül e napirendi ponthoz egyébként csak Kádár János szólt hozzá: „Azt is vallom, hiba volt olyan hisztériát csinálni, mint amit kezdtünk tavaly, amikor kiabáltunk a párt központi lapjában, hogy hallgatnak a magyar írók. Ezzel mi csatlakoztunk a Szabad Európa hangjához. Nem jó ilyen kétségbeesett pszichózissal harcolni az ilyen jelenségek ellen. Azért ebben a hallgatásban volt jó is. Ha megszólaltak volna és nézeteiket fejtegették volna, akkor talán új front nyílt volna. Hogy egyesek hallgatnak? Isten neki, hallgassanak még tovább.”¹⁰

⁸ Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. Magvető Kiadó, 1986. I. kötet. 534–535., ill. 539. o.

⁹ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. június 17-i jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár (MOL) 288 fond 5. cs. (1958) 83. ő. e. 17. o.

¹⁰ Uo. 16. o.

Noha a Politikai Bizottság – mint az egyre nyilvánvalóbbá válik – az ország politikai és kulturális életének olykor a legapróbb momentumairól is tárgyalt, mi több, állást is foglalt, némiképp meglepő, hogy a PB-jegyzőkönyvekben a *Tűz-tánc* antológia, néven nevezve nem szerepel. Az viszont bizonyosnak látszik, hogy a Nagy Imre-per utáni hetekben, hónapokban az MSZMP-nek fokozottan szüksége volt azok jelenlétére, megnyilatkozására, akik az újabb „nehéz időkben” a párt mellett újra „határozottan kiállnak”. A Nagy Imre-per árnyékában tehát ismét előtérbe kerülhettek azok, akik szerint az „eördögök” (agyon)ütése nagyon is helyénvaló politikai eszköz. Vélhetően ezzel áll összefüggésben, hogy az év elején tervbe vett, akkor még cím nélküli *Tűz-tánc*-kötet szervezési, szerkesztői munkálatai felgyorsultak. Györe Imre és Imre Katalin kezükbe véve a szerkesztés munkálatait, az *Élet és Irodalomban* rendszeresen publikálókat tehát arra szólították fel, hogy „a szokásosnál” több verset hozzanak, mert a tervezett antológiát „fel kell frissíteni”. A könyvkiadók akkori átfutási idejét tekintve a *Tűz-tánc* viharos gyorsasággal készült el, 1958 decemberére, az impresszum szerint 1500 példányban. (Néhány hónappal később, ez idáig kideríthetetlen példányszámban még utánnymás is készült.)

A kötet 21 szerzőjének átlagéletkora 28 és fél év, s a költők összességében 18 önálló kötetet tudhattak maguk mögött. A 21 szerzőből öten – Danyi Gyula, Garai Gábor, Hárs György, Kalász Márton, Papp László – már szerepeltek az egy esztendővel korábbi *15 fiatal költő 105 verse* című összeállításban is. A korabeli kritikák a *Tűz-tánc*-ot meghatározó költőnek elsősorban a már 1956 előtt is ismert, 2-2 kötetes Garai Gábort (ő egyébként a címadó költemény szerzője), Váci Mihályt és Csepeli Szabó Bélát tartották, új tehetségekként pedig elsősorban Györe Imrét, Hárs Györgyöt s Ladányi Mihályt köszöntötték. A karácsonyi könyvvásár ezen, a politikai zsurnalizmus által sztárolt, kötetének – a fentebb már idézett előszaván kívül – jó néhány olyan verssora, illetve a verseket megelőző bemutatkozó önvallomása idézhető, amely „a rendszer melletti, kétely nélküli, cselekvő politikai kiállást” tükrözi. Az utókori olvasó azonban, több mint három és fél évtized múltán véve kezébe a kötetet, joggal lepődhet meg azon, hogy a politikai értelemben hírhedté vált kötetben az inkriminált versek, verssorok, illetve önvallomások valójában nem tengenek túl. A (rossz) avantgárd vagy az éppenséggel jellegtelen, szürke versekből jóval terjedelmesebb mustrát lehetne összeállítani, mint az alább következő politikai szempontú szemlélésből. Csak hát a *Tűz-tánc* nem irodalmi értéke, helyesebben: értéktelensége, hanem politikai szűklátókörűsége nyomán vált a hatalmi göggel párosuló kirekesztő (és dilettáns) költői magatartás szimbólumává. A 34 esztendejével – majdnem – rangidős, „forradalmi” habitusát soha otthon nem felejtő Csepeli Szabó Béla az *Októberi balladák, 1956* felcímű poémájában a *Bordás András balladája* címet viselő versében így aggódik: „A városban véres a föld, / jajgatnak az útszéli fák: / – Hová indulsz András öcsénk? / Vigyázz, vigyázz, / vadásznak rád... / / (...) Ne menj, ne menj András öcsénk, / rémület üli a várost!... / Én nem félek. Kitől félnék? / Ki bánt egy vasesztergályost? / / – Bújj el! Bújj el! A városban / emberfarkasok lihegnek: / kibújtak a báránybőrből, / s nekiesnek szép szívednek!”¹¹ Az 1956 után karhatalmistának állt, s az

¹¹ *Tűz-tánc*. 45–46. o.

első kötetén túl lévő Danyi Gyula elsősorban nem a költészetnek aligha nevezhető verseivel, hanem önvallomásával tett eleget a nagyon is körvonalazható „elvárásnak”: „a debreceni egyetemen folytattam tanulmányaimat 1953-ig. Akkor a Nagy Imre által előidézett politikai fellazulás következtében vérszemet kapó, s a rendszerrel sohasem szimpatizáló egyének lehetetlenné tették vizsgáimat. Ezután raktáros lettem, ahonnan 1956-ban az ellenforradalmárok adták ki az utamat, és beálltam a karhatalomba. Ellenségeim ráébresztettek, hogy »véletlenül, tusa nélkül csatát nem nyerünk«.”¹²

A *Tűz-tánc* megjelenésekor ugyancsak egykötetes Havas Ervin bemutatkozás-ként azt tartotta fontosnak magáról közölni, hogy „Vallom és vállalom a pártos költészet elvét”, noha az antológiába beválogatott két klapanciája erre nem bizonyíték.¹³ A válogatás megjelenésekor húszesztendő, frissen feltűnt és az *Élet és Irodalomban* favorizált Simor András *a Két világ között* című versében azt szögezi le: „Kezünkben konok rend: / proletárhít.”¹⁴ A később „nyughatatlanak”, a rendszert balról bírálóknak minősített Ladányi Mihály a *November napjai* című, *Tűz-táncos* versében így bélyegzi meg az általa megvetett „szellemi ellenforradalmárokat”: „...Handabandázó népzérek / szavától feltűzeltek vére, / vad szóval mérgezetek vére / hull a csatakos kövezetre, / kik eszméiken át- / taposva véltek látni új hazát, / és a gyalázat vértanúiként / alusznak már, idők mélyébe bukva.”¹⁵

Az 1956 tavaszán a valóban új korszak reményteli költőjeként indult Györe Imre – aki a forradalom alatti átmeneti „meginzását” 1957-től engesztelhetetlen publicisztikával, csúfos közéleti szerepvállalással kompenzálta – a *Tűz-táncban* már azt fejtegette, hogy verseivel, írásaival „a szocialista irodalom felvirágoztatásához” kíván hozzájárulni. Más kérdés, hogy a *Vers a szocializmusról* vagy *A tőkés álma* című, látomásként átélt, valójában azonban inkább a paródia mezsgyéjén táncoló költemények sorai – mint például: „Munkás, édesapám, / ki acélt rotyogatsz vasfazekakban / s csillékbe rakodod a jövő nagy hegyét” – végül is mennyire virágoztatták fel a „szocialista” jelzővel szűkített irodalmat...

A *Tűz-tánc* megjelenésével szinte egy időben, 1958. december 16-án az MSZMP Politikai Bizottsága, ugyancsak Orbán László előterjesztésében megtárgyalta *Az irodalompolitika alakulása 1945-től napjainkig* című állásfoglalás-tervezetet, amelyben miután leszögeztetik, hogy „Az imperialista propaganda sztrájkra hívta fel az írókat, de ez a kísérlet csődöt mondott (...), amire többek közt bizonyíték az, hogy 1957-ben 330 mai magyar mű jelent meg, köztük új művek és utánnomások. (...) Az ENSZ Ötösbizottságának az ellenforradalomról készített jelentése ellen már valamennyi magyar író felemelte szavát...”, azután, egyértelműen a frissiben nyomdafestéket látott *Tűz-táncra* reagálva, külön, utólag beragasztott betoldásként ez olvasható: „A legbiztosabb líránk helyzete. Idősebb lírai költőink új hangon, megnövekedett eszmei és filozófiai igénnyel szólaltak meg; s kezd kialakulni egy fiatal írókból álló költőgárda,

12 Uo. 65. o.

13 Uo. 163. o.

14 Uo. 322. o.

15 Uo. 210. o.

amely a szocialista eszmék iránti hűséget kezdeményező és újító kedvvel párosítja a költészetben.”¹⁶

Közvetlenül a *Tűz-tánc* megjelenése után a sajtóban hozsannázó recenziók látnak napvilágot, majd a napi politika érzékeny rezdüléseire figyelő kritikus, egyetemi tanár Bóka László az alig egy hónapja útjára bocsátott *Valóság* című, társadalomtudományi folyóiratban Egy új lírikus nemzedék címmel köszönti a *Tűz-táncot*, mi több, egy elegánsnak szánt sasszéval még azt is leszögezi: „Az új antológia költői tehát mint a szocialista világnézet vallói s politikai harcossai jelentkeznek. Jóllehet, sajnáljuk, hogy olyan tehetségek, mint Csoóri Sándor, Fodor András, Szécsi Margit hiányoznak a sorukból, s hogy – minden nyersségében is ígéretes kezdete után – Takács Imre sincs köztük, ez a tömörülés egészében rokonszenvesebb és indokoltabb: közös cél, egyhevű szenvedély, egymást erősítő harci kedv hitvalló szándéka fogja őket egybe.”¹⁷ Ezzel Bóka arra utal vissza, amivel saját cikkét is kezdte, vagyis a *15 fiatal költő 105 verse* című, „apolitikusnak” aposztrofált összeállításra.

Időközben azonban a politikai széljárás ismét változni kezdett, 1959 elején a kultúrpolitikában a keményvonalas felfogás mellett egyfajta „csendőr-pertus” kompromisszum kontúrjai is látszani kezdtek, ráadásul a favorizált új nemzedékkel is „bajok” mutatkoztak. Az 1958. decemberi PB-állásfoglalás meghatározása szerinti „a szocialista eszmék iránti hűséget kezdeményező és újító kedvvel párosító” *Tűz-táncos* költők egy részéről kiderült, hogy „gondolkodásukat és magatartásukat egy sor hibás nézet jellemzi”. A politikai vezetésnek a „balosokkal” való elégedetlensége egyébként már az említett 1958. június 17-én tartott politikai bizottsági ülésen is megfogalmazódott, amikor is az irodalmi lapok tevékenységéről beszámolva Orbán László, az MSZMP KB tudományos és kulturális osztályának vezetője az *Élet és Irodalomról* szólva megjegyezte: „vannak ott nem jó elemek is”. Nevén nevezve Györe Imrénék azt róta fel, hogy Gergely Sándor novelláskötetéről úgy írt, „mintha Gergely lenne a magyar irodalom eleje és vége”, s a szerkesztés alatt álló *Tűz-tánc*-kötet meghatározó szerkesztőjéről pedig így adott tájékoztatást: „Van ott [értsd: az *Élet és Irodalom*nál] egy Imre Katalin nevű párttag, elég hangadó, de nem vonzó egyéniség.” A Nagy Imre-per azonban – mint fentebb említettem – egy időre teret adott a fenntartás nélküli keményvonalasoknak, ám alig telt el megint fél esztendő, s a *Tűz-táncosok* igazából még le sem arathatták antológiájuk kétes politikai dicsőségét, amikor ismét fordult a politikai széljárás.

Az alábbiakban teljes terjedelmében idézem azt a feljegyzést, melyet Orbán László kapott akkori helyettesétől, az 1956 után filozófusból apparátcsikká átlényegült Szecsődi Lászlótól. A Magyar Országos Levéltárban őrzött pártdokumentum (amely egyébként úgy tűnik, hogy az egyedüli, amely a *Tűz-tánc*sal külön is foglalkozik) ugyanis felsorolja azokat az indokokat, amelyek miatt a párt a *Tűz-táncos* szerzőgárdát mint csoportot a következőkben már nem kívánta favorizálni.

16 Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. december 16-i jegyzőkönyve. MOL. 288 fond 5. cs. (1958) 108. ö. e. 5., 6., 8. o.

17 Bóka László: Egy lírikus nemzedék. *Valóság*. 1959. 1. sz. 72. o.

FELJEGYZÉS

Orbán elvtárs részére

Tárgy: a „Tűztánc” c. kötet íróival folytatott beszélgetés

Február 4-én összehívtuk a fiatal költők „Tűztánc” c. antológiájának szerzőit egy beszélgetésre, ahol egyrészt kifejeztük jókívánságainkat az alapjában jól sikerült kötet megjelenése alkalmából, másrészt pedig a szerzők elmondták különféle problémáikat.

A beszélgetés főleg az alábbi kérdések körül forgott:

1. Csaknem valamennyi résztvevő szóvá tette, hogy mennyire foglalkoztatja őket az étellel, a tömegekkel és a társadalmi gyakorlattal való kapcsolat. Szeretnék állandóvá tenni a kapcsolatukat üzemi munkásokkal, dolgozó paraszttal és tanácsot, segítséget kértek ennek megvalósításához.

2. Keveslik a megjelenési lehetőséget. Úgy érzik, hogy a meglévő irodalmi lapok keretei szűkek számukra. Kérték egy új ifjúsági lapnak a megjelentetését, valamint azt, hogy a „Szabad Hazánk” című honvédségi irodalmi lapnak – amelybe gyakran írnak – adják meg az utcai terjesztés jogát.

3. Hiányolták, hogy a társadalmi szervek – különösen a KISZ – keveset, vagy egyáltalán nem törődnek velük. Költői munkásságukban nem kapnak sehonnan sem bírálatot és támogatást, nem fogja össze őket senki.

4. A beszélgetés során világosan megnyilvánult, hogy a fiatal költőknek ez a része politikailag szilárdan mellettünk áll, a szándékaik mind művészi, mind politikailag helyesek, gondolkodásukat és magatartásukat azonban még egy sor hibás nézet jellemzi. A fő probléma, hogy irreálisan ítélik meg a saját helyüket és jelentőségüket a mai magyar irodalomban. Egyikük kifejtette például, hogy nekik olyan mondanivalójuk van, ami elválasztja őket minden más írói csoporttól. Uralkodó nézet közöttük az, hogy a mai magyar irodalomban csak ők a forradalmárok, csak ők a párt támaszai, és a többi író egy-két kivételtől eltekintve, nyíltan vagy burkoltan szemben áll a párttal. Elmondták, hogy a Népszabadság kultúrovata nem méltó a párt központi lapjához, a kiadók tele vannak ellenséggel, a rádió csak reakciós írókat foglalkoztat stb. Az ilyen megállapításokat azzal támasztják alá, hogy e szervek nem biztosítanak számukra elég megjelenési lehetőséget. Az egyik fiatal költő pl. elmondta, hogy jellemzőnek tartja a filmgyárban uralkodó politikai helyzetre, hogy eddig még egyiküket sem kérték fel filmforgatókönyv-írásra.

A beszélgetés során felléptünk az ilyen helytelen nézetek ellen, és úgy érzem, hogy bizonyos fokig sikerült is helyükre tenni ezeket a problémákat. A beszélgetés második felében már ők maguk is felvetették, hogy túlzóak az igények, és hogy a továbbfejlődésük érdekében elsősorban nekik vannak tennivalóik, és nem a felsőbb szerveknek, mint ahogy egyesek gondolják.

A beszélgetés során aláhúztuk a szerényebb magatartás, a realisabb látásmód fontosságát, rámutattunk az epigonizmus veszélyeire, a kulturáltságnak, a nyelvtudásnak a jelentőségére stb.

A KISZ Agit.prop osztály vezetőjével megállapodtunk, hogy kapcsolatba lépnek velük, és különösen az üzemekkel és a faluval való megismerkedésüket szervezetteren és anyagilag is támogatjuk majd.

A beszélgetés résztvevői általában megértéssel fogadták az általunk felvetett problémákat, szemmel láthatóan hatott rájuk az, amire felhívtuk a figyelmüket. Többen is elmondták, hogy nagyon jól esett és megtiszteltetésnek vették, hogy a Tudományos és Kulturális Osztály meghívta őket erre a beszélgetésre.

1959. február 6.

Szeccsódi László¹⁸

A jelek szerint e Szecsódi-féle jelentés végül is lezárta azt az 1958 őszen–télén még érvényesnek tartott pártközponti elképzelést, hogy a fiatal költőket mint „költői rohamcsapatot” vessék be. Egy visszaemlékezés szerint egyébként nem csupán egyetlen pártközponti találkozásra került sor, mi több, Aczél György 1959 tavaszán Váci Mihály lakásán egy baráti beszélgetésre is összehívta a *Tűz-táncosokat*, ám akkor már nem a véleményükre volt kíváncsi, hanem kifejtette, hogy a jelenlévők versei „túlságosan komorak, túl sötéten láttatják a helyzetet”, s egyébként is: „az elvtársak túl sokat vívódnak önmagukkal, ezt abba kellene hagyni, s helyette felmutatni a pozitív példákat, olyanokat, amelyek lelkesítenének”.¹⁹

Az évtizedfordulóra pedig feketén-fehéren kiderült, hogy a *Tűz-táncosok* költői csoportosulásként nem váltották be a hatalom hozzájuk fűzött reményeit, ezért, ha a nyilvánosság előtt megfogalmazva nem is, ám mégis elég látványosan ejtették e társaságot. Nem volt rájuk tovább szükség. 1959 szeptemberében újjászervezték a két és fél esztendővel azelőtt működésében fölfüggesztett Magyar Írók Szövetségét, s a tudományos és kulturális osztály az „alakító” 110 tag névsorába egyetlen *Tűz-táncost* sem ajánlott.²⁰ Az újjáalakuló közgyűlésen csupán „tanácskozási joggal”, tagjelölti státusban jelenhetett meg Garai Gábor, Györe Imre, Hárs György és Váci Mihály.²¹ A főszerkesztő, Bölöni György halála után mind Györe Imrét, mind Imre Katalint rövid úton eltávolítják az – immár az Írószövetség lapjaként megjelenő és Szabolcsi Miklós nevével fémjelzett – *Élet és Irodalom*tól. A pártvezetés eztán inkább azokkal folytatta a „párbeszédet”, akiket a *Tűz-táncosokkal* zsarolt meg. Fodor András, a már említett naplójában, 1960. január 30-án az éppen átmeneti helyzetet örökíti meg:

„A kiadói főigazgatóságnál van hivatalos dolgom... Köpeczi [Béla – akkor a kiadói főigazgató] öt perc alatt végez a témával, utána másfél órát beszélget velem.

K. szerint irodalmunk kettészakadt: vannak az öregek, kiknek írásai egyáltalán nem érdeklik a fiatalokat, s köztük a lézengő középnemzedék politikai hajtóerő nélkül, ugyancsak hatás nélkül. És volna a mi nemzedékünk, melyet a Tűztánc-antológia taktikai érdeke mindinkább kiszorít – mondom én. Ő tiltakozik: a hatalmaskodók nem kapnak hivatalos támogatást. A Hivatal mégsem tud függetlenül túlbuzgó támogatóitól, avagy mért nincs máig se olyan folyóirat, mint az Új Hang volt? Rájuk se lehet bízni, ránk se? Magyarázza, hogy az irodalomban nincs légtér, a politika mindig fölhasználja azokat az írókat, akik éppen jelentkeznek. Mi sündisznóállásba húzódba az ő javukra »dolgozunk«. Legyünk aktívabbak!”²²

19 Nyerges András-interjú. Készítette Murányi Gábor 1988-ban. 1956-os Intézet Oral History Archivuma. 157. sz. 154. o.

20 MOL. 288 fond 33. cs. (1959) 9. ő. e.

21 Benkő Péter: Az Írószövetség újjáalakulása és a népi írók. *Múltunk*. 1991. 4. 70. o.

22 Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. Bp. Magvető Kiadó, 1986. I. kötet. 684–685. o.

Varga Balázs

FILMPOLITIKA, FILM ÉS POLITIKA A FORRADALOM UTÁN¹

A forradalom utáni megtorlás kulturális életet szétziláló intézkedései közül az irodalmat érintő retorziók a legismertebbek. Kevés információval rendelkezünk azonban arról, hogy a kultúrpolitika által az irodalommal legalábbis azonos fontosságúként kezelt filmművészetet, pontosabban a filmgyártást miként és mennyiben érintette a restauráció. Íróperek voltak 1957 során, számos színészt is elítéltek, de nem volt „filmes per”. Ha a forradalom alatti tevékenységükért börtönre ítélt színészeket leszámítjuk, azt kell látnunk, hogy a filmszakmát elkerülték a demonstratív letartóztatások és perek. (Egy igen fontos kivételre, Teuchert József gyártásvezető elítélésére külön kitérek majd.) Mégsem állítható, hogy a megtorlás nem érintette a filmgyártást. Jelen dolgozatban a forradalmat követő év filmpolitikájának néhány mozzanatát, a játékfilmgyártás feletti kontroll visszaszerzésének folyamatát kívánom bemutatni.

A FORRADALOM A GYARMAT UTCÁBAN

A forradalom kitörését követő napokban a Gyarmat utcai játékfilmgyárban (október végétől újfent Hunnia Filmstúdióként szerepelt), a Híradó és Dokumentumfilmgyártó Vállalatnál (továbbiakban HDFV), a Fővárosi Moziüzemeknél és a Filmtechnikai Vállalatnál alakultak meg a munkástanácsok.² Ugyanezen a napon jött létre a Színház- és Filmművészeti Szövetség Forradalmi Bizottsága (csatlakozva a Magyar Értelmi-ség Forradalmi Bizottságához).³ A szovjet csapatok magyarországi tartózkodása, illetve a restauráció ellen színészsztrájkot hirdettek,⁴ amelyet november másodikán szüntettek be.⁵

1 A szöveg a *Filmirányítás és gyártástörténet Magyarországon 1957–1968* című kutatás első eredményeire támaszkodik.

2 *Népszava*, 1956. október 30.

3 *Egyetemi Ifjúság*, 1956. október 30.

4 *Igazság*, 1956. október 30.

5 *A forradalom hangja*. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.–november 9. Bp. A Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadása [Az 1. kiadást lásd Varga László (New York) 1957], 1989., 394. o.

A Hunniában a filmgyári dolgozókból, műszaki személyzetből, művészekből 30 tagú forradalmi munkástanács alakult. Az ideiglenes igazgatóság tagjai Katona Jenő gyártásvezető, illetve Bán Frigyes és Szóts István rendezők voltak. (Bán a megelőző évek egyik leggyakrabban foglalkoztatott, kitüntetett rendezője, a *Talpalatnyi föld* alkotója. Szóts István nevéhez a negyvenes évek két kiemelkedő filmje, a külföldön is hatalmas sikert aratott *Emberek a havason* (1942), valamint a készítése évében, 1948-ban betiltott *Ének a búzamezőkről* fűződik. Ő a negyvenes évek vége óta félreállítva csak néprajzi dokumentumfilmeket készíthetett. 1957 második felében emigrált, a velencei fesztivált követően külföldön maradt.)

„Az ideiglenes igazgatóság és az összes tanácstestületek megkezdték az átszervezéseket. Megszüntették a felesleges osztályokat, szervezési és gazdasági átcsoportosításokat végeznek, felkészülnek a munkára. A forradalmi eseményekkel kapcsolatos dokumentumfilmeket már forgatják.”⁶ Az átszervezések alapvetően a túlsúlyos Központi Dramaturgia leépítését,⁷ a gyártásszervezet decentralizálásának előkészítését jelentették. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy ezekben a napokban a filmgyártás pártok közötti felosztásának ötlete, a koalíciós korszakbeli szisztémához való visszatérés is felmerült, ezt azonban a munkástanács, illetve (egy interjú tanúsága szerint) a felsőbb politikai vezetés megvétózta.⁸

Míg a gyártásszervezet átalakítására, valamiféle önállóság és önigazgatás, kisebb gyártóegységek, alkotócsoporthoz megalakítására a forradalom idején csak tervek készültek, a rádió által említett forgatások hatalmas lendülettel zajlottak. A filmhíradó munkatársai mellett ugyanis a játékfilmgyár operatőrei és rendezői szintén nagy szerepet vállaltak a forradalom megörökítésében.⁹ A forgatócsoportok tevékenységét Teuchert József gyártásvezető koordinálta. November 4-én született hetijelentése

6 *A forradalom hangja*, 350. o.

7 Az ötvenes évek magyar filmirányításának kulcsfogalma a *forgatókönyv* volt. A Révai-korszakban, de 1953 és 1956 között, sőt a forradalom utáni években is a politikusok, illetve a filmszakma párt- és állami vezetői szinte kizárólag a filmek ideológiai-agitatív szerepére figyeltek, az ideológiailag „megfelelő” forgatókönyv filmre vitelét, rendezését másodlagosnak, pusztán szakmai kérdésnek tartva. Azért, hogy a forgatókönyvek megfeleljenek a politika érdekeinek, soklépcsős engedélyeztetési mechanizmus épült ki. Ennek volt legfontosabb láncszeme a filmgyár Központi Dramaturgiája. Az ötlettől a film elkészültéig átlagosan is legalább másfél-két év telt el. Ez a „holtidő” alapjában véve abból származott, hogy a dramaturgia, a politikai és ideológiai kontroll érvényesítője egyre-másra íratta át a forgatókönyveket. Mivel gyakran öt-hat változat is készült, míg végre sor kerülhetett a forgatás megkezdésére, a könyveknek a dramaturgián való vesztglése alapjaiban nehezítette és lassította a filmgyári munkát.

Ezt a soklépcsős szerkezetet próbálták meg a forradalom napjaiban, illetve a következő hónapokban lebontani, a Központi Dramaturgia helyett több alkotócsoporthoz, felső kontroll helyett műhelymunkára épülő szervezetet létrehozni.

8 Újhelyi Szilárd említi ezt egy interjújában. (Kiszabadulása és rehabilitációja után, 1955–1956-ban ugyanis ő volt a Filmfőigazgatóság, a filmszakma minisztériumi felügyeleti szervének vezetője.) „Szabadon szolgáló szellem”. Beszélgetés Újhelyi Szilárddal (Tóth Klára) *Filmkultúra*, 1986/5.

9 Az 1956. októberi–novemberi forgatások körülményeiről, a filmdokumentumok sorsáról bővebben írtam *Egy forradalom snittjei* címmel. In.: *Évkönyv III.* 1994. Bp. 1956-os Intézet, 1994.

szerint ezekben a napokban gyakran hat-hét forgatócsoport dolgozott városszerte, sőt vidéken is.¹⁰ Visszaemlékezések arra is utalnak, hogy a játékfilmgyárbeli munkák célja egy, a forradalom eseményeit hitelesen bemutató dokumentumfilm elkészítése volt. A Hunnia munkatársai november negyedikéig körülbelül öt-hat óranyi filmanyagot rögzíthettek. Ezeknek a felvételeknek egy része azután a következő hónapokban külföldre került, más tekercseket pedig a szovjet hatóságok, majd a magyar belügyi szervek foglaltak le. A filmanyagok terjedelméről és sorsáról szóló dokumentumok és információk bizonyos pontokon mindazonáltal ellentmondásosak.

Teuchertet második kihallgatása során kérdezték erről:

„– Miért akarták az akkor készült anyagot külföldre juttatni?

– Mi nem az anyagot, hanem a kidolgozott dokumentumfilmet akartuk külföldön forgalmaztatni, mivel jugoszláv mintára arról volt szó, hogy a vállalatok önálló jogkörrel fognak rendelkezni, külföldi üzletek terén is. (...)

– A dokumentumfilm kiszállítását illetően, hol volt az engedély és az ellenőrzés?

– Ebben az esetben nem volt, de nem is volt szükséges, mert nem vittünk ki filmet, csak szó volt róla. Úgy gondoltuk, hogy a film befejezése után megszerezük a minisztérium engedélyét, átmegy a cenzúrán, szerződést kötünk.

– Tehát rendezett állapotok között vitték volna ki?

– Igen, vagy külkereskedelmi szerven, vagy ha az önállóságot addigra megkapjuk, a filmgyár hivatalos tárgyalásán keresztül.”

Teuchert ezután említi, hogy nagyjából 10 000 méter (6 óranyi) anyag készült, ebből kétezer métert foglalt le szerinte a magyar rendőrség. A többről, mint hiányról jegyzőkönyvet vettek fel.¹¹

Szóts István visszaemlékezésében a következőket írja: „Közben a leforgatott anyag is egyre gyarapodott. A 10-12 ezer méter körüli értékes filmanyagot – a külföld tárgyilagos informálása, segélyek és gyógyszer küldése céljából Bécsbe, a Nemzetközi Vöröskereszt, illetve az Egyesült Nemzetek Szervezeteihez is el akartuk juttatni.

November 4-én, vasárnap reggel indult volna el ez a szállítmány. A teherautó már a laboratórium előtt várakozott, ahol javában folyt a tekercsek előhívása. A hajnali ágyúszó és a rádió tragikus felhívásának pánikhangulatában a laboratóriumban valaki villanyt gyűjtött, és ezzel megsemmisítette az előhívás alatt lévő anyag egy részét, körülbelül 1200-1500 métert.” Szerinte 2500-3000 méternyi filmet sikerült külföldre csempészni, és 6000-7000 méter maradt meg, és került a Hunnia raktárába. Ezeket a felvételeket szerinte 1957 januárjában a Kádár-kormány „tiszi karhatalmi különítménye” foglalta le.¹²

Tovább bonyolítja a helyzetet az az utalás, amely Szerov 1956. november 10-én az SZKP Központi Bizottságának írt jelentésében szerepel: „Ügynökeink jelentették,

10 Belügyminisztérium Történeti Irattára (továbbiakban BMTI). Teuchert József vizsgálati anyaga, V-144 758/3 dosszié, 302–303. o.

11 Jegyzőkönyv Teuchert József második kihallgatásáról. 1957. július 17. BMTI. Teuchert József vizsgálati anyaga, V-144 758/3 dosszié, 250–252. o.

12 Szóts István: Egy önéletrajz részletei (2. rész). *Filmvilág*, 1990/1. A Belügyminisztérium Történeti Irattárában azonban – információim szerint – *nincsenek* (vagy legalábbis *nincsenek meg*) ezek a tekercsek.

hogy a budapesti dokumentumfilmgyárban, továbbá a »Magyarfilm« gyárban, lepecsételt széfekben őrzik több filmoperatőrnek a budapesti események idején forgatott filmjét. Ezzel kapcsolatban több mint 2600 méter filmanyagot *koboztunk el*.¹³

A forradalom alatti forgatásokat koordináló Teuchert kollégájával, Banovich Tamás rendezővel együtt a következő hetek során még kétszer forgatott (titokban) Budapesten, a filmgyár 16 mm-es kamerájával. Első alkalommal, 1956. december 4-én a Szépművészeti Múzeum tetejéről a nőtüntetés részleteit örökítették meg, három nappal később pedig a Nemzeti Múzeumban forgattak. Itt a épületet és a gyűjteményt ért háborús károkat, a pusztítást dokumentálták. Ezeket a felvételeket a Teuchernél 1956. december 29-én tartott házkutatás során a rendőrség lefoglalta, sorsukról azóta sem tudunk.¹⁴

A következő hónapokban továbbra is a filmgyárban dolgozott, egészen 1957. május közepéig. Ekkor „rendszerellenes magatartásával” indokolva felmondtak neki. A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya 1957. május 27-i határozatában rendelte el előállítását, majd őrizetbe vételét. A következő hónapok kihallgatásai során a Hunnia munkatársai által készített felvételek koordinálásával, november–december során végzett illegális fotóanyaggyűjtéssel és a decemberi illegális forgatásokkal vádolták. A fényképanyag összegyűjtése kapcsán került kapcsolatba többek között Széll Sándorral, a Műegyetem tanársegédjével, az ottani MEFESZ egyik szervezőjével. Teuchert ugyanis a forradalom leverése után a filmgyár részére folytatta a történetek dokumentálását, a forgatásokkal ekkor már természetesen leálltak, így csak fényképeket gyűjtött. Teuchertet (ötödrendű vádlottként) végül többek között Széll Sándorral együtt a „Szirmai Ottó és tizenhat társa” ellen indított perben állították bíróság elé. A „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel” büntette miatt mind első- mind másodfokon öt évre ítélték. Három évet töltött börtönben, az 1960-as részleges amnesztiával szabadult.¹⁵ Ezután szeretett volna újra a filmgyárban elhelyezkedni, a felesége által a Filmfőigazgatóságnak írt kérelmet azonban elutasították.¹⁶ Teuchert ezután soha nem került vissza a szakmába, 1989-ben halt meg, gyakorlatilag teljesen elfeledve.

13 *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest 1993, 163. o. Az elmúlt évek során az 1956-os Intézet és a Magyar Filmintézet megbízásából Geréb Anna Moszkvában kutatott. Munkája során azonban nem találta meg ezeket a felvételeket, így továbbra is csak közvetett információink vannak arról, hogy 1956–57 során *vittek ki* a Szovjetunióba a forradalom eseményeit megörökítő filmeket.

14 Kézírási jegyzőkönyv a házkutatásról. BMTI. Teuchert József vizsgálati anyaga, V-144 758/3 dosszié 231. o.

15 Teuchert József kihallgatási jegyzőkönyvei, valamint 1957. július 19-i önvallóása. BMTI. Teuchert József vizsgálati anyaga, V-144 758/3 dosszié 241–292. o. Az elsőfokú ítélet száma: I. NB. XI. 8005/1958-2, a másodfokúé: I. NBf. IV. 52/1958/3. Szirmai Ottó és 16 társa pere, Teuchert kegyelmi rendelete. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, fond 412.23 69. doboz, aktaszám: B 622/89.

16 A kérvény margóján szereplő kézírás elutasítás valószínűleg Aczél Györgytől származik. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL). A Filmfőigazgatóság anyagai, XIX-I-22, 45. d. 66 392.

A FORRADALOM UTÁN: TERVEK A GYÁRTÁS ÁTSZERVEZÉSÉRE

Az 1956. november 4-ét követő néhány hónapban a filmszakma relatív szélcsendben dolgozhatott. November második felében ért véget a sztrájk, s így különösebb leállás nélkül kezdhették meg, illetve folytathatták a munkát az 1956 második felében indult filmek befejezésével, majd új filmek beindításával. Ezek között néhány korábban visszautasított forgatókönyv is szerepelt. A „felső irányítás” ekkor még gyakorlatilag nem működött – az új minisztérium csak 1957. január elején alakult meg. A nem sokkal ezután megszerveződő Filmfőigazgatóság a Nagy Imréékkel együtt Romániába hurcolt Újhelyi Szilárd helyett új vezetőt kapott Révész Miklós, a HDFV volt igazgatója személyében. (Révész 1957 és 1963 között töltötte be ezt a tisztséget.)

A forradalom alatt felvetett/megkezdett változtatásokat 1957 legelején folytatták. Ezek közül a legjelentősebb a Központi Dramaturgia lebontása és az alkotócsoportok kialakítása volt. Az önálló műhelymunkára épülő csoportrendszer kialakítását elsősorban a fiatalok (Makk Károly, Bacsó Péter, de Máriássy Félix és Fábri Zoltán úgyszintén) szorgalmazták. A rendezőkből, dramaturgokból és gyártásvezetőből álló csapat a filmgyár pasaréti telepén létrehozandó új stúdió megszervezésével kívánt lehetőséget teremteni magának.¹⁷ A több (s ezáltal „versenyhelyzetbe” kerülő) stúdió kialakításának az ötlete azonban az idősebb rendezők kemény ellenállásába ütközött. Mivel az 1957 elején megszerveződő Filmfőigazgatóság egy ideig még képtelen volt koordinálni a szakma tevékenységét, heteken keresztül folyt a huzakodás az átszervezés lehetőségéről és módjáról. Végül a Hunnia keretein belül alakultak meg a művészek alkotócsoportjai: Fábri, Makk, Máriássy voltak az egyik csoport vezetői (bizonyos források szerint ide tartozott egy másik hármас csapat: Bán Frigyes, Ranódy László és Szemes Mihály is), rajtuk kívül Keleti Márton, Gertler Viktor és Révész György, valamint Várkonyi Zoltán, Herskó János és Fehér Imre álltak egy-egy csoport élén. (Ezek a felállások érezhetően művészeti-alkotói platformok alapján szerveződtek.)¹⁸

A gazdaságosság előtérbe kerülése, a Hunnia művészeinek túlzott önállósága és az ideológiai kérdések elhanyagolása miatt ebben az időben több sajtótámadás érte a Filmfőigazgatóságot. Sándor Kálmán, az ortodox marxista Táncsics Kör tagja az *Élet és Irodalom* első számában megjelent egész oldalas cikkében a kulturális élet negatív

17 Nevek nélkül, de erre utal egy áprilisi cikk is: „Felmerült az a terv is, hogy egyesítsék a Pannónia stúdiót a Hunnia pasaréti telepével, ahol két, jelenleg is játékfilmgyártásra használt műterem van, és így hozzák létre a harmadik játékfilmgyárat.” Markos Miklós: Üzlet? Nem üzlet? A filmművészet gazdaságosságáról és a gazdaságosság filmművészetéről. *Magyarország*, 1957. április 3. (A továbbiakban: Markos Miklós: Üzlet?...) Az 1957-ben megjelenő *Magyarország* Kádár balos ellenzékének, a Táncsics Körnek volt a lapja. A restauráció és Kádár helyzetének megszilárdulása után, 1957 végén betiltották.

18 A magyar film megújulásaként számon tartott 1954–1956 közötti évek legjelentősebb filmjeit a tapasztalt Fábri Zoltán (*Körhinta*, *Hannibál tanár úr*, *Életjel*), Máriássy Félix (*Budapesti tavasz*, *Egy pikoló világos*), Várkonyi Zoltán (*Simon Menyhért születése*), Ranódy László (*Szakadék*) és az önálló játékfilmmel ekkor debütált, az 1945 utáni első főiskolás osztályban végzett Makk Károly (*9-es kórterem*) készítették. Keleti és Gertler a legnagyobb rutinnal rendelkező „mesteremberek”, a korszak sikerfilmjeinek rendezői voltak.

tendenciáit ostromozva a Hunniában a „csoport-autonomizmus lobogója alatt” zajló depolitizálást emelte ki.¹⁹ Markos Miklós *Magyarország*-beli cikkében az ideológiai kérdések háttérbe szorulását tartotta veszélyesnek: „Hazánk jelenlegi helyzetében nem engedhetjük meg magunknak, hogy ráfizetéssel termeljünk. Ugyanakkor azonban óvakodnunk kell attól, hogy a »gazdaságosság« jegyében politikai és művészi engedményeket tegyünk, teret engedjünk az ellenforradalmi ideológia behatolásának, elsőkélyesítsük az utóbbi évek során oly szépen fejlődő szocialista filmművészetünket.”²⁰ Imre Katalint (a valamivel később megjelent *Tűz-tánc* antológia szintén balos szerkesztője) a pártértekezlet után a dekadencia és a polgári értékek felé haladó – a gyárakban abban az évben készülő – filmek aggasztották: „ha azt kell észlelnünk, hogy a »minden virág virágozzék« népszerűvé vált és sok visszaélésre cégerként ragasztott jelszava úgy fordul vissza, úgy válik gyakorlatunkban bumeráנגgá, hogy minden virágzik, vagy legalábbis szaglik, csak a szocialista virág nem, akkor jogunk és kötelességünk erre felfigyelni, erre figyelmeztetnünk.”²¹

A forradalom idején megszervezett és még 1957 első felében is meglévő önállóság korlátozása, majd későbbi megszüntetése az év második felében egyre érzékelhetőbbé vált. A kulturális élet vezető posztjaira kormányhú, politikailag megbízható káderek kerültek. A Művelődésügyi Minisztérium mellett tavasszal létrehozott Irodalmi Tanács után nemsokára felállították (többek között) a Filmművészeti Tanácsot is. Ez a konzultációs testület a gyárak, a minisztérium, a pártközpont és a szakma képviselőiből állt (Így tagja volt a filmfőigazgató Révész Miklós; a Hunnia igazgatója, Darvas József; az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályán dolgozó Szecsődi László; de az irodalompolitika egyik fontos szereplője, Király István is). Az 1953 és 1956 között népművelési miniszter Darvas József a Hunnia Filmstúdió igazgatójaként korábbi beosztottja, Révész Miklós felügyelete alá tartozott. Az év elején nevezték ki, 1960-ig töltötte be ezt a tisztséget. Egy májusi nyilatkozatában beszámolt arról, hogy a stúdió immár teljes kapacitással dolgozik. Kitért az előző évek filmgyártására, kultúrpolitikájára is. 1955-öt és részben 1956-ot a magyar filmművészet legsikeresebb esztendejeként említette. Ekkor ért be ugyanis az 1953. júniusi párthatározat szabadabb szelleme, és az állami irányításban is oldódtak a korlátok. (A korszak persze nem volt hibátlan: főleg 1956 második felében, Darvas szerint, egyszerre jelentkezett a szektás merevség és a liberalizmus.) „De egészében, fő vonásaiban – mint az eredmények is igazolják – helyes volt az út, amin a magyar filmművészet járni kezdett. Nem lenne jó – s ez nem csak a filmművészetre vonatkozik –, ha az 1953 júniusa és az 1956 októbere közötti időszakot csak mint az ellenforradalmat előkészítő folyamatot látnánk! (Persze az se jó, nem is igaz, ha az 1953 előtti időket csak a hibák halmaza-ként látjuk, s elvetjük tényleges eredményeiket.)” Darvas kiáll a Hunniában bevezetett csoportrendszer mellett: „Helyes fejlődés volt ez: szintén a művészi verseny, a különböző művészi irányzatok kibontakozását szolgálja, illetve szolgálhatja, ha jól csinál-

19 Sándor Kálmán: Üzleti siker – irodalmi szabadság – kultúrpolitika. *Élet és Irodalom*, 1957. március 15.

20 Markos Miklós: Üzlet...? *Magyarország*, 1957. április 3.

21 I. K. [Imre Katalin]: Keserű igazság filmgyártásunk helyzetéről. *Élet és Irodalom*, 1957. július 5. A „virágozzék minden virág” fordulat direkt utalás a maoista Kína kulturális politikájának jelmondatára.

juk. Nem világos azonban még, hogy a csoportok nagyobb művészi és gazdasági önállósága hogyan illeszthető bele, értelmesen, az egységes állami irányítás konstrukciójába.”²²

Nem véletlen, hogy Darvas tartózkodott az 1953–56 közötti időszak merev elitizációjától, hiszen ezen évek kultúrpolitikájának egyik meghatározó figurája éppen ő volt. Bár nem volt párttag, 1956 előtt, de a forradalom után is egyértelműen a párthű politikai irányvonalat képviselte. Folyamatosan arra törekedett mégis, hogy a művészek éppúgy elfogadják partnernek, és ne a pártvezetés emberét lássák benne. A gyári igazgatóság szintén meghasonlást okozó pozíció lehetett számára, hiszen korábban (de a következő években is) több forgatókönyvet írt a dramaturgia számára. Jellemző, hogy a csoportrendszerre és az 1957-es évre két év múltán már így emlékezett vissza: „Én az ellenforradalom után nagyon ellene voltam az akkori csoportrendszernek, mert az dezorientációt, a dezorganizációt, az anarchiát jelentette abban az időben.”²³

A szabadabban dolgozó Hunniában készült filmekkel azonban számos probléma adódott. Általában politikailag, gyakran pedig művészileg nem feleltek meg az irányítók elképzeléseinek. Ezeket a kifogásokat részletezte Révész Miklós 1957. nyár végi jelentése, amely a Politikai Bizottság számára készült.²⁴

A bizakodó hangú jelentésben az előző évek filmjeiről szólva megjelenik az az értékelés, amely ettől kezdve hivatalos véleményként általában szerepelni fog. Az 1954–55-ös fejlődés a hangsúlyos, ezt zavarta meg 1956 elején a revizionizmus jelentkezése. Mindezt az általános politikai légkör, az irányítás lazulása és a művészek eszmei igénytelensége segítette. Az ellenforradalom, majd az utána következő hónapokban az ellenőrzés hiánya csak tovább növelte a zavart. Az 1957-ben készülő (és természetesen a már elkészült) filmek nagy része ezért politikai-eszmei hibákkal terhelt, ráadásul a művészek a mai élet problémáitól is elfordultak.

A Hunnia csoportrendszerére csak utalást találhatunk: „Szervezeti és gazdasági természetű kérdések kötötték le a figyelmet ahelyett, hogy filmgyártásunk eszmei-politikai alapkérdéseinek tisztázására került volna sor.” A „teljes művészeti szabadság” és a „gyári függetlenség” a szövegben csak idézőjellel megbélyegezve, kritizálva szerepelnek. Az értékelés érvei igen hasonlítanak a tavaszi balos támadásokban használtakra. Mindezt összegezve: „Ez év tavaszán lényegében arról kellett dönteni, hogy leállítsuk-e a játékfilmgyártást addig, amíg az ideológiai fronton is tisztázódik a helyzet, s eszmei-politikai szempontból kiváló forgatókönyveket kapunk, vagy pedig – vállalva filmgyártásunk 1955. évi színvonalához képest az átmeneti visszaesés kockázatát – folytatjuk a gyártást, bizonyos megalkuvással a színvonal területén, de azt tudatosan kezelve, elvi-politikai engedmények nélkül.”²⁵

22 Darvas József: A magyar filmművészet néhány időszerű kérdéséről. *Film, Színház, Muzsika*, 1957. május 31.

23 *Filmvilág*, 1959. május 15.

24 Jelentés a filmterület helyzetéről és legfontosabb problémáiról. MOL, 288. fond 33. cs. (1957) 5. ő. e.

25 Az okfejtés lényegében ugyanaz, mint ami Mesterházi Lajos irodalompolitikáról szóló elaborátumában is szerepel: „Színházainkban, filmszínházainkban, könyvkiadóinkban kicsit most érik be az októberi rossz vetés. Az 1957-es év kulturális tevékenységére végső soron az volt a jellemző, hogy a súlyosabb ideológiai

A RÉGI-ÚJ SZERVEZET KIÉPÜLÉSE

1957 nyarára a Darvas által „jótékony hatásúnak” ítélt rendszerről kiderült, mégsem illeszthető bele értelmesen „az egységes állami irányítás” konstrukciójába, amely nagyjából az MSZMP pártértekezlete utáni hetekre kezdett kialakulni és megszilárdulni.

1957 elején a szinkrongyárat Pannóniára, a volt HDFV-t pedig Budapest Filmstúdióra keresztelték. A híradókon kívül továbbra is a gyár profiljába tartozott a dokumentum-, riport- és oktatófilmek készítése, ezenkívül (a Hunniának állított vetélytársként) évente négy játékfilm forgatására kaptak engedélyt. A célkitűzések szerint elsősorban fiataloknak akartak teret adni. Ezen a helyen, a Könyves Kálmán körüli műtermekben dolgozott a harmincas években a Magyar Filmiroda Rt., így a játékfilmgyártás itteni felújítása évtizedes előzményekre vezethető vissza. (A következő évek során a Budapest Filmstúdióban az 1945 előtt is a szakmában dolgozó Farkas Zoltán, illetve Apáthi Imre mellett elsőfilmsként Jancsó Miklós, Magyar József és Wiedermann Károly rendezhetett.) Ezt az átszervezést azonban a következő évek történései ismeretében, azt hiszem, nem túlzás pusztá átnevezésnek titulálni. A Hunnián belüli decentralizálást és az alkotócsoportok megszervezését ugyanis leállították – a játékfilmgyártás új bázisának gondolt Budapest Filmstúdió azonban évekig nem kapott lényeges segítséget megnövelt, illetve új típusú feladatainak ellátásához, így a kitűzött tervek teljesítésének nem tudott eleget tenni. Súlyos műteremgondokkal küzdöttek, műszaki felszerelésük, bázisuk nem volt elégséges.²⁶ Ráadásul rendezőket, dramaturgokat sem kaptak, a Hunnia ugyanis jóval nagyobb presztízzsel rendelkezett. A Budapest Filmstúdió vezetői panaszkodtak, hogy a legtöbb író olyan forgatókönyvvel keresi fel őket, ami már megjárta a másik gyár dramaturgiáját, olyan színészek pedig, akik ott epizódszerepeket is szívesen vállaltak, náluk főszerepet kértek.²⁷ A játékfilmgyártás Budapest Filmstúdió-beli megindítása még évekig akadozott, s lényegében csak 1959 után rendeződött, amikor a Várkonyi Zoltán (főrendezőként), Nemeskürty István (a dramaturgia vezetőjeként) és Gottesmann Ernő (a gyártás irányítójaként) alkotta csapat vette át a Budapest Filmstúdió, illetve az itteni játékfilmgyártás vezetését. Ennek ellenére a következő év (1960) újfent krízist hozott: sorra hiúsultak meg a forgatókönyvek, s csak egy filmet, Várkonyi *Csutakját* tudták elkészíteni. Meglehetősen visszás tehát a helyzet: ez a szerkezet nem oldotta meg a korábbi gondokat, a Hunniában a túlsúlyos dramaturgia, valamint a bürokratikus és centralizált

kárt okozó elemeket úgy-ahogy kigyomláltuk, vagyis lényegében defenzívában voltunk. Ahhoz, hogy az ideológiai offenzíva teljes mértékben kibontakozzék, a szellemi előfeltételek megteremtésén túl, adminisztratív úton is érvényesítenünk kell azt az elvet, hogy a szerkesztőségek, lektorátusok, dramaturgiák a proletár államnak cenzori szervei és a szocialista ember-nevelés elsőrendű intézményei.” Mesterházi Lajos elaborátuma az irodalomról 1957-ben (közéleti Cseh Gergő és Pór Edit) *Kritika*, 1993/8.

26 Filmfőigazgatósági feljegyzés a Budapest Filmstúdió 1958. I. negyedévi gazdálkodásáról. MOL, XIX-I-22 (1958) 28. d.

27 Bános Tibor: Ahol új filmek születnek. Látogatás a Budapest Filmstúdióban. *Élet és Irodalom*, 1958. augusztus 22.

engedélyeztetés miatt továbbra is nehézkes és egyenetlen volt a gyártási kapacitás kihasználása. Néhány évvel később már valóban fontos, a Hunniától eltérő profilú működés, csapatmunka jellemezte a Budapest Filmstúdiót. Az 1957 elején sebtiben beindított játékfilmgyártás azonban pusztán a hivatal koncepciójának bizonytalanságát tükrözte.

A Filmfőigazgatóság kapkodó döntéseinek magyarázatát nemcsak az egyre keményedő megtorlásban és mind teljesebbé váló restaurációban, de abban is fellelhetjük, hogy olyan filmek engedélyezését kellett mérlegelniük, amelyek elkészítése során nem tudták érvényesíteni az eszmei-politikai elvárásokat. Egy-egy film sorsáról ezért a legfelső politikai vezetés döntött.

DOBOZBA ZÁRT KRITIKA

A Politikai Bizottság egyik 1957. szeptemberi ülésén több film engedélyezéséről, illetve betiltásáról határoztak.²⁸ Az *Eltűszentett birodalom* (Banovich Tamás erősen „áthallásos” mesefilmje a zsarnok királyt legyűró juhászról) és a *Keserű igazság* ekkorra már dobozba került. (Várkonyi Zoltán filmje a társadalomkritikai realizmus egyik legerőteljesebb darabja egy építővállalat vezetőjének szakmai hozzá nem értése miatt bekövetkező balesetről szól. Politikai okokból a baleset miatt azonban nem a hibát hibára halmozó igazgatót, hanem a katasztrófa elhárításáért mindent megtevő főmérnököt tartóztatják le.) A *Gerolsteini kaland* (Farkas Zoltán habkönnyű operettfilmje) elleni legfontosabb kifogás az volt, hogy főszerepét a letartóztatásban lévő Darvas Iván játszotta. (Ráadásul ekkor volt a mozikban műsoron a *Bakaruhában*, szintén Darvas főszereplésével. Ezt a filmet még a színész letartóztatása előtt mutatták be.) Keleti Márton futballszatírjának, a *Csodacsatár*nak a forgatókönyvét az 1956 előtti irodalmi ellenzék egyik vezetője, Méray Tibor írta. Nevét mind a plakátokról, mind a főcímlistáról törölték, maga a film azonban – igaz átdolgozva, de megjelenített. (A kinti mérkőzéseit után Nyugaton maradt és ezáltal „nemkívánatos” szereplővé vált Puskás Öcsivel leforgatott jeleneteket ugyanis Szusza Ferencsel forgatták le újból!) Ugyanígy közönség elé kerülhetett végül a *Gerolsteini kaland* is. Az átvételi bizottságot Kalmár László *A nagyrozsdási eset* című szatírja osztotta meg. (Gogol *Revizora*-ra hasonlít a történet: egy vidéki borellenőrt tévedésből miniszternek hisznek, és vele próbálják megoldatni a városka aktuális problémáit.) A pártközpont dolgozóinak ugyanis levetítették a filmet, s annak tervezett bemutatása komoly felháborodást keltett, így „a kérdést ismerő funkcionáriusok és párttagok” szerint közönség elé engedése nagy veszélyt jelentene, „mert lehetőséget és bizonyos fokú legalitást adna művészeti területen a jobboldali elemek és irányzatok előretörésére”. A Politikai Bizottság tehát a *Csodacsatárt* és a *Gerolsteini kalandot* bemutathatónak találta, *A nagyrozsdási esetről* azonban úgy határozott, hogy tagjai a következő napokban még megnézik a filmet, és utána döntenek. E döntésről írásos anyag nem maradt fenn,

28 MOL, 288. fond 5. cs. (1957) 42. ő. e.

mindenesetre tény, hogy Kalmár László filmje is a tiltólistára került.²⁹ A három, évtizedekre betiltott film csak a Kádár-korszak legvégén kerülhetett közönség elé. *A nagyrozsdási eset* 1984-ben, a *Keserű igazságot* 1986-ban mutatták be a mozik. Banovich Tamás filmjének, az *Eltűszentett birodalomnak* pedig még ennél is többet kellett várnia, hiszen csak az 1990-es választások után fél évvel, 1990 novemberében került közönség elé!

Két évre zártak dobozba másik két filmet, a *Bolond áprilist* (Fábri Zoltán harmincas években játszódó és e kor stíluseszményét mintául vevő szerelmi történetét) és a *Játék a szerelemmel* (Apáthi Imre filmjét). Mindkettő főszerepét a bebörtönzött Mensáros László játszotta – a bemutatásukat tiltó, elhalasztó dokumentumok azonban nem erre, hanem „művészi gyengeségekre” hivatkoztak. Az említett filmekben kívül még három, 1956–57-ben készült film külföldi forgalmazását tiltották be – emiatt több mint 6 millió forint tervezett bevétel esett ki.³⁰ (Ez valamivel kevesebb volt két játékfilm átlagos önköltségi áránál.) Kész film bemutatójának „fagyasztására” a következőkben még egy példa akadt. Magyar József tsz-szervezésről készített 1959-es filmje, *A mi földünk* csak négy év után, 1963-ban került a mozikba. Ez a tiltásdömping unikális a magyar filmtörténetben – lényegében egy teljes év termésének több mint felét érintette.

De nem feltétlenül járt „jobban” az a film sem, amelyet bemutattak a mozikban. Máriássy Félix *Külvárosi legendája* az angyalföldi munkások életét mutatta be. A film eredetileg az ötvenes években játszódott volna, de a cselekményt végül „visszahelyezték” a harmincas évekbe. „A város peremén” élők kiszolgáltatottságáról, nyomoráról szóló filmet rögtön bemutatása után dühödt kritikák érték. A *Népszabadság*-ban Rényi Péter támadta a „külvárosi torzkép”-et (a rendezés erényeit elismerve), mert „hiányzik belőle a munkások szeretete, az egyszerű emberek megbecsülése”, a film naturalista módon a lumpenproletárok életét, helyzetét vetíti az egész munkásosztályra.³¹ Az elmarasztaló cikkekkel azonban még nem ért véget a támadássorozat. A bemutató után két héttel a József Attila Művelődési Házban gyűltek össze a kerület dolgozói a XIII. kerületi pártszervezet meghívására, hogy a film alkotói, Máriássy Félix rendező és Máriássy Judit forgatókönyvíró jelenlétében „beszéljenek arról, ami szívükre, lelkükre nehezedett a film megtekintése óta”. Az ankét hozzászólói csalódásuknak adtak hangot, és a film pesszimizmusát kárhoztatták, amely „a sokszínű élet

29 A Hunnia 1958-as levelezésében szerepel egy dokumentum, amely engedélyezi, hogy a stúdió az 1957-es amortizációban számolja el *A nagyrozsdási eset* és a *Keserű igazságot* teljes ráfordítását, mivel e filmek „téves mondanivalójuk miatt bemutatásra nem kerültek”. MOL, XIX-I-22, 26. d. 99 366

30 Külföldi forgalmazásra nem engedélyezett filmek: *Bolond április* (Fábri Zoltán), *Csodacsatár* (Kéleti Márton), *Eltűszentett birodalom* (Banovich Tamás), *Játék a szerelemmel* (Apáthi Imre), *Külvárosi legenda* (Máriássy Félix), *Láz* (Gertler Viktor), *A tettes ismeretlen* (Ranódy László). MOL, XIX-I-22, 34. d. 103 036

31 Rényi Péter: *Külvárosi torzkép*. A „Külvárosi legenda” avagy a visszajára fordított neorealizmus. *Népszabadság*, 1957. december 8.

sötét oldalait gyűjtötte csak össze, meghamisítva a munkásosztály múltját, életét.”³² A gyűlés „eredményeként” az MSZMP XIII. kerületi bizottsága és a kerületi tanács végrehajtó bizottsága közös állásfoglalást adott ki az „öntudatos dolgozók véleményére támaszkodva”.³³ A film műsorról való levételét javasolták, és ez a javaslat a felsőbb párt- és állami szerveknél hamar meghallgatásra talált.

POLITIKA, SZAKMA, MŰVÉSZET

Bár a fent említett tiltássorozat a politikai aktivitás és az ellenállás látszatát keltheti az 1957-es év filmjeit illetően, sokkal inkább a kicentizett kompromisszumok és az érzékeny, „napi” témáktól való visszahúzóds jellemezte főként az év második felében készült darabokat.

1956 mint téma elsőként Révész György munkájában, az 1957 karácsonyán bemutatott *Éjjélkorban* jelentkezett. A Boldizsár Iván forgatókönyve alapján készült film 1956 szilveszterén játszódik. Az itthon maradás/külföldre távozás – készítése idején még fájdalmasan éles és közeli – dilemmáját felvetve azonban inkább csak kulisszaként szerepelteti az október–novemberi eseményeket. Hősei a Balatonnál vannak a forradalom kitörése idején, s ez a dramaturgiai húzás lehetővé teszi, hogy az „ellenforradalom” hivatalos tételének direkt illusztrációja helyett magánéleti konfliktus kerüljön az előtérbe. A szerelem, az elválás gyötrődését ezért csak a háttérből és árnyaltan, lélektani motívumok szintjén „támogatta meg” 1956 drámája.

A korszak politikailag legünnepeltebb darabja, a *Tegnap* 1958-ban készült el. Dobozy Imre drámájának (*Szélvihar*) filmváltozata „hű maradt” az eredeti mű hazug didaxisához. A *Tegnap* egy vidéki laktanya, illetve szövetkezet ellenforradalmárokkal szembeni védelmezőinek helytállását kívánta példázni (s ezzel lényegében a megtorlás jogosságát igazolni). Agitatív paneljei okkal utalhatók vissza az ötvenes évek elejének sematizmusához, egyben a megérdemelt felejtést biztosítva e propagandafilm számára. (Nem meglepő persze, hogy másutt is örömmel fogadták – a moszkvai fesztiválon díjat nyert. Egy évvel később a Keleti–Dobozy-páros mindazonáltal még a „folytatását” is elkészítette – *Virrad* címmel az ellenforradalom budapesti rémtörténetét.)

A direkt agitációnál azonban a politikától való távolmaradás jellemzőbb volt a korszak filmjeire. 1957 nyara kifejezetten erős váltást jelentett e tekintetben. Hiszen néhány hónappal korábban még egy olyan jól megcsinált vígjáték, mint a *Mese a 12 találatról* (Makk Károly filmje) sem nélkülözte az ironikus-kritikus hangvételt. (Narrátora külön kiemeli a különbséget a totómese optimistán és boldogan végződő filmvalósága és a „valódi valóság” között.) Talán még jellemzőbb az 1956–57 fordulóján készült *Két vallomás* publicisztikus-társadalomkritikus irányultsága. Keleti

32 Garai Tamás: „Mi nem ilyen emberek vagyunk!” Vita az Angyalföldön a „Külvárosi legendá”-ról. *Népkarant*, 1957. december 20. Baranyai Ilona: A film sérti az angyalföldieket, bántja önérzetüket... Ankét a „Külvárosi legendáról” a József Attila Művelődési Házban. *Népszabadság*, 1957. december 20.

33 Az MSZMP XIII. kerületi párt-végrehajtóbizottságának és a budapesti XIII. kerületi Tanács végrehajtó bizottságának állásfoglalása a „Külvárosi legenda” című film vitájában. *Népszabadság*, 1957. december 21.

Márton filmjében nyoma sincs annak, hogy rendezője ellenforradalomnak tartaná 1956 októberét. Kallódó gyerekhőseinek története számos elemében vaskosan életközeli és pontos. A „mondanivaló” (pontosabban a mindenkori hivatalos ideológiához való kényszeres igazodás) azonban keresztülmetszi ezeket a szálakat, amikor egy-egy közvetlen példabeszédben mind a rendőr, mind pedig a bíró (a hivatalosság képviselői!) kijelentik, hogy rossz útra tévedésük miatt nem a gyerekeket kell hibáztatni – mindez a társadalom defektusaira vezethető vissza.

Ez a (jobb és kevésbé sikerült filmekben egyaránt fellelhető) „revizionista” hangvétel hívta ki a politikai vezetés haragját. A (be)tiltások ellenére a filmszakma rendszabályozása mégsem lehetett (mégsem volt) olyan jellegű és erélyű, mint az irodalmi életé. E területen ugyanis gyakorlatilag alig maradt volna rendező, amennyiben a vezetés a „vétkeseket” megbünteti. (Talán ezért merült fel – végső ötletként – a gyártás leállítás is.)

Olyannyira kevés volt a rendező, de a forgatókönyvíró is,³⁴ hogy az irányítók majdnem minden esetben kénytelenek voltak „elnézni” az izlésüknek és kívánalmaiknak nem megfelelő alkotásokat. Ez lényegében azt jelentette, hogy a filmet büntették (betiltással, a bemutató halasztásával, másorról való levétellel), és kevésbé az alkotókat. Banovich Tamás, Hintsch György és Kalmár László ugyan nem jutottak filmhez a következő években, de Fábri, Máriássy vagy Várkonyi folyamatosan dolgozhattak. Voltak tehát olyan művészek, akiknek a félreállítását mintha nem engedhette volna meg magának a politika.

Míndez azonban több okra visszavehető, miként következményeit szintén különbözőképp magyarázhatjuk. A magyar filmgyártás kapacitása az ötvenes évek végén évente legalább 16-18 film elkészítését tette lehetővé. Ennél azonban inkább kevesebb munka született. A gyártás ellenőrzésének lassú és nehézkes szisztémája, a pénzhiány (egy film átlagosan 4-4,5 millió forintba került), a túlközpontosított szerkezetből fakadó egyenetlen kihasználtság, a szükségesnél kevesebb forgatókönyv azonban akadályozta a folyamatos munkát. A filmgyár már a forradalmat megelőző években sem bővelkedett jobbnál jobb forgatókönyvekben, az írók és a gyártás kapcsolatát súlyos ellentétek terhelték. (Keveset fizettek a szüzséért, a filmírás nem jelentett presztízszt, a bürokrácia és a sokszori átírás pedig a maradék vállalkozókedvet is elvette.) 1956 után, az „ellenforradalomért” felelőssé tett és megfélemlített irodalmi életben ugyancsak nehéz volt jelentkezőt találni.

A filmpolitikában rossz, mindkét felet (az irányítókat és az alkotókat is) zavaró és nyugtalanító kompromisszum kezdett körvonalazódni. A vezetés valamelyest visszafogta a megtorlást. A filmszakmát nem érintették a perek – tudomásom szerint

34 Egy filmfőigazgatósági jelentés szerint: „Az elmúlt tíz év alatt olyan forgatókönyvírókat, akik elsődleges műfajuknak tekintik a filmet, nem sikerült nevelni. Legnevesebb íróink közül Szabó Pálon, Darvas József és Urbán Ernőn kívül nincs senki, aki első filmje után vállalkozott volna a második megírására.” Játékfilmművészetünk helyzete és káderproblémái. MOL, 288 f. 33. cs. (1958) 12. ő. e.

A dramaturgián gyakorlatilag csak hat ember volt, akiket az írók és a rendezők egyenrangú partnerként fogadtak el (Kovács András, Szász Péter, Bacsó Péter, Thurzó Gábor, Köllő Miklós és Bencsik Imre). Közülük is ketten (Bacsó és Kovács) a következő évek során „átálltak” rendezőnek.

nevesebb filmrendezők letartóztatása fel sem merült – ellentétben a színészekkel és színházi rendezőkkel. (A börtönbe került művészeken – mint például Darvas Iván, Nagy Attila, Mensáros László – kívül több tucat színészt érintett valamilyen formában a megtorlás. Egy 1958-as feljegyzés szerint a 318 budapesti színész közül 42 volt a filmszerepléstől teljesen és 63 a részlegesen eltanácsoltak száma!³⁵

Épp elég volt a gyártásszervezet átalakításának szétverése, hiszen az irodalomhoz, de a többi művészeti ághoz képest is, a filmszakmát aránylag könnyebben kézben lehetett tartani: főként (máskor inkább gondot okozó) „ipari jellege” miatt. Egzisztenciálisan talán a filmesek függtek leginkább a politikától. A gyártás költségessége a későbbiekben fokozott óvatosságra, az előkészítési szakasz szigorú kontrolljára intette a pártvezetést (nehogy a sokmillió költséggel készült filmet végül be kelljen tiltani – komoly veszteséget okozva ezzel). Iparnak, nem pedig művészetnek tartották a filmet. „Tömeghatású” fegyvernek, ami, ennek megfelelően, igencsak drága. Az állam adja a pénzt erre a költséges propagandaágra – cserébe kívánalmait is érvényesíteni akarja.

A művészek azonban szintén óvatoskodtak. Féltek a politikusok által folyamatosan sürgetett aktuális témákkal foglalkozó filmet készíteni. Veszélyesebb, „mai témát” inkább csak vígjátékban dolgoztak fel – ez ugyanis kevesebb politikai konfliktuslehetőséget jelentett. Húzódozásukat a filmirányítók gyakran az „öncélú szórakoztatásnak” tett engedményként értékelték. Szintén az általános pénzhiány és takarékoskodás az egyik oka annak, hogy a lehetségesnél kevesebb színes film készült, és a tematikában visszaszorultak az ötvenes évek elejének népszerű kosztümös, illetve történelmi filmjei (*Rákóczi hadnagya*, *Erkel*, *Semmelweis*).

Igen sok film készült azonban a két háború közötti időszokról. A konfliktusos témák kronologikus „hátravetése” valamelyes szabadságot jelentett – nagyobb politikai és művészi kompromisszumok nélkül vállalható volt. Az ötvenes évek vége magyar filmművészetének fősodrát ezért a harmincas évek tematizálása uralja – gyakorta irodalmi művek feldolgozásai (*Akiket a pacsirta elkísér*, *Bakaruhában*, *Égi madár*, *Csempészek*, *Édes Anna*, *Razzia*, *Vasvirág*). A korszak kiemelkedő magyar filmjei közül a Gelléri Andor Endre írásai nyomán készült *Vasvirág* (Herskó János, 1957) nem pusztán a harmincas évek külvárosi munkáséletének nyomorúságos mindennapjairól fest líraian pontos képet, de az ötvenes évek végének fojtogató atmoszféráját is érzékelteti. Makk Károly filmje, a *Ház a sziklák alatt* csak néhány évvel elkészülte után hozta meg alkotójának a megérdemelt kritikai sikert. (Az 1957-ben készült film már díjat is nyert külföldön, a San Francisco-i fesztiválon, és csak ezek után, 1959 januárjában mutatták be Magyarországon.) A szovjet hadifogságból a második világháború után hazatérő Kós Ferenc pszichológiai hitelességgel megrajzolt sorstragédiáját épp az atmoszférikus és hiteles egyéni sorskép miatt kifogásolták. Nem volt tipikus, hogy meggyötörve, elcsigázott lélekkel tértek haza a hadifoglyok a Szovjetunióból – hangzott a hivatalos kritika, a témaválasztást hibáztatva. („Gazda lettél? – Így hozták a körülmények. – Én meg gyilkos lettem. Nekem meg így hozták a kö-

35 Feljegyzés a színészegyeztetéssel kapcsolatos problémákról. (Filmfőigazgatóság iratai) MOL, XIX-1-22 40. d. 102 954.

rülmények.” – hangzik a beszélgetés a film legvégén Kós Ferenc és hadifogolytársa, barátja között.)

Már az alkotói filmográfiákon végigtekintve is feltűnő azonban, hogy mennyire nagy e korszakban a műfajok és a témák szóródása: a téma megválasztásakor a szerzői intenciók mellett más igények és a politikai kompromisszum úgyszintén jelentős szerepet játszott. Mert nem valószínű, hogy Makk Károlyhoz különösebben közel állt volna Karikás Frigyes írásainak filmrevitele (*39-es dandár*) – főként a *Ház a sziklák alatt* után. Miként Fábri Kosztolányi-adaptációjának sem különösebben használt a fehérterror mint közegalkotó elem túlhangsúlyozása (*Édes Anna*).

1957 után mindenesetre az volt az általános gyakorlat, hogy „legfeljebb” a már elindult forgatást állították le – a befejezett filmek (több-kevesebb utólagos beavatkozás árán) bemutatásra kerülhettek. Az engedélyeztetés folyamata épp elég hosszadalmas volt ahhoz, hogy a változtatásokat, a felsőbb akaratot még menet közben érvényesítsék. A már zajló forgatás leállítására azonban (főleg a kritikus 1960–61-es évben) számos példa akadt.

A filmszakma „rendbetételéhez” (a többi művészeti ághoz hasonlóan) a Színház- és Filmművészeti Szövetség betiltása is hozzátartozott – a színészek elleni perek egyik előzményeként.³⁶ A szövetség szerepét ezután évekre a Művészeti Dolgozók Szakszervezetének Filmművész Szakosztálya vette át.³⁷

A Filmfőigazgatóság tehát az év első felében „menteni ami menthető” – szellemen főleg az egyes filmekkel foglalkozott. Ami az év első hónapjaiban még megvalósíthatónak látszott (csoportonállóság a Hunniában, a központosított dramaturgia leépítése, versenyhelyzetbe kerülő, eltérő profilú három játékfilmstúdió), ekkorra az eszmei bizonytalanság felszámolandó bizonyítékává vált. A kultúrpolitika többi területéhez hasonlóan itt is megkezdődött az autonómia megszüntetése, az ellenőrzés különböző lépcsőfokainak visszaépítése. (Ennek végpontjaként került sor az MSZMP PB 1958. szeptemberi ülésére, ahol a pártvezetés a filmművészet helyzetét tárgyalta meg, és a további feladatokról határozott.³⁸)

A játékfilmgyártás egyik legnagyobb problémája a régi, elöregedett gyártási bázis felújítása, új műtermek építésének szükségessége, az áttekinthetetlen bürokratikus kontroll és a dramaturgia pusztán ideológiai szempontból túlsúlyossá növelt szerepe volt. Hasznosabb lett volna ezt a szerkezetet lebontani (ez a decentralizálás azonban csak évekkel később kezdődött el), és nem pedig látszatszerűként létrehozni egy műhelyt (Budapest Filmstúdió játékfilmes osztálya) olyan keretek között, ahol a feltételek nem voltak adottak, és a folyamatos munkát lényegében véve lehetetlenné tették. A tényleges decentralizálás helyett hozott döntés, a „koncepció” bizonytalanságait

36 Egy újságcikk élesen támadta a szövetség 1956-os, „ellenforradalmi érzelmű” „láthatatlan elnökségét”, többek között Szörényi Évát, Darvas Ivánt és Somogyvári Rudolfot. – Ig – : Kell-e nekünk Színház- és Filmművészeti Szövetség? *Film Színház Muzsika*, 1957. május 31.

37 Feljegyzés a filmművészek szövetségével és szervezeti helyével kapcsolatos problémákról. MOL, 288. fond 33. cs. (1958) 12. ő. e.

38 A Filmfőigazgatóság tájékoztatója a Politikai Bizottságnak játékfilmművészetünk helyzetéről. A PB-vita jegyzőkönyve és határozatai. MOL, 288. fond 103. ő. e.

mutatja, hogy 1957-ben a Pannónia Filmstúdió is gyártott – igaz, csak rövid- – játékfilmeket.³⁹ A filmesek, még ha akarták volna, sem tudtak megszabadulni a politika vonzásától. Folyamatosak voltak a témaválasztás körüli konfliktusok. A politikusok minduntalan aktuális kérdéseket tárgyaló, azokat kritikusan bemutató filmeket kívántak látni – a művészek azonban félve nyúltak ilyen témákhoz, hiszen közeli volt a tiltássorozat emléke. A forradalom utáni évek magyar filmjének politikumát legerősebben ez a kettős kiszolgáltatottság, ez a patthelyzet határozta meg.

³⁹ A stúdió 1958-as elszámolásában szerepel, hogy azért voltak nagyok a „célját el nem ért” ráfordítások, mert 1957 elején tervezték nagyjátékfilm itteni gyártását is (utalás a „harmadik stúdió” koncepcióra), és csak a IV. negyedévben törölték ezt a tervet. A levélen kézírással még ennyi áll: „Zűrös helyzet volt.” MOL, XIX-I-22 (1957) 27. d.

Kertész Dezső–Litván György

VÁCI BÖRTÖNSZTRÁJK, 1960

Visszaemlékezések és dokumentumok

*A váci éhségsztrájk az 1956-os forradalom
tüzeinek utolsó fellobbanása volt.*

(Radó György)

1960 áprilisában tömeges éhségsztrájkra és tiltakozó megmozdulásra került sor a Váci Országos Börtönben. Az 1956 utáni megtorlás éveinek politikai börtönvilágában, mely – a szegedi Csillagbörtön kivételével – a legnagyobb és legjobban őrzött hazai büntetőintézetekre (Budapesti, Váci, Márianosztrai Országos Börtön), valamint a tőköli és kistarcsai internálótáborokra terjedt ki, ez volt az egyedüli nagyobb szabású zendülés. Időpontja – így alakult – éppen az 1957 elejétől 1963 tavaszáig terjedő hatéves rabsági időszak – emnyit töltött le a legtöbb „nagyidős” elítélt – felező idejére esett. Lezajlása, letörése és megtorlása éles fényt vet az akkori börtönviszonyokra, a politikai elítéltek és fogvatartóik mentalitására. Mégis történetéről mindaddig nem jelent meg érdemleges leírás vagy visszaemlékezés, leszámítva az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből válogató „*Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!*” című összeállítást.

Mint egykori szemtanúk és résztvevők, akiknek ma módjuk nyílt a történeti nyomozásra, igyekeztünk összegyűjteni mindazokat a visszaemlékezéseket és dokumentumokat, amelyek hiteles képet adhatnak a korai Kádár-korszaknak eme fontos, de mindvégig titokban tartott eseményéről, melynek olyan jelentős, közismert szereplői is voltak, mint Bibó István, Göncz Árpád, Mérei Ferenc, Nagy Elek és Széll Jenő, de közvetve érintve volt benne Déry Tibor is, a másik oldalon pedig a Belügyminisztérium és a Büntetésvégrehajtási Parancsnokság legfőbb vezetői kényszerültek foglalkozni azzal, miként lehetne a váratlan és kínos incidenst minél gyorsabban, hathatósan és csöndesebben lezárni, s milyen következtetéseket kell belőle a maguk számára levonni.

Írásunkban sem az 1956 utáni börtönviszonyokkal és a rabélettel, sem a váci börtön akkori politikai fogolytársadalmával, annak összetételével és rétegződésével nem kívánunk részletesen és behatóan foglalkozni. Egyszer majd, megfelelően dokumentálva, a lényeges adatok birtokában ezt is meg kell örökíteni. Ezúttal csupán a megmozdulás közvetlen előzményeiről, kiváltó okairól és lezajlásáról, illetve a másik oldalon a sztrájk hatósági fogadtatásáról és kezeléséről, valamint megtorlásáról igyekszünk a legfontosabb tényeket és dokumentumokat – minél pontosabban és tárgyilagosabban – közölni.

Az adott esetben ez a feladat csakis vegyes műfajú írásban látszik megoldhatónak. Egyrészt ismertetjük az egykori résztvevőknek és tanúknak az Oral History

Archivumban őrzött vagy levélben küldött visszaemlékezéseit, amelyek, ha egyes kisebb részletekben néhol talán ellentmondóak is, a lényegét illetően megerősítik és kiegészítik egymást. Másrészt közöljük az ügyel kapcsolatos, jelenleg rendelkezésre álló párt-, belügyi és büntetvégrehajtási dokumentumokat. Kertész Dezső kezdeményezésére az 1956-os Intézet keretében már évekkel ezelőtt megkezdődött a kutatómunka a váci börtönsztrájk eseményeinek és adatainak feltárására. Kertész Dezső levélben kérte fel egykori rabtársait, valamint az egyik általa ismert fegyőrt, hogy írják le és küldjék el ezzel kapcsolatos emlékeiket, aminek a legtöbben eleget is tettek. A Gyűjtőfogház és a váci börtön felejtetetlen raborvosának, Mészáros Gábornak a sztrájkról szóló elbeszélő költeményét – más prózai és verses írásokkal együtt – fia bocsátotta az intézet rendelkezésére. Ugyanakkor az intézet Oral History Archivumának több száz interjújából – a már nagyrészt elkészült tárgymutató segítségével – kiválogattuk a témára vonatkozó legfontosabb visszaemlékezéseket. Nem tekintettük azonban teljesnek a képet a másik, hatalmi oldal, azaz a BM és a BV vonatkozó iratai és adatai nélkül. Az intézet kérésére a BV országos parancsnoka lehetővé tette a kutatást, s Kertész Dezső meg is találta az irattárban az eseményről készített jelentéseket, listákat és fegyelmi iratokat, valamint az ügyről tartott BV-parancsnoki értekezlet jegyzőkönyvét. Az iratok másolatát utóbb megkaptuk a BM irattárából, miután a miniszter megszüntette titkosságukat. Terjedelmi okokból természetesen sem ezekből, sem a rendelkezésünkre álló visszaemlékezésekből nem tudunk itt mindent közölni. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy még korántsem került elő minden irat, ami a történet teljes és mindenoldalú megvilágításához szükséges lenne. Hiányoznak például a vonatkozó márianosztrai iratok, valamint a sztrájk miatt 1960-ban lefolytatott büntetőeljárás vizsgálati iratai és jegyzőkönyvei. (Talán egyéb is, amiről pillanatnyilag nem is tudunk.) De a történet váza és lényege a birtokunkban lévő források és adatok alapján is már biztonsággal rekonstruálható.

ELŐZMÉNYEK: AZ 1959-ES ÉS AZ 1960-AS AMNESZTIA

Az 1956 utáni első amnesztiarendeletről 1959 tavaszán, az április 4-i ünnep előtti napokban került sor. Ez a szűkre szabott „közkegyelem” a politikai elítélteknek csupán a legenyhébben elbírált, úgynevezett „kisdős” kategóriáját érintette: szabadlábra helyezték a két évnél nem hosszabb időre elítélteket, s megfelezték a legfeljebb négyéves büntetéseket. Egyéni kegyelemben részesült a Nagy Imre-perben elítélt idős és beteg Tildy Zoltán. Az úgynevezett '56-os bűncselekmények miatt elítéltek közül a hivatalos adatok szerint 696 fő szabadult.

Ugyanakkor reményt keltő eleme volt a rendeletnek, hogy az egyéni kegyelemgyakorlás lehetőségét is tartalmazta „az arra érdemesek” számára. Erre a feladatra bizottságokat állítottak fel, amelyek az Elnöki Tanácshoz terjeszthették fel javaslatukat. A legsúlyosabb ügyekkel a Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiuma mellett megalakult bizottság foglalkozott. Elnöke dr. Vida Ferenc, a Nagy Imre-per és a kapcsolatos perek tanácsvezető bírása volt, tagjai dr. Béres Miklós ügyész és Korom Mihály rendőr alezredes, a BM Vizsgálati Osztály vezetője lettek. Utóbbiak a dr. Sömjén György hadbíró őrnagy vezette katonai kollégiumnak is tagjai voltak. A két bizottság

1959. május 8-án kezdte meg működését, s az 1959. július 22-én az igazságügyi tárcahoz felterjesztett iratok tanúsága szerint úgy döntött, hogy „olyan elítélt, akinek kegyelemben részesítése iránt esetleg teendő javaslat előkészítése szükséges lenne – nincs”.

A rabtársadalom erről természetesen mit sem tudhatott, és 1959 nyarától mind magasabbra emelkedtek az amnesztiaváró reménykedés hullámai. A rab szabadulásvágya folyamatos, állandó beállítottság, de a várakozás a bizonyos ünnepekre ütemezett amnesztiaalkalmak közeledtével természetesen mindig felfokozódik. Ebben is volt már „gyakorlatunk”, hiszen például a „váciak” nagy része negyedik éve volt már börtönlakó. De az 1960-ban esedékes 15. „kerek” évforduló a korábbiaknál is többet ígért. Kádárék konszolidálták helyzetüket, s várható volt, hogy egy nagyobb szabású amnesztiával egyrészt erejüket akarják fitogtatni, másrészt nagylelkű és liberálisabb arculatot kívánnak mutatni a nyugati világ felé, a maguk részéről is elősegítve támogatva Hruscsov enyhülési politikáját, s bele is illeszkedve abba.

Hozzátehetjük, hogy a felfokozott szabadulási hangulatot 1960 első hónapjaiban az őrszemélyzet magatartása és számos megjegyzése is erősítette – talán nem is felső utasítás vagy biztatás nélkül – még Vácán is. Ez utóbbi tény nem ok nélkül hangsúlyozzuk. Itt röviden ki kell térnünk a három nagy férfibörtön – a budapesti Gyűjtőfogház (BOB), Vác és Márianosztra – rabtársadalmának „szociológiájára” és megkülönböztető vonásaira.

1959-re már „szakosították” a börtönöket. A Gyűjtőben tartották az ötéves ítélet alatti kisidőseket, Vácán az öt év fölötti nagyidőseket, Márianosztra pedig „osztályidegen ház” lett, ahol a régi tiszteket, csendőröket, rendőröket, papokat, „kulákokat”, „úri elemeket” és maradék háborús bűnösöket különítették el, hogy ne mételyezzék a csupán „megtévesztett” munkás- és diákfiatalokat. Ezek a fiatalok, akárcsak a munkástanács-vezetők vagy a néphadsereg elítélt tisztjei, egyszóval a forradalom 10–15 évre vagy életfogytiglanra ítélt legelszántabb harcosai – közel másfél ezren – a váci börtönben töltötték büntetésüket, s a különböző munkahelyeken – gombüzem, asztalosüzem, vegyi labor, fordítóiroda stb. – csoportosulva, de a fellazult börtönrendszer miatt egymással is sűrűn érintkezve, erős és tartós szolidaritást építettek ki. A Gyűjtő szabadulásra váró kisidősei erre ilyen mértékben nem lehettek képesek, a kegyetlen Márianosztra megfélemlített osztályidegenjei pedig nem is gondolhattak ellenszegülésre.

E különbségek ismerete nélkül nem volna érthető, miért éppen a váci börtön lett a fogolymegmozdulás színtere.

1960. április 1-jén jelent meg az Elnöki Tanács 1960/10 sz. törvényerejű rendelete a második „részleges közkegyelemről”, amely kimondta az internálótáborok megszüntetését, amnesztiában részesítette az 1957. május 1. előtti cselekményekért hat évet meg nem haladó börtönbüntetésre ítélteteket, s egyéni kegyelemben Déry Tibort, Donáth Ferencet, Jánosi Ferencet, Várad Gyulát, valamint Farkas Mihályt és fiát, Vladimirt.

Ma már tudható, hogy – mint minden fontosabb állami és kormányintézkedés, törvény vagy rendelet esetében – az érdemi döntés ezúttal is a párton belül született. Mégpedig az utolsó pillanatban, az MSZMP Központi Bizottságának március 30-i

ülésén, ahol Biszku Béla belügyminiszter terjesztette elő és maga Kádár védte meg az elég éles vitában a „határozati javaslatot”. A vita természetesen elsősorban az egyéni kegyelmezések, de mindenekelőtt Farkasék kiengedése körül forgott, bár volt, aki úgy vélte: „egyforma vihart fog kiváltani a Déri [sic!] és a Farkas szabadulása is, mindkettőt meg kell majd magyarázni.” Néhányan felvetették, hogy „helyenként” az ’56-osok, főként a munkások és parasztok ellen hozott ítéletek túl szigorúak voltak, ezeket felül kellene vizsgálni. Czinege Lajos viszont kijelentette: „Teljesen a kaput kinyitni nem indokolt. Elfogadja a javaslatot, kategóriákként adjunk kegyelmet.”

Kádár János két ízben is utalt rá, hogy ő maga és a Politikai Bizottság öt hónapig rágódott a kérdésen, de azt csak a javasolt módon látja megoldhatónak, bár nem zárta ki annak lehetőségét, hogy „felelős emberek (megyei pártbizottságok titkárai stb.)” javaslatot tehessenek néhány további egyéni megkegyelmezésre. De előzetesen még a párttagságot sem látta szükségesnek informálni, „mert nem tudunk sokkal több érvet adni, mint a kegyelmi indoklás”. „Az egészet azért tesszük, mert minket erősít” – hangsúlyozta, s természetesen el is érte, hogy a Központi Bizottság egyhangúan megszavazza a javaslatot.

Jellemző, hogy Kádárt és a pártvezetés tagjait elsősorban a párttagság várható reagálása izgatta, csak másodsorban a szélesebb közvéleményé, az pedig fel sem merült bennük, hogy a közvetlenül érintettek, maguk az ’56-os politikai elítéltek is véleményt nyilváníthatnak az ügyben. Márpedig, hogy ez mégis bekövetkezett, ráadásul ilyen csattanós formában, annak kisebb részben volt oka az amnesztiával kapcsolatos túlzott várakozás. Nagyobb részben maga a hatalom: a párt, a belügy és a büntetésvégrehajtás idézte elő a váci megmozdulást ellentmondásos döntéseivel és intézkedéseivel.

A „részleges közkegyelem” önmagában is meglehetősen szűkmarkú adomány volt a Kádár-rendszer negyedik évében, amikor az elítéltek zöme már legalább három éve ült börtönben. De korántsem egyforma hatást és visszhangot keltett az egyes letöltőházakban. A kisidőseket őrző Gyűjtőfogház szinte kiürült, Vácon viszont április 1-jén és 2-án mindössze százkilencvenhárman szabadultak a másfél ezres létszámból. Ez a nagyidősök gondos elkülönítésének következménye volt, s érthető módon elkeseredett, súlyosan csalódott hangulatot szült.

Ehhez az „alaphangulathoz” társult annak a hírnek a hatása, amely az amnesztiarendelet szövegével együtt jelent meg a *Heti Híradó* című rabújságban, hogy az Elnöki Tanács kiket részesített egyéni kegyelemben. S itt nehéz lenne megítélni, vajon Farkas Mihály és fia, avagy Déry Tibor szabadlábra helyezése váltott-e ki hevesebb indulatokat. Farkasékat természetesen jobban gyűlölték, de őket nem ismerték, s nem is Vácról, hanem a budapesti Gyűjtőfogház kórházának elkülönített részlegéből szabadultak. Déryt viszont a váci kórházból engedték szabadon, sok hasonló (8–10 éves) ítélettel bent maradó elítélt szeme láttára, azok után, hogy nem sokkal korábban a *Heti Híradó* is átvette a pártsajtónak azt a cikkét, mely változatlanul őt nevezte az ellenforradalom egyik fő felbujtójának és felelősének. Hozzátehetjük, hogy Déry, akinek szüntelen önsajnálátát a felülről újra és újra elrendelt kivételezés sem enyhítette, kimondottan népszerűtlen volt Vácon, mind a rabok, mind az őrszemélyzet körében. Szabadulási „jelenete”, amikor – állítólag – egy vagy két „smasszer” cipelte a bőrönd-

jeit a börtönkórházból a taxihoz, beépült a börtönfolklorba vagy -legendáriumba, s jellemző módon számos visszaemlékezésben a sztrájk egyik kiváltó okaként szerepel. Tény, hogy Dérynek – humanitárius okokból, de főként persze a külföldi közvélemény megnyugtatására – igen sok könyv beküldését engedélyezték az évek folyamán, ezeket haza kellett vinnie, s a mázsás súlyt a börtönkapun kívül már a házimunkásokkal sem vitethették – maradtak tehát az örök. A pontos tényállás már aligha lesz valaha is kinyomozható, de akárhogy történt is, a lényeg maga a *hír*, amely a rabtársadalom szóbeli csatornáin ebben a formában terjedt el, és fejtett ki erős indulati hatást. Nem véletlenül, hiszen paradigmaticusan, sőt képszerűen fejezte ki az ellentmondást a „munkáshatalom” számára mégiscsak fontos, ismert íróval (vagy a Farkas-féle régi kommunistákkal) és a névtelen munkásfiatalokkal való elbánás között. De ezt az ellentmondást maga az amnesztiarendelet is tartalmazta.

A SZTRÁJK KIROBBANÁSA ÉS INDÍTÉKAI

Április első napjaiban tehát a váci börtönben rendkívül feszült volt a hangulat. Az amnesztiarendelet megjelenése, majd a szabadítások lebonyolítása után a bent maradt elítéltek körében a túlfűtött reménykedést csalódás, majd elkeseredett düh váltotta fel. A hangulatváltásnak ez a folyamata azonban eltartott néhány napig, mert még maradt valami remény az esetleges egyéni kegyelemre, különös tekintettel az előző évi, azaz az 1959. évi közkegyelmi rendelet említett pontjára. A továbbiakban éppen e pont érvényességének tisztázása lett az éhségsztrájkba lépők egyik kinyilvánított követelése.

Néhány izgatott, sőt, forrongó nap után az éhségsztrájk végül is április 7-én reggel kezdődött el a börtön néhány részlegében, majd másnap, 8-án terjedt át a többi osztályra és munkahelyre, magával ragadva az elítéltek többségét. A következő naptól a mozgalom már hanyatló, csökkenő tendenciát mutatott, de egyes részlegekben – különösen pedig a Doberdo néven ismert föld alatti fegyelmi zárakban – még egy jó hétig eltartott.

Mielőtt az események részleteinek ismertetésébe és elemzésébe bocsátkoznánk, fel kell tennünk néhány alapvető kérdést a megmozdulás jellegével és céljával kapcsolatban. Vajon spontán vagy szervezett akció volt-e? Nem lehetett-e a hatóságok provokációja, mint egyesek állítják, annak érdekében, hogy megszigoríthassák a politikai elítéltekkel szembeni bánásmódot? Voltak-e a megmozdulásnak megfogalmazott követeléselei vagy azokon túlmutató politikai céljai, avagy inkább indulati kitörésnek tarthatjuk? S ha ez utóbbinak, akkor a gyorsabb szabadulás vágya vagy a mások, a „külön” kiengedettek (hiszen folyvást csak róluk volt szó!) szabadulása feletti méltatlankodás volt-e a döntő elem?

E kérdésekre a rendelkezésre álló különböző forrásokból nagyon eltérő válaszokat olvashatunk ki. Hatósági provokáció termékének vagy antiszemita indulatkitörésnek leginkább olyan volt elítéltek nevezik a megmozdulást, akik annak idején valamilyen okból nem vettek benne részt. Szervezett, előkészített akcióról és nagypolitikai célokról (a májusra kitűzött párizsi csúcsértekezlet „megtorpedózása”) természetesen a belügyi és büntetésvégrehajtási oldalon beszélnek. A sztrájkban részt vett volt fog-

lyok közül egyesek a spontaneitást, mások a szervezettséget hangsúlyozzák; vannak, akik ok gyanánt csupán Déry szabadulását említik, s vannak, akik tudatosan kitűzött célokra emlékeznek.

Mint látni fogjuk, az idézendő visszaemlékezések, nyilatkozatok és dokumentumok, szinte kivétel nélkül csak egy okot, csak egyfajta indítékot jelölnek meg a sztrájk kitörésének magyarázataként, holott nagy valószínűséggel elmondható, hogy *valamennyi* felsorolt tényezőnek megvolt a maga szerepe a váci eseményekben.

A spontán elemet, amely nélkül semmiféle tömegmegmozdulás nem képzelhető el – különösen „szocialista” börtönviszonyok között, ahol az egyének és részlegek maximális izolációja az alapelv – a fentebb jellemzett április eleji hangulat biztosította. De kétségkívül jelen volt az utolsó napokban a céltudatos előkészítés is. Néhány zárkában és néhány munkahelyem – az asztalosüzemben, a TMK-ban, a vegyszeti laborban – megfogalmazódott, hogy valamiképpen demonstrálni, tiltakozni kell. Mivel erőszakos cselekményre reálisan gondolni sem lehetett, kézenfekvő volt a sztrájk, elsősorban az éhségstrájk eszméje. Hogy a szót ki mondta ki elsőnek, talán sohasem fog tisztázódni. Az efféle izolált közösségekben, ilyen termékeny hangulati talajon, egyszerre több helyen is megfogalmazódott. Léteztek tehát előzetes elképzelések és tervek, mentek bizalmas üzenetek a más osztályon, más munkahelyen levő barátoknak, de miközben a fiatal értelmiségiek talán még terveket kovácsoltak, az első csajkát az április 7-i reggeliosztásnál – a spontaneitás diadalára – a kőműves brigád egyik tagja vágta ki a „trepnire”. 16 társa nyomban követte a példát, nem vette fel a reggelit, délután pedig az asztalos- és lakatosműhelyben 70 fő tovább ment, s megtagadta a munkát.

Indulat és politikai tudatosság tehát egymást támogatták. Megtalálható-e ebben az érzelmi-tudati ötvözetben az antiszemitizmus is? Fazekas György újságíró jó két évtizeddel későbbi interjújában (*Forró ős Budapest*. Lejegyezte Hegedűs B. András, Bp. 1989.) azt állítja, hogy Déryék szabadulásának hírére „kifejezett antiszemita tüntetés volt” a börtönben, s ő maga éppen ezért nem vett részt a sztrájkban. Kívülről még Földvári Rudolf tesz említést, igaz, kisebb hangsúllyal – efféle jelenségekről, míg mások határozottan tagadják az antiszemitizmus megjelenését és szerepét e napokban. Fazekas kétségkívül túloz: Vácon épp oly kevésbé volt antiszemita tüntetés, mint Budapestén az '56-os napokban, de elejtett megjegyzések, bemondások szórványosan éppúgy előfordulhattak, sőt előfordultak, mint akkor. S ez nem is igen lehetett másként, amikor az egyéni kegyelemmel szabadultak többsége történetesen valóban zsidó származású volt, s ezt jó néhányan, főként az idősebb korosztályból, számon is tartották. De kollektív szinten az antiszemitizmus olyannyira nem fogalmazódott meg, hogy a belügyi és BV-jelentésekben sem említik, pedig ezt hatékonyan felhasználhatnák a megmozdulás kompromittálására. Ám a váci nagyidős rabok körében a politikai tudatosság és a szolidaritás ebben az időben erősebb volt a megosztó tényezőknél.

Ezt látszik igazolni a sztrájk terjedésének módja és gyorsasága is. A kezdeményezők a jelek szerint nem adtak ki sem mozgósító, sem kirekesztő jelszavakat. Ezek az elítéltek túlságosan tapasztaltak voltak, semhogy bármiféle pressziót gyakoroltak volna társaikra a mozgalom kiszélesítése érdekében. A sztrájk terjedésének fő ténye-

zője a szolidaritás volt, de jelentős szerepet kapott benne a börtönparancsnokság bizonytalankodása s az őrszemélyzet ostoba és provokatív magatartása is.

Április 7-én az elítélteknek még csak néhány kisebb csoportja lépett sztrájkba. A börtönparancsnokság kezdetben még tárgyalt a sztrájkolók küldötteivel, később viszont a Doberdóra és a magánzárka osztályra vitette a zendülőket. Ennek híre estére elterjedt a börtönben, s az efölötti felháborodás, a pincezárkákba hurcolt társakkal való szolidaritás következtében a sztrájk másnap, 8-án reggel elérte a csúcspontot, magával rántotta a foglyok 80 százalékát, olyanokat is, akik Déryék kiengedése miatt nem akartak volna sztrájkolni. Ezt még az őrszemélyzet egy részének magatartása is elősegítette. E sorok íróinak zárkáját a körletparancsnok a 8-i reggeli osztásnál azzal nyitotta ki: „Na, maguk sem veszik fel a reggelit?” Miután zárkánk doyenjét, Mérei Ferencet külön is provokálta, amire ő önérzetes nemmel válaszolt, a törzsőrmester olyan helyzetet teremtett, amelyben a zárka egyetlen tagja sem maradhatott ki a közös demonstrációból.

A hatósági provokáció tehát többféle formában is jelen volt az előzményektől kezdve a kapkodó, hisztérikus reagálásig, csupán azt az értelmezést kell elvetnünk, mintha a BM vagy a BV tudatosan idézte volna elő a megmozdulást. Ezt józan megfontolás után eddig sem lehetett feltételezni, a most előkerült iratok pedig egyértelműen megdöntik az ilyen elképzeléseket.

A másik oldalon ugyanígy megdől az a hatósági állítás, hogy a sztrájkjal a párizsi csúcstalálkozót akarták megzavarni vagy befolyásolni. Nem lehet kizárni, hogy voltak olyanok is a váci börtönben, akik a bezártság állapotában légvárakat építettek, de az bizonyos, hogy ilyen célkitűzés nemcsak a nyíltan meghirdetett, hanem a mögöttes célkitűzések között sem szerepelt a kezdeményezőknél. De még ebben a valótlán vádban is van valami igazság. Kétségtelen, hogy a távolabbra tekintő kezdeményezők igenis ambicionálták, hogy a megmozdulás híre kijusson a világba, felhívja a nemzetközi közvélemény figyelmét az ezernyi magyar politikai fogoly helyzetére, s ezzel végeredményben közelebb hozza az általános amnesztia és a szabadulás időpontját.

Megállapítható, hogy ezek a mögöttes politikai célkitűzések nem valósultak meg. A váci megmozdulás híre a börtönfalak vagy legalábbis a tágabban vett börtönvilág falai mögött maradt, s a jelek szerint nem jutott ki sem a magyar közvéleményhez, sem a világsajtóba. Az eddig megismert diplomáciai jelentésekben sem szerepel ez a téma. Ami pedig az általános amnesztia időpontját illeti, ezt a váci sztrájk bizonyosan nem hozta közelebb, netán kijjebb is tolt. Három évig mindenesetre nem hoztak újabb közkegyelmi rendeletet, csupán az új BTK bevezetése után, 1962-ben tették lehetővé, hogy a bíróságok – egyéni mérlegelés alapján! – a büntetések legfeljebb egyharmad részét elengedjék. Az általános amnesztiára – amely azonban még mindig sokakat a falak mögött hagyott – csak 1963 tavaszán került sor, mert a hatalom a váci megmozdulásból jól megértette, hogy három év alatt az '56-os elítélteket nem sikerült megtörnie, a forradalom és az ellenállás szelleme tovább él. Alighanem ez volt a sztrájk legfontosabb politikai eredménye.

Földes László belügyminiszter-helyettes, aki személyesen a helyszínen irányította a sztrájk letörését, majd megtorlását, az 1960. május 10-i parancsnoki értekezleten megállapította, hogy „15 esztendő alatt nem fordult elő, hogy egyszerre 7–800 elítélt

sztrájkolt volna! Azt hiszem, hogy a nemzetközi börtönéletben nem volt sok példa erre – jelentette ki. – Azt tudom, hogy ha 40 algériai elítélt éhségsztrájkot kezd, arról az újságok írnak, és nálunk meg 7–800 elítélt sztrájkolt! És erre azt mondani, hogy el van túlozva? Az ellenforradalom óta vagy a MUK óta ilyen lehetősége az ellenségnek nem volt, mint ez az eset!”

A MEGTORLÁS

A váci sztrájk leszerelése és megtorlása – kicsiben – sok tekintetben hasonlított az 1956-os forradalom letörését követő időszak menetrendjére. Maga a leszerelés viszonylag gyorsan és békésen történt. Április 8-án és 9-én közölték az elkülönített éhségsztrájkolókkal: az amnesztiarendelet végrehajtása befejeződött, további egyéni kegyelmek nem lesznek; a Doberdón elkülönített sztrájkolókat visszahozzák, amint felveszik az ételt; ők is visszatérhetnek rendes zárkáikba, ha felveszik a munkát.

A nagy többség ezek után abbahagyta a sztrájkot, anélkül, hogy ezt megfutamodásnak vagy kapitulációnak kellett volna éreznie: hiszen a demonstráció megtörtént, szabadulásra vagy egyéb látványos sikerre pedig amúgy sem számíthattak. A legelszántabbak (pl. Hegedűs László, Hrabovszky László) addig folytatták az éhezést, amíg fizikailag bírták, majd ők is visszatértek a körletbe.

Néhány nap múlva sokszorosított úrlapokat osztottak szét, s mindenkinek pontosan be kellett írnia, mikor, mely étkezések felvételét tagadta meg, mely napokon nem dolgozott stb. Ezeket összeszedték, valahol feldolgozták, majd megindult a megtorló gépezet. Április 20-án éjjel, drámai és sokkoló megrohanás kíséretében rángatták ki a zárkából a „főbűnösöket”.

Az első 15 fős csoportot, melynek tagjait – köztük Hrabovszky Lászlót, Lukách Tamást, Nagy Eleket – a sztrájk szervezőinek minősítették, a BM Gyorskocsi utcai vizsgálati osztályára szállították azzal a céllal, hogy fogolylázadás szervezéséért ismét bíróság elé állítsák őket. Hosszas vizsgálat után meg is rendeztek egy ilyen pert, de végül is más vádlottakkal, mint akiket eredetileg kiszemeltek. Nem volt köztük Bibó István és Göncz Árpád, akiket eleinte ugyancsak potenciális vádlottaknak tekintettek, pedig csak április 8-án, szolidaritási gesztusként csatlakoztak az éhségsztrájkhoz. S nem került bíróság elé Visnyei Sándor sem, akit emlékirataiban Földes László a zendülés egyik fő szervezőjének nevez, holott semmiféle szerepe a megmozdulásban nem volt, de mint egykori horthysta tiszt, akit kémkedésért ítéltek 15 évre, személyében alkalmasnak látszott az akció utólagos kompromittálására.

Az éjjeli szállítmány második, 29 fős csoportját – benne Bibót, Gönczöt, Kertész Dezsőt és Mészáros Gábor orvosokat, Annus Istvánt, Dobai Istvánt, Jenei Andort és Tóth Istvánt – a szigorúságáról hírhedt Márianosztrára vitték, nyilvánvalóan a készülő per tartalékcsoportként, vagy legalábbis szigorú izoláció céljából.

Végül a harmadik, legnépesebb „kiemelt” csoportot – többek közt Mérei Ferencet, Széll Jenőt, Marián Istvánt, Péterfi Miklóst, Zsámboki Zoltánt, Rácz Sándort, Dénes Jánost, Hegedűs Lászlót – a távoli Sátoraljaújhelyre szállították, végig fűzőláncban. Ők is, mint az előbb említettek, ezenfelül egyéves összkedvezmény-elvonást

kaptak fegyelmi fenytésként, más szóval egy teljes évre megfosztották őket és hozzátartozóikat a levélváltás, a látogatás és a csomagküldés jogától.

Azok a sztrájkolók, akik továbbra is a váci börtönben maradtak, másnap reggel ugyancsak megkapták a hat- vagy háromhónapos összkedvezmény-elvonást. Hozzá kell tennünk, hogy a fenytések nagysága általában semmilyen összefüggésben nem volt a sztrájkban játszott szerep mértékével. A besorolás teljesen „pofára” ment, illetve az úgynevezett operatív csoport és az őrszemélyzet jellemzései alapján történt. Ugyanekkor mintegy 50 elítélt parancsnoki jutalomban – rendkívüli kedvezményben – részesült az éhségsztrájk idején tanúsított „helyállása” okán.

Három hónappal később a váci politikai elítélteket a Gyűjtőfogházba szállították át. Az év végén fokozatosan oda kerültek a sátoraljaújhelyi, majd a márianosztrai száműzöttek is. A váci parancsnokot és több beosztottját leváltották, néhány őrt korrupciós vádakkal bíróság elé állítottak, s Vác megszűnt politikai börtön lenni.

A továbbiakban beszéljenek a különböző visszaemlékezők és a hivatalos dokumentumok. Ezekben is, azokban is található kisebb-nagyobb pontatlanságok és néha tévedések, ellentmondások, de a szövegekbe természetesen nem javítottunk bele, azokat, bár kényszerű kihagyásokkal, szó szerinti pontossággal közöljük. Az események lehetőség szerinti pontos rekonstrukcióját, a különböző források egybevetésével, e bevezető oldalakon kíséreltük meg.

VISSZAEMLEKEZÉSEK

Az alábbiakban külön feltüntetjük, ha a visszaemlékezés az 1956-os Intézet Oral History Archivuma gyűjteményéből való vagy korábban már publikált dokumentum. A forrásmegjelölés nélküli visszaemlékezések Kertész Dezső gyűjtéséből származnak.

*Bácsi József*¹

1958. június végén, július elején kerültem Vácra, először az úgynevezett Lordok Házába. Nagyon vártuk az 1960-as amnesztiát, de csak páran szabadultak. Elkeseredésünk és felháborodásunk következménye az lett, hogy fellázadt a váci börtön. Az éhségsztrájk két napig tartott. Senki nem vette be az ételt, az örök tehetetlenek voltak, le-fel rohagáltak. A második napon megerősített őrség jelent meg a börtönben. Megérkezett a Belügyminisztériumból egy bizottság, amelyet Földes László miniszterhelyettes vezetett. Szinte minden zárkából kihallgattak egy-egy embert, igyekeztek felelősöket keresni. A sztrájkot senki nem szervezte, spontán módon tört ki. A harmadik-negyedik nap egyszer csak sorakoztatták a népet. Kezünket, lábunkat keresztbe láncolva levezettek egy rabszállító kocsizhoz. Húsz-huszonötven, egymás hegyén-hátán vittek el bennünket Sátoraljaújhelyre. Ott felsorakoztattak a központi épület folyosóján, csatoltak az ajtók, nagy felhajtást rendeztek. Egy megrendezett színjáték volt az egész, próbáltak megrémisztetni bennünket. Mellettem állt Mérei Ferenc, egy kicsit arrébb Marián István. Az őrsparancsnok hatalmas beszédet vágott ki, hogy vegyük tudomásul, mi egy ellenforradalmi

¹ A Csepel Vas- és Fémművek Központi Munkástanácsának elnökhelyettese.

banda, egy terrorista társaság vagyunk. Hogy merészeltük ezt csinálni? Majd ők megtanítanak minket a rendre és fegyelemre, arra, hogy hogyan kell viselkedni. Erre Marián kilépett a sorból, odafordult az őrpapancsnokhoz, és azt mondta: „maga csak ne tartson ilyen beszédek. Kikérjük magunknak az ellenforradalmi meg az egyéb gyalázatos jelzőket. Nem tudom, maga hol volt, amikor én ebből a börtönből a jugoszláv partizánokkal kitörtem.² És most engedje meg, hogy bemutakozzam: Marián alezredes vagyok!” Nagy hatása volt, a börtönparancsnok vérvörös lett, elkezdett dadogni. Azonnal megszakították a beszédet, és mindenkit betelerelték a zárkába.

Talán fél évig voltam Sátoraljaújhelyen. Váccal összehasonlítva Sátoraljaújhely sokkal rondább hely. Rendkívül elhanyagolt börtön volt, régi küblirendszerrel. Minden zárkát külön vittek sétálni, nem tudtunk kapcsolatot tartani egymással. Semmi munka nem volt, végig csak a zárkákban voltunk.³

Lukács Tamás⁴

Elérkezett '59 karácsonya. Gyönyörű szép karácsonyfát csináltunk drótból. Valahonnan került zöld papír, azt ráragasztottuk, még apró ajándékokat is készítettünk egymásnak, és zengett a „Mennyből az angyal” az egész folyosón. Azt tudom mondani, hogy Vácott viszonylag békében és jól éltünk. Abban az időben az enyhülésnek komoly jelei mutatkoztak. Mindenki abban reménykedett, hogy 1960. április 4-én valamilyen nagyobb lélegzetű amnesztia lesz. Kiderült, hogy csak néhány ember szabadul. Egy reggel, amikor a két házimunkás hozta a nagy fazekat, amiben a kávé volt, besúgták a zárkába, hogy eddig még sehol nem vették föl a reggelit. Mi sem vettük föl, de azért levittek bennünket dolgozni. A javító üzemi részben olyan hangulat terjedt el, hogy ne dolgozzunk. Erre közöltük a polgári művezetővel, hogy az emberek megtárgyalták a munkát. A börtönparancsnokságról lejött néhány tiszt, és követelték, hogy dolgozzunk, különben kemény megtorlás lesz. Nagyon zaklatottá vált a hangulat. Én azt éreztem, hogy ha ez fokozódik, és a börtönvezetés nem ad valamilyen magyarázatot, akkor itt nagyon szélsőséges, kemény dolgok következhetnek. Nagy Elek is itt dolgozott, vele jó baráti viszonyban voltam. Bár ő is egy kicsit a hőbörgősök oldalán állt, de aztán beszéltem vele, és megértette, hogy vigyáznunk kell. Ha ellenszegülünk, biztos, hogy keményen lépnek föl, hiszen egyetlen jól fizetett büntetésvégrehajtási tiszt sem fogja az állását kockára tenni, és nem akar majd mellénk beülni csikosba. Ketten szóltunk a polgári művezetőnek, hogy telefonáljon föl a börtönparancsnokságra, és mondja meg, hogy két ember szeretne fölmenni, elmondani a véleményét, és meghallgatni az övékét. Öt perc múlva fölvezetett bennünket a börtönparancsnokságra. Ott elmondtuk, hogy a sztrájk azért tört ki, mert mindenki nagyon várta az amnesztiát, sokan azt hitték, hogy most ítéletfelezéssel szabadulhatnak. Azt szerettük volna elérni, hogy értékeljék és érzékeljék a jó szándékunkat, azt, hogy mi a helyzetet nyugodtan akarjuk megol-

2 1944. március 22-én politikai foglyok elfoglalták a börtönt, hetven embernek sikerült kitörnie. Sokukat a német katonai egységek lemészárolták, illetve kivégezték. Marián István közlése szerint ebben az akcióban ő nem, de több ellenálló társa részt vett, és ezt ő a börtönben el is mesélte. Marián számos alkalommal kiállt börtöntársai mellett, feltehetően ilyen okai vannak, hogy Bácsi József így emlékszik vissza.

3 In: „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből, Bp. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1993, 72–73. o.

4 A Ganz Vagon- és Gépgyár munkástanácsának titkára.

dani, hogy vegyék tudomásul, a feszültség nagy, ezt valahogy le kell vezetni. De ennek nem az a módja, hogy visszafelé borzolja a szőrünket. Mondtuk, hogy nyugtatóan hatna az emberekre, ha a hivatalos álláspontot nyíltan, őszintén közölnék. Erre az volt a válasz, hogy ők semmiféle közlési joggal nincsenek fölruházva, körülbelül annyit tudnak, mint mi. Visszavitték, majd fél óra után jött a rendelkezés, hogy sorakozó. Szépen kivonultunk az udvarra, és azt láttuk, hogy 34 ór állt fönn a másfél méter magas teraszszerűsége, töltött géppisztollyal a kézben, plusz egy-egy tartalék tárral. Akkor átvillant az agyamon: atyaisten, egyben van 72, 34x72 még sok is. Fölsorakoztunk, és egy ismeretlen tiszt közölte velünk, ha a legkisebb rendbontás történik, lövet, az órség mindenre elszánt. Amint fölértünk a zárkába, borzasztó nagy fölzúdulás tört ki. Hozták az ebédet, senki nem mozdult, mindenki maradt a fenekén, ki az ágyon, ki a padon – „köszönöm, nem kérek”. Akkor délután végigjött a folyosón a nevelőtiszt, hogy „persze, könnyen éhségstrájkolnak, hiszen még tele vannak kajával”. Tudniillik mindig hónap végén volt spájzolás. Erre – összebeszélés nélkül – mindenki összepakolta a kajáját, és amikor vacsoraosztásnál újból nyílt az ajtó, kítettük a folyosóra. Másnap sem vettünk fel ételt, de a harmadik nap már néhányan elfogadták a vacsorát, és így szép lassan lecsillapodott az egész.

Nem telt el egy hét se, elkezdődött a munka, ment minden a maga útján. Egyik nap jöttek értem, és átvittek a Lordok Házába, a kiscellás épületbe. Nem szóltak semmit, csak ott voltam pár napig. Innen a Gyorskocsi utcába vittek, és ott magánzárkába kerültem. Száznyolcvan napig a kutya sem nézett rám. Nem győztem a kanál végével a vonalakat huzigálni a falra. Később tudtam meg, hogy többeket el is ítélték.

Nagy Elek

A váci éhségstrájk a Pest megyei ügyészség kiszállásával kezdődött, még 1959-ben. Én ekkor zárkagazda voltam, és a börtönparancsnok jelenlétében a BM és az IM hatfős delegációja volt ott, s közölték velünk, hogy Vácon nincs osztályellenség, s mi a szocializmus hívei vagyunk. Bíróság száll majd ki, és minden embert felülvizsgálunk, Vácon annyi ember marad csak, hogy egy zárkába is beférnek. A parancsnok még azt is mondta, hogy mindent mondjunk el a zárkákban, nyugodtan várjon mindenki, mert egy-két nap nem lesz elegendő. Ez 1959 szeptemberében vagy augusztusában történt.

A kettes osztály földszintjén kiürítettek 3-4 zárkát, oda kijöttek gépirónók, ügyészek, bírák, vagy 10-15 ember, és hozták az iratokat. Ez a munka körülbelül egy hónapig tartott, s ennek végeztével valami 50-80 embert teherautóra raktak, és elvittek. Azt hittük, szabadultak, csak később tudtuk meg, hogy állami gazdaságba vitték dolgozni őket... Decemberben olyan rossz volt a hangulat, hogy az őrparancsnokon keresztül börtönparancsnoki kihallgatást kértünk eligazítás végett. A szobagazdáknak a börtönparancsnok elmagyarázta, hogy megtörtént a felülvizsgálat, munkát kell keresni, és ő úgy hiszi, a kormány a kiengedést egy komoly ünnephez akarja kötni, ami szerinte április 4-e lesz.

Amikor a börtönújságban megjelent az a bizonyos cikk, annak az volt az értelme, hogy majd a különleges bíróságok által elítéltek szabadulnak.

Én antiszemita kifejezést nem hallottam. Persze pártellenes kijelentések bőven voltak. Hogy a báró Hatvany-Deutschot, a Déry Tibort, a cukorgyárost kiengedik, a proletár meg itt rohad. Ez munkáskormány? Ez egy zsványbanda. Ilyesmit hallottam. Ekkor Rác Zsiborral, Bácsi Józseffel, Beck Antallal voltam egy zárkában. A gombgyárban dolgoztunk.

Vita volt a sztrájról, amit én reménytelennek ítélttem. Végül úgy döntöttünk, hogy nem sztrájkolunk. Néhány nap múltával a műhelyekbe mentünk. Akkor már tudtuk, hogy a sztrájk hangadóit levitték a Doberdóra. Ez volt a fegyelmi zárka. Középkori viszonyok, pince, vizes, nyirkos, salétromos falak. Lukách Tamással együtt felkísértettük magunkat a börtönparancsnokhoz. Ahogy mentünk át a vasrácsra, az őrség tisztelgett, vigyázzban álltak. A titkárnő mondta, foglaljunk helyet, kávéval kínált. Nem fogadtuk el. A szolgálatban lévő tisztek bejöttek. Volt egy hosszú asztal, a túloldalon 6-8 tiszt, szembe velük két szék letéve, és mi odaültünk. (...) Hivatkoztunk a börtönhíradóban megjelent rendeletre, amit – kiderült – nem is ismertek, kiküldtek bennünket, majd újból belépve felolvasta a börtönparancsnok a Közlönyben megjelent rendeletet. Mondta, hogy ez a híradó egy régen kinyomtatott száma volt, de hát a nemzetközi helyzet!

Ezt követően Czeba őrnagy parancsnokhelyettessel lementünk a műhelybe, és ott beszámoltam a hallottakról. Elszabadultak az indulatok, kitört a pokol. Felvittek a körletbe bennünket. Ettől kezdve sztrájkoltunk körülbelül négy napig. Még aznap este kivittek engem és még talán 15 rabot a zárkából, és a belügyminiszter-helyettes úr személyesen közölte, hogy mi a [párizsi] csúcsértekezletet akartuk megfúrni...

Vácról a Fő utcára vittek bennünket, és közölték, több mint valószínű, halálra ítélnék bennünket.

Egy Holuskin, vagy Haluscscin [helyesen: Halustyik] alezredes hallgatott ki. Az apja szegedi párttitkár volt... Őt bíró volt. Csillogó váll-lapok, elsőrendű vádlott voltam! A vádiratban az szerepelt, hogy megfúrtuk a csúcstalálkozót. [A párizsi csúcs május 16-ra volt kitűzve, ami hivatkozásként az U-2-es kémrepülés miatt hiúsult meg – a szerző megj.] 16 vádlott volt. Három kapott ítéletet: másfél évet, hat hónapot, meg én hat hónapot.⁵

Földvári Rudolf

Itt ki kell térnem a váci börtönsztrájk előzményeire és történetére. Úgy látom, hogy ennek még nincs irodalma, vagy legalábbis nem lehet erről olvasni. A sztrájk kirobbanásának három alapvető oka volt. Eddig csak az egyikről lehetett hallani, a másik kettőről nem. Az első a következő volt. 1959 végén, 1960 elején a főfoglár ott Vácon – úgy emlékszem, hogy Tormának hívták – és a többi foglár is huzamos időn át arról beszélt a raboknak – itt csak a politikai rabokról van természetesen szó –, hogy rövidesen szabadlábra kerülnek, és ezen dolgoznak most a belügyesek, az ügyészek, a bírók. Tessék elgondolni, hogy mit jelent egy ilyen hivatalos közegtől bekapott hír a rabok között. Természetes, hogy egy nagyon felfokozott várakozást, idegességet és feszült légkört eredményezett ennek a hírek többszöri – nem egyszeri – elmondása. A második dolog. 1959 kora őszén a politikai elítéltek egy szűk rétege, mondhatnám úgy is, hogy talán az „elitje”, úgynevezett csókos beszélőn vehetett részt, a többiek nem. Én is kaptam egy ilyen beszélőre lehetőséget. Ez a mi számunkra is váratlan volt, mert mi a szokásos rácsos beszélőre készültünk, és csak a helyszínen estünk az egyik ámulatból a másik csodálkozásba, hogy a feleségeinkkel, családtagjainkkal egymás mellé ülhetünk, megölelhetjük, megcsókolhatjuk egymást, és szabadon, nyíltan beszélhetünk az addig mindig tiltott dolgokról is, többek között az ügyünkről, már az elítélésünkről is.

⁵ Nagy Elek-interjú. Készítette Hegedűs B. András 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archivum, 22. sz. 515. o.

'60-ban volt egyébként az amnesztia. Csak megemlítem, hogy mellettem és a feleségem mellett Kopácsi Sándor és a felesége, Ibolyka ölelte, csókolta egymást, és beszélgettek minderről. Ezt az emlékünket idéztük fel Ibolykával ez évben, amikor Tánczos Gábor újratemetésén találkoztunk. Ez az eset hallatlan feszültséget és ellentétet váltott ki a csókos beszélőn résztvevők és az ebből kirekesztettek között. Már a politikaiakra értem ezt a dolgot. Ez utóbbiak felháborodtak, és elkeseredtek e méltánytalan megkülönböztetés miatt. Igen, a fejesekkel most is kivételeznek – hallottam lépten-nyomon, és hallottuk lépten-nyomon ez eset után. Végiggondolva e csókos beszélő váratlanságát, résztvevőinek a kiválogatását, a lebonyolításának a módját, majd a hatását a kirekesztettek, világossá vált, hogy a szervezők célja a politikai elítéltek megosztása, egységük széttröcskölése, egyes csoportjaik szembeállításuk volt. Tehát az a bizonyos oszd meg és uralkodj elvének a váci börtönre alkalmazása. Jön a harmadik ok, amelyik az utolsó csepp volt a pohárban. Az 1959 április eleji részleges amnesztia és annak hatása a börtönben maradtokra. Ekkor hagyhatta el a váci börtönt többek között Déry Tibor, Donáth Ferenc, Haraszi Sándor, Vásárhelyi Miklós, Váradi Gyula, Kovács István és mások. Tehát néhány prominens személy szabadult, a túlnyomó többség nem. Mindezt súlyosbította a politikai elítélteket elkeserítő és türelmetlenné tévő alapvető ok, az ítéletük törvénytelenége, igazságtalansága és ezeknek az ítéleteknek a súlyosságából fakadó kilátástalan jövő. Erre elszabadult a pokol ott a váci börtönben. A visszamaradottak többsége felháborodva hangoztatta: a fejeseket hazaengedték, megint mi húzzuk a rövidebbet, persze a zsidó fejesek mehettek elsőnek haza. Majd végigfutott a börtönön a felhívás: éhségstrájkoljunk, és ezzel is követeljük az általános, de azonnali amnesztiát. És megtörtént az a sajnálatos dolog, hogy a politikai elítéltek csoportokra szakadtak, egymással szembefordultak, voltak köztük, akik antiszemita uszítók lettek, voltak, akik ezt visszaütötték. Sok egyetemista is, akik tegnap még tisztelettel ejtették ki Déry Tibor, Kovács István, Donáth Ferenc, Váradi Gyula és mások nevét, s akik szívesen fogadták el véleményüket '56 eseményeiről, ma már gyűlölettel eltelve emlegették ezeket a személyeket. Ekkor kerültünk ismét egy zárkába Fazekas Györggyel, és el kellett döntenünk, hogy csatlakozunk-e az éhségstrájkhoz, vagy sem. Órákon keresztül tanakodtunk ezen. Számba vettük a sztrájk melletti és a sztrájk ellen szóló érveket. A sztrájk melletti érvek közé csak azt tudtuk sorolni, hogy a fegyőrök szította felfokozott várakozás és a néhány prominens személyre szűkült amnesztia a fő oka a lázadásnak, és ezért nem a rabok a felelősök. Jogos az a követelésük, hogy legyen általános az amnesztia. De a mérleg másik serpenyőjébe súlyosabb érveket kellett raknunk. Nem vállalhattunk közösséget az antiszemita jelenségekkel és az ezeket szítókkal. Nem vállalhattunk a szabadulókat szidalmazókkal sem közösséget, hiszen nekik semmi részük, semmi közük nem volt ahhoz, hogy éppen most személy szerint ők szabadulhattak. Megjegyzem még, hogy a börtönben töltött időm alatt sohasem tapasztaltam egyébként olyat, hogy a szabadon engedettek közül valakik azért nem fogadták el a szabadulásukat, mert mások még nem szabadulhattak. De azt is meg kell állapítanunk, hogy ez a sztrájk nem visz közelebb semmit és senkit az általános amnesztiához, sőt a kezdeti jeleket látva, a megtorlás jeleit látva, csak megnehezíti és meghosszabbítja a rabságot. Ezek alapján úgy döntöttünk, hogy nem csatlakozunk az éhségstrájkhoz, de mindenkinek, a rabtársainknak is, a fogva tartóknak is elmondjuk a véleményünket a sztrájk előzményeiről, okairól, lefolyásáról és következményeiről. Közben egy influenzajárvány szedte az áldozatait, és megindult a börtönparancsnokság igen szigorú megtorló kampánya. Később derült ki, hogy ezt felsőbb, belügyminiszeri utasításra tették. Elkülönítették a sztrájkolókat is külön zárkába, és a súlyos betegeket

is. A sztrájkolókat fegyelmi büntetésekkel, kedvezmények elvonásával, sőt bírósági felelősségre vonással is fenyegették. Dolgozni nem hagytak bennünket, a zárkáinkat nem hagyhattuk el, rendkívülivé vált a helyzet a váci börtönben. Közben hallottuk, hogy Földes László vezetésével egy belügyi trupp érkezett a börtönbe a sztrájk letörésére. A foglárak rendszeresen érdeklődtek, hogy mi miért nem csatlakoztunk a sztrájkhoz. Mi mindenkinek elmondtuk, nekik is, a már jelzett, kialakított álláspontunkat. Többször ránk kérdeztek, hajlandók vagyunk-e nyíltan elítélni a sztrájkot? Gondoltak egy bizonyos hangszórós bemondásra, vagy esetleg az általuk szerkesztett börtönújságba írt cikkeinkre. Nemmel válaszoltunk minden esetben. Arra a kérdésükre, hogy miért nem veszünk részt a sztrájkban, azzal feleltünk: a sztrájkoló alapállítását, alapkövetelését, az általános amnesztiát helyeseljük. A sztrájkot kiváltó okot pedig maguk provokálták, tehát a foglárak, a fegyőrök és a Belügyminisztérium.

Ahogy múltak a napok, úgy szaporodott azoknak a rabtársainknak a száma, akik igazat adtak nekünk, és azoké is, akiket elgondolkoztatott a mi álláspontunk. Az egyik reggel azzal nyitott be a zárkánkba az ügyeletes foglár, hogy menjek vele, mármint én egyedül. A folyosón közölte, hogy a Földes-bizottság akar velem beszélni. Na fene – gondoltam magamban –, vajon mi derül ki ebből. Az egyik hivatali szobába vezettek, ahol egy civil ruhás belügyes várt rám, tehát nem Földes László, hanem más. A nevére már nem emlékszem, de a rangjára igen, ezredesi rendfokozatot közölt velem. Elmondta, hogy a sztrájk előzményeiről, annak lefolyásáról szeretné megismerni a véleményemet, mert hallotta, hogy a foglárakkal már többször beszéltem e témáról. Itt érdemes egy mondatot megjegyezni, hogy milyen jó a börtönhíradó. Már nem felénk, hanem a főnökök felé. Minket kérdezgettek a foglárak, mi elmondtuk a véleményünket, nekik meg nyilván kötelességük volt, hogy minderről tájékoztassák őket.

Én ugyanazt mondtam el neki is, mint amit már az előzőekben vázoltam. Nagyon hangsúlyoztam előtte a saját felelősségüket e helyzet létrejöttében. Véleményem láthatóan nem volt az ínyére való. Kérdésére, hogy segítenék-e nekik a sztrájk felszámolásában, nem válaszoltam. További kérdésére, hogy miért nem, azt mondtam, azok arassák a vihart, aki a szelet vetették. Én másra nem vagyok hajlandó, csak arra, amit eddig is tettem, rabtársaimnak is, nekik is elmondom azt, ami az én véleményem erről az egész sztrájkról. Utolsó keményebb, már indulattól is fűtött kérdése az volt, hogy ez-e az utolsó szavam? Igennel feleltem neki. Hát nem ezt vártuk magától – mondta, és ezzel az utamra bocsájtott.

Talán azt várták, hogy odaállok a mikrofonjuk elé, és ott lehordom a sárga földig a sztrájkolókat, és fölszólítom az embereket, a rabokat, hogy ne sztrájkoljanak, hanem támogassák a belügyminisztert.

A végén, miután megmondtam, hogy nem, és miért nem, jött az a kérdés, hogy ez az utolsó szava? Azt mondtam, hogy igen. Erre kölcsönösen elváltunk egymástól. A váci börtönben egyre bizonytalanabbá és feszültebbé vált a légkör. A zárkákból nem léphettünk ki, szinte napról napra más zárkába keverték bennünket, másokkal raktak össze bennünket, és teljesen elszigeteltek minket más cellák lakóitól. Az egyik este nagy hangzavart, sűrű lábdobogásokat, zárkaajtó-csapkodást hallottunk a folyosón. Egyszer csak felpattant a mi zárkánk ajtaja is, és öt foglárt pillantottunk meg az ajtó előtt. Az egyik egy névsort vett elő, felolvasta. A névvel megnevezetteknek azonnal össze kellett szedniük a motyójukat, és el kellett hagyniuk a zárkát. Utólag tudtuk meg, hogy a sztrájkban részt vevőket akkor szállították Márianosztrára. Hogy mennyit, nem tudom, de elég sokat valószínű. Ezután aztán lassan-lassan visszaállt a börtön

szokásos élete, ritmusa, ismét dolgozhattunk, a szokásos rend szerint spájzoltunk, levelet írhattunk és kaphattunk, beszélőkre járhattunk, szabadabban érintkezhettünk egymással.

Tulajdonképpen azok maradhattunk, már ahogy az ember az események sorában láthatta, akik nem vettünk részt a sztrájkban, tehát köztünk olyan nagy politikai vita, hogy miért nem vettünk részt, vagy a már ottlévők miért vettek részt a sztrájkban, nem volt, nem lehetett, és nem is volt.⁶

Litván György

Mi akkor kapcsolódtunk be az éhségsztrájkba – a reggelinél –, amikor megtudtuk, hogy a vegyészfiúkat levitték a Doberdóra. Mérei papával és Széll Jenővel, Mariánnal voltam akkor egy zárkában, s eredetileg – ezt is meg kell mondanom – mi nem akartunk Déry vagy Donáth szabadulása ellen (vagy miatt) demonstrálni. Kicsiben az történt velünk, mint ami '56-ban nagyban: közbülső, ingadozó helyzetünkből a solidaritás rántott ki, s vitt a radikális oldalra. Azt hiszem, ez a lényeg, de ezt persze lehet részletezni is.

Császár László

Déry szabadulása után nagy volt a felháborodás. Kopogással értesítettük egymást, a csajkákat kidobáltuk az ablakon. Egy éjszaka aztán láncra fűzve Sátoraljaújhelyre vittek, de két hét múltán már a Gyűjtőben voltam.

Bohó Róbert

Megindult egy suttogás, hogy tárgyalni akarunk a kormánnyal a szabadulásról. Mi (Pozsárral) ebbe a sztrájkba nem kapcsolódtunk be. Tudom, rengeteg legenda van most e sztrájk körül. Az az érzésem, ez provokáció volt, hogy szigorúbb örzési intézkedéseket lehessen hozni. Ez egy félresikerült, rossz akció volt.

Tóth Nándor

Déry egyszer csak elkezd gyönyörűen felöltözve, nyakkendősen, sötét ruhában, a kórház udvarából a zsilip felé menni, mögötte két smasszerrel, hatalmas bőröndökkel mind a két kezükben. Így megy a Déry, akit egy Volga gépkocsi várt a zsilipben, amibe a Déry beleül, beteszik a négy bőröndöt, és ekkor a smasszerek tisztelgése közepette kimegy a Volga Déry Tiborral együtt... Ezt az ablakokból sokan látják, ez volt az 1960-as éhségsztrájk kiobbantója.

Tóth Lajos

Az asztalosüzem kezdte el a sztrájkot. Ez közel volt a fordítók és a vegyészek zárkáihoz, és innen indult el a buzdítás a börtön egész területére. Végül úgy tűnt, mintha a labor lett volna a kezdeményező. Minket vittek elsőként a Doberdóra. Velem volt még ott Dénes János, Pataki László, Papp József. Egyéves kedvezménymegvonással fenyítettve egy éjszaka elvittek Sátoraljaújhelyre. Később dolgozni is engedtek bennünket, és spájzoltunk.

⁶ Földvári Rudolf-interjú. Készítette Molnár Adrienne 1990-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 231. sz. 1081–1088. o.

Tóth István

Vácról Nosztrára

1960 telén és tavaszán erős influenzajárvány volt. Többször voltam kórházban. A részleges amnesztia nyomán történt szabaduláskor egy zárkában voltam Donáth Ferencsel. Utána hamarosan, immár harmadszor kórházba kerültem, ott ért bennünket a sztrájk híre. A régebbi rabok tanácsára nem sztrájkoltunk, mivel orvosi kezelés alatt álltunk. A körletbe való visszatéréskor mindenkivel külön jegyzőkönyvet vettek fel. Ebből egyértelműleg kitűnt, hogy az ételt felvettem, tehát nem sztrájkoltam.

A körletbe visszatérve, mikor az ajtó előtt várokztam, először találkoztam Herczeg Bandival, Slajmival. Rögtön elmondta, hogy valamilyen ügye van a volt főnökével, azért került közénk. Közöltem vele, hogy én nem sztrájkoltam, de ha a körletben vagyok, biztosan részt veszek benne.

Mikor pár nap múlva beszóltak, hogy szedjem össze a holmijaimat, társaim azt gondolták, hogy szabadulok. Mikor a folyosóra kiléptem, pár ajtóval odébb Gönczöt és Bibót pillantottam meg. Ez nyilvánvalóvá tette, hogy nem szabadulásról van szó. Az udvaron, sok „pléhgalléros” jelenlétében felolvasták a büntetésünket.

Pontosan nem emlékszem, hogy hányan voltunk, gondolom 25–30 között. Odaérkezve egy folyosón le kellett vetköznünk, és a pár méterre előttünk lévő ruhát kellett felvennünk. Pár nappal később olyan zubbonyokat kaptunk, amelyeknek egyik vállán széles zöld szalag húzódott. Az egyik fegyőrtől megtudtuk, hogy ezt mint veszélyes bűnözőknek kell viselnünk.

Hamarosan kihallgatásra jelentkeztem. Egy főhadnagy, „madárfejű Lajcsi” közölte velem, hogy a sztrájjal kapcsolatos kifogásaimat, tudniillik, hogy nem vettem benne részt, majd az egyéves büntetés letelte után adhatom elő. (Mikor a Gyűjtőbe elkerültem, ott viszont közölték velem, hogy az ügyet Nosztrán kellett volna elintézni.) Zárkatársaim közül Bognár Ferencre, Vízi Jánosra, Csongrádi Vilmosra és Marjai Józsefekre emlékezem.

Hat napot töltöttem szigorított zárkában, mert tornázás közben „jelet” adtam. Ez annyiból állt, hogy kézfejjel intettem a velem szemben álló Kiss Karcsinak. A fegyelmi zárka falaiba különféle jelmondatok voltak vésvé. „Szűz Mária, hazánk reménysége”, „Salus rei publicae suprema lex esto”, „Smasszer b... meg az anyádat!” stb.

Emlékezetes marad az októberi szüret, melyet az ablakból – fegyelmmivel dacolva – néztünk. A smaszerek szőlőjében a gatzól nem látszott a tőke, úgyhogy először a sarlóval a gatzó vágták le.

A júniusi csomag idején a sétáról olyan folyosón keresztül tértünk vissza a körletbe, ahol hokedlin elhelyezett csomagok előtt kellett elvonulnunk. (Évente kétszer járt háromkilós, egyszerü élelmiszereket tartalmazó csomag a „rendes” elítélteknek.)

A séták alatt Göncz Árpád többször hangoztatta: „töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán.”

Emlékezetem szerint november végén kerültünk váratlanul a Gyűjtőbe, akkor pár napig Nagy Eleknek voltam a zárkatársa. Tőle hallottam, hogy néhányukat közben elvitték a Fő utcára, többször kihallgatták őket, mert büntetőeljárás akartak indítani ellenük.

Válaszok Dr. Tóth Istvánné beadványaira:

Bp. Orsz. Börtön
Budapest
6-15/961.
Dr. Tóth Istvánné
Győr
Eörsi Péter u. 21.

Értesítem, hogy kérelmét Dr. Tóth István fegyelmi ügyét kivizsgáltam. Az tény, hogy hozzátartozója beteges volt a jelzett időben és fizikailag nem vett részt a cselekmény elkövetésében, azonban megállapítást nyert az is, hogy a cselekmény elkövetésének eszmei részese volt, illetve mint hangadó tevékenykedett. Ezt a tényt Dr. Tóth István elítélt is elismeri.

Ezek után természetesen igazságos és jogos büntetésének kiszabása.

Budapest, 1961. január 25-én

✱ [olvashatatlan aláírás]
börtönparancsnok h.

Legfőbb Ügyészség
Büntetőbírói Főosztály
Bfl. 20.042/1961.
Dr. Tóth Istvánné
Győr
Eörsi Péter u. 21.

Tárgy: Dr. Tóth Istvánné panasza

Értesítem, hogy elítélt férje ügyében hozzám küldött panaszát kivizsgáltam. A vizsgálat során megállapítottam, hogy férje 1960. április 5. és 12. között a váci kórházban tartózkodott. Férje a kórházban többszörösen megszegte a börtön rendszabályait. Férjét a Börtön Parancsnokság a fennálló rendelkezések alapján jogosan és törvényesen fenytette meg.

Mivel az ügyben törvénysértést nem észleltem, a panaszt mint alaptalant elutasítom.

Budapest, 1961. február 15.

Dr. Gláser István s. k.
csoportvezető ügyész

Magyar Szocialista Munkáspárt
Központi Bizottság Irodája
Dr. Tóth Istvánné
Győr
Eörsi P. u. 21.

1961. május 16.
38/1961

Fock Jenő elvtárshoz írt levelére válaszolva a következőket közölhetem. Már a múlt év áprilisában írt levele után Fock elvtárs segíteni szándékozott Önön és családján. Tudomására jutott azonban – erről Ön is bizonyára tud – hogy férje jelenlegi magatartása nem teszi lehetővé, hogy kegyelembe részesítsék. Mivel kegyelmi kérvényének az a része, hogy a bíróság ítélete már kifejtette egyéni nevelő hatását, nem felel meg a valóságnak a kegyelmi kérvényt Fock elvtársnak nem áll módjában támogatni. Megjegyzem, hogy férjét az illetékes szervek minden támogatás és beavatkozás, sőt kérvény nélkül is kegyelembe részesítették volna, ha erre jelenlegi magatartásával érdemesnek bizonyul.

Kovács Sándor

Dr. Mészáros Gábor
Börtönapló 1957–1963
(Részlet)

Az éhségstrájk

A váci éhségstrájk! Nagy híre volt.
Komoly létszámú vizsgálócsoport^{cs}
Kínlódott vele jó fél éven át,
Azonban várt-eredményt nem talált.
Fantasztikus naiv elgondolás
Vagy mondjuk inkább tán rémlátomás:
A Párizsban várt csúcstalálkozót
Akartuk megzavarni! Itt az ok!

De hadd meséljem most el pontosan
E nagy vihar reám miként rohan.
Miként zavarta meg nyugalmamat,
Nyitott ajtómrá hogy került lakat,
Miként kuszálta össze életem,
Hogy bánt el sorsom már megint velem.
S a folytonos zűr és zavar között
Lelkembe nyugtalanság költözött.

A hó első csüörtök reggelén
Rendes szokás szerint rendeltem én.
Munkába mennek most az emberek,
Az indulásig kész kell, hogy legyenek.
Beszélgetniünk ilyenkor nem lehet,
Vizsgálok, ellátom, máris mehet.
El is készültem szépen, rendesen,
A rendelőmet is rendbe teszem.

A fordító csoporthoz indulok,
Hozzákuk éppen csak, hogy eljutok.
De szól az őr, most jött a rendelet
Járkálni egyikiünknek sem lehet.
Így rendelőmbe vissza is megyek.
Van dolgom bőven, ott teszek-veszek.
A házi hozza majd ebédemet,
S megmondja tán, az ok mi is lehet.

„A kosztot néhány rab nem vette fel.
Nem nagy dolog s így szót sem érdemel.
Egyik csoportjuk abbahagyta már,
Hisz tudja jól, hogy ez csak néki kár.”
Jön társ is, de ő sem tud sokat,
Hallott ugyan halvány célzásokat
Mégis nyugodtan végzik a dolgukat,
Náluk csendes, békés a hangulat.

Kinézek, látom esznek mindenütt.
Az izgalom tehát nyilván elült.
Eszünk mi is. Aztán szokás szerint
A pévécébe megy társam megint.
És mert ilyenkor dolgom nincs nekem
Egy házi hív, sakkozna énvelem.
Felállítjuk. Iszom közben teát
De hívnak – mondják –, lent várnak reám.

Sapkát veszek csak, s máris indulok.
Hová megyünk? arról mit sem tudok.
Elment a főosztály raborvosa
Azóta gyakran hívnak át oda.
Ezért a munkám több is, mint elég.
Megyünk, megyünk, nem jártam erre még.
Fegyelmi osztály. – „Mért kísért ide?
Nem mond nékem ilyet senki se.”

Le kell, hogy adjam minden holmimat.
Az őr barátságos, ki sem kutat,
Aztán egy jéghideg cellába zár.
– Szeretném tudni rám vajon mi vár? –
Bevallom azt, hogy nyugtalan vagyok.
Szibéria! Fogam csak úgy vacog.
Olyan hideg van, hogy már szinte fáj
De hát kibírom mégis csak muszáj.

Fázom, didergek, mérges is vagyok,
De közben mégis arra gondolok
Fegyelmi zárkán úgy sem voltam én,
A hírneves Doberdó lágy ölen.
Most végre ezt is megtapasztalom.
De nem barátságos – bevallhatom.
Leszállt az este. Itt az élelem.
Nem kell. Míg itt vagyok, fel nem veszem!

A kis szobában kellemes meleg.
Itt van parancsnok, őr, kiber-sereg.
A kiber-őrnagy dühvel néz felém:
„E sztrájkot – kérdi –, mért szerveztem én?”
– „Hogyan? miként? honnét e kerge vád?”
Úgy látszik, bármit mondhatnak reád?
Avagy kísérlet – léggömb ez csupán?
Így tesz próbát e kiber-sarlatán?

„Van már egybehangzó sok vallomás,
Hogy ön szervezte az már nem vitás.
Tagadni épp ezért nem érdemes.
Ha vall, ez enyhítésként lényeges.
De tudnunk kell, a társa hogy ki volt
Csupán ezért kérdezzük itt ki most.
Őszinte hogyha lesz, segít magán,
Sőt még tovább is dolgozhat – talán.”

Forr bennem, bár türtöztetem magam.
Itt minden hangos szó haszontalan.
„Akárki mondott erről bármit is,
Hogy én szerveztem ezt, e vád hamis.
Hogy elvállalnám tán az is lehet,
Ha tudnék róla minden részletet.
De mindezekről semmit sem tudok.
A sztrájkról többet nem mondhatok.”

„Tehát, hogy én szerveztem, nem való.
Ki ezt mondotta az hazug csaló.
És kérem, szembesítsék azt velem,
Ki ezt a vádat tette ellenem.
Ez nem lehet más, csak vamzer-beszéd,
Hisz tudják jól, minden vamzer szemét
Nincs benne lelkiismeret
Így másban gátlás nélkül kárt tehet.”

Dühöng az őrnagy, hogy célhoz nem ér
Ezért a hangja gúnyos s ledér:
Csoportjuk régen gyanúsnak talált,
Figyelmeztetett, és ez íme bevált.
A rendelőmnek szörnyű híre van
Ott lebzsel boldog-boldogtalan.
Ezért szerettek úgy rabtársaim!
De véget értek kis játékaim!

Nyilván tudom jól, hogy mi volt az ok
Erről azonban mítsem mondhatok,
Hisz látom jól, hogy épp azt tervezi,
Mérgemben majd válaszolok neki.
Nem, jó uram! Ennyit tanultam már.
Elgondolásról itt beszélni kár,
Hisz ezzel érvet éppen én adok,
Hogy szervezője tényleg én vagyok.

El kell kerülnöm ezt a buktatót.
Ezért az őrnagy ily választ kapott:
„A sztrájkban orvos részt sosem vehet
Hisz társán így segíteni nem lehet,
Ha közben bármi okból bajba jut.
De erről – gondolom –, mindenki tud.
Ezért a vád egész alaptalan.
De hát hiába védem én magam!”

– „Ugyan kérem, jobb, ha nem felel!”
S pimasz szavakkal ismét ingerel.
E gúny tovább fokozza mérgemet
(Ez hát a híres ember-tisztelet?)
„E gúnyolódás szép, nemes dolog
Csak rajta, hisz hatalmában vagyok.
Kiszolgáltatva tenni ellene
Mit sem tudok. Tehát tessék, tegye!”

E megjegyzésem úgy látszik hatott,
Most már az Őrnagy „úr” lett izgatott.
Nem tetszik néki, rab, ha szólni mer
S azért is mérges, mert még nincs siker.
– „Elég ebből, vizsgáljuk majd tovább,
S ha látjuk, tényleg téves volt a vád
Legyen nyugodt, vagyunk olyan fiúk
Megmondjuk ezt is. Nem vagyunk hiúk.”

Reméltem, elmegyünk most már haza.
 Azonban az őrnagy óhaja:
 Doberdón töltöm ezt az éjszakát.
 A nagy hidegben jól aludtam át.
 Az orvos jó, csodálja módfelett,
 Hogy engem itt talál. Ez mit jelent?
 – „Szeretném – mondom –, tudni én is ezt.”
 A sorsom – úgy látszik –, megint kikezd.

Pár óra múlva mégis vége lett,
 Az orvos innen elkísértetett.
 Kórházba sétál át az ór velem.
 Rendetlen óriási kórterem,
 Egymásra rakva székek, matracok,
 Virágos-kertre nyíló ablakok.
 Mellette vécé, kis fürdőszoba
 A rab betegnek itt jó volt sora.

A kórterem hál' Istennek, meleg
 De jó, hogy itt még most is fűtenek.
 Nem bánom azt sem, hogy magam vagyok.
 Félóra sincs, s már rendet is rakok.
 Jókedvem visszatért, munkám haladt,
 Készül fürdöm e rendezés alatt.
 Aztán megfürdöm. Oh, be jól esett.
 S tűnődöm most e változás felett.

Hiába érdekelnek részletek,
 Orvos barátommal nem beszélhetek.
 Jön, kérdi, hogy vagyok, s megy már tovább
 Kíséri mindig egyik porkoláb.
 Csak néma ajkammal kérdezhetem:
 Tart még a sztrájk? Fejével inti: nem.
 És jön a házi, hozza a kosztomat.
 Ő sem beszél, csak némán bólogat.

Azt gondolod, tán unom itt magam?
 Erről szó sincs. Ilyen zavartalan
 Nyugalmat, csendet rég élveztem én
 No lám. Igényem, látod, mily szerény.
 Reggel rendet teszek, majd olvasok.
 Naponta fürdhetek, sétálgatok.
 De persze itt csupán. Le nem megyek
 Leprát kapnának még az emberek!

Virágvasárnap! Barkák ünnepe!
 Megkezdődött a bűnbánat hete.
 Elmélkedéshez nem rossz ily magány
 Megfejthetővé válik sok talány.
 Az ember jobban látja önmagát.
 Miért?-eket világosabban lát.
 Könnyebben érthető lesz sok dolog.
 Szükségszerű következmény, s az ok.

Egy hétig tart mindez. Nagypénteken
 Ismét megváltozik az életem.
 A zárlat vége tért. Fel is megyek.
 Mostantól itt a kórházban leszek.
 Tehát új munkakörben dolgozom,
 A réginél is jobb lesz még sorom.
 Segítség jött megint. Itt van jele.
 Ezt hozta nékem Húsvét ünnepe.

Habár van egy galád vamzer velünk,
 Időnként mégis csak beszélgetünk.
 A sztrájkról kérek tájékoztatást,
 Azt mondják, nem tett sajnós jó hatást.
 Részt vettek benne hétszázán talán
 De abbahagyták. Hogy miért? – talány.
 Nem tartott csak két, vagy három napot.
 És rengeteg rab büntetést kapott.

De hát akkor volt ebben értelem?
 Helyes volt így a sztrájk, vagy helytelen?
 Mi volt a cél? csak néma tüntetés?
 Megérte ezt a számos büntetés?
 S ha már elkezdték, abba mért maradt?
 Tapasztalhatták annyi év alatt
 Hogy tartós akció itt nem lehet.
 Besúgó bujkál minden rab megett.

Ez is mutatja, nem volt szervezés.
 Csalódásunk okozta szenvedés
 Miatt határozott így egy csoport,
 Mit többi társa tüstént megtudott
 És mintha száraz gallyat ér a láng
 Az erdőben pusztítva ront tovább,
 A hír a börtönön végig rohant
 S kesergő társainkban megfogant.

Célját, tehát ezért ne is keresd.
A baj, látjuk, tisztán másból ered.
A düh sosem volt jó tanácsadó,
Ki megvadul, mindenre kapható.
Nem bánja, hogy következménye lesz
Most már mindent egyetlen lapra tesz,
Ha kell, fejével is falnak rohan
Kidönti tán a falt a nagy roham!

Erről beszélgettünk húsvét alatt,
S attól tartottunk, ebből baj fakad.
Nem csak, hogy nincs eredmény, sem siker,
Sőt, még komiszkodnak mindenkivel.
Érezzük azt, nagyon feszült a lég
Ezt sejtető tünet van épp elég.
Minden fegyelmi-zárka tele van
Hiába szenved sok boldogtalan.

Az ünnep elmúlt, ismét dolgozunk.
Egész nap benne marad főorvosunk.
Kétségtelen, hogy ez se biztató.
Nem ok nélkül van itt, nyilvánvaló.
E dolgokról azonban nem beszél,
Remélhetjük, talán elült a szél?
S többé nem lesz már senkinek baja?
Ez volna mindnyájunknak óhaja.

A főorvos szerdán nagyon komisz.
Oly durva most, mint egy sörös-kocsis.
A börtön-stílusból órát adott
Fegyelmiről hoznak fel egy rabot
Vadul, pokróc-gorombán ront neki,
„Gazember sztrájkolónak” tiszteli.
Bár az nyugodt hangon beszél vele
Fegyelmet állíttat ki ellene.

Ezért a hangulat nagyon nyomott.
Mіндеgyikünk rossz kedvvel dolgozott.
A háziak hoznak baljós híreket,
A mennykő csapkod a fejünk felett.
A BM-ből számos tiszt érkezett.
Attól tartunk, ez nem sok jót jelent.
S mint helyét nem lelő bolygó zsidók
A börtönben cikáznak itt-amott.

Sok társunk arcán izgalom tüzel,
Nyugalmunk mégsem veszítjük el.
Nyugodt sziget most orvos-otthonunk.
Eljött az est, társammal sakkozunk.
De hát homokba dugja bár fejét
A strucc, el nem hárít ezzel veszélyt.
Elvisznek – szól az írnok –, sok rabot.
Elkértek tőle számos törzslapot.

Közülünk, nem kell menjen senki sem?
Szerencsénk volna? Ezt alig hiszem!
De most ismét új névsor érkezett.
Reményeinknek ezzel vége lett.
Mennem kell. Sok barát vesz most körül
Nincs senki tán, ki ennek most örül.
Sok jóleső szó, sok baráti hang,
Legszebb emlékem Vácról ez maradt.

A kórházból kettőnket visznek el.
Öreg barátom éppen csak felel
Midőn: – „mi lesz velünk?” – megkérdem.
„Vernichtungslager. Ez kétségtelen.”
Ily rosszra már én mégsem gondolok,
Habár kétségtelen, nem jó dolog,
Hogy elhurcolnak. S nem tudjuk, hová.
Az ember ezt nemrég nem gondolá.

Öreg barátommal máris megyek.
Állig fegyverben álló smasszerek
Vigyáznak most reánk. Kicsiny szoba.
Időnk ily lassan nem telt még soha.
Vagy két-órás várás következik.
A kis szobácska lassan megtelik
Sok jó barát jön, harmincan vagyunk.
Vezényszó. Rabparancsot hallgatunk:

„A váci éhségstrájkban részt vevők,
S közülük is főként a szervezők
A nép ellen nagy bünt követtek el,
Amelyre most az állam így felel:
A bűnös most egy évig nem beszél
Rokonságával, nincs csomag, levél,
S időkedvezményt sem kaphat soha!”
Így szól a BV főparancsnoka.

A rabparancs rövid, komor, kemény.
A megtorlás nyilván kultúr-erény.
A humánnumukra jellemző vonás
A teljes összkedvezmény-elvonás.
Sőt, újabb eljárást emleget,
Még kaphatunk további éveket.
S mi azt hittük, bolondok, elmegyünk!
A sztrájk tehát így fordult ellenünk.

De azt ne hidd, hogy én a sztrájkolót
Hibáztatom. Nem vagyok bolond!
A sztrájk csak érthető reakció
Volt arra, hogy minden revízió
S egyéb ígéret végleg elmaradt
Amit vártunk az elmúlt év alatt.
S végül mi lettünk még a bűnbakok!
Embertelen módon megcsalt rabok.

Állítsátok azt bíróság elé
Ki könnyelmű lélekkel felveté
E kérdést, bár szándékában sem állt
Hogy minden szép ígéretet bevált.
Ki teljes éven át ígéretetett,
Ki biztatott, fűtött reményeket,
S a végén íme, most arcunkba csap,
S dühödt veszett ebként belénk harap.

Döcög-döcög velünk a nagy rabó
Orrunkat lógatni mégsem való,
Hiszen nyilvánvaló, ez volt a cél:
Lelkünk legyen lágy, nem kemény acél.
Ezért is tették mindezt ellenünk.
Dacért szomszédba ám mégsem megyünk
És máris hangzik mindnyájunk dala.

Így végződött a váci sztrájk-csata,
Vagy pontosabban: kezdődő szaka.

Bibó István

A második amnesztia volt 1960 tavaszán, húsvétkor. Ekkor névre szóló kegyelemmel szabadultak: Déry, Donáth, Jánosi Ferenc – Jánosi is benne volt a 49-ben –, Józsa, nem tudom, ki volt a negyedik, de ebből a társaságból való volt. Azonkívül szabadultak mindazok, akik 5 évnél nem kaptak többet. Így szabadult a Váradi tábarnok és talán Vásárhelyi. Már nem tudom, hogy személyre szólóan vagy az amnesztia általánosságával. Mindennek az egész váci börtön-együttes aspektusában az lett a végeredménye, hogy „a nagy író szabadul, a diák benmarad”, „a tábarnok szabadul, a kiskatona benmarad”, „a vezető párttagok, a politikusok szabadulnak”, „a helyi bizottságok kis tagjai benmaradnak”.

Ebből született a váci éhségstrájk, amely teljesen spontán, szervezetlen volt. Az például, hogy éhségstrájk van, például az ilyen értelmiségi együttesben, mint a fordítók, csak az éhségstrájk utolsó napján jutott el. Úgyhogy mi abban csak egyetlen vacsora erejéig vettünk részt. Ekkor volt az az érdekes helyzet, hogy az éhségstrájkban Földvári nem volt hajlandó részt venni, a nálánál sokkal dogmatikusabb Marián István viszont igen. Másnapra bejöttek valamilyen kiküldöttek, azok megdolgozták a fordítók vezetőjét – én már nem tudom, hogy mi minden jóról biztosítottak bennünket –, de az éhségstrájk aznap reggel lényegében megszűnt.

Ezek után két vagy három hétig egy olyan bizonytalan állapot alakult ki, mert voltak börtönőrök és talán börtönnyomozók – börtönnyomozók, azt hiszem kevésbé –, akik azon az állásponton voltak, hogy az éhségstrájk a rab elfogadott, az adott helyzetben egyedül lehetséges fegyvere. Mások viszont ugrásra készen álltak, és mindenesetre az ügyet súlyos fegyelmi vétségnek minősítették.

Kb. 3 hét alatt kiderült, hogy az utóbbi álláspont győzött, és nemcsak ott, hanem a Fő utcai nyomozóegyüttes oldaláról is börtönfegyelmi szempontból ez győzött. Úgyannyira, hogy ők azt képelték el, hogy ebből óriási, „a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedést” lehet kihozni. Ennek megfelelően a súlyossági fok szerint néhány embert bevitték Pestre a Fő utcába, egy jó csomót pedig Márianosztrára, amelyik a legszigorúbb börtön volt. Egy másik nagyobb együttest pedig Sátoraljaújhelyre vittek el, amelyik kevésbé szigorú börtönnek számított. Én a márianosztrai együttesbe kerültem.

Oda vittek bennünket át, lényegesen kellemetlenebb körülmények között, ha jól emlékszem, megbilincselve és összevissza zsúfolva a rabautón. Ezekből, akiket Márianosztrára vittek az éhségstrájk miatt, aztán egy külön együttes lett.

A márianosztrai fogház volt az egyetlen, ahol a börtönőrök részéről a gyűlölködők létszáma lényegesen több volt, mint másutt. A legenda szerint a márianosztrai fogházban valaha ki volt írva, hogy „Ne csak őrizd, gyűlöld is őket.” Ilyen kiírást én már nem láttam, de ez nagyon el volt terjedve. A márianosztrai fogház egyébként az úgynevezett osztályidegenek fogháza volt. Mi nem ilyen minőségünkben kerültünk oda. Nem voltak osztályidegenek általában a munkáskaderek és az értelmiségiek. Azok nem voltak osztályidegenek. Viszont azok voltak a [horthysta] katonatisztek, a csendőrök, a földbirtokosok, bármiféle kapitalisták, de az néha odáig ment, hogy osztályidegen lehetett a fűszeres vagy egy kiskereskedő is. Az „osztályidegen” egyébként egy nagyon furcsa kategória volt, minden szociológiai értelmességet nélkülözött. A leggroteszkebb helyzet a jegyzők körül volt, mert a jegyzők gyermekei is osztályidegenek voltak.

Volt egy kedves rabtársam, Annus István, őt először Márianosztrára tették, mert a papája Békéssámszonban volt jegyző, de aztán kiderült, hogy csak segédjegyző volt, erre áttették

megint Vácra, a váci fegyházba. Kiderült azonban, hogy apját Erdély visszacsatolása idején rövid időre Erdélybe helyezték, és ott valóban jegyző volt. Erre visszatették Márianosztrára. Akkor megint kiderült, hogy ez az erdélyi jegyzőség, ez csak olyan behelyettesítés volt, és nem tartós minőség, és ő igazán jegyző csak a felszabadulás után lett, mégpedig a nemzeti bizottság választotta azzá. Erre megint visszatették a váci börtönbe. Most éhségstrájkos minőségében volt Márianosztrán.

Az egész azzal kezdődött, hogy egy év büntetést kaptam, egy évig se levél, se beszélő nincsen. Ez volt a fegyelmi büntetés, amit talán még Vácon kiosztottak – nem tudom pontosan. No most, megérkeztünk Nosztrára, és ott volt egy komoly, ádáz fegyőregyüttes; ez volt a legkeményebben és szigorúbban rendezett börtön. Semmiféle újság, folyóirat elő nem fordulhatott. Séta közben egy csikkzedésért minimum három nap sötétzárka járt; én is egyszer egy cellatársamnak egy csikket akartam fölszedni, azonnal megkaptam a három nap sötétzárkát. Aztán később kaptam még tíz nap sötétzárkát – most már pontosan nem tudom, hogy miért. Tehát a sötétzárka csak úgy záporozott. Ez volt az a börtön, ahol soha sétát, fürdőt el nem mulasztottak, és ahol az előző börtönökhöz képest pazar koszt volt. Miközben érezhetően gyűlöltek bennünket. Az előbb említett Annus Istvánnal voltam együtt – mindketten elég derűs kedélyűek voltunk, úgyhogy dicshimnuszokban törtünk ki, mikor vanília sűrűs metélt vagy a rántott hal vagy a rántott máj megérkezett.

Márianosztrán voltak különböző forrófejű fiatalok. Én nem tudom, mi indította őket arra, hogy egy napon a szomszéd cellában elbarikádozzák magukat, és kikiabálják a cellaablakon keresztül a szabad mezőre: „mondjátok meg, itt minket kínoznak, üldöznek”... „jogtalanságok történnek velünk”... vagy valami ilyet. A gondolat rendkívül ötletes volt, mert azokon a szabad mezőkön a börtönőrök hozzátartozói művelték a különböző illetményföldjeiket, úgyhogy nagyon jó ötlet volt ezektől segítséget kérni. Ezeknél azután a börtönőrök óriási erőfeszítéssel kifeszítették az ajtót, lebontották a barikadot, és meglehetősen nagy kiabálások közepette elvittek őket, mire a börtön – a börtönök ilyenkor szokásai szerint – dörömbölt. A kidörömbölés, az a raboknak éppolyan ősi joga, mint az éhségstrájk. Hát ez is megtörtént. A következő nap nagy invesztigáció, vizsgálat volt, hogy ki dörömbölt. Itt megint úgy jártam, mint az éhségstrájknál; én egyet vagy kettőt ütöttem az ajtóra a becsület kedvéért, mert rettentő ijedős cellatársam volt. Így aztán én is belekerültem azok közé, akik azt vallották, hogy kidörömböltek. Ezek után történt meg az egyetlen megverésem.

Leidézett a börtönnyomozó engem és Kertész Dezső földéaki orvost, és közölte, hogy fegyelmi büntetést fog nekünk kiosztani, ami abból állt, hogy a falhoz kellett hajolnunk, és gumibottal kaptunk a hátunkra. Nem tudom, hogy nekem az öregségemet respektálták-e, de én jóval kevesebbet kaptam, mint Kertész Dezső. Azt a keveset is elég rosszul viseltem, mert az alsó vesetájékra kaptuk az ütést, és én reflexszerűen minden ütés után föluggottam egyenesbe. Erre, hogy legyen szíves lehajolni, kaptam a felső hátamra egy másik ütést, olyannyira, hogy megveretésemnek a nyomai két egészen külön csíkban voltak láthatók, mihelyt abbahagyták az ütést, egy lent, egy fent... Csúnya kék, lila, fekete ütésnyomok voltak, nem véreztek.

És ezek után a nyomozó közölte velem, hogy ő egy nagykunsági kubikus származék. Ő ismeri a mesterségét, és ha ő akarja, akkor én a sarokban fogok nyivákolni, és saját ürülékemben és vizeletemben úszni. Ezt el is tudja érni.

Mindez engem mély szomorúságra gerjesztett, mert hiszen valamikor én rettentő szenvedélyesen vettem részt a munkáskáderek gyors átképzésében, és ha elgondolom, hogy ezek közt

akadtak olyanok, akiket Rákosiék arra tanítottak meg, hogy hogy lehet egy embert sarokban vinnyogó, magát összeccsináló ronccsá tenni, akkor ez nagyon szomorú eredmény. Azért tudtam, hogy zömét nem erre tanították meg, de azért ez nagyon lehangoló volt. Különösen ez az oktatás a verésen belül.

Azt hiszem, hogy ez után volt az, hogy megjelentek a nyomozók a Fő utcáról, és elkezdtek nyomozni a mi nagy összeesküvésünk után, amivel a váci éhségstrájkot kirobbantottuk.

Az én egész nyomozásomat korábban a Fő utcában az jellemezte, hogy a leghalványabb törekvés nem volt arra, hogy bármiféle koholt dolgokat próbáljanak rám bizonyítani, mert hiszen bőségben voltak a tények, és a nyomozóinkat láthatóan boldoggá tette, hogy nem koncepciós pereket csinálnak, mert hiszen nem ők találták ki azt, amit mi bevallottunk. Az én ügyemre speciálisan azt mondhatom, hogy az egész nyomozati jegyzőkönyvet az elejétől a végéig diktáltam. Ez is stimmel.

Megjelentek Márianosztrán a Fő utcai nyomozók, hogy ezt az összeesküvést kinyomozzák, és itt már sokkal nagyobb mértékben jelen volt a koncepciógyártás szelleme. Igaz ugyan, hogy itt is tényekről volt szó, a váci éhségstrájk tényéről. De hát hogyan képzeltek ők azt, hogy a váci éhségstrájk a népi demokrácia megdöntésére irányuló szervezkedés?

Egyszer nyíltan megkérdeztem, hogy hogy jön ez össze? Erre kifejtették nekem, hogy ez úgy jön össze, hogy mi a váci éhségstrájkkal egy olyan országos mozgalmat akartunk elindítani, ami végül a népi demokrácia megdöntésére vezethetett volna, és én ebben, fő szervezőként, a kiküldötteimen keresztül vettem részt. Mire mondtam, hogy semmi érintkezésem nem lehetett a rabok tömegeivel, hiszen a fordítók izolálva voltak a többi raboktól. Hát – hangzott a válasz – a „kiküldötteimen keresztül” irányítottam a váci éhségstrájkot mint egy leendő fölkelés magját.

Mint később hallottam, állítólag ugyanezt a vádat szegezték Rácz Sándorral szembe, aki talán a sátoraljaiújhegyi együttesben volt, vagy a Fő utcaiban, nem tudom; mire Rácz Sándor azt felelte, „az nem úgy nézett volna ki, ha én szerveztem volna”. Az ellenem felhozott vád azért is humoros volt, mert – mint már említettem – az éhségstrájk utolsó napján, az utolsó étkezésnél értesültem az egészről. A kihallgatásnak a hangneme egyébként sokkal rosszabb volt, mint a Fő utcaié; provokáló, agresszív, sértő volt; állandó letorkolás, kétségbevonás. Úgyhogy emlékszem, nagyon fölizgattam magam, és reszkettem az indulattól. Mikor replikáztam, egy dologra tértem mindig vissza: kérem, tessék bíróság elé vinni, boldog leszek, ha bíróság elé visznek, mert én nem tudom elképzelni, hogy létezik olyan bíróság, aki ezt a bűncselekményt meg tudja állapítani. Kb. két vagy három ilyen kihallgatás volt, és hárman, négyen is jelen voltak a kihallgatók közül. Aztán abbamaradt, nem lett folytatása.⁷

Kertész Dezső

„Lázadás” Márianosztrán is!

1960. augusztus 29. péntekre esett. Szokás szerint ilyenkor grízes tészta volt ebédre. Említettem már, hogy Márianosztrán jól főztek. Ízlett mindannyiunknak a tészta, csak kevés volt, repetát itt nem adtak, legalábbis nekünk nem. Két társunk, a váci „különítményből” Jenei Andor és Marjai József, különösen éhesek maradtak, volt jogosan egyéb kifogásuk is. Az össze-

⁷ *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban.* A dokumentumokat válogatta Huszár Tibor. A felhasználó interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Bp. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995, 475–479. o.

gyűlt elkeseredés utat tört, s elhatározták, hogy elbarikádozzák magukat. Én a közvetlen szomszéd zárkában voltam Suba Gyuri barátommal. Mi is szívesen ettünk volna még a csemegeből, de mi nem voltunk annyira elszántak. A falon keresztül hasztalan próbáltam magyarázni szomszédaimnak, hogy mire sem jó tervezett akciójuk, ők nekiláttak a torlasz építésének. Hangos szóval, hogy az egész börtön meghallhassa, elbúcsúztak tőlünk, mondták, hogy készek meghalni is, nekik elég volt, majd közöljük szeretteikkel, hogy utoljára is rájuk gondoltak. Az őrség azonnal zárást csinált, ami azt jelentette, hogy a házimunkásokat is beterelték zárkáikba, és feszítő-, emelővasakkal felszerelve kezdték kibontani az ajtót és a torlaszt. Mindez nagy puffogással, recsegéssel járt, időnként ütések zuhogtak. Társaink keményen ellenálltak, megdolgoztatták a smasszerokat. Tompa ütéseket, jajgatást is hallottunk, s egyszerre nagy csend lett, félelmetes csend. Szorongva a falhoz lapulva vártunk. Fantáziánk megbolydulva működött. Azt gondoltuk, hogy bajtársaink már nem is élnek, ezek a dühödtt vadállatok agyonütötték őket azokkal a vasakkal, másképp nem is lehetett. És ekkor hallottuk, amint az egyik mondja: „Húzzátok a hajánál fogva a döngőt!”, s már a trepnin vonszolták is a testeket. A zárkánk másik oldalán a lépcsőfeljárt volt, s tisztán ki tudtuk venni, amint a bakancsok sarka nagyokat koppan a lépcsőfokon. Amit mi éreztünk, csak átélni lehet, elképzelni alig. Én izgatottságom és tehetetlenségem légszomjával küszködve a magasban lévő ablak alatt álltam, Gyuri az ajtó közelében tördelte kezét. Az izgatottság csúcspontján egyszer csak megszólalt: „Dezsó bácsi, én kikopogok az ajtón!” Kikopogsz ám az ágyod térdén, válaszoltam és nekilódultam. Igazából máig sem tudom, hogy mit akartam, de mire az ajtóhoz értem, hatalmasat belerúgtam, s aztán már semmit sem láttunk, gondoltunk, csak rúgtuk, vágtuk az ajtót. A nagy, nehéz, vasalt ajtó tokja kissé meglazult, s pergett a mész meg a vakolat. Zúgott dübörgött az egész Magánzárka Osztály, besegítettek az „öslakók” is. Izzadtunk, lihegtünk, elfáradtunk, de éreztünk valami jóleső elégtételt, enyhe mámort, valami olyasmit, mint amikor egyszerre ültünk le. Kisvártatva megjelent a tátikában a körletparancsnok ellenszenves feje, aki ironikus hangon megkérdezte, vajon mi kopogtunk ki? Természetesen igennel válaszoltam, nem volt mit tagadni, ékes bizonyágként a zárkán belül is ott volt számos lehullott vakolatszemecke. Öreg rókaként jól tudtam, hogy a *házer bulit*, vagyis ha rajtakapták az embert, azt el kell vinni. Gyuri feleletét figyelemre se méltatta, az én nevemet felírta, s ettől kezdve volt újból izgulniválóm, számíthattam a megtorlásra.

Ez a megtorlás késett. Négy nap múlva, szeptember 2-án az őr beszólt, hogy én maradjak bent a zárkában, ne menjek ki sétára. Kisvártatva régi ismerősöm Vácról nyitotta rám az ajtót, (a már emberségéről emlegetett), Surányi György. Tudtam, hogy most faszolás lesz, de Surányi személye bizalmat keltett bennem, s biztosítékot is láttam benne, hogy nagy baj nem lehet, hisz ő nem olyan ember. A legrosszabb esetben arra számítottam, hogy majd csak a látszat kedvéért fogja lengetni a gumibotot. Hogy véletlenül se hozzam zavarba, semmit se kérdeztem tőle, ő meg magától ugyancsak szótlan maradt. Kétségeim nem voltak azt illetően, hogy most kijut a vastagabb végéből, csak majd mit teszek, mit tegyek, az nem volt világos előttem. Még letartóztatásom alkalmával keményen elhatároztam, hogy az első pofont, az első ütlet, ha addig élek is, visszaadom. Szerencsére eddig megúsztam, jóllehet számos fenyegetésben volt részem, de hangsúlyozom, csak az előzetes letartóztatásban. Attól kezdve, hogy elítéltként jártam a börtönöket, a fenyegetések is ritkultak, egyébként is egy több éves rabnak van valami tekintélye az örök körében, és kialakul egymás megismerésén alapuló bizonyos emberi kapcsolat örök és őrzöttek között, amiben szerep juthat még a kölcsönös megbecsülésnek is. Ez a fogadalmam

járt az eszemben, amíg végigmentünk a hosszú, széles folyosón. Az utunk a nyomozótiszt szobájába vezetett. Nem is szoba volt ez, hanem egy kisebbfajta terem, igen magas mennyezettel. Egy nagy íróasztal mögött állt Hegyesi, ez a testileg, lelkileg törpe emberke, mint a hatalom, a nemezis megtestesítője. Tulajdonképpen félelmissé még az sem tette számomra, hogy a nagyobb nyomaték kedvéért kitétt egy pisztolyt az asztalra, s kategorikus hangon közölte velem, hogy megemlegettem velem, hogy itt is lázadást akartunk szítani, és most leckét kapok abból, hogy ez nem Vác, hanem Nosztra. Ez utóbbi megjegyzése akár arra is vonatkozhatott, hogy ők itt megmutatják, nem lesznek olyan elnézőek, mint a váci őrök voltak. Jelen volt még egy csupasz képű, kiálló pofacsontú, atletikus termetű smasszer, akinek azóta sem tudom a nevét. Már akkor az én Surányimmal együtt mindkettőjük kezében gumibot volt. A törpe rendelkezett, hogy dőljek be, és támaszkodjam a falhoz. Gondolatok, érzelmek vihara zúdult rám. Korábbi fogadalmam járt a fejemben. De hogyan üssek vissza? A túlerővel szemben nem lehet semmi esélyem. S a megalkuvás ment a maga rendjén tovább. Jó, bedőlök, nem ütök vissza, mert akkor agyba-főbe vernének, talán még agyon is ütnének, noha ahhoz mérten, hogy egy életre hülye lennék, mások kegyére utalva, még ez lenne a legkisebb baj, de hogy vészelnem át az egészet? Ordítsak, vagy makacsul szorítsam össze a fogam, és némán túrjem a megaláztatást? Ezek férgesek, mindegy, hogy minek látnak, de hogy nézek majd saját magammal, megalkuvással szembe? Nem csinállok semmit, egyszerűen, halkán nyöszörögni fogok. Így nem mondhatják, hogy fellármázom a házat, s konok hallgatásommal sem bősziitem fel őket. Bedőltem, és rettenetesen szégyelltem magam megalkuvásom, gyávaságom miatt, ezt nehezebb megbocsátanom, mint a verést.

A két pribék a két oldalamon állt. Kinyúlt testtel, magasra emelt gumibottal. Begyakorlott ritmus szerint csépelelték a hátamat, hátsó feletem. Az ütések számoltam egy ideig, de aztán annyira fájdalmasakká váltak az ütlegek, hogy minden erőmet, figyelmemet össze kellett szednem, hogy álljam az ütések, legalább emiatt ne kelljen magam előtt restelkednem. Tízennégy csapásig számoltam, aztán összefolyt minden, ott is fájt minden porcikám, ahol nem is ütöttek. Mikor abbahagyták, kiegyenesedtem, s emelt fővel hagytam el a kínzókamrát „jó emberem” kíséretében. Bármennyire is szerettem volna, nem tudtam felfedezni különbséget a két oldal között. Tudtam volna mit mondani ennek a csaló farkasnak, de már nem volt bennem a régi becsülésnek szikrája sem, ő tovább nem volt számomra ember. Most hogy leírtam ezt az utolsó félmondatot, valami motoszkálni kezd bennem, hogyhogy nem ember? Akkor bármit csinálni lehet vele! Akkor végig lehet verni gumibottal, akkor agyon lehet ütni, akkor fel lehet akasztani, sőt fel is kell akasztani! És ha ők is így győzték meg magukat? Valami mese vagy ideológia alapján én vagyok a rendet szétdúló féreg, az eltaposni való népellenesség, aljas áruló? Talán még kegy is, mély humánus, hogy nem ölnek meg, mint ahogy megérdemelném. Bízna bennem, hogy megjavulhatok, a szocializmus hasznára lehetek megfelelő irányítással. Miért? Az inkvizíciós máglyahalál kinek használt? Hát természetesen annak, akit megégettek. Igaz, a teste szenvedett, de a lelke ezáltal megtisztult, s jogot nyert a mennybejutásra. Ilyen megmondolás alapján az igaz hatalom, az igaz rend katonái, védelmezői bármit is tesznek, a megbüntett érdekeit is szolgálják.

Ide kívánczok, ehhez a passzushoz, egy forradalmi emlékem. 1956. november negyedik volt. Több ezer katonával, felfegyverzett fiatallal lövészárkokba vonultunk Hódmezővásárhely körül s bent a városban, harcra szántan, lobogó nemzeti lelkesedéssel. A laktanya fogdájában volt védőőrizetünkben nyolc-tíz ávós. Egyszer csak odajött hozzám egy fiatalember, s azt

tanácsolta, hogy az őrszolgálatot vonjuk vissza a fogdától, és ágyúval lőjük szét az épületet, ávósostul, mindenestől. Megdöbbsentem. Hihetetlen volt számomra ez az egész. Még egyszer megkérdeztem, hogyan is gondolja? És megismételte! Elfelejtettem ennek a fiatalembernek a nevét, az arcát is, mert nem akartam emlékezni rá, mert bántott, hogy ezt az embert hogy megfertőzte az ideológia, hogy kivetkőztette emberi mivoltából. Bánatos és bosszús voltam. Csak ennyit mondtam: „Neked is ott lenne a helyed, nem vagy külön náluk.” De amikor az ember éppen elszenvedi a méltánytalanságot, nagyon nehéz embernek maradni, megbocsátani; ha akkor, frissiben a nagy verés után, azonnal módomban lett volna bármit tenni, lehet, hogy elkövettem volna valami jóvátehetetlen ostobaságot. Évtizedek múltán nyomasztó bosszúvágy nélküli könnyű lélekkel elmentem Zebegénybe, hogy otthonában keressem fel Surányi Györgyöt, s megkérdezzem tőle, hogy az ő számára milyen volt. Nem volt szerencsém. Látogatásom előtt néhány hónappal elhalálozott. Szépen, csendben, ágyban, párnák közt.

Egy őr visszaemlékezése (a váci börtönből)

Ez a nap is úgy kezdődött, mint a többi. A szolgálatba lépő őrség eligazítása folyt. Simon alhadnagy őrparancsnok szolgálati intelmeit hallgattuk, amikor váratlanul kicsapódott az eligazítóhelyiség ajtaja. Az ajtóban a szolgálatos őrség parancsnokának a helyettese jelent meg, és minden formaságot mellőzve ordította: „Lajos! Fejezd be a dumát, és rendelj el készenléti riadót! Zendülés van!” „Hol?” – kérdezte a hirtelen falfelhérré vált őrparancsnok. – „Mindeniütt. Az egész kócerájban!” – üvöltötte. Majd káromkodva távozott. Simon alhadnagy elrendelte a készenléti riadót. Szolgálatis lőszerünk mellé felvételeztük a karhatalmi lőszeradagunkat is, majd a készenléti helyre vonultunk, és vártuk a további utasításokat. Így kezdődött (a „szürkék” térfelén).

Az őrség hírközpontjának kezelésére osztottak be. Az őrhelyeken szolgálatot teljesítők jelentéseit továbbítottam az őrparancsnokoknak, illetve az utóbbiak parancsait a szolgálatis helyekre.

Az első jelentések a munkáltatói területekről futottak be. Az 5-ös és 6-os számú őrök (iparudvar), majd a 4-es számú őr (gépházudvar) jelentették, hogy a munkát megtagadó elítéltek támadásra alkalmas eszközökkel szerelték fel magukat, és minden valószínűség szerint kitörésre készülnek. Mindhárman fegyveres biztosítást kértek. A körletőrök minden körletből általános étkezés- és munkamegtagadásról számoltak be. Az egyik külső toronyőr az intézet melletti egyik utcában a megszokottnál élénkebb mozgást észlelt. A két őrparancsnok pillanatokon belül úgy érezhette magát, mint Paulus tábornagy a sztálingrádi katlanban. Vadul vitáztak egymással a kiadandó intézkedésekről. Egymásnak ellentmondó, szakszerűtlen parancsokat kellett továbbítanom. Egyes zárópontokra szükségtelenül nagy létszámú biztosító csoportokat rendeltek ki, míg más helyek teljesen fegyveres biztosítás nélkül maradtak.

Eddig nyugodt voltam. Biztosra vettem: a politikai elítélteknek több eszük van annál, minthogy megtámadják a sorozatlövő fegyverekkel felszerelt őriséget. Passzív zendülés esetén pedig nincs helye fegyverhasználatnak. Hallva azonban a pánikba esett – többnyire csak néhány hete szolgálatot teljesítő – fiatal őrök zavaros jelentéseit, amint tényként közlik rémlátomásait, látva közvetlen parancsnokaim tehetetlen dühét, és gondolva az elítéltek zömének rossz idegállapotára, hát aggódni kezdtem. A kialakult helyzetben benne volt egy szörnyű tragédia bekövetkezésének potenciális veszélye.

A forgalmazás szünetében felhívtam néhány ismerős srácot. Érdeklődésekre közölték, hogy az elítéltek megtagadták a munkát és az étkezést, de kitérésre utaló jeleket nem észlelnek.

Fazekas főhadnagy rangidős őrpapancsnokhoz fordultam: „Főhadnagy elvtárs! Ellenőrizni kéne a jelentéseket. Nekem úgy tűnik, nincs olyan nagy gáz, csak ezek a fiatal srácok nagyon berezelték, és rémeket látnak. – Honnan veszi, hogy majréznak? – Érzem a hangjukon – feleltem. – Tudja, mit mondok én magának Lózs elvtárs? Sz...k az érzéseire.” Elutasító, drasztikus megnyilvánulása ellenére – a közvetlen vonalon – felhívott néhány őrhelyet, és jelentést kért. Miután tisztázta a helyzetet, korrigálta az eddig kiadott, többségében helytelen parancsait. Kb. 8 óra körül kialakult a védelmi terv ilyen helyzetre vonatkozó variánsának megfelelő állapot... Közben megérkezett Végvári őrnagy, az intézet papancsnoka. Fazekas főhadnagy jelentette neki a zendülés tényét, jellegét és nézeteit. A papancsnoknak arra a kérdésre, hogy mi a zendülés oka és célja, a főhadnagy nem tudott választ adni. Nem is tudhatt. Senki nem tudta.

Végvári őrnagy az őrszobáról felhívta az elhárító- (nyomozó-) csoportot. Információt kért, de nem kapott. Mérgében lecsapta a kagylót, és az irodájába távozott. Néhány perc múlva a műszerfal kijelzőjén láttam, hogy a „K”-vonalon Budapesttel beszél. Bizonyára az országos papancsnoknak tett jelentést. Kb. 9 órakor ismét megjelent a papancsnok, hogy lemege a vállalathoz, és beszél az elítéltekkel. – Meg kell tudnom, hogy mi a zendülés oka – mondta.

Fazekas főhadnagy négy géppisztolyost rendelt mellé, majd felhívott valakit a vállalattól, és közölte vele, hogy a papancsnok lemege hozzájuk, mert beszélni akar a zendülők megbízottjaival. (A beszélgetésre, úgy tudom, a TMK-műhelyben került sor.)

Úgy 10 óra 30 körül – a papancsnok utasítására – megszervezték a munkahelyeken lévő (kb. 600 fő) elítélt felkísérését a körletekbe. Egy-egy csoportot 2–3 fegyvertelen őr kísért. A felvonulás teljes útvonalát géppisztolyos és golyószórós őrok biztosították. A felvonulás rendben történt, incidensre nem került sor. A papancsnok teljes zárást rendelt el. A zendülés vélt vezetőit, szervezőit elkülönítették, és a nyomozócsoport azonnal megkezdte kihallgatásukat. Hírzárlatot vezettek be, de ennek ellenére (vagy talán ezért?) a kora esti órákban már az egész város és környékének lakói tudtak a zendülésről.

Emlékezetem szerint talán 6–8 napig tartották készenléti állapotban a személyi állományt, majd fokozatosan helyreállt a normális szolgálati rend.

Az intézet élére Kardos Gyula alezredes (őrnagy?) személyében miniszteri biztost állítottak. Ez a nagyképű bohóc [sic!] csak egy hét múlva merészkedett tiszteletét tenni, amikor már helyreállt a rend. Akkor azonban tudomásunkra hozta, hogy milyen gyáván viselkedtünk, és mit tett volna ő a helyünkben. A személyi állomány ellen vizsgálat indult. Néhány tisztet megfenyítették, az intézet papancsnokát (aki véleményem szerint bátran és emberségesen viselkedett) leváltották, alacsonyabb beosztásba sorolták, és áthelyezték.

Talán furcsán hangzik, de az intézet személyi állományának döntő többsége szimpatizált a politikai elítéltekkel. Néhány kivételtől eltekintve nem voltak gyávák. Egy esetleges tűzparancstól azonban nagyon féltünk. Azzal ugyanis csak két dolgot lehet kezdeni: vagy megtagadni, vagy végrehajtani. Szerencsés fickók vagyunk, hogy ennek eldöntésétől megkímélt bennünket a sors.

Amit akkor sem és ma sem értek, az a tökéletes konspiráció. A zendülés olyan váratlan volt, mint derült égből a villámcsapás. Nem szivárgott ki semmi. Ha arra gondolok, hogy a váci börtönben egy 8–10 fős elhárítócsoporthoz tartozott, akiknek az elítéltek között legalább 50–60

beépített emberük volt, és az MZ-körletnek legalább húsz zárkája „poloskázva”, hát azt kell mondjam: mestermunka volt.

A zendülés megkezdését a lehető legjobban időzítették. A 24 órás szolgálat átadásának, illetve átvételének idejére esett. Igaz, hogy ilyenkor mindkét váltás az intézetben van, de karhatalmi szempontból „képlékeny” állapotban. Az egyik váltás már nincs, a másik váltás még nincs szolgálatban. E szolgálati holtpontra idején az irányítás nehézkes, az egység reagáló képessége alacsony fokon áll.

A sztrájk szervezőinek minősítettek, az azonnali elkülönítést követően, 1960. április 20-án a Fő utcai vizsgálati osztályra és a márianosztrai börtönbe szállították.

Földes László

A büntetésvégrehajtás területén történt egyik jelentős eseményről érdemes külön is szót ejteni, már csak azért is, mivel a magyar sajtó gyakran ad hírt a különböző országokban lezajlott börtönlázadásokról. A felszabadulás 15. évfordulóján, 1960. április 4-én az Elnöki Tanács részleges közkegyelmet gyakorolt. Ez a rendelkezés a váci börtönben súlyos eseményekhez vezetett. A foglyok lelkivilágában – ezt személyes tapasztalatból is tudom – minden lehetséges és lehetetlen terminushoz és alkalomhoz a szabadulás reménye kapcsolódik. Ez az adott terminusig tart, utána egy-két napig csalódott a hangulat, azután újrakezdődik minden. A váci börtönben is – melynek rabjai többségét az ellenforradalmi események során elkövetett cselekedetek miatt ítélték el – a foglyok zöme biztosra vette, hogy amnesztiában részesül.

Amikor azután „köztudottá” vált, hogy csak egy részük kap amnesztiát, a többiek abbahagyták a munkát, megtagadták a vacsora átvételét, éhségsztrájkot kezdtek. A késő esti órákban jelentették nekem a történeteket. Nyomban utasítottam a parancsnokot, hogy vezesse be a rendkívüli esetekre vonatkozó rendelkezéseket, és közöltem, reggel odamegyek. Intézkedtem, hogy egy karhatalmi zászlóalj is álljon készenlétben reggel, de közbelépésükre nem volt szükség.

Reggel Kovács ezredessel és más vezetőkkel megjelentünk a börtönben. A parancsnok bejelentette, hogy az elítéltek megtagadták a munka felvételét, nem hajlandók elhagyni a zárkáikat, és nem vették át a reggelit sem. A parancsnok beszámolt róla, hogy tárgyalt a foglyok képviselőivel, akik előadták: azt sérelmezték, hogy mások amnesztiát kaptak, ők viszont nem. Felháborított bennünket, hogy a parancsnok úgy tárgyal az elítéltek küldöttségével, mint egy gyárigazgató a szakszervezet képviselőivel. Felfüggesztettem tisztségéből a parancsnokot, és átvettem tőle az intézkedést. Összehívtam a börtön személyi állományát, és elmondtam, hogy a börtönben a munka végzése nem önkéntes, hanem kötelező, az evés viszont nem, arra nem lehet, és nem kell kényszeríteni senkit. Felszólítottam őket, hogy aki lelkiismeretével összeegyeztethetetlennek tartja a kényszer alkalmazását, álljon félre. Senki sem jelentkezett. Ők is helytelenítették a parancsnok lagymatag viselkedését, hiszen már addig is többen kényelmetlen helyzetbe kerültek amiatt, ha a szabályzat szerint akartak fellépni.

Ezután elrendeltem, hogy még egyszer vigyék ki a reggelit, ha valaki visszautasítja, szó nélkül vegyék tudomásul. A kínálást ismételjék meg félóránként. Az elítéltek 80 százaléka megtagadta az étel átvételét. Intézkedtem, szólítsanak fel mindenkit a munka megkezdésére. Ha valaki megtagadná, alkalmazzanak kényszert. Erre azonban egyetlen esetben sem került sor, az elítéltek, a határozott fellépés láttán, kivétel nélkül felvették a munkát. Délben a szokásos

módon kivitték az ebédet, ezt már az elítéltek fele átvette, délután pedig, miután a munka befejeztével visszamentek a zárkáikba, a vacsorát a többségük elfogyasztotta.

Vacsora után behívattam az egyik szobába néhány, az éhségsztrájkot még folytató elítélte. Elmondtam nekik, hogy meggyőződésük miatt nem éri őket bántódás, hiszen ugyanebben a börtönben valaha a kommunisták hetekig folytattak éhségsztrájkot. Azután megkérdeztem, vajon nekik lesz-e ennyi erejük. Egyikük elmondta, az keserítette el őket, hogy több vezető ember és író – akik tulajdonképpen belesodorták őket az ellenforradalmi cselekményekbe – amnesztiát kapott és kiszabadult, ők viszont nem. Azt válaszoltam, hogy az Elnöki Tanács rendeletét nem bírálhatja senki. Viselkedjenek a börtön szabályai szerint, akkor kedvezményt kaphatnak. Visszatértünk Pestre. Másnap reggel jelentették, hogy az éhségsztrájk megszűnt, vagyis 36 óra alatt teljesen összeomlott. Azok, akik a háttérből irányították, arra számítottak, hogy akciójukkal hatást gyakorolhatnak a Párizsban sorra kerülő májusi csúcstalálkozóra.

A zendülés egyik fő szervezője, Vizsnyei János [sic!] horthysta katonatiszt volt, aki az Egyesült Államok javára folytatott kémkedés miatt kirótt 15 évi börtönbüntetését töltötte Váccon, az amnesztia rá semmi esetre sem terjedt ki. Egyébként az Elnöki Tanács a megbocsátás politikájából kiindulva a következő évben több ízben gyakorolt közkegyelmet.⁸

DOKUMENTUMOK

Belügyminisztérium
Büntetésvégrehajtási
Parancsnokság
38-1-144/960

Szigorúan titkos!
Tárgy: Értékelő
jelentés a Váci Országos
Börtönben történt
rendkívüli eseményekről.
Melléklet: 2 drb.

Földes László elvtárs
A Belügyminiszter I. helyettese
Budapest

A Váci Országos Börtönben április 7–9-ig történt rendkívüli eseményekről
az alábbiakat jelentem:

I.

Az Elnöki Tanács 10. számú törvényerejű rendelete a Váci Országos Börtönben 186 fő elítélte érintett. Ebből a börtönből szabadultak zömével azok – 49 fő –, akik egyéni kegyelmet kaptak. Ezek szabadítását április 1-jén és 2-án lényegében befejezték, a végrehajtás során munka vagy étel felvételének megtagadása nem volt.

A börtönben a közkegyelmi rendeletet feszült várakozás előzte meg, az elítéltek többsége széles körű amnesztiát várt már hónapokkal ezelőtt. A közkegyelmi rendelet újságban történő ismertetése után csalódottság volt tapasztalható, mely fokozta az amúgy is ideges hangulatot.

⁸ Földes László: *A második vonalban*. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1984, 278–279. o.

1960. április 7-én a reggeli felvételét az MZ-körleten 17 fő elítélt megtagadta. Az étkezés felvételének megtagadása fokozatosan tovább terjedt, a vacsorát már 52 fő elítélt nem vette fel. Ugyanezen napon délután az asztalos-, lakatosműhelyben 70 fő elítélt megtagadta a munkát.

A sztrájk április 8-án tovább terjedt, a reggeli műszak kezdésénél megtagadta a munkát a vállalatnál dolgozó elítéltek egy része. A vállalat több műhelyében az elítéltek rögtönzött gyűlést tartottak, majd küldöttséget küldtek a parancsnokhoz úgynevezett követelésekkel. Ezen a napon reggel sem a vállalati, sem a házi műhelyekben munkáltatás nem indult meg. Az ebéd felvételét az elítélteknek mintegy 45 százaléka tagadta meg.

A tett intézkedéseink következtében április 8-án 14 órakor a vállalati és házi műhelyekben a munkáltatás szervezeten megindult, a munkát minden elítélt megkezdte, munkamegtagadás később sem fordult elő. A közkegyelmi rendelet végrehajtása során szabadult dolgozó elítéltek pótlására, az önhibájukon kívül nem dolgozó elítéltek pótlására – az önhibájukon kívül nem dolgozó elítéltek közül – 40 főt állítottak be munkára. Az élelemfelvételt megtagadók száma fokozatosan csökkent. Április 9-én a reggeli felvételét az elítéltek 8 százaléka, az ebéd felvételét már csak 7 fő tagadta meg.

II.

Miniszterhelyettes Elvtárs utasítása alapján egyénileg minden elítélttel foglalkoztunk. Nyilatkozatot íratunk alá, melyben rögzítettük, hogy a rendkívüli események ideje alatt hogy viselkedett, elvégezte-e a részére kiszabott munkát, vagy azt megtagadta, továbbá részt vett-e az éhségstrájkban (1. sz. melléklet). A nyilatkozat aláírását 11 fő tagadta meg. A foglalkozások eredményeképpen az elítéltek elmondása szerint megállapítható, hogy a munkamegtagadásban és az éhségstrájkban részt vevők közül 50 fő meggyőződésből vett részt, ezt nyíltan ma is állítja; 152 fő szolidaritásból; 37 fő elítélt társaitól való félelemből. A többi elítélt nem tudta, illetőleg nem akarta meghatározni részvételének okát. Az elítéltek többsége elítélte a sztrájk szervezőit, a hangadókat, mert megítélésük szerint a megtörtént események súlyosítani fogják helyzetüket.

Az elítéltekkel való foglalkozás során igyekeztünk arra vonatkozólag is adatokat szerezni, hogy kik voltak a sztrájk kezdeményezői, szervezői, a zárkákban vagy a munkahelyen a hangadók. Ilyen tekintetben is eredményes volt a foglalkozás, mert 16 fő szerepének a tisztázásához segítettek hozzá, akik ellen bírósági eljárást kell indítani (2. sz. melléklet). Felvetődött még több személynek a neve, szerepük tisztázása folyamatban van. Olyan tekintetben is segített a személyes foglalkozás, hogy a hangadók személyéről, akik befolyásolták társaikat, átfogó képet kaptunk.

A Váci Országos Börtönben történt események híre – az eddigi megállapítás szerint – kiszivárgott, mint ahogyan azt április 11-én Miniszterhelyettes Elvtársnak az egység parancsnoka jelentette. Az utasítás alapján az operatív csoport vezetője az ügyet átadta vizsgálatra a városi kapitányság Politikai Nyomozócsoportjának, ahol közölték, hogy nekik is van tudomásuk, hogy a városban beszéltek a rendkívüli eseményről. A rendőrség a vizsgálatot folytatja.

A börtönben történt rendkívüli események okainak vizsgálatát még nem fejeztük be. A mai napon kiküldtem a Bv. Parancsnokságról egy bizottságot, és utasítást adtam, hogy hallgassák meg egyenként a személyi állományt is, és meg kell állapítani a felelősségét – a parancsnok személyén túlmenően – azoknak, akik nem akadályozták meg például, hogy a vállalat

lati műhelyekben az elítéltek gyűlést tartsanak, a küldöttek kijelölését stb. Felmerültek újabb adatok is, melyek mutatják a sztrájk tudatos szervezését az elítéltek részéről.

A bizottság munkájának befejezése után jelentésemet megteszem, és javaslatot teszek a személyi állomány közül a felelősök megfenyítésére, illetőleg azoknak az elvtársaknak a megdicsézésére, jutalmazására, akik a rendkívüli esemény megelőzésében, majd a rend helyreállításában átlagon felüli munkát végeztek.

A Váci Országos Börtönben történt rendkívüli eseményekről, azok okairól teljes, kimerítő értékelést még nem lehet adni. Azonban az eddig lefolytatott vizsgálat, a helyzet elemzése azt mutatja, hogy a történt események több ok együttes hatására következtek be.

1. A megnyilvánulásoknak, a sztrájknak nem spontán jellege volt. A rendkívüli eseményeket megelőzte az elítéltek között tudatosan szervezett és irányított akció. A jelszavak az elítéltek egy részénél megfelelő talajra találtak, mivel a közkegyelmi rendelet megjelenése után közöttük csalódottság volt.

A hangadók, a szervezők egyrészt a feszült állapotot, másrészt a börtön vezetésében lévő hibákat használták fel, hogy ellenállást, éhség- és munkasztrájkot szervezzenek. A jelszavakat, amelyek az ellenállásra buzdítottak, 8-án reggel a TMK- és más műhelyekben megtartott gyűléseken nyíltan hirdették, majd ezeket küldöttség útján eljuttatták a börtönparancsnokhoz, és választ kértek. Az így kialakult helyzet – más körülmények és viszonyok között – hasonlított politikai tartalmában és módszerében az 1956-os ellenforradalmi helyzetre. A jelszavakban, a követelésekben annak adtak hangot, hogy;

a) A nagy halak kimentek, a kicsik maradtak. Ennek a jelszónak magyarázatához a következőket fűzték: megváltoztatta-e a kormány az 1956. októberi események értékelését. Ellenforradalom volt-e, vagy forradalom. Mert ha megváltoztatta az értékelését, akkor nemcsak Déri [sic!] és társainak kell szabadlábra menni, hanem önekik is. Ha nem változtatta meg az értékelését a kormány, akkor Déri [sic!] és társainak az elengedése helytelen, és így nekik is a börtönben kell maradniok.

b) 1959-ben kiadott amnesztiarendelet 4. pontját a büntetésvégrehajtás Váci Országos Börtönében szabotálják. Mivel szerintük a 4-es pont értelmében mindenkinek az ügyét felül kell vizsgálni. Ez a börtönben nem történt meg, pedig az amnesztiarendeletet követő időben az elítéltek körében erre ígéretet kaptak a börtön vezetése, illetve a megyei bíróság részéről.

c) A velük rosszul bánó bv-seket, mint Fazekas fhdgy-ot és még néhányat a nevelők közül azonnal váltsák le.

d) Adják ki a mostani közkegyelmi rendelet hivatalos szövegét, mivel a Heti Híradóban megjelent szöveg alá oda volt írva, hogy nem hivatalos, és nem akarnak úgy járni, mint az 1959. évben kiadott közkegyelmi rendelet 4. pontjával.

Ezek a jelszavak, követelések az elítéltekhez eljutottak, minden zárkában volt egy-két olyan személy, aki ugyan nem vett részt a kezdeményezésben, az előkészítésben, de a jelszavak alapján hangoskodott, befolyásolta elítélt társait, és ezzel szította az így kialakult hangulatot.

2. A helyzet ilyen formában való kialakulásához hozzájárult a börtön vezetése is. Politikailag nem értékelték helyesen minden esetben a történeteket, és nem tettek határozott, szigorú intézkedéseket. A vezetést a határozatlanság, a szélsőségek jellemezték. A bátor, kemény rendszabályok helyett – amikor látták, hogy a helyzet rendkívül elmérgesedett – nem kellően átgondolt, kapkodó intézkedésekkel tovább növelték a belső zűrzavart. Ez alkalmat adott arra,

hogyan a hangoskodók még azokat az elítélt társaikat is megfélemlítsék, fokozzák náluk a bizonytalanságot, akik egyébként nem akartak a megmozdulásban részt venni.

A börtönvezetés részéről hibás intézkedések voltak a következők:

a) A parancsnok hozzájárult ahhoz, hogy az elítéltek küldöttségét fogadja, meghallgatta követeléseiket, és tárgyalásba bocsátkozott velük, majd visszaküldte őket azzal, hogy ennek alapján nyugtassák meg társaikat.

b) Nem emelték azonnal ki, és nem különítették el a fő hangadókat.

c) Indokolatlanul április 8-án zárkára vitték fel azokat az elítélteket is, akik az üzemben a munkát felvették volna, és ugyanezen a napon nem szólították fel a munkakezdetkor a házi műhelyben – asztalos-, lakatosüzem stb. – dolgozó elítélteket sem a munka felvételére. Az a szemlélet, hogy biztonságosabb, ha az elítéltek zárkán vannak, teljesen hibás volt, elősegítette a szolidaritást, a hangadók tevékenységét.

d) A Miniszterhelyettes Elvtárs és a Bv. Parancsnokság részéről kiadott utasítások egy részét nem hajtották végre következetesen. Az április 7-i étkezést megtagadóktól nem szedték el a „spájzolás” alkalmával vásárolt élelmiszert. A kórházban lévő és az étkezést megtagadó elítéltek esetében nem biztosították kellően, hogy ne juthassanak a „spájzolt” élelmiszerekhez.

e) A bizonytalanságból, a helyzet nem kellő ismeretéből adódott, hogy április 7-én este a börtönparancsnok az eseményekről, a helyzetről adott tájékoztatása nem volt alapos, a helyzetet rosszul úgy értékelte, hogy a rendkívüli eseményeken lényegében túljutottak.

3. A rendkívüli események kialakulásának oka továbbá:

Annak ellenére, hogy egy éve kialakítottuk a rabnevelő apparátust, még nem vagyunk a börtön légkörének irányítói, nem megfelelő az elítéltek politikai befolyásolása, irányítása. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az egység vezetése nem ismeri időben és megfelelően a letartóztatottak közötti hangulatot, problémákat. Nem voltak megfelelő embereink a zárkákban arra, hogy azokat, akik nem láttak világosan, a különböző jelszavak mögött tájékozatlanok voltak az eseményekkel, a különböző híresztelésekkel kapcsolatban, ki tudták volna vonni, vagy legalább semlegesíteni a hangadók befolyása alól.

A Váci Országos Börtönben történt rendkívüli esemény kiszélesedésében, a rendkívüli esemény bekövetkezése után nem kellően határozott intézkedések megtételében felelősség terheli a Bv. Parancsnokságot is. Felelősség terheli olyan szempontból, hogy április 7-én a Váci Országos Börtön parancsnokának a helyszínen való beszámoltatása után szükséges lett volna ellenőrizni, hogy a jelentés reálisan tárta-e fel a helyzetet.

Hiányosságot követtünk el abban is, hogy ismerve az egység vezetésében lévő problémákat, már korábban intézkedni kellett volna, hogy a Váci Országos Börtön irányítása, mely jellegénél és nagyságánál fogva egyik fontos objektumunk, megfelelő kézbe kerüljön.

Megítélésem szerint a börtön operatív csoportjának munkája sem volt kielégítő az előkészületek felderítésében, majd később a rend helyreállításában. Az operatív hálózat ilyen tekintetben lényegében csődöt mondott.

III.

Javaslat:

1. A Váci Országos Börtönben minden elítélttel szemben, aki kezdeményezte, szervezte a sztrájkot, befolyásolta elítélt társait, továbbá, aki maga is részt vett a sztrájkban, felelősségre vonást kell alkalmazni, megtorlatlanul egy eset sem maradhat. Ennek megfelelően:

a) mindazokkal az elítéltekkel szemben, akikről már most vagy később megállapítást nyer, hogy kezdeményezői, szervezői voltak a sztrájknak, bírósági eljárást kell indítani. Szerepüket a Vizsgálati Osztály tisztázza, a nyomozás idejére át kell őket szállítani a Vizsgálati Osztályra.

b) Azokkal szemben, akik hangadók voltak a zárkákban vagy a munkahelyeken, befolyásolták elítélt társaikat, elsőik között vettek részt a sztrájkban, és azokat is, akik április 9-én még étel felvételét megtagadták, 1 év összkedvezmény-elvonás büntetésben kell részesíteni, továbbá nem részesülhetnek büntetés-félbeszakítás vagy feltételes szabadság kedvezményében. Kivételt lehet esetleg tenni nagyon indokolt esetben, azonban a döntés joga minden esetben az Országos Parancsnok hatáskörébe tartozzék.

Ezeket az elítélteket büntetésük további töltése végett április hó 20-ig a Márianosztrai Országos Börtönbe kell átszállítani.

c) Azokkal az elítéltekkel szemben, akik megtagadták az étel felvételét, vagy a részükre kiadott munka elvégzését, a büntetés mértékénél differenciáltságot kell tenni. Így:

– akik dolgoztak, azonban részt vettek az éhségstrájkban 3 hónapi összkedvezmény-elvonás fenytésben:

– azokat, akik a munkát megtagadták, bár az étkezést felvették, 6 hónapi összkedvezmény-elvonás fenytésben kell részesíteni:

– azokkal az elítéltekkel szemben, akik részt vettek ugyan a sztrájkban, de később az eszmei irányítók és szervezők felderítésére alapul szolgáló önkéntes bejelentést tettek, egyenkénti elbírálás alapján el kell tekinteni a fegyelmi felelősségre vonástól, vagy enyhébben kell fenytíteni.

2. Azokat az elítélteket, akik a rendkívüli események ideje alatt rendesen dolgoztak, nem vétettek a börtön szabályai ellen, magatartásukkal és szavukkal is mellettünk álltak, rendkívüli csomag és beszélő kedvezményben kell részesíteni. Néhány személy esetében – amennyiben indokolt – meg kell vizsgálni, hogy a büntetés hátralévő részét elengedjük.

3. A fegyelmi büntetéseket április hó 16-ig ki kell szabni, és április hó 17-én 24 óráig egyénileg közölni kell valamennyi elítélttel. A fegyelmi büntetés mértékének közlése után az elítéltet visszaengedni zárkatársai közé nem lehet, gondoskodni kell elkülönítésükről, a fegyelmi fenytítés megkezdéséről.

4. A Váci Országos Börtönben beszélőt 1960. május 1-től lehet csak tartani. Az így elmaradó látogatást azok részére, akik nem kerülnek felelősségre vonás alá, május hónapban, pótlólag engedélyezni kell.

5. A termelés biztosítása, a hiányzó létszámkiegészés pótlása érdekében április hó 18-án 12 óráig gondoskodni kell a Sátoraljaújhegyi és Sopronkőhidai Országos Börtönből munkaerő átszállításáról.

Budapest, 1960. április 14.

Dr. Kovács Gyula
bv. ezr.
parancsnok

1. sz. melléklet

Kimutatás

Azon elítéltek létszámmegoszlásáról, akik az étkezést, illetve a munkát megtagadták

A börtön létszáma	
– 1960. április 11-én –	1039 fő. Ebből:
Az étkezésben, munkában és magatartásban kifogás nem merült fel velük szemben, illetve az étkezést felvették, a munkát elvégezték	438 fő
Egyszeri étkezést megtagadta	124 fő
Kétszeri étkezést megtagadta	138 fő
Háromszori étkezést megtagadta	123 fő
Négyyszeri étkezést megtagadta	24 fő
Ötszöri étkezést megtagadta	38 fő
Hatszori étkezést megtagadta	8 fő
Hétszeri étkezést megtagadta	2 fő
Nyolcszori étkezést megtagadta	4 fő
Az étkezés megtagadása mellett a munkát is megtagadta, illetve nem foglalta el munkahelyét	140 fő

*2. sz. melléklet*Kimutatás⁹

Azokról az elítéltekről, akik a Váci Országos Börtönben az április 7–9. közötti rendkívüli események alatt kezdeményező-vezető szerepet tölthettek be, és tevékenységük alapján ügyük további vizsgálatra szorul bíróság elé állításuk végett.

1. Bognár Ferenc egyéb munkás származású, szervezkedés vezetése, rablás, közlekedés veszélyeztetése bűncselekményéért 10 év 1 hó börtönre ítélve, Kecskeméten tevékenykedett.

2. Boris József munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel, rablás bűncselekményéért 12 évi börtönre ítélve.

3. Czajlik Péter egyéb munkás származású, szervezkedésben való tevékeny részvétel, hűtlenség, tiltott határátlépés bűncselekményéért 12 évi börtönre ítélve. Budapesten Renner Péter csoportjában működött.

⁹ A névsor, amelyet az úgynevezett „operatív” munka (kihallgatások, besúgói jelentések, esetleg lehallgatások) alapján állítottak össze, nem azonos azokéval, akiket később valóban bíróság elé állítottak, és Dobai István és társai perében elítéltek. Az egyes személyeknél itt felsorolt „bűncselekmények” kapcsán felhívjuk a figyelmet arra, hogy azok az akkori, pártállami szóhasználat szerint szerepelnek, amikor is előszeretettel alkalmaztak „közbüntényes” kategóriákat (például orgazdaság, szándékos emberölés stb.) politikai jellegű cselekmények minősítésére.

4. Érsek Zoltán munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel, fogolyszökés, hatósági közeg elleni erőszak, súlyos testi sértés bűncselekményéért 8 évi börtönre ítélve. Ózdon tevékenykedett.

5. Giczi István munkás osztályhelyzetű, izgatás, házastárson elkövetett szándékos emberölés, ittas állapotban elkövetett büntettéért 12 év 15 napi börtönre ítélve.

6. Hrabocski [helyesen: Hrabovszky] László értelmiségi származású, szervezkedés vezetéséért 10 évi börtönre ítélve.

7. Jenei Andor munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt 8 évi börtönre ítélve.

8. Káldi Károly munkás osztályhelyzetű külföldre szökés kísérlete, fogolyszökés, tt. lopás, őrszolgálati büntett, csalás, okirathamisítás bűncselekményéért 1952-ben 15 évi börtönre ítélve, mely kegyelemből 8 évre csökkent.

9. Konyorcsik György munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt 15 évi börtönre ítélve. Csepelen tevékenykedett.

10. Lukách Tamás munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt 8 évi börtönre ítélve. A nagybudapesti munkástanácsban tevékenykedett, ülésein részt vett.

11. Martoncsik József értelmiségi származású, szervezkedésben való tevékeny részvétel, szándékos emberölés bűncselekményéért 20 évi börtönre ítélve. Miskolcon tevékenykedett.

12. Nagy Elek munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt 12 évi börtönre ítélve. Csepelen a Vas és Fémműben tevékenykedett.

13. Nerada László munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt, valamint gyilkosság kísérletéért 12 évi börtönre ítélve.

14. Noszek Miklós munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel, tt. lopás, rablás, orgazdaság bűncselekményéért 6 évi börtönre ítélve. Budapesten Sánta József csoportjában működött.

15. Schiff Miklós munkás osztályhelyzetű, szervezkedésben való tevékeny részvétel miatt, valamint sikkasztásért 8 évi börtönre ítélve. Budapesten a Péterfi Sándor utcai csoporttal tartott összeköttetést.

16. Szaniszló Béla egyéb munkás származású, hűtlenség büntettéért 8 évi börtönre ítélve.

Országos Börtön, Vác
36-115/1960.

Belügyminisztérium,
Földes László Miniszterhelyettes Elvtársnak
Budapest

„Szigorúan titkos”

Jelentés

Miniszterhelyettes Elvtárs jelentem, a Váci Országos Börtönben 1960. április 7-én a reggeli-osztásnál 17 fő elítélt a Magánzárka Osztályon a reggelifelvételt megtagadta. Az elítélteket utasításomra felkereste a nevelési csoport vezetője, és velük foglalkozott, ugyanakkor az operatív csoport részéről is foglalkoztak az elítéltekkel. A velük való foglalkozás eredményeként 13 fő utólag a reggelit felvette, 4 fő nem vette fel továbbra is, majd ebéd után újólág a velük való foglalkozás eredményeként 3 fő felvette az ebédet, 1 fő maradt, aki még tovább éhség-

sztrájkolt, de a vacsoraosztásnál ez is jelentkezett, hogy a vacsorát felveszi, és az éhségsztrájk-ról lemond.

A reggeli étkezés megtagadásának a híre elterjedt. Az elítélteknek már előzőleg jelentett feszült idegállapota következtében kialakult az étkezést megtagadókkal a szolidaritás gondolata, és mind szélesebb körben kezdtek beszélni az amnesztiarendeletről kapcsolatos sérelmükről. Egységes követeléssé vált a de. folyamán az egymás közti beszélgetésük során, hogy szálljon ki egy bizottság a Minisztériumból vagy az Igazságügyi szervek részéről, és adjanak felvilágosítást az itt maradt elítéltek sorsát illetően. Megállapítottuk, hogy 7-én de. a házi asztalosüzem kárpitós részlegénél néhány elítélt, név szerint Krabovszki [helyesen: Hrabovszky], Harmati és Szaniszló nevű elítéltek tárgyalásba bocsátkoztak egy a házi lakatosműhelyből oda átment Jenei nevű elítélttel. Megbeszélésük érdemi részét nem ismerjük ez ideig, de nyilvánvaló, hogy itt határozták el a reggeli éhségsztrájkba kezdettekkel a szolidaritást és a munka megtagadását. Ennek megfelelően délben Szaniszló B. György nevű elítélt [aki] hűtlenségért van elítélve, lekapcsolta az asztalosüzem áramszolgáltatását, amit követően elsősorban a kárpitósok, majd az asztalosok is megtagadták az ebéd felvételét, valamint a munkát, miután kénytelen voltam munkahelyükről őket felvonultatni. Ezzel egy időben történt, hogy a házi lakatosüzemben is éhségsztrájkot kezdtek, és megtagadták a munkát.

1960. április 7-én délben a délelőttiek következtében részleges éhségsztrájk következett be. Az ebédet 75 fő nem vette fel. Az éhségsztrájk az úgynevezett házi üzemekben jutott inkább kifejezésre. Nem érintette egyáltalán a börtönön belül működő gombüzemet.

Munkamegtagadás történt a házi asztalosüzemben a délutáni II. műszaknál is. Ezen elítéltek egyöntetűen kiálltak az mellett, hogy a munkát nem veszik fel szolidaritásként az éhségsztrájkolókkal való szimpátia végett.

Ugyanezen a napon a vacsoraosztásnál 82 fő tagadta meg a vacsora felvételét. Ekkor még a vállalati üzem területéről csak 6 fő volt, aki nem vette fel a vacsorát.

Este 22 ó[rakor], a III. műszak az üzemben teljes rendben levonult, majd egy óra múlva jelentették azt, hogy nem veszik fel a munkát azért, mert ők is szimpatizálnak azon egyénnel, akik nem hajlandók dolgozni, és éhségsztrájkolnak.

A de. események során a már jelentett asztalosüzemi személyeket, valamint a később más helyeken szolidaritást vállaló elítéltek csoportjának egyes fő hangadóit kiemeltem, azokat részben a Magánzárka Osztályon, részben pedig a Fegyelmi Osztályon helyeztem el.

A nap folyamán helyenként és szórványosan megkezdődött [az] akció az elítéltek részéről. A körletek elhelyezésének sajátosságainál fogva gyors ütemben terjedt, mivel átkiabáltak a szemben lévő osztályokra és tájékoztatták egymást, hogy többen éhségsztrájkba kezdtek, valamint felhívták őket szolidáris sztrájkra. A késő esti órákban kezdtem meg a foglalkozást a kiemelt személyekkel, melynek eredményeképp többen visszavonták az éhségsztrájkot, kijelentették, hogy hajlandók dolgozni, azonban kb. 20 személy kitartott azon kívánsága mellett, hogy amíg sorsukról őket nem tájékoztatják, sem enni, sem dolgozni nem hajlandók. Ezeket fegyelmi büntetésben részesítettem.

8-án reggel az elítéltek éhségsztrájkja elérte a legmagasabb fokot, kb. 80 százaléka nem vette fel a reggelit. Igen erős volt a hangulat abban az irányban, hogy most már csatlakozik a gombüzemben dolgozó elítéltek csoportja is a nem dolgozókhoz és az éhségsztrájkolókhöz. A műszaki vezető jelentette, két fő elítélt szeretné a parancsnokot tájékoztatni az üzemben uralkodó helyzetről. Utasítást adtam, hogy nevezetteket állítsák elő hozzám a parancsnoki

irodába. Ez megtörtént, nevezettek először tájékoztattak bennünket arról, hogy milyen hangulat uralkodik az elítéltek között. Ők maguk egyes dolgokat elítéltek, de ugyanakkor ők maguk is azonosították magukat azzal, hogy jelen pillanatban tájékozatlanok, és szeretnék azt, ha a börtön parancsnoka illetékesek felé tenne jelentést arról, hogy az elítéltek kérelme az, hogy őket tájékoztassák az 1959-es amnesztia 4. §-ával kapcsolatban.

Továbbá elmondották azt, hogy ők mindent elkövetnek annak érdekében, hogy az üzem területén rendzavarás ne történjen, habár megjegyezték azt, hogy néhány elítélt van, aki esetleg hajlamos a forrófejűsége. Ezen elítéltek részére megadtam a tájékoztatást, hogy az 1959-es amnesztia 4. §-ával kapcsolatos munkálatok befejezést nyertek, ezzel kapcsolatban ők semmiféle újabb és további fejleményeket ne várjanak, őket jogerősen a bíróság elítélte, töltik büntetésüket mindaddig, amíg az ítéletük le nem telik, vagy jó munkájuk, magatartásuk alapján fél-, vagy negyedkedvezményben nem részesülhetnek.

Ezen a kihallgatáson részt vett a börtönparancsnok, helyettese, párttitkár, vállalat műszaki vezetője és az operatív csoport vezetője, valamint a rabnevelési csoport vezetője.

Kihallgatás közben az őrparancsnok jelentette, hogy az elítéltek az üzem területén mozgolódnak és csoportosulnak. Elrendeltem a riadót. 8 ó[rakor], a két elítéltet utasítottam, hogy menjenek vissza az üzembe, és az elítéltek hangulatát olyan irányban próbálják terelni, ami eltéríti őket attól, hogy meggondolatlanból esetleg rendzavarás következzen be. Felhívtam figyelmüket, hogy az üzem területe le van zárva és én megyek le készülséggel, amennyiben rendzavarás történne, úgy velük szemben a leghatározottabb intézkedést [étkeztetést] fogantatosítjuk.

Az üzemben a műszaki vezető, a művezetők, nevelési csoportvezető beszélt az elítéltekkel, úgy nézett ki, hogy az elítéltek hangulatát sikerül leszerelni. Ekkor közbekiabált Konyoresik György elítélt, aki többek között olyan kijelentést tett, hogy amíg a Fegyelmi Osztályon lévő elítélteket fel nem engedik, a munkát nem folytatják. Közbekiabálását az elítéltek megtapsolták, és egységesen megtagadták a munkát.

A rabnevelési csoportvezető jelentette, hogy az elítéltek a munkát nem hajlandók folytatni, elrendeltem az elítéltek zárkára való felkísérését. Ez teljes rendben és fegyelmezetten megtörtént.

8-án délben az elítéltek 64 százaléka nem vette fel az ebédet.

Miniszterhelyettes Elvtárs utasítására 8-án 14 órakor a börtönben a teljes munkáltatást megindítottuk, amely rendben megtörtént. Munkamegtagadás nem fordult elő. A III. műszakot is foglalkoztattuk, ott is rendben ment a munka.

8-án a vacsorát 24 százalék nem vette fel.

Az elítéltek szervezettsége kezdett felbomlani. 9-én reggel már csak 7 fő nem [sic!] vett részt az éhségstrájkban. 9-én a munkáltatás zavartalanul folyt, semmi rendellenességet nem észleltünk.

Jelen pillanatban 4 fő nem étkezik. Ebből 2 fő azért nem veszi fel a kosztot a vegyészek közül, hogy az általam kiszabott fegyelmi fenyítést engedjem el. Kérésének eleget nem teszünk, az orvos megvizsgálta, jelen pillanatban nem tartja szükségesnek, hogy vele szemben mesterséges intézkedést [étkeztetést] alkalmazzon, amennyiben erre szükség lesz, úgy ezt végre fogjuk hajtani.

Megítélésünk szerint ahogy ezt a Miniszterhelyettes Elvtársnak már jelentettük, az elítéltek akciója lényegében spontán, egyes kezdeményezők és a felcsigázott hangulat összegeződése alapján alakult.

Megállapítottuk, hogy a 7-i kezdeti események kapcsán többen igyekeztek politikai tartalmat belevinni az elítéltek ellenállásába, ami kimutatható az úgynevezett követelések politikai tartalmával például Déri [sic!], Donáth és a többiek elengedésének sérelme és ezzel fokozni az elítéltek elkeseredettségét.

A szerveződés menet közben alakult, nem volt egységes, csak annyiban, amennyiben a helyzetükben történő változtatás mindenkire nézve szimpatikus volt. Ettől függetlenül kétségtelen, hogy ez a spontán mozgalom megszülte a maga vezetőit, melyeknek felderítése folyamatban van. A jelenlegi helyzetben az elítéltek sorai teljesen szétbomlottak, számosan elítélik a történetet és mind több elítélt teszi bejelentését olyan személyekre vonatkozóan, akik szorgalmazták vagy kezdeményezték a történeteket.

Javaslat:

A történt eseményekkel kapcsolatban az eddigi intézkedéseinkhez hasonlóan szigorú intézkedést kell foganatosítani azokkal szemben, akik ezt szervezték, és akik ebben a szervezkedésben aktívan közreműködtek. Egyéni elbírálás alapján kell eljárni azokkal szemben, akiket megfélemlítettek, velük szemben esetleg terrort alkalmaztak.

A személyi állomány az események idején határozottan megállta helyét, minden parancsot a legmesszebbmenőkig, legjobb tudása szerint végrehajtott.

Az elvtársak ezzel kapcsolatban több esetben kaptak eligazítást, ahol fel lett figyelmeztetve a börtönben történt eseményekkel kapcsolatos titoktartásra. Nincs tudomásunk arról, hogy az elvtársak erről valahol beszéltek volna.

Ennek ellenére megállapítottuk, hogy 1960. április 10-én délelőtt a börtön állományába tartozó Ponyokai törm. elvtárs találkozott egy ismerősével, Gyurik Lajos Vác, Ambró utcai lakossal, aki polgári személy. Nevezett Ponyokai elvtárstól azt kérdezte, hogy mi van a börtönben, mert úgy hallotta, hogy ott az elítéltek nem esznek, és nem dolgoznak. Ponyokai elvtárs ezt tagadta, és megkérdezte, hogy az illető honnan veszi ezt, Gyurik kijelentette, hogy egy Mojzes nevű váci lakos polgári személy tájékoztatta őt ilyen irányban.

Ugyancsak 10-én, 16 óra 20 perckor a börtön előtt elhaladt egy DT 04-85 forgalmi rendszámú diplomáciai kocsí. A börtön előtt kb. 20 km-rel haladt, majd elment a börtöntől kb. 300 méterre, ott megfordult, és visszafelé kb. 50 km sebességgel elhaladt. Észrevételünket az ügyeletes tisztnek jelentettük.

Vác, 1960. IV. 11.

(Rózsa László r. őrgy.)
op. csop.

(Újszászy József bv. szds.)
alapszervi titkár

(Végvári Sándor
vez. bv. szds.)
börtönparancsnok

Készítette: VS/Sné

Készült: 3 pld.

Kapja: 1 pld. Miniszterhelyettes.
1 pld. Operatív csop. vez.
1 pld. Ügykezelés

<u>Enz. kármunk</u>	1058 fő	3	16
algyűző	768 "		14
algyűző	113		
	<u>655</u>		

Tiszke eltelelt - át kiabált a másik,
 borszállás - hegy
 " aki maggot nem eszik "
 " egykintünk, nem eszünk "
 Múlt a vélel

an egész politikai jellegűre vált
 igazságtalanok tartják az Elvűk
 Tanács rendelkezés

II. 156-ktől	64 felvette
III. 153 "	104 "
IV. 167 " 731	72
I. 155 " 885	118
Kr. üz. 154	121

604 vette fel az ebédet

Kézzel írt kiegészítés a váci börtönparancsnok jelentéséhez.

Belügyminisztérium
II/8. Osztály

Szigorúan titkos!
Tárgy: Helyzetjelentés

Jelentés

Vác, 1960. április 8.

Jelentem, hogy a Váci Országos Börtönben büntetésüket töltő elítéltek magatartása 1960. április 7-én, reggel 7 órától 8-án reggel 8 óráig az alábbiakban foglalható össze.

Az MZ I körleten 7-én reggel 17 elítélt nem vette fel szervezeten a reggelit. A velük való elbeszélgetés után a 17 főből 13 fő a reggelit felvette, és 4 fő az éhségsztrájkot folytatta. Az éhségsztrájkmozgalom az ebéd- és vacsorakiosztásnál 94 főre emelkedett. Ugyanakkor az éhségsztrájkolók közül 86 fő munkamegtagadást indítványozott a délutáni műszakra.

A fentiek kivizsgálása érdekében sűrített találkozót rendelt el az operatív csoport vezetője. A sűrített találkozók alkalmával az alábbiakat állapítottuk meg:

1. Az éhségsztrájk a kezdet kezdetén még nem volt szervezett, azonban, amikor az elítéltek tudomást szereztek, hogy egyes személyek miatt kezdtek éhségsztrájkba, azokkal szolidaritást vállaltak.

2. Az éhségsztrájk elindítóinak nyílt követelései, elsősorban egyéni sérelmeik megvizsgálása, ugyanakkor az 1959. április 4-i amnesztiarendelet 4-es pontjának végrehajtása, illetve gyakorlása olyan irányban, hogy közöljék velük, hogy a rendelet jelenleg hatályát veszítette-e? Ha igen, akkor ezt közöljék velük, ha nem, akkor pedig szeretnének választ kapni arra, hogy az ügyük felvizsgálása mikorra várható.

3. Követelésük megnyilvánult abban, hogy a kormány ha elengedte a „fejesekeket”, akkor miért nem intézkednek a gyorsított eljárással elítélt személyek ügyében. Ugyanakkor hangoztatták követésként a fegyverrejtegetők ügyének felülvizsgálását, valamint az ő elképzelésük szerint magasabb büntetések kiszabásának csökkentését.

4. Nyílt kirohanások voltak még az éhségsztrájkot nem követők között is, akik hangadók voltak az ellenséges megnyilvánulásokban, pld. a volt ellenforradalmi vezetőket kiengedték, mert a kormányban barátaik vannak, sőt kijelentették, hogy most már tényleg lehetne vitatkozni azon az állásponton, hogy '56-ban Magyarországon forradalom vagy ellenforradalom volt?

5. Az esti órákban már szervezeten követelték, illetve kérték, hogy az ügyük elbírálását illetően a minisztériumból egy hivatalos küldöttség tájékoztassa őket, hogy számíthatnak-e további kedvezményadásra, az ítéletüket fogják-e csökkenteni?

A nyílt lázítókat és hangadókat az elítéltek köréből kiemeltük, és azokat a Fegyelmi Osztályra helyeztük. A Börtönparancsnok Elvtárs az egyes személyek szerepének tisztázása után a megfelelő fenyítést kiszabta, és fenyítésüket már elkülönítve töltik.

Április 8-án reggel, a reggeliosztásnál már 308 fő nem vette fel a reggelit, ugyanakkor a munkahelyeken kb. 85–90 százalékos munkamegtagadás volt, amit még jelenleg pontosan megállapítani nem lehet, mivel egyes munkahelyeken 1–2 ember, vagy több dolgozott.

Mivel a munkamegtagadás és az éhségsztrájk nagy területre kiterjedt, így a börtön pk. a börtön területén teljes zárást rendelt el, ugyanakkor a bv. állományt riadókézsültségbe helyezte.

8-án reggel a TMK-üzemből a börtön pk.-hoz egy küldöttség kérte magát kihallgatásra. A küldöttség előadta:

1. „Meghasonlást tapasztalnak, nem a személyek elbírálása, hanem a cselekmények értékelése terén tapasztalnak változást.”

E kérdésnél kérelmük, hogy ügyüket vizsgálják felül, és választ kérnek arra, hogy ügyükben milyen irányú intézkedés fog történni. Kijelentik „a bizonytalanság szülőanyja az eseményeknek”. Ehhez még hozzáfűzik, hogy „nem helyes rólunk dönteni nélkülünk”.

2. A bizottság előadja, hogy április 1-jén megjelent Híradó újság [helyesen: Heti Híradó] foglalkozott a Minisztertanács rendeletével, mely tudomására hozta az elítélteknek, hogy kik esnek az amnesztiába, azonban a rendelet alatt, illetve végén a Híradó szerkesztője megjegyezte, hogy „nem hivatalos szöveg”. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a velük közölt amnesztiarendelet nem teljes, főleg a még bennmaradtak ítéletét illetően, mert az ügyük elbírálásánál nagy huzavonát tapasztalnak, és erre kérnek választ az illetékesektől.

Szükséges megemlíteni a jelenlegi hangulat kialakulása miatt azt a tényt, hogy a Heti Híradó 1959-es példányait az elítéltek elővették, mely tárgyalta „Forradalom, vagy ellenforradalom” és „Revizionizmus kérdései Magyarországon” c. cikket, újabb elemzés végett. A két cikk tartalmát felhasználva és azt helytelenül értékelve nyíltan felvetik, hogy most már ténylegesen lehet vitatkozni arról, hogy Magyarországon forradalom, vagy ellenforradalom volt-e. Mivel a felelős tényezőket, illetve azok egy részét szabadlábra helyezték.

Megjegyzés:

A hangulatkeltők és szervezők felderítése operatív úton jelenleg is folyik.

Rózsa László r. őrgy.
op. csop. vez.

Országos Börtön, Vác

Jelentés a személyi állomány hangulatáról

A Váci O. B. személyi állományának hangulatáról az alapszervezet részéről jelentésemet az alábbiakban teszem meg:

Az Elnöki Tanács ápr. 3-án megjelent részleges amnesztiarendeletével kapcsolatban a személyi állomány hangulata a megjelenéstől fogva a jelen időig jó.

A részleges amnesztiarendelettel egyetértetek, ezt abból állapítom meg, hogy a megjelenés után a bent lévő személyi állománnyal én magam a pártvezetőség tagjaival, valamint a pártcsoport bizalmiak bevonásával értékelttem. Az első olvasásra egy-két személy volt, akinél némi bizonytalanság mutatkozott az iránt, hogy az egyéni kegyelemben részesülteknél megérdemlik-e a próbaidőre való felfüggesztést, vagy nem. Ezt politikai jelentőség szempontjából megmagyaráztuk az elvtársaknak és utána ezek is teljes egészében egyetértettek.

A személyi állomány ma is egyetért, és politikai helyzetünk megerősödésének könyvelik el azt, hogy ezt a rendelkezést az Elnöki Tanács foganatosította.

A fokozottabb és éberebb szolgálat ellátására, úgy a 3 nap alatt elrendelt összetartás alatt, mint az utána várható hangulat irányában. Az elvtársaknak megmagyaráztuk ezt, ők meg is értették, semmiféle fegyelmi vétség ezen idő alatt nem fordult elő.

Személyi állomány hozzáállását bizonyítja az a tény is, hogy a mai napon elrendelt riadó alkalmával az elvtársak nyugodtan viselkedtek, az első biztosító csoporthoz, amikor az őrpáncsnok ki akart jelölni 10 főt, a személyi állomány kb. 70 százaléka önként jelentkezett.

Az egész riadó alatt fegyelmezetten várták azt, hogy mikor ki jelentkezhet a rend helyreállítására, hogy ezen keresztül a börtön belső rendjének helyreállításában személyesen is részt vehessenek.

Vác, 1960. IV. 8.

(Újszászy József bv. szds.)

Alapszervi titkár

Országos Börtön, Vác

Jelentés

Jelentem, hogy 1960. április 6-án a nevelő elvtársak által adott jelentés, valamint személyes tapasztalatom alapján megállapítottam, hogy az elítéltek hangulata eléggé nyomott.

A felmerült hangoskodó elítéltekkel Sulyok Mihály, Vizi János, Lukács Tamás, Mészáros Mihály elítéltekkel a parancsnokhelyettes elvtárral együttesen foglalkoztunk. A parancsnok elvtárs utasítása szerint, ha úgy látjuk, hogy nevezettek ellenséges megnyilvánulásokat és lázító magatartást tanúsítanak, abban az esetben el kell különíteni őket. Azonban együttes véleményünk szerint ez nem volt szükséges.

1960. április 6-án az esti órákban az osztályírnokokkal mint aktívakkal hosszabb megbeszélést folytattam a hangulattal, az osztályon az embereket foglalkoztató problémákkal kapcsolatban. Ezen a megbeszélésen az eddigi általános észrevételnél (az amnesztiával foglalkozó kérdések) nem tapasztaltam.

1960. április 7-én 6 óra 48 perckor Szabó Ferenc bv. törm. az MZ-osztály nevelője jelentette, hogy 17 fő az étkezést megtagadta. Azonnal az MZ-körletre mentem, az étkezést megtagadókkal foglalkoztam, melynek eredményeképp 13 fő az étkezést felvette. 4 fő elkülönítését láttam szükségesnek, melyet végrehajtottunk.

Az elkülönítés után az osztály nevelőivel együttesen nevezett elítéltekkel foglalkoztam, melynek eredményeképp mind a négyen az étkezést felvették.

Az étkezés megtagadásának okául az elítéltek azt vetették fel, hogy idegállapotuk nagyon fel van bolygatva, mert a vezetők elmentek, ők mint egyszerű munkásemberek tovább bent maradnak a börtönben. Ez irányban különösen el volt keseredve Szaszko Imre elítélt, aki a vele való beszélgetésnél olyan ingerült állapotban volt, hogy nagyfokú sírógörcsöt kapott, és csak hosszabb idő után sikerült megnyugtatni.

Az ebédosztásnál az I. osztály körletnevelője (Varga Pál bv. törm.) jelentette, hogy a lakatosrészleg, aki egy zárkában volt, az ebédet nem vette fel. A jelentés vétele után nyomban az I. körletre mentem, ahol a lakatoszárkában az embereket ülve találtam, a köszönés után leültem őket, majd több kérdés feltevése után sikerült csak őket szóra bírni. A beszélgetés nyomán megállapítottam, hogy a csoportban két fő hangadó van, akiket nyomban kiemeltünk, és elkülönítettünk. 1 fő az étkezést felvette volna, azonban félve zárkatársai haragjától, nem volt bátorsága, ezen elítéltet más zárkában helyeztük el, ahol az étkezést felvette.

Ezen csoporttal az étkezésmegtagadás indokául azt hozták fel, hogy sérelmesnek tartják a jelenlegi közkegyelmet, bár tudják, hogy ők követeléssel nem léphetnek fel, nem is lépnek fel

követeléssel, azonban az éhségsztrájjal és a munkamegtagadással a céljuk, hogy felsőbb szervek hallgassák meg, és megnyugtató választ adjanak számukra a felülvizsgálással kapcsolatban, még nemleges esetben is. Az általam adott választ elfogadták, azonban kitarítottak azon álláspontjuk mellett, hogy felsőbb szervektől akarják hallani.

A II. osztály asztalosrészlegénél is (délelőtti műszak) ugyancsak az étkezésmehtagadás következett be. A velük való foglalkozás itt is eredménytelen maradt, illetve ezen csoportból is 1 fő felvette az étkezést. Arra a kérdésre, hogy miért teszik, azt válaszolták, hogy a vezetők elmentek, ők itt maradtak.

A délutános asztalosüzemi műszak vállalta a munkát, le is vonult munkahelyére, de a kijelölt munkát nem végezték, melynek következtében a parancsnok elvtárs utasítására zárást kellett rendelni.

Az éhségsztrájk hulláma áterjedt a IV. osztályra is, ahol a körlet nevelője Zamankó István őrm. elvtárs igen leleményesen levezette úgy, hogy csak 6 fő tartotta fenn az étkezés mehtagadását.

A nappal folyamán kiemelt éhségsztrájkos hangadók a Fegyelmi Osztályon nyertek elkülönítést, ahol az esti órákban egyénenként és személyenként próbáltuk lebeszélni helytelen cselekedetükről, amely egyik-másik elítéltnél eredményes is volt. Azonban többsége, mindannak ellenére, hogy nyomatékosan felhívtuk cselekményeik következményére figyelmüket, kitarítottak álláspontjuk mellett, melyért a parancsnok elvtárs fegyelmi fenytetésben részesítette őket.

A késő esti órákban a gombüzemben dolgozó részleg beszüntette a munkát, és fel lettek kisérvé a körletekre. A munkabeszünetést azzal indokolták, hogy ők szolidaristák a többi rabtársukkal.

1960. április 8-án az éhségsztrájk hulláma áterjedt a III. körletre is, nagyobb mértékben ezen az osztályon 113 fő, a IV. osztályon 46 fő tagadta meg az étkezést. Az üzemben munkára induló elítéltek figyelme fel lett híva a munka végzésére, közöltük, hogy csak az menjen le az üzembe, aki vállalja a munkát. Ekkor mindenki vállalta a munkát, majd az üzembe lemenvé a munkát mehtagadták, ott semmi néven nevezendő munkát nem végeztek, ezért a parancsnok elvtárs a megfelelő biztonsági intézkedéseket megtette. Ezután teljes zárást rendelt el.

Általános vélemény, hogy nem a börtönnel, a magatartással, és az ellátással kapcsolatban teszik cselekményüket, hanem azért, mert az 1959. április 4-i törvényerejű rendelet óta bizonytalanságban vannak, mivel az 1959. évben egy általam nem ismert ügyész elvtárs járt kint, aki állítólag közölte velük, hogy ügyük felül lesz vizsgálva. Ők erre ez ideig semmiféle választ nem kaptak. Ez a bizonytalanság felőrölte idegállapotukat, és kérik, hogy illetékes szervek tájékoztatassák őket ezzel kapcsolatban, hogy idegileg megnyugodjanak, és tisztán lássák a büntetésükkel kapcsolatos helyzetet.

Jelentem, hogy a ma reggeli üzemből való felvonulás előtt Barta Pál szds. elvtárral együttesen ismételtén és nyomatékosan felhívtuk az üzemből levő elítéltek figyelmét cselekményük következményére, azonban ennek ellenére a felvonulást vállalták. Jelenleg az osztályokon teljes zárás van, a nevelő elvtársak az aktívákon keresztül próbálnak betekintést nyerni az osztály hangulatába.

Vác, 1960. április 8.

(Czeba Lajos bv. őrgy.)
nevelőtiszt

Belügyminiszter
Első Helyettese
2-416/1/60
Feljegyzés:
Biszku Béla Belügyminiszter Elvtársnak

Szigorúan titkos!

Visszatérve az Adminisztratív Osztály április 19-i, a váci események ügyében készült feljegyzésére, véleményem a következő:

Mint már említettem, az Adminisztratív Osztály munkatársai a rendkívüli események felszámolásáig nem voltak Vácon, én informáltam az elvtársakat részletesen az eseményekről. A feljegyzés első bekezdésének utolsó részében az áll, hogy „egyes elítéltek fenyegető magatartást tanúsítottak” – erről én nem értesültem. A Végvári szds. elvtárssal kapcsolatos értékeléssel nagyjából egyetértek, mert ebben a helyzetben nem állta meg a helyét, az intézkedések során kénytelen voltam félreállítani.

A Bv. Országos Parancsnokságáról a feljegyzésben az áll, hogy a kegyelmi törvény végrehajtását nem tekintette olyan feladatnak, amelynek során esetleges nehézségek, problémák merülhetnek fel. Ez a megállapítás nem teljesen helytálló, mert hiszen a Bv. Országos Parancsnoksága április 1-jén hajnalban készenléti állapotot rendelt el, s azt fenntartotta az intézkedések végrehajtása idején – amit bizonyít, hogy egyetlen más börtönben sem volt rendkívüli esemény.

Kovács ezr. elvtárs moszkvai útja 6 héttel előbb lett elhatározva, és az én engedéllyemmel történt, sőt elutazása előtt felvetette, hogy itthon marad.

A feljegyzés felveti, hogy a rabnevelést szervezetileg ugyan megoldottuk, de a munka elvei, céljai, módszerei nincsenek még kidolgozva, tisztázva. Véleményem szerint az elvei, céljai tisztázva vannak – a módszereket illetően valóban még sokat kell fejlődni. Hátráltatta a módszerek kifejlesztését az, hogy a Bv. iskolát, ahol a rabnevelési tanfolyamot akartuk megszervezni, át kellett adni a német diákoknak szállás céljára.

Ami a javaslatokat illeti; azokkal egyetértek, kivéve a második javaslatot, azzal nem értek egyet, mert a rabnevelési elvek tisztázva vannak.

Budapest, 1960. április 25-én

(Földes László)

Belügyminisztérium
Büntetésvégrehajtási
Parancsnokság
2-535/60

Szigorúan titkos!

Jegyzőkönyv

Készült 1960. május 10-i országos parancsnoki értekezletről

Jelen vannak: Földes László et. a Belügyminiszter I. Helyettese

Pillók János et. (MSZMP Adminisztratív Osztály)

Tóth Ferenc et. bv. ales. parancsnokhelyettes

Kelemen Pál PB-titkár

Szabó Károly bv. ezredes

Glázer István et. (Legfőbb Ügyészség)

Potecz István r. őrgy.

Gáspár Márton et.

Bv. Parancsnokság osztály- és önálló alosztályvezetői, bv.-egységek parancsnokai és párttitkárai.

Szabó Károly bv. ezredes: Üdvözli az országos parancsnoki értekezleten megjelent elvtársakat.

Felkéri Tóth alezredes elvtársat, tartsa meg beszámolóját.

Tóth Ferenc bv. alezredes elvtárs megtartja beszámolóját.

Szünet

Tóth Ferenc bv. ales.

Az értekező célja, hogy ráirányítsuk parancsnok elvtársak figyelmét azokra a fontos eseményekre, amelyek a legutóbbi időben a büntetésvégrehajtás területén történtek. Parancsnok elvtársak hozzászólásaiból is kifejezésre kell jutnia annak, hogy megértették és tisztában vannak azok jelentőségével. Elsőként a Váci Országos Börtön parancsnoka fog beszámolni az ott történt eseményekről.

Végyári Sándor bv. szds. (Váci Országos Börtön)

Az elvtársak tudják, hogy a Váci Országos Börtönben munkás osztályhelyezettű, súlyos politikai elítéltek voltak, illetve töltik büntetésüket. Több esetben tapasztalható volt náluk, hogy olyan formában próbálták cselekedeteiket elbírálni, hogy az ellenforradalom kiobbantását olyan vezetők hatására követték el, hogy nem tudtak kitérni. Az operatív felderítés hosszú éveken keresztül dolgozott és tevékenykedett, több dolgot hozott felém és az illetékes szervek felé, hogy az elítéltek most ápr. 4-ével kapcsolatban olyan amnesztiarendeleetet várnak, hogy ők szabadulni fognak. Ez szerepel a jelentésekben, és erről a felügyeleti szerveknek tudomása volt. Fegyelem tekintetében nem volt különösebb probléma a Váci O. B. viszonylatában az

elítélteknél, kirívó események ez ideig nem történtek. Előrebocsátom, hogy az ellenforradalom kiobbantása napján szintén kezdeményeztek éhségsztrájkot, hogy megünnepeljék az évfordulót. A szükséges intézkedéseket akkor meg is tettük.

Amikor az előző országos parancsnoki értekezleten az eligazítást megkaptuk, én ugyanúgy, ahogy Kovács ezredes elvtárs mondotta – visszatérve az egységhez megbeszéltem a párt-szervezet vezetőjével, az alparancsnokokkal a rendelet végrehajtásának lebonyolítását, és én magam tájékoztattam a személyi állományt.

Az a sajnálatos esemény – hogy 6 főt törvénytelenül elengedtünk, valóban megtörtént, ezeket 5–6 nap után visszahoztuk a börtönbe, és jelenleg tovább töltik büntetésüket.

Egyéb vonatkozásban az amnesztiarendelet végrehajtása esemény nélkül zajlott le. Az elítéltekben volt ugyan egy feszült hangulat, és várták, hogy óráról órára kiket szólítunk ki a zárkából.

Amikor megkaptuk a névsort, a statáriális elítéltek névsorát, az elítéltek között olyan hangulat alakult ki, hogy „ha ezek mennek, akkor valószínű nagyobb arányú lesz a szabadulás”, s hogy ha a vezetők kiszabadultak, akkor bizonyára ők is. Arra törekedtünk, hogy azokat, akik hangulatot csinálnak, jobb belátásra bírjuk.

Április 7-én reggel, amikor szolgálatba mentem a magánzárkáról, jelentették, hogy 17 fő elítélt nem vette fel a reggelit. Ezek főként olyan elítéltek voltak, akik már több esetben – különböző követelésük elérése érdekében – éhségsztrájkot kezdtek, olyanok, akik már 8–10 éve bűnözők voltak, és csak az ellenforradalom után lettek politikai elítéltek.

Ezeket elkülönítettem, és az operatív vezetővel kiértékeltem, hogy vajon ez nagyobb szabású éhségsztrájk, vagy egyedi jelenség-e. A kezdeményezőket elszigeteltük, és megpróbáltuk belőlük kiszedni a felbujtók nevét. 15–20 fő elítéltet kiemeltünk, és az operatív csoport megkezdte a felderítést. Délre már 28 elítéltet emeltünk ki és különítettünk el.

A magánzárkán – ami tudvalevőleg nem a legmegfelelőbb – az elítéltek jellel, de akár szóval is tudnak egymással érintkezni és egymásnak híreket leadni – a 17 elítélttel foglalkozott a rabnevelő. Ennek eredményeként délre már csak 3 személy volt, aki folytatta az éhségsztrájkot, de du. 2 órákor már a 2 elítélt is felvette az étkezést, 3 órákor pedig a harmadik is.

A legnagyobb hiba az asztalosüzemben történt. Onnan két elítélt egy üzemvezető kíséretével átment a lakatosüzembe – egy anyagot vittek át – és ez alatt az idő alatt beszéltek meg, hogy délben leállnak a munkával, és az áramot is kikapcsolják, valamint, hogy az étkezést sem veszik fel.

Erről az eseményről azonban csak akkor szereztünk tudomást, amikor valóban le is álltak a munkával.

Amikor reggel 7 órákor a 17 fő elítélt megkezdte az éhségsztrájkot, kb. 8 órákor jelentettem a Titkárságnak, úgy emlékszem Hegedűsné elvtársnő vette a távmondatot. Az ebéd után szintén hangulatjelentést adtam az Országos Parancsnokság felé.

Amikor láttuk, hogy a sztrájkhoz a lakatosüzem is csatlakozott, akkor újból nagyobb mértékben megkezdtek az elkülönítést. Folyt az operatív munka, a 4 operatív tiszt állandóan dolgozott, kb. 50–60 főt különítettünk el. Este megkezdtek a kihallgatást és az ügy felgöngyölítését. Este 10 órákor Tóth alezredes és Mészáros örgy. elvtársak kijöttek a börtönbe, jelentetem nekik az eseményeket, valamint az eddig tett intézkedéseket.

Egyelőre úgy nézett ki, hogy csak a 2 házi üzemre terjedt ki a sztrájk, és az operatív jelentésekből úgy látszott, hogy nem is fog tovább terjedni.

Este 11 órakor a présüzem művezetője telefonált, hogy a présüzemben az elítéltek nem vették fel a munkát. Ezeket az elítélteket zárkára kísértük, és reggel korán a nyitásnál – miután az egész parancsnoki karral a helyzetet felmértük – jelentést adtam az ügyeletes tiszt elvtársnak.

7 órakor reggel az irodában ültem, és vártam a jelentést, ekkor már láttuk, hogy az éhségsztrájkolók száma megnövekedett. Amikor az operatív csoport vezetője megérkezett, újból értékeltük a helyzetet, és próbáltuk – a körülményeket figyelembe véve – megoldani, hogy milyen intézkedéseket foganatosítsunk az elítéltekkel szemben.

A műhelyből azt jelentették, hogy az elítéltek a munkát felvették, bár egy kis huzavona még van a munka körül.

Ekkor jelentette az üzemből a művezető, hogy 5 elítélt fel akar jönni hozzám azzal, hogy tájékoztassanak arról, hogy milyen az elítéltek között a hangulat. A telefonkagylót befogtam, és közöltem az irodában ott lévő elvtársakkal ezt a kérést. Az a vélemény alakult ki, hogy 5 fő elítéltet nem, de 1–2 főt hozunk fel, hogy tájékoztasson arról, hogy milyen a hangulat az elítéltek között, esetleg további terveikre vonatkozóan valamit megtudunk. Úgy gondoltam, hogy fel akarják hívni figyelmünket készülődőben lévő zendülésre. Az operatív vezetővel közösen üzentünk, hogy 1 fő elítélt jöjjön fel. Rövid idő múlva újra telefonáltak, hogy 2 elítélt jöhessen fel, és fel is jöttek.

Amikor az elítélt elkezdte mondani, hogy olyan elítéltek szabadultak innen, akik bűnösebbek voltak, mint ők – azonnal félbeszakítottam, és arra utasítottam, hogy arról beszéljen, amiért feljött, és ezt a témát ne érintse. De az elítélt minduntalan erre tért ki, ekkor Rózsa elvtárs is félbeszakította az elítéltet, és figyelmeztette, hogy csak azt mondja, amit el akart mondani. De az elítélt csak bele-beleszótt a beszédébe ezeket a dolgokat. Ez a kihallgatás kb. 10–15 percig tartott. Ekkor az órparancsnok jelentette, hogy az elítéltek az udvaron mozgolódnak. Rózsa elvtárs kioktatta a 2 elítéltet, hogy visszatérve mit mondjanak az elítélteknek, azután kiküldtem őket.

Ezután közöltem az ott lévő elvtársakkal, hogy milyen mozgolódás van az elítéltek között. Arra az álláspontra helyezkedtem, hogy riadót kell elrendelni, mert nagyobb szabású megmozdulásra lehet számítani. Telefonon azonnal utasítást adtam a riadó elrendelésére. Az udvaron lévő 2 őrnek pedig utasítást adtam, hogy olyan helyre vonuljanak, ahonnan az elítéltek gyűrűjéből ki tudnak jönni.

Amikor a készütséggel lementem az udvarra, az elítéltek az üzemekben szét voltak szóródva.

Nekem nem volt arról tudomásom, hogy mi történt az üzemben. Állítólag a műszaki vezető adott a rács kinyitására engedélyt, ezen igen meglepődtem.

A sorakozót azonnal elrendeltem, és a rabnevelő tiszt jelentette, hogy az elítéltek nem akarnak dolgozni. Az elítéltek részéről ekkor semmi ellenállás nem történt.

Számítottam arra, hogy amennyiben a börtönben rendkívüli esemény adódik, azonnal zárást rendelünk el. Azért rendelkeztem így, hogy ne legyen kint a tömeg.

Talán helyesebb lett volna, ha megkérdem, hogy ki akar dolgozni, úgy mint a gépházban történt.

Az elítélteket felkísértük a zárkára. Ekkor érkezett Zorkóczy örgy. elvtárs.

Ekkor hívtak a parancsnokságról telefonhoz, de nem mentem, üzentem, hogy mondják meg, mi történt, és a dolgokat személyesen akarom irányítani.

Az elítélteket felkísértük a zárkára. Ekkor érkezett meg Földes elvtárs. Jelenttem a történt eseményeket és a tett intézkedéseket. Miniszterhelyettes Elvtárs értékelte a jelenlegi körülményeket. Utasítására elrendeltük a teljes munkafelvételt, és az elítéltek egységesen fel is vették a munkát, és ledolgozták a délutáni műszakot. Reggel a műszak megkezdődött.

A vacsorát már csak 23 százalék nem vette fel.

9-én teljesen megszűnt az éhségstrájk 2 elítéltet kivéve.

Ahogy én látom az események értékelését, kész helyzet elé voltunk állítva, mert én olyan jelzést sem a rabnevelők, sem az operatív csoport részéről nem kaptam, hogy mi készül.

Az ezután következő dolgok Miniszterhelyettes Elvtárs utasítása alapján történtek. Így az elítéltek szétválasztása, a vezetők kiemelése. Április 11-én éjjel Kovács ezredes elvtárs vezetésével az összes elítéltet kihallgattuk, és jegyzőkönyvbe vettük a vallomásokat.

A Váci Országos Börtönbe Miniszterhelyettes Elvtárs utasítására Kardos örgy. elvtárs lett kiküldve mint miniszteri biztos. Kardos örgy. elvtárs ezt a feladatot végre is hajtotta.

Az én véleményem az, hogy a személyi állomány minden egyes tagja a kapott parancsot végrehajtotta. Az elvtársak tudatában voltak kötelességüknek, és adott esetben bármilyen megmozdulás elfojtására képesek lettek volna.

Amikor az események után, április 11-én Miniszterhelyettes Elvtárs felrendelt engem, valamint a párttitkár és operatív csop. vezető elvtársat, úgy éreztem, hogy az eseményeknek az értékelését ezen rövid időszak alatt a felsőbb vezetés egészen másképpen értékelte, mint akkor, amikor Miniszterhelyettes Elvtárs kint volt az egységnél. Ekkor Kovács ezr. elvtárs Miniszterhelyettes Elvtárs irodájában olyan dolgokat is elmondott, hogy őt nem úgy tájékoztatták az eseményekről, mint ahogy azok történtek.

Mi igyekeztünk mindent a legjobb tudásunk szerint és kommunista vezetőkhez képest ellátni. Nem mindennapos esemény történt a Váci Országos Börtönben, 14 év óta nem találkoztunk ilyenekkel. Én azt a következtetést vontam le azon az értékelésen, ami Miniszterhelyettes Elvtársnál volt, hogy Kovács ezredes elvtársat valaki rosszul tájékoztatta. Én ezzel nem értettem egyet, nem tudtam a véleményemet ott nyilvánítani. Igyekeztem és igyekszem továbbra is feladatomat maradéktalanul végrehajtani.

14 év alatt fenyítve nem voltam. Ezek az események engem is készületlenül találtak, és ezt nekem is tudomásul kell venni, és az akkori körülmények között és az akkori környezettel a legjobban igyekeztünk megvalósítani a feladatot minden kapkodás és gátlás nélkül.

Ebből le lehet vonni a tanulságot, azt, hogy jó büntetésvégrehajtási őr akkor teljesíti jól feladatát, ha mindent lát, és mindent jelent. Itt nem ez történt, mert nekem nem volt arról tudomásom, hogy csoportosulás van az üzemben. Úgy láttam, hogy az üzemben lényegében minden rendben van, és az elítélt küldöttség csak bizonyos tájékoztatást akar tenni. Semmiféle alkudozás velük nem történt, és semmiféle agitáció feléjük nem történt.

Az események következtében és az értékelés következtében az igaz, és el kell ismerni, hogy én magam is olyan idegállapotba kerültem, hogy el kellett mennem pihenni. Mint mondtam, az események 7-8-án következtek be, és 10-én a rend helyreállt. 18-án távoztam el szabadságra, addig Kardos örgy. elvtárs, majd a legutóbbi 4-5 napon a parancsnokhelyettes elvtárs vitte az ügyeket.

Én azt szeretném még elmondani, hogy tanulság ez, és nagyon helyeslem az országos parancsnok elvtársnak ezt az értékelését. Tényleg mélyrehatóan kell értékelni ezt a rendkívüli

eseményt, mert más objektumban is lesznek olyan kezdeményezések, hogy megpróbálkoznak az elítéltek ilyen dolgokkal, akkor az elvtársak tudni fogják, hogy mit kell tenni.

Én ezt tudom az eseményekkel kapcsolatban mondani. A szándék részünkről megvolt, hogy rend és fegyelem meglegyen.

Jelentem Miniszterhelyettes Elvtársnak, hogy befejeztem.

Mészáros elvtárs (Bv. Parancsnokság)

A hozzászólásomban nem kívánom elmondani és részletezni, hogy hány fő tagadta meg az étkezést, hanem inkább néhány következtetés levonását látom szükségesnek. Megítélésem szerint a váci események bekövetkezése nem április 7–8-án kezdődött, hanem korábbi időre nyúlik vissza. Az igazság az, hogy a Váci Országos Börtönben nem érvényesült megfelelően a Miniszter Elvtárs 8. sz. utasításának politikai irányvonala, szélsőség, liberalizmus mutatkozott a munkában. Abban az esetben, ha következtetések a munkában, akkor amikor szükség lett volna kemény kézre, határozott intézkedésre, akkor ezt meg kellett volna tenni. A személyi állomány erre fel is volt készülve, de nem volt felkészülve a vezetés a rendkívüli események megakadályozására. Amikor először szó volt arról, hogy a hangadókat el kell különíteni, tehetlenség mutatkozott, azonban később, amikor az elítéltek látták a határozott intézkedést, nem került sor kényszerítő eszközökre.

Megítélésem szerint egy tanulság van a vezetést illetően. A mi egységeink parancsnokainak, vezetésének készen kell állni mindig, és fel kell, hogy készülve legyenek az események megakadályozására. A Vácra elszállított elítéltek egy része Márianosztrán is kezdeményezett, de 10 percen belül rend volt a határozottság, keménység következtében. Sátoraljaújhelyen is rendet teremtettek az elvtársak. A Váci Országos Börtönben nem a módszerrel volt a baj, hanem inkább a szemlélettel. Azzal a szemlélettel, hogy inkább zárkán legyenek az elítéltek, mert ami biztos, az biztos, ezzel nem lehet egyetérteni. Nem teremtették meg a lehetőségét, hogy az elítéltek munkára mehessenek.

A Váci Országos Börtönben úgy értékelték az elvtársak, hogy spontán jellegűek voltak az események. A váci események nem spontán jellegűek voltak, és nem április 7-én kezdődtek. Megítélésem szerint ez egy figyelmeztetés a Bv. Parancsnokság, az egész állomány felé, hogy éppen a politikai elítéltek teremtettek egy 1956. október 23-i állapotot. A jelszavak majdnem ugyanazok voltak.

Először arról volt szó, hogy jó lenne annak a megmagyarázása, hogy miért ilyen rendeletet hozott a Minisztertanács [helyesen: az Elnöki Tanács]. Az elítéltek politikailag felülkerekedtek, ők voltak az urak ideig-óráig. Ez lehetetlen állapot. Egyébként a váci elvtársaknak – amikor már látták a súlyos helyzetet – az volt a véleményük, hogy a parancsnokságról kiküldött valamelyik tiszt elvtárs igazítsa el a zárkafelelősöket, és próbáljunk úrrá lenni a helyzeten. Amikor erélyes kézre lett volna szükség, az agitáció vonalára akartak térni.

A nevelést illetően nekünk, a nevelési vonalon dolgozó elvtársaknak, de az egész büntetésvégrehajtásnak le kell vonni azt a tanulságot, hogy a börtön visszatartó jellegét érvényesíteni kell, és ne feledjük el, hogy a Miniszter Elvtárs 8. sz. utasításában van olyan rendelet, hogy ha kell, kényszerítő eszközökkel is fenn kell tartani a fegyelmet.

A váci rendkívüli esemény felhívja a figyelmet arra is, hogy nekünk az egyes elítélt kategóriával szemben alkalmazott nevelési módszereinket jobban differálni kell, és különbséget tenni, azonkívül a fegyelem terén lévő legkisebb lazaságokat is meg kell szüntetni. Az elem-

zéshez és értékeléshez tartozik, hogy adott időszakban, adott helyzetben, adott körülmények között, hogyan elemez, hogyan von le következtetést az egység parancsnoka. Megítélesem szerint 7-én este ilyen szempontból a jelentés, amit Végvári elvtárs adott Tóth alezredes elvtársnak, nem volt konkrét, nem volt sokoldalú, nem vetette fel azt a helyzetet, ami volt. Miért fordulhatott elő az, hogy éjjel megtagadták az elítéltek a harmadik műszakot, és erről csak egy hét múlva lehetett tudomást szerezni. Mi annak az oka, hogy amikor ilyen rendkívüli események vannak a Váci Országos Börtönben, és utasítást kapnak, hogy másnap reggel tegyenek jelentést a helyzetről, nem jelentkeznek, hanem nekünk kell felhívni a Váci Országos Börtönt.

Végvári elvtárs értékelésével nem tudok egyetérteni. Még most sem elég mélyrehatóan vizsgálták meg az ottani helyzetet és a kiváltó okokat. Megítélesem szerint a nevelő apparátus és a többi elvtársak is becsülettel teljesítették feladatukat, de előadódott olyan helyzet, hogy beszélgetés történt néhány elítélttel, akik megtagadták az étkezés felvételét, és arrogáns hangon beszéltek az elvtársakkal, Miniszterhelyettes Elvtárssal is, és Czeba elvtárs mégis úgy beszélt ezekkel, mint egy kedvesnővér, hiányzott a határozottság, keménység, katonásság.

Amikor az elítéltek megkapták a fegyelmi fenytéseket, és át lettek szállítva más börtönökbe, egy szót sem mertek szólani, mert látták, hogy az erő átbillent a másik oldalra.

A váci eseményeket mérlegelve a többi egységeknek is le kell vonni a következtetést, fel kell, hogy készüljön a vezetői apparátus, a személyi állomány, ha rendkívüli esemény előadja magát, azt meg tudják szüntetni.

Kardos Gyula bv. őrgy., a Bp. Megyei Börtön parancsnoka

Azt hiszem, hogy a mai tanácskozás nagyon hasznos, mert egy ilyen nagy szervezetben történnek rendkívüli események. Minden parancsnoknak el kell ezen gondolkoznia, hogy többet ilyen elő ne fordulhasson. Azt is jónak tartom, hogy a beszámoló vonalából világosan kitérjen, hogy a 8. sz. miniszteri parancs továbbra is érvényben van, és ennek jó végrehajtásával biztosítjuk a rendkívüli események kiküszöbölését.

Szeretném a Váci Országos Börtönben szerzett 8–10 napos tapasztalatot néhány szóval elmondani.

Végvári elvtárs úgy kezdte hozzászólását, hogy a Váci Országos Börtönben munkás és paraszt osztályhelyzetű politikai elítéltek vannak. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy itt volt az ellenforradalomban részt vevők közül az első garnitúra jelentős része. Ezt a 2 garnitúrát egy sorba tenni helytelen, mert a velük szembeni tennivalóknál látni kell, hogy kikkel állunk szemben.

Tulajdonképpen milyen politikai értékelést lehet a váci eseményeknek adni? Megítélesem szerint hasonlított módszereiben és tartalmában az 1956-os eseményekhez, csak börtönön belüli viszonyok között. Ez a hasonlóság abból adódott, hogy az ellenforradalmi garnitúra volt ott, tehát világos, hogy a már egyszer bevált módszereket alkalmazzák. Például az első ilyen dolog, amivel meg lehet cáfolni, hogy ez spontán esemény volt, hogy a börtönön belül nem folyt megfelelő harc annak tisztázására, hogy az 1956-os események forradalmi vagy ellenforradalmiak voltak.

Gyakorlatilag Vácott olyan helyzet következett be – és ezt a kihallgatások mutatták –, hogy erős, szilárd álláspont van, hogy az 1956-os esemény nem ellenforradalom, hanem forradalom volt. Az ilyen álláspont kialakítását, ezt néhány olyan rossz módszerrel is elősegítettük, hogy például a szakmai munka során a különböző oktatási formában elősegítettük, hogy az elítéltek ezt a nézetüket elhítsék a többi elítéltek között.

Másik ilyen tapasztalat volt, hogy különböző követelésekkel álltak elő. A koronafűróban és a TMK-ban mintegy 100–120 fő tudott csoportosulni, követeléseket állítottak össze, illetve javaslatokat, kérdéseket tettek fel parancsnok elvtársnak.

Az egyik ilyen követelés, hogy azonnal mondják meg, hogy hogyan értékeljük az 1956-os eseményeket, mert ha forradalomnak, akkor megértjük, hogy miért engedik ki Dérít [Déryt] és társait, de akkor miért nem engednek ki minket is.

A másik kérdésük az 1959-es tvr-el kapcsolatban. Ezt is úgy értelmezték, hogy ha forradalom volt, akkor nem kell felülvizsgálni az ügyüket.

Követelték, hogy egyes öröket váltsanak le, mert nem megfelelő humanizmussal bánnak az elítéltekkel.

Ne a parancsnokság informálja őket a tvr-ről, és a „Doberdón” lévő elítélteket engedjük ki.

Meg kell látni ezeknek a módszereknek összefüggését az 1956-os eseményekkel. S ha még ehhez hozzátesszük, hogy az intézkedések között egy olyan jelszót is igyekeztek az elítéltek elterjeszteni, hogy 16-án újra kezdjük, akkor kialakul az a kép, hogy tartalmában és módszereiben is megközelítette az ellenforradalom módszereit, és lázadásnak minősíthető.

Abban az értelemben nagyon keveset tett a Váci Országos Börtön parancsnoka, hogy a legfontosabb hangadókat, akik eszmei sugalmazói voltak, nem különítette el idejében.

Az is hozzájárult, hogy a műszaki vezetők a parancsnok részéről nem voltak kézben tartva.

Amikor összeállítottuk azoknak a névsorát, akik a vezetésben, szervezésben részt vettek, akkor kiderült, hogy minden műhelyben megtaláltuk az irányítókat és szervezőket. A koronafűróból és TMK-ból nem jelentettek semmit, és az itt dolgozó művezetők bizonyos mértékben magatartásukkal elősegítették az események bekövetkezését. Mindezekhez még azt tudom hozzátenni, hogy úgy nézett ki, hogy ennek a fellazult állapotnak bekövetkezte annak az értelmezésnek torz felfogása, [a]hogy az elítélteket neveljük. Nem úgy, hogy megtanítjuk őket rendre, fegyelemre, tisztaságra, hanem laza, liberális vonal kezdett kialakulni, és nagy meglepetés volt számomra, hogy a 8 órai munkaidőn belül hozzájárultak ahhoz, hogy az elítéltek tízórai szünetet tartsanak.

Ilyen alkalommal 30–40 elítélt ült össze. Laza, liberális gyakorlat alakult ki, az elítéltek egyik műhelyből a másikba mentek kísérő nélkül. Ilyen körülmények között nem tudtak egy ilyen eseménynél megfelelően eljárni.

Külön szeretnék beszélni az operatív csoport és a parancsnok kapcsolatáról. Az, hogy a Váci Országos Börtönben hosszú idő óta alapvetően nem javult meg a kapcsolat a börtön vezetői és az operatív csoport között, az ebben az esetben is megmutatta fonákságát. Nem voltak elég és megfelelő információk. A nehéz időkben itt is megbosszulta magát, és az események azt igazolták, hogy jó együttműködéssel nagyon jó eredményeket lehetett volna elérni.

Én azt ajánlom, hogy ezt a kérdést meg kellene vizsgálni, hogy helyes-e ez az állapot, és a szorosabb együttműködésre kell törekedni.

A váci rendkívüli események tanulsága alapján otthon minden parancsnok elvtárs megbeszélhetné az operatív csoport vezetőjével, hogy hogyan lehetne a kapcsolatot megfelelőbbé tenni. Mi is a Bp. Megyei Börtönben le fogjuk a tanulságokat vonni.

Még annyit, hogy a nevelési vonalon, a műszakiak kézben tartásán és az operatív együttműködés terén a laza állapotok a vezetés nem megfelelő körültekintéséből adódtak.

A 8. sz. miniszteri utasítás jó, lehet rá építeni, csak az kell, hogy jól gondoljuk meg a parancs minden pontját, és annak alapján ki lehet a hibákat küszöbölni.

Én Végvári szds. elvtársat az események alatt és előtte is rendes, jó elvtársnak tartottam. Van azonban egy nagy hibája. Makacs. Én megmondom, hogy az a legjobb, ha szembenéz magával és a történt eseményekkel, és zárja le magában ezt a dolgot. Ha nem tudja magában lezárni ezt a kérdést, akkor nem tud hozzáállni semmilyen munkához.

A mostani hozzáállása és az ottani tapasztalataim azt mutatják, hogy még nem zárta le, nem igyekszik a dolgokkal szembenézni.

Igaz, hogy orvosi javaslatra, de helytelen volt az objektumot ezekben az időkben magára hagyni, és ha lehet, akkor ezt még rosszabbnak tartom, mint az előző eseményeket.

Javaslom, hogy Végvári elvtárs így nézzen szembe a dolgokkal, így álljon neki a munkának, és akkor lehet a dolgokon segíteni.

Váci Járási BM Pártbizottság titkára

Kicsit nehéz helyzetben vagyok, mert a Váci Országos Börtön munkáját kevésbé ismerem szakmai vonatkozásban, és az elvtársak, akik felszólaltak és a beszámoló is elég világosan értékelték a Váci Országos Börtönben történt rendkívüli eseményeket. Mégis egy-két gondolatot szeretnék hozzászólni a kérdéshez.

Amikor az amnesztiarendelet még nem jelent meg, a párttitkár és parancsnok elvtárral beszélgettünk erről. Nem a felsőbb szervtől tudtuk meg, hogy ilyen rendelet megjelenik, hanem az elítéltek beszéltek erről. Az amnesztiarendelet megjelenése után közvetlenül a pártszervezet részére eligazítást tartottunk. Az elvtársak meg is értették, hogy miről van szó, mégis van olyan véleményem, hogy a Váci Országos Börtönnél jelentkező problémák nagyon fals politikai szemléletből adódtak. Mire gondolok? A személyi állomány jó része nem érti a párt büntetőpolitikáját. Jöttek fel olyan hangok, hogy miért kell nekünk az elítélteket nevelni, mind csirkefogók, ahelyett, hogy ellátnánk a bajukat, neveljük őket. Van bizonyos ferde szemlélet a Miniszter Elvtárs 8. sz. utasításával kapcsolatban. Ez a szemlélet megnyilvánul olyan értelemben, hogy például az amnesztiarendelet helyességét egypár elvtárs kétségbe vonta.

A parancsnok elvtárs, a szakmai vezetés részéről az amnesztiarendelettel kapcsolatos eseményeknél voltak hibák az intézkedésben, azonban én nem tudom – bár nem akarom ezzel kicsinyíteni az eseményeket – hogy nem-e tulajdonítunk ennek az egész dolognak túl nagy jelentőséget. Mire gondolok itt? Arra, hogy nem egy börtön van Magyarországon, és van egy olyan véleményem, hogy ilyen események ezután is előfordulhatnak, különösen ott, ahol politikai elítéltek vannak.

Amikor kinn voltak az elvtársak, vizsgálták az eseményeket, segítséget adtak, és amikor értékelték, egy-két esetben én is ott voltam. Én azt tapasztaltam, hogy nem jött ki ilyen élesen ez a probléma, és ezért látok bizonyos fokú ellentmondást. A másik része a dolognak, ami összefügg ezzel a kérdéssel. Februárban volt kint egy komplex ellenőrzés a Váci Országos Börtönben, melyről a jelentést olvastam. A jelentés egypár hiányosság mellett ilyen mélyen nem elemzett kérdéseket, mint ahogy itt felmerült. Nem-e olyan állapot fordul most elő, hogy az események után könnyebb a helyzetünk, és jobban el tudjuk mondani a véleményünket. Akkor is megvoltak ennek a hibának a csirái, és a komplex jelentés nem vetett fel ilyen kérdéseket, mint ahogy most elmondják az elvtársak.

Nekem is az a véleményem, ami Kardos elvtársnak, hogy a parancsnok elvtársnak nem lett volna szabad elmenni szabadságra. Az igaz, hogy a munkát az elítéltek felvették, a helyzet stabilizálódott, azonban még nagyon sok problémát kellett volna megoldani, ahol a parancsnok elvtársnak élen kellett volna járni.

Én azt a tanulságot tudom levonni, hogy a párt büntetőpolitikájának és a 8. sz. utasításnak alaposabb megmagyarázása szükséges. Az az érzésem, hogy az elvtársak ezeket még nem kellően ismerik.

Kómár Mihály őrgy. (Bv. Kórház parancsnoka)

A Bv. Kórház munkájáról szeretnék beszámolni, különösen arra való tekintettel, hogy az elmúlt időszakban súlyos rendkívüli események történtek. A Kórház elítélteit nincsenek kategorizálva úgy, mint a többi munkahely, börtön elítélteit. Nemcsak a Kórházba beutaltak jelennek meg kezelésre, hanem különböző orvosi vizsgálatra például internálótáborból, rendőrségtől is. Azt tapasztaltuk, hogy az elítéltek úgy tekintik a Kórházba való beutalást, hogy ez szanatórium, és a legkönnyebben lehet megszökni.

Felvetődött az a probléma, hogy a Kórházba utalt elítéltek jogtalan kedvezményekben részesülnek, például gyógyszerbekérés, élelmiszercsomag az egészségük helyreállítására stb. Ezt mind megszüntettük, és mindezeket a Kórház biztosítja. Azonban éppen ezzel kapcsolatban szeretném felvetni azt, amit igyekszünk megoldani. Az átszervezés után vetődött fel az átminősített elvtársak részéről, hogy a legfontosabb feladat az elítéltek gyógyítása, ápolása. Ez nem volt jó irányzat, mert az elmúlt időszakban is az orvos elvtársak, az egészségügyi szakkaderek nem úgy tekintették munkájukat, hogy gyógyítás és nevelés is, csak gyógyításnak vették. Ebből következtek be azután a rendkívüli események. 1960. januárban történt meg a Kórház átszervezése, és azóta különös felelősség hárul az osztályvezető főorvos elvtársakra mint belügyi tisztekre is, felelősek az elítéltek neveléséért, fegyelmi állapotáért, a szolgálat ellátásáért stb.

A rendkívüli események bekövetkezéséért felelősek voltak nagyrészt a vezetők is. Későn vettük észre, hogy Dobos szds. elvtárs rabnevelő tiszt fejébe szállt a dicsőség, öntevékenyen engedélyezett ki felgyógyult elítélteket dolgozni. Így történt meg, hogy az egyik elítélte kiugrott az utcára. Súlyos hibát követett el az elítélte őrzésével megbízott elvtárs is. Felelősségre vonásuk megtörtént. A rendkívüli eseményeket értékeltük, és bevezettük, hogy az egészségügyi tiszthelyettesek részére hetenként egyszer eligazítást tartunk. Röviden szeretnék foglalkozni az operatív tiszttel való kapcsolat kérdésével. Az operatív tiszt elvtársat hetenként ha 1 órát látom. Szerintem több időt kellene, hogy szenteljen nekünk.

Egy kérésünk volna az átminősített egészségügyi tiszthelyettesek szakmai képzésével kapcsolatban. 24-en vannak, ebből 10 távol van, 2 beteg, 8 szabadságon van. Így nehezen tudjuk megoldani a betegek ellátását.

A rendkívüli eseményekkel kapcsolatban. Az egész személyi állományt megmozgatta, igen súlyos hiba, ami történt. Nekünk is fejünkbe szállt a dicsőség, úgy gondoltuk, hogy nem lehet semmi baj. Én a magam részéről az Országos Parancsnokság bírálatát és észrevételezését elfogadom. Én magam is hibásnak érzem magamat.

Egy problémát szeretnék felvetni, a titoktartás kérdését. Az elvtársak úgy döntöttek, hogy a Kórház kiköltözik Tökölre. Erről már hallottunk beszélni, de semmiféle utasítást még nem kaptam, amikor az egyik nap átmentem a közértbe, ahol három ember – a Mosonyi-laktanyából kőművesek – odajött hozzám, és elköszöntek tőlem. Kérdeztem, hogy miért köszönnek el, azt

mondották, hogy azért, mert ők tudják azt, hogy mi elmegyünk onnan. Én azt kérem az elvtársaktól, hogy mondják meg időben mindig, ami ránk tartozik.

Nem értek egyet az előttem felszólaló elvtárssal. Nálunk történhet munkamegtagadás, öngyilkosság és egyéb, azonban azt mondani, hogy ez szervezett munkamegtagadásba mehet át, és ilyesmi előfordulhat, ezt nem tartom helyesnek. – Én igen meglepődtem azon, amit az elvtárs mondott, hogy nem ismeri a Járási Pártbizottság titkára a Váci Országos Börtön munkáját.

Végvári elvtárs hozzászólásához. Végvári elvtárs mindenkit okol, csak saját magába nem nézett bele. Végvári elvtárs nem volt önkritikus, nem ismerte el semmiben, hogy ő is hibás. Végvári elvtársnál egy kicsit úgy látom, hogy nagyképű a hozzászólása, kioktatja az elvtársakat.

Niedermüller szds. (Márianosztra)

A beszámoló leszögezte a hibákat és hiányosságokat, amelyek a legutóbbi időben előfordultak. Javítani kell a parancsnokok és alparancsnokok munkáját. Csak úgy lehet eredményes munkát végezni, ha a parancsnokok és alparancsnokok szorosán együttműködnek. A 10. sz. tvr. komoly feladat elé állította a parancsnok elvtársakat, de az egész személyi állományt is. Az eligazítás után a pártszervezet vezetőségével, az operatív munkások bevonásával ismertettük Zorkóczy elvtárssal a vonatkozó rendeletet. A személyi állománynál kezdetben kismértékben megmutatkozott, hogy nem ért egyet a 10. sz. tvr. végrehajtásával, de a pártszervezet vezetősége, a bevont aktívák eredményes munkát végeznek annak érdekében, hogy az egész személyi állomány megértse a rendelet jelentőségét. A szabadítás végrehajtására igen kevés idő állt rendelkezésre. Egy-két nap alatt be kellett fejezni, és ez igen komoly munkát jelentett, két nap éjjel-nappal dolgoztunk. Egy elítéltet törvénytelenül szabadítottunk, de amikor rájöttünk, azonnal jelentettük az Országos Parancsnokságnak, és kértünk engedélyt visszahozatalára. Sajnos a bíróságok nem minden esetben és nem elég körültekintően határozzák meg a bűncselekményt. Ennél is az volt a helyzet. A törvénytelenül szabadultakért a magam részéről is felelősnek érzem magam. Tüzetesebben kellett volna ennél is áttanulmányozni a többoldalas ítéletkiadmányt.

A Márianosztrai O. B.-nél a rendelet végrehajtása előtt az eligazításnak megfelelően ismertettük a rendeletet. Ezen én magam is részt vettem az operatív munkások bevonásával, és külön felhívtam figyelmüket, hogy a szabadítás közben a legkisebb rendellenességet se nézzék el. Ezen a téren hiányosság egyáltalán nem is merült fel, mert az elítéltek a munkát ugyanúgy folytatták.

Külön eligazítást tartottam a műszaki vezetőknek, hogy fokozottan figyeljék az elítéltek magatartását, és azonnal jelezzék, ha valami baj van.

A Váci Országos Börtönben lezajlott eseményt értékelve, az eseményről akkor szereztem tudomást, amikor 29-én átszállították hozzánk az elítélteket. Ekkor Wekerle örgy. elvtárs tájékoztatott bennünket arról, hogy ezekkel szemben kemény börtönrezsímet kell kialakítani. Már a befogadásuk alkalmával úgy mutatkoztam be, hogy még gondolatban se merüljön fel a váci események megisméltése bennük.

Múlt héten jelenti a nevelő, hogy 2 elítélt megtagadta a reggeli felvételét, azonnal engedélyt kértem Mészáros örgy. elvtárstól, hogy eligazítsam őket. Az eligazítás után az elítéltek azonnal felvették az ételmezt. Nálunk is igyekeztek szervezkedni, de a nevelő elvtársak a legkisebb megmozdulást azonnal jelentik, és azonnal intézkedünk. Láthatjuk, hogy ahol a 8. sz.

utasítás szerinti megfelelő börtönrezsím alakul ki, ott az elítéltek szervezetszerűen rendkívüli eseményt nem tudnak előidézni. Ugyancsak igen fontos a parancsnok és az operatív elvtársak közötti jó kapcsolat. Nálunk ilyen tekintetben nincs nézeteltérés. Mindketten azonnal tájékoztatjuk egymást, ha valami tudomásunkra jut.

Jelentem befejeztem.

Nagy Illés bv. őrgy. (Bp. Országos Börtön parancsnoka)

Elvtársak, egy-két kérdéssel szeretnék foglalkozni, mivel majdnem azonos elítéltek vannak nálunk is, mint a Váci Országos Börtönben, vagy azt is mondhatnám, hogy ez is van, és az is van.

A 10. tvr. végrehajtásával börtönünkéből szabadult a legtöbb elítélt, és ez komoly feladat elé állított bennünket. Egyetlen elítélt nem ment el tőlünk, amit át nem vizsgáltam volna, és jelentem azt, hogy törvénytelenül elítélt nem szabadult tőlünk.

A tvr. végrehajtásának a kihirdetésével egyidejűleg egy rabparancsot adtam ki, melyben felhívtam a rendelet végrehajtásával kapcsolatos magatartásra az elítéltek figyelmét. Rend megbontás nem történt, egy-két személy volt, aki éhségstrájkot kezdett, volt, aki nem bírta idegekkel, hogy rákerüljön a sor, bezúzta az ablakot. Ezeket betettük a fogdába. A hangulatra komoly hatással volt, hogy előzőleg ki lett adva a rendelet. Voltak elítéltek, akik úgy érezték, hogy szabadulniok kellene, de nem lehetett őket kiengedni. Ilyen elítélt 72 fő volt. Mikor ezek felvetették az ügyüket, megmondtuk nekik, hogy vizsgálat alatt van, és várjanak türelemmel. Semmiféle rendbontás ezek részéről nem történt.

Az operatív csoporttal a kapcsolatunk nem rossz, de ebben az időben különösen szoros volt. Minden félnapban megbeszéltük, hogy milyen a hangulat, szükséges-e valamilyen intézkedés. Egy-két kérdés a Vácra átszállított elítéltekkel kapcsolatban.

Ezek az elítéltek azt mondják, hogy Vácott nagyobb volt a kedvezmény. Például minden dolgozó elítélt félórás beszélőt kapott. Nálunk az van kiadva, hogy a magatartása és munkája alapján kapja, tehát a kettő együtt kell hogy járjon. 55 fő lett átszállítva az események után a Gyűjtőbe. Ezekkel beszéltem, megmondtam, hogy mihez tartsák magukat, és nincs is velük semmi probléma.

Mivel nálunk mindenféle kategória megtalálható, nagyon sok probléma is van. Az ellenőrzés elmulasztása, a anyag szolgálat ellátása következtében komoly mulasztások fordulnak elő. Ilyen például a két halálraítélt öngyilkossága. Ezek az elítéltek nálunk polgári ruhában sohasem voltak. Amikor az ítélet ki lett hirdetve, bekerültek a siralomházba, akkor kaptak polgári ruhát. Az egyik elítélt ruhájában volt egy fél zsilettpenge, amit az ellenőrző elvtársak nem találtak meg. Ez az elítélt a kivégzés előtt kb. 3 órával a zsilettpengével megvágta a nyakát, a karját. Az elvtársak ezt nem vették észre, mert a takaró alatt csinálta. Utána átadta a zsilettpengét a másik elítéltnak. Az örök akkor vették észre, amikor már kezdtek rosszul lenni. Most már a halálraítélteket nem öltöztetjük be, csak az ítélet végrehajtása előtt fél órával, és akkor is megvasaljuk.

Egy másik eset is történt az Elmemegfigyelőben, amikor az egyik elítélt az udvar félre-eső helyén spárgára felakasztotta magát.

Mindkét esetben az elvtársakat felelősségre vontuk.

A feltételes ügyekkel kapcsolatban szó volt arról, hogy vannak hiányosságok, a félkegyelem megadásánál liberalizmus, a negyedkedvezménynél túlszigorúság. Én nem tudok

arról, hogy ilyesmi előfordult. A fiataloknál volt olyan szemlélet, hogy ne engedjük el negyedkedvezménnyel, mert nincs hozzátartozója, nem tud hova menni, és míg nem találunk megfelelő állást a részére, addig ne engedjük ki. De ezt is felszámoltuk.

Meg kell mondani, hogy más akkor a megítélés, ha közvetlen beszélünk az elítélttel, és más, amikor asztal mellől van elbírálva. Az a véleményem, hogy az elvtársak sokszor szubjektíven határoznak félkedvezmények megadásánál.

Komoly problémák vannak a feltételes ügyeknél a minősítéseket illetően. Nincsenek minősítések azokról, akik a 9. sz. utasítás előtt kerültek be a börtönbe. Ezekről kértünk be priuszt. A [Bv.] Parancsnokság észrevételezte, hogy miért szerzünk be priuszt, mert a minősítésen ez nem változtatható. Ha jó a minősítés, akkor nem is változtatunk, de van, amikor a minősítés nem helyes.

Földes László Miniszterhelyettes Elvtárs

Én a vitát nem akarom lezárni, de délután dolgom van, és nem tudok tovább részt venni az országos értekezleten.

Először is el akarom mondani, hogy az amnesztiarendelet végrehajtása a büntetés-végrehajtás részéről a Váci Országos Börtönt kivéve jól lett végrehajtva. Ezt elismerték az igazságügyi szervek és az ügyészség is. Kisebb hibák előfordultak, de alapjában véve jól lett végrehajtva.

Itt egy kérdésről szólok, a Váci Országos Börtönben történt rendkívüli eseményekről.

Először is szeretném kifejezni a véleményem arról, hogy nem túlozzuk el, és válaszolok arra a kérdésre is, hogy ezek a dolgok nem jöttek ki ilyen súllyal az események után mindjárt.

Ha eltúlozzuk az események jelentőségét, akkor én vagyok a felelős, mert én utasítottam az értekezlet elnökségét arra, hogy a szünet után fordítsa az értekezlet figyelmét a váci eseményekre. Több okból. Miért éreztem azt, hogy ez a legfontosabb kérdés most?

Mindenekelőtt pár szóval szeretnék szólni a politikai jelentőségéről.

Elvtársak! Vannak itt önök között is olyan elvtársak, akik 15 esztendeje dolgoznak a büntetés-végrehajtás területén és azt hiszem, hogy 15 esztendő alatt olyan esemény, ahol 7–800 elítélt tagadja meg a munkát, és ne vegye fel az élelmet, úgy gondolom, még nem volt rá példa. Kivéve a tiszalöki eseményt.

Én ismerem a börtönviszonyokat, a Horthy-rendszerben is volt módomban ismerni belülről, és tudom, hogy – bár mi kommunisták nagyon jól szervezett emberek voltunk, de olyan, hogy 7–800 elítélt tudjon egységesen cselekedni, még nekünk sem sikerült elérni.

Azt hiszem, hogy a nemzetközi börtönéletben sem volt sok példa erre. Azt tudom, hogy ha 40 algériai elítélt éhségsztrájkot kezd, arról az újságok írnak, és nálunk 7–800 elítélt sztrájkolt!

És erre azt mondani, hogy el van túlozva!?

Engedjék meg, hogy felvessem a másik oldalát is. A másik oldala az, hogy ezt a rendeletet úgy készítették elő azok, akiknek ez volt a feladatuk – a párt, a kormány, az Elnöki Tanács – rendkívül komolyan mérlegelve a pontokat azért, hogy elérjük a rendelettel a Magyar Népköztársaság belső és nemzetközi helyzete előnyösebb legyen a rendelet után. És így is lett, és a nyugati lapok nem tudnak most már mit felhozni, olyan jól sikerült a rendelet. És ha a váci esemény kiszivárgott volna, akkor saját rendeletünket fordítottuk volna magunkkal szemben, és abból súlyos hátrányok származtak volna. Ezt azt hiszem, nem kell részletezni?!

És akkor valaki azt mondja, hogy ez el van túlozva. Ez nem egy meggondolt vélemény. És nem a váci elvtársakon múltott, hogy úgy alakult a dolog, ahogy alakult.

A dolog harmadik oldala, ami vezetési kérdés. Mindannyiunk élete, munkája azt bizonyítja, hogy a gyakorlati életben előfordult eseményekből többet lehet tanulni, és azért adtam utasítást, hogy erre tereljük a figyelmet, mert az, hogy ekkor hogyan lépett fel a parancsnok, abból a másik parancsnok is tudja, hogy adott esetben hogyan kell fellépni, hogy ilyen esetben nem ismétli meg ezt a hibát. Ezért kell erről beszélni, és nem azért, hogy Végvári szds. elvtársat pellengérré állítsuk.

Kijelentem, hogy 11-én Végvári szds. elvtársat felfüggesztettem parancsnoki beosztásából. Kénytelen voltam egy harcban álló egység parancsnokát lecserélni.

Az ellenforradalom óta vagy a MUK óta ilyen lehetősége az ellenségnek nem volt, mint ez az eset.

Magáról az eseményről egypár szót.

Mi az emberi érzéstől vezetettve leköszöltük a 10. sz. tvr.-t a Heti Híradóban, hogy az elítéltek ne idegeskedjenek. Ezek az elítéltek meg vannak fosztva állampolgári jogaiktól, csak a Bv. Szabályzat által biztosított jogaik vannak. Ez azonban nem írja elő, hogy velük bármit is közöljünk. Mi humanizmusból elhatároztuk, hogy közöljük velük, de miután a Heti Híradóban megjelent tvr. nem volt végleges, odaírtuk, hogy nem végleges szöveg, és ezt fordítják ellenünk ellenségeink. Ahelyett, hogy azt érte volna el a mi intézkedésünk, hogy ők ezt úgy fogadják, hogy mint ember segíteni akarunk, ezt velünk szembefordítják.

Eltársak! Tehát ott az történt, hogy a büntetésvégrehajtás személyi állománya a parancsnok jóvoltából defenzívába szorult az elítéltekkel szemben, és ez tartott április 8-án 11 óráig.

Amikor kimentünk Vácra, beszámoltattuk Végvári szds. elvtársat, és adtunk neki 15–20 percet, hogy jelentését megtegye. Utána megkérdeztem tőle, mi a javaslata. Erre azt javasolta Végvári elvtárs, hogy hívjuk össze az elítélt aktívákat. Az elítélteknek az volt az egyik követelése, hogy nekik ne a parancsnokság és a személyi állomány mondja meg, hogy mi van a rendeletben, hanem jöjjön ki egy felsőbb szervtől valaki. Nekik a tisztek és parancsnok elvtársak nem elég hitelesek.

Végvári elvtárs azt javasolta, hogy az elítélteknek ezt a követelését teljesítsük.

A párttitkár azt javasolta, hogy ezt a javaslatot vessük el – nagyon helyesen. Nem lehet kitenni a személyi állományt az elítéltek előtt annak, hogy amit ők mondanak, az nem hiteles.

Ilyen és sok ilyen kérdés volt, amiben Végvári elvtárs teljesen helytelen álláspontot foglalt el. Az egész megmozdulást spontán megmozdulásnak mondja.

Ha a gondolatot végigvisszük, azt nem az elítélt mondja meg, hogy az Elnöki Tanács ki nek adjon kegyelmet. Az elítéltnak nincs szavazati joga, most a polgári jogoktól meg van fosztva. Joga van élni és a Büntetésvégrehajtási Szabályzat előírásai szerint cselekedni. Azután azt mondja Végvári elvtárs – és én is sajnálom, hogy nem élt a felszólalás alkalmával önkritikával, ezt sokáig fogja szégyenlenni –, hogy ilyen esemény nem fordult elő még.

11-én behívtam az elvtársat, hogy mi legyen tovább. Azt kérdeztem, hogy megvan-e már állapítva minden elítéltről, hogy milyen módon vett részt a dolgokban.

Azt mondja, hogy még nincs megállapítva, még hozzá sem kezdtek. Kérdeztem, mennyi idő kell hozzá? Azt mondta, 10 nap. Erre azt mondtam, hogy 3 napot adok. Kardos örgy. elvtárs 24 óra alatt végrehajtotta. Kiadtam a legtermészetesebb józan intézkedést, hogy aki éhség-

sztrájkot folytat, attól vegyék el a speizolást. Ezt a parancsot sem hajtja végre Végvári elvtárs. Azt a választ adja, hogy valaki kenyeret becsempészett. 11-én is még a teljes tehetetlenség jele mutatkozott Végvári elvtársnál.

Hozzáteszem, hogy azzal egyetértek, amit Végvári elvtárs mondott, hogy a váci büntetésvégrehajtási személyi állomány megfelelően viselkedett, csak a vezetés nem.

Amikor elrendeltük, hogy indítsák el a 2 órás műszakot – azt is mondtam, hogy aki nem indul meg, 5 napig nem engedek orvosi látelést venni –, a tisztakar, a személyi állomány látta, mit kell csinálni, és a kivonulás primán történt. Nem voltam biztos abban, hogy jól fogják végrehajtani. Ha ingadozva hajtják végre, kihívtuk volna a karhatalmi századot. Ez is kisebb hiba lett volna – hogy törvénytelenéget követünk el –, mint hagyni támadni az ellenforradalmárokat.

Azok, amit itt már az elvtársak is elmondtak, hogy úgymondjam harci készenlétben kell lennünk állandóan, én nem azt mondom, hogy az elítéltek nem tudnak csinálni semmit, de hogy sikerül is előnyomulni egy félcentit is, az már tőlünk függ. Olyan állapotban kell lenni a személyi állománynak, hogy egyetlen centit sem tudjanak előnyomulni. Ezt kell elérni a rabnevelő munkával, amibe beletartozik a nevelés és a kényszer is.

Aki a rabnevelő munkát leányneveléssel összetéveszti, az hamis úton jár. Ez történt, ez az egyik következtetés.

A másik következtetés, hogy sajnos mi olyan helyzetben vagyunk a legtöbb börtönben, hogy a demagógok, rossz elemek viszik a hangot, terror alatt tartják a józanabb embereket. Nekünk minden börtönben ezzel szembe kell fordulni, hogy a józan emberek vigyék a hangot. Ezt sokféle módon el tudjuk érni, például a házimunkások kiválogatása stb. Fel kell szabadítani a terror alól a józanabb embereket. Olyan elítélteket, akik ma is kommunistának tartják magukat, azok is az ellenforradalmi erők hatása alatt állottak. Miért? Erről nem ők tehetnek, hanem Végvári szds. elvtárs és a bv. ottani személyi állománya, hogy nem tudják feloldani ezt a helyzetet.

Végvári szds. elvtársnak lesz alkalma jóvátenni ezt a hibáját másik, alacsonyabb beosztásban. Ha majd azt látjuk, hogy szembe mer nézni saját hibáival, és ki tudja azokat javítani, akkor lehet majd felelős beosztásban is.

Végül az elvtársak az egész dolgot elemezzék, gondolkodjanak rajta, de még egyszer mondom azt, hogy amit elkövettek hibát, nagy hiba, de aki ezután követ el ilyen hibát, az még nagyobb hiba lesz. A nemzetközi helyzetet illetően Hruscsov elvtárs mindent megtesz, de a szocialista tábor is, de a szándékokat illetően vannak más hatások is. Nekünk olyan helyzetet kell teremteni, ha kitör a háború, a börtöneinkben a rendet fenntartsuk, vissza ne vonuljunk. Ez nagy politikai öntudatot, fegyelmet követel mindannyiunktól, és erre kell felkészülni. Illúziókba ne burkoljuk sem a nemzetközi helyzetet, sem a magunk munkáját. Reálisnak kell lenni, és mindenre fel kell készülni. Ezért tartom fontosnak a váci eseményeket.

Zorkóczy Károly bv. örgy. (Bv. Parancsnokság)

Én a váci eseményekkel kívánok szintén foglalkozni. Nem akarok azokkal a hibákkal foglalkozni újból, amelyeket az elvtársak elmondtak, és nagyobb mértékű politikai értékelésével sem, mert Földes Miniszterhelyettes Elvtárs ezt már megtette, azonban szükségesnek tartom Végvári elvtárs beszámolóját kiegészíteni 1-2 ténybeli kérdéssel. Meg kell jegyeznem azt, hogy a tényállás közlése sem volt pontos Végvári elvtárs részéről, és ez jelentős dolog.

A felszólalásom ezen részét azzal kezdeném, hogy a kőművesbrigádnál kezdődött a sztrájk 7-én, és az asztalosműhelyben volt az egész kérdés központja, innen indult ki. Az asztalosok és kárpitosok együtt dolgoznak. Az asztalosműhelynek a fegyelme megengedhetetlenül rossz volt, még az események lezajlása után is. A műhely állandóan nyitva volt, és amikor az asztalosműhely vezetője eltávozott, az elítéltek szabadon jártak ki-be. Az események után harmadmagammal bementem az asztalosműhelybe, el is jöttünk, és az asztalosműhely vezetője nem vette észre. Az asztalosműhelyben megalakult egy öttagú brigád, amely a szervezkedés központja volt. Nemcsak egy eltávozás történt az asztalosműhelyből, hanem még két elítélt lement szervezkedni, kíséret nélkül. Magukkal vittek varrni való dolgokat, lementek a szabókhoz, cipészekhez, mosodába. A mosodában volt egy határozott fellépésű elvtárs, Kondor törm., aki gyorsan határozott, és amikor odaért a két elítélt, nem engedte őket be.

Az asztalosműhelyben mind ami történt, meg nem engedhetőnek tartom, és ennek az egész rendszer, vezetés, ottani irányítás az oka.

7-én éjjel volt a munkamegtagadás a harmadik műszakban. Ez szervezett volt. Erre az is lehetőséget adott bizonyos mértékig, hogy az egyik kazán megsérült, a műhelyvezető átment a TMK-ba, és szabadon hagyták az elítélteket. A másik művezető nem tudott kellő eréllyel fellépni, nem tudta leszerelni a szervezkedést, a munkát megtagadták. Ugyanakkor, mikor ebből az üzemszéből 33 elítéltet felvittek a zárkákba, ezek közül legalább a fele hajlandó lett volna a munkát folytatni. Itt is helytelen intézkedés volt a parancsnok, helyette és a műszakiak részéről. Ez a 33 elítélt a zárkákban együtt volt azokkal az elítéltekkel, akik másnap munkába kellett volna, hogy menjenek. Ezeket minden további nélkül visszaengedték a zárkákba, és ennek a hatása a legnagyobb mértékben érvényesült. De a zárkákban lévők nemcsak ettől a 33 embertől szereztek híreket, hanem átkiabálás útján is. De a körleten megvolt a lehetőség a hírek továbbadására minden étkezés szétosztásánál. Ha a szervezkedés híre nem is jutott el az elítéltekhez, látták, hogy valami nem stimmel, mert megmaradt az élelem, és a többiek is elkezdtek sztrájkolni. Senki nem intézkedett egészséges módon, hogy ne vegyék észre, hogy mi folyik.

A szervezkedés hatása a következő nap reggelén világos volt. Én állítom azt, hogy 8-án reggel még mindent meg lehetett volna akadályozni, de semmiféle határozott intézkedés nem történt, csak nyomoztak és agitáltak.

Komoly hiba volt, hogy a műhelyek között lévő ajtókat, rácsokat nem zárták le, ezeken keresztül szabad közlekedés volt. Az udvarra nyíló állandóan zárva tartandó rács is nyitva volt, és azon keresztül mentek a TMK-ba.

Az egész kép az üzemen belül a következő volt. Megindul a műszak, egyes helyeken dolgoznak, másutt vonakodnak felvenni a munkát. Senki részéről határozott fellépés nem történik, az elítéltek felbátorodnak, megindul a szivárgás. A központ a koronafúró és a TMK volt, ahol röpgyűléseket tartottak. A TMK-nál az volt a helyzet, hogy a művezető 4 elítélttel kevesebbet kapott, bement az irodájába, és kezdte egyeztetni a létszámot. Mikor jelentették neki, hogy nem veszik fel a munkát, elindult kifelé, de akkorra már 4-5 elítélt ment vele szemben, akik azt mondták, hogy kérik, hogy felmelessenek a parancsnokhoz. A művezető ezt közölte a parancsnokkal, aki azt mondta, hogy 1 elítélt mehet fel. Erre megkezdődött az alkudozás, és a végén Végvári elvtárs is hozzájárult, hogy két elítélt menjen fel. Ahogy Végvári elvtárs tárgyalta az elítéltekkel, az nem volt kihallgatás, hanem tárgyalás. Amikor a küldöttség megindult felfelé, arról értesültek a kazánházban, TMK-ban, és tömegesen megindult a mozgolódás a TMK felé azzal, hogy ott hirdetik majd ki, hogy mit üzen a parancsnok a küldöttség útján.

Itt már lényegesen fennállott a kitörés veszélye. A műszakiak is már be voltak gyulladva, nem tudtak mást, csak asszisztálni.

A csoportosulásba a legkülönbözőbb elemek keveredtek. Amikor Czeba elvtárs odament, és agítani kezdte az elítélteket, hogy dolgozzanak, 3-4 ember volt olyan, aki a tömeghangulatban félre mert állni. Földes elvtárs megjelenésétől kezdődően a személyi állomány a helyzet magaslatán volt, elkövettek mindent, hogy a hibákat kijavítsák. A helyzet kezdetén a személyi állomány is súlyos hibákat követett el. Az egész nevelő apparátus csődöt mondott, asszisztált az eseményeknél. A februári komplex vizsgálat alkalmával mélyen elemeztük a nevelőmunkát, az aktívagárda munkáját, és megállapítottuk, hogy semmit nem ér, az aktívagárda inkább szemben áll azokkal, akik megbízták őket. Ez le van fektetve a komplex jegyzőkönyvben. Ugyanez állt az operatív vonalra is, az sem állt a helyzet magaslatán. Hasonlóképpen a műszakiak. A komplex vizsgálat az alapvető hibákat megállapította, az irányításban lévő hiányosságokra rámutatott, hogy az irányítás kicsúszik a parancsnok elvtárs kezéből. Végvári elvtárral Kovács elvtárs külön foglalkozott a komplex vizsgálat után, megbírálta magatartásában, személyében és intézkedésében is. Ez pedig az események előtt történt 2 hónappal.

Nekem az a véleményem, hogy jobb lett volna, ha Végvári elvtárs helyesebben állt volna a kérdésekhez, és úgy mondta volna el az eseményeket, hogy nem kellett volna nekem kiegészítenem. Helyes lett volna, ha Végvári elvtárs elmondja, hogy milyen intézkedéseket kellett volna tenni.

Nyerges szds. (Sátoraljaújhely)

Amikor Kristóf alezredes elvtárs Vácról elhozta a 157 fő elítéltet, röviden tájékoztatott arról, hogy kik ezek. Az elítélteket külön osztályon zártuk el, és a személyi állományt is eligazítottuk, és külön megállapítottuk az elítéltek napirendjét. Azonnal elszedtem tőlük minden olyan dolgot, amit a fegyelmi miatt nem tarthatnak maguknál. Amikor zárkáról zárkára mentem a nevelő elvtársakkal, az volt a tapasztalatom, hogy nem egységesen foglalnak állást a Vácon történetekkel kapcsolatban. Márpedig ha nem egységesek, nem olyan veszélyesek. Még egy zárkán belül is különbözőek voltak a nézetek. A 3-as zárkában Kiss nevezetű elítélt megtagadta az étkezést délben, és a nevelő hívására, aki ott volt, nem jött ki a zárkából. Amikor a részleges riadó következtében odament 15 elvtársat meglátták, azonnal meghátráltak. Az 1 főt kiemeltük közülük. Azonnal megváltozott a fellépésük. Az operatív munkával kapcsolatban nem egyszerű a dolog.

A váci esettel kapcsolatban annyit, hogy ezek a megtörtént dolgok komoly tanulságot szolgálnak nekünk, amiből lehet tanulni. Ha a parancsnoki törzs a helyzet magaslatán áll, akkor a személyi állomány is helyt fog állni. Ha az állomány azt látja, hogy az intézkedések határozottak, akkor ők is határozottan állnak a vezetők mögött. Vácott is ez történt, amikor Miniszterhelyettes Elvtárs határozott utasításokat adott.

Potecz r. őrgy. elvtárs

Én úgy érzem, hogy nekem is hozzá kell szólni ehhez a kérdéshez, mert én vagyok az operatív csoportok vezetője.

Nem politikai szempontból kívánok szólni a kérdéshez, hanem inkább abból a szempontból, hogy miből is adódtak azok az események, amelyek Vácott megtörténtek.

Úgy volt értékelve az első időben, hogy spontán adódtak az események. Nyíltan meg kell mondani, hogy ez nem így volt. Az eseményeknek előzményei voltak. Az ellenség elszemtele- nedett Vácott. Olyan jelenség volt tapasztalható, hogy azokat az elítélteket, akik lojálisak vol- tak a népi demokrácia iránt, a többi elítéltek retorzióban részesítették, megverték, spiclinek nevezték őket. Nem egy eset fordult elő, hogy ilyen elítélteket el kellett szállítani, mert a testi épségüket másként nem láttuk biztosítottak. Önbíráskodások voltak, és a parancsnok elvtárs nem intézkedett, hogy ezek megszűnjenek. Az elítélt társaság mindig többet és többet engedett meg magának. Szállítottunk át Márianosztrára is olyan elítéltet, akinél nem lehetett megakadá- lyozni a Váci Országos Börtönben, hogy a rémhíreket terjessze, és ne szervezzen. Márianosztrán ezt már meg tudták akadályozni. Miért nem lehetett ezt a Váci Országos Bör- tönben megcsinálni? Ez mind a gyenge vezetésből adódott. Én nem kívánom elmondani az események lezajlását, de egy-két gondolattal ki szeretném egészíteni. A szabad mozgás nagy- ban elősegíti a börtönökben a szervezkedés lehetőségét. Ezek az elítéltek a börtönökön belül nem mondanak le a szervezkedés lehetőségéről, megkeresik barátaikat, és próbálnak ellenséges tevékenységet kifejteni. Komoly hiba történt a műszakiak részéről is, ezeket felelősségre kell vonni. Meg kell nézni, hogy milyen embereket alkalmazunk ezeken a munkaterületeken.

Még arra is fel szeretném hívni az elvtársak figyelmét, hogy nemcsak a művezetők hoz- záállása, hanem egyes bv.-s elvtársak hozzáállása sem megfelelő. Vannak ezek között is olya- nok, akik simulnak az elítéltekhez, bizalmas viszonyban vannak velük. Én ezekben látom az előzményét, és ezekkel tudom alátámasztani, hogy nem spontán jellegű volt a váci éhségstrájk és munkamegtagadás. Többen felvetették az operatív csoport viszonyát a váci börtönben. Való- ban nem volt jó az együttműködés. Többször kellett nekem az országos parancsnok elvtárshoz fordulni, hogy rendezzük ezt a kérdést. A legutóbbi egy-két hétben javult az együttműködés. Egy szervet képviselünk, politikai munkások vagyunk mindannyian, akik a politikai elítéltekre vigyázunk. Nem tudom elképzelni, hogy ne lehessen közös nevezőre hozni a kérdéseket. Én nem mondom azt, hogy az együttműködés kihatással volt az eseményekre, de azért hozom fel, mert sokkal szorosabban kell együttműködni. Itt kell felvetni a bizalom kérdését. Tapasztalunk olyan jelenséget, hogy nincs bizalom az operatív tisztekkel szemben. A következtetésünk az, hogy azért nincsenek bizalommal, mert úgy gondolják, hogy az operatív tiszteknek más felada- tokkal is kellene foglalkozni. Nekünk két feladatunk van: a politikai elítéltek ügyeinek felderí- tése és a biztonságos őrzés elősegítése.

Végezetül meg kell mondani azt, hogy az operatív csoport munkájában is volt hiányos- ság. Erről én részleteiben nem kívánok beszélni. Azokat az elítélteket, akik az események mozgatói voltak a Váci O. B.-ben, bíróság elé fogjuk állítani. Véleményünk az, hogy volt egy elvi góc, ami ezt elindította. Ennek a megállapítása most van folyamatban. Ha a vizsgálattal készen leszünk, megbeszéljük a Bv. Országos Parancsnoksággal, és az elhárítás szempontjából hozzánk tartozó egységek parancsnokaival.

Egy-két javaslatot felvetnék. A többi javaslatot a vizsgálat befejezése után fogom meg- tenni a Bv. Parancsnokság felé.

Először is azt javasolnám, hogy a házimunkásokat közös megállapítás után állítsuk be. Ezeket nagyon körültekintően kell megnézni.

A másik javaslat, hogy rövid időn belül meg kell szüntetni az elítéltek szabad mozgását a műhelyeken keresztül.

Glázer István (Legfőbb Ügyészség)

Nem azért beszélek a váci eseményekről, mert a mai értekezletnek ez igen fontos témája, hanem azért is, mert mint ügyész látom, hogy a váci börtönben a szocialista törvényesség lábbal tiprása történt meg az elítéltek részéről.

Mi hangoztatjuk, hogy a szocialista törvényességnek 2 oldala van. Az elvtársak is érzik, hogy az illető ügyész megjelenik a börtönben, ezt, vagy azt kifogásolja, intézkedéseket kezdeményez. Ez az egyik oldala. A másik oldala a fennálló rendelkezések minden körülmények között való betartása az elítéltekkel szemben. Ami Vácott történt, az a törvényesség lábbal tiprása volt.

Felmerül itt a kérdés, hogy nem tulajdonítunk-e túlzott jelentőséget a történeteknek. Földes Miniszterhelyettes Elvtárs válaszolt erre. Annyi jelentőséget tulajdonítunk neki, mint amennyit egy ilyen jellegű törvénysértésnek tulajdonítani kell.

A másik állásfoglalás az volt, hogy utólag most itt könnyű okosnak lenni. Ezt az álláspontot el tudom fogadni akkor, ha nem lenne az 1957. decemberben meghozott párthatározat, amely a büntetőpolitikai irányelveket tartalmazza, és amelyben szó szerint az van, hogy megfelelő szigorúságot érvényesíteni kell az osztályidegenekkel és visszaeső és a főbenjáró bűncselekmények miatt elítélt dolgozó osztályhelyzetű elítéltekkel szemben is.

Ha más nem lenne, akkor is minden törvényes alap megvan ahhoz, hogy ilyen helyzetben a leghatározottabb szigorúsággal járjanak el az illetékesek.

Azonban van egy 8. sz. Miniszteri Utasítás is, amely részleteiben gyakorlatilag is meghatározza, mint kell végrehajtani a büntetőpolitika irányát. Ha még ez sem elég, akkor van egy Büntetésvégrehajtási Szabályzat is.

Kifejezésre juttatom egyet nem értésemet azokkal szemben, akik az adott esetben törvénysértőnek tekintették volna, ha megfelelő erőszakot alkalmaz a parancsnokság a zendülőkkel szemben. Ti. a törvényességet minden körülmények között be kell tartani. A Büntetésvégrehajtási Szabályzat eléggé világosan, félre nem érthető módon rendelkezik arra az esetre, ha az elítéltek az engedelmisséget, a munka felvételét megtagadják. A Bv. Szabályzat 251. § (2) bekezdésének első mondatát idézem:

„A letartóztatottak minden ellenszegülését azonnal meg kell törni, és a feltétlen engedelmisséget erőszak alkalmazásával is ki kell kényszeríteni.”

Tehát szó sincs törvénysértésről akkor, ha az elítéltek az engedelmisséget megtagadják. A Bv. Szabályzatnak ezt a részét minden esetben alkalmazni kell. A rendet fenn kell tartani. A rendelethez alkalmazkodó eljárás nem lehet törvénysértés.

Arról is szó esett ma, hogy ennek az egész eseménynek milyen mélyek a gyökerei. Én nem vagyok abban az előnyös helyzetben, hogy közvetlenül értékeljem és lássam a váci történeteket, de mégis egy személyes tapasztalatra felhívom az elvtársak figyelmét. A Pest Megyei Főügyészség február hónapban kint volt Vácott, és tájékoztatott azokról a levelekről, amelyeket az ott lévő elítéltek küldenek ki. Pl. az egyik meg nem engedhető hangon ír az állományról. Vajon milyen szellem lehet a váci börtönben, ha az ellenforradalom után meg lehet írni egy ilyen levelet, ha tudja az elítélt, hogy a cenzúrán keresztül fog jönni? Ez a jelenség is azt mutatja, hogy az egész zendülésnek gyökerei nagyon mélyre nyúlnak.

Azonban hangsúlyozva a börtönpolitikai irányelveket, a VII. Kongresszus erre vonatkozó határozatát, arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy helytelen lenne, ha a Váci Országos Börtön eseményei most már a parancsnok elvtársakat eltérítenék attól az úttól, amelyen a 8. sz. utasítás

alapján haladni kell. Nem arról van szó, hogy bármilyen vonatkozásban is okunk lenne megbánni a 8. sz. utasítást. Arról sincs szó, hogy bármilyen vonatkozásban is kérnünk kellene a Bv.-irányelvek módosítását. Az irányelvek helyesek, a gyakorlati élet eredményei ezt bizonyították, csak azt kell tenni, hogy az irányelveket helyesen hajtsuk végre.

A szigorúság, amely nélkülözhetetlen az elítéltek bizonyos kategóriáival szemben, nem jelenthet törvénysértést. Az a vélemény, hogy a zendülést minden eszköz igénybevételével le kell törni – nem jelentheti azt, hogy minden letörésnek egyetlen útja az erőszak. Az elvtársak nyilván helyesen és jól látják, hogy a börtönben az eredményes nevelés előfeltétele a belső rend minden körülmények között való betartása. De látni kell azt is, hogy határozott különbséget kell tegyünk az osztályidegen, a súlyos visszaeső, szokásos bűnöző, a főbenjáró bűncselekmény miatt elítélt első büntényes, dolgozó osztályhelyzetű elítélt között.

Ennek minden vonatkozásában érvényesülni kell, de egyetlen elítéltnél sem lehet lemondani arról, hogy a Büntetésvégrehajtási Szabályzat és általában a vonatkozó utasítások betartását megköveteljük.

Azt hiszem, hogy a Váci Országos Börtönben történt eseményeken még sokáig fogunk gondolkodni.

Az is a meggyőződésem, hogy ha az elvtársak napi munkájukban a beosztottakat is erre oktadják, akkor az események nem fognak egy-egy börtönben odáig fajulni, mint a Váci Országos Börtönben.

A törvényesség betartásának igénye mellett én ismétlen arra kérem parancsnok elvtársakat, hogy újra és újra tanulmányozzák, elemezzék, boncolgassák a büntetőpolitika irányelveiről szóló 8. sz. Miniszteri Utasítást. Újra és újra tárgyalják meg azok gyakorlati alkalmazási lehetőségeit, mert ez garanciát jelent arra, hogy az események nem ragadják el az elvtársakat, és nem kerülnek olyan helyzetbe, mint a Váci O. B. parancsnoka. Ennek a reménynek jegyében fejezem be hozzászólásomat.

Nagy István bv. fhdgy. (Kaposvári M[egyei] B[örtön] párttitkára)

A beszámoló és a felszólalások azt mutatják, hogy az értekezlet célja az elmúlt két hónap rendkívüli eseményeinek az értékelése és a feladatok megállapítása.

A rendkívüli eseményeknek mi is részesei vagyunk, mert nálunk is történt kettő is. Értkezés megtagadása és egy halálraítélt öngyilkossága. Ezek megtörténte az ellenőrzés és az éberség hiánya miatt következett be. A halálraítélténél senki nem győződött meg arról, hogy milyen zárkába lett helyezve. A zárkában a falban egy kampósszög benntaradt. Az elítélt felhasználta az ellenőrzés hiányát abban is, hogy előző nap levelet írt a zárkában a könyv hátlapján, amit olvasott. Az öngyilkosságra a váltás idejét használta fel.

Értékeljük az eseményeket, érezzük a felelősséget, és tudjuk azt, hogy lett volna lehetőség, hogy megakadályozzuk.

A kommunista példamutatás kérdésével szeretnék foglalkozni. A személyi állomány felkészítése elsősorban a parancsnokok, alparancsnokok példamutatásán alapszik, azonban meg kell mondani, hogy ez sok esetben hiányzik. Sok esetben a parancsnokok, alparancsnokok igyekeznek a fegyelmezetlenséget palástolni.

Azt kérem az Országos Parancsnokságtól, hogy a jövőben is, ha ilyen események következnek be, ilyen hozzáállással bírálja el, mint ebben az esetben is.

Gáspár Márton r. őrgy.

A Váci Országos Börtönben történt események operatív értékelése egyrészt a beszámolóban, másrészt a felszólalók állásfoglalásaiból kitűnt. A megfelelő konzekvenciát le kell vonnunk a történt eseményekből. Szeretném aláhúzni, amit Potecz elvtárs mondott, hogy a mi feladatainkat is a Belügyminiszter Elvtárs határozza meg. Arról lehet szó, hogy az egyik elvtárs részére a parancsnak egyik, a másik elvtárs részére a parancsnak másik része a kötelező.

A mi feladatunk a börtön belső rendjének biztosítása. Ennek a feladatnak végrehajtására megfelelően képzett emberre van szükség. A mi nyomozóink között nem egy olyan elvtárs van, aki ennek a feladatnak ellátására még nem ért meg. Az adott feladatokat azonban csak a parancsnok elvtársak segítségével tudjuk megoldani. Azonban egyik-másik elvtárs, még a megfelelő segítség mellett sem képes feladatát elvégezni. A különböző vonatkozásban beérkezett adatokat, amelyek a börtön belső életére utalnak, a mi elvtársaink a parancsnok elvtársak rendelkezésére bocsátják. Ezekben aztán a parancsnok elvtárs vagy intézkedik, vagy nem – a nyomozó ebben többet nem tud tenni. Éppen ezért a büntetésvégrehajtási elvtársakon múlik, hogy ebben vagy abban a jelzésben mit intézkednek. Ezek a jelzések olyan adatokat tartalmaznak, amelyek általában nem kidobolhatók a személyi állomány felé, elsősorban a parancsnok elvtársak felé szól.

Indokoltnak látszik annak a kérdésnek felvetése, hogy számtalan olyan jelenség van az objektumokon belül, amiről nekünk nincs tudomásunk, illetve amiről csak később szerzünk tudomást.

A bizalom kérdésével kapcsolatban véleményem szerint le kell zárunk bizonyos dolgokat. Az, hogy a bizalom mennyire lesz élő, az fogja igazolni, történhet-e még egyszer Vác.

Segítséget nyújthat megfelelő tapasztalattal rendelkező operatív munkás különböző személyek kiválasztásában, az aktívahálózat kérdésében. Nekünk sem közömbös, hogy ki az a személy, aki a börtönben mint hírforrás jelentkezik.

Beszélni kell még arról, hogy még ma is vannak olyanok, akik azt gondolják, hogy mi a személyi állomány felé elhárítást végzünk. Ilyen nincs.

A személyi állomány felé szóló elhárításra megvannak a megfelelő szervek. Parancs van arra vonatkozóan, hogy mi a mi feladatunk.

Még arról néhány szót, hogy nem használjuk ki megfelelően a Heti Híradót, illetve az azokban megjelenő cikkeket. Arra kell törekedni, hogy ezek a cikkek olyan személyektől jöjjenek, akik erre megfelelnek.

Befejezésül azt teszem hozzá, hogy én a magam részéről a megfelelő konzekvenciát levontam, és a holnap az alosztályon megtartandó értekezleten ezt a problémát az operatív elvtársakkal meg fogom beszélni.

Szabó ezredes elvtárs

Az értekezlet végéhez értünk. A hozzászólásokra Tóth alezredes elvtárs adja meg a választ.

Tóth alezredes elvtárs

Nem kívánok mindenkinek külön-külön választ adni. Földes Miniszterhelyettes Elvtárs hozzászólását, bár nem utoljára mondta el, formáság szerint zárszóként, de mégis annak tartom. Földes elvtárs meghatározta azt az irányvonalat, amelyet mindnyájunknak követni kell. Szeretnék én is néhány problémával foglalkozni. Én tudom, hogy nem olyan egyszerű dolog most a

8. sz. utasítás szellemét, szemléletét megérteni és megértetni az elvtársakkal általában. Emlékszem arra az időre, amikor a Bp. Országos Börtönben voltam parancsnok, ott elég sokat kellett küszködnöm az elvtársakkal és magammal is, hogy az új irányvonalat, ami akkor kezdett kibontakozni, megértessem. Amikor arról beszéltünk, hogy törvényesség is van a világon, és az elítélt is ember, az elvtársak egész egyszerűen baráti viszonyba kerültek az elítéltekkel. Megálljt kellett parancsolni, és próbáltuk a szemléletet a helyes irányba terelni. Nem veszett kárba ez a munka, mert egyszer jobboldalról, egyszer baloldalról sikerült mindig valamit lenyesegetni. A 8. sz. utasítás megértése sok türelmet, hozzáértést követel.

Szeretnék aláhúzni Földes elvtárs hozzászólásából egy dolgot, amelyben utalt arra, hogy a határozottság mit jelent. Nem akarok erre példát felhozni, mert az elvtársak ezt eléggé alátámasztották. Megmutatkozott ez a sátoraljajthelyi parancsnok hozzászólásában. Amikor a Vác-ról odakerült elítéltek a határozottságot látták, rögtön behúzták fülüket-farkukat. Végvári elvtársnál mi volt a helyzet? Végvári elvtárs az irodájában ült, oda futottak be hozzá a jelentések, és onnan irányított, utasított, ami természetesen nem érte el a kellő hatást. Én a magam példájából szeretnék egyet felhozni ezzel kapcsolatban. A Gyűjtőben jugoszlávok voltak fogva tartva. Egy alkalommal jelentették nekem, hogy ezek a Játékáruiüzemben megtagadták az ebéd felvételét. Én azonnal odamentem, és megkérdeztem, hogy miért nem akarnak ebédelni. Azt mondták, hogy homokos az ebéd. Én megkóstoltam, és mondtam, hogy nem homokos, és azonnal egyenek, mert ha nem esznek, következményei lesznek. Mindenki felvette az ebédet, és tovább dolgozott.

A határozottság kérdése nagyon fontos, amit nekünk a büntetésvégrehajtásban különösen gyakorolni kell. A Bv. Szabályzat meghatároz különböző intézkedéseket az ilyen eshetőségekre, és nekünk ezekkel élni kell, és ezek nem törvénybe ütköző cselekmények. Ez nem jelenti azt, hogy az elvtársak hazamenve most már olyan irányban dolgozzanak, hogy jobbra-balra vagdalóddzanak, és törvényteleniséget kövessenek el.

Én utaltam a beszámolómban arra, hogy megfelelően mérlegeljünk. Az elvtársak helyesen tudják felmérni a helyzetet, helyesen tudjanak mérlegelni, és természetesen újra a határozottságot kell kihangsúlyoznom, amire példa a váci esemény.

A további feladatokról néhány szót. Az elvtársak hazamenve értekezletet kell hogy tartsanak a parancsnoki karnak, ahol a tiszti beosztásban lévő tiszthelyettesek is vegyenek részt. Ezt az értekezletet megfelelően készítsék elő. Az itt elhangzottakat megfelelően értékelve vitassák meg, beszéljék meg, vonják le a megfelelő következtetéseket. Azt hiszem, hogy ott volt a legnagyobb hiba, és példát is hozhatunk fel erre, és itt nem lehet eléggé hangsúlyozni a 8. sz. utasítást, hogy az, hogy mi neveljük az elítélteket, nem jelenti azt, hogy liberálisnak kell lenni velük szemben. Ha megköveteljük a rendet, fegyelmet, de amellet igazságosak vagyunk, akkor az eredmények nem fognak elmaradni.

Végül elvtársak, még egyszer felhívom a figyelmüket, hogy az itt hallottakból vonják le a megfelelő következtetést és tanulságot, hogy 1960. évben a nevelés terén előttünk álló feladatokat megfelelően végre tudjuk hajtani. Ehhez kívánok jó erőt és egészséget.

Több tárgy nem lévén, Szabó ezredes elvtárs az értekezletet bezárja.

Kmf.

FÜGGELÉK

1.

A Váci Országos Börtönből 1960. április 1-jén és 2-án szabadultak névsora.

Megjegyezzük, hogy a szabadultak között nemcsak az amnesztia alapján szabadultak neve szerepel, azokat is ide vettük, akik az amnesztiától függetlenül valamilyen kedvezményrel, vagy büntetésük kitöltése alapján szabadultak.

Back József, Bagi Sándor, Baki József, Bakocs Sándor, Balogh Miklós, Barta Károly, Beleznai Imre, Bender József, Bereczki Sándor, Bési Sándor, Bittó Kálmán, Bódis János, Bodorkos Károly, Bogyis Sándor, Bohner István, Bokros Ferenc., Borda Ferenc, Borszéki Ferenc, Bóth József, Botos Imre, Buckó József, Budai József, Bukszár Béla, Ceglédi Barna, Csere Tibor, Csikesz Ferenc, Dr. Daróczi Gusztáv, Déry Tibor, Dombi Kisfalvi József, Donáth Ferenc, Dorozsmai József, Dövényi Nagy Lajos, Ebinger Endre, Erdős József, Dr. Fábíán Ferenc, Faragó Mihály, Fedák András, Fodor István, Fodor Lajos, Földi Sándor, Gaál Róbert, Gáti Antal, Gedra Ferenc, Gossler Miklós, Gödöllői István, Gönczöl Dezső, Gössler István, Győri Imre, Halász János, Dr. Hant Emil, Haraszi Sándor, Dr. Havasi László, Hegyi János, Homola László, Hornyák Antal, Horváth József, K. Horváth Sándor, Horváth Zoltán, Huszár Ferenc, Illés Sándor, Imre Gyula, Iván Ferenc, Jamrich János, Dr. Jánosi Ferenc, Dr. Jenei János, Dudli István, Jobbágy Kálmán, Józsa Péter, Juhász Gábor, Juhász Imre, Juhász József, Jurecska György, Kaács Alajos, Kaczeán László, Dr. Kanisai Lajos, Kassai Sándor, Kádas Tibor, Kazinczy Zoltán, Kerekes Elemér, Kertész Albert, Király Ferenc, Kiss Bertalan, Kiss István, Kiss Lajos, Kiss Tamás, Kókai György, Koppány Antal, Korpási András, Kovács István, Kovács János, Krucek István, Kukuts József, Kutrik József, Dr. Lajtai János, László Aladár, Lestánszky József, Lontai Titusz, Lórándt Imre, Lőrincz Antal, Magyar Sándor, Masinka József, Medinai Silvio, Meldrik István, Mészáros Lajos, Misk Károly, Mozsgai József, Munkácsi Ferenc, Nagy Ferenc, Nagy István, Nagy István, Nagy János, Nagy József, Nagy Lajos, Nagy Mihály, Nyitrai János, Okvátovity István, Oláh János, Orbán Béla, Ottrokocsi Imre, Ördögh Sándor, Palaics György, Papdi László, Paray László, Péntes József, Perjési Pál, Perregi József, Pipper László, Pongó László, Rác Gyula, Rác Pál, Rácz Miklós, Dr. Radda Gyula, Ragályi Sz. István, Révész Ferenc, Rimay Béla, Rózsa Kálmán, Sajti Gábor, Sallai Lajos, Sándor András, Sándor István, Sárközi Károly, Schlenk Ferenc, Schlenk György, Schuk Dezső, Schwarckopf József, Simai László, Slapsi János, Smilnyák Lajos, Soós László, Soós Sándor, Stefancsik Alajos, Stiasznyi Lajos, Szabadella József, Szabó András, Szabó Antal, Szabó Ernő, Szabó Imre, Szabó József, Szabó Sándor, Szabó Sándor, Szakos József, Szántó Sándor, Száva János, Szegner Antal, Szekeres István, Székely Mihály, Széll László, Sente László, Szép József, Szeredi Miklós, Szijártó József, Szilágyi László, Szirándi Géza, Szokolai Endre, Szőke Antal, Szunyogh Gyula, Szücs László, Tamás Ferenc, Tarka István, Tohnajer József, Tolnai István, Torma János, Torma József, Tormai István, Tóth Gy. József, id. B. Tóth István, Tóth Mihály, Török Miklós, Tutzinger Viktor, Vajda Ferenc, Váradi Gyula, Varga Lajos, Vásárhelyi Miklós, Vécsei László, Vitt Ferenc, Wittisch Eperjesi Zoltán, Zsódó István

2.

A Vácról április 20-án éjjel elszállítottak névsora

A Fő utcai szállítmányban voltak

Bakity Péter, Bóna Rezső, Bónis József, Érsek Zoltán, Horváth Károly, Hrabovszky László, Káldi Károly, Konyorcsik György, Lukách Tamás, Nagy Elek, Noszek Miklós, Szaniszló Béla, Spanyol Gyula, Székfi Szilárd, Terbe Sándor. (Velük, illetve egy részükkel az volt a nyilvánvaló szándék, hogy mint fogolyládást szervezőket bíróság elé állítsák, ami végül más formában és összeállításban történt meg.)

Márianosztrára szállítottak névsora

Annus István, Asztalos György, Bibó István, Bognár Ferenc, Czajlik Péter, Csongrádi Vilmos, Dr. Dobai István, Gerényi Gyula, Göncz Árpád, Harmathi János, Jenei Andor, Dr. Kertész Dezső, Kiss Károly, Lendvai Dániel, Lichtenstein Sándor, Lukács Elemér, Marjai József, Dr. Mészáros Gábor, Molnár Ferenc, Nagy Lajos, Peszler Antal, Suba György, Szatmári János, Szathmári Sándor, Szegedi György, Dr. Tóth István, Vereczki György, Veres Dezső, Vízi János.

A Sátoraljajihelyre szállítottak névsora

Bácsi József, Bráda József, Bukovenszky Miklós, Bunkóczi József, Büki Lajos, Császár László, Cselik Ferenc, Csígó László, Derzsi Endre, Deutsch István, Dénes János, Dick Ferenc, Dudik Aladár, Dvorcsák László, Farkas János, Fehérdi József, Fehérvári Zoltán, Foltiny József, Fórián István, Fóthy Feigl László, Fülöp István, Gagyó János, Gál Jenő, Geiszt József, Glück Ferenc, Göndöcs József, Hajnal Ernő, Hanusz Károly, Hegedüs János, Hegedüs László, Horváth Elek, Horváth Ferenc, Horváth János (977 939), Horváth János (475 942), Hrepka Ferenc, Hunyadi Géza, Juhász Zoltán, Kenyő Sándor, Kiss Béla, Kiss József, Kiss Zoltán, Klausz Sándor, Kohári Gyula, Koleszár János, Kollás József, Kopasz Károly, Korompai László, Kovács János, Krajc János, Krauszberger László, Lengyel Jenő, Lévai István, Limbek Ottó, Lőrinc László, Makai Tibor, Makula István, Marián István, Maróti Mihály, Mérei Ferenc, Mészáros Lajos, Mihala Ferenc, Mihály István, Mikulás Gábor, Dr. Mizsei Béla, Dr. Molnár István, Mörtz József, Mráz Péter, Müller József, Nagy Imre, Nemes Sándor, Neumann Mihály, Nyári Sándor, Oláh Mihály, Ortó K. Ferenc, Papp József, Pataki László, Pál Kutas Balázs, Petők Pál, Petrohai István, Péli Mihály, Péterfi Miklós, Polt József, Polyák László, Pongrácz Ferenc, Pribék Imre, Rácz Sándor (50 834), Rácz Sándor (976 689), Rigó Imre, Sasadi Viktor, Sági György, Sági István, Sárosi István, Scheirich István, Solymosi János, Suba Bálint, Sukaly Pál, Sulyok Mihály, Szabó Béla Gábor, Szabó István, Szabó Nándor, Szabó Sándor, Saszkó Imre, Szántó Antal, Szekeres Károly, Széll Jenő, Szilágyi József, Szlancsik János, Szobonya István, Szőnyi Gyula, Talsandi József, Táky Gyula, Tetlák Pál, Tomkó János, Tornyosi János, Tóth János, Dr. Tóth Lajos, Tóth Sándor, Tüske Ferenc, Ujlaki Csaba, Uvacsek Béla, Vajda Géza, Varga János, Cs. Varga János, Varga József, Varga Rezső József, Dr. Vágó Gyula, Weinreb Sándor, Vikos Géza, Windisch Lajos, Virágh Lajos, Viskolc István, Vitók Ferenc, Visnyei Sándor, Vörös Lajos, Zámori József, Zelei Pál Péter, Zobolyák János, Zsámboki Zoltán.

3.

Az Oral History Archivumban őrzött interjúk, amelyek a váci eseményekről érdemi közléseket tartalmaznak. (A zárójelbe tett számok az interjúk őrzési számát jelölik.)

Bácsi József (214)
Bohó Róbert (83)
Bóna Rezső (238)
Császár László (342)
Csontos András (523)
Czecze Lajos (273)
Dénes János (93)
Dilinko Gábor (332)
Dubay Miklós (421)
Fodor Gergely (397)
Földvári Rudolf (231)
Göncz Árpád (2)
Lambrecht Miklós (192)
Lukách Tamás (399)
Marián István (143)
Mátéffy Csaba (314)
Mérei Vera (306)
Nagy Elek (22)
Naszályi Gábor (400)
Pozsár István (144)
Rácz József Sándor (405)
Radó György (76)
Rajna Tibor (324)
Suba Bálint (490)
Szécsi István (308)
Széll Jenő (4)
Tóth Imre (77)
Tóth Lajos (296)
Tóth Nándor (307)
Zele László (391)
Zsámboki Zoltán (111)

DOKUMENTUM

Borbándi Gyula

A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ ÉS A MAGYAR FORRADALOM¹

1.

A Magyar Írók Szövetsége 1956. szeptember 17-i közgyűlése – amelyen leszavazták a régi tisztségviselőket, és addig mellőzött írókat választottak a vezető testületekbe –, valamint Rajk László és társai október 6-i demonstrációjává lett nyilvános újratemetése után valószínűnek látszott a politikai elit átalakítása és a kommunista rendszerrel összeegyeztethető reformok bevezetése. A SZER magyar szerkesztői úgy látták, hogy bekövetkezik Nagy Imre visszatérése a kormányfői tisztségbe, és feltehetően a párt élére is kerül, lecserélik a kompromittált sztálinistákat, visszaáll, sőt kibővül az „új szakasz”-politika, meggyorsul a politikai foglyok, internáltak, deportáltak szabadon engedése és jogaik visszaállítása, az üldözöttek rehabilitálása, és tovább tágul az 1956-ban is folytatódott kis szabadságok köre, növekszik a fogyasztási javak termelése, és emelkedik az életszínvonal. Mindez akkoriban nagy eredménynek és fejlődésnek számított volna.

A magyar kommentárok és hírmagyarázatok e remények és várakozások jegyében készültek, a követelések a kommunista rendszer lehetőségein belül maradtak. 1956 októberében még nem használták az „emberarcú szocializmus” kifejezést, de valami olyasmit ajánlottak következő lépésként a SZER munkatársai. Minden mélyrehatóbb változás az adott körülmények között elérhetetlennek látszott.

Jóllehet Béry László október 18-án a Népfrontról szólva megjegyezte, hogy „sajnos, az írók, akik felismerik a bajok egy részét, nem látják világosan a Népfront alapvető hibáit. Megelégszenek a kis változtatásokkal, ahelyett hogy valódi népképviselést követelnének”, mégis nagy előrehaladásnak tekintette volna mindenki, ha a Népfrontban, szakszervezetekben, termelőszövetkezetekben, üzemi tanácsokban

¹ Részletek a szerzőnek a Szabad Európa Rádió történetét tárgyaló *Magyarok az Angol Kertben* című könyve kéziratából. A teljes munka az Európa Könyvkiadó gondozásában a közeljövőben jelenik meg. A szemelvények forrásai: a) a szerző kéziratgyűjteménye és 1956-os feljegyzései; b) a Magyar Osztály napi műsorösszefoglalói; c) Mikes Imre *Reflektor* című könyve; d) Nyeste Zoltán által a kéziratokból a forradalom után készített, valamint Benkő Zoltán által bővített idézetgyűjtemény. Mind a szerző birtokában.

ugyanúgy szabadon választanának, mint történt az Írószövetségben. Október 20-án Vámos Imre a lengyel eseményeket összegezte, és magyar tanulságként azt vonta le, hogy erőteljesen fel kell számolni a – Magyarországon szovjet beavatkozásra számító – sztálinista erőket, létre kell hozni ellenük a nemzeti egységet, és mindent meg kell tenni a megkezdett küzdelem sikeréért. Mikes Imre azt követelte, hogy szüntessék meg Rákosi Mátyás parlamenti mandátumát, és új választások során vonják be a törvényhozásba a nemzeti megújulás szorgalmazóit. Molnár József a varsói Gomulka-beszéddel kapcsolatban megjegyezte, hogy adott esetben az oroszok Magyarország függetlenségét nem tartják tiszteletben. Magyarországon is gazdasági csőd van, és a szövetkezetek veszteségesen termelnek, a sztálinista vezetők a lengyelekhez hasonlóan alkalmatlanok a kormányzásra.

Október 22-én a lengyel események adták a legtöbb témát. Béry László szerint a reformerők sikerét az magyarázta, hogy mögöttük széles nemzeti közmegegyezés alakult ki (főleg a külső beavatkozás veszélyének elhárításában), és a nép tanújelét adta elszántságának. Bebizonyosodott, hogy a puskát nem lehet mindig és mindenütt elsűtni. Következtetése: a lengyel haladó erők győzelme jelentős változásokat hozhat a Szovjetunió által megszállt országok életében. Nemzetközi kommentárjában Radnai Endre hangsúlyozta, hogy a közvélemény nyomásának engedve a lengyel kormány és pártvezetőség ellenállt a szovjet beavatkozási kísérletnek. Gellért Andor glosszájában kijelentette, hogy Varsóban céltalan lett volna lőni. A szellem úrrá lett a golyó fölött. Feketekúty László szerint amint korábban Poznanban, most Magyarországon sem a „burzsoázia”, hanem a nép mozog. Molnár József a lengyel eseményeket kommentálva kijelentette: Hruscsovéknak tudomásul kellett venniük, hogy a lengyel munkásság és diákság a nemzeti függetlenség, a liberalizálódás folytatása, a külön út politikája hívei mögött áll.

Ilyen előzmények után érkezünk el október 23-hoz. Az osztályon semmi jele nem volt annak, hogy az elkövetkező napokban rendkívüli események történnek. Semmi sem látszott utalni arra, ami bekövetkezett, még olyan békés fordulatra sem, amely Lengyelországban ment végbe. A munkatársak egy része szabadságon volt, a szabadnapjait is kivette mindenki, akinek joga volt rá. Tíz nappal ezelőtt még Ekecs Géza esküvőjét ünnepeltük, és a vigalomban senkinek sem fordult meg az eszében, hogy a mélyben mi készülődik hazánkban. Még október 23-a, egy keddi nap is a szokott módon és műsorrenddel indult. Napközben ugyan hallottuk a Kossuth rádió híreit a tervezett diákvonulás betiltásáról, majd engedélyezéséről, de még az sem keltett különösebb izgalmat, hogy a rádió szerint megkezdődött a felvonulás, és annak bejelentése, hogy este 20 órakor közvetítik Gerő Ernő beszédét. A Lehallgató Osztályon még meghallgattam a Gerőék belgrádi útjáról kiadott hivatalos közleményt és a pár nappal korábbi Petőfi körüli vitát a „Kertmagyarország” tervéről. Utána hazamentem, és fél 8-kor a *Szülőföldünk* műsorában lelkes beszámolót hallottam a délutáni ifjúsági demonstrációról. A Gerő-beszédre nem voltam kíváncsi. Inkább moziba mentem, ahol Fellini „I vitelloni” című filmjét adták. Utána valamit ettem, majd hazatértem, és lefeküdtem.

Amikor később a forradalom kirobbantásának amerikai előkészítéséről és rádiónknak abban játszott szerepéről szóló szovjet és kommunista történeteket olvastam, el kellett mosolyodnom. Miféle előkészítés volt ez? A forradalmat állítólag elindítók

október 23-án, munkaidő után szépen hazamentek, vacsoráztak, és mint magam, filmet néztek, ahelyett, hogy készültségben az őrhelyükön álltak volna és a történéseket irányították volna.

Másnap, október 24-én valóban sokan már a munkaidő kezdete előtt az Englischer Gartenben, a rádió épületében voltunk, hogy tájékozódjunk a hírosztályon és a rádiólehallgatóban, mi történt az éjszaka. Akkor döbrentünk rá, hogy kitört a forradalom. A részleteket azonban nem azonnal, hanem csak később, a nap folyamán tudtuk meg.

Az imént említett október 23-i viszonylagos belső nyugalmat és az izgalmak elmaradását talán az is magyarázhatta, hogy a felvonulásból és tüntetésből még nem kellett feltétlenül fegyveres összetűzésre számítani. A szovjet harckocsik megjelenése a főváros utcáin ugyanazt a hatást válthatta volna ki – amire feltehetően az oroszok gondoltak is –, hogy nyomában, akárcsak Kelet-Berlinben, a tüntetők azonnal visszavonulnak. A magyarokat azonban nem félemlítették meg a tankok, hanem – mindenki csodálatára és a szovjet kommunisták megrökönyödésére – szembeszálltak velük, és visszalóttek. A felkelés valósága és a forradalom kirobbanása voltaképpen október 24-én tudatosodott a SZER munkatársaiban.

Felidézve a majd négy évtized előtti 1956. október 24-ét, nem emlékszem, hogy bármiféle eufóriába, örömmámorba törtünk volna ki, leverték sem voltunk, legfeljebb némi szorongás és bizonytalanság fogott el, hová fejlődnek az események, mi lesz a sorsa a felkelésnek, hogyan viselkednek a hajnalban Budapestre érkezett szovjet katonai alakulatok, és lesz-e szabadság abból, ami előző este elindult. Az arcokon inkább gond és aggodalom volt látható, kevésbé öröm és önelégültség, habár szívünk mélyén mindnyájan boldogok voltunk, hogy a magyar nép igyekszik lerázni az idegen igát, és ennek bekövetkezéséhez valamivel talán mi is hozzájárultunk.

Érdekes módon, még most sem állt be valamilyen rendkívüli állapot. A szabadságon lévőket nem hívták vissza, és akire nem volt feltétlenül szükség, kezdetett szabadságot, vagy kivehetett szabadnapot. A napi műsoridő, mint korábban, reggel 5 órától (vasárnap 7 órától) éjfélig, 24 óráig tartott. Ezt követte a 0:40-től 1:10-ig közvetített – *Éjjeli őrző* című – félórás műsor. Hétköznapokon tehát 19 1/2 órát adott a SZER Magyar Osztálya. A műsorrend nem borult fel, legfeljebb a követelményeknek megfelelően módosult, kiegészült. A témaválasztásban azonban természetesen tekintettel kellett lenni az időre, amelyben a műsorok elhangzanak. A szerkesztőségben sem lehetett a munkát egyformán és méltányosan elosztani, hiszen a képességeknek, érdeklődési köröknek és munkabírásnak megfelelően voltak, akik az átlagosnál többet és voltak, akik kevesebbet teljesítettek. A forradalom két hete alatt a munka tetemes része azokra hárult, akik politikai és főleg akik magyar politikai és társadalmi kérdésekkel foglalkoztak. Azok többsége késő estig dolgozott, hogy a legújabb fejleményekre is reagálhasson, és a rádió mindig időszerű legyen. Kijutott a munkából a titkárnőknek, gépíróknak, bemondóknak is, hiszen a normális munkaidőt felrúgva addig kellett a házban tartózkodniok, ameddig szükség lehetett rájuk. Vonatkozott ez a hírosztály tagjaira is, közülük némelyek éjjeli szolgálatot is elláttak. Különös súly helyeződött a rádiólehallgató részlegre, amelynek nemcsak a szokottnál gyorsabban kellett dolgoznia, nehogy a szerkesztőség bármiről lemaradjon, de a vidéki adók elin-

dulásával naponta a megszokott többszörösére nőtt a lehallgatandó és leírandó anyag. A beosztottak minden hírt, beszédet, beszámolót, tudósítást elhangzása után azonnal legépeltek, és a nyolc karbonmásolatot nyomban eljuttatták a főszerkesztőnek, hírosztálynak, kutató és elemző osztályoknak, valamint egyik-másik politikai cikkírónak, akik haladék nélkül feldolgozták. Sokszorosításra és szélesebb körű elosztásra csak később került sor.

Ami a hírforrásokat illeti, a legfontosabbak a Kossuth és Petőfi rádió, a vidéki állomások, majd a forradalmi adók voltak. A napilapok olykor 2-3 napos késéssel érkeztek, sok közben megszűnt, a helyükbe lépő forradalmi lapok azonban nem jutottak el Münchenbe. Aminthogy a röplapok sem: Viszont, amilyen mértékben bejutottak Magyarországra nyugati újságírók, olyan mértékben szaporodtak a Budapestről és a vidéki városokból érkezett hírügynökségi jelentések és laptudósítások, valamint változatlan mennyiségben a nyugati kommentárok. És az a kevés reakció is, amelyet a szovjet és a kommunista sajtó nyújtott. A szovjet tömb országainak tájékoztatási politikáját az elhallgatás jellemezte, és ha néha megjelent tudósítás és kommentár, az teljesen egyoldalú, hazug és gyűlölködő volt. Arról végképp nem lehetett helyi forrásból megtudni semmit, hogy a szomszédos és más kommunista rendszerű országok népe hogyan reagált a magyarországi hírekre. Így például csak évekkel később lehetett értesülni arról, hogy a budapesti forradalom kitörése milyen viselkedést váltott ki a romániai magyarok között, és milyen következményekhez vezetett az erdélyi egyetemi ifjúság és értelmiség körében. A részletek csak hosszú évek után váltak ismertté.

Pár nap alatt a SZER müncheni magyarjai hozzászórtak a megváltozott viszonyokhoz és az új munkabeosztáshoz. Feladatát mindenki igyekezett pontosan és lelkiismeretesen elvégezni. A napi munka megszűnt rutin lenni. Újból úrrá lett a munkatársakon az az izgalom, amely az induláskor fogta el őket. A tudat, hogy valami fontos történelmi eseménynek a részesei – miként öt évvel ezelőtt – ismét lelkesítő erővé vált. Zokszó nélkül vállaltak minden többletmunkát, és magánéletüket teljesen háttérbe szorítva a tennivalókra összpontosították energiáikat.

A napi központi (rádiós nyelven *amerikainak* nevezett) és a magyar szerkesztőségi értekezletek jelentősége csökkent, hiszen a helyzet úgyszólván óránként változott, és a konferenciák helyett inkább a szűk körű, személyes megbeszélések feleltek meg a követelményeknek. A politikai tanácsadó naponként olykor többször is beszélt a magyar főnökkel, az pedig a szolgálatban lévő szerkesztőkkel. Az amerikai irányítás nemigen volt észlelhető. Megjelentek ugyan irányelvek és útmutatások, a kutatóosztály által készített elemzések, de azok inkább egy-egy esemény feldolgozásának módját és kevésbé a politikai állásfoglalást érintették. Így hát a Magyar Osztály – némely kivételtől eltekintve – viszonylagos szabadságot élvezett mind a témák kiválasztásában, mind az események kommentálásában. Ha valakinek valamilyen ötlete támadt, elment a főnökhöz vagy szólt az olvasószerkesztőnek, és ha elfogadtatott, kezdhette a kéziratírást. Gyakran előzetes megbeszélés nélkül születtek kéziratok, amelyek azután vagy levegőre kerültek, vagy nem. Központi vezetésről, pontosan megfogalmazott koncepcióról és egységes állásfoglalásról nem volt szó.

Érdekes, hogy a forradalom két hete alatt a magyar szerkesztőség egyetlen alkalommal sem ült össze azzal a szándékkal, hogy az eseményeket és lehetőségeket át-

gondolja, a követendő utat és magatartást eldöntse. A szerkesztőség munkáját végig a rögtönzés jellemezte. Nem járt sok haszonnal az sem, ha például New Yorkból politikai vonatkozású utasítás érkezett. Mintha a Szabad Európa Rádió is követte volna azt az előkészület és vezetés nélkülséget, szervezetlenséget és spontaneitást, amely a magyar forradalmat jellemezte.

A politikai tanácsadó, William Griffith naponta küldte New Yorkba a müncheni helyzetelemzést, amely többnyire nagyon szakszerű, józan, érzelmektől mentes volt. Az a koncepció, amely a feszültségek szítása és az indulatok felkorbácsolása helyett a gradualizmust, a fokozatosságot és a békés átmenetet pártfogolta, a müncheni amerikaiak – Griffith, Paul Henze és a politikai tanácsadó más munkatársai, valamint Allan Michie, az európai igazgató helyettese és a helyi ügyvezetés tagjai körében továbbra is érvényesnek számított, és meghatározta magatartásukat. Megfigyelhető volt azonban, hogy a New York-i elemzésekben kevesebb volt a tartózkodás és a mérséklet. Mintha ott erősebben hatott volna a központi emberek és az amerikai magyar politikusok egy jelentős hányadának befolyása. Ezt viszont a forradalom oly irányának a támogatása jellemezte, amely Nagy Imre és a hozzá hasonló revizionista kommunisták részvétele nélküli, konzervatív-keresztény-nemzeti jellegű kibontakozás felé mutatott. Ennek a jövőképek nemcsak a magyar emigráció úgynevezett jobboldalán, de a Szabad Európa Bizottságában is voltak támogatói. Nem csoda, hogy a müncheni szerkesztőségben is akadtak, akik a mértéktartó Griffith helyett inkább ezek álláspontját fogadták el, akár úgy, hogy tudtak róla, akár úgy, hogy ösztönösen annak alapján cselekedtek. A Münchenben élő és a SZER-t kívülről szemlélő magyar emigránsok is megosztották nézeteiket és magatartásukat illetően. Egy részük a rádió feladatának a harcra való buzdítást és nemcsak a vétkes, de a nagyimrés reformbarát kommunisták, valamint általában a baloldaliak elleni hangulatkeltést tartották. Ezek köréből került ki az a kis csoport, amely megjelent a rádió épülete előtt, hogy a *Látóhatár* ott dolgozó emberei ellen tüntessen, bennük látván az általa helytelenített mérséklet és tartózkodás képviselőit. E csoportot azután Fábián Károly, a Magyar Osztály papja csendesítette le és nyugtatta meg. A szemléleti és magatartási bizonytalanságra jellemző volt, hogy a mégoly higgadt és nyugodt amerikaiak is, mint Griffith, olykor ennek ellentmondó megközelítést és kommentálást sugalltak vagy engedélyeztek.

A Magyar Osztály főnökét, Gellért Andort rossz egészségi állapotban találta a forradalom kitörése. Betegsége röviddel utána kórházba kényszerítette. Sokakat meglepett, hogy a korábban nyugodt, szenttelen és minden túlzástól idegenkedő Gellért a forradalom napjaiban – például Nagy Imre megítélésében – higgadtságát elveszítve és szokásától eltérően, egyoldalú, elfogult, olykor nyers megfogalmazásokra ragadtatta magát. Ez is mutatta, hogy nem létezett hatékony amerikai felügyelet és ellenőrzés, amely ilyesmit megakadályozhatott volna. A Magyar Osztály vezetőjének elnézése felbátorította azokat, akik hajlottak a végletekben, fekete-fehérben való gondolkodásra, és érzéketlenek voltak az árnyalatok iránt. Mentségükre viszont az szolgálhat, hogy jó ügyet gondoltak védeni, hevítette őket a segítség szándéka, és őszintén hitték, hogy a végsőig vívott harc, a kommunisták válogatás nélküli megbélyegzése a forradalom győzelmének záloga. A gyorsan pergő események egyébként sem adtak időt a kellő magatartás és hang megfontolására, eredménnyel kecsegtető taktika kidolgozására és

pontos, átgondolt, a szavak súlyát és hatását mérlegelő fogalmazásra. Ebből viszont sok hiba, tévedés és jóvátehetetlen ballépés származott.

2.

Október 30-án délután fél háromkor jelentette be Nagy Imre, hogy megszűnik az egypártrendszer, és a kormányzás az 1945-ös koalíciós pártok demokratikus együttműködésére épül. Ez érthető örömet okozott, és a forradalom nagy sikereként könyveltetett el. A Magyar Osztály hat tagja nyomban összeült a vállalati kintinban, és rövid megbeszélés után az igazgatóságnak átadandó következő javaslatot fogalmazta meg: „A magyar nép demokratikus forradalma és bátor szabadságharca győzött. A demokratikus forradalom szervei, a városi, falusi és megyei forradalmi tanácsok és nemzeti bizottságok. Kivívták az egypártrendszer megszüntetését és a többpártrendszer bevezetését. Ez volt rádióink programja is. Úgy érezzük, létrejött a nemzeti bizottságok, forradalmi tanácsok és a Szabad Magyarország Hangja egysége. Ezért javasoljuk, támogassa rádióink a demokratikus forradalmat, a forradalmi tanácsokat és a nemzeti bizottságokat. Politikánk alapja az a demokratikus program legyen, amelyet e népi szervek zászlajukra tűztek. Közvetítsük e szervek híreit, adjunk részletes és pontos képet a hazai és a nyugati eseményekről, ismertessük a külföldi lapvéleményeket és a nyugati országok segélyintézkedéseit. Közvetlen beavatkozás helyett ezzel támogassuk követeléseik megvalósulását, politikai küzdelmüket és a demokráciáért vívott harcukat. Legyen a Szabad Magyarország Hangja a demokratikus nemzeti forradalom szócsöve.”² Az aláírók: Bikich Gábor, Horváth Béla, Király Ernő, Molnár József, Vámos Imre, Borbándi Gyula. A javaslat – amely lényegét tekintve azt ajánlotta, hogy a rádió a maga részéről ne kommentálja az eseményeket, és különösen, ne szóljon bele azok menetébe – azzal a kéréssel került Gellért Andor főszerkesztőhöz, hogy megvalósítása érdekében tegye meg a szükséges intézkedéseket. Ez nem történt meg. A SZER nem kívánt módosítani addigi szerepén és műsorpolitikáján.

Az amerikai kormánykörökben folyó vitákról a müncheni rádiósok nem értesültek, vagy ha igen, a magyarországi napi események és tennivalóik annyira lefoglalták őket, hogy nem volt idejük foglalkozni vele, és átgondolni, mi megy végbe a nyugati döntéshozók fejében. A magyar szerkesztők a helyi és New York-i helyzetértékelésekre és irányelvekre – ha voltak – figyeltek. Ezek pedig azt sugallták, hogy jó úton haladnak, és amit tesznek, az megfelel a washingtoni kormány elképzeléseinek. Megerősítette őket magatartásukban, hogy az október 31-én délután kézhez kapott napi irányelvekben ezt olvashatták: „Feltételezve, hogy a szovjet erők elhagyják Magyarországot, és ez valószínűnek látszik, nem látunk az országban olyan erőt, amely megakadályozhatná egy nyugati szellemű demokrácia létesítését, amely megfelelően vagy az osztrák semlegességnek, vagy, és ez a mi szempontunkból a kedvezőtlenebb eset, a finn helyzetnek. Nagy Imre »kormány« mind határozottabban a Forradalmi Tanács befolyása alá kerül, amelynek mielőbb meg kell szereznie a tényleges hatalmat.

2 Az eredeti fogalmazvány a szerző birtokában.

A kommunista párt teljesen széthullott. Elfogadhatjuk, hogy a hercegprímás tekintélye mindenkienél nagyobb...³

A SZER munkatársai ez irányelvekkel egy időben kapták meg Richard J. Condon írásos köszönését⁴ a legutóbbi tíz nap alatt végzett munkájukért.

Abban Condon igazgatónak igaza volt, hogy mindenkit lelkesítettek a magyarországi események, és szívüket, tudásukat, fizikai erejüket adták a napi munkába. Még azok is, akikben aggodalom és szorongás élt, vajon sikerrel végződhet-e a magyar nép szabadságvágyának kirobbanása és áldozatos harca. A magyar munkatársak történelmi események és életre szóló élmények részeseinek tekintették magukat. Talán ez magyarázza, hogy megszólalásaikban – amiről a műsorokról készült dokumentáció is vall – oly sok a hév, a retorika, az elragadtatás, a szónokiasság, a pátosz és nem kevésszer a dagály, a nyers és érdes fogalmazás. Aki nem tud a harcban közvetlenül részt venni, a szavakat használja fegyverként, és mint olykor a puska, könnyen mellé lö. Ezzel volt magyarázható – ha nem is megbocsájtható és menthető – a sok tévedés és melléfogás. A forradalmi küzdelem irányát és hevességét azonban ez aligha befolyásolhatta, hiszen a SZER adásait nem az utcai fegyveresek és a csaknem állandóan üléselő vagy különböző ügyekben úton lévő politikusok hallgatták, hanem otthon ülve az eseményeket bizonyos távolságból figyelők. A forradalmárok magatartására kevésbé hathattak a müncheni elmélkedések és szónoklatok, jóllehet némely rádióadás eljuthatott az ő fülekhöz is, minthogy több helyütt a rádiókat a nyitott ablakokon keresztül az utcán is hallani lehetett.

A SZER ötvenhatos működésére a hiteles és gyors tájékoztatás, a külvilágban történő események regisztrálása, a nyugati visszhangnak, valamint a Magyarországon dolgozó külföldi tudósítók jelentéseinek – az erre a célra indított *A szemtanúk beszélnek* című műsorban történt – rendszeres – ismertetése, végül az ország különböző részeiben végbemenő forradalmi események és vidéki rádiók híreinek továbbítása, tehát az országrészek közötti kommunikációs lehetőségek megteremtése, a Nyugat és Magyarország között létesített összeköttetés sokkal inkább jellemző volt, mint a sajnálatos szemléleti és értékelési elcsúszások, téves ítéletek és felesleges befolyásolások. Gyakran ütközött erkölcs és politika. Morális indítatású vélemények és ajánlások ellentétbe kerültek a politika nyers valóságával és az adottságok, lehetőségek kényszerítő hatásával. A döntés az egyik vagy a másik mellett sokszor nem volt könnyű, különösen egy olyan intézmény esetében, amely önmagát egyaránt tekintette erkölcsi és politikai fórumnak.

Noha a SZER követeléseit a kommunista sajtó később – kiegészítve utóbb marxista történészek megállapításaival – uszítónak, felforgatónak, ellenségesnek nevezte, a Nagy Imre-kormány többet közülük egy-két napos késsedelemmel megvalósított. A Kutató Osztály még a forradalom napjaiban egész listát állított össze arról, hogy a kormány, újságok és vezető emberek mi mindent vettek át és valósítottak meg abból,

3 W. E. Griffith: Analysis of satellite developments. Oct. 31, 1956. Idézi: Borsányi Julián: 30 év távlatából, *Bécsi Napló*, 1986. nov.–dec.

4 Richard J. Condon to the Staff of Radio Free Europe, Oct 31, 1956. A fordítást a Magyar Osztály végezte.

ami követelésként a müncheni rádióban elhangzott.⁵ Kommunista részről el kellett ismerni később, hogy szakmai szempontból a SZER felülmúlta a Kossuth és Petőfi rádiót. Ságvári Ágnes történész évtizedekkel később 1956-ról szólva „a Magyar Rádió mellett egyre nagyobb szerepet betöltő, a mienkénél sokkal szervezettebb, gyorsabb magyar nyelvű adást, a Szabad Európa Rádió”-t emlegetett.⁶

Arról, hogy a forradalom két hete alatt ki mit hallott a Szabad Európa Rádióban, már sokszor és sok helyütt szó esett. Egymásnak ellentmondó megfigyelésekre is volt példa. Kétségtelen, hogy a SZER volt a fő hírforrás, de azért az emberek a fővárosban és vidéken más nyugati adókat is hallgattak. Olykor összekeveredett, hogy mi hol és az is, hogy e rádiók nézeteként vagy ott megszólaló külső személyiségek véleményeként hangzott el. Az ötvenhatos menekültek elbeszéléseiből olykor egészen képtelen esetekről értesülhettek a SZER munkatársai. A hírekről tudvalévő, hogy mi lesz belőlük, ha embertől emberig terjednek, akaratlanul is bővülnek, kurtábbak lesznek, módosulnak. Van, aki hozzátesz, van, aki elvesz belőlük, van, aki rosszul emlékszik, mit is hallott voltaképpen. Így volt a SZER-ben elhangzott hírekkel és közlésekkel is. Keresztury Dezső 1956-ra emlékezve vissza és akkori borúlátását idézve fel ezt mondta egy 1991-es interjújában: „Az amerikaiak csak küldik az üzeneteket. A Szabad Európa Rádióban Márai Sándor üzeni: tegyétek pusztá földdé az országot... De hogy segítséggel is jött volna, arról szó sem volt.”⁷ Vajon hol és mikor hallhatta ezt a költő, író, volt miniszter? A SZER műsorában biztosan nem. Kitől értesülhetett, hogy Márai ilyesmiket mondott? Ki és mit értett félre?

Bár némelyekben erős lett volna a kísértés, a SZER munkatársai nem mehettek Magyarországra. Volt azonban két kivétel. Közülük kettő magyar eset. Az egyik Czupy Bálinté volt, aki szabadságot véve ki, a nyugati magyar kereszténydemokraták képviselőjében két barátjával együtt Budapestre ment, hasonló gondolkodású keresztény politikusokkal beszélt, és kihallgatáson jelent meg Mindszenty bíborosnál. A másik eset szereplője Konkoly Kálmán, aki az akkor a bécsi irodában dolgozó helyettes európai igazgató, Allan Michie tudtával és beleegyezésével – két nem magyar rádióssal együtt – Győrbe utazott, és onnan híreket, dokumentumokat hozott magával.

A magyarok november 1-től kezdve eléggé bizakodónak mutatkoztak, jóllehet nyugtalanítónak kellett volna éreznék a Kelet felől beáramló új szovjet alakulatok magyar városokba érkezését. Mégis, mintha csodában hittek volna. Abban, hogy a sok áldozat nem bizonyul hiábavalónak, és valamilyen kompromisszum megmenti a forradalomban kivívott szabadságot. Egy kis csoport – a *Látóhatár* munkatársai – elhatározta, hogy amint vége a harcoknak és megindul az élet, visszatér Magyarországra. Bizonyára mások is így gondolkodtak, akikben erős volt a remény, hogy a november 5-én induló héten megszűnik a sztrájk, és megindul a termelés. E reményt táplálták azok a jelentések is, hogy megalakult a demokrata pártok képviselőiből és Nagy Imre híveiből a négypartii koalíciós kormány, és november 3-án megkezdődnek a szovjet–

5 Hungarian Research–Audience Analysis Section: *Reakciók a Szabad Magyarország Hangjának adásaival kapcsolatban*, 2. 11. 1956.

6 Ságvári Ágnes: „Miért nem hallgathatók...”, *Képes* 7, Budapest, 1989/10. sz.

7 Tóbiás Áron: Keresztury Dezső emlékezései, *Magyar Nemzet*, 1991. dec. 28.

magyar tárgyalások a megszálló alakulatok kivonulásáról. Ennek ellentmondani látszottak a további szovjet csapaterősítésekről érkező riasztó hírek.

3.

A kétség és bizakodás között telt november eleji napok megszakadtak. Az aggasztó jelzések valósággá lettek. A forradalom csillogó reményei szétfoszlottak. A közvetett érintettség jogán hadd szóljon erről a szerző a személyes élmény hangján.

November 4-én, vasárnap reggel fél hat órakor telefonhívás ébresztett azzal a hírrel, hogy Nagy Imre bejelentette: hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak Budapest ellen. Pillanatok alatt felöltöztem, és reggeli nélkül autómbe ültem, hogy minél előbb a rádió épületében lehessenek. Vasárnap reggel üresek az utcák, úgyhogy tíz perc múlva már az Angol Kertben voltam. Ott akkor már többen tartózkodtak, és egymás után érkeztek a riadóztatott szerkesztők, bemondók, gépírók. A rádióhallgató osztályon a Szabad Kossuth Rádiót figyeltük, a többször leadott Nagy Imre-bejelentést, az Associated Press soron kívüli hírét, hogy az Egyesült Államok a Magyarország elleni hajnali szovjet támadás megtárgyalására az ENSZ Biztonsági Tanácsa még aznapi rendkívüli ülését kérte, a tőkeli tárgyalóbizottság két tagja, Maléter Pál és Kovács István vezérkari főnök, valamint a bizottság többi tagja visszatérését sürgető felhívást, a magyar írók segélykérését, majd nyolc óra után a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány” jelentkezését. Ebből világos volt, hogy mi történt.

A szokott vasárnapi program azonnal módosult. Megállapodtunk, hogy a kommentálást a minimumra csökkentjük, a műsorrend időbeosztásától függetlenül minden beérkező hírt elmondunk, folyamatosan ismertetjük a hírügynökségek és lap tudósítók jelentéseit, saját külföldi tudósítóink beszámolóit, az újságok és rádiók hírmagyarázatait és kommentárjait, valamint terjesztjük a különböző forradalmi rádióállomások és vidéki adók jelentéseit a helyi eseményekről, hogy mindenhol tudják, mi történik az ország egyéb részeiben. Mindezek a műsorszámok abban a sorrendben kerültek adásra, amilyen sorrendben elkészültek. A szerkesztők közül többen, hogy időt nyerjünk, beültünk a stúdióba, és az idegen nyelvű híreket élőben fordítottuk, a tudósításokat a telefonátiratok eredeti példányairól olvastuk be, és a rádióhallgató szolgálat általánosan érkező anyagait a gépből kiszedve a másolópapírról mondtuk a mikrofonba. Sajnáltuk az időt, amibe az előírt kéziratok legépelése került volna. Délután és este én is több órát töltöttem e munkával a stúdióban. Az eseményeket Béry László, Mikes Imre, Molnár József, Szakmáry Károly, Körösi-Krizsán Sándor, valamint jómagam kommentáltuk. New Yorkból Bús-Fekete László beszélt, aki előző nap és vasárnap éjjel a New York-i élő ENSZ-közvetítés tolmácsi szerepét látta el.

A nap témái közül a legnagyobb visszhangot és a Szabad Európa Rádióknak a legtöbb kellemetlenséget egy sajtószemle keltette, illetve okozta. Ennek alapján terjedt el a hír, hogy a SZER nem törődve az előre látható következményekkel, a szovjet támadás után is harcra, kitartásra buzdított, amerikai katonai segítséget helyezve kilátásba. E hír oly makacsul tartotta magát, hogy még a forradalom ügyével és a müncheni rádióval rokonszenvezők körében is találkozhatunk napjainkig vele. A ma Münchenben élő Benkő Zoltán volt recski fogoly és ötvenhatos menekült, visszaemlékezve

1956. november 4-re, megírja, hogy mit hallott e napon a SZER műsorát hallgatva: „Kommentárok, sajtószemlék, szavak és megint csak szavak. Üres tiltakozások, frázisok a szabadságról, elnyomásról, terrorról. A zavarás annyira erősödött, hogy vagy negyedórán át csupán egy-egy magyar szó jutott el hozzánk, majd tisztultabban a következő mondattöredékek: „...ha a magyarok képesek... kitartani, akkor... katonai segítséget nyújtson... a keddi elnökválasztásig...” Körülbelül ezek voltak azok a szavak, amelyekből a hallgatók azt a következtetést vonták le, hogy Amerika a Szabad Európa Rádión keresztül kitartásra buzdítja a magyarokat. Ezt aztán átvette a világsajtó is... Mi is történt valójában? A rádió a nagy tekintélyű angol hetilap, az *Observer* egy aznapi cikkét ismertette, csak sajnos ez a tény elsikkadt a zavaróállomások keltette hangzavarban. Az alig hallható mondafoszlányokból pedig – mint ahogyan azt mi is hallottuk – nem lehetett arra következtetni, hogy a bemondó csupán az előző napi sajtót szemléli.⁸

Valóban így történt. Ismét beigazolódott, hogy bármit is közölt a SZER, a hallgatók körében úgy terjedt, mint a saját mondandója. Ez ellen azonban nem volt védelem. A sajtóban szokásos azonosítási módokon kívül más lehetőség nem volt annak jelzésére, hogy valamilyen megnyilatkozás kinek tulajdonítható.

A jelen esetben csak az, hogy a szemelvény elején és végén a szpiker bemondta, hogy az *Observer*-ből való. Ez azonban nem ragadt meg a legtöbb hallgató emlékezetében, csak az idézet tartalma, azt is a SZER-től származtatva.

A vasárnaponként megjelenő londoni hetilap, az *Observer* első oldalán: *Hungary: Grave Fears in Washington; „U.S. May be Forced to Intervene”* (Magyarország: súlyos félelmek Washingtonban, „Az Egyesült Államok beavatkozásra kényszerülhet”) címmel Washingtonban november 3-án kelt és a lap diplomáciai levelezője által küldött tudósításban ez volt olvasható: „Ámbár a legutolsó magyarországi jelentések egy lehetséges orosz visszavonulásra utalnak, Washingtonban mégis hajlanak a borúlátásra. Az oroszok talán azért vonultatják fel csapataikat, hogy erősebb tárgyalási alappal rendelkezzenek, vagy pedig hogy visszavonulásuk érdekében védelmet nyújtsanak összekötő vonalaiknak – mondotta egy magas rangú amerikai kormányhivatalnok –, azonban jó okunk van attól félni, hogy az oroszok elszánták magukat a magyar forradalom vérbe fojtására. Ha félelmünk beigazolódik, és a magyarok képesek három vagy négy napig kitartani, akkor ellenállhatatlan nyomás nehezedik Amerikára, hogy katonai segítséget nyújtson. A Nemzetbiztonsági Tanácsban vannak, akik máris sürgették, hogy taktikai atomfegyvereket vessünk be az oroszok összeköttetési vonalai ellen a magyarok megsegítése érdekében. Az elnök alkotmányjogi megfontolásból nem fog kongresszusi hozzájárulás nélkül ilyen lépéshez folyamodni, és a kongresszus tagjai nem fognak a háborúra szavazni, legalábbis a keddi választásig (elnökválasztásig). Ha a magyarok szerdán még harcolnak, akkor közelebb leszünk egy világháborúhoz, mint bármikor 1939 augusztusa óta.”

Habár a tudósításban az állt, hogy a magyarok kitartása esetleges amerikai katonai közbelépést kényszeríthet ki, mégis azzal végződött, hogy ilyesmire számítani nem lehetett, mert az elnöknek kongresszusi hozzájárulásra lett volna szüksége, és a

⁸ Benkő Zoltán: *Történelmi keresztutak*. Miskolc, 1993, 192–193. o.

keddi (nov. 6.) elnökválasztásig a kongresszus nem szavazta volna meg. Ha mégis, az a világháború veszélyét idézte volna fel. A müncheni rádiósok ebből azt olvasták ki, hogy a szovjet alakulatok elleni védekező harc nem vezethet háborús következményekhez, mert teljesen valószínűtlen, hogy az Egyesült Államok – az addig is tétlen és tartózkodó Eisenhowerrel mint újraválasztott elnökkel, vagy demokrata ellenfelének győzelme esetén Adlai E. Stevensonnal – világháború kirobbanását kockáztatná. Éppen ezért a szerkesztőségben ez a cikk nem keltett különösebb feltűnést, és egy pillanatra sem látszott aggályosnak a sajtószemlébe való bevétele. A magyarországi hallgatóság, úgy látszik, a jelentés első részére figyelt fel, és a másodikat már nem is hallotta. Tény viszont, hogy a cikkből messzemenő következtetéseket vont le, és ez ismét el kellett gondolkotassa a szerkesztőséget, hogy a sajátos magyar helyzetet és légkört véve figyelembe, a kényes kérdéseket eléggé óvatosan és körültekintően kezelje-e. Mindenesetre el kellett volna maradni az idézetet bevezető és záró mondatoknak, amelyek – aláhúzva az *Observer* szövegét – ugyancsak alkalmasak voltak a külső segítségben való bizakodást növelni.⁹ Az *Observer* cikkének közlését utólag határozottan helytelenítő Allan Michie, a SZER akkor Bécsben tartózkodó helyettes európai igazgatója könyvében hozzáfűzte azonban, hogy más nyugati rádióállomások sem voltak tartózkodóbbak. A madridi magyar rádió azt engedte sejtetni, hogy a Nyugat fegyveres segítséget nyújt a magyar szabadságharcosoknak. Ugyancsak ilyen értelmű magyar szövegű hírmagyarázat hangzott el az NTS orosz emigráns szervezet rádiójában is.¹⁰

A harcok folytatásához fűzött remények nem voltak idegenek a forradalom hazai híveinek gondolkodásától sem. Feltehető, hogy az *Observer* cikke nélkül is akadtak volna szabadságharcosok, akik abban a hitben folytatták volna a harcot, hogy ezzel esetleg politikai nyomást gyakorolnak Moszkvára és a budapesti bábkormányra. Halda Alíz szerint a november 4-ét követő hetekben, azután, hogy létrejött a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom és az *Október 23-a* című lap, Nagy Imre egy közeli munkatársa, Gimes Miklós (akit később letartóztattak, és 1958 nyarán kivégeztek) „úgy gondolta: ha az ellenállás tovább tart, Nagy Imre jobb pozícióból tárgyalhat a szovjet hadsereg által hatalomba ültetett kormánnyal”.¹¹

November 4-ének két müncheni mozzanata érdemel még említést. A délután folyamán megjelent a házban néhány müncheni magyar diák, akiket a rádióhallgatók véleményét elemző osztályon – Audience Analysis – dolgozó Farkas József vezetett Gellért Andor főnöki szobájába. A küldöttség közölte, hogy Madridban Magyarországra juttatandó fegyverek várnak arra, hogy elvigyék őket a szabadságharcosok részére. A diákok azt kérték, a Szabad Európa Rádió intézze el, hogy amerikai repülőgépek hozzák el a spanyol fővárosból a fegyvereket, és juttassák el magyarországi rendeltetési helyükre. Arra természetesen nem tudtak válaszolni, hogy ez a semleges Ausztrián át és a magyar határ feltételezett szovjet lezárása után hogyan vihető végbe.

9 Vö. Michie Andrew: *Voices through the iron curtain: The Radio Free Europe story*. New York, Dodd. Mead, 1963, pp. 259–261.

10 Uo.

11 Gyurkovics Tibor interjúja Halda Alízzal, *Új Idő*, Budapest, 1989. aug. 1.

Nyilván úgy gondolták, legyen ez az amerikaiak gondja. Gellért gyorsan véget vetett a látogatásnak, megígérte, hogy továbbítja a kérést, noha tudta, hogy az elképzelés irreális. Nem derült ki, hogy valóban eljuttatta-e a kérelmet az amerikai igazgatóságnak. 1992 tavaszán a Madridban élő Rónai Zoltán a *Hitel* című budapesti folyóiratban közreadta Marosy Ferenc volt madridi követ 1949 és 1969 közötti feljegyzéseit. Az 1956-ra vonatkozó részben olvasható a következő történet: „November 2-án, pénteken, Habsburg Ottó – akivel egész héten át telefon-összeköttetésben voltam – közölte, hogy a hírek szerint nagy szovjet erők gyülekeznek Galíciában, nyilván azzal a céllal, hogy betörjenek Magyarországra. November 4-én reggel őfensége újból felhív, és közli, hogy az orosz hadsereg átlépte a határt, és utasít, azonnal menjek a Pradóba, s az ő nevében kérjem meg Francót, küldjön segítséget a magyar szabadságharcosoknak... Franco még aznap éjjel minisztertanácsot hívott össze, melyen elhatározták önkéntes hadsereg kiküldését Magyarországra. Muñoz Grandes hadügyminiszter, az orosz frontra kiküldött Kék Hadosztály hajdani főparancsnoka lemondott tárcájáról, hogy ő legyen a kiküldendő spanyol segélyerő parancsnoka. Addig is Franco elrendelte, hogy egy hadosztályra való fegyverzet, felszerelés és lőszer helyeztessék készenlétbe a repülőtéren, hogy azt amerikai repülőök Sopronba szállítsák. Noriega tábornokot pedig kinevezte összekötő tisztnek, hogy velem állandó összeköttetést tartson. Sajnos, a nagylelkű terv megvalósítására Amerika magatartása és az események rohamos lepergése következtében nem került sor. Bácskai Béla, az Amerikai Magyar Liga főtitkára már előzőleg tudatta velem, a liga lépéseket tett az amerikai kormánynál, hogy ha már fegyvert nem is, de legalább repülőgépeket adjanak a spanyol segítségnek Madridból Magyarországra való szállítására. Erre azért volt szükség, mert 1956-ban Spanyolország még nem rendelkezett olyan repülőgépekkel, melyek Madridtól Sopronig utánpótlás nélkül meg tudták volna tenni az utat. Szükség lett volna egy közbeeső leszállásra, amit azonban Svájc és Ausztria semlegességükönél fogva, Németország pedig a megszálló hatalmak tilalma folytán nem engedett meg. Hétfő délelőtt Artajo külügyminiszterrel tárgyaltam ebben az ügyben, aki hivatalosan is közölte velem a spanyol kormány pozitív állásfoglalását. De aznap délután (november 5-én) Bácskai telefonált, hogy az amerikai kormány megtagadta a repülőgépek kölcsönadását. Mint utólag kiderült, nemcsak ezt tagadta meg, hanem a State Department szigorúan utasította madridi nagykövétét, tegyen meg mindent, hogy a spanyol kormányt a beavatkozástól visszatartsa.”¹²

A másik eset közvetlenül a Magyar Osztály munkatársait érinti. A főváros elleni hajnali szovjet támadás és a nyugati hatalmak teljes tétlenségének felismerése komoly lelkiismereti válságba sodorta a Szabad Európa Rádió magyar alkalmazottait, főleg a szerkesztőket, akik felelősnek érezték magukat mindazért, ami öt év alatt az ő közreműködésükkel történt. A hivatásukba és elkötelezettségükbe vetett hitük rendült meg. Kínzó kérdéssé vált, hogy ezek után van-e értelme munkájuknak és egyáltalán mikrofon elé állhatnak-e még. Noha tudatában voltak annak, hogy – mint Kovács K. Zoltán mondta egy interjúban – „nem a Szabad Európa Rádió, hanem a magyar nép, annak

¹² Magyar Királyi Követség, Madrid (1949–1969), Marosy Ferenc feljegyzéseit közreadja Rónai Zoltán, *Hitel*, Budapest 1992. 3. sz. 54–58. o.

forradalmi szervei határozták meg a forradalom menetét”,¹³ sohasem ígértek nyugati segítséget, mégis – olykor fellelkesülve – arról tájékoztatták a hallgatókat, hogy a Nyugat – főleg az Egyesült Államok – vezetői átérzik az elnyomott népek sorsát, lélekben velük vannak, és mindent elkövetnek, hogy szabadságukat visszanyerjék. Most pedig szembesülniök kellett a kegyetlen ténnyel, hogy a magyar nép történelme egy tragikus pillanatában magára maradt egy hatalmas és kegyetlen ellenféllel vívott harcában. Megdöbben a szerkesztőségnek az a néhány tagja is, aki már jó ideje tudta és mondta, hogy a magyarok esetleges felkelése nem számíthat amerikai fegyveres támogatásra, de mindvégig reménykedett, hogy komoly konfliktus felidézése nélkül is mód lesz erélyesebb fellépésre és hatékony diplomáciai akcióra. Ez is elmaradt. Így 1956. november 4-én egy táborba kerültek a fegyveres támogatásban bízó és az abban kételkedők.

A Magyar Osztály szolgálatban lévő és a házban tartózkodó tagjainak többsége egy délutáni rövid megbeszélésen úgy döntött, hogy megütközésének és felháborodásának hangot adva, állásáról – ha közben a segítség biztosan elmaradna, és a szabadságharc végleg elbukna – lemond. Gellért Andor főszerkesztőnek a lemondást elhatározók a következő levelet nyújtották át: „Főszerkesztő Uram! Alulírottak mélységes sajnálkozással bejelentjük, hogy amennyiben a magyar szabadságharc elbukik, és a nyugati nagyhatalmak hathatós fellépésének és segítségének elmaradása is hozzájárul ügyünk bukásához, akkor állásunkról azonnali hatállyal lemondunk. Nagyon kérünk, vedd tudomásul, hogy ezt az elhatározásunkat a rádió amerikai vezetőségével, továbbá az amerikai elnöki hivattal is közöljük. München, 1956. november 4.”¹⁴

A lemondó levelet 32-en írták alá.¹⁵ Ezt Gellért Andor – akibe november 4-én visszatért az érzelmeket és indulatokat leplező, fegyelmezett, hűvös korábbi magatartás – szó nélkül átvette, és asztalfiókjába zárta. Az amerikai igazgatóságnak nem továbbította, és nem is tért vissza rá. Az aláírók sem firtatták, és úgy viselkedtek, mintha mi sem történt volna. Gellértnek volt igaza. Tudta, hogy a lemondás pillanatnyi fellobbanás volt, és másnapra lecsillapodnak a kedélyek. Az aláírók november 5-én már belátták, hogy elhamarkodott volt lépésük, amely, ha nem torpan meg, megmaradt volna ugyan nemes és emlékezetes demonstrációnak, de sem a magyar forradalomnak, sem a Szabad Magyarország Hangjának nem használt volna. Ha távoznak, helyükbe mások lépnek, és a dolgok nem változtak volna. Azok ugyanis másutt és más szinten dőltek el.

13 *Heti Magyarország*, Budapest, 1993. okt. 22.

14 A levél egy másolati példánya a szerző birtokában.

15 Az aláírók: Ajtay Miklós, Bárczy Detre, Bérczes Béla, Béry László, Bogyay Tamás, Borbándi Gyula, Brandenstein Hanna, Csonka Emil, Ekecs Géza, Feketekúty László, Gyer Ildikó, Halasik László, Horváth Béla, Indig Ottó, Király Ernő, Kobele József, Konkoly Miklós, László László, Litteráti-Lootz Gyula, Meran Eleonóra, Molnár József, Nagy Jenő, Németh Zoltán, Pallavicini Erzsébet, Szamosi József, Szeberényi László, Takács Tibor, Thury Zoltán, Vámos Imre, Zathurecky Gyula. Két aláírás olvashatatlan.

4.

Eddig mind magyar, mind más nyelveken a Szabad Európa 1956. októberi–novemberi adásairól csak kifogásolható és elmarasztalható tartalmú szemelvények láttak napvilágot. Érdemes azonban az érem másik oldalát is megvilágítani, és a valóságnak megfelelő – pozitív és negatív vonásokat tartalmazó – áttekintést adni arról, hogy mi minden hangzott el – természetesen csak a politikai vonatkozású műsorszámokban – a müncheni rádió hullámhosszain. A Szabad Európa Rádióval kapcsolatban gyakran történtek észrevételek, hogy a forradalom alatt sugárzott műsorok szerzői túlzók, meggondolatlanok, felelőtlenek voltak, nem számoltak szavaik hatásával és következményeivel. E műsorokból kiválogattott alábbi részletek, szemelvények és rövid tartalmi ismertetések talán hozzájárulnak ahhoz, hogy érzékelhetővé váljék a szerkesztőség és a kommentátorok helyzetismerete, szemlélete, hangvétele, valamint hogy képet nyerhessünk az ezekben megnyilvánuló értékekről, erényekről, ésszerű és józan állásfoglalásokról, de ugyanakkor elfogultságokról, hibákról, tévedésekről, mulasztásokról és vétkekről is.

1956. október 23-ának estéjén csupán Gallicus (Mikes Imre) *Reflektora* érintette az aznapi ifjúsági megmozdulást. A szerző szerint az ifjúság harcának eredményességét csak a nemzeti egység biztosíthatja. Ezért vissza kell utasítania az egysége megbontására irányuló törekvéseket, azt az értékelést, mintha Poznanhoz hasonlóan az imperialista reakció aknamunkája lenne. Ha az ifjú nemzedék egységes marad, feltétlenül győz. Ha engedni megbontani so-rait, előlről kezdheti a küzdelmet.

Október 24-én az eseményeket magyarázó kommentárjában Janus (Vámos Imre) a többi között ezt mondotta: „Mint minden megmozdulást hazánkban, mostani szabadságharcunkat is a szellem indította el. Írók, költők, tiszta, bátor emberek lettek az igazság kimondói. Ők voltak azok, akik egyre nagyobb felháborodással és szenvedéllyel mutattak rá a hibákra, és szálltak síkra a nép jogaiért. Szavuk nem volt pusztába kiáltó szó. Visszhangra lelt az egész nép szívében. És visszhangra lelt elsősorban annak a fiatal rétegnek a szívében, akik mindig is a legfogékonyabbak voltak az igazság, a szabadság és a haladás igéinek befogadására. Mint száz évvel ezelőtt, a magyar ifjúság a tettek mezejére lépett.” Molnár József a szovjet haderő beavatkozását kérő döntésről szólva megállapította: „Talán még a statáriális rendeletnél is megdöbbentőbb az a tény, hogy az elnyomó szovjet hatalom katonáit vonultatják fel a magyar hazafiak ellen. Ma Budapesten mindenki tudja, és az Akadémia utcában is tudni kell, hogy nem néhány provokátor megmozdulásáról van szó, hanem egy nemzet, egy meggyötört, megtiport nép emelte fel fejét, emelte magasra, mintegy példát mutatva a világ összes népeinek, a szabadság véres zászlaját. Azok a szovjet csapatok, amelyek most Magyarországon tevékenykednek, az egész magyar nép ellen harcolnak. Senki sem hivatkozhat arra, hogy a Varsói Szerződés értelmében joguk volt a szovjet csapatoknak beavatkozni. A Varsói Szerződést állítólag »külső támadás« ellen kötötték. Amikor a szovjet csapatok fölvonultak a főváros utcáin, a szovjet vezetők megszegették a belgrádi egyezményt, megszegették azokat az ígéreteket, hogy ezután a szocialista országok belügyeibe nem avatkoznak be. A magyar kormány tehát nem kérhette a szovjet csapatok beavatkozását. És nem kérhet a jelen pillanatban sem mást a szovjet vezetőktől, mint hogy rendelje vissza laktanyáiba a szovjet katonákat, és mint Lengyelországnak megígérték, záros határidőn belül vigyék ki őket az országból.” Mikes Imre a *Reflektorban* a forradalmi események kezdetének eseményeit és az ifjúság bátor kezdeményezését méltatva, a szovjet beavatkozást és az azt megelőző Gerő-beszédet érintve a következőket mondta:

„Az a szónoklat, amely megismételte az elmúlt tíz év kormánygyakorlatának hitvány jel-szavait, hadat üzent a szabadságtörekvéseknek, és elvakultságában odáig ment, hogy bejelentette a falusi inkvizíciós politika fenntartását. Ez a provokáció végül odáig fajult, hogy nem haboztak rálövetni a szabadságot és kenyeret követelő tömegekre.”

Béry László (Balogh Balázs) kommentárjában Gerő Ernőt bírálva kijelentette, hogy a szovjet csapatok beavatkozását kérő lépése nem a magyar nép, hanem saját sorsát pecsételte meg. A parasztműsorban Kovács K. Zoltán (Zoltán Károly) kifejtette, hogy az egyetemi ifjúság tüntetéséből kiinduló tragikus eseményekben ott van a parasztság is. Nincs faluja az országnak, amely ne küldött volna fiataljai közül egy-kettőt az egyetemekre... Az ifjúság az ország fokozottabb függetlenségén és a saját érdekein kívül minden polgár, elsősorban a parasztságra háruló terhek megszüntetése érdekében vonult ki az utcákra. Körösi-Krizsán Sándor (Gedeon Sándor) szerint a párt központi szerveinek új átszervezése is csak félmegoldás, „egy rothadt kompromisszum” kísérlete. Az ellenzék egy részének bevonásával fel akarják tartóztatni a megindult folyamatot. Csonka Emil (Vasvári Gergely) glosszájában a következőket mondta a kormány élére került Nagy Imréről: „Ez hát Nagy Imre első cselekedete: golyó, akasztás, üldözés, szovjet csapatok és terror! Ez hát a nagy fogadkozás, hogy soha többé sztálini módszerek. Nagy Imre első aktusával odakötötte magát Rákosi politikai hullájához, és átölelte Gerő Ernő agonizáló politikai programját. Nagy Imre vállalkozik arra, amire Gomulka nem vállalkozott? Nagy Imre az ifjúság és a nép hitét odadobja Gerő és a szovjet csapatok martalékának? ...de ő a statáriumot választotta, és ezzel aláírta a saját erkölcsi, jobban mondva erkölcstelen bizonyítványát!” Egy másik glosszájában már nem Nagy Imrét tette felelőssé a szovjet katonák behívásáért, hanem megjegyezte, hogy „Gomulka kivitette a szovjet csapatokat, Gerő Ernő behozta őket”.

Október 25-én Molnár József a munkás- és értelmiségi fiatalokhoz szólt: „A hivatalos jelentések ellenforradalmi provokációról beszélnek. Magyar fiatalok! Ti tudjátok, hogy nem ellenforradalom kezdődött október 23-án, hanem az igazi forradalom – a bürokraták, a kucserák forradalma helyett. Azok az ifjú munkások, akik fegyverrel a kézben harcoltak ezekben a napokban, nem provokátorok, nem a kapitalizmust akarták visszaállítani, nem a földesurak hatalmát akarták megvalósítani, hanem azt akarták, hogy Magyarország annyi elbukott forradalom és szabadságharc után végre valóban a magyar nép országa legyen... A magyar fiatalság a Kossuth-címert akarta visszahozni, ezeréves múltunk csodálatos és szent szimbólumát a sztálini korszakban ránk kényszerített szörnyűséges szovjet csillag helyett. A magyar fiatalság demokráciát akar, minden jelző nélküli demokráciát, ahol a magyar nép szabadon kifejtheti véleményét.” *Reflektor* című műsorában Mikes Imre visszautasította azt az állítást, hogy Budapesten nem ifjak, munkások és katonák, hanem fasiszta csőcselék, megátalkodott ellenforradalmárok, a városi alvilág és reakciós provokátorok harcolnak. Egy másik műsorban Borsányi Julián (Bell ezredes) Gerőt és Nagy Imrét bírálta, mert – mint mondotta – kérték a beavatkozást, és Nagy Imre volt az, aki a statáriumot elrendelte, Gerővel egyetemben a felkelőket fasiszta ellenforradalmároknak nevezte. Ugyancsak a statárium ellen szólalt fel Mezőfy László (Lovas László), kifogásolván, hogy Nagy Imre rögtönítélő bíraskodást és halálbüntetést helyezett kilátásba mindazok ellen, akik részt vesznek a „lázasban”, engedély nélkül fegyvert tartanak maguknál. Emlékeztetett arra, hogy a nürnbergi per szovjet ügyésze, Rudenkor, gyilkosságnak bélyegezte a náci statáriális ítéleteket. Kovács K. Zoltán kifejtette, hogy a parasztság nem ad hitelt Nagy Imre ígéreteinek. „A falvak népe – mondotta – nem hagyja magát félre-

vezetni képes értékű apró-cseprő anyagi természetű kedvezmények hangoztatásától. Annyiszor csalták meg a lakosságot, ahányszor ígéretre nyitották szájukat. Ezért nincs foganatja az ígéreteknek.”

Körösi-Krizsán Sándor a magyar diákok, munkások és katonák felkelésének jelentőségét méltatva a budapesti megmozdulást az 1921-es kronstadti felkeléshez hasonlította. A kommunistákhoz szóló adásában kifejtette, hogy a szabadságharcosok a párttagok nagy többségének akaratát is kifejezik, amikor gyökeres változásért szállnak síkra. Ezért az önérzetes párttagok ezután még kevésbé azonosíthatják magukat a reakciós vezetők politikájával, mint eddig. Mikes Imre a harcokról szólva megállapította, hogy minden megtorlás a nemzet ellen irányul, minden halálos ítélet gyilkosság. A rendszer, amely idegen fegyverek és divíziók erejével válik úrrá az egyetemes népakarat fölött, mérhetetlen bűnét csak egyféleképpen enyhítheti: teljes amnesztiával. Vámos Imre szerint nem a „fasiszta ellenforradalmi elemek” provokálták ki a forradalmat, hanem a reakciós sztálinizmus képviselői. Béry László úgy látta, hogy a szabadságharc győzött. Szerinte a jelentésekből megállapítható, hogy a nemzet egységes megmozdulásával szemben a rendszer alulmaradt. Budapesten már nem volna kommunista kormány, ha a párt nem kérte volna a szovjet fegyveres segítséget. A SZER műsorában e napon történt először említés az őrizetben tartott katolikus püspökökről. A *Harcoló Egyház* című műsorzámban Fábian Károly (Károly atya) közölte, hogy az ifjúság követeli Mindszenty bíboros kiszabadítását. A kormány legsürgősebb feladata lett volna szabadlábra helyezni Mindszentyt, Péter püspököt, Endrédi Vendel zirci apátot, továbbá visszaadni a jogtalanul elkobzott egyházi iskolákat, visszaállítani a szerzetesrendeket, biztosítani az egyházi önkormányzatot.

Gellért Andor kommentárjában, amelyet mint a Szabad Magyarország Hangja főszerkesztője jegyzett, Nagy Imre felelősségét vizsgálta. Megállapította, hogy: „Az új miniszterelnök személyét nem az ismeretlenségből vetette fel a szemünk előtt lepergett forradalom. Három esztendeje – mondotta – sok figyelem és – nyugodtan kimondhatjuk – érdeklődés kísérte alakját. Ahhoz a kevés kommunistához tartozik, akinek nevéhez az ország minden társadalmi rétegéből remények és várakozások fűződtek. Nyugodtan állíthatjuk, Nagy Imrének volt lehetősége, hogy az ország gazdasági és politikai válságának megoldásához az ország nem kommunista rétegéből is támogatást remélhessen. Ennek az embernek a felelőssége éppen ezért sokkal súlyosabb, mint pártjának sok más tagjáé. Az új miniszterelnöknek felelnie kell mindenekelőtt, hogy az október 23-áról 24-re virradó éjszakán ki folyamodott a Vörös Hadsereg beavatkozásáért, s a szovjet katonákat ki vezényelte ki magyar ifjak, munkások és katonák ellen. Ha ennek a vizsgálatnak a során kiderül, hogy ezt az új miniszterelnök tette, új pályáját olyan tehertétellel kezdte, amely személyét lehetetlenné teszi az élő és eljövő magyar nemzedékek előtt. Ebben az esetben, új vállalkozását Nagy Imre Káin-bélyeggel a homlokán kezdi, amely megöli a személyéhez fűződő illúziókat, és megpecsételi politikai sorsát. A szovjet csapatok felvonulása olyan merénylet volt a magyar nemzet ellen, amelyre nem volt példa ezeréves történelmünk véres és szomorú lapjain.” A Magyar Osztály vezetője hozzátette, ha elődei hívták be az oroszokat, Nagy Imre miért vállalta hivatalát. Kulcs helyzetben lévén, a szovjet beavatkozási kérelem visszavonását sürgethette volna. Felelősségét növeli, hogy elidegenítette magától azokat a tömegeket, amelyek hatalomra segítették. „Hála helyett árusítás volt az új miniszterelnök első ténykedése... magáévá tette Gerőék hazugságait... hozzájárult a szovjet csapatok felvonulásához és a statáriális bíraskodáshoz azzal a tömeggel szemben, amely a hatalomhoz segítette.”

Október 26-án Vámos Imre *Miért folyik a harc?* címmel olvasott be kommentárt, amely szerint: „Az elmúlt napok megmutatták és bebizonyították, hogy egységes nemzeti ügy lelkesítette harcra ezt a kilencmilliós népet. Nem kellett kimondani, nem kellett megfogalmazni, nem kellett kiáltványban közzétenni, hogy miről van szó. Új Kossuth Lajosra, új népvezérre, új mítoszra sem volt szükség, hogy ez a történelmi tudatú nép meghallja a történelem szavát, és megérezze az elkövetkezett történelmi pillanatot. A szabadságharc kibontotta zászlaját, a forradalom lángja fellobbant az ország minden táján, és pártra, világnézetre, származásra, foglalkozásra, osztályra való tekintet nélkül, egy emberként harcol a magyar!”

Molnár József a kormányfelhíváshoz szólt hozzá, amely amnesztiát ígért azoknak, akik leteszik a fegyvert. Kifejtette, hogy: „Az amnesztiarendelet meghirdetésével kapcsolatban több kérdés merül fel. Az amnesztiát egy olyan társaság hirdette meg, amely az országra szabadította az orosz csapatokat, és amely már eddig is több alkalommal megszegte szavát. A másik kérdés, amely ennél sokkal fontosabb, az, milyen az oroszok álláspontja az amnesztiával kapcsolatban. Az amnesztiát a kormány hirdette meg – de a harc zöme az orosz csapatokkal folyik. A kormány és párt kezében alig van hatalom... A kérdés tehát az, hogy a magyar hazafiakat lámpavasra akasztó szovjet hadsereg parancsnokai, tisztjei és katonái respektálnák-e a magyar kormány amnesztiarendelétét. És ha igen, mennyire respektálnák? A magyar népnek az oroszokkal szembeni tapasztalatai azt mutatják, hogy még az oroszok saját ígretében sem lehet bízni. Ha az új vezetők valóban azt akarják, hogy az általuk hazug módon testvérharcnak nevezett szovjetellenes szabadságharc véget érjen, akkor az amnesztiarendelettel egyidejűleg be kellene jelenteniök, hogy a szovjet csapatok megkezdték visszavonulásukat, és beszüntették a magyar nép hős fiainak gyilkolását.” Béry László így kommentálta a párt és a kormány ígerteit: „A Központi Vezetőség és a kormány nem hagy kétséget aziránt, hogy a szocialista demokrácia talaján áll, és ugyanakkor szilárd elhatározása, hogy megvédi a népi demokrácia vívmányait. Pillanatig sem volt kétségünk aziránt, hogy ez a szilárd elhatározás megvan a pártvezetőségben és a kormányban. Mit akarnak megvédeni? Melyek a népi demokrácia vívmányai? Az ÁVO, a kolhoz, a munkaverseny, a munkás kiuzsorázása; a szervezeti szabadság, szólásjog, őszinte beszéd üldözése; az egypártrendszer, az idegen klikk diktatúrája, a hazudozás, az általános nyomor, a határzár – mindaz, amit a moszkovita uralom hozott, és ami ellen a magyar nép most egységesen, hősiiesen, világraszólóan felkelt.”

Mikes Imre a *Reflektorban* arról beszélt, hogy „talán egész történelmünkben sem volt még férfiú, akinek kezében annyi győzhetetlen lehetőség, oly sok szerencsés ütőkártyát halmozott volna az események szeszélye, a vak véletlen, mint amennyit halmozott Nagy Imre kezébe... Éppen csak cselekednie kellett volna, úgy, ahogyan Gomulka cselekedett Varsóban, egyetlenegyszer odaütnie az Akadémia utca asztalára, és a bűnös múlt már nincs is többé, a megújulás folyamata útnak indulhatott volna... De Nagy Imre nem ütött az asztalra. Illetve nem az asztalra ütött, hanem arra a népre ütött, amely hajlandó lett volna őt vezérének elfogadni.” Németh Zoltán (Agrárius) is Nagy Imre magatartását bírálta kommentárjában: „A kormány, Nagy Imre kormánya lépésről lépésre hátrál... A nemzet minden rétegét kielégítő intézkedés helyett a magyar népre zúdította a szovjet páncélosokat.” Borsányi Julián a szabad választások lehetőségének felvillantásával kapcsolatban azt kérdezte: „Ki ígérje, ki szavatolja a szabad választásokat? Az a Nagy Imre, aki a szovjet ezredeket a tüntetők ellen küldte, aki rendszere létérdekének mondotta a szovjet szuronyokat? Neki higgyék a szabadságharcosok, hogy őszintén gondolta az idegen megszállók visszarendelését?” Ugyanő egy glosszájában

kijelentette: „Amíg ilyen dialektikus ravaszkodások rejtőznek Nagy Imre és Kádár János ígéretései mögött, aligha lehet megbékélésről szó.” Ugyancsak ilyen értelemben beszélt Nagy Imre felelősségéről Ajtay Miklós. Széljegyzetben így fordult a miniszterelnökhöz: „Te pedig, Nagy Imre, állj meg, borulj térdre vezeklő bűnösként a nemzet előtt, próbáld meg jóténni rettenetes bűnödöt a szovjet légiók ránk szabadításáért. Ha eltévelyedett életednek még valami értelmet akarsz adni, úgy csak egy kötelességed lehet, a szovjet zsoldos hadnak, amelyet galádul a nemzetre zúdítottál, kiálts megálljt! Utána pedig »fel a kezekkel« – add meg magad a nemzet elsöprő akaratának.” Nagy Imre rádióbeszédéről szólva Mikes Imre kijelentette, hogy az egyetlen megoldás a szovjet csapatok azonnali visszavonása. Ezt várja és követeli az ország. Ezen dől el Nagy Imre jóhiszeműségének kérdése. Ha rögtön cselekszik, jöhetnek a rádióbeszédben megígért reformok. Németh Zoltán kijelentette, hogy amíg a szovjet csapatokat ki nem vonják, a mezőgazdasági termelés akadozik. Munka nélkül minden kormányzat halott. A szovjet szuronyok nem képesek a paraszti termelést megindítani. Körösi-Krizsán Sándor a kommunista párttagokhoz fordulva ezt mondotta: „Most minden értelmes és öntudatos párttagnak meg tisztviselőnek fel kell tennie magában a kérdést, akad-e az eddigi vezetők gárdájából, aki iránt bizalommal lehet, akire ajánlatos hallgatnia... Kádár és Nagy Imre percek alatt eljátszották azt a kétes népszerűséget is, amelyet mint a rákosizmus és sztálinizmus ellenlábasai a párttagok egy részében gyűjtöttek. Eljátszották azzal, hogy hozzájárultak a szovjet csapatok beavatkozásához és az ostromállapot kihirdetéséhez...”

Október 27-én Mikes Imre a kormány átalakításával foglalkozott, és megállapította, hogy az – ellentétben a hivatalos bejelentéssel – se nem új, se nem nemzeti, se nem demokratikus, hiszen egy-két kivételtől eltekintve a múlt embereiből áll. Vámos Imre ugyanezt a témát taglalva hozzátette, hogy: „Ezért az új kormányért fölösleges volt három napig várni. Ezt összeállíthatták volna három perc alatt. Napokon át azt ismételték, azt szónokolták, azt ígérték a népek, hogy új, széles nemzeti alapokon álló kormányt fognak átalakítani. Olyan kormányt, amely a nép bizalmát bírja, és amelynek összetétele garancia lesz egy új, nemzeti program meghirdetésére.”

Ugyancsak a kormány átalakításáról szólva e könyv szerzője azt állította, hogy a magyar népek voltaképpen nincs kormánya, mert annak az lenne az előfeltétele, hogy ne a szovjet hadsereg intézkedjék, hanem annak a laktanyákba való visszavonulása után a társadalom politikai erőit képviselő férfiak álljanak az élre. „Állítsák vissza a politikai pártok működési szabadságát. Engedélyezzék a szabad szervezkedést, és tegyék lehetővé, hogy az egyes pártok megtanácskozzák állásfoglalásukat és a kormányzásban való részvétel feltételeit. A népet nem elégíti ki, hogy a kormányba esetleg bevesznek néhány párton kívüli politikust, még akkor is, ha azok rokonszenvnek örvendenek. Ettől a kormány nem lesz a nép vagy többségének kormánya. A széles alapokon nyugvó és a nép többségét átfogó kormányzat csak a nép részvételével jöhet létre.”

Borsányi Julián a katonai műsorban úgy vélte, hogy: „Nagy Imre még a legújabb kormányátalakítása után is a szovjet végrehajtó hatalomra támaszkodik. A szovjet Nagy Imre bábkormányát tolja előtérbe az egyik oldalon, a másikon a nemzetet jelképező fiatalság áll.” Németh Zoltán közölte a parasztműsorban, hogy: „Senki sem maradt Nagy Imre és kormánya mellett, csak az ÁVH-s pribékek, akik a rendszer minden változatát kiszolgálják a hóhér vérdíjakért.” Kovács K. Zoltán szerint is Nagy Imre a kompromittált kommunistákra támaszkodik. „Kovács Béla személye mire lehet garancia ennyi szószegő, vérontó, elvetemült gazember

között?” – kérdezte. Glosszájában Borsányi Julián ezt mondta: „Ország-világ tudja már, hogy Nagy Imrécék mögött csak a szovjet ezredek és az azok háta mögül előtörő pribék alakulatok, az ÁVH-s csapatok küzdenek.”

Molnár József a forradalmi tanácsok és az üzemi munkástanácsok felállításával kapcsolatos próbálkozásokról beszélt. Miután ezeket kommunisták is szorgalmazzák, az a látszat keletkezhetik, hogy propagandacélokra használják fel, annak igazolására, mintha a munkásság mögöttük állna. Pedig a valóságban a szabadságharc oldalán áll. Egy része fegyverrel a kézben harcol, másik része támogatja a harcolókat. Az üzemi és forradalmi munkástanácsokat a fegyvertelen munkásságnak kellene kezébe vennie, és a kormányt a szabadságharcosok feltételeinek elfogadására kényszerítenie. Mikes Imre szerint politikailag és lélektanilag az egész ország a forradalom oldalán áll, a rendszer defenzívába szorult, felhívásokat bocsát ki, és amnesztiát hirdet, holott elsősorban tárgyalásokra lenne szükség a nép követeléseinek teljesítéséről.

Október 28-án a hírmagyarázatok és kommentárok fő témája a kormány által meghirdetett tűzszünet volt, amely Mikes Imre szerint „a forradalmi nemzet már nem is valószerű, szinte nem is hihető diadalát” jelezte. A magyar nép „a hívős értelem és a logika minden drámai bizonyosságával szemben fegyvert ragadott, és megdöntvén a logika törvényszerűségeit, megbirkóznán a lehetetlennel, a semmiből alkotott új világot – győzött! Mert a tűzszünetítő rendeletet nem hirtelen támadt bölcsességében, emberségében, magyarságában, honszerelmében fogalmazta meg a kormányzat, hanem azért, mert a nemzet töténelmi, örök századévekre szóló hőstette, nem is hőstette, csudatette erre kényszerítette...”

Molnár József felismerve, hogy a fővárosban és országsszerte megalakult munkás- és forradalmi tanácsok, valamint nemzeti bizottságok a nép spontán szervezetei, egy korábbi kommentárjától eltérően ezek fontosságára és jelentőségére hívta fel a figyelmet: „Ezeknek a forradalmi és nemzeti szerveknek az a célja, hogy helyi vonatkozásban megteremtsek az új adminisztrációt, bizottságok nemzeti szabadságunk győzelmét, a győztes forradalom jegyében helyreállítsák a rendet és a nyugalmat... A forradalmi tanácsok, a megalakult és alakulóban lévő nemzeti bizottságok legfőbb törekvése ezekben az órákban, hogy a kompromittált egyének beszivárgása elleni védekezéssel egyidejűleg elejét vegyék minden olyan kompromisszumnak, amely a győztes nemzeti forradalom erejét gyengítené. Éppen ezért az ország legkülönbözőbb részeiben, az egymástól elszigetelt tanácsok és bizottságok egyöntetűen fejezik ki elégedetlenségüket az új kommunista kormánnyal szemben, és valóban népi alapokra helyezett, demokratikus pártok képviselőiből álló kormány megalakulását sürgetik.” Molnár József felfogásával ellentétben Béry László az új népi szervek elleni bizalmatlanság hangján beszélt. Szerinte a nyílt harcban a Szovjetunió eddig alulmaradt, és most a bomlasztásra tért át. Ennek eszközei a rádiók, a nemzeti tanácsok, a szabadságharcos szervezetekbe történő beszivárgás, a „jó oroszok” és a barátságos szovjet parancsnokok népszerűsítése. „A magyar nép eddig nemcsak hősiessé, de okosan is harcolt, ezután is átlát a szovjet taktikán.” „Nem tűnt fel, kedves Hallgatóknak – mondotta –, hogy vidéken hirtelen rádióadások áradata indult ugyanazon a hullámhosszon, meglepő hangerővel és feltűnően azonos ismertetőjelekkel... Első pillanatra úgy tűnhetnek, mintha valóban a nép céljait és kívánságait fejeznék ki. Rákapcsolnak a hangulatra, de ugyanakkor megpróbálják mindjárt feltűnően gyanús irányba levezetni. Ezeknek az adásoknak két közös áruklódó tulajdonságuk van. Miközben ünneplik a forradalom győzelmét, helyeslik az ÁVH felszámolását, ugyanakkor megegyeznek abban, hogy Nagy Imre igen kiváló férfiú, akiben bízhatik a nép.” A szovjet taktika kettősségére hívta fel a figyelmet Mikes Imre is,

megjegyezvén *Reflektor*ában, hogy míg Budapesten ágyúkkal és tankokkal lép fel a szovjet hadsereg, némely vidéki városban, például Győrött és Szombathelyen a szovjet parancsnokok nyájias nyilatkozatokat tesznek. A taktika abból áll, hogy először Budapesten, azután vidéken fojtják el a felkelést. A kormány összetétele továbbra is éles kritikát váltott ki. Mikes Imre szerint „az újdonsült hazafiak, akik most a diadalmas forradalom élére igyekeznek állni, gyanúsak, hogy azt korrumpálják, és eredményeit elfojtják. Azonosak a minapi görényekkel. Vigyázat magyarok!” Ezen a napon hangzott el az a katonai tájékoztató, amelyben Litteráti-Loótz Gyula háborús tapasztalataira hivatkozva felvilágosítást adott arra vonatkozóan, hogyan semmisíthetők meg primitív eszközökkel harckocsik.

Október 29-én már a forradalom győzelmének hangulatában íródtak a kommentárok és széljegyzetek. A *Reflektor*ban Mikes Imre abból a Hannibálhoz intézett tacitusi mondásból indult ki, hogy „győzni tudsz, Hannibál, de a győzelmet kihasználni nem tudod!” Megállapította, hogy „a magyar nemzet, miután ezer és százezer Hannibálja támadt, miután megvívta nem a magyar történelem, de az egész emberiség történelmének leghősiesebb, már szinte nem is valószínű szabadságharcát, miután pusztá marokkal rákényszerítette a párhatalmat, e hatalom talpig fegyveres kötelékeit és talpig páncélos ázsiai légióit a meghódolással felérő tűzszüntetési rendelet kibocsátására, szóval miután fegyverrel a kezében győzött, elérkezett a tacitusi pontig: meg kell nyernie a békét is, meg kell nyernie, mert ha nem, elveszít mindent! Mégpedig nem holnapután és nem holnap, hanem ma kell megnyernie, ebben a pillanatban, amíg a fegyver a kezében van. Mert csak ezzel a fegyverrel nyerheti meg. A fegyver nélkül elveszíti...”

Béry László a szovjet csapatok visszavonulásával kapcsolatos ígéretre, vagyis arra, hogy visszavonul, ha megalakul az új karhatalom, azt válaszolta, nincs biztosíték arra, hogy abból nem lesz új ÁVH. Tisztázatlan ugyanis, hogy ki alakítja meg az új karhatalmat. Nagy Imre beszédéből továbbra is hiányzik a két legfontosabb bejelentés: a szovjet csapatok azonnali visszavonulása és a szabad választások. Béry egyébként hazugságnak nevezte Nagy Imre bejelentéseit, és közölte, nem lehet olyan valakivel tárgyalni, aki ilyesmiket tesz, és eltűrni, hogy „ilyen elszánt hazudozó kezében legyen egy pillanatig is az államhatalom talán még megmaradt parányi töredéke”. Vámos Imre kommentárjában az állt, hogy a kormány „úgy ahogy van, még tárgyalásra sem alkalmas, mert egyes személyeiben csúfosan kompromittált, és szemerjét sem bírja a nemzet bizalmának”. Egy másik kommentárjában azt mondta, hogy: „Nem volna ildomos, és nincs jog, ami felhatalmazna, hogy innen, a határokon túlról biztassunk vagy akár csak programra serkentsünk. Erre szükség sincsen, hiszen ennek a nagy magyar szabadságharcnak az öldöklő küzdelmek során kialakult és megfogalmazódott a maga széles és átfogó célkitűzése. Azok, akik harcoltak, azok írták tépett zászlajukra vérrel és szenvedéssel célkitűzéseiket... Ezek széles nemzeti programot alkottak meg, olyan programot, amelynek megvalósulása nélkül nincs jog, nincs szabadság, nincs emberi élet egy országban. Ezek a célkitűzések az alapvető emberi és önrendelkezési jogokkal állanak összhangban, azok alapján fogalmazzák meg az ország kibontakozásának előfeltételeit. Ez a program demokratikus program.”

Thury Zoltán (Nótárius) külföldi tudósítók által feljegyzett csodálatos és megrendítő esetekkel kapcsolatban „a jog és erkölcs” forradalmáról beszélt. „A betört ablakú üzletek kirokátából az emberek behordták a holmit a házmesterhez, és rábízták, őrizze meg. Az éhező, felfordult Budapesten és egyéb városokban napokig üresen maradtak a lakások. A tömeg megostromolta a középületeket. Nem fosztogattak, nem raboltak. Egy vidéki kórházba beszállították sebesülten azt az ávós tisztet, aki kézigránátot dobott gyerekek közé. Több gyerek meghalt.

Az ávóst a betegágnál fegyveres szabadságharcos őrizte. A kórtermet azután megostromolták a halott gyerekek szülei, hozzátartozói, és felháborodásukban agyontaposták az ávóst. Ez egyetlen eset. A legtöbb helyről azt jelentik, hogy a múlt gonosztevőit ártalmatlanná tették, elfogták, letartóztatták, és lakat alatt tartják őket... Könnyű viszonylag csak a jog, csak a törvénytisztelet szellemének engedelmeskedni ma Angliában, teljesen normális békeviszonyok között. Milyen nehéz Magyarországon lenyelni az önbíráskodás ingerét, és milyen nagyot nőtt népünk az egész Nyugat szemében, amiért megtette ezt. Négy vagy öt körzeti szabadságharcos vezető azt közölte a nyugati újságírókkal: a múlt gonosztevőinek az ügye az új, független magyar bíróság ítéletére vár."

Október 30-án Béry László kommentárjában arról beszélt, hogy: „Az a haderő, amely Magyarország ellen felvonult, nem legyőzhetetlen. (...) Nem a Szovjetunió egész haderejével, hanem a nélkülözhető, rendcsinálásra kirendelt csapatokkal kell számolni. Ezeknél a magyar haderő erősebb. Minden józan ész és hideg számítás szerint megvan a lehetősége annak, hogy a magyar hadsereg helyt tud állni a nép ellen felvonult szovjet haderővel szemben, és kivívhatja azt a győzelmet, amely nemcsak a történelem legnagyobb dicsőségét founja a magyar katona homloka köré, hanem az egyetlen fennmaradási lehetősége azoknak a csoportoknak is, amelyek még nem vettek részt a harcban.” Egy másik rövid kommentárjában Béry László a miniszterelnöknek azzal a bejelentésével foglalkozott, amelyben egy szűkebb kabinet megalakítását jelezte. Következtetése: „Csak egy bizonyos: a cél a szabadságharc leszerelése, a hatalom mindenáron való megtartása.” Kobele József (Péter Mihály) a kormányfőnek azt a bejelentését kommentálta, hogy a szűkebb kormányba hajlandó bevenni egy szociáldemokratát is: „Úgy látjuk, a miniszterelnök még mindig túl magas lóra ült. Nem látja a fától az erdőt. Hogy képzelik, hogy húsz kommunista miniszter mellett egy szál szocdem is megteszi?” Szakmáry Károly (Vér Károly) sürgette, hogy „az új Kossuth rádió azonnal adjon helyet műsorában mindazon véleményeknek, fenntartásoknak és kritikáknak, amelyek ezekben az órákban az új koalíciós kormány ellen elhangzanak”. Mikes Imre szerint: „Nagy Imre kormánya olyan békekormány, amely ÁVH-s banditákkal mérszáróltatta le a nemzet színe-virágát. Azt mondatja zsoldosaival, hogy ez a kormány a függetlenség kormánya. Azé a függetlenségé, amely megkérte a szovjet martalócokat, hogy méltóztassanak néhány ezer magyart a másvilágra küldeni.” Körösi-Krizsán Sándor egy 1917-es bolsevik jelszóra emlékeztetett, amely szerint a munkások, parasztok és katonák kezében legyen minden hatalom. Most annak időszerúsége következett be, hogy Magyarországon a nemzeti erők minden helységben vegyék kezükbe a katonai, gazdasági és politikai hatalmat, és tegyenek meg mindent, hogy azt vissza ne vehessék tőlük. Molnár József a kezdődő sztrájkokhoz fűzött megjegyzést, jelentősnek nevezve, hogy ezzel a munkásság támogatást nyújt a nemzeti forradalom ügyének. Ez a forradalom legfontosabb fegyvere lehet. Németh Zoltán a falusi lakossághoz szólt, tájékoztatva, hogy a harcok résztvevőinek utánpótlásra és élelemre van szükségük. Kifejtette, hogy: „A harcoló kézből is kiesik a fegyver, ha elgyöngíti testét az éhség. Adjatok, sürgősen adjatok. Ez nem beszolgáltatás és nem adomány, hanem a falu népének nemzeti kötelessége élethalálharcunkban. Azoknak adtunk, akik javainkat, szabadságunkat, nemzeti és egyéni létünket védelmezik, és jövőnként harcolnak.” Thury Zoltán azzal a kormányfői ígérettel foglalkozott, hogy a kormányzás az 1945-ös koalíciós pártok együttműködésének alapjaira helyeződik. Emlékeztetett arra, hogy 1945 és 1947 között a demokráciát nemcsak a koalíciós pártok, de a koalícióban részt nem vevő pártok is biztosították. Az ellenzéknek szerepe kell legyen minden magát demokratikusnak nevező politikai berendez-

kedésben. „Igazi demokrácia – mondotta – nincs és nem is volt, és nem is lesz ellenzék nélkül. Az igazi demokráciának nem az a jele, hogy koalíció van, hogy létrehozzák a pártok koalícióját. A valóságos demokráciának első feltétele, hogy az ellenzéki pártok bátran, korlátozás nélkül működhessenek. Az ellenzéki és a koalíción kívüli pártok mindegyike. Ellenzék nélkül minden ország politikai élete nyomorék. Az ellenzék éppúgy pillére a társadalomnak, mint a kormány vagy a különböző pártok esetleges koalíciója. Az ellenzék éppúgy részt vesz az ország építésében, vagy éppúgy részt kell vennie abban, mint a koalíció pártjainak. Az ellenzék csak vezetésben, irányításban nem részesül. Más munkát kap: a bírálat, a felügyelet jogának gyakorlásával bízva meg az ellenzék a nemzet.” Hozzá kell tenni, hogy Nagy Imre bírálatát azután sem szűnt meg, hogy bejelentette a koalíciós pártok működésének engedélyezését. Csonka Emil, Borsányi Julián, Mikes Imre, Németh Zoltán, Kovács K. Zoltán kiskommentárjaikban és széljegyzeteikben továbbra is a múlt politikája és a kommunista uralom iránti engedékenységben marasztalták el.

Október 31-én Mikes Imre a *Reflektor* egy különkiadásában kitért az *Egyetemi Ifjúság* című forradalmi diáklap egy cikkére, amely szerint tévedésen alapult a Szabad Európa Rádiónak az a híre, hogy Nagy Imre hívta be a szovjet csapatokat. Mikes beismerte: „Úgy látszik, tévedtünk. Így vélekedik az *Egyetemi Ifjúság* és ma a forradalmi honvédség lapja, az *Igazság* is. Nem Nagy Imre dobott oda 15 000 ifjú életet a vörös vérebe, hanem ő maga is a vértanúk, az erkölcsi vértanúk közé tartozik. Szóval, tévedtünk. De igazán tévedtünk-e? Elfogadjuk, miért ne fogadnánk el, hogy például a statáriális rendelet alá, ama véres szerdára virradó éjszakán, odahamisították a nevét. Legyen így. De ugyan mi történt e csalárd szerda délutánján?” Mikes Imre felidézi azokat a bejelentéseit, amelyeket a statáriummal kapcsolatban tett. Majd így folytatta: „Lehet tehát, hogy tévedtünk. De ha tévedtünk, maga Nagy Imre tévesztett meg bennünket, és azok az ifjak, azok a proletárok tévesztettek meg bennünket, akiknek tetemét most fogadja be az anyaföld.” Emlékeztetett Mikes arra is, hogy Kádár János személyében a pártvezetőség is állást foglalt a statárium mellett. „Tehát – folytatódott a *Reflektor* – a pártvezetőség teljes egységben szabadította a nemzetre az idegen martalócokat. Teljes egységben! Nagy Imre ott állt, és nem cáfolt egyetlen szóval sem.” Borsányi Julián egy glosszájában kijelentette: „Elhisszük, hogy nem Nagy Imre felelős a statáriumért és a szovjet csapatok behívásáért a minisztertanács közlése értelmében. De abban is Hegedüs és Gerő akadályozta meg Nagy Imrét, hogy a hatalom átvétele után azonnal szabadon engedje Mindszenty bíborost? Vagy talán még most is e két egykori kommunista hatalmasság szelleme akadályozza Nagy Imrét, hogy elrendelje a Gellért-hegyi »davaj bálvány« ledöntését?” Körösi-Krizsán Sándor szerint: „Amint látjuk, a szovjet kormány nemcsak a szovjet csapatok beavatkozása, hanem a szovjet csapatoknak Budapestről való eltávolítása kérdésében is a Nagy Imre-kormányra próbálja hárítani a felelősséget, mintha az független volna, és nem ugyanúgy Moszkva parancsára vagy legalábbis sugalmazására járna el, mint elődei.” Ez utalás arra a szovjet kormány nyilatkozatra, amely kilátásba helyezi a szovjet katonai alakulatok kivonását Budapestről, mihelyt ezt a magyar kormány jónak látja. Molnár József a nemzeti egység jelentőségével foglalkozva a következőket állapította meg: „Ha a magyar nép nem tudja megőrizni azt a csodálatos fegyelmettségét, mely fegyveres harcát nemcsak győzelemre vitte, hanem az egész világ előtt elismerést és tiszteletet szerzett a magyar névnek, akkor a belső és külső zsarnoki önkény újból rátelepedhet az országra. Ezért ma mindennél fontosabb, hogy azok a társadalmi rétegek, amelyekre az új magyar társadalomnak elsősorban épülnie kell, megértsék, kölcsönösen támogassák

sák egymást, egy emberként öröködjének a kivívott szabadság felett, és mindent elkövessenek, hogy a szabadság kibontakozásának útjából elháruljanak mindazok az akadályok, amelyek boldogabb jövőnket, szabadabb életünket veszélyeztetik.”

Béry László a szabadságát visszanyert Mindszenty József bíborost köszöntötte. Megalapította, hogy a felkelés célja világos volt, a nép tudja, miért harcol. „De felmerült a kérdés – folytatta –, hogy ennek a minden fiában és lányában hőssé magaszosult népek van-e vezére. A szabadságharc minden megnyilatkozása, az ifjúság, katonaság, munkásság, gyermekek és öregek halálmegvetése, a legmerészebb fantáziát túlszárnyaló hőstettek, az a gondosság, amellyel minden piszkot vagy rágalomlehetőséget távol tartottak, az az okosság, amellyel a nép elutasított minden benyálázó, leszerelő kísérletet, mindez, kedves hallgatóink, valami láthatatlan bölcs és lángeszű irányításra vallott, és senki sem tudta, ki az irányító. A kérdésre most itt a válasz, Mindszenty József... Abban a pillanatban, amikor Magyarországon megnyíltak az ajkák, elhangzott a követelés: Engedjék szabadon Mindszentyt, és helyezték vissza primási méltóságába. Ez most megtörtént. A szabadságharc győzött, és ennek a győzelemnek éppen olyan szimbóluma Mindszenty József a magyar egyház élén, mint amilyen szimbóluma volt az eltűrt, meggyalázott, rabságban tartott Magyarországnak a kommunisták börtönében. A győztes népek temérdek tennivalója van. Mindenekelőtt meg kell indítani az életet, temetni kell, gyógyulni, enni, ruházkodni, dolgozni. Ugyanakkor be kell rendezni az új államot, meg kell teremteni az intézményeket, amelyeket a nép követel, az állami berendezkedést, ahogyan a nép akarja. Ebben az államépítő, sebeket gyógyító nagy munkában Mindszenty József egyénisége ragyog előttünk. A primásnak első megnyilatkozása szabadon bocsátása után egyetlen mondat: »Ott folytatom, ahol nyolc évvel ezelőtt abbahagytam.« Köszönjük ezt a kijelentést. Köszönjük a Mindenhatónak, hogy Mindszenty Józsefet egészségesen visszaadta a népének. Várjuk és követjük az útmutatást.” Ugyancsak az esztergomi érsek visszatéréseivel foglalkozott Fábian Károly a katolikus egyházi műsorban. „A magyar szabadságharc hős fiai bebizonyították – mondta –, hogy Mindszenty bíboros bátor kiállása az emberi méltóságért meghozta a várt eredményt. Mikor ütött a nagy elhatározások órája, az egész nép egyet gondolt, egyszerre kelt fel, hogy érvényt szerezzen az emberi jogoknak, és kiszabadítsa fogságából az ország főpapját.” Annak a hírnek ürügyén, hogy a szovjet kormány hajlandó tárgyalni csapatai kivonásáról, Körösi-Krizsán Sándor megjegyezte, hogy Magyarország nevében csak új alapon lehet tárgyalni: a függetlenség és az egyenjogúság alapján. Most már gyakorlatilag is érvényesülnie kell az egyenjogúság elvének, amelyet Moszkva a belgrádi nyilatkozat óta ismételtelen elismert. Vámos Imre arról az ellentmondásról beszélt, hogy úgynevezett „kis kabinet” alakult, ugyanakkor megmaradt a 21 kommunistából álló „nagy kabinet”, amelyet a világon senki sem tekint tényleges kormánynak. Kommentárjában követelte, hogy öntsenek tiszta vizet a pohárba, tisztítsák meg a kormányt a kompromittált elemektől, szüntessék meg a kettős rendszert, és a szabad választásokig a felkelőkből és a demokratikus pártok igazi képviselőiből alakítsanak ideiglenes kormányt. Molnár József a munkásműsorban újból a sztrájk jelentőségét hangsúlyozta, mondván, hogy az a munkásság leghatásosabb fegyvere a függetlenségért vívott harcban. A nemzetközi kommentárban e könyv szerzője a „Semleges Magyarországot!” forradalmi követeléssel foglalkozott. Emlékeztetett arra, hogy: „A háború befejezését követő években a magyar nép túlnyomó többsége semleges magyar külpolitikát követelt. Ezt abból a megfontolásból tette, hogy a háború borzalmi után a nyugodt építés és a demokrácia megszilárdítása csak abban az esetben következhetik be, ha országunk távol tartja magát a nemzetközi viszályoktól, nem

csatlakozik egyetlen katonai és politikai szövetséghez sem, hanem Svájc, Svédország és több más állam példájára semleges ország lesz... A független külpolitika, az önálló nemzeti lét és nem utolsósorban a semlegesség gondolata tovább élt a lelkekben, és most, amikor nemzetünk hős szabadságharca győzedelmeskedett, az első követelések ezeknek az eszméknek gyakorlati megvalósítását szorgalmazták.” Ki a szovjet hadsereggel az országból, hogy az ország független legyen! Ki a Varsói Paktumból, hogy önálló politikát folytassunk!

November 1-jén, a többpártrendszerre való áttérés, a pártok szervezkedésének megindulása és a kivonulást sejtető szovjet nyilatkozat után Mikes Imre visszatért arra a korábbi felszólítására, hogy a győztes forradalmárok ne engedjenek semmilyen csábításnak, és ne alkudjanak meg, hanem bízzák sorsukat saját erejükre. „Ne add ki tehát fegyveredet – mondta –, bármily szárnyaló szavakkal és acéleles argumentálással noszogatnak is, ne add ki kezedből, szabad magyar! Ne add fel őrhelyedet, bármennyire instálnának is, hogy térj haza, mert ez az őrhely a kivívott szabadság és függetlenség végvára. De a fegyvert, amelyet meg kell tartanod, csak a forradalom ügyében használd föl, és az őrhely, a forradalmi őrhely maradjon meg az eljövendő magyar élet tiszta, szűzi, nemes melegágyának. A bűnösöknek könyörtelenül bűnhődniök kell. De a számonkérést csak a magyar bírák ejthetik meg. Magyar bírák, magyar törvények alapján.” Szót emelt Mikes Imre a felelőtlen kilengések és erőszakosságok ellen is, megjegyezvén, hogy a harc eddig tiszta és minden folttól mentes volt, és éppen ez váltotta ki az egész világ csodálatát. Ha provokátoroknak sikerülne a forradalmi erkölcsöt bepiszkítani, a győzelem értéke elhalványodnék. A munkásműsorban Kobele József a megalakult szociáldemokrata pártot, valamint a Szabad Szakszervezetek Szövetségét üdvözölte. Kiemelte, hogy azok szervezik mint a kettőt, akik a munkásmozgalom régi harcai után megjárták a kommuniszták börtöneit. Különösen Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Vass Miklós szerepvállalását méltatta, és ismertette a Szocialista Internacionálé állásfoglalását is. „A sztrájk fegyverein kívül – mondta –, a nemzetközi munkásmozgalom erejével támasztják alá a küzdelmet. Mindmegannyi biztató jelenség. A fegyverek győzelme után a demokratikus magyar fejlődés biztosítása. Olyan fundamentum ez, amelyre a jövő erős épületét lehet felépíteni.” Béry László Kéthly Annát köszöntötte a szociáldemokrata párt élén, a következőket állapítván meg: „Kéthly Anna személye segítséget jelent, fontos, nélkülözhetetlen nemzetközi segítséget, nemcsak a szociáldemokrata pártnak, hanem az egész magyar népnek is, amelynek erre a segítségre most jobban szüksége van, mint valaha. Megjelenése a szabad világban nem pártügy. Mindnyájunk ügye, és őszintén hisszük, hogy szolgálatára lesz annak a nagy pártok feletti egységnek is, amellyel a nép most új, szabad hazáját akarja felépíteni.” Egy nagy tekintéllyel rendelkező politikust üdvözölt Molnár József is. Kovács Bélát, a kiscgazda párt hajdani főtitkárát és a Szovjetunióba hurcolt meggyőződéses demokratát. Kommentárjában megjegyezte: „Már nemzeti forradalmunk első napján elemi erővel tört fel a kívánság, hogy olyan emberek kerüljenek az ország élére, akik vissza tudják szerezni, és vissza akarják szerezni nemzetünk függetlenségét, akik tántoríthatatlan hívei a tiszta demokráciának, a többpártrendszeren alapuló Magyarországnak, és akikben a magyar nép minden rétege megbízhat, akiknek hazafiságához és demokratáságához nem fér kétség. Ezek között az emberek között első helyen áll Kovács Béla neve.”

Vámos Imre a közeli tennivalókról szólva ezt mondta: „Most, hogy a fegyverek elhallgattak, minden erőfeszítésünk arra kell, hogy irányuljon, hogy a fegyveres győzelem politikailag realizálódjék, és a helyzet megszilárduljon, ideiglenes, új, nemzeti kormány alakuljon addig is, míg a nemzet nem határozhat sorsáról. Az elmúlt napok izgalmaiban, azt hiszem, a külföl-

dön élő magyar számára nem volt nagyobb megnyugvás, mint a sok szép elismerés és hódolat, ahogy a külföldi lapok írtak a magyar nép szabadságharcáról. Szinte nem volt olyan tudósító, és nem volt olyan tudósítás, amely ki ne emelte volna a magyar forradalom tisztaságát. Nem volt kilengés, nem volt féktelen bosszú, nem volt fosztogatás és fegyelmeztetlenség. Egy politikailag érett nép vívta ki szörnyű harcok árán, nagy vérvesztéssel, de fegyelmezetten szabadságát. A harc sikerén kívül, azt hiszem, ez volt a magyar szabadságharc legnagyobb erénye.” Az erőszak és a bosszú ellen szólalva fel Zathureczky Gyula – név nélküli szerkesztőségi kommentárjában – a következőket írta: „...távol áll tőlünk, hogy tanácsot merészeljünk adni azoknak, akik úgy oromlanak fölének hősiességben, magyarságban és áldozatkészségben, mint porszem fölé a Himalája. De kérve kérjük, hallgassák meg figyelmeztető szavunkat: ahol a túloldal részéről nem történik támadás, ott ne ontsunk vért tovább! Tudjuk, hogy sokan vannak még bűnösök, gyilkosok, minden emberieségből kivetkőzött fenevadak, akikre kérlelhetetlenül kell, hogy lesújtson az ítélet. Százával és ezrével vannak még azok, akik hosszú esztendőkön át elárulták a hazát, a nemzetet, elárulták Istent, és sanyargatói, kínzói, pusztítói voltak a magyar nemzetnek, s mindennek, ami magyar. El kell vegyék méltó büntetésüket... Össze kell fogni, és őrizetbe kell venni őket, hogy ha elérkezik annak ideje, független bíróság, törvényeink betűinek és szellemének értelmében perrendszerűen ítélkezzék felettük... ne fordítsuk vissza az ő fegyvereiket, ne hozzunk népitételeket, és ne bizzuk az ítélelhozatalt a kommunisták részéről alkalmazott úgynevezett népbíróságokra sem, amelyek nem egyebek a valójában vér- vagy vészbíróknál, ahol nem a törvény, hanem az indulat, a pártszempont vagy a pártérdek dönt az aljas bosszú mellett.”

November 2-án Vámos Imre a legsürgősebb feladatnak az ideiglenes nemzeti kormány megalakítását nevezte. Kifejtette, hogy: „A magyar szabadságharc elsöpörte azt a kormányt, amelynek 25 tagjából 21 kommunista. Ezt Kádár János is elismerte csütörtök esti beszédében, amikor bejelentette, hogy a kommunista párt megszűnt, és új pártot hívtak életre, a Magyar Szocialista Munkáspártot, és ebbe a pártba csak azokat a kommunistákat hívják, akik nem kerültek szembe a nép ügyével, akik a Rákosi-terror idején tisztességesen viselkedtek, és akik kivették részüket a magyar szabadság kivívásából. Ha tehát nincs többé kommunista párt, mit keres a kormányban 21 kommunista miniszter? És mit keres az ország élén egy olyan – különben is csak névleges – kormány, amelynek döntő többsége kommunista?”

A Szocialista Internacionálé bécsi ülésének jelentőségéről szólva Kobele József megjegyezte: „Az ország nem nélkülözheti a szociáldemokraták tapasztalatait és támogatását. Olyan helyzetet kell teremteni, amelyben biztosítható, hogy a szociáldemokratáknak döntő szavuk legyen a helyzet alakításában.” A Nemzeti Parasztpártból lett Petőfi Párt megalakulásáról Molnár József mondott véleményét: „Nem véletlen, hogy azok az írók, akik ennek az új pártnak az élére állottak, Petőfi nevét írták zászlójukra. Ez a név nyilván azt akarja jelenteni, hogy azok, akik ezt a pártot a jövőben vezetik, és akik ennek a pártnak a tagjai sorába lépnek, elkötelezik magukat népi és nemzeti szabadságunk szent ügye mellett... A nemzet célját és szándékait mindig írók fogalmazták meg először. Messze előtte jártak korunk politikusainak. Ők készítettek elő nagy szabadságharcainkat. A legsötétebb elnyomások éveiben mindig a magyar írók öntötték lelket a csüggedő magyarságba. De történelmünk során most fordul elő először, hogy azok az írók, akik meghirdették a szabadságharcot, akik előkészítették a nemzet ifjúságát a nagy küzdelemre, ilyen egységesen állottak volna a győzelem után egy politikai mozgalom élére. Új, dicső szabadságharcunkat is az írók mozgalma indította el. Az első forradalom a

Magyar Írók Szövetségében zajlott le. Legelőször a magyar írók közösisítették ki soraikból az áruló kommunistákat... Mi csak üdvözölhetjük mindazokat, akik a nemzet hősi harcának előkészítői és résztvevői voltak. Ezért üdvözöljük azokat a magyar írókat is, akik a Petőfi Párt élére kerültek." Molnár név szerint Farkas Ferenc érdemeit is méltatta. Ő „kíméletlen harcot folytatótt Erdei Ferenc és a gyalázatos Darvas József politikája ellen, akinek nevét nemcsak a párt történetéből kell kitörölni, hanem még a magyar nép emlékezetéből is". A *Reflektorban* Mikes Imre a szabaddá lett Mindszenty bíboros ama mondatához fűzött észrevételeket, hogy „Senkivel szemben nincs gyűlölet szívemben!" Mikes szerint pedig, ha valakinek, akkor éppen az ő szívében lehetett volna gyűlölet. Mégis első szava ennek ellenkezőjére utalt. Utána így folytatta: „...mert gyűlöletben nem lehet élni, nem lehet megújodni, nem lehet alkotni, építeni. A gyűlölet bosszút sugall, a bosszú pedig csak kielégülés, de nem igazság. Mert a jogállam és az erkölcsi társadalom ott végződik, ahol a bosszú kezdődik. És a dzsungel ott kezdődik, ahol az igazság végződik. Ha tiszta törvény alapján független bírák ítélkeznek, légyen ez az ítélet mégoly könyörtelen, a nemzet erkölcsi erőiben gyarapodott."

A szerkesztőség álláspontját fejte ki, Gellért Andor főszerkesztő kommentárjában így beszélt: „...milyen erkölcsi és politikai joga van a mai miniszterelnöknek, hogy a nemzet egységét és bizalmát kérje. Néhány nappal ezelőtt e mikrofonon keresztül felhívtam a figyelmet arra a megdöbbentő ámulásra, melyet a szovjet csapatok segítségül hívása jelentett a szabadság kirobbanásának pillanatában. Rámutattunk arra, hogy ezért az akcióért a jelenlegi miniszterelnököt is súlyos felelősség terheli. Azóta Nagy Imre miniszterelnök szinte szüntelenül erőfeszítéseket tesz, hogy e vád alól tisztázza magát, és a néparulás szörnyű tetteért a felelősséget két elődjére: Gerő Ernőre és Hegedüs Andrásra hárítsa. A vitát mi innen, több száz kilométer távolságból és a mai tragikus körülmények között nem tudjuk eldönteni. A nagy pörben az ítéletet egy nyugodtabb időszakban a nemzet vagy talán csak a történelem fogja kimondani... a nagy és örök célt ebben a pillanatban nem belső hazai kérdések, hanem egy külső támadás, a szovjet nagyhatalomnak az ország belügyeibe való újabb beavatkozása és agressziója veszélyezteti. A szabadságharc már kivívott eredményei, a nemzet sorsa ma attól függ, milyen erővel és elszántsággal, mennyire egységesen lép fel a nemzet a szovjet beavatkozásával és erőszakos fenyegetésével szemben. Nagy Imre miniszterelnök különböző nyilatkozataiban a szabadságharc sok nagy kérdéséről hallgatott. Amit mondott, nem volt minden tekintetben kielégítő. De megállapítható, hogy a kormánynak e nehéz helyzetben kifejezésre juttatott külpolitikai programja nagy részben kielégíti azokat a követeléseket és célkitűzéseket, amelyeket a magyar szabadságharc képviselt. Nincs egyetlen magyar ember, aki ne követelné a szovjet csapatok azonnali visszavonását. Az egész nemzet követeli a ránk kényszerített Varsói Paktum felmondását, amelyet a szovjet agresszió amúgy is már rongyokká tépett. A nagy távolságokra egymástól függetlenül hozott nemzeti tanácsi határozatok, a nemzet minden rétegeből felzakadó program egyöntetűen követeli Magyarországot semlegességének kihirdetését..."

A szovjet rádió gyanús híradásairól és kommentárjairól Körösi-Krizsán Sándor úgy vélekedett, hogy azok visszakanyarodást jeleznek a néhány nappal ezelőtt abbahagyott rágalmakhoz. Ahhoz ugyanis, hogy reakciós, ellenforradalmi felkelés robbant ki Magyarországon. Rövid kommentárjában Molnár József a szabad világ segítőkészségét méltatta, és szólt arról a felháborodásról, amely gyógyszer- és élelmiszersegélyek az országba való beszállításának szovjet megakadályozását követte. Vámos Imre szerint megsemmisült a szovjet diplomácia utolsó magyarellenes érve. Szovjet részről azt hirdették, hogy fegyveres emigránsok szivárogtak be

Magyarországra, egykori Horthy-tisztek és reakciós csapatok fegyverrel akarják megdönteni a magyar nép vívmányait. Ezért volt szükség a szovjet beavatkozásra. Ezt az érvet – mondotta Vámos –, az osztrák kormány semmisítette meg. A Nagy Imrét felkereső osztrák követ kormány névében a leghatározottabban visszautasította a szovjet állítást. Ausztrián keresztül nem mentek fegyveres alakulatok Magyarországra. Az osztrák kormány úgynevezett zárt övezetet létesített a határ mentén, amely eleve lehetetlenné teszi fegyveres csoportok átszivárgását.

Béry László egységes politikai vezetést sürgetett. „A politikai hatalom – mondta – a nép birtokában van, a hősi harc, a tengernyi áldozat meghozta a szabadságot. Nincs olyan hatalom a földön, amely ezt tőlünk megint elrabolhatja. A Szovjetunió a feje tetejére állhat, feje tetejére állíthatja átmenetileg Magyarországot vagy az egész világot, de az idő kerekét visszafordítani nem tudja. Magyarország népe kezébe vette sorsa intézését, övé a politikai hatalom, most az a nagy és valóban sorsdöntő kérdés, hogy ezt a hatalmat hogyan gyakorolja... A nép győzött, de ezt a győzelmet értékesíteni kell! Itt a legfőbb ideje annak, hogy győzelmét intézményesítse, megteremtse azt a politikai szervet és szerveket, amelyek bírják az egységben harcoló nép teljes bizalmát.” Mikes Imre egy rövid kommentárjában az új nemzeti kormányról szólva ezeket mondta: „...az új kabinet elhatározó lépést jelent előre a forradalom céljai felé vezető úton. Néhány folttalan név, gáncstalan jellem, kitűnő szellem szinte kézzelfogható biztosíték arra, hogy szabadságküzdelmeink vívmányai nem sikkadtak el... Nem akarunk bírálni. Annyit azonban megjegyzünk, hogy az új együttes megszületésének van egy vigasztalan mozzanata. Az tudniillik, hogy a kormányt az úgynevezett Elnöki Tanács nevezte ki. Ennek az intézménynek változatlanul Dobi István az elnöke, és Révai József az alelnöke... ez a kormány természetesen átmeneti jellegű, nem is lehet más, hiszen egyedül a majd szabadon megnyilatkozható népakarat dönthet végérvényesen afelől, hogy kiket kíván az ország élére. A népakarat azonban csak független hazában nyilatkozhatik meg. Függetlenség pedig megszállott földön nincs, el sem képzelhető. Ezért az új együttes első, történelmi kötelessége kiharcolni a szovjet kötelékek végleges távozását földünkéről... Ha az a tény, hogy a diadalmas szabadságharc élén a múlt kormánya ügködött, némileg meg is magyarázta a szenvedélyek elfajulását, most már minden egyéni akció, minden kilengés, minden provokáció végzetes bűn a nemzettel szemben. Szabadságunkról és függetlenségünkéről van szó, amelyet az anarchia elveszejthet. Az új kormány már a forradalom kormánya. Cselekedjék tehát a forradalom lelkierejével, bölcsességével és erejével.” A nemzeti kormány melletti állásfoglalás jellemezte Molnár József kiskommentárját is, amelyben a következőket mondotta. „Az utóbbi napokban mindinkább megérlelődött a munkásságban a gondolat, hogy a tíz nap óta tartó hősiesség helytállás után az élet vérkeringésének meg kell indulnia. A külső beavatkozás nem teheti tönkre életünket. A fegyvert oda kell állítani a munkapad mellé, de a kézbe már az életet teremtő szerszámot kell venni... a nemzet érdeke azt kívánja, hogy a termelőmunka meginduljon.”

November 4-e véget vetett azoknak a reményeknek, amelyeket a forradalom résztvevőivel egyetemben a Szabad Európa Rádió is fűzött az új nemzeti kormányhoz és a következő héten feltehetően meginduló termelőmunkához. A második szovjet beavatkozást követően Béry László ezeket mondta kommentárjában: „Hajnal óta Magyarországon háború van. A magyar kormány jelentése, amely a szovjet csapatoknak Budapest ellen indított támadását adta hírül a világnak, egyszerre választ adott arra a kérdésre, mit akartak és mit akarnak a szovjet csapatok Magyarországon. A tárgyalás és békés kibontakozás lehetősége megszakadt, a szó a fegyvereké. Budapest és a többi magyar város ellen felvonultatott szovjet ágyúk tüzében ma már világo-

san állnak mindenki előtt az elmúlt napok eseményei. Most már senki sem kételkedik abban, miért hozott a Szovjetunió egyre több és több fegyveres erőt Magyarországra, miért vette körül Budapestet, az ország többi városait, miért foglalt el vasútvonalakat és vasúti gócpontokat, repülőtereket, és miért zárta el az ország nyugati határát. Tények és a rémtettek bizonyítják, hogy a Szovjetunió tudatosan és cinikusan készült a háborúra a felszabadult magyar nép ellen, vezetőinek minden nyilatkozata, minden állítólagos tárgyalási készsége, katonai parancsnokainak viselkedése tudatos megtévesztés volt, jól átgondolt része annak a hadműveletnek, amelyet Moszkva Magyarországon most végrehajt.”

E könyv szerzője így kommentálta november 4-ének délelőttjén a szovjet beavatkozást. „A világtörténelem egyik leghitványabb cselekedete az a galád szószegés, amelyet a szovjet kormány és a szovjet hadsereg parancsnoksága ma elkövetett. Azt ígérték, hogy kivonulnak Budapestről, elhagyják az országot, nem avatkoznak be belügyeinkbe, nincsenek ellenséges szándékaik a magyar néppel szemben. És íme, ma reggel óta öldöskik a magyar népet, harckocsijaik végigdübörögnek az egész országon, katonáik magyar parasztokat, munkásokat, fizikai és szellemi dolgozókat gyilkolnak. Tettük az emberiség történetének egyik legszégyenletesebb fejezete, és újabb bizonyága annak a vitathatatlan ténynek, hogy a Szovjetunió szavában nem lehet hinni, és ígérete fabatkát sem ér. Ismét bebizonyosodott, hogy nem ismer mást, csak erőszakot, durva önkényt. Lábbal tiporja a jogot, a szabadságot, becsapja barátait, szövetségeseit, és félrevezeti az egész világot.”

A Kádár János által vezetett munkás-paraszt kormány jelentkezése volt Mikes Imre *Reflektor*ának témája. *Megalakult a szovjet ágyútörkők kormánya* címmel a többi között ezt mondta. „...azok a barikádok, amelyeken vérünk hullik, a századok végezetéig megmaradnak mint az emberi szabadság legfényesebb bástyái, és azok, akik nagy áldozatunk ez óráiban e barikádokon rést akarnak nyitni, a századok végéig átkozottak lesznek.” Molnár József a Kádár-kormány tagjait új muszkavezetőknek nevezte. „Idézzük hát neveiket – mondta – kik ezek az árulók, az Ocskayaknál és az összes labancoknál százszor bűnösebbek, százszor árulóbbak... Kádár Jánosról a jelen pillanatban nem tudni, hogy került az árulók társaságába. De ha önként állt közéjük, akkor számára sincs kegyelem.” Mezőfy László a szovjet támadás nemzetközi jogi megítélését illetően megállapította, hogy: „A nemzetközi jog szabályai, az Egyesült Nemzetek Szervezetének Magyarország által elfogadott alapokmánya értelmében a Kádár-féle hazaáruló cimboraság nem kormány, sem nemzetközi viszonylatban nincs semmilyen szerepe vagy hatásköre.” Hozzátette, hogy minden nemzetközi szervezet Nagy Imre törvényes kormányát ismerte és ismeri el. Szakmáry Károly a „harcoló ifjú bajtársakhoz, egyetemi hallgatókhoz, munkás- és parasztfiatalokhoz” intézett üzenetet. „Ti láttátok és tudtátok eddig is, mi a teendő. A ti szent és hős szabadságharcotok ez, és éppen ezért érezzük, hogy a mai tragikus órákban is tisztán és félreérthetetlenül fogjátok kijelölni a nemzetnek az egyetlen utat és az egyetlen lehetséges megoldást.”

A november 5-én elhangzott kommentárok egyikében Mikes Imre a következőket mondta: „Lehet, hogy az 1956-os muszkavezetők az idegen szuronyokkal időre, órára visszahódíthatják a hatalmat. De az lehetetlen, hogy nemzeti életünkben, alakuljon bárhogyan is ez a nemzeti élet, joguk és helyük legyen valaha is. Az események fordulhatnak, az idők változhatnak, minden elmúlhat és újra támadhat, de ezek a pirátok halottak ma, és halottak maradnak mindörökké. Azt mondják, a munkásság és a parasztság, a dolgozó nép fenyegetett uralmának védelmében cselekednek. A valóságban ez a munkásság és parasztság, ez a dolgozó nép kélt fel

ellenük, számolatlanul kínálván a hon oltárára és az egész emberiség szabadságának oltárára életét – csakhogy ők ne legyenek.

5.

Az előbbi idézetgyűjtemény mondatai nemcsak a müncheni rádiósok felfogását tükrözték, és nemcsak amerikai jóváhagyással hangzottak el, de nagyrészt megfeleltek a korabeli magyarországi közfelfogásnak is, amely sehogyan sem tudott megbékélni a szovjet beavatkozással és az újból berendezkedni készülő önkényuralommal. Az október 23. és november 4. közötti kommentárok hangvétele olykor szerencsétlen volt, és a témaválasztás is lehetett volna jobb. Hibák és tévedések, mint kiderült, bőven akadtak. A budapesti amerikai követség 1956. november 4-én este azt jelentette Washingtonba, hogy „a Szabad Európa Rádió adásai általában túlzók és gyakran pontatlanok”. Mai szemmel nézve azonban e tekintetben a SZER nem állt egyedül. Nyugaton csak kevesen mutattak alaposabb tájékozottságot és jobban működő helyzetmegítélési képességet. Akadt téma, amelyben a SZER óvatosabbnak bizonyult, mint nyugati társai. A SZER-adások tárgya és hangja majd azonos volt a hazai forradalmi kiadványokéval és rölapokéval. A müncheni rádió a Magyarországon kinyomtatott és a rádiókban elhangzott követeléseket terjesztette. A felkelők fogalmazták meg őket, nem a müncheni szerkesztők. A forradalom programja volt, nem a SZER-é. Ez, persze, nem melegség, hiszen felelőssége jóval nagyobb volt, mint a kívülállóké. Bizonyos jelenségek és események kritikus megközelítése, valamint az éles fogalmazás és érdes hang megfelelt a hazai szokásoknak. A budapesti forradalmi sajtó cikkei és a SZER műsorai között a rokon vonások egész sora fedezhető fel, az érzelmek és indulatok, túlzások és szertelenségek, szenvedélyek és aránytévésztések hasonlóak voltak. Abban a SZER kétségkívül vétkes volt, hogy nem világosította fel a magyar társadalmat kellően arról, hogy a szabad társadalmakban mi a különbség a sajtó és a kormány véleménye között, milyen szerepük és hatáskörük van a nemzeti és nemzetközi intézményeknek, milyen hosszú az út valamely tennivaló felismerése és a cselekvés között. Persze, nem lett volna könnyű a magyar nép felvilágosítása az amerikai kormány tényleges érdekeiről, elsőbbségi szempontjairól, valódi külpolitikájáról, nemkülönben az Egyesült Nemzetek Szervezetének lehetőségeiről. Mégis, meg kellett volna tenni, még ha az adott körülmények között, egy nagyhatalom intézményrendszerében dolgozva és ahhoz alkalmazkodva a feladat nem volt lebecsülendő. Az viszont merőben a magyar munkatársak felelősségét növelte, hogy nem tudták magukat kivonni a forradalom okozta túlfűtöttségéből és izgatott lelkiállapotból. Magyar hazafiakként lelkiállapotuk érthető és dicséretes volt, de a munka, amelyet végeztek, sokkal inkább kívánt volna hűvös gondolkodást, az események érzelmentes és ésszerű megközelítését, valamint annak tudatosulását, hogy milyen lényeges a benyomás és a hatás, amelyet valamely mondanivaló kivált.

A későbbi kritikákban gyakran jelent meg az az észrevétel, hogy a SZER magyar munkatársainak tartózkodóbbnak kellett volna lenniük, és mindenekelőtt figyelmeztetni kellett volna a magyar népet arra, hogy vigyázzon, meddig mehet el, és mikor hívja ki maga ellen a sorsot, hiszen nem számíthat külső segítségre. A tartózkodóbb és

megondoltabb magatartás számonkérése indokoltnak látszik, ám nem olyan egyszerű a feltételezett segítség biztos elmaradására való figyelmeztetés ügye. E könyv szerzője úgy érzi, szerénytelenség nélkül hivatkozhat arra, hogy Kovács Imrével együtt már 1956 tavaszán a magyar emigránsok figyelmébe ajánlotta: egy esetleges magyar felkelés nem számíthat az Egyesült Államok fegyveres segítségére, és a legtöbb, amit remélhet, a diplomáciai támogatás. A forradalom igazolta ezt a feltételezést. A szerző mégis úgy gondolja, hogy mivel a történelemben nem mindig az következik be, ami ésszerűen és reálisan kikövetkeztethető, hanem meglepetéseket is tartogat, 1956-ban nemcsak az dönthette el a magyar felkelés sorsát, hogy Washington a maga kezdeményezésére nem kíván változtatni a *status quó*-n, de az is, hogy a szovjet vezetőség esetleg kiegyezik a forradalmi kormánnyal, és kompromisszumot köt, olyan rendezésben állapodva meg, amely mindkét felet kielégítheti, tehát a *status quo* amerikai közreműködés nélkül is módosulhat. Persze, ez ugyanúgy nem következett be, mint a másik lehetőség, vagyis a nyugati segítség. A SZER magyar alkalmazottaiban erős volt a kísértés arra, hogy a maguk szerény eszközeivel olyan helyzet megteremtésében működjenek közre, amelyben Moszkva esetleg ugyanúgy visszariadhat a beavatkozástól, mint Lengyelország esetében. Hogy hol a határ, ameddig a magyar függetlenségi és önállósodási törekvés, valamint a fennálló rend reformjára irányuló igyekezet elmehet, nem volt világos és egyértelmű. Nem lehetett biztosnak lenni abban, hogy ott húzódik, ahol a lengyelek megálltak.

A SZER magyarjainak már csak azért is nehéz volt a forradalmi harcokra fékezőleg hatniok, mert elkötelezettségükhöz híven szívvel-lélekkel támogatták a felkelést, és tudták, hogy forradalmi küzdelemben – ahol szinte lehetetlen középállást elfoglalni –, bizonytalan sorsuk van az észérveknél és mérsékletre intő felhívásoknak. Félreértést szülhetnek, bizalmat ingathatnak meg, és az ellenféllel való cimboraság gyanúját kelthetik.

Az mindenesetre érthető volt, hogy a felkelés első szakaszában ellentét támadt a Nagy Imre által vezetett kormány és a SZER között. A miniszterelnök és munkatársai kommunisták voltak, és kétségtelenül egy megújult, de mégis kommunista rendszeren belül képzeltek el harcukat Sztálin és Rákosi követői, a szovjet mintájú társadalmi rend ellen. Lényegében az 1955-ben félbeszakított új szakaszt akarták folytatni, természetesen a megváltozott körülmények között azzal a szándékkal, hogy a reformok útján tovább mennek annál, mint amit 1953-ban meghirdettek. Az akkoriban revizionistának nevezett szocialista modellt kívánták megvalósítani. A SZER magyar munkatársait ez természetesen nem elégítette ki, még azokat sem, akik a gradualizmus hívei voltak, és tudták, hogy az erősen központosított és tervgazdaságos kommunizmusból, békés körülmények között, lehetetlen egyetlen gyors mozdulattal a demokráciába és szabadságba ugrani, hanem meg kell állni közbülső állomásokon is. 1956. október végén azonban a helyzet annyiban módosult, hogy a továbbfejlesztett új szakaszon túlmutató állapotra lehetett gondolni és azért küzdeni. Nagy Imrének és kormányának a felkelők elleni kezdeti fellépése nem volt indokolt. A hatalomra került új kormányfőnek sokkal erélyesebben kellett volna munkához látnia, a rákosista elemeket saját híveivel felváltania, és olyan új politikát meghirdetnie, amely alkalmas lett volna arra, hogy már az első napokban maga mögött érezhesse a lakosság többségét. A SZER

méltán hiányolta ezt, és szólt megrovóan a kormányfő felemás viselkedéséről. A vele szemben használt hangnak azonban nem kellett volna oly élesnek, olykor durvának lennie. Megértéssel kellett volna kísérni azt a fordulatot, amelyet Nagy Imre a sok évtizedes bolsevik pártfegyelem okozta beidegzettségeket levetkezve a szabadabb és önállóbb személyiség kialakítása felé megkezdett.

A Szabad Európa Rádió legsúlyosabb hibája és vétke kétségtelenül a Nagy Imrével szemben mindvégig tanúsított bizalmatlanság és a tőle való idegenkedés volt. Noha ez nem jellemezte az egész szerkesztőséget, mégis – mint az előző fejezetben olvasható dokumentációból kiderül – a forradalmi napokban legtöbbször szereplő és hangadóknak látszó munkatársak véleménye rányomta bélyegét a műsorra. Meglepőnek tetszhetik, hogy a Nagy Imre-féle reformista kommunistákhoz reményeket fűző amerikai politikai tanácsadók – New Yorkban és Münchenben egyaránt – eltúrták a kormányfő tekintélyének következetes lejáratását. Ebben olyanok is részt vettek, akiket egyébként a problémák hűvös, reális, józan megközelítése, a végletesség helyett inkább a tartózkodó fogalmazás jellemezte. Ilyen volt például Kovács K. Zoltán, Czupy Bálint, Borsányi Julián, Körösi-Krizsán Sándor, Vámos Imre. Az utóbbi magánbeszélgetésekben és a *Látóhatár* szerkesztőségében kifejezésre juttatott nézeteivel ellentétben a forradalom alatt is teljesen Gellért Andor befolyása alatt állt. Kommentárjaiban – amolyan beszédíróként – a főszerkesztő véleményét öntötte formába, és olvasta be saját mondandójaként. Nagy Imre kezdeti magatartásának bírálata és elutasítása még megmagyarázható volt, de személye és tevékenysége e megítélésének fenntartása azután is, hogy bebizonyosodott, nem ő hívta be az oroszokat, és mindjobban azonosult a felkeléssel, teljesíteni igyekezett a forradalmi követeléseket, menthetetlennek és megbocsájthatatlannak bizonyult. Az a későbbi kádárista érvelés, mintha a forradalomban valamilyen összjáték alakult volna ki Nagy Imréék és a Szabad Európa Rádió között, merő kitalálás. A SZER ugyanúgy Nagy Imre ellen keltett hangulatot, mint – természetesen más kiindulóponttal és érvekkel – a sztálinista kommunisták.

Ennek a beállítottságnak – amelyet a szerkesztőség belátóbb és megértőbb tagjai kisebbségként nem tudtak semlegesíteni – egy másik vetülete az új politikai vezér népszerűsítése volt. Ez megtalálható Mindszenty bíboros személyében. Az ötlet – amelynek a müncheni szerkesztőségben is voltak hívei – New Yorkból származott. Onnan érkezett a „build up Mindszenty” – „Felépíteni Mindszentyt” – jelszó, azzal a céllal, hogy a felkelést megtestesítő személyiség, a forradalmi és szabadságharcos jelkép ne Nagy Imre, hanem Mindszenty József legyen. Ez ellen többen felszólaltak a Magyar Osztályon, nem azért, mintha nem értékelték volna a bíboros bátor fellépését Rákosi és társai ellen, és nem tisztelték volna a börtönből szabadult főpapot, hanem mert úgy tudták, a kánonjogi előírások szerint a feladatának elvégzésében akadályozott püspök kötelessége, hogy amint visszanyeri szabadságát, azonnal foglalja el újból püspöki székét. Ez ugyan megtörtént a budai primási palotába érkezéssel, de az ott folytatott tárgyalásokból – vélte több müncheni munkatárs – a bíboros politikai irányító szerepvállalásra való készségére lehetett következtetni.

Tévedés és hiba volt a permanens forradalomban való gondolkodás, vagyis – ha nem is biztatás, de a jóváhagyó és helyeslő regisztrálás formájában – újabb és újabb forradalmi célok kitűzése és követelése. Annak a szerkesztők tudatában voltak, hogy

túlbecsülnék szerepüket, ha azt hinnék, hogy ők irányítják a forradalmat, de el kellett volna gondolkozniuk azon, hogy melyek a végcélok. Nem biztos, hogy erről a fegyveres felkelők hasonlóan vélekedtek volna, és követték volna a SZER megfontolásait, de az intézménynek kellett volna lennie valamilyen elképzelésének, hogy hová vezessenek a harcok. Erre vonatkozóan a magyarok sem a New York-i központból, sem a müncheni politikai tanácsadótól nem kaptak világos eligazítást. A Magyar Osztálynak nem volt képe arról, hogy mi a forradalom célja. Persze, hogy az önkényuralom vége, a szabadság, a demokrácia, a függetlenség és az önállóság. Ezen túlmenően azonban senki nem tudta, mit támogasson: az 1945 és 1947 közötti koalíciós demokratikus kísérlet folytatását, esetleg a nagyimrés kommunisták nélkül; egy konzervatív-kereszténydemokrata kurzust; vagy az 1944. március előtti államrend – természetesen megújult – visszaállítását. A Kádár-rezsim SZER-ellenes propagandáján a szándékok világossá tétele természetesen nem változtatott volna, de az elfogulatlan szemlélők legalább megítélhették volna, hol álltak a müncheni rádiósok 1956. október végének politikai kérdéseiben.

Mindehhez hozzá kellene tenni, hogy ha lett volna is szándék a SZER politikai koncepciójának megfogalmazására – legalábbis magyar részről –, aligha született volna egységes és félreérthetetlen állásfoglalás. A szerkesztőség erősen megoszlott a felkelés célját illetően. Egyetértés csak a kommunista egyeduralom megszüntetése és a szovjet hadsereg távozása kérdésében volt. Hogy a szabadság mire terjedjen ki, és a demokrácia milyen legyen, a nézetek eléggé eltértek egymástól. Kovács K. Zoltán helyesen jegyezte meg egy budapesti interjúban, hogy a szerkesztőség „nem volt egységes a magyarországi helyzet és a feladatok, a követendő irányvonal megítélésében. Ez alapján véve természetes, hisz 1951-es megszervezésekor az amerikaiak az 1945-ös koalíciós képből indultak ki, és ez a differenciáltság az évek során ugyan csökkent, de nem szűnt meg”. Ezt a ténymegállapítást legfeljebb azzal lehetne kiegészíteni, hogy nemcsak a '45-ös felfogással rokonszenvezők látták differenciáltan az eseményeket, de még nagyobb volt ezek és a '45-ös koncepcióval szembenállók közötti nézeteltérés.

Műsorkészítők

Béry László
Bikich Gábor
Borbándi Gyula
Borsányi Julián
Csonka Emil
Czupy Bálint
Ekecs Géza
Fábián Károly
Kobele József
Konkoly Kálmán
Kovács K. Zoltán
Körösi-Krizsán Sándor
Litteráti-Loótz Gyula
Márai Sándor
Márjás Viktor
Mezőfy László
Mikes Imre
Németh Zoltán
Radnai Endre
Szakmáry Károly
Thury Zoltán
Vámos Imre
Zathureczky Gyula

Polgári néven szerepelt

Ajtay Miklós
Feketekúty László
Gellért Andor
Horváth Béla
Király Ernő
Molnár József

és álneveik

Balogh Balázs
Beteg János
Gyulai Ernő
Bell ezredes
Vasvári Gergely
Bálint gazda
Cseke László
Károly atya
Péter Mihály
Kova Kálmán
Zoltán Károly
Gedeon Sándor
Patkó Gyula
Ullysses és Candidus
Anonymus és Mátrai Viktor
Lovas László
Gallicus és Brassai Imre
Agrárius
Sebők László
Vér Károly
Nótárius
Janicsák
Újházi Miklós

MÚHELYMUNKA

Molnár Adrienne

AZ ÖTVENHATOSOK MÁSODIK NEMZEDÉKE

Intézetünk Oral History Archivumában „Az ötvenhatosok második nemzedéke” címmel új kutatás indult, amelyben az '56-os forradalom után elítéltek gyermekeinek sorsát kívánjuk vizsgálni.¹ A következő kérdésekre keresünk választ: Mit jelentett a szülő elítélése a gyermek, a család számára? Milyen következményei voltak a megtorlásnak a család, a gyermek életében? Milyen formális és informális reakciói voltak a családnak, a szűkebb és tágabb társadalmi környezetnek (iskola, lakóhely, kortárs csoport, barátok, munkahely) a megtorlásra, illetve mindegyik milyen volt a gyermek viszontreakciója? Az elítéltek hozzátartozói hogyan élték át és dolgozták fel a történeteket? Milyen forradalomkép alakult ki a gyermekekben, és az folyamatosan hogyan formálódott a Kádár-rendszerben, illetve a rendszerváltáskor? Folyamatában vizsgáljuk mind az '56-tal és az elítélt szülővel kapcsolatban megélt történéseket, mindezek hatását az egyén sorsára.

A vizsgálatban hatvan kivégzett és börtönbüntetésre ítélt személy – a szülő elítélésékor kiskorú – gyermekével készítünk életútinterjút. A mintát az '56-os Intézet adatbázisának – kivégzettek és börtönbüntetésre ítélték periratai, OHA-interjúk – felhasználásával állítottuk össze. Ha nem alkalmaztunk is matematikai értelemben vett reprezentációt a megtorlást szenvedettek társadalmi összetételére nézve, arra törekedtünk, hogy mintánkban minden társadalmi réteg képviselve legyen.

Kutatásunk egyaránt alkalmaz pszichológiai, szociálpszichológiai és történet-szociológiai megközelítést. Az interjúkban a hangsúlyt a személyes sorsra, az individuálisan megélt problémákra helyezzük, természetesen történelmi keretbe ágyazva. Egyéni életsorsokat vizsgálunk, amelyek alapján a kutatási témára vonatkozó tendenciák és az ezen belüli variánsok leírhatók lesznek. A kutatás alapján reményeink szerint megválaszolhatjuk majd azt a kérdést is, hogy egy, a Kádár-rendszerben felnövő, helyzeténél fogva megkülönböztetett társadalmi csoportban hogyan él az '56-os forradalom szellemisége, és elemezhető lesz, hogy a magyar társadalom negyven éven keresztül hogyan kezelte '56-ot mint történelmi és politikai eseményt, valamint az '56-os elítélteket mint e történelmi esemény szereplőit.

¹ A kutatás az OTKA T 018096 sz. kutatási program keretében és a Soros Alapítvány támogatásával készül.

Részvevői: Hoffmann Gertrúd, Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne.

Várakozásunk szerint e kutatással bepillantunk majd a Kádár-rendszer működési mechanizmusába és mentalitástörténetébe is. Az elitáltak hozzátartozóinak hatósági „kezelése” – például továbbtanulásuk vagy elhelyezkedésük megakadályozása s ennek módja – helyi vagy országos méretekben megfigyelhető hasonlósága támpontokat nyújthat annak tisztázásához, hogy ilyen kérdésekben létezett-e központi elhatározás és pártutasítás, vagy bizonyos irányelvek, precedensek alapján a párt- és a tanácsi apparátus maga találta meg a „helyes” megoldásokat. Végül ígéretesnek látszik a kutatás azáltal is, hogy egy olyan speciális társadalmi csoportot vizsgálunk, amelynek tagjai nem voltak szereplői a forradalomnak, s a megtorlásnak sem voltak közvetlen érintettjei, ezért ebben a vonatkozásban mentalitásukban közelebb állnak a társadalom egészéhez, mint a forradalom szereplőihöz. Ugyanakkor közvetett érintettségüknél fogva mintegy sűrítve tükrözik a társadalomnak a fennálló rendszerhez és a hatalomhoz való viszonyát. A társadalom többi tagjával kapcsolatba kerülve mintegy szeizmográfként működtek, létükkel is állásfoglalásra, megnyilatkozásra kényszerítették őket. A teljes kutatás várható eredményei tehát a Kádár-korszak társadalmának és hatalmi viszonyainak egy szeletéről nyújthatnak majd fontos információkat és további következtetésre alkalmas adatokat. Legalábbis erre lehet következtetni a már elkészült interjúk alapján.

Eddig tizennyolc életútinterjú készült el, nyolc kivégzett, tíz internált vagy rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre ítélt gyermekével.² Tizenöt életútinterjút dolgoztunk fel³ (nyolcat kivégzett, hetet börtönbüntetésre ítélt gyermekével), ennek alapján összegezzük a kutatás első tapasztalatait.

*

Az '56-os forradalomhoz, illetve a megtorláshoz való viszonyról, a személyes traumák hatásáról már az interjúalanyok első megkeresésekor kaptunk jelzésszerű, esetenként nagyon határozott információkat. A megkeresettek közel egyhatede elzárkózott attól, hogy elmondja emlékeit. Általában arra hivatkoztak, hogy a múlt felidézése nagyon felkavarná őket, de volt, aki azért nem vállalkozott az interjúra, mert fél. Fél szembe-sülni a múlttal, vagy fél attól, hogy még mindig nem lehet nyíltan beszélni arról, ami velük történt, s van, aki újra fél, mert szerintük '94-ben azok kerültek hatalomra, akik több mint harminc éven keresztül a megtorlás aktív irányítói vagy passzív támogatói voltak. Az interjút adók többségének viszont megkönnyebbülést jelentett, hogy végre valaki meghallgatta őket, hogy végre a „kisemberek” élettörténetét is megörökíti valaki, nemcsak a vezető politikusokét, s egyben reménykednek abban, hogy ily módon is emléket állíthatnak a megtorlás áldozatául esett szülőnek. Voltak, akik az interjú során gondolták át először az évtizedek óta elfojtott élményeiket, emlékeiket, ezért fokozott empátiával kellett interjúalanyainkat átsegítenünk az első szembesülés nehézségein.

2 Az interjúk annotált jegyzékét lásd a 403. oldalon.

3 Az interjúalanyok és szüleik adatait tartalmazó táblázatot lásd a 280–281. oldalon.

Már az eddig elkészült interjúk alapján lényeges különbségek rajzolódnak ki a megtorlás kezelésében, az életstratégiák kialakításában és az interjúalanyok életútjában. Az úgynevezett szociológiai kemény változók – a nem, az életkor, a lakóhely, a szülő, illetve az interjúalany társadalmi státusa – segítségével jól elkülöníthető csoportokat alakíthatunk ki, s ugyancsak meghatározozó jelentőségű csoportképző az a tőke – érzelmi, kulturális, anyagi és szociális –, amellyel a család a megtorlás idején rendelkezett. Ezen változók menti különbségek leírása a kutatás későbbi fázisának feladata, most csak néhányat jelzünk közülük.

Összegzésünket az idő dimenziója mentén végezzük, hiszen folyamatot vizsgálunk. Az idő három szakasza esetünkben az *akkor* (a forradalom napjaitól a szülő elítéléséig tartó időszak), a *közben* (a Kádár-korszak, amelynek lezárása 1989), a *most* (a jelen, vagyis az interjúkészítés ideje, amely értelmezi, integrálja az *akkort* és a *közben* is).

I. AKKOR (A FORRADALOM NAPJAITÓL A SZÜLŐ ELÍTÉLÉSÉIG TARTÓ IDŐSZAK)

Azok, akiknek vannak emlékeik a forradalom előtti időkből, jó családi légkörre, gyönyörű gyerekkorra emlékeznek, ideális család- és apaképet idéznek fel. A család a stabilitást és a biztonságot jelentette. Az apa a családok többségében foglalkozott, játszott a gyerekekkel, műveltebb, okosabb, dolgozóbb volt, mint más családokban. A többség társadalmilag elismert és közvetített apaképet őriz. Az emberek többségének emlékezetében a gyermekkor megszépül, valószínű, hogy interjúalanyaink a későbbi veszteség miatt még inkább megszépítik a megtorlás előtti időszakot.

A boldog gyerekkorba hasít bele a forradalom. A megélt '56-os élmény kevés, s természetesen a gyermeki lét által is erősen torzított, hiszen interjúalanyaink többsége akkor nagyon fiatal volt. (Egyikük a forradalom után született.) A hat évnél fiatalabbaknak nincs közvetlen megélt élményük. Az idősebbek a mindennapi életüktől eltérő eseményekre, hangulatokra emlékeznek; tankokra, lövöldözésre, a szülők izgatottságára, házkutatásra, szovjet katonákra, pufajkásokra, s néhány konkrét eseményre is, amelynek maguk is szemtanúi voltak, vagy a szülőktől, a rádióból hallottak róla. (Apja elvitte a Kossuth téri tüntetésre; látta, hogy leverik a vörös csillagot a tanácsháza tetejéről; sorban állt kenyérért; jelen volt egy lincselésnél; forradalom van az országban, rendet kell tartani; fontos, hogy fegyver ne jusson illetéktelenek kezébe stb.)

Az emlékek többsége a félelmet, az izgatottságot idézi. A gyermekek együtt éltek a történésekkel, s nagymértékben a szülőktől függött, hogy abból mit és hogyan regisztráltak, mit értettek meg. A szülők egy része maga sem mindig igazodott ki az eseményekben, ezért gyermekének sem tudott magyarázatot adni, még akkor sem, ha szándékában állt.

A szülő '56-os tevékenységéről szerzett *akkori* ismeretek is elsősorban életkorfüggőek. Többen az apa '56-os tevékenységéből csak azt érzékelték, hogy az apa elment, izgatott volt, az apa egyszeriben fontos lett a környezet számára. Azok, akik a szülő tevékenységének tartalmáról már *akkor* is rendelkeztek információkkal, elsősor-

ban pozitív, emberbaráti cselekedeteket említenek. (Az apa helytállt, rendet tartott a káoszban; segített a menekülőknél; emberek életét mentette meg; a szabadságért harcolt; azt akarta, hogy menjenek ki az oroszok.)

A forradalomban pozitív szerepet játszó, „a szabadságért, az igazságért harcoló” apát hamarosan letartóztatták. Többeknek nincs közvetlen élményük apjuk letartóztatásáról, mert még nagyon fiatalok voltak, vagy nem voltak jelen a letartóztatásnál. Akik jelen voltak, arra emlékeznek, hogy – többnyire éjszaka – rendőrök, katonák, pufajkások jöttek, házkutatást tartottak, a gyermeket felriasztották álmából. A gyermekek többsége mindezt tragikusan fogta fel, nem értette, mi történik. Néhányan arra emlékeznek, hogy a család számított a letartóztatásra, felmerült a disszidálás lehetősége is, de nem éltek vele. Nem tartották magukat bűnösnek, tettükért vállalni akarták a következményeket, és hazaszeretettük, valamint a családjukért érzett felelősségük is itthon tartotta őket. A kivégzettek gyermekeinek egy része apjáról utolsó képként a letartóztatás egy pillanatát őrzi, amely szerint az apák méltóságteljesen viselték a történeteket. „A szobaablakban borotválkozott, be volt pamacsolva az arca, amikor jöttek érte a rendőrök. Megmosdott, felöltözött, elkészönt tőlünk, és elment. Nem is ellenkezett. Mi, gyerekek nem is láttuk utána soha többé.” „Édesapa elbúcsúzott mindegyikünkötől. Legyünk jók, fogadjunk szót édesanyjának, emlékezzünk rá szeretettel – azt hiszem, ezt mondta.”

Az apa ellen folyó per aggodalommal töltötte el a családokat, s a kulturális, az anyagi és a kapcsolati tőkájuk függvényében cselekedtek az apa megmentése, büntetésének enyhítése érdekében. Egyesek a barátok segítségét kérték, mások „felsőbb” kapcsolatokat kerestek, ügyvédet fogadtak, jószágaikat, ingóságait értékesítették, hogy az ügyvédi költségeket fedezhessék.

Az anyák többsége tájékoztatta gyermekét az apa ellen folyó eljárásról, valamint az ítéletről is. Ketten nem hitték el, hogy kivégezték apjukat, azt remélték, hitték, hogy a Szovjetunióba vitték, s egyszer csak váratlanul betoppán.

II. KÖZBEN (A KÁDÁR-KORSZAK IDŐSZAKA ÉS 1989)

Ebben a harminc évet felölelő időszakban vált a gyermek felnőtté, illetve élte felnőtt életét. A probléma kezelésében természetesen elsődleges szocializációs terep a család volt, itt dőlt el, hogy a gyermek fel tudja-e dolgozni, s ha igen, hogyan, az őt ért traumát. A másik szocializációs terep a társadalom különböző intézményei (iskola, katonaság, munkahely), valamint a szűkebb és tágabb környezet, amely egyszerre volt ellenséges és támogató is egyben.

A család

A letartóztatással új fejezet kezdődött a családok életében. Az apa, aki addig a biztonságot jelentette, aki a forradalom napjaiban helytállt, a külső, a hivatalos világ értékrendje szerint egyszeriben bűnössé vált. A családnak a megváltozott helyzetben is *élnie kellett*, cipelve a terhet, amit az apa végleges vagy átmeneti elvesztése jelentett, s viselve a bélyeget, amelyet az apa tette miatt a családra is rásütöttek. Ennek megol-

dása elsősorban az anyákra hárult, akik közül többen állásukat is elvesztették. Az érzelmi teher mellett rájuk szakadt az egzisztenciális teher is, a család eltartása.

Az anyák megpróbálták a család életét korábbi tradícióik szerint tovább vezetni. Egyes családokban a börtönben élő, többeknél a kivégzett apa továbbra is normaként volt jelen a mindennapokban. Az anya bevonta a gyerekeket – életkoruknak megfelelően – a mindennapi problémák megoldásába és a kapcsolattartásba a börtönben lévő apával. Próbálták közösen feldolgozni a családot ért tragédiát, és kialakítani a külvilággal szembeni viselkedési stratégiákat. Másoknál ez csak részben vagy egyáltalán nem sikerült. Ez nagymértékben függött konvertálható tartalékaiktól, attól a tőkétől, amellyel az anyák rendelkeztek. Volt, ahol az anya nem tudta megbocsátani férjének, hogy „elhagyta”. Többen összeroppantak a teher súlya alatt, s betegségbe, alkoholizmusba menekültek.

A gyerekek mai emlékei szerint az anyák – egyikük kivételével, aki '56-ban már nem élt együtt férjével – nagyon szerették férjüket, s a börtönévek alatt is mellettük álltak, beszélőre jártak, csomagot küldtek. Eddigi interjúalanyaink szülei közül senki sem vált el, a kivégzettek özvegyei általában nem mentek újra férjhez, s ha igen, csak akkor, ha a gyerekek felnőttek. Nem tartjuk elhamarkodottnak kijelenteni, hogy az anyák a csonka családokban is igyekeztek megőrizni a korábbi status quót, s erejüket meghaladóan is vállalták a történelem által rájuk kirótt szerepet.

A magukra maradt házastársaknál négy kiállási típus vázolható az eddigi interjúk alapján: 1. Vállalja férje tettét, azonosul vele, büszke rá, minden helyzetben kiáll mellette. 2. A férje tettét nem mérlegeli, azt esetleg nem is ismeri, de a lehetőségeihez képest mindent megtesz a férjéért. 3. Bár úgy vélekedik, hogy a férjének nem kellett volna részt vennie a forradalomban, hiszen a családos ember elsősorban a családjáért felelős, de a feleségnek kötelessége, hogy mindent megtegyen a férjéért. 4. Nem vállalja sem a férje tettét, sem a sorsközösséget vele. (Az eddigi egyetlen ilyen eset nem tipizálható.)

Ezek a helytállási szerepek természetesen alapvetően befolyásolták, alakították a gyermek viszonyát az elítélt apához.

A megtorlás kezelése a családokban

Elsősorban tehát az anyákon múltott, hogy a gyermekek hogyan tudták feldolgozni az őket és a családot ért tragédiát.

Azokban a családokban, amelyekben az anya azonosult a férjével, ismerte férje politikai tevékenységét, egyetértett, esetleg együtt is működött vele, a helyzet egyértelmű volt. Az anya a büntetés időszakában is nyíltan kiállt férje mellett, segítette. A gyermek előtt nem titkolta sem az apa forradalom alatti tevékenységét, sem az ítélet tényét, a gyerekekkel nyíltan kommunikált, kérdéseire válaszolt. A rokonok, a barátok közreműködésével tudatosan alakította a pozitív apa- és '56-képet, támogatta az eligazodást a külső világban, s ezzel oldotta a gyermek félelmét. Ösztönösen vagy tudatosan nevelte a gyermeket az erkölcsi tartásra. A börtönben lévő apával folyamatos volt a kapcsolattartás. A gyerekek leveleket, személyre szóló üzeneteket kaptak apjuktól, ők is írtak neki, részt vettek a csomagok összeállításában, jártak beszélőre. Egyik interjúalanyunk így fogalmazott: „*Amit végül is az egész lényegként és a szüleim*

dicséretére elmondhatok, hogy mindezt úgy tudták nekem megmagyarázni, bennem feloldani, hogy nincs bennem semmi olyan sérülés, ami mostanáig kiható lenne.” Az ilyen típusú családokban a felnövő gyermek a forradalom szellemiségét is azonosulással építette be a saját identitásába.

Azokban a családokban, amelyekben az anya nem volt beavatott, ahol a házastársi kapcsolat ingatag volt, vagy az anya maga sem tudott megbirkózni a reá nehezedő problémákkal, nem tudta feldolgozni az őt ért traumát; a büntetett házastárs miatt érzett szégyent és a következményektől való félelmet közvetítette a gyermeknek is. A gyermek tudta, mi történt, de nem beszéltek róla, elhárították a problémát, ezért a család nem tudta oldani a gyermek félelmét. A gyermek az ilyen típusú családban magára maradt, még kérdezni sem mert, félt, hogy valóban valami bűnt követett el az apja. Volt olyan család, ahol az apa elleni ítélet ugyan nem volt titok a gyermek előtt, de nem támogatták az eligazodásban, ezért a gyermek szintén magára maradt kételyeivel, problémáival. A környezet sem segített, a trauma feldolgozása csak késve történt meg, ha egyáltalán megtörtént. *„Jó pár év eltelt, amíg rájöttem, hogy mi történt, miért kellett annyit dolgoznunk.” „Valahogy az az érzésem volt, hogy ezt a politikát olyanoknak kéne csinálni, akiknek nincsen családja, de ma már másképp látom én is...”*

Ahol a házastárs, a család a gyermek „megkímélése” érdekében titkolta mind az apa tevékenységét, mind az elítélését – távollétét külföldi munkával magyarázták – ott a gyermeket védtelenné tették. Mivel a gyermek megóvása a valóságtól szinte lehetetlen, az igazságot vagy féligazságokat a szomszédoktól, pedagógusoktól, gyermektársaitól tudta meg, ezért biztonságérzete megrendült, szorongóvá vált, s a trauma feldolgozása egyáltalán nem történt meg. Egyik interjúalanyunkkal az iskola igazgatónője közölte, hogy az apja börtönben van, de az anya ezután sem mondta meg az igazat, másikkal a bátyjától tudta meg, hogy az apjuk politikai okok miatt börtönben volt, és kivégezték. *„Végül is, sajnos, nem a családtól tudtam meg az igazságot.”* Oly mértékben háritották vagy elfojtották a problémát, hogy ma sem tudnak beszélni róla, ma sem tudják értelmezni a történeteket. *„A mai napig sem bírom ezt megemésztetni.” „Mintha tört forgatnának a szívemben, ha erre gondolok, erről hallok.”*

A gyermeknek önmagában is tisztáznia kellett, hogy ki is volt az apja. A gyilkos, vagyis az általános, az elfogadott társadalmi normák szerint valóban bűnös apa terhét nehéz lett volna viselni. Egyikük sem tekintette bűnösnek az apját, azok sem, akik szinte semmit sem tudtak a tevékenységéről. A két gyilkosság vádjával elítélt férfi gyermeke sem hitte el az apja elleni vádat (az valójában megalapozatlan is volt). A gyermekekben többnyire a hős, a szabadságért, igazságért harcoló, a helytálló apa képe élt, az apát az igazságtalanság, a politika áldozatának tartották. *„Édesapa meghalt, mert azt akarta, hogy menjenek ki az oroszok. Én nem értettem, azért miért kell meghalni.”* Egyeseknél a háritás, másoknál a mítoszteremtés vagy a mindent megismerni akarás, a valós kép kialakításának szinte görcsös igénye működött. *„Nagyon zavart volna, ha az édesapámról kiderül, hogy embert ölt.” „Nem gyilkos, az apám, tehát én nem egy gyilkos embernek vagyok a gyereke, hanem csak az állam elleni felforgatóé.” „Ő egy eszményért, a magyar népért harcolt.” „Politikai okból ítélték el, tehát nem azért, mert lopott, nem azért, mert meggyilkolt valakit. Azt én egyáltalán nem tekintettem bűnnek.”* Természetesen ezek a vélekedések nem zárják ki azt a véle-

ményt, amit többen megfogalmaztak, hogy édesapjuknak nem kellett volna „beleártania magát a politikába”, vagy hogy gyerekkorukban dühösek voltak édesapjukra, mert elhagyta őket.

Eddig minden családról elmondhatjuk, hogy a külvilág felé titokként vagy tabuként kezelték a problémát. „*A mi titkunk, kifelé nem beszélünk róla, nehogy bajunk legyen.*” „*Tudtam, hogy tudják, beszélhetnék előtük, ha akarnék, de nem beszéltem, mert erős volt a tilalom.*” „*Ha megkérdezik, vállalom, de én nem jelentkezem, hogy kérem, én ilyen vagyok.*” Az interjúalanyok környezetében sokukról a rendszerváltás után tudták meg, hogy az édesapjuk '56-os politikai elítélt volt. Egy életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt gyermeke éveikig együtt dolgozott a kivégzett miniszterelnök unokájával, jó kollegiális viszonyban voltak, de csak 1994-ben tudták meg egymásról, hogy kik a szülei. A környezettel létezett egy cinkos viszony is, „én tudom, hogy te tudod”, de nem beszéltek róla, hiszen általában a környezet is elfojtotta vagy elhallgatta a forradalmat és az azt követő megtorlást. Néhányuknak középiskolás, főiskolás korban sikerült a barátokkal, esetleg a hasonló helyzetűekkel megosztania titkait. Az elfojtásból, a háritásból eredő feldolgozás hiánya, a titkok, a tabuk többeket – egy életre szóló tanulságként – elfordítottak a politikától. Ez érthető, hiszen számukra a politizálás egyik következménye a megtorlás lehet.

A kettős nevelés, a kettős hatás

A gyermeket a családon kívül egy „másik hatás” is érte a forradalom értékelésével kapcsolatban, amit elsősorban az iskola, a tömegkommunikáció, a propaganda, az úgynevezett „fehér könyvek” közvetítettek. Eszerint '56-ban ellenforradalom volt, és akik részt vettek benne, azok ellenségek, gyilkosok, bűnözők voltak. Később pedig elhallgatták a forradalmat, kevés szó esett róla, de ha mégis, akkor a korábbinál alig enyhébben fogalmazott a hatalom és a propaganda. Volt, akire mindez nem hatott, mert a külső hatás az erős családi értékrendet nem tudta megengedni. „*A kettős nevelésben én is részesültem, de nekem az volt az etalon, amit otthon láttam, sajnáltam azokat, akik csak az iskolára voltak utalva.*” Ezekben a családokban, amikor megjelent a forradalmat és az apát elítélő propaganda, a hivatalos álláspont, a szülő figyelmeztette a gyermeket, hogy „*nem kell mindent elhinni, amit az iskolában mondanak*”, vagy „*ezek*” okozták az apa elítélését, halálát, a forradalom leverését. Találkoztunk olyan esettel is, ahol a „másik hatás” erejét esetenként maga az iskola hiteltelenítette. „*A tanító nélinek azt is lehet mondani, hogy utálok az oroszokat.*” Az egyik fővárosi interjúalanyunk, amikor egy belvárosi középiskola diákja lett, egyszeriben elismertté vált diáktársai körében, tisztelet és megbecsülés övezte édesapja tevékenysége és politikai elítélése miatt. A stabil értékrenddel nem rendelkező családokban elsősorban a propaganda hatott a gyermekekre. Az az anya, aki nem tudott kitartani a forradalom igazsága mellett, akit a megélhetési és esetleges karrierszemponatok is a hivatalos értékelés elfogadása felé tereltek, nem tudta ellensúlyozni a „másik hatást”. „*November 7-én szavaltunk, az apámat meg kivégezték, olyat dicsőített az ember, ami az egész életére rányomta a bélyegét.*” „*És ha az embernek sokat mondják, hogy ellenforradalom, hogy gyilkosok, akkor már ő is kezdi elhinni. Szennyesnek érezte az ember magát.*”

A forradalmat követő 5-6 évben az „ellenforradalmár gyereke” nem lehetett sem úttörő, sem KISZ-tag. A puhuló diktatúrában viszont gyengült a propaganda és a tiltás is. Többen beléptek valamelyik ifjúsági szervezetbe (előfordult, hogy éppen egy-egy tanár javaslatára) a sikeres továbbtanulás érdekében vagy a közösségi élet iránti vonzódás miatt, és ezt ma sem tekintik politikai vonatkozású tettnek.

A propaganda, az iskola, és a családok többsége is a félelemre szocializálta a gyermekeket. A félelem a gyerekkornak, többeknél a felnőttkornak is egyik legmeghatározóbb érzése volt és maradt, az interjúalanyok többségében a forradalom napjaitól 1989-ig tartott. Egyik interjúalanyunk így fogalmazott: „Nyuszik lettünk '56-ban, az egész nemzetet nyuszivá tették.” A gyerekkori félelmeket a lövöldözés, a tankok, a katonák, az apa és a család elleni megtorlás táplálták. A gyermek félt, hogy neki is baja eshet. Később a titok esetleges elárulása miatt féltek, hogy miatta baj érheti a családot. Csak néhány családban sikerült olyan légkört teremteni, hogy a *gyermek „nem volt félelemre kényszerülve”*. Többen féltek az 1989. június 16-i temetésen is. Egyrészt azért, mert esetleg a még létező kommunista hatalom megzavarhatja az ünnepséget, másrészt féltek saját érzelmi reakcióiktól is. És félelmük megmaradtak a kárpótláskor, és aggodalmaik máig sem szűntek meg, mert „visszajöttek a kommunis-ták”, vagyis az MSZP színeiben az egykori MSZMP-sek.

A családot, a gyermeket ért veszteségek, hátrányok

A gyermeket körülvevő korábbi kerek világ az apa letartóztatása után kettéhasadt jó és rossz világra. Az egyik a támogató, másik az elutasító-elítélő világ volt. Számptalan támadás érte a gyermeket az apa „bűne” miatt, s a gyerekek egy része egyáltalán nem, vagy csak csekély segítséget kapott az eligazodáshoz.

A legnagyobb veszteség, amelyről minden interjúalanyunk beszámolt, a teljes család végleges vagy átmeneti elvesztése; ez volt a legerősebb és a legfájóbb veszteség. „Hiányzott az apám, másnak volt, nekem nem.” „Gyerekkoromban szerettem volna én is egész családot, szerettem volna, hogy ne legyek illegális.” „Elvették az apámat, őt szerettem a legjobban.” A kivégzettek családjai nem temethették el halottaikat, általában nem is tudták, hogy hová földelték el őket, a hatalom attól a több évezrede elismert emberi joguktól is megfosztotta a családokat, hogy hozzátartozóik nyughelyét ismerjék, ápolják. Néhányan más kivégzettek hozzátartozóitól, esetleg a temető alkalmazottaitól értesültek arról, hogy hozzátartozójuk a 301-es parcella mely sírjában nyugszik. Ápolták a sírt, de 1989-ig nem lehettek biztosak abban, hogy valóban a saját halottjuk fekszik ott. A 301-es parcellába kijárókat a rendőrök bántalmazták, elzavarták, és a sírhantokat lovakkal a földbe tapostatták. Mindezek ellenére egy-egy csokor virág, néhány gyertya újra és újra megjelent a 301-es parcellában.

Minden családban romlott az anyagi helyzet a kieső kereset, a vagyonelkobzás és az anya elleni retorzió miatt. A kivégzettek gyermekei nem kaptak sem árvasági ellátást, sem családi pótlékot. Volt olyan család, amelynek lakását is el kellett hagynia. Az alsóbb társadalmi státusú családok nagy nyomorban éltek, a gyermekeknek már 12-14 éves korukban napszámos vagy takarítói munkát kellett vállalniuk. „Ketten kerestünk annyit, hogy legalább kajára volt pénzünk. Féltünk, éhezünk és fázunk, ez az igazság.” A gyerekkori nyomort többen igyekeztek kompenzálni felnőttkorban, s

minden energiájukat az anyagi biztonság és jólét megteremtésére fordították. Többnyire sikerrel, de gyakran csak egészségük megromlása árán tudták megteremteni azt, amire gyermekkoruk óta vágytak: egy berendezett lakást, családi házat, autót.

A munkahelyéről elbocsátott, a háztartásbeli, a gazdálkodó anyának állást kellett keresnie, de '56-os elítélt feleségének munkát kapni nehéz vagy majdnem lehetetlen volt. A szakképzetlenek lehetősége csak a takarítónői vagy napszámosmunka volt, de ez elé is akadályokat gördített a párt vagy egy-egy, az „ellenforradalmárok”-tól sérelmet szenvedett, vagy más okokból túlbuzgó helyi vezető. Vidéken ez a hátrány sokkal erősebben jelentkezett, mint a fővárosban. A szakképzettek is nehezen kaptak munkát, s ha sikerült is nekik, többnyire csak alacsonyabb képzettséget igénylő, nehéz fizikai munkát találtak.

A másságra a szűkebb környezet gyakran oly módon reflektált, hogy elmaradtak a korábbi barátok, az ismerősök, a rokonság, így a család magára maradt. A terhek viselésében többeknek segített a vallás, viszont az egyháztól kért személyes segítség megtagadásáról több interjúban is esett szó. A református egyház passzívan viselte egyik lelkészének letartóztatását és kivégzését, s 1989-ben sem vállalta, hogy közbenjárjon a lelkész rehabilitációja érdekében. Kiállással egy esetben találkoztunk: 1958-ban egy református lelkész, az özvegy kérésére, harangozott a kivégzettért.

Az apa „bűnéért” halmozottan büntetett a rendszer. A nyílt és nyilvánvaló diszkrimináció elsősorban az anyákat érte, de a társadalom különböző intézményeiben – óvoda, iskola, katonaság, munkahely – gyakran a gyerekeket is. Többnyire informálisan rajzolódtak ki azok a határok, amelyeken az ötvenhatos elítélt gyerekének ajánlatos volt belül maradnia. E határok áttörési kísérleteinél általában felvillantak a tiltások, a figyelmeztető jelek, „*mi tudjuk, kinek a gyereke vagy*”. Szinte minden interjúban említést tesznek egy párttitkárról, párttitkárnőről (érdekes, hogy több a nő a negatív említések között), iskolaigazgatóról, tanárról, aki nyíltan vagy jelzésszerűen érzékeltette a gyermekkel, hogy ő más, mint a többiek, s ezért kevesebb jár neki.

Eddigi kutatásaink során nem találkoztunk olyan kodifikált rendelkezéssel, amely kimondta volna, hogy az ötvenhatos elítéltek gyermekei nem tanulhatnak tovább, vagy bizonyos pályákra alkalmatlanok, tény azonban, hogy az általános- vagy középiskolák igazgatói, párttitkárai, esetleg tanárai többeknél megakadályozták vagy megnehezítették a továbbtanulást. A közigazgatási és a helyi pártbizottsági iratok tanulmányozása a későbbiekben remélhetőleg választ ad arra, hogy voltak-e szóbeli eligazítások erre vonatkozóan, vagy spontán is működött a diszkrimináció. A fővárosi értelmiségi családok gyermekeit ez kevésbé sújtotta, ők részben a család kulturális és kapcsolati tőkéjének felhasználásával végül is bejutottak mind a középiskolába, mind a felsőoktatási intézményekbe. Akik viszont nem rendelkeztek hasonló háttérrel, egyáltalán nem, vagy csak kerülő utakon, esetleg csak felnőtt korban tanulhattak tovább.

Az eddig vizsgált életutak azt mutatják, hogy a második generáció intergenerációs mobilitása nem tér el lényegesen a 60-as, 70-es évek általános trendjétől. Az elítéltek gyermekeinél a foglalkozási mobilitás tekintetében nem történtek sem látványos lecsúszások, sem felemelkedések. A mezőgazdasági fizikai foglalkozású apa lánya betanított munkás lett, fia szakmunkás, a szakmunkások leányai szakmunkások

Az interjúalanyok és szüleik adatai

Név	Iskolai végzettség	Foglalkozás	Lakóhely		Börtönben töltött idő
			1956	később	
Andi József	8 általános	laboráns, hivatásos katonatiszt		főváros	kivégzett
Andi Józsefné	nincs adat	betanított munkás, adminisztrátor		főváros	
Andi József, ifj., 1946	8 általános	betanított munkás, gépkocsivezető		főváros	
Batonai László	8 általános alatt	segédmunkás		főváros	kivégzett
Batonai Lászlóné	8 általános alatt	segédmunkás		főváros	
Batonai Margit, 1949	szakmunkásképző	cipőfelsőrész-készítő		főváros	
Brusznjai Árpád	egyetem	tanár		város	kivégzett
Brusznjai Árpádné	középiskola	vegyészlaboráns		város	
Brusznjai Margit, 1954	főiskola	tanár		város	
Fekete László	egyetem	mérnök	város	főváros	1 év
Fekete Lászlóné	középiskola	adminisztrátor	város	főváros	
Fekete Zsolt, 1948	főiskola	üzemmérnök	város	főváros	
Földesi Tibor	középiskola	villanyszerelő		város	kivégzett
Földesi Tiborné	nincs adat	eladó	város	község	
Földesi Katalin, 1953	középiskola	ügyintéző	város	község	
Földvári Rudolf	szakmunkásképző	pártmunkás, műszaki szerkesztő	város	főváros	6 év
Földvári Rudolfné	nincs adat	varrónő	város	főváros	
Földvári Magdolna, 1950	középiskola	ügyintéző	város	főváros	
Göncz Árpád	egyetem	agronómus, író, politikus		főváros	6 év
Göncz Árpádné	középiskola	szociális munkás, htb., adminisztrátor		főváros	
Göncz Kinga, 1947	egyetem	pszichiáter		főváros	

Gulyás Lajos	főiskola	református lelkész	község	kivégzett
Gulyás Lajosné	középiskola	tanítónő	község város	
Gulyás Anikó, 1947	középiskola	könyvelő	község város	
Kolompár Mátyás	nincs	alkalmi munkás	község	kivégzett
Kolompár Mátyásné	nincs	alkalmi munkás	község	
Kolompár Valéria, 1951	nincs	betanított munkás	község	
Kolompár Erzsébet, 1957	8 általános alatt	betanított munkás	község	
Lukách Tamás	főiskola	műszaki vezető, üzemmérnök	főváros	6 év
Lukách Tamásné	főiskola	zenei szerkesztő, adminisztrátor	főváros	
Lukách Krisztina, 1956	egyetem	közgazdász	főváros	
Mérei Ferenc	egyetem	pszichológus	főváros	4,5 év
Mérei Vera	egyetem	pszichológus	főváros	
Mérei Zsuzsa, 1956	egyetem	pszichológus	főváros	
Molnár Zoltán	szakmunkásképző	pártmunkás, újságíró, író	főváros	2,5 év
Molnár Zoltánné	nincs adat	pártmunkás	főváros	
Molnár Tibor, 1946	főiskola	tanár	város	
Pekó István	8 általános alatt	mezőgazdasági alkalmi munkás	község	kivégzett
Pekó Istvánné	8 általános alatt	mezőgazdasági alkalmi munkás	község	
Pekó Erzsébet, 1948	8 általános	mezőgazdasági alkalmi munkás, fonónő	község város	
Regéczy-Nagy László	középiskola	hivatásos katonatiszt, gépkocsivezető, fordító	főváros	6 év
Regéczy-Nagy Lászlóné	középiskola	htb., titkárnő	főváros	
Regéczy-Nagy Márta, 1957	főiskola	gyógypedagógus	főváros	
D. Szabó Károly	8 általános alatt	földműves	község	kivégzett
D. Szabó Károlyné	8 általános alatt	kisegítő családtag, takarítónő	község	
Szabó Károly, 1946	szakmunkásképző	vízvezeték-szerelő	község	

lettek vagy adminisztratív munkakörben dolgoznak, az értelmiségi származásúak többnyire értelmiségivé váltak. Azt azonban valószínűsíthetjük, hogy a politikai elítéltek gyermekeinek többsége anyagi és kulturális vonatkozásban a korábbi lehetőségeihez képest lecsúszott, s ha tovább tanult is, azt csak nagyobb erőfeszítések árán tehet-e, és gyakran nem a vágyott pályára került. Amennyiben ez a jelenség nem e tizenhét interjú specifikuma, akkor a kutatás végén megerősíthetjük azt a hipotézisünket, hogy a hatalom – tudatosan vagy ösztönösen – nem fordított igazán figyelmet az elítéltek gyermekeinek intézményes diszkriminációjára, azt rábízta a helyi funkcionáriusokra, akiknek egy része komolyan vette politikai „hivatását”, mások vagy kijátszhatók voltak, vagy kevésbé figyeltek oda, s rábízta a társadalomra, amelynek egy része félelemből vagy elfogadva a propagandát semmiféle szolidaritást nem vállalt a megtorlás áldozataival. A politikai elítéltek gyermekeinek életét többnyire a külvilág, a nyilvánosság számára nehezen tetten érhető mindennapi életvitelükben akadályozták. Többeknél ez testi és lelki egészségük visszafordíthatatlan megromlását is eredményezte.

Segítség, szolidaritás

Interjúalanyaink a szolidaritás, a segítség, a támogatás, a civil kurázi megnyilvánulásának számtalan példáját sorolták. A rokonság a családok többségénél támogató intézményként működött, azonban éppen a társadalom alsó szintjén lévő, nagy nyomorban élő sokgyermekes családoknál elmaradt a rokoni támogatás. Ennek oka elsősorban anyagi és kulturális tőkájük hiánya. De találtunk olyan értelmiségi családot is, ahol egy-egy rokon megtagadta az elítélteket, illetve annak családját is. A rokonok – általában a nagyszülők, a szülők testvérei – többnyire szeretettel vették körül a gyermeket, részt vettek a nevelésében, a család anyagi s többeknél erkölcsi támogatásában is, erősítették a pozitív apa- és forradalomkép kialakítását, fenntartását. Az ilyen típusú segítséget eddig legerősebben a tradicionális értelmiségi családok egy részénél érzékeljük. Akiknél létezett egy biztonságot jelentő háló, amelyet a rokonság, a barátok, a hasonló sorsúak támogatása hozott létre, az erőt és erkölcsi tartást is adott a gyermekeknek.

A közvetlen környezet, a szomszédok is gyakran segítettek a gyermekek ellátásában, s támogató rokonszenvükkel a terhek viselésében. *„Engem az első három évben a ház nevelt”, „támogató cinkosság működött”, „az egész város segített”, „amire emlékszem, az csak pozitív volt”.* Majd mindenki említi, hogy többen támogatták őket élelemmel, ruhákkal, az anyát munkalehetőséggel. Nem volt ritka a névtelenül küldött ajándék és pénzküldemény sem, de senki sem említi, hogy tudna a szervezett „rózsaszín segély” akcióról. Többen támogatásként, szolidaritásként értékelik a környezet hallgatását is. *„Jó volt, hogy a faluban sajnáltak, nem hozták elő [az apa kivégzését], a parasztemberben volt annyi tapintat.”*

Az iskolában, amely sokaknál az ellenséges világot jelentette, a szolidaritásnak, támogatásnak szintén számtalan megnyilvánulásával találkoztak. A kortárs csoport többnyire nem bolygatta a „témát”. A pedagógusok közül többen élelemmel, ruhával, együttérzéssel segítettek, egyeseket támogattak a továbbtanulásban. Az egyik csepeli általános iskolában három hónapos kelet-németországi csereüdülésre három olyan diákot választottak ki a tanárok, akiknek hozzátartozói részt vettek a forradalomban.

Még nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy a segítség, a szolidaritás mennyiben szólt kizárólag a szülőt elvesztett gyerekek, és mennyiben a politikai elítélt gyermekének. Kizárólag emberi szolidaritásról volt-e szó, vagy ennél többről, az '56-os ügygel való szolidaritásról, '56 ügyének támogatásáról, vagy esetleg a segítséget nyújtó lappangó lelkiismeret-furdalásának enyhítéséről. Vélhetően ezek összesódtak, s maguk az egykori segítséget nyújtók sem mindig tudták volna megfogalmazni indítékaikat.

Személyes emlékek a börtönről

Volt, aki nem találkozott a letartóztatott apával, mert fel sem merült otthon a látogatás lehetősége, vagy az apa azt kérte az anyától, hogy ne vigye be gyermekeit a börtönbe, maradjon meg úgy az emlékezetükben, ahogy korábban a megszokott környezetben látták. Interjúalanyaink többsége viszont találkozott a letartóztatott, az elítélt szülővel a bíróság folyosóján vagy a börtönben a beszélőkön.

A beszélőket készülődés, izgatottság, nagy várakozás előzte meg. A Gyűjtőbe tartó autóbuszban a sorsközösség érzése erősödött, és ott a gyermek számos olyan dolgot is megtudhatott a börtönről, amit otthon nem mondtak el neki. A beszélő negatív élmény volt azoknál, akiknél nem volt lehetőség a testi kontaktusra. Ebben az esetben a várakozást negatív élmény, a rács, a kiszolgáltatottság és a szorongás követte. A beszélő pozitív élmény volt mindazoknál, akiknek lehetőségük volt legalább az elítélt megérintésére, némi személyesebb kontaktusra. A kivégzettek gyermekeinek egy része egy-egy ilyen pillanatot őriz utolsó személyes emlékként apjáról. Egy-egy mozdulatot, illatot, néhány mondatot, amely útravaló egész életükben. „A rácson átmegyünk, és akkor ott az apám, de az arcára abszolút nem emlékszem. És az ölébe vesz, és nagyon jó szaga van. Mesélt nekem akkor. Két görög sort tanított, és ez a két görög sor vitte a hátán az én emlékezetemet.” „Apámnak az utolsó mondata az volt, amikor elköszöntünk, hogy ne foglalkozz soha politikával.”

Az apa szabadulása után

A szabadulást izgatott várakozás előzte meg, az amnesziák híre minden családhoz eljutott. A várakozás után azonban a „hős” helyett esendő, megtört ember érkezett haza, aki beilleszkedési nehézségekkel küzdött a családon belül, és még inkább a társadalomban. Több kamaszodó gyermeknek volt konfliktusa édesapjával, egyeseknek azzal kellett megküzdeniük, hogy egy ismeretlen ül velük szemben. „Nehéz időszak elfogadni, hogy a korábban távollévővel naponta együtt kell lenni. Kisgyerekként vesztettem el őt, és kamaszként kaptam vissza.” Többen azt érezték, hogy nem tudnak megfelelni apjuk elvárásainak. Egyes családokban intenzív volt a kapcsolat a börtöntársakkal, máshol az apa visszahúzódott, teljesen kizárta a külvilágot, s ez a kényszerű magányosság csak 1989-ben oldódott.

A probléma kezelésében a családokban nem érzékelünk lényeges változást az apa szabadulása után sem. Ahol korábban elhallgatták, ott ez később sem változott, ahol nyíltan vállalták, ott a hazatért szülő információi teljesítették ki a képet, beszélt a börtönélményekről, '56-os tevékenységéről. Eddig azonban csak egy olyan családot találtunk, ahol az apa a forradalom lényegét, saját szerepét is meg tudta értetni a

gyermekével. Ahol a gyermek a korábbi években alulinformált volt, most sem mert kérdezni; esetleg tapintatból, vagy mert kiderülhet, hogy sok mindent nem tud, amit a család tudottnak vélt. A továbbiakban készítendő interjúk nyilvánvalóan e vonatkozásban is tovább gazdagítják ismereteinket.

Újratemetés, rendszerváltás, kárpótlás

1989, miként az egész magyar társadalomnak, minden interjúalanyunknak is drámai fordulatot jelentett. Az „ellenforradalom” a hivatalos szóhasználatban először „népfelkeléssé”, majd „forradalomná” változott, megszűntek a titkok, tabuk, kiderült, hogy hazugság mindaz, amit korábban a hivatalos propaganda közvetített. A „bűnösökről” kiderült, hogy áldozatok, vagy éppen hősök. A szégyen büszkeséggé változhatott.

A kivégzettek családjai számára végre bizonyossá válhatott, hogy halottjuk hol fekszik. Néhányan elfogadták a hivatalos temetői nyilvántartást, nem kérték hozzátartozójuk exhumálását. Legtöbbjük számára viszont fontos volt, hogy exhumáltassák, s ha késve is, de eltemethessék halottjukat. *„Egyszerűen döbbenetes, hogy mennyire kell, hogy tudjad, hogy hol van. ...megnyugtató volt. Szóval óriási jelentősége volt, hogy biztosan tudjuk, hogy ő van ott.”* Nekik fontos volt méltó helyen eltemetni a halottat, amit hangsúlyozottan nem közügynek, hanem személyes ügynek tekintettek. Volt, aki a családi sírboltot választotta, másoknak nem volt fontosabb hely, mint a 301-es parcella, hiszen az akkor is állni fog, ha a családtagok már nem élnek.

Az 1989. június 16-i újratemetést ki a helyszínen – a Hősök terén és a 301-es parcellában –, ki még mindig félve a televízió előtt élte át, s valamennyiüknek meg-rázkódtatást okozott. A korábban hallgató, némán támogató vagy éppen ellenséges külvilág is jelét adta, hogy tud arról, amiről korábban nem beszéltek, s ez a jel többnyire az elismerés, a tisztelet jele volt.

A rehabilitálás – akinél megtörtént – óriási erkölcsi elégtételt jelentett, viszont sokan vallják, hogy *„pénzzel nem lehet jóvátenni, amit elvettek”*.

III. MOST (A JELEN)

Az 1989–90-es rendszerváltozási eufória és a történelem egy szakaszának személyes lezárása után megkönnyebbülés, megnyugvás következett. Megszűnt a hazugság, oldódott a korábbi szorongás. A sajtó és a tévéműsorok árasztották a forradalommal és a Kádár-rendszer történelmével kapcsolatos visszaemlékezéseket, elemzéseket. Már nem kell félni a lelepleződéstől, de a félelem reflexei, ha keveseknél is, de jelen vannak egy esetleges visszarendeződés lehetősége miatt. Van, akit a korábbi évtizedek félelme ma is fogságban tart: *„Annyi sok rosszat kaptam én ennek következtében, hogy teljesen pozitívan nem tudom fölfogni. Én szeretnék nyugodtan, békében élni... meg az is lehet, hogy a félelem, amiben fölöttem, bennem van, és ezért nem merek igazán állást foglalni.”*

Az apák rehabilitálása, többek reaktiválódása részben megnyugvással tölti el az interjúalanyokat, azonban nem tudják elfelejteni azt, hogy édesapjuknak mennyi gyötrelmet jelentettek a börtönévek, valamint a szabadulás utáni időszak is. A forradalom

ünneplésének intézményesítése, a kötelességszerű megemlékezések ellenérzéseket váltanak ki: „Kezdet egy idő után sok lenni az egészsből.” „Az volt az érzésem, hogy apám csak egy ürügy arra, hogy a szónok a saját politikai meggyőződését elmondhassa. Én örülök, ha az ő nevét bárhol leírva látom, de ezektől a felszines és nagyon egy kaptafára menő ünnepektől, amik hasonlítanak a régi november 7-re, nagyon fázom.” „Büszkébb voltam akkor, amikor nem volt ennyire nyilvános. Amikor csak a mi ügyünk volt.” Az emléktábla-avatások, utcák elnevezése a kivégzett apákról részben elégtétel, de idegenkedés forrása is. Az ötvenhatosok közötti viták, ellentétek, a forradalom kisajátítására tett különféle kísérletek – személyes és politikai célokra – taszító hatásúak. „Ötvenhat ne legyen bármihez is jogosítvány.” „Elsikkasztották '56-ot.”

A periratokat hárman tanulmányozták, nekik fontos volt tudni, mit tett az apa. Az olvasottak megerősítették, hogy nem volt bűnös, s az is kiderült, kik vallottak ellene és mellette. A felelősség kérdését többen – általában kulturális szintjüktől függően – már feldolgozták önmagukban. Nyílt indulatokkal alig találkoztunk. Interjúalanyaink többsége nem igényel látványos felelősségre vonást, retorziót, de igényt tart a bűnösök megnevezésére, akiket a hamis tanúkban vagy a Kádár-rendszer egyes vezetőiben jelölt meg.

Az élmények, emlékek átadása a harmadik generációnak

Az informálás, a saját gyermekek tájékoztatása többnyire a megélt családi minták szerint történik. Akik önmagukban is elfojtották a problémát, azok gyermekeik előtt is titkolják a nagypapa múltját. Akik önmagukban sem tudták feldolgozni, azok bár nem titkolják, elmondták gyermekeiknek, de a mindennapokban nem beszélnek róla. Akik maguk is a tabuval, a feldolgozás hiányával küszködtek, s küszködnek ma is, azok '89-ig nem mondták el gyermekeiknek, de azóta nyíltan beszélnek róla. Mindazoknál, akik önmagukban már feldolgozták a történeteket, fontos volt, hogy elmondják gyermekeiknek az igazságot, ők nyíltan beszéltek róla már korábban is. Ők tudják, hogy milyen fontos az identitás, az őszinteség, a gyermek támogatása a világban történő eligazodáshoz, s azt is, hogy mindezek hiánya mennyire megnehezítheti egy gyermek mindennapi életét. Az ő gyermekeik büszkéek a nagypapjukra.

Az '56-os forradalom képe a második generációban

A forradalomhoz a többségnél elsődlegesen a személyes érzelmi trauma kapcsolódik, a forradalom eszmei öröksége többnyire másodlagos. A legalsóbb társadalmi és kulturális szinten lévőket '56 ma is csak a személyes érintettség szintjén foglalkoztatja. Az '56-os események a biztonságot jelentő apától fosztották meg a családot, a gyermeket. Az egyik kivégzett iskolázatlan gyermekei „népnafelkelés”-ként emlegetik a forradalmat.

Idegen elnyomók elleni harc, amely a résztvevők szerencsétlenségét okozta, reménytelen, értelmetlen harc volt – leegyszerűsített forradalomkép él mindazokban, akik nem voltak beavatottak, akik teljes elfojtásban élték le az elmúlt évtizedeket. Ők '56-nak csak a tragédiájára reflektálnak ma is, az ő esetükben csak a negatív személyes sorson keresztül tételeződik a történelmi, politikai esemény, bennük a rendszer-váltás is csak a hiábavalóság érzését erősítette. „Az, ami '56-ban történt, az apám, és

hát nemcsak az ő, hanem a többi hasonló helyzetben lévő embernek csak a szerencsétlenségét okozta.” Ez a leegyszerűsített '56-kép él azokban is, akik korábban ingadoztak, akik „bedőltek” a Kádár-rendszer ellenforradalmi propagandájának, de '89-től már másképpen vélekednek – háritva vagy megbánva a „bedőlést”.

Akiknél már a felnőtté válás időszakában a család és a környezet segítségével kialakult az *árnyaltabb, összetettebb forradalomkép*, '89 után sem vélekednek más-ként. Ők a forradalom történelmi és politikai jelentőségét a szabadságért, a függetlenségért és a demokratikus politikai berendezkedésért folytatott harcban látják, ez egyben az emberi kihívás, a helytállás, a tisztesség példáját jelenti számukra. *„Rájöttek arra, hogy az oroszok becsapták őket, azt akarták, hogy menjenek ki, és Magyarország legyen független.”* *„Én otthon '56-nak a becsületes vállalását láttam.”* Többen megfogalmazták, hogy ami velük történt az elmúlt harminc évben, nemcsak szörnyűség volt, hanem *„előnyt is adott, mégpedig lelki, életvezetési előnyt”*. Ők nem szégyellték korábban sem apjuk tettét, ellenkezőleg, büszkék voltak rá. *„Büszke voltam arra, amit tett, és arra is, hogy itthon maradt, és vállalta a következményeket.”*

Kutatásunk első szakaszában természetesen csak vázlatos képet adhattunk az ötvenhatosok második nemzedékének életútjáról és a forradalommal kapcsolatos vélekedéseiről. A további interjúkból minderről részletesebb információhoz jutunk, amelynek összegzését majd egy kötet keretében kívánjuk közreadni.

Fakász Tibor

A FORRADALOM A KOMÁROMI JÁRÁSBAN

Az alábbi forrásfeldolgozás szerzője nyugdíjas gimnáziumi tanár, aki Komárom-Esztergom megye '56-jának feltárásával foglalkozik. Jelen vizsgálódása alapjául az 1956-os Intézetnek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a 412.7 fond hét dobozában őrzött 1956-os iratgyűjteménye szolgált. Az anyag felerészben periratokból, felerészben úgynevezett közigazgatási iratokból áll. Ez utóbbiak egy része a helyi tanácsi vezetőknek az 1956. őszi „eseményekről” szóló jelentéseit tartalmazza. Mivel frissen átélt élményekről szólnak, e dokumentumok konkrét és részletes képet adnak a forradalom helyi történéseiről. Forrásértékük ezért jelentősnek mondható. Feldolgozásuk fontos feladat, függetlenül attól, hogy szemléletük és nyelvezetük a korai Kádár-rendszer sajátja. A tanulmány érdekességét növeli, hogy a szerzőt helyismerete is segítette munkájában, hiszen a forradalom helyi eseményeinek maga is részese volt.

A komáromi járás jellegzetes mezőgazdasági terület. Ásványkincsei nincsenek, néhány ipari üzeme a helyi mezőgazdaság szolgálatában áll. A közigazgatás átalakítása után a járási székhelyül kijelölt Komárom a Duna déli partján mint szélső település kívül esett a terület természetes vérkeringésén, és sok nehézsége támadt a járás igazgatásában. Némi befolyást mindössze a szomszédos hat községre (Ács, Bana, Nagyigmánd, Kisigmánd, Mocsa, Szőny) tudott gyakorolni. A közutak és vasútvonalak csomópontjában, három tájegység, a Bakony, a Vértes és a Kisalföld találkozásánál elhelyezkedő Kisbér volt valójában a járás természetes központja, s szinte magától értetődött, hogy a vonzáskörzetébe tartozó tizenkilenc község hozzá igazodott a forradalom időszakában is (Ete, Vérteskethely, Bakonysárkány, Hánta, Bakonyszombathely, Ászár, Tárkány, Csép, Szák, Szend, Császár, Aka, Sur, Csatka, Ácsteszér, Réde, Bakonybánk, Bársonyos, Kerékteleki). Így Kisbér vált 1956-ban a járáshoz tartozó falvak eligazodási pontjává. Komárom városa a falvaktól elszigetelődve élte meg a maga külön forradalmát, a járás forradalmi eseményeire nem sok befolyással bírt.

I. A forradalom kitörése

A járás huszonhat községének többnyire dimbes-dombos, erdőfoltos határában, a réteken, szántóföldeken és a jó bortermő szőlőkben paraszti kisbirtokok, nagy állami gazdaságok és a kezdés nehézségeivel küszködő mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodtak.

Am a Rákosi-korszak begyűjtési és adórendszere, valamint erőszakos téjeszervezése által sanyargatott falvakban hamar bizonytalanná vált az élet. A munkabíró fiatalság a mezőgazdaságra nehezedő terhek és a parasztcsaládokat sújtó intézkedések elől az iparba menekült. Számosan a környező bányákban vállaltak munkát. Tatabánya, Oroszlány, Balinka, Bakonycsérnye, Dudar szénbányáiba kellett a munkaerő. Szinte minden faluból, naponta többször bányász-buszjáratokkal szállították őket munkahelyeikre.

Az 1956. október 23–24-i fővárosi események híre felkavarta a falvakat. Otthon, a rádió mellett és faluszerte folyt a hírek izgatott megbeszélése. A férfiak jelentős számban a falusi nyilvánosság hagyományos fórumain, a kocsmákban gyülekeztek, ahol bor és sör mellett tárgyalták a változásokat, emlegették sérelmeiket.¹

A forradalom tüze október 26-án lobbantotta lángra a komáromi járást. A kezdeti akciókat (jelképrombolás, népgyűlés a forradalmi követelések kihirdetésével, tüntető felvonulás) a türelmetlen munkás- és bányászfiatalok kezdeményezték.

A budapesti fegyveres harcok hírére haragossá forrósodott a bányászok hangulata. Október 25-én az esti bányászjáratokkal érkezők már nem szálltak le a bányákba éjszakai műszakra, hanem a délutáni műszakosokkal együtt hazatértek, hogy otthon, a faluban „forradalmat csináljanak”.

Néhány faluban a vakmerőbbek rögtön hazaérkezésük után nekiláttak a kommunista jelképek elpusztításának. Leverték a vörös csillagokat és az állami címeres táblákat, letépték a vörös zászlókat, s kivágták az állami zászlókból a címereket. Néhol a kocsmákból hazatérők végezték el ugyanezt. Gyakran a vörös drapériák, függönyök is a rombolás áldozatául estek.

Ezen előzetes egyéni akciókat követte 26-án a szervezettebb, gépkocsikkal faluról falura járó bányászbrigádok megjelenése. Ténykedésük jól nyomon követhető a tanácselnökök, tanácsbírók 1957 tavaszán a felsőbb szerveknek írt, a „helyi ellenforradalmi eseményekről” beszámoló jelentéseiből, amelyek rekonstrukciónk legfontosabb forrásai.

Súron a hazatérő helybeli bányászok éjszakai csillagverő akciójának hírére október 26-án reggel gyülekezni kezdett a falu népe a tanácsháza előtt. Tíz óra körül megjelent három teherautó, állítólag bakonycsérnyei bányászokkal. Egyikük felolvastott a népnek egy 15 pontos követelést. Egy másik bányász rövid beszédben bejelentette a tanácsok megszüntét, s azt ajánlotta, hogy válasszanak maguknak községi bírót.

¹ Erről tesznek említést az ácseszéri, bakonyzombathelyi, banai, csatkai, hántai előljárók 1957 tavaszán kelt jelentései.

A jövevények távoztása után a helybeliek betörték a tanácsházára, a járlatleveleket és begyűjtési iratokat szétszórták, egy részüket pedig eltűzelték.²

A szomszédos *Ácsteszerre* 10–11 óra között robogott be öt-hat motorkerékpár. Mindegyiken ketten ültek. Nyomukban négy nemzetiszínű zászlós, bányászokat szállító gépkocsi érkezett lelkes, fiatal bányászokkal. Megálltak a tanácsház előtt, ahol a falu népe gyülekezett. Itt a reggeli órákban Makó Sándor és Lubacsovszky Ferenc, helybeli lakos bányászok már leverték a csillagot, és a kivágták a zászlóból a címet. A további eseményekről a tanácselnök és a titkár jelentését idézzük:

Madula Ferenc helyi lakos „a tanácsházával szomszédos kocsmából jövet (...) féltéglával leverte a fenti két címtáblát, majd a tanácsház előtt elszavalta a Talpra magyart. Utána a címtáblákkal a hóna alatt hangos éljenzéssel berontott a tanácsházára, ahol szintén elszavalta a Nemzeti dalt. Végeztével kijelentette, hogy vegye a tanács minden dolgozója tudomásul, hogy megszűnt a népi demokrácia. Közben a címtáblákat nagy csattanással a vb-titkár asztalára ledobta. Megtiltotta és figyelmeztette a vb dolgozóit, hogy az adó- és a begyűjtési megbízottak a mai naptól ne próbáljanak dolgozni, mert mint tanács és vb a népi demokráciával együtt megszűntek. Csodálkozást fejtett ki azon, hogy a tanács vb dolgozói nem vették figyelembe a Szabad Európa éjjeli felhívásait.”³

A bányászok a Tánacsics-szobor előtt gyűlést rendeztek. Egyikük elszavalta a Nemzeti dalt, és beszédet mondott. Madula itt is beszélni akart, de ekkor már erősen ittas volt, ezért a helybeliek leintették. A bányászok lefegyverezték Jobb István törzsőrmestert, a falu rendőreit, aki ijedtében a kisbéri rendőrségre menekült. A tanácsházán a vb-elnökkel elővetették a fekete zászlót, hogy kitűzzék az 1914–18-as hősi emlékműre a forradalomban elesettek tiszteletére. A bányászautók néhány óra elteltével továbbhajtottak, a tanácsi vezetők pedig hazamentek. A helybeliek tovább ittak a kocsmában, és megválasztották Madula Ignácot bírónak. Ezután Turják István begyűjtési megbízottat az utcán kényszerítették, hogy jöjjön velük a tanácsházára, s adja át a begyűjtési iratokat, amiket aztán elégettek. A vörös színű textíliák szintén a népharag áldozataul estek, amiről a jelentés így számol be: „A vidéki fiatalok még a délelőtti órákban a kultúrházba is berontottak, ahonnan a bordó színű színpadi függönnyt kihúzták az utcára és azt is meggyújtották. Azonban Horváth Magda tanítónő Góczán József segítségével ezt megakadályozta. Merészen szembeszálltak a gyűjtőgatókkal, és a tüzet eloltották. Így mintegy 1 négyzetméter nagyságú anyag égett ki a függönyből.”

Ácsteszernél ágazik le az út *Csatkára*. Ide még a délelőtti folyamán befutott két-három motoros és egy busszal sűri bányászok. Leverték a címereket, csillagokat. A község utcáin a helybeliekkel együtt felvonulást rendeztek. Az első világháborús

2 Marencsák Pál sűri tanácselnök 1957. március 23-án kelt jelentése. Az Országos Széchenyi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kézirattára, fond 412.7, 7. sz. doboz. Az eredeti irat téves dátumát a valós eseményeknek megfelelően javítottuk.

3 Zsida Károly ácsteszeri tanácselnök és Pető Sándor tanácsitkár közös jelentése 1957. március 22-én. (OSZK uo.)

hősi emlékműnél megálltak, és elénekelték a himnuszt. A bányászok távozása utáni éjjel a községen kívüli szovjet temetőt ismeretlenek feldúlták.⁴

A *bakonyszombathelyi* eseményekről részletes beszámoló áll rendelkezésünkre Danyi Péter helyi tanácsi vb-titkár jóvoltából.

„Október 23-án az esti vonattal érkezők élénken tárgyalták, hogy rokonszenvező tüntetés lesz a lengyel sztrájkolókkal Budapesten. Egyesek a jugoszláv barátságot helyeselték, mások helytelenítették. Némelyek helyeselték, némelyek helytelenítették a Rajk-féle rehabilitációt. Mindezek élénk politizálást idéztek fel a többit utazók között. A Tatabányára bejáró munkások között a dolgozó parasztság, kik csak a rádió (csak a magyar) adásait hallgatták, nyugodtan dolgoztak, és minthogy senki nem gondolta, hogy mi készül ezen a napon, úgy a községben is a megszokott mederben tért nyugovóra a lakosság. Habár érthetetlen volt, hogy Gerő elvtárs esti beszédét mért szakították oly hirtelen meg.

Október 24-én reggel futótűzként terjedt el a községben a rádióadások következtében, hogy fegyveres ellenforradalmi bandák lövöldöznek Budapesten. A kora reggeli órákban élénken tárgyalta a lakosság a kapualjakban. Utána elnéptelenedtek az utcák, és mindenki a rádió adásait hallgatta. Ennek folytán és a Pest felől jövő utasok híreszteléseivel folytán már déli 12 órakor elterjedt a hír, hogy nem ellenforradalmi bandák garázdálkodnak, hanem általános nemzeti forradalomról van szó. Ettől kezdve mindenki úgy mondta: »Kiütött a forradalom Budapesten.« (...)

Másnap reggel már a nyugtalanság kezdett a fiatalokra átcsapni, de erélyes szülői hangok a munkára és tanulásra vitték a fiatalokat. Habár olyan hírek kezdtek elterjedni, hogy a magyar fiatalság a világ hőse, és ez fogja megváltani a világot a szovjet imperializmustól. Errefel a fiatal korosztály máris világhősnek érezte magát. (...) Október 26-án a döbbenetesen csendes reggelben két ember részeg ordítója hangzott fel. Egyik a Talpra magyart akarta szavalni, a másik a Himnuszt akarta énekelni. Újvári Károly a kocsmá felől jött, Lang Mihály az állami gazdaság felől. (...) Ez a reggel azonban azért volt megrázó és döbbenetes, mert a tanácsházán levő vörös csillag leverve, összetörve feküdt az utca kövezetén. Amíg a csillag darabjait összeszedtük, érkezett oda Lang, és mellőngetve jelentette ki, hogy ő verte le, majd odaérkezett Mentés Imre, az állami gazdaság üzemi konyhájának vezetője, ki elvitatta Lang Mihály hóstettét. Megjegyzendő, hogy a csillagot nem a két fent említett álhős [verte le], hanem az éjjeli bányászbuszon utazók közül öt ember volt a tettes. (...)

A reggeli kis szenzáció után mindenki igyekezett a munkája után nézni, amikor híre terjedt (kerékpárral futkározó fiatalok terjesztették), hogy Rédén és Kisbéren tüntetnek, a szovjet emlékműveket ledöntötték. Erre többen visszafordultak a munkából, mert többen híresztelték, hogy kötelező a tüntetésen megjelenni, és elverik, aki dolgozik. A fent már említett Újvári Károly leemelte a Nagy Imre szavai nyomán a tanácsházának tetején lévő nemzetiszín zászlót, azt magasba tartva hol a Himnuszt énekelte, hol háptákban állva a Talpra magyart szavalta. Érdekes, hogy ekkor még mindenki nevetett rajta.”⁵

4 Treuer Imre csatka tanácselnök jelentése 1957. március 25-én. (OSZK uo.)

5 Danyi Péter bakonyszombathelyi tanácsttkár jelentése 1957. május 20-án. (OSZK uo.)

A közélet legfontosabb színtere e településen is a kocsmá volt. „Az állami gazdaság dolgozói között azonban egyre többen, hangosabban sztrájkot, tüntetést sürgettek. Ezek a kocsmában gyülekeztek, ahol közben verekedés is alakult ki, és elverték Mazalin Károly főgépészt, valamint Major György híres kocsmái kötekedőt.”

Délelőtt tíz órakor érkezett a faluba teherautón Ácsteszer felől az a zömmel fiatalokból álló, körülbelül 25 fős bányászbrigád, amelynek 40 év körüli vezetője, egy sári fodrász „*nagy hangon kiabált Lakatos Lajos vb-elnökre, hogy most bíróválasztás lesz. De tekintettel arra, hogy nem volt a közelben senki, akít bírónak lehetett volna előléptetni, így a tanács elnökére ordított, hogy »mostantól kezdve bíró vagy, a titkár pedig főjegyző úr«.*” Ezután a jövevények a tanácsházán szétszórták az iratokat, egy részüket pedig elégették. A párhelyiségben nem találván semmit, ablakait beverték. Ezt követően az idegenek néhány helybeli vezetésével az állami gazdaságba szálltak ki. Elégették az ott talált kommunista jelképeket, a vörös zászlóval együtt még a kultúrterem „*községi viszonylatban gyönyörű*”, vörös színpadli függönyét is. Innen a bányászbrigád Bakonybáknak vette az irányt.

Bakonybákon e napon Szarka Sándor a tanácsházára kitűzött állami zászlóból kaszával már kivágta a sztálinista címet. Az érkező idegenek betörték a tanácsházára, feltörték az íróasztalokat, szekrényeket, s elégették a begyűjtési, adó- és egyéb iratokat. A község népe felvonult.⁶

A tehergépocsin érkező balinkai bányászok (vagy 25 fő) délután 1–2 óra között jutottak el *Hántára*. A tanácsházát és a párhelyiséget feltörték, iratokat, zászlókat égettek. Este 9 órakor a kocsmában és környékén gyülekező hántaiak Kossuth-nótákat és az Internacionálét énekelve elindultak felvonulni. Menet közben téglával betörték Vértés Gusztáv iskolaigazgató és községi párttitkár két ablakát, az ajtaját megrugdosták. A részeg Nagy József az őket csillapítani akaró Erdey Gyula fiatal tanító hátát a kitört tömegverekezésben egy szöges szerszámmal felhasította.⁷

Akára délután 5 óra felé érkezett meg egy Ikarus busz sári, cserneyi, balinkai bányászokkal. Leverték a szövetkezeti vegyesbolt cégtábláját, a párhelyiség iratait, zászlaját elégették, s a tanácsházán is vörös zászlót, begyűjtési és egyéb iratokat égettek. Tömeggyűlést hívtak össze, ahol felolvasták 15 pontos követeléseiket. (Ezt megelőzően, még reggel Sandl István, a Terményforgalmi Vállalat ácsteszeri telepvezetője az italtólban „föllázította” az ott lévő akaikat. Közös kivágták az akai terményforgalmi három zászlajából a címet, s a lyukas zászlókat kifüggesztették.)⁸

A bányászbrigádokéhoz hasonló akciók egy másik hulláma a komáromi üzemekből indult a közeli falvakba. Eljutottak *Szőnybe*,⁹ majd délben *Mocsára*.¹⁰ Innen egy részük Naszály, másik részük Kocs felé hajtott el.

6 Pozsgai Rozália bakonybánci tanácstítkár jelentése 1957. március 22-én. (OSZK uo.)

7 Nagy Márton hántai tanácselnök és Vértés Gusztáv MSZMP-elnök közös jelentése 1957. április 1-jén. (OSZK uo.) Esztergomi megyei Bíróság B 267/1957/7. sz. ítélete és peranyaga. OSZK fond 412.7., 2. d.

8 Bernáth Mihály akai tanácselnök és Treuer Józsefné tanácstítkár közös jelentése 1957. március 22-én. (OSZK uo.)

9 Kerekes Ferenc szőnyi tanácselnök jelentése 1957. március 25-én. (OSZK uo.)

10 Süveg Lajos mocsai tanácselnök jelentése 1957. március 16-án. (OSZK uo.)

Nagyigmándra október 26-án 3 óra felé érkezett a felkelőkkel négy-öt tehergépkocsi Kocs felől, illetve két-három tehergépkocsi Komárom felől. A községet már délelőtt „fellázították” nemzeti kokárdás helybeliek, s a lakosság összegyűlt, hogy kinyilvánítsa követeléseit és fölvonuljon. A tumultusban ablakokat vertek be, s bántalmazták a népszerűtlen Mihály Kálmán iskolaigazgatót. A teherautón érkezett fölkelők a nagyigmándiak csatlakozásával Csép felé távoztak.¹¹ Csép összegyűlt népe hat óra után a jövevényekkel együtt fölvonult. Mivel tanácselnökiük éppen a kisbéri kórházban feküdt, tanácsitkáruk pedig az ablakon kiugorva elmenekült, betörték a tanácsházára, az irattárat fölfeszítették, a rákosista vezetőket ábrázoló képeket és a begyűjtési iratokat eltűzelték. A szovjet emlékművet ledöntötték. Ezek után Drábóczi István helybeli gazdát bízták meg, hogy vezesse a tanácsot.¹²

Etére este 9 óra felé érkeztek a komáromi-nagyigmándi felkelők három teherautón, hangos nótaszóval. Földülták a szovjet temetőt. A tanácselnököt a tanácsházára cipelték, a begyűjtési és adóügyi iratokat elégették. A kultúrterem vörös drapériája itt is a lángok martaléka lett. Végül az akcióban részt vevő helybeliekkel a szőlőkbe vonultak, hogy vidáman, bor mellett ünnepeljék meg a nap eseményeit, majd éjfél tájban hazamentek Komáromba.¹³

Vérteskethelyen 26-án este Németh László, a kisbéri gépállomás traktorosa és Pallos Gyula teherautósofőr – nyilván a kisbéri forradalmi események friss tapasztalatain felbuzdulva – falugyűlést hívtak össze. Kakula Lajos, a szabadságon lévő tanácselnök helyett Dikász Dezső vb-titkár nyitotta ki nekik a kultúrtermet, hogy a hangosbemondón összehívják a népet. A kultúrházban tartott falugyűlésen Bozori László javasolta, hogy állítsanak fel nemzetőrséget. Meg is választották Lengyel Mihályt az őrség parancsnokának, és kijelölték az őrség tagjait. A gyűlés után nem tartottak fölvonulást, de a két említett sofőr járműveivel vagy hatvan fiatal átment a szomszéd faluba, Császárra. Közben ismeretlenek beverték a tsz-elnök és a párttitkár ablakait.¹⁴

Császárra a tanácselnök jelentése szerint egy autó és két vontató érkezett Vérteskethelyről. Az érkezők és a helybeliek – mintegy kétszáz fő – végigvonultak a falun, a középületek és több magánház ablakait beverték, s lerombolták a szovjet emlékművet.¹⁵

Amely községet elkerülte a bányászbrigádok vagy más felkelőcsoportok meglepetésszerű megjelenése, ott is bekövetkeztek a jelképrombolások már a kezdő napon (Ászár, Bakonysárkány, Bársonyos, Kerékteleki, Szák, Szend, Tárkány stb.), s a későbbiekben is nagyjából hasonló volt az események menete. A vizsgált falvakban tehát a forradalom egyazon forgatókönyv szerint zajlott. Ezt támasztja alá Réde esete, ahol a falu józan lakossága külső hatás nélkül csatlakozott a forradalomhoz. Valószí-

11 Pék László nagyigmándi tanácselnök jelentése 1957. március 23-án. (OSZK uo.)

12 György István csépi tanácsitkár jelentése 1957. március 27-én. (OSZK uo.)

13 Szopkó Zoltán etei tanácsitkár jelentése 1957. március 22-én. (OSZK uo.)

14 Dikász Dezső vérteskethelyi tanácsitkár jelentése 1957. március 23-án. (OSZK uo.)

15 Molnár Zsigmond császári tanácselnök jelentése 1957. április 10-én. (OSZK uo.)

núleg itt is október 26-án gyülekezett a nép délelőtt 10 óra tájt a tűzoltószertár előtt.¹⁶ Innen vagy kétszáz az első világháborús emlékműhöz vonultak. Ott érte őket utol a hír, hogy a tanácsházán ávosok felelősségre vonták Link Máriát, a tanács dolgozóját a nemzetiszínű zászlók kitűzése miatt. Erre – főként fiatalok – a tanácsházához siettek. Az ávosok parancsnoka pökhendien kijelentette nekik: „Budapesten is ilyen nyálasszájúak csinálják a felfordulást.”

A felbőszült népet Győrfi Ferenc református lelkésznek sikerült lecsillapítania. Este ezres tömeg vonult a Hősök szobra előtti népgyűlésre. Merényi László és Lengyel Erzsébet nevelők szavaltak, Győrfi Ferenc ünnepi beszédet mondott. '48-as dalokat énekeltek, majd a Himnusszal zárták a forradalom ünnepét. Ám e szép kezdet után október 27-én este dudari, bakonyoszlopi, bársonyosi és helybeli fiatal bányászok traktorral ledöntötték a szovjet emlékművet. Az odasiető Győrfi lelkészt rábírták, hogy a forradalmi követeléseket beolvashassák a községi hangosbemondóban. Ennek megtörténte után a begyűjtési iratokat magukkal vitték, és a tűzoltószertár előtt elégették.¹⁷

Néhány konklúzió

A komáromi járásban a forradalmi változás mellett tüntető felvonulást általában jelképprombolás követte, néhol azonban a kettő együtt zajlott. Forrásaink szerint az adó- és begyűjtési iratoknak – szinte rituális és archaikus, a középkori parasztfelkelésekre emlékeztető – megsemmisítésére főleg a kívülről, a munkás- és bányászbrigádok által forradalmasított falvakban került sor.

A kommunista jelképek módszeres elpusztítása a falvak népe számára a „régirössz” bukását jelképező aktus volt, amelyhez szükségszerűen társult a megújulást, a jóra fordulás reményét kifejező ünnepi felvonulás és tömeggyűlés. Míg a jelképprombolást néhány bátrabb, impulzívabb (esetleg ittasabb) személynek kellett kezdeményeznie, a tüntető felvonuláson és ünnepi népgyűlésen szinte mindenki részt vett. A falu lakossága emlékezetében élénken megmaradt a felszabadult hangulatú felvonulás és az összetartozás felemelő érzését adó közös éneklés, valamint a forradalmi követeléseket támogató népgyűlés.

A forradalomnak mint népiünnepnek, ritka „történelmi ceremóniának” létezett egy, a helyi közösségre jellemző, ám mégis az országoshoz igazodó, törvényszerű szertartásrendje. Ezt nemcsak az ismertetett rédei eset látszik igazolni, hanem az is, hogy ahol az első, rögtönzött tüntetést nem tartották elég méltónak, ott rendeztek egy másodikat a falu becsületéért.

Császáron például az október 26-i esti, sikerületlennek ítélt tüntetést másnap egy ezeröttszáz fős nagy felvonulással és a magyar hősi emlékmű előtti népgyűléssel „korrigálták”.¹⁸

¹⁶ A helyi tanácsi vb jelentésében megjelölt 24-i forradalomkezdés túl korainak tűnik. A valószínű dátum 25-e, de inkább 26-a.

¹⁷ Kozma József rédei tanácselnök jelentése 1957. március 31-én. (OSZK uo.)

¹⁸ A tanácselnök idézett jelentése.

Etén ugyancsak az idegenek „dúlása” utáni napon, október 27-én tíz óra tájban nagy tömeg vonult fel nemzeti zászlóval, énekszóval, és „saját” ünnepi gyűlést tartott a tanácsház és a kultúrház előtti téren.¹⁹

Szőnyben egészen más okból „újrátak”: a nép nem fogadta el a Hazafias Népfrent szervezte október 27-i „nagygyűlést”, ezért 28-án falugyűlést hívott össze helyette.²⁰

Általában mindenütt működni kezdett a faluközösség egészséges ösztöne. A jelképmobilások ösztönös indulatiságát a józan meggondolás váltotta fel. A vidéki ember viselkedését, cselekedeteit ugyanis erősen befolyásolja falusi közösségbe tartozása, a falu közvéleményétől való függés. A falu közvéleménye tiszteletben tartja az egyén cselekvési szabadságát, de bizonyos korlátokat szab számára. A kommunista jelképek elpusztításával általában egyetértett a helyi közösség, de tovább nem ment. Komoly, az ismert budapesti lincselésekhez mérhető atrocitásokra sehol nem került sor. A jelképmobilálás során több helyütt behatoltak a tanácsházára, párhelyiségbe, ÁG-irodába; törtek, zúztak, égettek. Beverték a párttitkár, a tanácselnök vagy más előljáró ablakait. Az illető személyekkel legtöbb esetben össze is találkoztak, ha nem akkor, esetleg a következő napokban. Mint a bukott rendszer képviselőit felelősségre vonták, szidalmazták őket, s itt-ott elcsattant egy-egy pofon is – súlyosabb bántalom azonban senkit sem ért. Egyedül Jurián Aurélt, az Ászári Keményítőgyár embertelenné tartott igazgatóját fenyegette népítélet, a lincselést azonban ő is megúsza.²¹ A népharag kitörésével járó inzultusokat később a jelentésírók minden igyekezetük ellenére sem tudták felnagyítani.

Kényes ügynek számított a szovjet emlékművek ledöntése, megrongálása. Noha a községi vezetők és a falu népe egyetértettek a szovjet hatalom emlékműveinek ledöntésével, a sírgyalázást az emberi jóérzés nevében elítélték. A helyzetet bonyolította, hogy a szovjet hősi emlékművek legtöbb helyen szovjet katonasíroktól körülfogva álltak, s nehéz volt a kettő megkülönböztetése már csak azért is, mivel a sírokon is ott diszelgett az idegen jelkép: a vörös csillag.

Egyszerűbb volt a helyzet a síroktól külön álló szovjet emlékművekkel. Kisbéren például a helyi pártbizottság megbízásából maga a községi párttitkár (Erős Ferenc) döntette le a főtéri szovjet emlékművet október 26-án délelőtt a gyülekező nép ujjongása közepette. Kora délután viszont már megakadályozták a jövevényeket a ledöntött emlékműtől száz lépésnyire lévő szovjet katonasírok megrongálásában, s gimnazistákkal őriztették a szovjet katonasírokat és az emlékoszlopot.²²

A szovjet sírokat október 28-tól senki nem háborgatta a komáromi járásban, így főlegessé vált az őrségállítás. A szovjet sírok meggyalázásáról a községi előljárók jelentései is igyekeznek mélyen hallgatni.

19 A tanácstítkár idézett jelentése.

20 A tanácselnök idézett jelentése.

21 Takács László ászári tanácselnök és Magdalis Gyula tanácstítkár közös jelentése 1957. március 19-én (OSZK uo.), valamint helybeli szemtanúk személyes közlése.

22 Esztergomi megyei Bíróság B.662/1958/18. sz. ítélete 4–5. oldal, valamint a résztvevők személyes közlései.

A tanácselnökök központi utasításra készített 1957-es jelentéseinek olvasása közben figyelembe kell vennünk az azokat író funkcionáriusok falujukat és magukat mentő igyekezetét is. Az „idegenek”, a falvakat mozgósító jövevények szerepét felnagyítják. A forradalom kirobbantásának vétkét az ő nyakukba igyekeznek varrni. A tettesek „balinkai, csernyei, dudari bányászok” megnevezése már csak azért is célszerű, mivel ezek a bányák nem Komárom megyében vannak, tehát a bűnösök nem náluk keresendők.

A jelentésírók jól tudják, hogy az általuk bűnbaknak feltüntetett „idegenek” csak az utolsó lökést adták a forradalom kirobbanásához: a falvak feszült légkörében nélkülük is hasonlóképpen zajlottak volna az események. Jó néhányan kisebbíteni igyekeznek a helybeliek szerepét, lehetőleg neveket sem szolgáltatnak. Eljelentéktelenítik községük forradalmi részvételét, a lelkes felvonulást, a lakosság teljes azonosulását a forradalommal. Így melleleg a maguk aktív vagy passzív közreműködéséről sem kell szót ejteniük. De érdeke fűződött ehhez a megtorlás időszakában magának a helyi lakosságnak is.

Akadtak azonban olyan helyi vezetők is, akik igen részletes beszámolót nyújtottak a történekről (a legterjedelmesebb dokumentum 40 sűrűn gépelt oldalt tesz ki), névsorokkal, a káderjelentésekre emlékeztető rosszindulatú jellemzésekkel. Az ő beszámolóik az adott helyzetben jelentésből feljelentéssé változtak. (Gyanítható, hogy a kisközösségek feljelentést fogalmazó előljárói haragosaik befektetésére is felhasználták az alkalmat.)

II. A népi önszerveződés

Rögtön a jelképrombolás, felvonulás és népgyűlés után szinte mindenütt felvetődött, hogy a kártyavárként összeomlott párt- és tanácsi apparátus és a tehetetlen rendőrség helyett gondoskodni kell a község közbiztonságáról és irányításáról. Megindult a községek forradalmi önszerveződése. A gépkocsis bányászok ajánlotta „bíróválasztást” a nép általában nem fogadta el, és a tanácsi rendszerrel szemben is fenntartásai voltak. Bár egyes népszerű, becsült tanácsi vezetőket hajlandóak voltak megtartani tisztségükben, a új testületek felállításához ez nem volt elegendő – a községek mintára, tanácsadásra szorultak. A komáromi járásban végül a forradalmi önszerveződés „kisbéri modellje” terjedt el.

Kisbéren a főtéri szovjet emlékmű már említett ledöntése spontán népgyűléssé változott. Az összegyűlt tömeg a fából készült emlékmű elégetése után meghallgatta a néhány lépésre lévő magyar hősi emlékmű talapzatára felálló katolikus plébános nyugalomra intő beszédét, majd a helyébe lépő gimnáziumigazgató (Szerdahelyi István) budapesti forradalmat dicsőítő, hazafias szónoklatát. Pilbauer tanító felolvasta az általa Komáromból hozott 16 pontot, amit lelkes ovációval hagytak jóvá a jelenlévők. A percről percre növekvő tömeg elénekelte a Himnuszt, s a felvonulás forradalmi hangulatban elindult végig a község utcáin.

A gimnázium diákothonánál érte utol a menetet Kiss István vágató lovaszekerével. A nép megéljenezte, ő pedig a szekérről rövid szónoklatot mondott. A rendőrség előtt álló néhány rendőr is csatlakozott a menethez, parancsnokkal

együtt. A felszabadult örömmel vonuló, éneklő és jelszavakat kiabáló tömeg a falu utcáit végigjárva úgy érkezett vissza a főtérré, hogy semmiben nem tett kárt, és senkit nem bántalmazott. (A néhány címert és feliratot szinte észrevétlenül, főként a felvonulás után szedték le.)

A forradalmi menet élén a község népszerű közéleti személyiségei haladtak: Molnár Mihály akkori országgyűlési képviselő, korábbi kisgazda politikus, Kiss István, Óhidy Ferenc, Szerdahelyi István, Pilbauer László és mások. Ők már menet közben megegyeztek, hogy a rendkívüli helyzetben azonnal össze kell hívni a Hazafias Népfront gyűlését, ezt pedig a községi tanács hangosbemondóján keresztül közhírré kell tenni. (E feladatot Fakász Tibor gimnáziumi tanár – e sorok írója – vállalta.)

A kora délutánra hirdetett Népfront-gyűlésre sokan összejöttek a kultúrházba. Pilbauer László, a Hazafias Népfront helyi elnöke megnyitotta a gyűlést, s a HNF kisbéri bizottsága nevében lemondott, hogy új bizottságot választhassanak. A választás Molnár Mihály irányításával történt. Az Ideiglenes Népfront Bizottságba demokratikus jelöléssel és szavazással régi és új tagok egyaránt bekerültek. A bizottság elnökéül Kiss István gazdát, elnökhelyetteséül Óhidy Ferenc kárposztmestert, titkárának Fakász Tibort választották. Az ezt követő megbeszélésen Rozgonyi Ferenc rendőr alhadnagy, a kisbéri rendőrőrs parancsnoka előadta, hogy rendőri állományából többen hazatávoztak, néhányan pedig a környező községekben, szolgálati helyükön tartózkodnak. E bizonytalan helyzetben a rendőrség nem képes sem a környéken, sem Kisbéren feladatát ellátni. Tudomása szerint a környező falvakban teherautókon közlekedő „huligánok” garázdálkodnak, akik Kisbér biztonságát is veszélyeztethetik. Kijelentette, hogy a falu őrzését a Kisbéren maradt néhány rendőrrel nem tudja biztosítani, ezért kérte a bizottság segítségét.

A bizottság elhatározta, hogy felállítják a nemzetőrséget, melynek parancsnokául Pilbauer László tartalékos főhadnagyot választották meg. A nemzetőrök még aznap este szolgálatba is léptek, őrizve Kisbér nyugalma, s lezárva a községbe vezető utakat és sorompókat. Székhelyük a tanácsház földszinti terme lett. (A rendőrök parancsnokukat és önállóságukat megtartva csatlakoztak a nemzetőrséghez.)

Az újonnan választott bizottság másnap reggeltől szintén a tanácsházán működött Ideiglenes Nemzeti Bizottság néven, mint a község vezető testülete. Minthogy Gulyás Antal volt tanácselnök a nép haragjától félve elmenekült, helyettese, Alapi József pedig, óvatos ember lévén, betegállományba vonult, a Nemzeti Bizottság Dombi Károly tanácsi vb-titkárt bízta meg a hivatali ügyek vitelével. Kiss István, a Nemzeti Bizottság elnöke a tanács dolgozóit is megkérte munkájuk további végzésére, amit azok készségesen vállaltak.²³

A kisbéri Nemzeti Bizottságot – amely néhány nap múlva fölvette a Nemzeti Tanács nevet – nemcsak a község lakossága ismerte el azonnal a község vezető testületének, hanem Kisbér összes vállalata és intézménye is. Mivel az új testület jól végezte feladatát, tekintélye támadt a környéken.

23 Esztergomi megyei Bíróság B.662/1958/18. sz. ítélete és indoklása 4–7. oldal. A dokumentumban szereplő tévedéseket a résztvevők személyes közlései alapján a szerző korrigálta.

Molnár Mihály, a tapasztalt politikus jónak látta értesíteni az október 26-án már végoráit élő járási tanács és járási pártbizottság még hivatalukban tartózkodó kádereit a kisbéri változásokról, amikről azok valószínűleg máshonnan is kaptak tájékoztatást.²⁴ A járási vezetők – talán Molnár Mihály tekintélyének is köszönhetően – elfogadták a kisbéri megoldást, s az őket megkérdezőknek más híján ezt javasolták. Egyes községek megriadt vezetői ugyanis mint felettes szervhez, hozzájuk fordultak tanácsalanságukban.

A *bakonyszombathelyi* tanács vb-titkárának, Danyi Péternek október 26-án délután még azt válaszolta telefonon „Musicz elvtárs” a járási tanács vb nevében, hogy önállóan oldjanak meg mindent.²⁵ De később a járási tanács vb elnökhelyettese Csátka község kérdésére már azt tanácsolta, hogy a helyi Népfront elnöke hívjon össze nagygyűlést, ahol válasszanak egy bizottságot a falu vezetésére, és őrséget is állítsanak föl. Ez aztán meg is történt.²⁶

Súron Marencsák Pál tanácselnök a postáról hívta telefonon a járási tanács elnökét, s annak pontos utasítása szerint tartották meg 27-én 11 órakor a tanácsház előtti gyűlést, ahol harminctagú Nemzeti Bizottságot választottak, melynek elnöke a község bizalmából Marencsák Pál lett.²⁷

Pető Sándornak, az *áctestezéri* tanács vb-titkárának október 27-én telefonon azt javasolta „Takács elvtárs”, a járási párttitkár, hogy a helyi Hazafias Népfront segítségével alakítsanak egy ideiglenes bizottságot a község irányítására, és őrséget is állítsanak.²⁸ *Szőnynek* ugyanezt tanácsolták.²⁹

Tehát a bukott rendszer apparátusa és vezetői maguk propagálták a komáromi járás községeinek a „kisbéri modellt”, s ezzel óhatatlanul hozzájárultak Kisbér forradalmi központtá válásához.

Ám Kisbér új vezetői maguk is kezdettől fogva fontos feladatuknak tekintették a környező községekkel való kapcsolattartást. Ez részben Kisbér központi fekvéséből adódott, de erre ösztökölte őket a község biztonságának védelme is, mivel a rombolás és anarchia riasztó hírei érkeztek a falvakból. A gyors tájékozódás és kapcsolattartás eszközüül a meglévő telefonhálózat szolgált, annál is könnyebben, mert a községek távbeszélő központjai egyértelműen a forradalom mellé álltak. Október 28-ára állandó telefon-összeköttetés jött létre a települések között. Az együttműködést segítették a községek hagyományos kapcsolatai, a jó szomszédság, a személyes ismeretségek és egymás közelsége. (A községek csak néhány kilométerre, egy-két óra járásnyira vannak egymástól.)

24 Molnár Mihály 1956. október végi személyes közlése.

25 Danyi Péter bakonyszombathelyi tanácsitkár jelentése (OSZK uo.), valamint Danyi Péter személyes közlése 1956. október 28-án.

26 A tanácselnök idézett jelentése.

27 A tanácselnök idézett jelentése.

28 A tanácselnök idézett jelentése.

29 A tanácselnök idézett jelentése.

Mivel a környező falvak Kisbértől vártak útmutatást, célszerűnek látszott, hogy e sorok írója a környékre is kiterjedő szervezőmunka felelőse legyen.³⁰ A szerző sorra járta a kisbéri utcákat és a környező falvakat. (A Nemzeti Bizottság titkári teendőit 28-ától Szerdahelyi István végezte.)

Bakonysárkányon már 26-án este megválasztották a forradalmi tanácsot a Kisbértől hazaérkező Wágner István erélyes közbeavatkozására. Ő lett az elnök, s a megválasztott tizenöt tagból kilencen a régi tanács tagok közül kerültek ki – többen vb-, sőt párttagok is voltak.³¹

Vérteskethelyen a 26-i nemzetőrséget felállító gyűlés másnapján ismét gyűlést hívtak össze, ahol a Hazafias Népfront elnökének vezetésével (öttagú jelölőbizottság javaslatára) megválasztották a huszonegy fős Nemzeti Bizottságot. Ezt később héttagú Nemzeti Tanácsá alakították. Elnöknek Turi Józsefet választották.³²

Etén a 27-ére összehívott falugyűlés majdnem kudarcba fulladt a hangoskodó részek miatt. A gyűlést vezető Dolovai Richárd igazgató-tanítónak a zűrzavarban e sorok írója sietett segítségére. Sikerült a gyűlés menetét rendes kerékvágásba terelni. A megválasztott Nemzeti Bizottság képesnek bizonyult a falu vezetésére.³³

Császáron a 27-i ünnepi nagygyűlést a Hazafias Népfront elnöke nyitotta meg. Utána a két felekezet papja beszélt. Nemzetőrséget állítottak fel a helyi rendőr bevonásával, és megválasztották a Nemzeti Bizottságot. Elnöke Molnár Zsigmond tanácselnök lett.³⁴

Csépen is 27-én választották meg a tizenöt tagú Nemzeti Bizottságot, melynek elnöke Drábóczi István lett.³⁵

Tárkányon szintén kisbéri mintára alakult meg a Nemzeti Bizottság. Nagy András lett az elnöke.³⁶

30 Esztergomi megyei Bíróság B.662/1958/18. sz. ítélet, 11. oldal. A dokumentum szerint a „Kisbéri Nemzeti Bizottság tagjai kihasználva a község központi fekvését, tevékenységüket, illetve szervezésüket igyekeztek kiterjeszteni a környező községekre is. Ezért a Nemzeti Bizottságon belül összekötő tiszteket szerveztek, ezen tisztséget Fakász Tibor I. r. vádlott töltötte be”.

31 A tanács titkár idézett jelentése. Selmeczi Lőrinc tanács titkár – akit a Nemzeti Tanács titkárává választottak – megjegyzi, hogy Kisbérrel álltak összeköttetésben, de önállóan dolgoztak. Ebben állapodtak meg ő és Wágner István a kisbéri küldöttel (e sorok írójával), akinek intézkedésére nemzetőrségük öt puskát és lőszert kapott a nagybéri honvédteléről.

32 A tanács titkár idézett jelentése. Dikász Dezső tanács titkár, akit megválasztottak a Nemzeti Tanács titkárának, említi a Győrrel és Kisbérrel fenntartott kapcsolatot. A szerző a választás után tárgyalt vele.

33 Idézett tanács titkári jelentésében a forradalom alatt a Nemzeti Tanács titkárává választott Szopkó Zoltán elhallgatja a kisbéri kapcsolatot, csak a telefonügyeletet említi.

34 A tanácselnök idézett jelentése. Molnár Zsigmond említi a Kisbérrel fenntartott telefon-összeköttetést. A császáriak őt a Nemzeti Bizottság elnökének, Csuta Vincét, a tanácsi vb elnökhelyettesét pedig a Nemzeti Bizottság elnökhelyetteséül választották meg. A kapcsolattartás ügyében a szerző járt Császáron.

35 A tanácselnök idézett jelentése.

36 Alapi József tárkányi tanácselnök 1957. március 30-i jelentésében említi a Kisbérrel fenntartott állandó kapcsolatot. (OSZK uo.)

Hántán a bakonyársarkányi választáshoz hasonlóan a volt tanácsot egészítette ki új tagokkal a népgyűlés.³⁷

Kérételekin szintén Nemzeti Bizottságot választottak, Mészáros Antal lett az elnöke. Nemzetőrséget alakítottak, s meghagyták a tanácsi apparátust.³⁸

Szákon is október 27-én tartottak egy népgyűlést, ahol beszédet mondott a két felekezeti pap, s Guth Vilmos, akit azután a Nemzeti Bizottság elnökének választottak. Itt a forradalom győzelmét 29-én a község követeléseit megfogalmazó nagygyűlésen ünnepelték meg.³⁹

Szenden 28-án délután alakult meg huszonhárom taggal a Nemzeti Bizottság, Horváth Lajos gazdálkodó lett az elnöke.⁴⁰ Bakonybánkban a 28-i nagygyűlésen választottak Nemzeti Bizottságot. Elnöke Szarka Sándor, titkára Szabó Lajos lett.⁴¹

Rédén az előző napok már ismertetett eseményei után, 28-án választottak Nemzeti Bizottságot a moziban. Győrfi Ferenc református lelkész lett az elnök, dr. Sinka Gyula a titkár, s beválasztották a párttag Szűcs András pedagógust is.⁴² Akán 28-án délután tartották meg „a rend helyreállítására” összehívott gyűlést Nagy Lajos szabómester vezetésével. Trauer Sebestyén gazdálkodó lett a Nemzeti Bizottság elnöke, a nemzetőrség parancsnoka pedig Nagy Lajos.⁴³

Ácsteszerén a járási párttitkár javaslatára 27-én estére összehívott gyűlés a kultúrházban veszekedésbe fulladt, sőt az előző nap bírónak választott Madula Ignácot ki is dobták az épületből. Csak a nemzetőrséget sikerült megszervezniük Góczán József parancsnoksága alatt. Másnap, 28-án aztán az iskolaigazgató lakásán előkészített gyűlés sikeresen megválasztotta a Nemzeti Bizottságot. Farkas Ferenc lett az elnöke.⁴⁴

Néhány más községben is támadtak elhárítandó akadályok. *Bársonyoson* hiába próbálta néhány polgár a szőlőből hazahívni a tanács vb-elnököt, nem foglalta el hivatalát. Bársonyosi barátaik hívására végül Óhidy Ferenc, Jámbor József és Morvai Béla szálltak ki Kisbérrel gyűlést tartani. Az ő segítségükkel választott Nemzeti Tanács vette át a község irányítását.⁴⁵

37 A tanácselnök idézett jelentése.

38 Kopácsi Pál kérételeki tanácselnök 1957. március 22-i jelentése. (OSZK uo.) Említi a Kisbérrel fenntartott kapcsolatot. (A teendőkről a szerző tárgyalt Turi József és Turi Róbert helybeli pedagógusokkal Kérételekin 1956. október végén.)

39 Tóth Lajosné száki tanácselnök jelentése 1957. március 23-án. (OSZK uo.)

40 Katona János szendi tanácselnök jelentése 1957. március 23-án. (OSZK uo.) Mind a száki, mind a szendi jelentés említi a kisbéri kapcsolatot.

41 A tanácsítkár idézett jelentése.

42 A tanácselnök idézett jelentése.

43 A tanácselnök és a tanácsítkár idézett jelentése. A dokumentum említi, hogy két tanácstagot beválasztottak a Nemzeti Bizottságba, állandó telefonkapcsolatot tartottak Kisbérrel és a környező községekkel, s nemzetőrségük tagjai fegyverért mentek Kisbérre és Móra, de nem kaptak.

44 A tanácselnök és a tanácsítkár idézett jelentése.

45 László József bársonyosi tanácselnök 1957. augusztus 30-i jelentése. (OSZK uo.)

Ászáron október 29-én alakult a kisbéri küldött (e sorok írója) irányításával a tizenkét tagú Nemzeti Tanács. Elnökéül Simon Istvánt választották.⁴⁶

Bakonyszombathelyen a 26-án kialakult kusza helyzet 27-én és 28-án is fennmaradt. A helyi tanács és a párt vezetői képtelenek voltak rendet teremteni. A falu közismert régi tanítója, Papszt Zoltán 28-án délután fölment a tanácsházára, s tárgyalt a község vezetőivel, hogy őt bízzák meg az őrség megszervezésével. Ekkor jelent meg Fakász Tibor a kisbéri Nemzeti Tanács küldötteként. Az ő javaslatára aztán beleegyeztek, hogy Papszt Zoltán a hangosbemondón át összehívja a másnapi nagygyűlést. Másnap, 29-én a kultúrotthonban Papszt Zoltán mondott beszédet, Polgár Mihály tanácsstag pedig elszavalta saját hazafias költeményét. Utána Fakász Tibor irányításával lezajlott a Nemzeti Tanács megválasztása. A jelen lévő tanácsi vb-titkár följegyzésében fennmaradt a választottak 18 fős pontos névsora.⁴⁷

A választás után e sorok írója bejelentette, hogy az új Nemzeti Tanács a tanácsházáról fogja irányítani a községet, mivel a régi tanács erre képtelennek bizonyult. A régi tanácsi vb jelen lévő elnöke átadta a kulcsokat és a bélyegzőket, amikből kivágták a címet. Gyűlés után a nép megkoszorúzta az első világháborús emlékművet, ahol ismét Papszt Zoltán mondott rövid beszédet. A Nemzeti Tanács ezután Rezler József parancsnoksága alatt fölállította a nemzetőrséget. A községben helyreállt a rend. A tanácsházán állandó ügyeletet tartottak, és kapcsolatot teremtettek Kisbérrel és a környező községekkel.

A Komárom szomszédságába tartozó *Ács*, *Bana*,⁴⁸ *Kisigmánd*,⁴⁹ *Nagyigmánd*,⁵⁰ *Mocsa*⁵¹ és *Szőny*⁵² községekben is ugyanezen napokon választották meg a Nemzeti Bizottságokat a kisbéri forgatókönyv szerint. *Szőnyben* a megismételt gyűlésen 12 fős, *Nagyigmádon* 33 fős Nemzeti Bizottságot választottak. Nemzetőrséget is szerveztek mindenütt.

Összegzés

A forradalmi testületekben, Nemzeti Bizottságokban és a nemzetőrségben a helyi társadalom minden rétege, csoportja képviseltette magát, e szervek össznépi alapon működtek. A választásokon a forradalmi demokrácia párton és ideológián felülemelkedő szabad szelleme érvényesült: egy sajátos népi értékrend, amely a választottak emberi (egyéni és közhasznú) kvalitásaira tekintett csupán.

46 A tanácstitkár és a tanácselnök idézett jelentése.

47 A tanácstitkár idézett jelentése. Nemzetőrségük Kisbérrel kapott fegyvert.

48 Németh Károly banai tanácselnök jelentése. Győrrel tartottak kapcsolatot. (OSZK uo.)

49 Angyal József kisigmándi tanácselnök jelentése. (OSZK uo.)

50 A tanácselnök idézett jelentése. Jártak a Győri Nemzeti Tanácsnál.

51 A tanácselnök idézett jelentése. Egy alkalommal jártak Komáromban. A jelentés külön megjegyzi, hogy „a megalakult ideiglenes Nemzeti Bizottság tudomásunk szerint semmiféle kapcsolatot nem tartott fenn a győri vagy kisbéri felettes szervekkel”.

52 A tanácselnök idézett jelentése. Komárommal és Győrrel tartottak kapcsolatot.

A nép nem tekintette feltétlenül ellenségnek a kommunistákat és a tanácsi rendszert. Számos helyen a forradalmi vezetésbe beválasztott kommunistákat, tanácstagokat; megtartotta a község bizalmát élvező, a forradalmi helyzetben helytálló tanácselnököt, elnökhelyettest, vb-titkárt. (Például Bakonysárkányon, Császáron, Súron, Vérteskehelyen.)

A legtöbb községben igényt tartottak a tanácsi hivatalok munkájára. A Nemzeti Bizottságok fennhatóságával a tanácsi testületek háborítatlanul folytathatták munkájukat – a begyűjtési és adóhivatalok kivételével.

A községek önkéntes nemzetőrségei rendfenntartó feladatokat láttak el. Nem jelentettek komoly erőt, jó néhány községben csupán karszalaggal, esetleg botokkal, vadászpuskával felszerelt lakosok teljesítettek szolgálatot. Másutt a kisbéri Nemzeti Tanács révén jutottak néhány fegyverhez. Működésük jelképesnek minősíthető – a forradalom „szertartásrendjéhez” tartozó, szükséges látszatevékenység volt. A rendet és biztonságot valójában a nép önfegyelme és a falu közvéleményének tekintélye tartotta fenn. (Jelentékeny fegyverzettel egyedül Kisbér rendelkezett, de a fegyvereket a kisbéri Nemzeti Tanács zárolta.)⁵³

Az új, forradalmi szervek kezdetben ideiglenes jelleggel alakultak meg. Ez az ideiglenes jelleg Nagy Imre október 28-i, a forradalmat elismerő nyilatkozata után megváltozott. A közvélemény a Nemzeti Bizottságokat és nemzetőrségeket immár törvényes helyi szerveknek tekintette. A testületeket ekkortól általában Nemzeti Tanácsnak nevezték. November elejétől sor került a Nemzeti Tanácsok végleges tagosságának megválasztására. Ez néhol a létszám módosításával járt. A lakosság jó érzéssel vette tudomásul, hogy az új Nemzeti Tanácsok immár hivatalosan is a régi helyi tanácsok örökébe léptek. Ezzel együtt járt, hogy a Kisbér környéki falvak forradalmi szervei természetesnek tekintették a szomszéd falvakkal és „a kisbéri központtal” való kapcsolattartást, együttműködést. A komáromi járás községei ezenkívül kapcsolatba léptek a Győri Nemzeti Tanáccsal, a Dunántúl forradalmi központjával is.

A Nemzeti Tanácsok gondoskodtak a közbiztonságról, a folyamatosságot fenntartva a közigazgatásról, a zavartalan közellátásról, a községek normális életrendjéről. A meglévő kereteket új tartalommal töltötték meg. A spontán önszerveződés e stádiumában következett be – mint derült égből a villámcsapás – a november 4-i szovjet invázió, amely a forradalmi testületeket új stratégiára kényszerítette.

⁵³ Az összegyűjtött fegyverekre a szerző felügyeletével az általa diákokból és katonákból szervezett őrség vigyázott külön helyiségben.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

BÖRTÖNKERESZT (Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései)

A bevezetést, az interjúkat készítette és sajtó alá rendezte: Elmer István. Bp. International Society for Encyclopedia of Church History in Hungary, Toronto és a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 1994. 224 o.

Tizenegy pótolhatatlan dokumentumot tart kezében az olvasó Elmer István, az *Új Ember* katolikus hetilap munkatársa által összeállított interjúkötet lapozgatása közben. A megszólaltatott papok, szerzetesek és világiak annak az egyháznak képviselői, amelyik létszámánál és helyzeténél fogva a kommunista elnyomás első számú ideológiai ellenségének számított; olyan egyházé, melyet az állami önkény részben földalatti helyzetűre és ellenállásra kényszerített.¹ A katolikus egyház Mindszenty bíboros lefogatása és az 1950. augusztus 30-án, a Katolikus Püspöki Kar és a magyar kormány között megkötött egyezmény hatására szükségképpen kettős vágányra futott: a legális, elismert egyházi szervezetek és tevékenységek mellett lassan a féllegális, majd illegális tevékenységek és mozgalmak egész sora épült ki. Ezek javarészt a megszüntetett szerzetesrendek és egyházi mozgalmak továbbélését jelentették, de ebben a helyzetben sajátos és új szerveződések, mozgalmak, tevékenységi formák is kialakultak. Elmer István a könyv bevezetőjeként írt tanulmányában ennek a jelenségcsoportnak történeti hátterét vázolja, a Kádár-rendszer 1956 utáni belpolitikai stabilizációs törekvéseinek, a Nyugat felé történő nyitásának, a Vatikán bontakozó keleti politikájának és egyéb nemzetközi erők játékának ismertetésével. Bevezetőjében jelzi, hogy éppen a legfontosabb dokumentumok (pl. az Állami Egyházügyi Hivatal levéltárának) hozzáférhetetlensége okoz a történészeknek nagy (és végleges?) gondot – bár érezhetően számára a cél nem a kornak (1950–1961) pontos történészi elemzése, hanem a tizenegy interjúalany személyes vallomásának értelmezéséhez szükséges keret kialakítása. Az időpont, amelyből Elmer visszafelé és előre néz, 1961 februárja, amikor a „nagy begyűjtés” megtörtént, s amelyet az államhatalmi szervek egyfajta egyházi „Endlösung”-nak szántak. Milyen folyamatok készítették ezt a pillanatot elő, s mi volt a végkifejlet – erről szól a tanulmány, s ebben a keretben helyezhető el (véltetően) az a kérdésstratégia, melyben az interjúkat kezdeményező és készítő Elmer István a korszak tizenegy tanújának visszaemlékezéseit élénk tárja.

¹ Más egyházak helyzete – mutatis mutandis – hasonlóan alakult ezekben az évtizedekben, a kisebb létszámú és egyéb felekezeti sajátosságokból adódó különbségek mellett.

Ismeretetésünk elsősorban az interjúszövegek elemzésére és nem a kritikájára vállalkozik. Kritika a válogatásra, szerkesztésre vonatkozik; ezt az írás végén találhatja meg az olvasó. Olyan szempontok szerint kívánjuk bemutatni a gazdag anyagot, amelyek sajátosan a megszólalók keresztényi, illetve papi státusa miatt válhatnak az olvasó számára emlékezetessé és tanulságossá. Mellőzünk ezért minden összegzést, amely – bár az egyéni szenvedéstörténethez nagyon is hozzátartozik – nem specifikus. Ilyen például a börtönviszonyok ismertetése, a behálózás technikája, a megosztás és viszálykeltés „művészete”, a fizikai és lelki kínzás mérnöki pontossággal kidolgozott stratégiája stb. (Ezeknek a témáknak rendszerezett, más jellegű politikai pereket is áttekintő bemutatása nem lenne hiábavaló, talán a jövő nemzedékek – reményünk szerint soha fel nem használendő – tanulságára is.)

Az egyházi jellegből adódó sajátosságokat az alábbi kérdéscsoportok szerint rendeztük:

- Mi jellemzi az érintett hat per koncepciók sajátosságait?
- Milyenek tűnik a megszólítottak politikai-társadalmi tájékozottsága?
- A konspirációs szabályok csődje.
- Milyen belső egyházkritika nyilvánul meg a szövegekben?
- Személyesebb témák felé haladva, milyen párbeszéd bontakozik ki a szereplők és saját sorsuk között – más szóval az önértelmezés milyen változásaira figyelhetünk fel az egyes esetekben?
- S végül: a markáns karakterbeli különbségek hogyan nyilvánulnak meg a hasonló nehéz körülmények között?
- Egyéb nyitott kérdések.
- Hiányérzeteink.

Hangsúlyozzuk, hogy a kérdésekre adott válaszokban nem kívánunk a szövegek „mögé nézni”, azaz igyekszünk más forrásokat elfelejteni. (Ahol ettől eltérünk, ott ezt kifejezetten jelezzük.)

A vádak koncepcióiról. A megszólított tizenegy vállomása pereik előkészítéséről és lefolytatásáról gazdag anyagot nyújthat az egyházi koncepciók perek lélektanának és jogi eljárás módjának tanulmányozói számára. Különösen Havass Géza leírása szemléletes: öt olyan „gyűjtő”-per elsőrendű vádlottjaként szerepeltették, ahol vádlott társaihoz semmilyen, vagy csak baráti szálak kötötték. Igaz, ez a per – amelyet egyházi tájszólással „tejföl-pernek”, azaz leginkább reprezentatívnek szántak – tartalmazta a legtöbb politikai elemet (Keresztény Front) és külföldi kapcsolatot (Tabódy), de az utóbbi esetben merőben egyházi, az előzőnél meg nagyon zárt, jórészt papmunkára korlátozott jelleggel. Az ÁVH velük kapcsolatban dolgozta ki a „*passzív ellenforradalom*” koncepcióját: eszerint a perben szereplők az ifjúság keresztény-katolikus nevelését azzal a rejtett szándékkal folytatták, hogy egy majdani, esetleges nyugati intervenció esetén kész politikai garnitúrával léphessenek színre. Ez a Keresztény Front tagjaira sem volt teljesen igaz; ők a „kiképzési” tervüket kifejezetten ilyen céllal állították össze ugyan, de ezt sohasem azonosították „a” keresztény neveléssel, célkitűzéseik pedig – melyekre Hontváry határozott kritikával rámutat – néhány tekintetben a politikai irrealitás talaján mozogtak (pl. Soltész királpárti törekvései).

A másik koncepciót az 1950-es, az állam és a püspöki kar közötti megállapodásra alapozták. Ennek következtében ugyanis a papság mozgástere annyira beszűkült, a vallásszabadságot az akkori alkotmányba ütközően is olyan súlyosan megsértették, hogy a papok és a hívek nagyobb része sohasem fogadta el azt lelkiismereti normaként. A koncepció tehát ezt a tényt használta ki: a papság lázadó része a saját fölötteseivel által aláírt megegyezésnek szegül ellen, *az állam és az egyház jó viszonyát veszélyezteti*, azaz a társadalmi béke ellen vét. Erre az okmányra az interjúk szövege szerint mind a nyomozók, mind a bírák hangsúlyosan hivatkoztak.

Az a kevés nyom, amely az ávéhás tisztek magánvéleményére vet fényt, arra mutat, hogy legalább egy részük tisztában volt a koncepciók vádak nevetségesen kis súlyával vagy kifejezett jogi tarthatatlanságával. Erre Havass Géza és Hontváry Miklós, Endrédy Vendel és Pálos Antal anyagában találunk kifejezett utalásokat. A legtöbb esetben olyan fizikai és lelki tortúra után írták alá az ÁVH fogalmazásában írt vallomásokot, hogy a vádlottaknak sem kedvük, sem energiájuk nem maradt már a helyesbítések kivívására; örültek, hogy így vége szakad a kínzásoknak. Ezek a vallomások képezték az ítéletek jogi alapját a bíróság előtt. A bírósági processzus hol röviden, formálisan (Bulányi), hol öntetszelgő pátosszal zajlott le – zárt ajtók mögött, vagy a széles nyilvánosság kizárásával (Havass-per). A pereket még ilyen előre lejátszott állapotban sem látták célszerűnek nézőközönség elé bocsájtani. (Endrédy Vendel 1956. novemberi visszaemlékezései és más források szerint is az ávéhások tartottak attól, hogy a bírósági tárgyalás egy nem várt vallomás vagy kérdés hatására lesiklik a tervezett forgatókönyv sáncjáról, holott a bírókat és az ávéhásokat ugyanaz a szándék vezette. A bírósági tárgyalás inkább a nyomozók vizsgadolgozatának tűnt a bírók és az ávéhás felettesek előtt.)

Politikai tájékozottságuk. Szembetűnő, hogy a kiválogatott tizenegy közül kilenc visszaemlékezéseiben semmilyen magas szintű politikai kultúrának nem akadunk nyomára. Érthető, hiszen nagyjából olyan papokról, szerzetesekről van szó, akiket élethivatásuk egészen másfajta, „természetfeletti politika” kutatására és gyakorlására szólít. A kétféle politika csak szűk tartományban érintkezik – ezért érinti őket sokszorúan az evilági és alapjaiban amorális politika megannyi brutális ostorcsapása. Igazi politikusi véna csak (a világi) Hontváry Miklósban lüktet, és Tabódy Istvánban, akinek figyelmét azonban elsősorban az egyházpolitika köti le. (Ez a „hiány” néha lelkipásztori erénnyé válhat, de talán ennek tulajdonítható, hogy a rendszerváltozás a katolikus klérust a társadalom több jelentős rétegéhez képest is váratlanul érte.) Ugyanez a szemléletmód indokolhatta a Mindszenty hercegprímás '56-os környezetében uralkodó politikai anakronizmust, amely még az igazán nem politikus alkatú Havass Gézát is megdöbbenetett.

Konspiráció. „A konspiráció erős oldalunk” – hitték mindaddig, míg az első kihallgatások meg nem történtek. Ami akkor kiderült, minden képzeletüket felülmúlta. Az ávéhások java természetesen tisztában volt azzal, amit a letartóztatottakkal kapcsolatban tudott s amit még nem tudott, de ezzel a pszichológiai frontot jól kézben tudták tartani. A legrejtettebbnek hitt események, elszuttogott mondatok meglepetészerű asztalra borítása azt a képzetet keltheti a letartóztatottban, hogy kár tagadni, úgyis mindent tudnak – s az ilyen sokszorú állapotban azt is kiböki, amit még nem

tudnak. A pillanatról pillanatra kényszerűen változtatott védekező stratégia néhány nappal nem alvás, esetleg fizikai kínzás után teljes zavarodottságba, majd önfeladásba torkollik. A beépített „tégglák” majdnem tökéletes falanxa, a lehallgatókészségek számukra ismeretlen technikája nevetségessé tette a legtöbb, még oly lelkiismeretesen betartott konspirációs stratégiát is. Azt már csak utólag lehetett sejteni, hogy a letartóztatások logikus sorrendjéből kimaradó elemek éppen azok, akik előzőleg a spiclihálózat falanxába már beépültek. Az ismertetett esetekben (Tabódy, Hontváry) ezek a beépített emberek inkább a potenciális vádlottak vagy más okból kényszeríthető „barátok” sorából kerültek ki.

A konspiráció természetesen a nyugatiak indiszkréciója folytán is megbukhatott (Tabódy); a nyugatiak számára elképzelhetetlen volt, hogy valakire vádként lehetett felhozni, ha nyilvánvalóan alkotmányos jogáért lépéseket tesz. Endrédy zirci főpát nyilatkozata alapján azt is sejteni lehet, hogy a tégglák már az ötvenes évek elejére a Vatikán legbelsőbb falaiba is beépültek; Tabódytól pedig megtudhattuk, hogy a bécsi nunciatúrára a francia követségen keresztül küldött levelek hamarabb kerültek az ÁVH kezére, mint a címzetthez... Hibásnak bizonyult az az elképzelés, hogy az okmányokat, iratokat el lehet rejteni; az asztalra kitett papírok, könyvek nagyobb valószínűséggel kerültek el a házkutatók figyelmét.

Belső egyházkritika. Ahogy haladunk előre az időben az ötvenes évek elejétől, úgy válnak egyre gyakoribbá a panaszok az egyházi vezetők magatartása ellen. Mindez érthető, ha a bevezető tanulmányban a Politikai Bizottság jelentéseiből idézett iratokat olvassuk: az államnak döntő befolyása volt az egyházi posztok betöltésénél. (Tabódynak egyenesen püspöki széket ígértek, ha hajlik az együttműködésre...) Az interjúszövegek alapján megállapítható, hogy az egyre erősödő földalatti egyház tagjai többféle módon foglaltak állást ezzel kapcsolatban. Ha az anyag általánosításra alkalmas (s ebben a tekintetben teljes mértékben annak tűnik), egy részük a nyílt elutasítás és a kemény kritika támadó stratégiáját választotta. Ennek a magatartásnak legfőbb reprezentánsa Bulányi György és Keglevich István; kritikájuk a Vatikánt sem kíméli. Mások, mint Pálos Antal, kevés szót vesztegetnek erre az ügyre, sőt arra ügyelnek, hogy senkit be ne feketítsenek. Ismét mások Hontváry magatartását sokszorozzák; az ő hiperkritikája sohasem a személyekre, hanem szigorúan a tettekre, elhangzott szavakra korlátozódik, de ebben is az önigazolás lehetőségét szélesre tárja. „Ezért én mindenkit fölmentek, aki ilyen körülmények között gyengének bizonyult, és talán másoknak is ártott – de ezt mondjuk ki!” – hangzik el az interjú utolsó bekezdésében. (Természetesen az „ilyen” körülmények mindenkinél másképp állhatnak elő – teherbírásunk nem egyforma.)

Párbeszéd a sorssal. Külön tanulmányt lehetne szentelni annak a párbeszédnek, amelyet a kötet egyes szereplői saját sorsukkal folytatnak. Ezt a többé-kevésbé rejtett önvalómat semmilyen más jellegű történetkutatási „mélyfúrás” sem hozhatná felszínre. Akármennyire is kísért bennünket a gondolat, hogy itt-ott az interjúk sorai egyfajta *későbbi* sors- és önértelmezést is tartalmaznak, az őszinte törekvés az *akkori* belső és külső helyzet rekonstruálására minduntalan áttöri az utólagos interpretáció (szükségszerű) kényszerét. Ha gondosan végigolvassuk a könyvet, a dialógusnak egy különös rétegére figyelhetünk fel: a megszólítottak nemcsak az interjúkat animáló szerkesztővel, nemcsak a feltételezett olvasóval, hanem – rejtettebb módon – saját, egykori sorsukkal állnak (néha küzdelmes) dialó-

gusban. Belső párbeszédetek tanúi lehetünk. Akinél a szenvedés emléke még a mában is eleven erővel hat, annál az egykori érzelmi reakciók bemutatása hitelesebbnek tűnik (Endrédy Vendel, Havass Géza), mintha azokat a visszaemlékezés már feldolgozott irattárából húznánk elő (Bulányi György, Hontváry Miklós). A szabadulás utáni sorsélmények is konzerválónak hatnak: néha az az érzésünk, hogy egy-egy szerző még a kilencvenes években is tulajdonképpen börtönben érzi magát (Halász Piusz, Keglevich István). Jól érzi magát? Ott volt igazán a „helyén”? Visszavágyódik? Bár a legtöbb esetben egyértelműen nemleges a válasz – de ez a (korántsem romantikus!) keserű nosztalgia nyíltabb-burkoltabb felhangja többször kiérezhető egy-egy leírt mondat – vagy inkább: hiányzó mondat – háttéréből.

Nehéz kibogozni egy olyan különleges „játéknak” a szárait, amely igen sok, hasonlóan börtönviselt ember visszaemlékezéseiből is kiderül. Többen önnön személyiségüket, egyéniségüket mélyebb reakcióit mintegy az objektív tények alá rejtik; beszámolójuk inkább eseménytörténet, vagy másokról szóló megemlékezés, mint szubjektív élménybeszámoló. Mások inkább az eseményeket tartják másodrendűnek, s gondolataik, érzelmeik életrajzát tárják elénk, s a pusztán események csak apropóként szolgálnak. A bemutatott tizenegy közül egyik sem képviseli szélsőségesen a fenti két alternatívát – mégis az előbbiekből Mária Lajos, az utóbbiaknál Halász Piusz jut elsőként eszünkbe.

Másfajta megközelítés is észrevehető: Tabódy például – börtönélményeinek felsorolása mellett vagy annak címén – másoknak állít (szép) emléket: több mint húsz nevet említ főhajtással. (Igaz, ellenfeleit sem burkolja ismeretlenségbe.) Ugyanígy vall Gáldy doktor is. Keglevich István viszont inkább a hatalom képviselőit célozza meg szarkasztikus humorával; erős a sejtésünk, hogy ez az ember elemében volt, amikor kihallgatói és bírái előtt állt. (Ez tény: sorstársai úgy ismerték, mint félelmet nem ismerő papot, a börtönőrök pedig a legpimaszabb rabként emlegették, akit semmilyen büntetés sem volt képes megalázkodó büntöntisztességre kényszeríteni.)

Az egyházi kifejezésmódban kevésbé járatos vagy nem hívó olvasó számára is bizonyára kellemes meglepetést okozhat az a megfigyelés, hogy *nem szépitgető erénytörténetekkel*, s még kevésbé jól cizellált hagiográfia olvasásával tölti az idejét. A vallomástevők hősiessége nem erényeik halmazából, hanem éppen a szenvedéseket kerülni kívánó, néhol ügyetlen manőverezéseik, félelmeik, reményvesztettségük, gyöngeségeik mögül bújjik elő.

Karakterbeli különbségek. A szerkesztett interjúszövegek sokat megőriznek az alanyok személyiségjegyeiből. Szinte szemtanúi lehetünk Endrédy Vendel zirci apátúr nyugodt, de kemény ellenállásának, kínzásának, megtöretésének, majd hűséges kitartásának; hasonló tükröződik Brusznai József rövidre fogott beszámolójából is. Megcsodálhatjuk Pálos Antal (Tóni) humorba ágyazott, nagyon emberi érzékenységét és hallatlan képességét, ahogy másokban (e sorok írójában is) a bizakodást, reményt életben tartotta. Bulányi György törhetetlen akaratáról, következetességéről (és kétfrontos harcáról) hiteles képet kaptunk; Tabódy Istvánt mint nagyobbra hivatott, karizmatikus szervező egyházpolitikust ismertük meg. Az egyházjelenséget talán a legmagasabb szellemi pozícióból figyelő Halász Piusz portréja – valószínűen saját akaratából – adottságaihoz képest kissé halványabbra sikerült. Havass Gézára vall, hogy igyekszik „zárójelbe tenni” saját szerepét. (Ez Pálos Antalra és különösen Gáldy

Zoltánra is vonatkozik.) A szerkesztő bravúrja, hogy szerepük fontosságát mégis érzékelheti az az olvasó is, aki nem volt tanúja az eseményeknek. Máriás Lajos rövid interjúja a rejtőzés romantikájának érdekes dokumentuma, de a nem hívők számára kevés további fogódzópontot nyújt. Nagy élmény viszont Keglevich István vallomása: a leírtak és a szemtanúk értékelése egyértelműen cáfolja saját állítását arról, hogy félni is képes. Az ávéhások, börtönőrök és rabtársai nem így látták. (Csak azért nincs most börtönben, mert ezt az intézményt a magafajta emberek elől elzárták. Lehet, hogy odabent szabadabbnak érezte magát?) Hontváry, minden illúziót száműző (ön)kritikája, csípős humorával fűszerezve, jellegzetes „hátvédjátékosnak” tűnik saját perében is; hatása és szerepe a valóságban jóval súlyosabb volt. Gáldy doktor sem lő gólt; minden labdát a többieknek passzol át, magáról alig ejt szót.

Egyéb kérdések. Az interjúkötet néhány megválaszolatlan kérdést ismétel, illetve ad fel a történészeknek, s néhány keménynek tűnő feladatot rak vállukra. Az előzőek közé tartozik a Magyar Püspöki Kar 1961 márciusában írt, a letartóztatott hitvallókat elítélő körlevele; ki diktálta, ki írta, ki tette magáévá az abban foglaltakat? Mi szükség volt a homoszexualitás vádjára a Pallos-perben – ahol Halász Piusz másodrendű vádlottként szerepelt – amikor a per nem volt nyilvános? (Ez még a pert vezető Bimbó bírónak is feltűnt!) Miért szerkesztettek olyan (csak néhány megbízható újságíró számára nyitott) monstrepereket, mint a Havass-féle, ahol a Keresztény Front tagjain (3 fő) és a szentimrévárosi ifjúságot képviselőkn (5 fő) kívül a többi legfeljebb személyes szálakkal kötődött egymáshoz? Miért állt a saját munkatársaitól elkülönítve Tabódy a Havass-perben? Miért folytatódott a Bulányi vezette Bokor mozgalom és a Regnumé, s miért zsugorodott oly kicsivé a szentimrévárosi ifjúság? Ezek (és hasonló) kérdések azonban csak apró házi feladatoknak tűnnek a sokkal fontosabb, egyháztörténelmi súlyú problémákhoz képest. A környező (volt) szocialista országok különféle egyházellenes politikáját szembeállítva meg kellene vizsgálni, hogy milyen különböző utakra (és esetleg tévutakra) indultak az egyes egyházak egy modus vivendi vagy a modus non moriendi elérésére, s melyik megoldás milyen lehetőségeket biztosított, és milyen újabb sziklákat görgtetett a rendszerváltozás utáni egyházak útjába.

A szerkesztő Elmer István bevezető tanulmányából vázlatosan megismerhetjük az interjúkötetben szereplő személyeket és eseményeket mozgató nemzetközi és országon belüli erőket, ám ez a vizsgálat mélyebb, sokrétűbb történelmi kutatást is megérdemelne. Egyházi körökben különösen vitatott a Vatikán „Ostpolitik”-nak ismert nyitó politikája a szocialista országok felé, amely jelentősen csökkentette az állami retorziót, de ezt a feladatot (részben akaratlanul és jóval szelídebb kivitelben, de sokkal vitathatóbb erkölcsi legitimációval) a magas klérus vállára csúsztotta át. A pszichológusok érdeklődését is felkeltheti a bemutatott anyag, s bár a történészek és pszichológusok közös munkájából születhetne megnyugtató válasz arra is, hogy hogyan sikerült az elnyomó hatalomnak a földfeletti magyar egyház vezetését állandó fagyveszélybe sodorni, s mégis, hogyan, kiknek és minek köszönhetően sikerült az egyháznak a fagyhalált hosszú évtizedekig elkerülnie.

Hiányérzeteink. A bevezető tanulmány gondolatmenete, s főként az események időrendi felsorolása nem következetes, többször ugrik előre-hátra az időben. Teljes megértéséhez ismételt elolvasás ajánlatos. Ugyanez a következetlenség jelentkezik –

bár csak egy-két esetben, s kevésbé zavaró módon – az interjúk szövegében is; az eredeti, magnóra vett szövegek „linearizálása” nem tűnik mindig szerencsésnek. Néhol az interjúalanyok említette személynevek helyén kezdőbetűk szerepelnek – ez a változtatás vajon egyfajta kritika tompítására, a személyiségi jogok védelmében, vagy más okból történt?

Ha azt kérdezzük, hogy az interjúk alkalmasak-e a bevezető tanulmány alapállításainak alátámasztására, akkor inkább nemleges a válaszunk, legalábbis a történelemkutatás szigorú normái felől ítélve; inkább illusztrációról beszélhetnénk. Amint írásunk elején említettük, a könyv olvasata inkább a fordított alárendelési viszonyt támasztja alá, a bevezető tanulmány *szolgálja* az interjúk érthetőségét.

A kritikuskak az egyik legnagyobb kérdőjelet az interjúalanyok kiválogatása okozhatja. Miért éppen ők, vagy csak ők? A létszám korlátozása éppen 11-re a „verhetetlen tizenegy” asszociációját keltheti. S valóban: a válogatás az ötvenes évek elejétől a hetvenes évek elejéig tartó két évtizedet öleli át, a halálos ítéleteket is lehetővé tevő esetektől az enyhébbekig, a palettát az internálás és a rejtőzés egy-egy mintájával is színesítve, a főpap–pap–világi hívő spektrumot is jól reprezentálva. Mégis, a folyamatok elszenvedői és tanúi közül sokan szívesen olvasták volna e kötetben például Barlay Ö. Szabolcs, a budai ciszterci diákok kiemelkedő szervezőjének megemlékezéseit,² vagy az 1945–1956 között begyűjtöttek közül olyanokat, akik a Gulágot is megjárták (pl. Olofsson Placid, bencés). Hiányzik a sokat szenvedett Kölley Gyurka, az „örök öregcserkész”, Regőczy István, az árva gyerekek istápolója, a legendás Faddy Othmár ferences, Lénárd Ödön piarista, a „csúcstartó”, páter Csávossy, a jezsuita provinciális (Pálos Antal elődje), Pákh Tibor, Tabódy világi társa és sokan mások, akik méltán sorakozhatnának a kötetünkben bemutatott tizenegy mellé, saját személyes hangjukat is hallatván, az inkább száraz tényeket tartalmazó Havasy-dokumentumkötet³ kiegészítéseként. Hiányzanak például – legalább egy reprezentáns erejéig – a katonai szolgálat megtagadói, akik a keresztény lelkiismeretükre hivatkozva utasították el a fegyveres szolgálatot, s ezért szenvedtek börtönbüntetést.⁴ (Magatartásuk a Jehova tanúi révén a tapasztalt börtönlakók körében már régóta ismert volt; katolikus körökben Magyarországon a hetvenes évek derekától kezd terjedni elsősorban a Bulányi György vezette Bokor mozgalom tagjai között, nyugtalanítva mind az akkori államvezetést, mind pedig a konfliktusokat mindenáron kerülni kívánó klérust is.)

Bár a kötetben megszólalók hitének stabilitásához nem fér kétség, mégis, tanulni vágyó kíváncsisággal kutatjuk, hogy – a hűség határain belül – lejátszódott-e bennük olyan szemléleti és értékrendi változás – netán: forradalom – amely a kiállt szenvedések és a nyomukban járó élettapasztalatok híján valószínűleg nem történt volna meg. Hogy ilyen folyamatok lejátszódtak, arra Endrédi Vendel, Pálos Antal és Halász Piusz kifejezetten utal; a változások ténye és főként mibenléte azonban nem mindnyájuknál

2 Róla bővebben pl. Kamarás István: *Búvópatakok* című könyvében találhatunk; Bp. Márton Áron, 1992.

3 Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Bp. A szerző kiadásában, 1990.

4 Lásd pl. *Egyházforum* 5–6, 1988/1–2, Ungarisches Zentrum für Theologisch-Pastorale Studien, Luzern, 174–198. o.

kifejezett. Fontos lenne tehát egy spirituális szemszögből megírt, curriculum vitae jellegű összegzést is írni a még élő szereplőkről: – milyen mértékben járult hozzá az illegalitás, a vizsgálati fogság vagy internálás, az ítélet, a börtönbüntetés, újra az illegalitás és a sokoldalú represszió lelki-szellemi horizontjuk tágulásához – vagy mindez egyfajta kényszerű bezáruláshoz, netán toruláshoz (is) utat nyitott? Hogyan változott paptársaikhoz, híveikhez, kívülállókhoz fűződő viszonyuk ebben az időben? Mennyire általánosítható a tizenegy életének ilyen szempontból figyelt pályáíve a látványos szenvedésektől mentesültek nagyobb tömegére? Mennyire segíthette a tizenegy által reprezentált nagy, üldözést szenvedett tömeg szenvedéstapasztalata a keresztyén (és általában az egész) magyar társadalmat az inkulturációs, a misziós, az „aggornamento”-val kapcsolatos problémák megoldásában, például az egyházat és a világot, a különféle egyházakat, a klérust és a híveket elválasztó, néha mély szakadékok betemetésében? (A „tömeg” a relatív arányokat figyelembe véve nem túlzás: az 1945 óta eltelt kb. 50 év alatt a magyar katolikus papok és szerzetesek közül minden negyedik megjárta a börtönt és/vagy az internálótábort, s kb. kilencven százalékuknak kellett – különböző mértékben – elszervednie a hatalom közvetlen vagy közvetett, személyre szóló büntetését.)

Hiányérzetünk azoknak a kapcsolatoknak elemzésére (pontosabban ennek hiányára) is kiterjed, amely az egyház bebörtönzött-internált képviselői és a „civil” börtönlakók között szövődött, több esetben (más forrásokból tudjuk) életre szóló barátságként. A nem vallási okokból bebörtönöztek számára – hívők, szimpatizánsok, közömbösek vagy eszmei ellenfelek – az egyházi perekben szereplő rabok hamar egyenrangú sorstársak, majd sokan, sokak számára barátok lettek. A deklerikalizálódás folyamata – a kisközösségeken kívül – ezekben az években elsősorban a börtönökben folyt, s nemcsak a világi hívő–klerikus viszonylatban, hanem az egyház s az attól messze élő világ kapcsolatában is (lásd Pálos Antal, Gáldy Zoltán visszaemlékezéseit). Azt azonban az interjúk szövegéből nem lehet megtudni, hogy az ilyen személyes kapcsolatok jelentettek-e valamilyen mélyreható szemléletváltozást a „civiliek” oldalán; az egyházi perek résztvevői számára azonban határozott „igen” a válasz.

Az interjúk szövegéhez sem hozzátenni, sem abból elvenni nem lehet. Tizenegy interjú – tizenegy különböző és karakterisztikus jellem. A hasonló szenvedéstörténet nem csiszolt hasonló vagy azonos felületeket barátaink arcára; mindegyik másképp viselte el, másképp gyógyította a börtön és a megaláztatás okozta sebeket, s ki-ki másként mutatja-rejti lelki stigmáit. Őszintén feltárt gyengeségeikben sem azonosak; a szabadság utáni pályafutásuk s főként a rendszerváltozás nyomán kialakuló újrakezdésük jellegzetes eltéréseket mutat, már a státusbeli és korosztályuk adta különbségek miatt is. Sorsuk: a jellemük, amelyre csak a Krisztusért vállalt hivatástudat varr közös egyenruhát. Fejet hajtunk előttük, s rajtuk keresztül a sok ezer, tízezer néma, nyomtalanul eltűnő áldozat emlékének is hódolunk.

Aszalós János

A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK ÉS 1956

Beszélő Összkiadás¹ 1981–1989

Sajtó alá rendezte: Havas Fanny

Bp. AB-Beszélő Kiadó. 1992. I. kötet (1–10. szám, 1981–1984), 698 o.; II. kötet (11–20. szám, 1984–1987), 847 o.; III. kötet (21–27. szám, 1987–1989), 948 o.

A szamizdat *Beszélő*nek legendája van, ha kissé megkopott is a nem várt, de lélekben mindig remélt rendszerváltás után. Akkor, abban a politikai és társadalmi zűrzavarban, amikor hagyományos értékek váratlanul megsemmisültek, még hagyományosabb értékek viszont váratlanul újjászülettek, hogy azután ugyanolyan váratlanul végképp megszűnjének. Akkor, amikor kipróbált csapatok, régi baráti társaságok estek szét, majd kíséreltek meg másféle-fajta politikai formációkban megújulni. Mit kezdjünk ma egy olyan lappal (pontosabban, a körülményektől függően megjelent alkalmi folyóirattal), amely a nyolcvanas évek ellenzékének komoly bátorságra valló cikkeit, tanulmányait, állásfoglalásait közölte, ám amelyben az ábécé szigorú és pártatlan rendje szerint egymás mellett szerepeltek a későbbiekben annyira eltérő életutat bejárt és gondolkodású szerzők, mint Bauer Tamás és Bába Iván, Béki Gabriella és Bilecz Endre, Bokros Lajos és Bozóki András, Csurka István és Dalos György, Krasznai Zoltán, Kövér László és Krassó György, Krokovay Zsolt és Kubinyi Ferenc, és így tovább?²

¹ Az 1956-os forradalom a szamizdat *Beszélő*ben: lásd erre vonatkozóan az 1956-os Intézet *Évkönyvének* (1992) bibliográfiájában a tartalmi kivonatot (342. o.)

A három kötet tartalmazza a *Beszélő* 1981–1989 között megjelent 27 számát (Az első szám szerkesztőségének tagjai Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Petri György voltak. Az utolsó, 27. szám impresszumában Eörsi János, Haraszti Miklós, F. Havas Gábor, Iványi Gábor, Kis János, Kőszeg Ferenc, Petri György, Solt Ottilia és Szilágyi Sándor szerepelt.) és az ún. *Külön-Beszélő* számait. Nem jelentek meg legális formában a *Máshonnan-Beszélő* című párhuzamosan szerkesztett folyóirat példányai. Az *Összkiadás* minden lehetséges esetben feltárta az illegálisan megjelent közlemények szerzőinek valóságos nevét, így hivatkozásainkban csak ezeket közöljük. A hivatkozás az *Összkiadás* kötetszámát és az oldal-számot jelzi.

² A *Beszélő* (1–27. sz.) szerzőinek teljes névsorát lásd a III. kötet végén.

Az újraolvasást egyetlen szempontból kíséreljük meg – miként foglalkozott a kádári rendszer utolsó évtizedében a legjelentékenyebb ellenzéki periodika az 1956-os magyar forradalommal?³

Nem titok, hogy a magát később demokratikus ellenzékként definiáló értelmiségi csoportosulás viszonylag későn ismerte fel az 1956-os magyar forradalom korszakos szerepét Magyarország (és a szovjet rendszerek) történelmében, és a csehszlovákiai bevonulás keserű tapasztalatait megemésztve csak a hetvenes években döbbsen rá a két invázió közötti lényegi hasonlóságra. Az '56-os, nagyrészt börtönviselt értelmiséggel kialakult személyes kapcsolat és olykor szoros barátság, a szubjektív élmények, történetek, beszámolók teoretikus feldolgozása és végiggondolása mindenesetre oda vezetett, hogy a *Beszélő* 1. számának megjelenésekor (1981. október) a lap – tisztelettel adózva az 1956-os magyar forradalomnak annak negyedszázados évfordulóján – teljes terjedelmében közli A Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom Kibontakozási Javaslatát.⁴ A ma már jól ismert, akkor azonban Budapesten még szinte teljesen ismeretlen szöveget *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című brüsszeli kötet alapján közlik, és igen szakszerű bevezetővel látják el. A dokumentumközlésre Szabó Miklós (nem álnéven!) megjelent írása következik a Bibó-émlékkönyvről.⁵ Ebben majd egy évtizedre szóló előremutatással leszögezi, hogy „az Emlékkönyv lapjain esik szó először 1956-ról olyan szerzők megvilágításában, akik akkor a forradalom oldalán foglaltak állást. Ebben a kérdésben már pusztán a hallgatás megtörése is fontos tett. A negyedszázad előtt lezajlott esemény – bármi is róla az ítélet – kétségkívül máig meghatároz mindent, ami azóta itt történik. Amennyiben hazánk valóban a »legvidámabb barakk ama bizonyos lágerben«, annak elválaszthatatlanul köze van az 1956-ban történetekhez.”

A folyóirat bevezető cikkét író Kis János – a lap tényleges főszerkesztője azzal a gondolattal indítja fejtegetését, hogy „a régi vágású reakciók és polgári demokraták kihaltak, a kommunista mozgalom revizionistái soha többé nem tértek magukhoz 1956-os vereségükből”. Nem tudhatta, hogy az évtized végére nem csak a régi vágású „reakciók”, tehát a harmincas évek politikai rendszere és ideológiája iránt illúziókat tápláló és ébresztő politikai csoportok, hanem a megújult egykori '56-os pártellenzék is magukhoz térnek az '56-os forradalom és szabadságharc megannyi áramlatával és szereplőjével együtt, sőt eleinte még politikai szövetségre is lépnek az uralkodó párt ellen.

Megoldhatatlan feladat lenne, ha az illegális *Beszélő* egyik, jelen esetben 1956-os „születének” bemutatásakor elemeznünk próbálnánk, hogy mi határozta meg az egykori demokratikus ellenzék szellemi előtörténetét, és ebben mi volt 1956 szerepe. A kérdés terjedelmében és mélységében messze meghaladja ismertetésünk kereteit. Ezért itt

3 Tudjuk, hogy a nyolcvanas években számos más illegális, szamizdat újság is megjelent Magyarországon.

Legtöbbjük erejéhez mérten nagy figyelmet szentelt az 1956-os forradalomnak. A *Hirmondó*, a *Demokrata*, a *Kisúgó*, az említett *Máshonnan-Beszélő*, a Magyar Október Kiadó és mások tevékenységét ebben az írásban most nem érintjük.

4 I. kötet 45. o.

5 I. kötet 48. o.

csak utalok arra, hogy Csizmadia Ervin nagy munkája⁶ részletesen is foglalkozik a problémával.

A szerző „A revizionista ötvenhatosok” címmel külön fejezetet szentel az alakuló demokratikus ellenzék, elsősorban a „volt lukácsisták” és az egykori nagyimrészek kapcsolatának. A két, pontosan nehezen meghatározható és definiálható „csoport”⁷ kapcsolatát, valamint emberi és politikai magatartását az indokoltnál kevesebb empátiával ábrázoló szerző végkövetkeztetésével azonban egyetértek, jelesül azzal a kérdéssel, hogy miért tették magukévá 1978-ra az ellenzék vezető személyiségei „szinte programatikusan” 1956-ot?⁸ Csizmadia elsőként Donáth Ferenc személyes hatását, illetve más '56-osok közvetítő szerepét említi, másodsorban azt, hogy Bibó István életműve egyre inkább az érdeklődés homlokterébe került. „Szerző is megállapítja, hogy Nagy Imre... csak később, a nyolcvanas években (főként a *Beszélőben*) került előtérbe.”⁹

Figyelemre méltó az, amit Kende Péter Bak Gamma „East-West-Home's Best” című dokumentumfilmjében mond, vagyis hogy: a demokratikus ellenzék vezető személyiségei leginkább a Donáth Ferencsel folytatott budapesti és a vele, Kende Péterrel, valamint más emigránsokkal folytatott párizsi beszélgetéseken ismerték fel, hogy 1956 teoretikus és emocionális megértése, szellemi és pszichológiai interiorizálása nélkül Magyarországon nem lehet demokratikus, függetlenségi és nemzeti politikát folytatni. Ugyanerre utal Vásárhelyi Miklós is a *Mozgó Világban* közölt interjújában:

„Addigra [az '56-os konferencia 1986. évi megszervezésének idejére] ...a demokratikus ellenzék marxizmuson nevelkedett azon ága, amely korábban nem tudta helyi értékén kezelni 1956-ot, túljutott ezen a problémán. Sőt annyira az érdeklődésük homlokterébe került a forradalom, hogy legtöbb beszélgetésünknek is ez volt a központi témája.”¹⁰

Nem meglepő, hogy a nyilvánvaló rendőri megfigyelés miatt a magyar ellenzék és az emigráció kapcsolata csak igen lassan alakulhatott ki. Valószínűleg 1977-től volt némileg folyamatos kapcsolat a talán legjelentősebb párizsi magyar emigrációs cso-

6 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. Bp. T-Twins Kiadó, 1995.

7 Csizmadia pl. a revizionisták közé sorolja Rácz Sándort és Mécs Imrét – aminek semmilyen alapja nincsen. Ugyanakkor egyáltalán nem veszi figyelembe, hogy az országban tízezerrel éltek olyan, a politikai tevékenységnek még a lehetőségétől is megfosztott, állandó rendőri megfigyelés alatt álló személyek, akiknél a politikai ténykedés lehetősége a puhuló diktatúra keretei között fel sem merülhetett, akár spontán résztvevőként, akár valamelyik politikai párt tagjaként voltak részesei a forradalomnak.

8 Talán a legösszintébb „önvallomás” Bence György, Kenedi János és Kis János nyílt levele a Charta 77 aláíróihoz 1979. október 26-án. Ebben leírják: „Egy olyan nemzedék tagjai vagyunk, mely a magyar '56 leckéit is csak a csehszlovák '68 példáján tanulhatta meg.” Megjelent a párizsi *Le Monde*-ban. Újra közli: Csizmadia, i. m. Dokumentumok, 84. o.

9 Csizmadia, i. m. 154. o.

10 Bossányi Katalin interjúja Vásárhelyi Miklóssal: „Világéletemben indokolatlanul optimista voltam”, *Mozgó Világ*, 1992. 6. sz. 12. és köv. o. Vö. még: Litván György: Az SZDSZ és 1956, *Beszélő*, 1994. 43. sz. 17. o.

port és a magyar ellenzék között. Nem véletlenül: Párizsban tömörültek az egykori baloldali és pártellenzéki emigránsok, London után ott stabilizálódott az *Irodalmi Újság* és kezdte meg tevékenységét a *Magyar Füzetek*. Amerika messze volt, a nyugat-németországi, elsősorban müncheni magyar emigráció másféle hagyományokat követett. Kende Péter is úgy véli, hogy a magyar ellenzék nehezen jutott el 1956 forradalomként való elismeréséig, s abban, hogy végül is eljutott, személy szerint neki is volt szerepe.¹¹

A néhány hónap múlva megjelenő második szám (1982. január) nem csak azt jelzi, hogy a *Beszélő* első száma nem maradt alkalmi próbálkozás, hanem azt is, hogy a hatalom eltúrte egy a szerkesztők nevét és pontos lacímét feltüntető, engedély nélküli, illegálisan nyomtatott és terjesztett újság megjelenését. És ekkor nyer cáfolatot a „magukhoz nem tért revizionistákra” vonatkozó ítélet is. Donáth Ferenc, a Nagy Imre-per másodrendű vádlottja, akinek szerepe a nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmaiban természetesen semmiképpen sem merült ki a fiatalabb nemzedékkel folytatott beszélgetésekben, a *Beszélő*ben teszi közzé nyílt levelét Molnár Miklóshoz. Ebben a Nagy Imre-per egyik fontos epizódját kísérli meg tisztázni, és közli Nagy Imre hozzá írt „céduláját”, amellyel a miniszterelnök 1956. november 23-án minden megegyezést elutasít a Münnich Ferenc által képviselt Kádár-kormánnyal a mátyásföldi szovjet KGB-parancsnokság fogságában.¹²

Természetes, hogy az átfogó elemzések előtt a dokumentumokat kell feltárni és közölni. A kádárista propagandagépezet által teljes tudatossággal elősegített összemzeti elfojtást először a tényismertető okmányok hiteles közlésével lehetett és kellett megtorpedózni. Nagy Imre néhány sora, annak a pusztá ténynek közlése, hogy a törvényes magyar miniszterelnök csak csempész cédulákon tudott magyar földön, de szovjet fennhatóság alatt érintkezni legközelebbi munkatársával – revelatíván hathatott mindazon olvasókra, akik a közlemény keletkezésekor még nem is éltek.

Igazi újságközleménynek számít Kószeg Ferenc tudósítás jellegű összefoglalása a forradalom 25. évfordulójáról. Megállapítja, hogy a hivatalos propaganda suttagó előrejelzése ellenére sem volt képes a hatalom alapprögeszméin változtatni, és csak a formálódó hazai ellenzék (a második nyilvánosság fogalma lassan bevetté válik) és az emigráció emlékezett méltóan és szavahihetően 1956-ra. Ekkor jelent meg az (elfeledett) *Magyar Figyelő*, és megemléttetnek a százakat történelemre, politikára, szociológiára oktató Hétfői Szabadegyetemek, amelyeknek egyik központi témájuk a magyar forradalom volt. Az emigrációs irodalomhoz hozzá nem férő olvasó pedig innen értesülhetett a párizsi *Magyar Füzetek* létezéséről is.¹³

11 Vö. Csizmadia Ervin, i. m. 273. o. és Kende Péter visszaemlékezését arról, hogy miként ismerkedett meg Kolozsvárott (!) 1979 nyarán egy konspirált találkozón számos hazai magyar ellenzéki értelmiségivel. Kende itt igyekezett megmagyarázni a fiatalabb nemzedék tagjainak 1956 igazi jelentőségét, „amelyről barátainknak nem volt nagyon jó véleménye”. (I. m. Interjúk, 46. o.)

12 I. kötet 101., 103. o.

13 I. kötet 96. o. „Egy icipicit igazítottunk a világon.” Az ismertetés címe Petri György: A kis októberi forradalom huszonnegyedik évfordulójára című versének kezdősora.

Kőszeg hosszan idézi a „konkurens” *Magyar Figyelő* elemzését a demokratikus ellenzék és 1956 viszonyáról, mintegy indokolva szerkesztőtársainak és az újságnak az addigitól némileg eltérő politikai magatartását: „...öt évvel ezelőtt a mai demokratikus ellenzék egyes csoportjai – kivált az egykori reformmarxisták – gyanakodva gondoltak, ha egyáltalán gondoltak, 1956. október 23-ra. A kádárista sablont ugyan már senki sem fogadta el közülük, de döntőnek tekintették, hogy szocialista perspektívájú volt-e a mozgalom, és kételkedtek benne, hogy az volt. Ebben az időszakban, tehát a csehszlovákiai intervenció és az aktív demokratikus ellenzék létrejötte között eltelt évtizedben a marxista szellemű ellenzékiek 1956-ot „legfeljebb” nemzeti felkelésnek ismerték el, társadalmi forradalomnak nem, és úgy vélték, hogy – ellentétben a prágai tavasszal – a magyar népfelkelés nem hozta közelebb az emberarcú szocializmus vágyképét. A marxi szocializmuseszmény megrendülése, az önkorlátozó forradalom bibói eszméjének felfedezése s lengyelországi reménységének átsugárzása kellett hozzá, hogy 1956-ot a máskéntgondolkodók különféle csoportjaival egyesülő hajdani reformmarxisták is a maguk hagyományának és igazi forradalomnak tekintsék. A huszonöt éves évforduló ezt a fordulatot reprezentálja...”¹⁴

Ha közvetve is, de ezt a nyitást bizonyítja a Pákh Tiborral készített interjú, amely a magyarországi ellenzéki (tudjuk, hogy esetében 1956-os) tevékenység, a börtönviszonyok és a kényszerpszichiátriai kezelés összefüggéseiről szól.¹⁵

A *Beszélő* erőre kap, következő száma már májusban „az utcán van”, ha nem árulják is a standokon. Az ’56-tal kapcsolatos gátlások átszakadtak, a lap elemzéseinek, sőt tudósításainak egyre inkább 1956 értékelése, a forradalomhoz való „viszony” lesz alfája és omegája. Amikor Dalos György¹⁶ beszámol az Írószövetség oly szerencsétlenül elsült közgyűléséről (éppen a lengyel szükségállapot kihirdetésének napjára esett) – 1956-os írói reminiscenciákkal indít, és programatikus vezércikkében Kis János is a Berlin–Pízen–Budapest–Gdansk-tengelyen helyezi el a kelet-európai és a hazai jövőről alkotott elképzeléseit. 1981 végére, 1982 elejére a demokratikus ellenzék vezetőinél megtörtént a magyar forradalommal kapcsolatos – és a jövő politikai cselekvése szempontjából elengedhetetlen – teoretikus, politikai és emocionális fordulat.¹⁷

Nem lehet említés nélkül hagyni a *Beszélő* „kritikai rovatát”, hiszen hihetőleg egyedül itt jelent meg értékelő és értő, s ugyanakkor kérlelhetetlenül bíráló kritika (Szilágyi Sándor [„Saci”] tollából) Konrád György: *A cinkos* című – egészében ’56-os tárgyú regényéről.¹⁸ És kiadói terveiről nyilatkozik a „régis szép időkben” még közös kiadói csónakban evező (magukat akkor nem megnevező) Demszky Gábor és Nagy Jenő, akik terveik közül Bill Lomax, Petri György kötetének és az ENSZ magyar jelentésének kiadásáról szólnak.

14 I. kötet 97. o.

15 Kis János és Kőszeg Ferenc interjúja, I. kötet 80. o.

16 Írók egymás közt, II. kötet 114. o.

17 Gondolatok a közeljövőről, II. kötet 115. o.

18 Az irónia rekordereként, farral a jövőnek, I. kötet 148. o.

És miként az egykori marxista béklyók letépését jelzik az elvi megállapítások, valamint a Pákh-interjú – szinte korszakos jelentőségű a 3. számban megjelent (természetesen névtelen) olvasói levél az 1956 utáni megtorlás áldozatainak köztemetői sírjairól. Valószínűleg itt és ekkor kap hangot először írásban a történelmi igazságtétel 1988–89-ben százezreket mozgósító egyik alapeszméje a halottaknak kijáró kötelező kegyeletről.¹⁹

Azok a magán-köztemetések, amelyekről nem adtak hírt az újságok, de amelyekre mozgósított a Belügyminisztérium állambiztonsági szolgálata, amelyekben nem csak a családtagok és a közvetlen barátok jelentek meg, hanem a politikai barátok, a távoli tisztelők, a szinte egyetlen demonstráció lehetőségét igénylő állampolgárok – a hetvenes–nyolcvanas évek Magyarországnak bizzar jelenségei voltak. Talán 1979-ben kezdődött Bibó István temetésével az óbudai temetőben. Ilyen temetés volt Józsa Péter és Tánczos Gáboré, később félhivatalos jellege ellenére Rajk Júliáé és hivatalos jellege ellenére Illyés Gyuláé is. A *Beszélő* '56-os nekrológiáiban lehetett mindazt leírni, amit a magán-köztemetéseken megjelent gyászolók gondoltak. Ilyen írás Bali Sándor nekrológiája Kis János tollából,²⁰ aki „keserű önváddal” veti össze az egykori munkásvezetőt és a nyolcvanas évek üldözött ellenzéki értelmiségei iránt tanúsított ellenzéki szolidaritást. Bali nekrológiát követi Haraszti Sándor búcsúztatása,²¹ amely ismét alkalmat ad Nagy Imre és körének, a forradalom történetének felelevenítésére.

Néhány hónap múlva Illyés Gyulától búcsúzik Szilágyi Sándor, akinek sírjára a *Beszélő* az „Egy mondat a zsarnokságból” vett idézettel ékesített koszorút helyezett el,²² és közli Mécs Imre gyászbeszédét Péterfi Miklós, újpesti '56-os szabadságharcos temetésén. (Mécs állásából bocsátották el a beszéd elmondása miatt.)²³ Valószínűleg Litván György az egyetlen írásos megemlékezés Cserbakői Endréről, aki – miként Péterfi Miklós – még az úgynevezett 1963-as nagy amnesztiával sem nyerte vissza szabadságát.²⁴ Természetesen csak a *Beszélő*-ben jelenhetett meg 1987-ben a Donáth Ferenc sírköavatásán elhangzott két beszéd, Vásárhelyi Miklósé („...megfogadom, hogy minden törvényes lehetőséget felhasználva megküzdök bajtársaim, a forradalom mártírjai és áldozatai erkölcsi és politikai rehabilitációjáért”) és Ludassy Máriaé.²⁵

Az évtized első felét Kelet-Közép-Európában a lengyel Szolidaritás mozgalom harca a szabadságért és az elnyomás ellen határozta meg. A *Beszélő* sohasem feledkezik meg a kelet-európai népek szabadságmozgalmainak (nyilvánvaló) párhuzamairól – 1956 eszméi lassan visszaszivárognak a második nyilvánosság hajszájereibe a közgondolkodásba. 1982. augusztus 30-án, a Gdanski Megállapodás második

19 I. kötet 159. o.

20 Egy igaz emberrel kevesebb, I. kötet 204. o.

21 Kardos András: Egy szomorú szocialista halálára, I. kötet 204. o. Csak a pontosság miatt jegyezzük meg, hogy a közéleti emberek temetésének fentebb jelzett sajátosságai miatt a család a nyilvánosság teljes kizárásával vett búcsút a halottól.

22 Hétköznapi búcsú Illyés Gyulától I. kötet 359. o.

23 Ugyanott

24 Még azt a két hetet is... III. kötet 75. o.

25 III. kötet 204–205. o.

évfordulóján nem tudtak megemlékezni a budapesti Bem téren, de az ott el nem hangzottak *Beszélő*ben közölt szövege nyomtatékkal utal a helyszínre és 1956. október 23-ra.²⁶

Indulatosságával talán új szakaszt nyitott Orosz István cikke,²⁷ amely a fentebb leírtak ellenére is számon kéri a magyar ellenzékétől a magyar forradalom emlékének ápolását. Kevesli a szamizdatban '56-ról megjelent műveket, hiányolja a szisztematikus kutatómunkát, és ismét leszögezi, hogy a tabutémák között 1956 változatlanul az első helyen szerepel.

Ahogy múlik az idő, úgy válik egyre inkább nyilvánvalóvá, hogy a Magyarországi állapotokat csak 1956-hoz viszonyítva és kiindulva lehet elemezni. Oltványi Ambrus²⁸ (akit Antall József is baráti köréhez számított), már életkoránál fogva is csak '56-ból tud kiindulni, amikor általános politikai elemzésre törekszik, de a szakközgazdász Bauer Tamás is leszögezi, hogy a kádárizmus sajátosságait 1956-ra kell visszavezetni, miként Szabó Miklós, aki a társadalom informális funkcionálását az 1956 utáni fellazulással kapcsolja össze.²⁹

A kritikai rovat – a rendszertelen és ritka megjelenés okán – csak egyes könyvekkel foglalkozhat. Így kerül egymás mellé Radnóti Sándor bírálata Petri György szamizdat-verseskötetéről – „Petri kimondja, amiről az értelmiség privátim beszél, ír '56-ról és áldozatairól” – és Pető Iván Gyurkó László Kádár-életrajzát megsemmisítő írása.³⁰

Külön fejezetet érdemelne a *Beszélő* – az általánosan túlmutató, az 1956-os megtorlás utóhatásával kapcsolatos emberjogvédelmi – tevékenysége. Már az 1982. decemberi számban megjelenik Bill Lomaxnak – aki nyilván a hivatalosságot hangsúlyozandó a William A. Lomax nevet használja – a londoni *The Times*ban közölt levele Liechtenstein Sándor üvele ügyében.³¹

Már lassan két évvel is túl vagyunk a forradalom 25. évfordulóján – és a *Beszélő* számára változatlanul nem „évfordulós” téma a forradalom. Míg a hivatalos sajtó hallgat, illetve csupán november 4-én ad hírt a Köztársaság téri emlékmű megkoszorúzásáról, 1983 áprilisában Szilágyi Sándor életútinterjúval köszönti az 50 éves Rácz Sándort, és foglalja össze a magyar munkástanácsok '56-os történetét. 1956 „tematikája” tovább tágul a Nagy Imre-csoporttól körkörösén szélesedve.³²

1983-ban – ha nagyon kevesen is – de a szabadegyetem keretében június 16-i megemlékezést tartottak Demszky Gábor, Krassó György, Maléter Pál özvegye, Gyenes Judith és Halda Alíz részvételével. Senki sem gondolta akkor, hogy öt év múlva a pesti utcán, hat év múlva a Hősök terén siker koronázza kezdeményezésüket.

26 I. kötet 163. o.

27 A Hivatal-védte ellenzékiesség, I. kötet 185. o.

28 A közel- és a távolabbi jövőről, avagy a demokrácia kilátásai Magyarországon, I. kötet 273. o.

29 I. kötet 265. o. és 361. o.

30 I. kötet 290. o. és 293. o.

31 I. kötet 319. o.

32 A Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette a forradalmat, I. kötet 343. o. Lásd még: „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Bp. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1993. 148–167. o.

A 8. szám (1983) vitathatatlan kortörténeti dokumentum. Először fordított hazai kiadvány – ha illegálisan is – körültekintő figyelmet a Nagy Imre-perre és körülményeire, először olvasható alapos és szakszerű ismertetés a perről, először jutott el az erre vonatkozó tájékoztatás (25 év után!) legalább néhány ezer főnyi érdeklődő olvasóhoz. A kvázi-különszám összeállítása példaszzerű. Petri György lapindító verse, amely minden pátoszt nélkülözve a halálba menő, olykor tétova politikus-hóst rajzolja meg. Kőszeg Ferenc összefoglalása a perek mechanizmusáról ma, sokszorosán több információ után is helytálló, nem szólva Kis János kardinális tanulmányáról, amely a Nagy Imre-per lefolyását ismerteti. Még egyetlen irat sem állott rendelkezésre a *Népszabadságban* megjelent és itt újraközölt, mert a hivatalosság által ugyancsak feledésre ítélt közlemény kivételével. A lapszám megjelenésekor már lezajlott az a kerekasztalbeszélgetés-sorozat, amelyen kilenc '56-os szereplő válaszolt hónapokon át három kérdezőnek, illetve beszélgetett egymással – közülük néhányan segítségére voltak Kis Jánosnak tanulmánya megírásában.³³ Bármennyire meglepő is, az évszázad legfontosabb magyar politikai peréről, Rainer M. János néhány résztanulmányát nem számítva, mindeddig ez volt a legalaposabb összefoglalás.³⁴

Meglepetéssel szolgálhat a szerkesztőség „Ami elvárható” című közleménye. Ha 1989–1990 meghozta is a teljes erkölcsi és jogi rehabilitációt, a „követelések” 5. pontja még e sorok írásakor is aktuális: az elkobozott iratokat máig nem adták vissza jogos tulajdonosaiknak,³⁵ a forrásértékű szövegek nem kerültek levéltárakba.

Jelentékeny gondolatokat tartalmaz a *Beszélő* „'56-os” számában Tamás Gáspár Miklós szkeptikus elmélkedése a kívülről és nem a bensőből vállalt hagyományokról. Fontos lépésnek mondja '56 újjáértékelését és vállalását, de – véli – „a hagyomány keresésének több buktatója is van”.³⁶ Elismerve, hogy az ellenzéknek ideológiára van szüksége, valójában arra mutat rá, hogy nem szerencsés, ha ezt „keresni kell”, és kifogásolja, hogy a *Beszélő* (illetve Kis János) nem mondja ki egyértelműen, hogy mihez keresi az ellenzék a hagyományokat. Helyesli tehát, hogy a történelmi hazugságokat leleplezzék, de már ekkor nem tud mit kezdeni a forradalom kétségtelenül túlnyomóan szocialisztikus, a munkás-önigazgatásra épülő és kevésbé liberális elvrendszerével. A rendszer teljes elutasítása okán Tamás Gáspár Miklós nem akarja szembesíteni a kommunista pártot a forradalmi marxizmus elveivel (mint tették a revizionisták a 60-as években) – ezért teljesen alaptalanul egybemossa az '56-os pártellenzék akkori ténykedését a hatvanas évek újmarxista baloldali gondolkodóiéval.

A 9. számban (1984. február) Kőszeg Ferenc (saját nevén) – a rá jellemző alapos-sággal és részletességgel – folytatja a rejtett hazai könyvkiadói cenzúra bemutatását, ismerteti Déry Tibornak csak a rendszerváltás után megjelent elbeszélését

33 Az úgynevezett kerekasztal-beszélgetés teljes szövegét az 1956-os Intézet Oral History Archivuma őrzi.

34 Lásd még: Litván György: A Nagy Imre-per politikai háttere, *Világosság*, 1992. 10. sz. 743. o.

35 I. kötet 445. o. 1995 nyarán megtörténtek a kezdeti lépések: Kuncze Gábor belügyminiszter megkezdte a több mint négy évtizeddel ezelőtti, a házkutatások során elkobzott személyes iratok és tárgyak visszaszolgáltatását néhány rehabilitált személyiségnek.

36 I. kötet 465. o.

(*Sirályháton*),³⁷ és megírja, hogy egy nála tartott házkutatás során elkobozták Déry Petőfi körü felszólalásának szövegét is.³⁸ Mivel nem szükséges minden bizonyítékot felsorolnunk amellett, hogy a *Beszélő* és különböző ellenzéki csoportok számára ek-kortájt már 1956 volt a lassan megrendülő rendszer ellen folytatott küzdelemnek alfája és omegája, elegendő megemlíteni, hogy ebben a számban válaszol Kis János (saját nevéen) a 3. számban közölt tanulmányára³⁹ írt reakciókra, elsősorban Eörsi Istvánnak, és az azóta oly méltatlanul elfeledett, korán elhunyt Oltványi Ambrusnak. Profetikusan is tűnhet a forradalom leveréséből következő negatív társadalmi magatartások leírása: „...az 1956 utáni korszak fejleményei... védtelenné tették a magyar társadalmat a... válsághelyzettel szemben, a kádárizmus sok viszonylagos jót hozott, de a politikai cselekvőkészség és képzelőerő terén egyértelmű leépülést.”

Az utak akkori összetalálkozásának szép példája, amikor Erdélyi Ágnes Duray Miklósnak a Püski Kiadó által New Yorkban közzétett önéletrajzát ismerteti, többek között kiemelve az írásból, hogy a gyermek Durayra miként hatott Nagy Imre 1953-as beszéde, majd a magyar forradalom.

A *Beszélő* első tíz száma nem egészen négy év alatt jelent meg. A 10. számban Szilágyi Sándor, a lap egyik szerkesztője más számszámú lapok '56-os írásait ismerteti, és keményen bírálja az újbaloldali Bill Lomax fenntartás nélküli lelkesedését a nem éppen baloldali Pongrácz Gergely azóta is vitatott *Corvin köz 1956* című könyvéért. Szilágyi mindenféle és -fajta legendagyártás ellen emeli fel szavát.

Külön említést érdemelnek a *Beszélő*ben közölt hosszabb történeti interjúk, elsősorban az '56-os forradalom résztvevőivel. A 16. számban Orosz István Szász Bélát szólaltatja meg, és idézi fel az akkor 75 éves emigráns-író életének legfontosabb élményeit, a 17. számban Csalog Zsolt közli az addigra már elhunyt egykori írószövetségi vezető, Erdei Sándor visszaemlékezését az '56-os írószövetségi küzdelmekről, s Péterfi Miklós szinte élete utolsó pillanataiban mondta magnóra Mécs Imrének és Kozák Gyulának '56-os újpesti emlékeit. Kevésbé tekinthető – sajnos – sikeresnek Kőszeg Ferencnek az emigráns Vizinczey Istvánnal készített interjúja,⁴⁰ amelyben a megkérdezett – visszájára fordítva a hivatalos propagandát – a Sztálin szobor ledöntésére irányuló szervezkedésről regél. Az ellenőrizetlenül közölt interjú így még tudományos forrásul is szolgálhatott, és az 1976-ban született Tóth Benedek kritikátlanul hivatkozik rá a *Mozgó Világ* 1995. 2. számában közölt tanulmányában. De hát ilyen az orális források sorsa.

Míg a szinte csak a forradalommal foglalkozó 8. szám még inkább az emlékezés és a figyelemfelhívás szellemében készült, a 30. évforduló után közzétett 19. szám már tartalomjegyzékében leszögezi, hogy „az '56-os forradalom leverését követő restauráció és a mai politikai válság összefüggéseit keresi”.⁴¹

37 I. kötet 518. o. Déry Tibor: *Sirályháton, dr. Nikodémusz Lázár híres útikalandjai*. Bp. Balassi Kiadó, 1993.

38 Ezért is tartja azután kötelességének a folyóirat a Petőfi Kör sajtóvitája egy részének közlését sok évvel a legális kiadás előtt. A titkosított kézirat előbukkanásának történetét máig nem ismerjük. Lásd: II. kötet 532. o.

39 Gondolatok a közeljövőről, I. kötet 115. o.

40 II. kötet 561. o.

41 II. kötet 611. o.

Kis János szerkesztőségi vezércikkében⁴² megállapítja, hogy a nyolcvanas évek közepének válsága nem csupán a rendszer, hanem az '56–57-ben rögzített hatalomgyakorlási elvek válsága is, és hozzáteszi, hogy 1956–57 még nem történelem, mert sem a magyar társadalom, sem a hatalom nem dolgozta fel a forradalmat. 1956–57 morális kérdésből politikai kérdéssé vált – foglalja össze mondanivalóját, megindokolva ezzel a „különszámban” közzétett dokumentumoknak a történelmen túlmutató aktualitását.

A *Beszélő* szellemisége addigra a forradalmat a maga teljességében érzekelte, és így is kívánta bemutatni. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács három ülésének jegyzőkönyve⁴³ a forradalom vívmányaihoz való ragaszkodás és az egyidejű kompromisszumkeresés bizonyítéka. Ugyanígy a Parasztpárt (Petőfi Párt) decemberi, Farkas Ferenc főtítkárról és Bibó István vezetőségi tag által jegyzett memoranduma,⁴⁴ amely Bibó és a Kádár-kormányval szemben álló politikai erők egyéb megnyilvánulásaival összhangban leszögezi, annak, hogy „Magyarország (az) őszinte barátság és egyenjóság alapján együttműködhessek a Szovjetunióval, csak abban az esetben van reális lehetősége, ha a Szovjetunió kormánya is bizalommal fordul a magyar nép demokratikus tényezőinek összessége és jelen kezdeményezésük felé”. E sorok újraközlése arra utalhat, hogy ami akkor, 1956 végén naiv utópiának bizonyult, 1986–87 fordulóján ismét politikai realitás lehetett.

Ebben a számban jelenik meg Eörsi István „Emlékezés a régi szép időkre” című történelemleírásának egy fejezete.⁴⁵ A forradalom 30. évfordulójára megérett a helyzet arra, hogy ne csak Budapestről, hanem a magyar vidék forradalmának fontosabb eseményeiről is megemlékezzenek. Valószínűleg Győr volt a vidék legfontosabb forradalmi góca, s ezért is indokolt, hogy közlik a Győri Megyei Bíróság ítéletének teljes szövegét⁴⁶ Földes Gábor és társai ügyében Rainer M. János bevezető soraival.⁴⁷ Az azóta közismertté vált perben, de a meggyőzően azóta sem tisztázott mosonmagyaróvári sortűz ügyében hat vádlottat ítélték halálra, köztük a kommunista múltú Földes Gábor színházi rendezőt, továbbá Tihanyi Árpád tanárt és Gulyás Lajos református lelkészt.

Itt jelenik meg először – Eörsi István közlésében – Angyal Istvánnak a siralomházban, kivégzése előtt írott búcsúlevele,⁴⁸ üzenete és utolsó kívánsága, hogy „nagy rusztikus kő legyen a névtelen csőcselék emléke...”. A rusztikus kő ma ott áll a 301-es parcellában – a névtelen „csőcselék” életben megmaradt tagjainak megbecsüléséről pedig nem itt kell szólnunk. Igaz, a halálba induló Angyal a feledésre is biztatott: „Feledjétek el minket, ez hasznos. Az emlékezés köti a cselekvő kart...”

A lap elméletibb megközelítéseket is ütköztet a forradalomról.

42 II. kötet 615. o.

43 II. kötet 621. o.

44 II. kötet 630. o.

45 II. kötet 635. o.

46 A mosonmagyaróvári ügy – koncepció és valóság II. kötet 665. o.

47 II. kötet 664. o. A szerző szíves közlése.

48 II. kötet 693. o.

Szilágyi Sándor, Mikes Tamás, Krassó György és végül Kőszeg Ferenc⁴⁹ elmélkednek a forradalmi tradíciók aktualitásán: Krassó szenvedélyes forradalmat hívó-jövendőlköző prófécijával szemben Kőszeg a forradalmak spontán jellegét és így megtervezhetetlenségét hangsúlyozza, és implicite a békés átmenet mellett tesz hitet, nem kívánva, hogy a levert magyar forradalmak krónikája újabb hősi fejezettel gyarapodjék.

Mintha a minden – erkölcsi, politikai és gazdasági – vonatkozásában kudarcot vallott kárpótlási törvények szomorú előhangja lenne Solt Ottilia két esettanulmánya⁵⁰ Szentgáli Sándor asztalosról és Kovács Gáspárról, akiknek sorsát a Szegényeket Támogató Alap (Szeta) szociális munkája során ismerte meg. Mindketten nagyidős elítéltek voltak, és „szabadulásuk után sok évvel is a létminimum alatt élnek”. Solt megállapítja, hogy „kisiklott életpályájuk aligha rendeződik a jövőben”. A „jövő” azonban új fordulatot vett. Vajon megváltozott-e élethelyzetük a rendszerváltást követő években? Joggal félhetünk: nemigen.⁵¹

Ki kell még emelni a lengyel politikai élet máig meghatározó szereplőjével, a Jacek Kuronnal készített interjút, amelyben Kuron elemzi a magyar forradalom hatását a lengyel népre és az '56-os lengyel baloldalra, és hitet tesz a tudatossággal és békés eszközökkel végrehajtandó politikai változások mellett.⁵²

Az Írószövetség már említett 1981-es közgyűléséhez hasonlóan ismét a *Beszélő*-ből értesülhetett csak az olvasó, valójában mi is történt a következő, 1986. novemberi közgyűlésen.⁵³ Az írók vitája sok tekintetben rímelt az 1956 előtti irodalmi vitákra, nem csak Nagy Gáspár betiltott '56-os verse miatt (A fiú naplójából).⁵⁴ Míg Berecz János (akkor az MSZMP KB ideológiai titkára) változatlanul a párt 1956. decemberi határozatának érvényességére hivatkozik, Sánta Ferenc visszautasítja a hatalmat képviselő személy(ek) vádjait – s hol kimondva, hol kimondatlanul – mindenki a forradalomra és a forradalmat megelőző periódusra gondol.

Nyilvánvaló, hogy csak a második nyilvánosságban jelenhet meg a forradalom 30. évfordulójának nemzetközi sajtószemléje, amely összefoglalja a nagy nyugati lapok értékeléseit és megemlékezéseit.⁵⁵

A *Beszélő*ben jelenik meg Németh Istvánnal, az egykori felkelővel készült interjú '56-os szerepéről – amely tudatja és „üzeni”, hogy '56-nak volt egy jelentős, nem értelmiségi vonulata is, hogy a forradalom és szabadságharc győzelmét a pesti utca

49 II. kötet 694–701. o. (Négy vélemény a forradalom örökségéről)

50 II. kötet 706. o.

51 E számban jelent meg Haraszti Miklósnak az 1956-os tudományos tanácskozáson 1986-ban elhangzott személyes visszaemlékezése és e sorok írójának ismertetése két volt államvédelmi „történész” 1956-os könyvéről.

52 II. kötet 725. o.

53 II. kötet 728. o.

54 II. kötet 729. o. A *Beszélő* újraközlí a *Tiszatáj*ban megjelent verset, amelynek közlése miatt a szegedi folyóiratot betiltották.

55 II. kötet 744. o.

vívta ki, amelyről sokan szívesen megfeledeztek volna, és amelyért Bill Lomax olyannyira lelkesedett.⁵⁶

Kiemelkedő jelentőségű Szilágyi Sándor beszélgetése Vásárhelyi Miklóssal,⁵⁷ aki a 24–25. számban nem csak saját életútjának legfontosabb állomásait, hanem Nagy Imre és politikai körének és perének történetét is felidézi, valamint változatlanul példamutató módon vizsgálja saját személyes és politikai magatartásának kritikus pontjait.

A *Beszélő*, bár folyóirat volt, a hírközlő újság funkcióit is betöltötte. Hírt adott mindarról, ami a hivatalos sajtóban nem jelenhetett meg. Ha Pákh Tibort őrizetbe vagy kényszerkezelés alá vették,⁵⁸ ha a börtönből alig szabadult nagyidős Nagy Lajost kitelepítették,⁵⁹ ha az Inconnu csoport '56-os kiállítását szervezett, ha bármi történt a második nyilvánosság fórumain – arról hírt adott a *Beszélő*. S ha nem is ismerjük, mert nem ismerhetjük a *Beszélő* vásárlóinak, olvasóinak pontos számát, de ha tudjuk, hogy nem utolsósorban a Szabad Európa Rádió, majd az időlegesen Londonba emigrált Krassó György rádiós hírei révén a *Beszélő* cikkeiről értesülők száma az olvasók sokszorososa volt – talán nem teljesen igaz, amit az össznemzeti tudatvesztésről állítani szoktak-szoktunk: 1956-ról e csatornákon sokat tudtak meg az olvasók és a rádióhallgatók, és ha az aktív emlékezők száma kevés volt is (hisz a félelemre bőven volt ok), október 23-a és június 16-a évfordulóin valószínűleg igen-igen sokan kaptak konkrét információkat, hogy emlékeiket felelevenítsék vagy ismereteket szerezzenek. Itt jelent meg először a Történelmi Igazságtétel Bizottsága első két felhívása is,⁶⁰ valamint a Bibó–Göncz-per másutt azóta sem publikált dokumentumai.⁶¹

Akkor még nem szóltunk a temetetlen holtak 1989-ig lezáratlan ügyéről. Ma már ismert, hogy amikor Mécs Imre közzéteszi a 301-es parcellában elhantolt kivégzettek listáját,⁶² akkor Rainer M. János kockázatos levéltári kutatómunkáját publikálja, amelyet megelőzött az akkor 29 éves „Fényes Elek”, azaz ugyancsak Rainer M. János 1986 áprilisában befejezett – és a 19. „különszámban” közzétett, kardinális történeti-statisztikai tanulmánya a forradalmat követő megtorlásokról, amelyben máig érvényes adatokat és becsléseket közöl a politikai perek számáról és az elítéltek, illetve az ítéletek statisztikai megoszlásáról.⁶³

Szólni kell Csurka István „Az első áldozat” című (a müncheni *Látóhatárban* megjelent) írásának másodközléséről: gesztus a népi írónak, valószínűleg az egyetértés kifejezése azzal, amit Csurka a forradalom különböző értelmezési lehetőségeiről ír (s egyiket sem tagadja), és mindazzal, amit Csurka 1848 és 1956 kapcsolatáról megállapít.⁶⁴

56 III. kötet 728. o.

57 III. kötet 338. o. és 485. o.

58 III. kötet 543. o.

59 II. kötet 339. o.

60 III. kötet 603. o.

61 III. kötet 880. o.

62 III. kötet 606. o.

63 II. kötet 649. o.

64 III. kötet 26. o.

A demokratikus ellenzék első programalkotó kísérlete a *Beszélő* külön-számában, 1987 júniusában – tehát a rendszerváltás előtt két esztendővel – megjelentetett „Társadalmi szerződés”, amely „A politikai kibontakozás feltételei” alcímet viseli.⁶⁵ Zárófejezetében, az „1956 a mai magyar politikában” címmel – meglepő módon – máig aktuális megállapításokat fogalmaz meg: nem csak azt, hogy „a hatvanas évek konszolidációja ’56 elfelejtésén alapult, hanem megállapítja és megjósolja, hogy a konszolidációs korszak végén 1956 feldolgozatlan traumája ismét előveszi a társadalmat. (...) A szembenézés nem halogatható tovább.” Az elméleti és politikai tézis leszögezésén túlmenően a „Társadalmi szerződés” konkrét követeléseket is megfogalmaz, hozzátéve, hogy „csak egy olyan vezető csoport megegyezési készségében lehet bízni, amely felszámolja a forradalom utáni megtorlás minden következményét”. S míg a konkrét követelések bírói-igazságtételi pontjai (törvényi rehabilitáció, elvesztett évek betudása a nyugdíjba stb.) nagyrészt, a korabeli sajtó újrakiadása teljességgel megvalósultak, szinte semmi sem történt az elkobzott személyes iratok visszaszolgáltatása, az iratbetekintés szabályozása, a peranyagok fénymásolhatósága, az egyéni perújrafelvételek kezdeményezhetősége és sok egyéb nem részletkérdés megoldása terén.⁶⁶

Ámbár a programatikus követelések akkor egyértelműen a pártállamnak szóltak, és valamilyen megegyezést sürgettek – a rendszerváltás óta hatalmon lévő két és egymástól politikailag lényegében különböző kormányzatnak is lehetne őket ma címezni.

A *Beszélő* 26. számában jelentetik meg Tamás Gáspár Miklós azóta is talán megemésztetlen nagy tanulmányát a „Búcsú a baloldaltól”-t. Az olvasó akkor is tudta, s ma is tudni véli, hogy egy szamizdat folyóirat elemi kötelessége a szerkesztők gondolkodásához közel álló, de vele nem okvetlenül azonos fejtegetések közlése. TGM itt nemcsak a baloldali gondolkodással számol el és le általában, hanem szembefordul 1956 baloldali hagyományaival is. Nemcsak – nem gondolva a még temetetlen holtakra – deklarálja, hogy „már eléggé unjuk a kommunisták által meggyötört kommunisták erkölcsi és politikai skizofréniájáról szóló érzelgős ömlengést”,⁶⁷ hanem 1956-ot egyértelműen baloldali, sőt szocialista forradalomnak nyilvánítva – implicita a forradalmi tradíciókkal való szakításra inspirálja a még mindig csak szerveződő demokratikus ellenzéket. A megállapításból levonható politikai következmények taglalása természetesen meghaladják ezen írás kereteit.

A *Beszélő* utolsó száma az 1989. június 16-i történelemformáló gyásznapi előtt jelent meg: mintegy erre készíti fel az olvasót. Külső megjelenésében még a szamizdatra emlékeztet, valójában már a törvényileg még nem szentesített, de lényegében már létező szabad sajtó terméke. Utolsó oldalán hat, a forradalom után kivégzett munkásfiú fényképével búcsúzik olvasóitól.

Hegedűs B. András

65 II. kötet 755. o.

66 II. kötet 790. o.

67 III. kötet 714. o.

1956 A KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEK TÜKRÉBEN

Salamon Konrád:
Történelem a középiskolák számára IV.
Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 302 o.

Történelem IV. 1914–1990.
*Szerkesztette: Benkes Mihály, Borsányi György, Kende János.
Bp. Cégér, 1993. 325 o.*

Örvedetesen színesedik a középiskolák negyedik osztálya számára írott tankönyvek palettája. Gyanútlan kívülálló megnyugodva állapíthatja meg: ez a szabadság rendje. Pedig sokkal inkább a rendtelenség szabadsága.

A rendszerváltás óta fel-felcsapnak a hullámok a negyedikes történelem tananyag és tankönyvek körül, hol a széles nyilvánosság előtt, hol a szakma berkeiben. Tévedés ne essék: nem az a baj, hogy vita, esetenként szakmai vita van. Előnyös is lehetne, hogy több tankönyv (egyszerre) van forgalomban. Az is jó, ha ezek – egyformán tárgyilagosan, de – más-más szemlélettel íródnak, így minden iskola, minden tanár ki tudja választani a magának leginkább megfelelőt. A baj az, hogy a tankönyvek nem (mindig) objektívek, nem (feltétlenül) indulatmentesek, és végül nem is kompatibilisek: a tényanyagban is olyan eltérések mutatkoznak, amelyek lehetetlenné teszik a különböző könyvekből fölkészültek egységes megmértetését (vagyis például a megfelelő felvételi vizsgát).

A használatban lévő tankönyvek 1956-ról szóló fejezeteit egymás után olvasva ismerősnek tűnnek a történések, a szereplők, de az olvasónak néha kételye támad, hogy a szerzők valóban egy dologról beszélnek-e. Hasonló, de lényegesen különböző személyek tűnnek elő a történetvariánsokból.

Eredeti szándékkal ellentétben kritikámban mégsem tudom egyenlő mértékben vizsgálni a használatos könyveket, tankönyveket. Rubovszky Péter kronológiája nem tankönyv, legfeljebb kiegészítő segédlet, saját korlátai révén nem lehet tárgya egy ilyen vizsgálódásnak.

Horváth Csaba munkája (*Magyarország 1944-től napjainkig. Pécs, Pécs-baranyai Értelmiségi Klub, 1993, 175 o.*) éppen ellenkezőleg, több mint tankönyv, inkább a történelemből felvételizni szándékozók segédkönyvének tekinthető. Terjedelmében, az átadott ismeretanyag mennyiségében egyaránt jóval meghaladja azt a szintet, amely egy átlagos középiskolástól elvárható lenne; tagolása sem teszi alkalmas segédeszközzé a folyamatos iskolai munkához.

Seifert Tibor „tank-könyve” (*Magyarország története 1938–1990. Bp. IKVA, 1992. 106 o.*) alapvetően – több esetben szöveghűen – az 1956-os Intézet szerzőgárdája által írt történelmi olvasókönyvre támaszkodott, ennek szövegét írta át (átírta?). Íme egy rész az eredetiből és az utánközlésből:

Az 1956-os magyar forradalom
(Történelmi olvasókönyv
középiskolásoknak)

Október 28-ig ezek egyetlen jelentős objektumot sem tudtak elfoglalni (a Rádió épületét a szovjetek október 24-én visszafoglalták), de mindenütt jelen voltak a városban, megtámadták az ide-oda mozgó szovjet páncélosokat, veszteségeket okoztak nekik. Sikerült emellett néhány jelentősebb bázist kiépíteniük Pesten a Corvin közben és több helyütt a VIII. és IX. kerületben, Budán a Széna téren és a Móricz Zsigmond körtéren. A főváros külső kerületeiben a legjelentősebb fegyveres csoport Csepelen és Újpesten alakult meg.

A felkelők többsége munkásfiatal, kisebb része diák volt, nagy számban akadtak közöttük tizenéves gyerekek. Ők voltak a már sokszor levertnek hitt felkelést minden túlerő és ésszerűség ellenére tovább folytató és győzelemre vivő „pesti srácok”.

Primitív harceszközökkel (kézifegyverek, benzines palack) is a világot ámulatbaejtő önfeláldozással szálltak szembe a szovjet tankokkal.

Seifert Tibor: *Magyarország története*

Október 28-ig a felkelők egyetlen jelentős objektumot sem tudtak elfoglalni (a rádiót 24-én a szovjetek visszafoglalták), de mindenütt jelen voltak a városban, megtámadták az ide-oda mozgó szovjet páncélosokat, veszteségeket okozva nekik. Megalakultak az ellenállás gócpontjai a Corvin közben, a VIII. és IX. kerületben több helyütt, a Széna téren és a Móricz Zsigmond körtéren, Csepelen, Újpesten. A felkelők többsége munkásfiatal, kisebb része diák volt, nagy számban akadtak közöttük tizenéves gyerekek. Ők voltak a már sokszor levertnek hitt felkelést minden túlerő ellenére tovább folytató és győzelemre vivő „pesti srácok”. A világ egyik legerősebb hadseregével kézifegyverekkel, benzines palackokkal, az emberiséget ámulatbaejtő önfeláldozással szálltak szembe.

Ebből következőleg – az érintettségéből eredő elfogultság vádját kerülendő – le kellett mondanom ennek értékeléséről, bemutatásáról is, de annyit feltétlenül meg kell említeni, hogy a legtöbb esetben sikeresen jegyzeteli az eredetit, megőrzi annak logikáját. Azonban érthetetlen – és a viszonylag jó összefoglaláshoz érdemtelenül csatlakozik – a fejezet lezárása. A szovjet mintájú totalitarizmus kétszeri legyőzése a Corvin közben elhelyezett emléktábla aránytévesztésére emlékeztet. A magyar nép 20. századi történelme valóban tragédiák egymásutánja, de nem a szó eredeti, irodalomelméleti jelentésében. Etikai szempontból minden kétséget kizáróan magasabb rendű volt forradalmunk a szovjet hatalomgyakorlásnál, az erkölcs azonban nem történelmi kategória, az erkölcsi győzelem nem történelmi eredmény. A szovjet világbirodalom összeomlását az 1989-es temetéséből eredeztetni pedig végképp komolytalan.

Két könyv maradt végül – személyes tapasztalatom szerint a fővárosban leginkább ezeket használják –, amelyeket megvizsgálva választ kaphatunk azon kérdésre,

hogy a tankönyvek közvetítette tananyag milyen ismeretekhez juttatja a mai középiskolásokat, gimnazistákat 1956-ról: Salamon Konrád munkája (*Történelem a középiskolák számára IV.* Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 302 o.) valamint a Magyar Lajos Alapítvány által felkért munkaközösség könyve (*Történelem IV. 1914–1990.* Szerk.: Benkes Mihály, Borsányi György, Kende János. Bp. Cégér, 1993. 325 o.)

Salamon Konrád részleteiben pontos tankönyvből nehezen érthető meg a forradalom eseményeinek egymásra következése, sajátos belső logikája. Nagy Imre 1953-as reformprogramja és az ebből kinövő, egyre szélesebb sugarú ellenzéki körök reformpolitikája, másrésről a 23-án kitört forradalom közötti különbséget nem sikerül áthidalnia. Nem magyarázza, de éppen az előbb említett hiány miatt nehezen is válaszolhatná meg, miért foglalt állást a volt miniszterelnök a majdan az ő nevét zászlóként lobogtató tüntetés ellen. Hiányzik a módszernek és a tartalomnak az a fokozatos radikalizálódása, melynek eredménye lett, hogy a program első képviselője sem ismert rá 23-án saját szülőltére.

De ugyanígy érthetetlen a csak részleteiben bemutatott eseménysor a forradalom győzelméig. Forradalom és szabadságharc nem annyira ötvöződik, mint inkább összegubancolódik a szövegben. A forradalmi csoportok, szervezetek két ellenfél ellen, kétfajta küzdelmet folytattak. Egyfelől fegyveres küzdelmet vívtak (elsősorban a szovjet fegyveres erővel), másfelől politikai küzdelmet az október 28-ig az országos főhatalmat birtokló MDP-vezetéssel és a kormánnyal. Sajnos ez utóbbi értékelő bemutatása teljességgel hiányzik a szövegből. Az egyetlen információ, amit a vezetésről ad, hogy október 23-án éjszaka a párt Nagy Imrét jelölte miniszterelnöknek. Mivel azonban az országos hatalom továbbra is az MDP legfelső vezetésének a kezében volt, hiszen éppen az is szimbolizálja a forradalom győzelmét, hogy a legfőbb irányító testület a KV helyett újra a kormány lesz, Nagy Imre miniszterelnöki megbízatása 28-áig nem döntő. Sokkal lényegesebb ennél, hogy ő, valamint a nála a forradalom szavát előbb megértő Losonczy és Donáth révén a reformok elkötelezett hívei bejutottak a párt vezetésébe, és ellensúlyozni, semlegesíteni tudták az ortodox sztalinisták hajlamát az erőből politizálásra. Így válik jól érzékelhető, fontos szakaszhatárrá október 25-e, amikor az ortodox, katonai megoldásra hajló Gerő Ernőt a reformernek mutatózó (hiszen Nagy Imre még november 3-i kormányában is helyet juttat neki) Kádár János váltja föl. Vagyis a Gerő–Nagy Imre-vezetést fölváltja a Kádár–Nagy Imre-kettős, hogy a folyamatot fontos hangsúlyváltással a Nagy Imre–Kádár János főhatalmi centrum megszületése juttassa diadalra október 28-án. Egyben ez tette lehetővé az október 23-a óta meglévő kettős hatalom felszámolását, azáltal, hogy a fokozatosan egyre nagyobb hatalomhoz jutó, párhuzamosan a nép követeléseivel egyre inkább összhangba kerülő Nagy Imre október 28. után megtett lépéseivel érvényre juttatta a forradalomnak a helyi hatalmak által megfogalmazott legfőbb célkitűzéseit, ezzel pedig megteremtette a további együttpolitizálás közös nevezőjét: lehetővé vált (a belső fejlődést tekintve) a konszolidáció. Ezzel szemben Salamon Konrád beállítása szerint a szovjet (és a vele együttműködő magyar) katonai vezetés kudarca érlelte meg a politikai kibontakozást. Az állításnak van igazságtartalma, de nem tükrözi a teljes valóságot. Valóban a fegyveres ellenállók akadályozták meg, hogy a politikai vitát a

szovjetek fegyveres erejével oldják meg – ebben segítették őket Nagy Imre és a párt vezetésében lévő reformerek a fegyverletétel határidejének folyamatos kitolásával, egyes katonai akciók leállításával. Másik oldalról a Nagy Imre–Kádár János-féle vezetés olyan lehetséges kompromisszumnak tűnt Moszkva számára, amit az adott szituációban fel tudtak vállalni. A két oldal megfelelő együttműködése nélkül nem győzhetett volna a forradalom.

Mindezeknek az elősorolt problémáknak közös gyökere, hogy konzervatív szempontból – minden történelmi tisztesség és hitelesség ellenére is – csak egyoldalúan értelmezhető 1956 forradalma. Amennyiben a hazai szocialista átalakulási kísérletet kizárólag külső nyomás eredményének tekintik, amelyet egy szűk csoport kivételével az ország döntő többsége ellenségesen fogadott, akkor föl sem merülhet, hogy az októberi napokban megvalósult nemzeti egység másra is irányulhatott volna, mint a (radikális) polgári demokratikus államformára (ennek legfőbbje egy, a világháború előtti rendszert restaurálni akaró politika lehet ilyen összefüggésben az alternatívája). Pedig 1956-ban – a második szovjet beavatkozást megelőzően – nem a szocialista modell, hanem csak annak sztálini változata bukott meg Magyarországon. A forradalom győzelme nem egy új rend létrehozását jelentette, hanem a kibontakozás útjában álló akadályok felszámolását, az alapokat illető konszenzus megteremtését, a *fegyveres* küzdelem végét, és az elkövetkező időszak szabad belpolitikai küzdelmeiben formálódhatott volna ki az új Magyarország, amennyiben nem a fegyverek vették volna újra át a szót. Október utolsó napjaiban a szovjet politika – tapasztalva a katonai megoldás kudarcát – ezért dönthetett a politikai megegyezés kísérlete mellett, attól remélve számára is elfogadható megoldást, hogy a forradalom (vagy annak legfőbb áramlata) szocialista.

És ugyanez az egyoldalúság teszi nehezen érthetővé a november 4-ét közvetlenül követő időszak megértését is. Hiszen a második szovjet támadással ismét kettős hatalom született az országban: a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának a szovjet hadseregre támaszkodó hatalma (amely mögé idővel felsorakoztak magyar, civil csatlósai), és a forradalmi szervezeteknek a tömegek által legitimált hatalma formájában. Az ellenállás november hónapban nem is annyira Kádár – és még kevésbé a bizonytalan létezésű Kádár-kormány –, hanem a hatalom tényleges birtokosa, a szovjet hadsereg ellen irányult. Nem egy fennálló hatalommal állt szemben az ország, hanem a maga törvényesnek tudott rendjét védelmezte az ezt fölszámolni törekvő külső erővel szemben. Nem annyira ellenállás szerveződött, mint inkább utóvédharc folyt.

A Magyar Lajos Alapítvány által felkért szerzői munkaközösség tankönyvének 1956-ot és közvetlen előzményeit tárgyaló fejezetei egy sajnálatosan inkább politikai mintsem történelmi koncepció köré rendeződnek – a szakmai hitel kárára.

Miközben a könyv hangsúlyozza, hogy az 1953-as magyar reform Moszkvában született, a valóságosnál sokkal nagyobbak mutatja a magyar politikai elit lehetséges mozgásterét. A szerzők szerint az MDP KV Moszkva tényleges szándékaival ellentétben (a szovjetek ugyanis *meg akartak szabadulni* Rákositól) erősítette meg „Sztálin legjobb tanítványát” a párt főtitkári posztján; és csak részben engedtek a nyomásnak, amikor miniszterelnökké jelölték Nagy Imrét. A könyv szerint az ő helyzete különösen kedvező volt, hiszen nemcsak a birodalom támogatását élvezte, de kormányra

kerülésével a kormányzat „kiszabadult a párt irányítása alól”, a parlamentben önálló programmal léphetett fel, és élvezhette a lakosság döntő többségének lelkes támogatását. Mindezzel a hatalmas erővel csak a szovjet vezetés által is ejteni kívánt Rákosi (-csoport) állt szemben. Sajnos azonban Nagy Imre ezzel a kínálkozó kedvező lehetőséggel nem tudott kellőképpen élni, aránylag rövid politikai harc után Rákosi legyőzte, és kiiktatta őt a hatalomból. Mindebből kézenfekvő a későbbi események szempontjából is nagyon fontos tanulság: Nagy Imre jó szándékú politikus, megfelelő programmal is rendelkezik, de azt nem tudja megfelelő erővel képviselni, így bukásra van ítélve.

A valóság azonban ellentmond ennek a szerzők által megrajzolt egyszerű és érthető képnek. Moszkva ugyanis nem akart megszabadulni Rákositól, nem is akarhatott, hiszen még Sztálin legjobb szovjet tanítványai is ott voltak az SZKP vezetésében, ők csak ellensúlyozni akarták a magyarországi hatalmi centrumokat, hogy ezáltal gyűrjék le a Magyarországon is egyre fenyegetőbb méretű gazdasági-bizalmi válságot, miközben nemcsak hatalmukat, de teljes mozgásszabadságukat is megőrizhetik. Moszkva támogatását nemcsak Nagy Imre élvezte, hanem Rákosi is – külön tanulmányt igényelne annak megállapítása, hogy melyikük mikor rendelkezett erősebb szovjet támogatókkal 1955 elejéig. Teljességgel érthetetlen a könyvnek az a megállapítása, mely szerint Nagy Imre kormányra kerülésével megváltozott volna a párt és a kormány közötti hierarchia. Egyértelmű, hogy ilyen jellegű strukturális átrendeződés nem lehet végbe egyik napról a másikra. A szerzők egyetlen ténnyel erősítik állításukat, mely szerint Nagy Imre önálló programmal lépett volna fel. Ez azonban csak részint fedi a valóságot, hiszen a kormányprogramot előzetesen jóváhagyták az MDP megfelelő szervei is, ez tehát nem kizárólag a miniszterelnök, hanem egyben az egyeduralkodó egypárt akkor éppen aktuális programja is volt. A lakosság többségének rokonszenve valóban igaz, ám értékét jelentősen csökkentei, hogy mindazokat a szervezeteiket, amelyek által ez a támogatottság artikulálódhatott, a Rákosi vezette párt szervezte vagy irányította-felügyelte. Azaz: a valóságban egyáltalán nem a döntő túlerő birtokában bukott el Nagy Imre Rákosival szemben, következésképpen a fentebb vázolt gondolatmenet sem állja meg a helyét.

De kérdés az is, hogy vajon valóban győzelmet aratott-e Rákosi Nagy Imre fölött? Kettejük küzdelme természetesen nem egyszerűsíthető le két személy párharcára, ezt a történelemferdítést az ókádárista történetírás is aránylag hamar egy modernebbel helyettesítette. Márpedig Nagy Imre politikáját nem ekkor és nem Rákosi győzte le, az 1956-ban a forradalommal együtt bukott el. De a személyt sem győzte le Rákosi, aki sem a párton belüli politikai küzdelmet nem vállalta – Nagy Imrét, illetőleg nézeteit minden alkalommal a miniszterelnök távollétében ítélték el –, sem a korábbi évek keményebb módszereit nem alkalmazta. Kettejük párharc – a keményvonalas sztálinizmus és a szocialista építés korrekciójának küzdelme – nem zárult le Magyarországon 1955-ben: a kérdést (és Nagy Imrét) magyar módra egyszerűen csak elnapolták. És a ténylegesen nem legyőzött Nagy Imre nem gyakorolt önkritikát, sőt elítélt nézetei mellett csökönyös következetességgel kitartott, és ezzel navigációs ponttá válhatott mindazok számára, akik – eltérő célokkal, de – szembefordultak a rendszerrel. Mindenki rá hivatkozott, vagy rá vélt hivatkozni. És ezen meg nem cáfolta, el nem felejtett

Nagy Imre-féle program tükrében kaptak sajátos megvilágítást, értelmet, jelentést azok a külpolitikai események, amelyeket a könyv a forradalom előkészítőjeként ábrázol: a jugoszláv politika rehabilitálása, az SZKP 20. kongresszusa mint Nagy Imre igazsága jelent meg a magyar közvélemény előtt.

Nagy Imre két miniszterelnöksége között a könyv tanúsága szerint hiátus van, a valóságban kontinuitás: baráti köre (az egyre szélesedő Nagy Imre-csoport), az írók, újságírók, a Petőfi Kör, majd a diákok, munkások kapcsolták szervesen össze a kettőt. Nem volt tehát véletlen, hogy az elfojtott elégedetlenség feltörésekor a tüntető tömeg azonnal őt állította szembe a Rákosi-vonallal. És jóllehet október 23-i beszéde valóban nem elégítette ki a tüntetőket, ám politikájának iránya ekkor is megegyezett a megmozdulás résztvevőivel: korrigálni, elviselhetővé tenni a rendszert. Nem igaz, hogy a rend helyreállítása érdekében kívánt engedelményeket tenni a felkelőknek. Ő saját, folyamatosan képviselt programját megvalósítva akarta kielégíteni az általa jogosnak, elérhetőnek, megvalósíthatónak érzett követeléseket, és ezzel egy új rendet létrehozni. Valóban a keményvonalasok és a felkelők között állt, de törekvése lényegileg nem az előbbiekével egyezett (a *rend* helyreállítása), hanem az utóbbiakéval: egy új rendet kialakítani. Ezért hozhatott politikája eredményeket október 25-én, 28-án és november 1-jén. Mert alapvetően egyezett a köznép követeléseivel, mert összhangba tudta hozni az államot a társadalommal. Szemben azzal, amit a tankönyv közvetít: eredménytelenül próbálta a rend helyreállítása érdekében leszerelni a tüntetőket – a szöveg kimondatlanul bár, de a szovjet csapatok behívásában is felelőssé teszi őt –, míg a szovjet segítséggel megújított, immár Kádár János vezette MDP Központi Vezetősége 28-án már radikális változásoknak teremtett lehetőséget. Íme. Diákjainkban újra életre kelhet a magyar történelmi skizofrénia, hiszen e könyv szerint Kádár János volt a felkelés (forradalom) tényleges, eredményeket először elérő, az utat kijelölő vezetője, aki utóbb aztán irányítani fogja a résztvevők elleni megtorlást is (önmagát természetesen megkímélve).

Komoly tanári munkát igényelhet ennek az antagonisztikus ellentétnek a tanórai kibékítése akkor is, ha a tankönyv ad ehhez bizonyos mértékű segítséget. Rögtön azután ugyanis, miután az MDP KV által elhatározott radikális változtatásokat Nagy Imre kormányfőként érvényesíti a gyakorlatban, megjelennek a konszolidációt veszélyeztető, fenyegető erők.

„Sajátos kettős hatalom alakult ki.” Ez – fordított előjellel – még igaz is lehet: október 28-át és még inkább november 1-jét követően a kormány már valóban rendelkezett hatalommal – a szovjet tankok és az ÁVH-s különítmények támogatása nélkül is. De nem igaz a tankönyv sugallta állítás: a kormány hatalma nemhogy csökkent, hanem érezhetően nőtt, tömegtámogatása, társadalmi legitimitációja erősödőben volt. A kettős hatalom nem ekkor, hanem a forradalom első napjaiban alakult ki, és a kormány fordulatát követően már szűnőben volt. Nem folytatott a helyi forradalmi szervekétől eltérő irányú politikát, jóllehet a részletekben természetesen sokkal nagyobb eltérések, különbségek voltak, mint a forradalmat megelőző monolit, a helyi érdekeket megfogalmazódni sem engedő rendszerben. Az ennek a kornak eltúlzott centralizmusával szemben a maguk önállóságát – a szó szoros értelmében – kiharcoló helyi szervek megnövekedett politikai mozgásterétől az ország (vezetésének) egységét félteni

rossz ízű és rossz emléké gondolat. A hatáskörök, a felségterületek elhatárolása természetesen tárgyalásokat igényelt. De a kormány legitimitását számottevő politikai erő nem kérdőjelezte meg. Ennyiben szó sem volt kettős hatalomról. Somogyvári Lajos október 30-i burleszkizű győri intermezzója már csak az érintettek szűk köre miatt sem veszélyeztethette az ország egységét (mert hiszen nevezetes, híres-hírhedt beszéde nem ment adásba a győri rádióban). Jellemző, hogy ma sem tudjuk, ki volt Somogyvári Lajos, egyetlen '56-os szervezet, csoport sem vállalja őt, zűrzavaros személyisége eltűnt a történelem süllyesztőjében. Ezt az esetet mint a kormány tehetetlenségének egyik bizonyítékát prezentálni komolytalan (jóllehet maga a gesztus több évtizedes hagyománnyal rendelkezik).

Az ország széthullásának veszélye után természetesen következik a „bosszúszomjas... lumpen elemek, ...bűnözők” megjelenése keltette második veszélyforrás, és amivel egyé forrasztotta őket a forradalmat követő harminc év történetírása: a Köztársaság téri népítélet. A szaktudomány még nem adott pontos választ arra, hogy a fegyveres harcokban résztvevők hány százaléka volt valóban köztörvényes bűnöző. Az ókádárista történetírás állítása politikai, nem pedig történészi szempontú, jelenleg az ő véleményük ismeretes, a szabatos tudományos válasz – amennyiben egyáltalán lehetséges ilyen – még várat magára. De aki a témában valamelyest is járatos, vagy megéltte a kort, annak tudnia kell, hogy a büntetettek (a szövegben bűnözők) köre mennyivel szélesebb volt, mint egy polgári berendezkedésű társadalomban. A kettő nem összevethető. És ahogy napjainkban is tapasztaljuk: nagyobb társadalmi átalakulások során jelentősen megnő a társadalom perifériájára szorultak, helyüket nem találók, beilleszkedni nem tudók vagy nem is akarók – „lumpenek” – száma, mindezt az ötvenes években még tetézte a háborús pusztítások következménye. Azaz: e fogalmak mai jelentését visszavetíteni az ötvenes évekre nem eredményezheti a történelmi igazság megközelítését. A pártház ostromának közvetlen előzmények nélküli leírása pedig valódi aggodalommal tölti el a diákokat, akik ennek hatására magukban valóban jogosnak tarthatják a kádári rendcsinálást. A Köztársaság téri ostrom és népítélet semmiképpen nem érthető a támadást kiváltó rákosista fegyveres szervezkedés, tevékenység és az atrocitásokat kísérő, követő kollektív hisztéria nélkül. Míg az első felmenti az ostromot az értelmetlenség bélyege alól, addig az utóbbi lélektanilag magyarázza – de nem igazolja – a lincseléseket, a brutalitást. (Elgondolkodtató az is, hogy a valóság tükrözésére hivatott irodalom eredményeképpen mennyire máshogy ítéli meg a magyar közvélemény a szegény Lamberg gróf Petőfi által legitimált lánchídi meglincselését, mint Mező Imre és társainak meggyilkolását.)

És végső veszélyként a Nagy Imre vezette kormánynak megszerveződött a – „nem korszerű” – jobboldali ellenzéke, színre léptek a keresztény-konzervatív erők, sőt megjelent a horthysta restauráció rémképe is. A zászló természetesen Mindszenty József. Valójában ennek a csoportnak nem volt ideje elkülönülni, megfogalmazni saját céljait, programját. Nyilvánvaló, hogy a meghurcolt hercegprímás és a miniszterelnök politikája között jelentős különbségek voltak. Mielőtt azonban ez hangot kaphatott volna, a második szovjet agresszió ad acta tette a kérdést.

De nemcsak jobboldalról fenyegeti veszély a forradalmat, a Nagy Imre vezette kormányt: fenyeget a sztálinista restauráció. Sajnos ezzel kapcsolatban a szöveg

mindössze két nevet említ: Hruscsovét és Titóét – végveszélybe döntve ezzel a történelmet érteni is akaró diák (és tanár) elméjét.

A szerzők szerint tehát két tűz közé szorult a gyenge, a nem az egész társadalom által elismert, tehát nem igazán legitim kormány, amely ráadásul osztozni kényszerül a hatalomban a helyi forradalmi szervekkel. Meg kellene fékeznie az „értelmetlen fegyveres akciókat” (tekintettel a többes számra, itt a szerzők nem csak a Köztársaság téri ostromra gondolnak, de hogy mire még, az az ő titkuk marad); valamint a „boszszúsomjas bűnözőket és lumpeneket”. Meg kellene vívnia a politikai harcot a „nem korszerű” jobboldallal, meg kellene határozni az országépítés irányát, és e programját következetesen érvényesítenie kell, miközben azzal sincs tisztában, hogy nagy hagyományú koalíciós partnere, a Kiszgazdapárt valójában milyen párt is, milyen politikát szándékozik csinálni, követni. És ezen aggodalomra több mint elégséges okok után a szuezi válság és az USA diplomáciája a szovjet vezetőkben is megérlette a rendcsinálás szándékát, egyben lehetőségét.

Nagy Imre – aki 1953-ban a sokkal gyengébb Rákosi-csoporttal sem bírt eredményesen megküzdeni – nem talál megoldást a kialakult helyzetre. Míg rádiószózatában hiteget országot-világot, valójában szedi sátorfáját, és a jugoszláv követségre menekül. Valakinek át kell vennie a forradalom örökségét, menteni kell a menthetőt. A könyv szerint Kádár János vállalkozik erre a nehéz szerepre, ám sajnos józan reálpolitikáját nem látta át sem Nagy Imre, sem a Központi Munkástanács, sem a forradalomban létrejött többi szervezet – és az ország lakossága sem. Nem adták meg neki a megfelelő segítséget, így, miután Hruscsov és a szovjet vezetés türelme elfogyott, *kénytelen* volt az erőszak eszközehez folyamodni. – Íme: Kádár János, a tragikus hős. Személyében elbukni kényszerül, az utókor a magyar szabadság sárbatiprójaként emlékszik rá, pedig valójában diadalra vitte az ügyet: kivezette a vész háborgó tengeréből az országot veszni készülő hajóját.

A mai társadalomnak sajnálatosan zavaros a képe 1956-ról. Forradalom, ellenforradalom, népfelkelés, szabadságharc – vagy polgárháború? Egyáltalán: volt háború, vagy nem? E disszonanciának eddig tragikus politikai magyarázata volt: a hatalomnak önnön legitimitációja érdekében meg kellett bélyegeznie 1956-ot, és ítéletét rá kellett kényszerítenie a társadalomra. Napjaink nagyobb szabadsága különböző nézőpontokat, megnevezéseket tesz lehetővé, de a jövő társadalmának felelősséggel tartozunk azzal, hogy hogyan élünk szabadságunkkal, mely csak akkor szül rendet, ha az igazságra irányul.

Ezeket a tankönyveket olvasva nem valószínű, hogy rend, okos rend lesz a jövő generációjának fejében.

Szokolczai Attila

SORTÚZ TISZAKÉCSKÉN 1956-BAN

Tiszakécske, Honismereti Kör, Tiszakécske, 1995. 192 o. Második, javított, bővített kiadás. Helytörténeti kiadványok 3. A kötetet és a sorozatot szerkesztette, valamint az összekötő szöveget írta Tajti Erzsébet, a Tiszakécskei Honismereti Kör titkára. Lektorálta Romsics Imre, a Bács-Kiskun megyei Honismereti Kör elnöke. A kiadványt anyagilag támogatta Tiszakécske Önkormányzata és a Lakitelek Alapítvány. Előszó: Für Lajos)

1956. október 27-én a Tiszakécskén békésen fölvonuló tömegbe repülőgépről belelőttek, a gép háromszor (más visszaemlékezések szerint csak kétszer) fordult, a sortűznek 17 (más emlékezők szerint 24) halálos áldozata volt, legalább 110-en lőtt sebbel orvosi ellátásra szorultak, kisebb-nagyobb sérülést szereztek. Mind a halálos, mind a sebesült áldozatok számát illetően jogos a bizonytalanság, mert – különösen a sebesültek esetében – nincs olyan hiteles forrás, amelynek alapján egyértelműen ki lehetne mondani a biztos számot, hiszen nyilván sokan, a későbbi megtorlástól való félelmükben nem fordultak orvoshoz, sebüket maguk vagy családtagjaik látták el.

A forradalom idején az ország méretéhez képest amúgy is óriási Budapest–vidék távolság a sokszorosára nőtt. A Budapesttől alig több mint 100 km-re lévő Tiszakécskére négy nap elteltével jutott el a forradalom „tevéleges lendülete”. A magyar falut, de mondhatjuk, a magyar vidék népét mindig az óvatosság jellemezte, s ennek az óvatosságnak a történelem által hitelesítetten megalapozott oka volt. A forradalom ötödik napján szánták el magukat a 11 ezer lakosú alföldi település lakói, hogy valamilyen módon csatlakozzanak a felkeléshez. Magyarországon évszázados konvenciói vannak a tömegdemonstrációknak, s e konvenciókat, dramaturgiai elemeket a változó történelmi körülmények között még a Kádár-korszakban is megőrizte az ellenzék. Himnusz, Szózat, „Talpra magyar”, Kossuth-nóták, lelkesítő szónoklatok, de mindenképpen mérsékelt és a konvenciók által hitelesített elemek jellemzik a tömegdemonstrációkat. Ez a dramaturgia a forradalom idején természetesen az ország sok helyén megtört, különösen akkor, ha olyan személyek vagy intézmények ellenállásába ütközött, akik, illetve amelyek elementáris indulatokat váltottak ki a résztvevőkből. Tiszakécskén nem kellett a tüntetés elfajulásától tartani, bár a tűzparancs kiadására éppen a lincselés állítólagos veszélye miatt került sor. A település népének indulatai ugyan elsősorban – egybehangzóan az országos indulatokkal – a korábbi rendszer ellen irányultak, de a helyi vezetők élete, testi épsége nem forgott veszélyben. A leghevesebb, de minden „tevéleges szándékot” nélkülöző indulat a korábbi begyűjtési felelős ellen irányult, aki kegyetlenségével, embertelenségével igen sokakat juttatott koldusbotra, sőt gyakran börtönbe is.

Ennek az október 27-i békés tüntetésnek, a település belső részén szervezett („háztömb körüli”) felvonulásnak vetett véget az a repülőgépről leadott sortűz, amely a helyi lakosság lelkében a mai napig feldolgozatlan. Ma már tudjuk, hogy nem ez volt az egyetlen légitámadás a békésen felvonuló lakosság ellen (a történeti kutatások feltárták, hogy még legalább négy helyen vetették be a légierőt: Kecskeméten, Kiskőrösön, Csongrádon, Keszthelyen), de sokáig a tiszakécskei volt az egyik elretentő példa, amely a későbbi hatalom brutalitását szimbolizálta. Ez, valamint a salgótarjáni és mosonmagyaróvári vérengzés...

Egy nappal azelőtt, hogy Budapesten stabilizálódott a Nagy Imre vezette kormány, hogy éppen megszűnőben voltak a harcok a felkelők és a szovjet csapatok között, hogy a forradalom első szakasza után fölcillant a kibontakozás reménye, valóságos népirtást végzett fanatikus előljárója parancsára egy megfélemlített és lelkiismeretlen pilóta. Tulajdonképpen az a csoda, hogy csak ennyien pusztultak el, hiszen a tömeg sűrűsége arra predesztinálta volna a békés felvonulókat, hogy valamennyien, vagy szinte valamennyien halálos áldozattá váljanak.

A település lakói számára 1989-ig tabu volt ez a mérszárítás. Annál is inkább, mert a halálesetekkel és sebesülésekkel nem fejeződött be a retorzió, a forradalom leverése után a „szabvány” rendőri megtorlás is kezdetét vette, és szedte áldozatait. Még a családokon belül is mély hallgatás vette körül a forradalom alatti eseményeket, mert félték a meggondolatlan gyerekszájtól, s mert tudták, hogy akinek csak egy kevés köze is van az októberi napok történéseihez, annak még a gyerekei is viselik a stigmát. (A dokumentumok között találunk egy fakszimilében közzétett levelet, amelyet az MSZMP VB megyei titkára írt, megakadályozandó egy „ellenforradalmi magatartású” apa lányának továbbtanulását, 1959-ben!)

De Tiszakécske nem felejtett. A túlélők megőrizték emlékeiket, s az egykori áldozatok, illetve gyermekeik, családtagjaik a rendszerváltozás után arra vágytak, hogy legalább az igazság kimondassék. Harmincöt év után a bosszúvágy megszűnt, annál is inkább, mert a főbűnösök (a parancsot kiadó Gyurkó Lajos vezérőrnagy és a végrehajtó pilóta, Takács Géza főhadnagy) már nem élnek, s az idő a nagy indulatokat erodálta. Ez a közel 200 oldalas kötet több mint pusztá emléke a tragikus október 27-i napnak. Indulatoktól mentesen bemutatja egy alföldi település életét az ötvenes években, ismerteti a forradalom napjainak eseményeit, és felidézi a forradalom utáni megtorlást.

A Hazafias Népfrent, amely a Kádár-korszak nagy gyűjtőmedencéjeként szolgált a polgári kezdeményezések betételére és elnyelésére, nem sok megőrizni való tradíciót hagyott maga után, kivéve talán a honismereti mozgalmakat. A honismereti körök szinte az ország valamennyi településén működtek, és a helyi történelem és néprajz, a helyi társadalomtörténet, ha úgy tetszik, a lokálpatriotizmus gyakran figyelemre érdemes műhelyeivé váltak. Ahol akadt egy rátermett történelemtanár, vagy más tudományos ambíciókkal megáldott értelmiségi (orvos, állatorvos, agronómus), ott évtizedeken át folyt szaktörténeti szinten is elfogadható munka. A tárgyi és szellemi néprajz, az ipartörténet, a két világháború, a mezőgazdasági termelésben bekövetkezett változások elegendő anyagot szolgáltatottak a lelkes amatőröknek, s a modernizálódó világban ezek a műhelyek tárták fel és őrizték meg a korábbi korszakok helyi

emlékeit. Közösségformáló, közösséget összetartó ereje volt ezeknek a honismereti köröknek. Az a tény, hogy a rendszerváltás után sem haltak el, azt bizonyítja, hogy működésük nem kívülről rájuk kényszerített volt. A Tiszakécskei Honismereti Kör 1989–90 után új, addig tabunak számító témákkal kezdhett foglalkozni. Ilyen volt az 50-es évek parasztpolitikája, az első és második tévesztés, a világháborúkban esetek felkutatása és emlékének ápolása, de a legfontosabb feladattá a forradalom helyi története, azon belül is az október 27-i sortűz feldolgozása vált.

Egy település életében 17 halott és 110 sebesült egy kisebb háború veszteségével azonos. (Hiszen a lakosság több mint 1 százalékát tette ki a halottak és sebesültek száma, s a közvetve érintettek köre ennek a sokszorosa.) S akkor még nem szóltunk a forradalom leverése után bekövetkezett megtorlások áldozatairól, az elhurcoltakról, illetve azokról, akik „csak” informálisan (állásvesztéssel, szakmai, politikai ellehetetlenüléssel) kerültek az áldozatok közé. Október 27-e a település történetének kétségkívül legnagyobb traumája volt az utolsó évszázadban.

A Honismereti Kör arra vállalkozott, hogy kötet formájában közzéteszi, és ezzel mintegy lezárja ennek a napnak s az '56-os forradalomnak helyi történetét. Feloldó, megbékélő, kibeszélő funkciója is lett ennek a kötetnek, még akkor is, ha a szerzők, szerkesztők talán nem is gondolták végig munkájuknak ezt a vonatkozását. Különösen tiszteletreméltó, hogy lehetőségeiket pontosan „bemérték”, s amire vállalkoztak, azt maradéktalanul el is végezték. Nem vállalkoztak olyan feladatra, amelynek teljesítése meghaladta volna erejüket, lehetőségeiket. Nem végeztek önálló levéltári forráskutatást, megelégedtek a helybeliek meglévő irataival, s egy olyan forrástípushoz folyamodtak, amely az elmúlt évtizedben Magyarországon is mind nagyobb jelentőségre tett szert: a szóbeli visszaemlékezésekhöz.

Tehették, mert a közel négy évtized ellenére még sokan élnek a szemtanúk, áldozatok közül, s az emlékezések kritikus kezelése megóvta a szerkesztőt a megalapozatlan általánosítástól. A szóbeli források felhasználása a kötet külön erénye, mert a visszaemlékezők egyéni sorsuk prizmáján keresztül láttatják a történelmi eseményeket, s az egymásra vetített tények közül kiszűrhetők a pontatlanságból, a memória romlásából eredő tévedések. A kötet gerincét az egykori szemtanúk, szenvedő alanyok visszaemlékezései adják. A gondos szerkesztői munka három fő területre korlátozódik. Egyrészt felhívja az olvasó figyelmét az ellentmondásokra, másrészt a rövid, tipográfiai is jól elkülönített összekötő szövegekben összegzi a releváns információkat. Harmadrészt a közzétett különböző források (visszaemlékezések, dokumentumok, térképrészletek, fotók, napilapidézetek, forradalmi röplapok stb.) arányainak helyes megválasztásával és e dokumentumok jó ritmusával állandóan fenn tudja tartani az olvasóban a feszültséget a folytatás iránt.

Külön érdeme a kötet szerkesztőjének, Tajti Erzsébetnek, hogy az október 27-i sortűzet történelmi kontextusba ágyazva mutatja be. Amikor azt ígéri a fejezetcím, hogy Tiszakécske rövid története következik, akkor valóban másfél könyvoldalon ismerkedhetünk meg a 13. század óta létező településsel. Ennél értelemeszerűen sokkal nagyobb teret szentel a kötet az ötvenes éveknek, hiszen a visszaemlékezők közül sokan azt a korszakot is átélték, megszenvedték. S mert az élősóban elmondott történelem adatközlőire nem vonatkoznak a személyiségi jogokról szóló törvény passzusai,

bizony ezek az ötvenes években börtönbe vetett, megkínzott, földönfutóvá tett emberek, gazdák (akkor: kulákok vagy kuláknak minősítettek) néven nevezik mindazokat, akik sorsuk illetően alakulásához aktívan hozzájárultak, függetlenül attól, hogy azok élnek-e vagy sem. Begyűjtési felelősök, tanácselnökök, párttitkárok nevei kerülnek elő, de már az idő által oldott indulatok helyett a véres anekdota színes előadása jellemzi ezeket a fél évszázados történeteket.

A kötet nagyobbik felét a sortúzzal kapcsolatos visszaemlékezések, dokumentumok adják. A véres események után Tiszakécskén is megalakult a Nemzeti Bizottság (október 29-én), és végezte azt a munkát, amit az összes hasonló szervezet az országban. A Nemzeti Bizottság elnöke, Battka Gyula tanár visszaemlékezésében beszámol néhány napos tevékenységükről, továbbá arról, hogy a sortúz után „a falu minden korábbi vezetője elmenekült a népharag elől. Így aztán tanárokból, orvosokból, ügyvédekéből, gazdaemberekből állt össze egy csoport, s vállalta magára a nehéz helyzetben a község irányítását. (...) A Nemzeti Bizottság főként a közrend, közbiztonság megalapozását és a közellátás megszervezését tartotta feladatának. (...) November 4-e után aztán fölbátorodtak a régi vezetők, s lassan-lassan visszaszivárogtak. (...) Ahogy jött vissza a régi vezető garnitúra, a Nemzeti Bizottság úgy meg is szűnt.”

Batka Gyulát a BHÖ 1. pont 1. bekezdése alapján elsőfokon 2 évre, másodfokon 1 évre ítélték, ám ekkor már 14 hónapot töltött vizsgálati fogságban. A perben szereplő többi hat vádlott büntetése ennél enyhébb volt.

Az akkori hatalom határtalan cinizmusára jellemző, hogy nem elégedtek meg az ártatlan halottakkal és sebesültekkel, de még pereket is kreáltak a megfélemlített és gyászoló község néhány vezetője ellen.

A fotók, amelyeket a recenzens először gyanakodva fogadott, a kötet végigolvasása után önálló értelmet nyertek. A régi ókécskei országzászló a község történetében mindig nagy jelentőséggel bírt, de attól vált történeti ereklyévé, hogy '56 után megszüntették, és helyére építették föl az MSZMP helyi székházát. Ugyancsak fontosak a fotók a helyi lakosság számára, akikhez a könyv elsősorban szól. Számukra egy az 1940-es évekből származó képeslap, amely a piacteret ábrázolja, különös jelentőséggel bír. S amikor a dokumentumok között olyan periratot találunk, amelyben vádpontként szerepel a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja hallgatása, illetve az onnan szerzett információk továbbadása, akkor a mai generációk számára a kuriózumon túl fontos információt hordoz egy detektoros rádió és egy korabeli, korszerű világvévi rádió fotója is. Nem is beszélve a sortúz helyszínéről készült felvételekről, és a kötetben megszólaló személyek fotóiról.

A sortúz áldozatainak rövid életrajzából kitűnik, hogy kik is voltak az elpusztított „ellenforradalmárok”. Hatan voltak földművesek, hárman ipari munkások, de találhatunk a halottak között útort, kereskedősegédet, építőipari segédmunkást is. A négy meggyilkolt nő között volt takarítónő és háztartásbeli. A helyi társadalom toleranciáját bizonyítja, hogy a község a Köztársaság téri pártház ostrománál besorozott ÁVH-sként elpusztult sorkatonát is hősi halottai között tartja nyilván.

A kötetet összeállító Tajti Erzsébet nem feledkezik meg olyan részletekről sem, hogy a sebesültek közül kit melyik helyi orvos kezelt.

A szerkesztőt külön dicséret illeti a jegyzetapparátus gazdagságáért. Kereken száz jegyzet igazítja el az olvasót, s egyik sem hagy kívánnivalót maga után. Megtudhatjuk, hogy a szóbeli visszaemlékezéseket ki rögzítette, sőt még a rögzítés technikájáról is eligazítást kapunk (jegyzetelés, magnó, video), de természetesen valamennyi megszólaló biográfiai adatait is tartalmazza a kötet. A felhasznált irodalom címléírása teljesen korrekt és szakszerű, s olyan művek sem kerültek el a szerző figyelmét, mint Závada Pál *Kulákprése*, vagy a Miskolcon kiadott *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház* című mű. A térképmelléletek a helyieknek nyilván sokkal többet jelentenek, mint a települést nem ismerő olvasónak, de a telekkönyvi pontosságú térképek a szóbeli közlések plaszticitását növelik.

Hiányérzést csupán az kelt, hogy e gondos munka nem tartalmazza Tiszakécske forradalmi kronológiáját, amely talán ennek a kötetnek az anyagából is elkészíthető lett volna. Másrészt a feszes és logikus szerkezetből némileg kilóg Kölcsey Himnusza. Megrendítő ugyanakkor, hogy a ma hivatalos koronás címer helyett a forradalom alatt használt Kossuth-címert találhatjuk a hátsó borító belső oldalán.

Bár számos településen időről időre készül a forradalommal, illetve annak helyi eseményeivel foglalkozó munka, ehhez hasonló alaposságú, az adatok ilyen gondosan válogatott sokaságát felsorakoztató könyv csak ritkán születik. Ezzel a kötettel tehát a helyi történeti (és nem helytörténeti!) kiadványok nagykorúvá válását is ünnepelhetjük. Ehhez hasonló színvonalú és alaposságú alapvető feldolgozások sokaságára lenne szükség, hogy megszülethessék egyszer a forradalom átfogó monográfiája.

Kozák Gyula

VARGA LÁSZLÓ:
AZ ELHAGYOTT TÖMEG (1950–56)

Bp. Cserépfalvi Kiadó–Budapest Főváros Levéltára, 1994. 266 o.

Normális körülmények között egy korszak, egy probléma vagy esemény feldolgozási szempontjait nem egy-egy magányos történész állítja elő, hanem egy szakma, mely folyamatos disputában van, s az okos, pozitív viták – no meg a folyamatosan készülő tanulmányok eredményeként egyre bővülnek a kutatás és az elemzés szempontjai. A 70–80-as években, hogy ne is említsük a korábbi korszakot, csak szűkebb, bizalmi alapon szerveződő informális szakmai beszélgetések során bővíthettek a „kutatási” és feldolgozási szempontok. E beszélgetések lehettek nyíltak és gondolatébresztők, segíthették a kutatói tisztánlátást, de egyúttal terméketlenek és frusztrálóak is voltak. E jellegzetesség abban nyilvánult meg, hogy a gondolatébresztő beszélgetés után a kutató magára maradt, s egyedül kellett eldöntenie dilemmáját: érdemes-e hozzányúlni a problémához, vállalható-e akár csak a kérdés felvetése is, s hozzá lehet-e jutni majd a megfelelő forrásokhoz? S nem marad-e végül hiányos és egyoldalú az az értelmezési keret, amelybe a „tömegek” életét, viselkedését, belső szervező elveit el tudja helyezni, valamint összefüggésbe tudja hozni a korszak túlpolitizált és túlideologizált politikai és gazdasági rendszerének működésével.

A tartalom tagolása, a tanulmányok címe (*Út a forradalomhoz; A forradalom napjai; Moszkva–Belgrád–Budapest; Nagy Imre a jugoszláv követségen; „Utóvédharc”*) a kötet időrendjét már önmagában is jelzi. A cikkek egy része a rendszerváltás előtt készült, a megírás időpontjainak sorrendje szinte megegyezik a felidézett korszak időrendjével. A sorrend összefügghet azzal a történelmi megítéléssel is, melyet – kényszerűen – minden történésznek föl kellett tennie: hozzá lehet-e már nyúlni a kérdéshez? Hiszen a történész csak azokhoz az adatokhoz, dokumentumokhoz férhetett hozzá, amelyeket a politikai rendszer engedett létrejönni, önmaga igazolására kitermelt vagy hozzáférhetővé tett.

A munkásság és a parasztság történetéről az 1970-es évek elejétől szociográfiák sokaságából szerezhettünk ismereteket. A szociográfiai leíráshoz vezető legfontosabb kutatási eszköz az interjú volt. Egyik-másik szociográfiai munka igen nagy hatást tett az olvasóközönségre, s tán a történész kutatókra is, de a magukat történészként meghatározók munkáiban – megítélésem szerint – igen kevésbé jelentek meg ennek hatásai. A szociografikus megközelítés az egyedit, a személyeset, szociográfiai hagyomá-

nyaink szerint az „irodalmit” jelentette. A történelmi megközelítés a pontosat, a dokumentálhatóat, az általánosan érvényesnek mondhatóat kívánta képviselni. Ennek következtében szakadék jött létre a kutatói megközelítések között. S ennek volt kísérőjelensége, hogy – véleményem szerint – a 70–80-as évek politikai-ideológiai légkörében a szociográfia írás és a történetírás egyaránt torzult. A szociográfia írás az „egyedivel” védte magát, és így sokszor tartózkodott a feltárt probléma általános megfogalmazásától. Ha mégsem, akkor tartós „örök érvényűvel” gazdagította a társadalomtörténet-írást. A történetírás a statisztikailag vagy hagyományosan használt történelmi forrásokkal alátámaszthatóval védte magát, s ugyan eredményei nélkülözhetetlenek egy majdani társadalomtörténeti összefoglaláshoz, de feldolgozási szempontjai igen komoly kiegészítésre várnak.

Az egyes kutatási problémák egy láthatatlan „tabulistán” sorakoztak, s az 1945 utáni „tömegekkel”, a munkássággal és a parasztsággal foglalkozó kutatások minden bizonnyal igen előkelő helyen álltak, akkor is, ha nem politikátörténeti, hanem „csak” társadalomtörténeti szempontból kívánta valaki megközelíteni. A tabulista élén természetesen az 1956-os forradalom és a megtorlás állt, hisz a tömegek története, a társadalomtörténet itt politikátörténetté vált.

A dokumentumok hiányának szélsőséges esetével találkozunk az 1956-os forradalom és megtorlás esetében. A forradalom iránti érdeklődés, a már szabadon megszólaló szemtanúk állításai és az általános vágy, hogy „megtudjuk az igazságot”, a történelmi és szociográfusi módszereket egy cél irányába terelte: bármilyen eszközökkel is, interjúval, dokumentumokkal, logikai eszközökkel és feltételezésekkel le kell tudni írni a történéseket és azok értelmét.

Így íródott meg Varga László könyvének két remek tanulmánya, amelyek az 1956. október 23-i és 25-i napokat próbálják rekonstruálni. Az eszközök kombinációja igazán izgalmas, új eredményeket felszínre hozó oknyomozásra vezet a Kossuth téri sortűz tekintetében. (Erről később részletesebben írok.)

Az ’56-ot megelőző korszakra vonatkozó írások azonban erősebbek, jobbak lennének, ha a szociográfusok, a 70-es évek elejétől interjú módszerét használó szociológusok és az elsősorban dokumentumok feldolgozására építő történészek meggyezést alakítottak volna ki a kutatási és elemzési eszközök kölcsönös használatáról. Ez utóbbi esetben az eddig elértnél sokkal szélesebb szempontrendszer állna rendelkezésünkre a kutatáshoz, sokoldalúbban tudnánk leírni a történéseket, s eredményesebbek lennének a történések mögött meghúzódó mozgatórugók elemzésében is.

1956 ELŐTT

A kötet első három tanulmánya leíró jellegű. A téma igen szerteágazó. Szó van bennük arról, hogy az erősödő kommunista párt átvette a hatalmat a szakszervezetek fölött, s hatalmi szóval azok funkcióit teljes mértékben átalakította. Az új célok a szakszervezetekkel folytatott harcban, így többnyire negatív formában, az új működési rend szempontjából nem elfogadhatónak értékelt elemek kritikájában fogalmazódtak meg: a ’45-ben alakított üzemi bizottságokkal szemben a gyáripár fölötti hatalmi kontrollért; az ágazati kollektív szerződésekkel szemben a vállalati szintű kollektív szer-

zódésekért; a termelékenység gyengeségeit kritizálva az órabéres rendszerrel szemben a teljesítménybérézésért; a szociáldemokrata „szindikalizmus akadékoskodásával szemben” a tervutasítások végrehajtásáért; a szakmai szakszervezetekkel szemben az ágazati szakszervezetekért; a munkafegyelem megsértéseként megjelenő irányítási zavarokkal szemben a munkafegyelmi követelmények erősítéséért.

Olyan fogalmakkal találkozunk, mint a szabotázs, az igazolatlan mulasztás, a fegyelem tudatos lazítói, termelési értekezlet, műhelyértekezlet, szakszervezeti instruktor-brigád, offenzíva a teljesítménybérézés kiterjesztéséért, bér- és normacsalások elleni kampány, normarendezés, normaszigorítás, norma- és bércsalás, normaharc, beralaptúllépés stb

Az első két tanulmány alcímei azt a leíró, illetve magyarázó keretet jelölik ki, amelyet a szerző a fenti idézetekkel is jelzett tények elhelyezésére, megértésére ajánl. Így az első írás a termelőszervezetet mint a központból irányított bürokratikus vezérlés, gazdaságirányítás tárgyát mutatja be – Kornai János fogalmi rendszerében. Kitérni, hogy csupa irrealitással, erőszakkal, kényszerrel van dolgunk, amely még az eredeti kommunista ideának sem felel meg, hisz nem növekszik így a termelés, vagy csak látszatnövekedés jelenik meg a rossz szervezés, a selejtes munka stb. következtében, s kialakul a – már a cikk alcímében megfogalmazott – hiánygazdaság.

A második írás alcíme az osztályharcra utal, melyet nemcsak a fent idézett korabeli szavak jelölnek, hanem az a néhány interjúrészlet is, mely jelzi, hogy a dolgozók számára kijelölt magas normakövetelmények és az ehhez kapcsolódó alacsony bérek még az egyébként hozzáértő dolgozókat is arra kényszerítették, hogy szakmai szempontból elfogadhatatlan munkát végezzenek, selejtet termeljenek, tönkretegyék a gépeket stb.

Így a tanulmányban – ha kimondatlanul is – két értelmet nyer az osztályharc fogalma: a korabeli erőszakos kommunista hatalom osztályharcként állította be saját erőfeszítéseit a tervek megvalósításáért, a teljesítmény növeléséért, a bérek leszorításáért, s minden sikertelenségben az ellenség aknamunkáját látta megjelenni. Ehhez mindig meg is nevezte azt a csoportot, amelyiket akadálnak érzett. Említészerűen ezek meg is jelennek a tanulmányban: szociáldemokraták, szindikalisták, munkásigazgatók, mérnökök, művezetők, kétlakiak stb.

Másik értelmezésben az osztályharcot a munkások folytatták a normacsalással, a teljesítmény-visszatartással stb. – vagyis itt újra megismételhetnénk a fenti felsorolást.

„A munkásosztály a paradicsomba megy” (Munkáspolitikai az 50-es években) című írás nyugodt, kiegyensúlyozott leírással állítja szembe a korabeli politika hamis jóléti ideológiáját a valósággal, s kimutatja, hogy az 50-es években jelentősen beszűkítették a munkásság jogait, csökkent a fizetett szabadság, erősen korlátozták a munkavállalás és munkahely-változtatás szabadságát.

Kimutatja, hogy az életszínvonal javulását, növekedését hirdető ideológia csak szólam: 1949–53 között csökkent az életszínvonal, romlott a fogyasztási javak minősége, s ez a tendencia csak a júniusi fordulattal torpant meg.

Az életviszonyok romlásában nemcsak a bérek reálértékromlása, hanem más kényszereszközök is szerepet játszottak. Így a kötelező békekölcsönjegyzés, a folyamatos normarendezések, az állandó munkaverseny-kényszer.

Adatokkal bizonyítja, hogy a jóléti ideológia ellenére a lakáshelyzet, az egészségi és munkabiztonsági körülmények elviselhetetlenek voltak.

Mindemellett az „osztályharc” rendkívül sok áldozatot szedett, a félelem és rettegés mindennapos volt.

Nem kétséges, hogy az 1956 előtti, s végül a forradalomhoz vezető korszak tartalmának és formájának meghatározója a szovjet mintákra épített, totalitárius eszközöket használó kommunista hatalmi törekvés volt. Az alkalmazott eszközök és formák semmilyen tekintetben sem igazodtak a társadalom által addig kifejlesztett struktúrákhoz, szervezetekhez, kultúrákhoz, értékekhez, jövőképhez és törekvésekhez stb.

A megelőző korszak nagyon lassú, és súlyos terheket hordozó, defeudalizálódási, modernizálódási, polgárosodási, középosztályosodási folyamatait néhány év alatt, erőszakos eszközökkel szakította meg, s olyan ismeretlen, a különféle társadalmi csoportok számára érthetetlen célokat, struktúrákat, működési mechanizmusokat állított fel, amelyek kényszerzubbonyként vették körül a társadalmat.

Ugyanakkor a kényszerzubbony nem adott azonos mozgási lehetőséget az egyes rétegeknek. Voltak olyanok, melyek számára – nemcsak az ideológia szintjén – tágabb mozgástér nyílott, s olyanok is, melyek kíméletlen likvidálását tűzte ki célként a rendszer. E kiindulópontot elfogadva azt kell megvizsgálnunk, hogy a hatalom miként alakította ki a különböző mértékű mozgástereket a kényszerzubbonyokon belül, s az érintettek miként éltek az ilyen módon szabályozott, esetleg figyelmen kívül hagyott, és így szabályozatlan mozgástérrel.

E társadalomtörténet-írási feladat megoldását nehezíti, hogy a '45–48 után kialakult rendszer szinte teljes mértékben megakadályozta a '45 előtti korszak társadalomtörténeti kutatásait. Mivel a rendszerlegitimáció egyik legfontosabb eleme volt a '45 előtti korszak kritikája, így csak lassan és töredékesen nyílt mód annak ideológiamentes kutatására.

Különösen igaz ez a társadalomtörténeti kutatásokra, hisz ezek lettek volna hivatottak a „tömegek” struktúráját, elkülönülő csoportjait, életét, törekvéseit, értékeit, pozícióit, szervezeteit stb. bemutatni. Ez nagy veszélyt jelenthetett az új rendszer legitimációjára, amely az igazságosság, a közjó, a jólét megvalósítójaként tüntette fel magát, s százezreket, milliókat érintő erőszakosságait is így próbálta legitimálni.

Úgy vélem továbbá, hogy a két háború közötti korszak társadalomtörténeti kutatásainak hiányai is okozták, hogy nem jöttek létre jól megfogalmazott feldolgozási szempontok, s így hiányosak a szakma eszközei a '45 utáni korszak értékeléséhez is. Az így szabadon maradt helyre azután szinte akadálytalanul, olykor észrevétlenül törhettek be a kommunista rendszer legitimációs szempontjai.

Varga László cikkgyűjteményének címe – kissé sántító parafrázisa – az *elhagyott társadalomtörténet – magára maradt társadalomtörténet-írás lehetne*. Ha a kötet címéül választott meghatározásból az „elhagyott” szóra teszem a hangsúlyt, azt fejezi ki, hogy a '48–56 közötti rendszer – eltekintve a júniusi fordulat rövid hatásától – nem volt hajlandó válaszolni a társadalom igényeire. Tömegként értelmezhetjük a forradalomban is, amikor a társadalom többsége réteg- és csoport-hovatartozásán felülemelkedve, megelégtelte a rendszert, s ennek adott kifejezést. A forradalom sorsa a mun-

kástanácsok szétverésével dönt el, s valóban elárvultan maradt a társadalom, igényeire a hatalom erőszakkal válaszolt. Így teljesen el tudom fogadni.

Ha viszont a hangsúly a tömeg szón van, akkor nagyon zavar a kifejezés kétértelműsége. A magyar társadalom 1945-re erősen strukturálttá vált. A párt valóban tömegként kívánta kezelni, de a felszín mögött a strukturáltság megmaradt. Sőt a totalitárius hatalom is arra épült, hogy a társadalom egyes rétegeit egymás ellen fordítva erősítse saját hatalmát. Az ellenség és bűnbakkeresés a mindennapi hatalomfenntartás technikája volt. Ez esetben nem fogadhatjuk el a „tömeg” megfogalmazást, s a társadalmat analitikusan kell kezelnünk, leírnunk.

A kötet első két tanulmánya az iparra, a szakszervezetekre, az ipari munkaszervezetekre, a termelő munkás és a termelési célok megvalósulására koncentrálnak. A könnyen befogadható általánosság szintjén megtudjuk, hogy mindezek egy erőszakos politika és gazdaságpolitika áldozataivá váltak. Társadalomtörténeti szempontból azonban nem kapunk elég anyagot, ismeretet annak megértéséhez, hogy a hatalom miért vette célba a munkásság szervezeteit, a munkaszervezet egyes intézményeit, s azt sem látjuk, hogy a célba vett intézmények milyen szerepet tölthettek be az érintett rétegek integrációjában.

A szakmai alapon szerveződő szakszervezetek akkoriban már 50–70 éve működtek, kialakítva a maguk kultúráját, keretet adva egy társadalmi alcsoport integrációjának. Az ipari munkaszervezet igen fontos fejlődésen ment át a két világháború közötti korszakban, amelyen belül megjelent az órabéres és az akkord munka, kialakultak a szaktudással, a munkavégzés technológiáival kapcsolatos normák, kialakultak a gyáripari társadalom egyes alcsoportjai és közöttük a meghatározott viszonyok. A szociáldemokrácia és a szindikalizmus mint ideológiák összekapcsolták a termelést a föltörekvő, saját társadalmi pozícióját javítani akaró termelőcsoportokkal. Mivel került tehát szembe a kizárólagos hatalomra törekvő kommunista vezetés?

Az államosítás, a piaci koordináció bürokratikus koordinációval való fölváltása nem elegendő magyarázat, hisz például '45–48 között a bányá- és energiaipar, vas- és acélipar igen jelentős részét államosították Európában, a munkaszervezetek mégsem váltak oly termékletlenné, mint hazánkban, s különösen nem szüntették meg a munkásság belső szerveződéseit.

Úgy érzem, éppen e témában hiányzik leginkább a '45 előtti kutatás. E kutatási és értelmezési eredmények lehetővé tennék, hogy az ötvenes évek társadalomtörténetírásáról lehántsuk, vagy legalább a megfelelő helyre tegyük a hatalom totális megszerzésének és működtetésének akció-történetét, hogy végre kibontakozhasson előttünk az a rendkívül sokrétű történet, amelyet az ötvenes évek egyes társadalmi csoportjai megéltek, elszenvedtek.

Tudjuk, hogy a társadalom, ha még évtizedeket is vesz igénybe, előbb-utóbb föllázad, ha eltúlzott volt a kényszer, de a kényszer ideje alatt is él a társadalom, s rejtőzködő története nem azonos a fent említett akció-történettel. Úgy vélem, hogy a 60–80-as évek társadalomtörténeti kutatásai nagyobb figyelmet fordítottak a javasolt megközelítésre, mint az '56 előtti korszaké.

Kitűnő szakmunkának tartom a kötet „Munkáspolitikai az ötvenes években” című tanulmányát, mert kérdéssel feltevése és vonalvezetése világos: a megfelelő eszközökkel fejti le a valóságról a korszak munkásjóléti ideológiáját, s bemutatja a tényeket.

A SORTÚZ

Varga László „A harmadik napon” című tanulmányában rekonstruálja a véres október 25-i napot.

E nap fordulópont volt a forradalom történetében. E napon lépett fel először összehangolt, szervezett formában a pozícióit megőrizni kívánó rákosista hatalom. E napon vitte dűlőre – tragikus áldozatok vállalása mellett – a fegyvertelen tömeg a forradalom ügyét, pontokba foglalt követelésekkel jelezve, hogy nem fogadja el a politikai „kiigazításokat”, a viszonylagos kontinuitást sem. E napon vesztette el utolsó erkölcsi maradékait a pártvezetés azzal, hogy tárgyalás helyett fegyverrel kívánta meggyőzni a fegyvertelen tömeget. S valószínűleg e napon fogadta el Nagy Imre a tömegek által neki szánt szerepet. A szerző a sortűz hiteles történetének megírására vállalkozott – sikerrel.

A parlament előtti sortűzek és az Akadémia utcai tűzpárbaj előzményeinek és tényleges lefolyásának rekonstrukciója bravúros. A szerző felhasznált minden lehetséges dokumentumot, hivatalos visszaemlékezést, továbbá interjúkat, emléktöredékeket. Minden közlésnél megvizsgálta az információ tartalmát meghatározó érdekeket, vagyis az információ valószínű torzításait. Bárhonnan jött is az információ, bármilyen érdeket, beállítást is szolgált, összevetette más információkkal, s csak akkor hagyta ki az elemzésből, ha az egyáltalán nem volt kapcsolatba hozható más közlésekkel. Valószínűsítem, hogy a tűzparancsok írásos dokumentumai soha nem fognak előkerülni, feltételezésem szerint ilyenek nem is készültek, így nem marad más hátra, mint hogy egyszer a tűzparancsokat kiadni képes politikai akaratervényesítés csoportpszichózisába is betekintést nyerjünk.

Varga László használta a tények elferdítésétől hemzsegő, már-már klasszikus, hivatalos magyarázatokat, de csak olyan mértékig, ameddig – ellentmondásaikkal együtt is – segítettek a tényleges helyzet leírását. Így csak be-beszüremlik a történetbe a rendszermentő „hősies partizánmitosz”, amely '57 után teljesen eluralka a forradalom eseménytörténetét, s amelynek a mítosszal szemben a maga véres valóságában oly nagy szerepe volt az októberi és a decemberi tűzparancsok végrehajtásában.

Egyszer, ha majd túl leszünk annak a 40–60 sortűznek a kutatásán, amely októberben és decemberben szedte áldozatait, akkor talán lesz egy irodalmi vénával rendelkező történész, akinek kedve támad a partizán, ávéhás, pufajkás stb. „forradalmi hősiesség” kultúrantropológiájának kutatására.

Az események több szintéren, a szinterek között mozgó szereplőcsoportokkal játszódtak.

Valószínűsítem, hogy sok figyelmet igényelt az esemény- és megfigyeléstöredékek időbeliségének meghatározása, mint ahogy térbeli elhelyezése is.

A rekonstrukció hitelességét nagyban erősíti, hogy számításba vette a megelőző harmincöt év minden részállítását, s a leírás során ezeket értékelte, valószínűsítette.

A leírásból egy izgalmas-tragikus történet bontakozik ki előttünk, mely során az egyes szereplők szándékolt és véletlen, vagy éppen félreértésen alapuló cselekedetei is logikus, valószínű magyarázó keretbe kerültek.

„A harmadik napon” című írás nem foglalkozik a sortűz politikatörténetével, így nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy mikor és ki adott tűzparancsot. Azonban az események rekonstrukciója során megvizsgálta „csapatmozgások”, majd a lövések irányai és logikai kapcsolatai, s végül az, hogy minden felvonult alakulat időben kapcsolódott be a sortűzbe, feljogosítja a szerzőt annak valószínűsítésére, hogy a Kossuth teret körülvevő épületekben elhelyezkedő partizán- és ÁVH-s egységek, valamint a parlament védelmére rendelt orosz és magyar egységek egyaránt és előre rendelkeztek tűzparanccsal.

A rekonstrukció izgalmas része a korábban kevesebb figyelmet magára hívó Akadémia utcai pártközpont körül kibontakozott lövöldözés, amely a rekonstrukció szerint kiindulópontja lett a Kossuth téri tömeget ért második, talán az elsőnél is véresebb, s eddig teljesen érthetetlen támadásnak.

„UTÓVÉDHARC”

Ugyan a szerző csak a munkástanácsokról írott tanulmányát sorolta ehhez az alfejezethez, mégis úgy gondolom, hogy a megelőző, „Nagy Imre a jugoszláv követségén” című írás fontos adalék a munkástanácsok rövid történetének megértéséhez.

Varga László a munkástanácsok, különösképpen a Központi Munkástanács és a kormány tárgyalásainak jól összefogott, érdekes eseménytörténetét adja. Középpontba a hatalmi szerkezet körüli vitát állítja. Eszerint az 1956. október 30. és február közepe között folyó történet lényege az, hogy a munkástanácsok, a forradalom spontán módon létrejött intézményei milyen szerepet tölthetnek be a különböző szinteken, milyen munkamegosztás alakulhat ki a hatalom tradicionális szervezeteivel.

Vállalati szinten a szakszervezet és a párt mellé kerül-e a munkástanács, avagy, érvényesítve a november 4. előtti napokban kialakult pozíciókat, mindkét előbbi szervezet továbbra is kívül marad a vállalaton.

A második szint, a közigazgatás szintje. Itt sem elméleti kérdésekből indultak ki, hanem a végbement spontán folyamatokból. Abból, hogy az október végi, novemberi napokban igen sok helyen elkezdődött a kommunikáció az egymáshoz közeli vállalati munkástanácsok között, mind Budapesten, mind a megyékben, s a megyék jelentős részében megalakultak a megyei munkástanácsok. E szervezetek pedig a forradalmi követelések letéteményesének gondolták magukat, s át akarták venni a megyei tanács közigazgatásban betöltött szerepét is.

A harmadik az országos szint, amelyet a munkástanácsok megalakítandó országos szövetsége töltött volna be. Ez azonban nem érinti a kormányzati szint problematikáját, már csak azért sem, mert akkor egyenesen meg kellett volna támadni magát a tárgyalópartnert, Kádár Jánost és társait. Így tehát a kormányzati részvételt nem intézményesített formában, hanem személyes-bizalmi eszközzel: Nagy Imre kormányba való visszavételével kívánták megoldani. Ebben látták a forradalmi követelések megvalósulásának biztosítékát.

A központi szintéren folyó tárgyalások felidézése útján megtudhatjuk, hogy a munkástanácsok ezekben a napokban nem szűk munkásönigazgatási, vállalati szintű szervezeteknek tekintették magukat, hanem a forradalmi követelések megvalósulásának ellenőreiként. Az oroszok bevonulása, a Kádár-kormány megalakulása, Nagy Imre és csoportja elfogatása után nem volt bizalmuk az új hatalomhoz, de megértve a pozíciókat, tárgyalások útján kívánták biztosítani elképzeléseik megvalósulását.

A tanulmány részletesen elemzi az 1956. november 22-én megjelent, az Elnöki Tanács által kibocsátott rendeletet a munkástanácsokról. Az elemzés kapcsán bemutatja a kormány és a KMT véleményeltéréseit. Eszerint a kormány vállalati szintre, s azon belül is a vállalati pártszervezettel és a szakszervezetekkel megosztott szerepbe kívánta visszakényszeríteni a munkástanácsokat, amíg a KMT a tárgyalások során kizárólagos hatalmat kért a vállalati szintre, valamint a középszintű és felsőszintű szervezeteinek létrehozásához való jog megfogalmazása mellett tört lándzsát. A szerző az események leírásának világos vonalvezetésével jut el '57 februárjáig, amikor is már kimondható, hogy Kádár János szándékai sikerrel érvényesültek: „szép csendesen elszűrítettük a munkástanácsokat.”

A tanulmány központjába helyezett kérdés mellett csak utalásszerűen jelenik meg az a társadalmi-politikai környezet, amelyre a munkástanácsok tárgyaló emberei támaszkodhattak, illetve azok a tömegeket megmozgató tapasztalatok, amelyek a képviselt törekvések motívumait adták.

Igaz, az események olyan gyorsan követték egymást, igaz, az egész történet alig négy hónap alatt játszódott le 35-40 évvel ezelőtt, igaz, e törekvéseket soha nem látott megtorlás követte, amely lehetetlenné tette mind a résztvevők, mind a történészek számára az utólagos elemzést, igaz, a rendszerváltás első éveiben a még életben maradt emlékezőkre a szabad környezetbe való beilleszkedés, identitásuk újrafogalmazásának nehézségei terhelődtek, amely másként, de a megtorláshoz hasonló mértékben nehezítette meg a hiteles emlékezést, mégis úgy gondolom, hogy szükség lenne – s bizonyára interjúkat kell ehhez használni – azoknak a problémáknak kimerítő feltárására, amely a tanulmányban megfogalmazott törekvéseket motiválta.

Az irodalomban fölvetett egyik legfontosabb kérdéssor: a munkás-önigazgatás, a munkástulajdon, a piachoz való viszony, az emberi értékekkel és önérettel összhangban működő termelőszervezet, és/valamint a demokratikus szocializmus kérdése. Saját, 1989–90-es kutatótapasztalataim azt mutatták, hogy bár a fent említett fogalmi szinten e kérdések csak kevesekben fogalmazódtak meg, az ötvenes évek társadalmi-politikai tapasztalataira adott spontán, sokszor nem koherens válaszok felderítésével és elemzésével nemcsak a társadalomtörténet-írást gazdagíthatnánk, hanem közelebb juthatnánk annak megértéséhez is, hogy miért sikerült ilyen rövid idő alatt kihúzni a talajt a forradalmi törekvések alól. E kérdés másik oldalának vizsgálatát szintén nem tekintette feladatának a tanulmányíró. Nevezetesen azt, hogy milyen belső erők működtek az orosz segítséggel hatalomra került pártállami vezetésen belül. A Nagy Imre és csoportja sorsával foglalkozó tanulmány közvetett adalékot ad e kérdések megválaszolásához.

Dávid János

MAGYARORSZÁG ÉS A NAGYHATALMAK A 20. SZÁZADBAN. TANULMÁNYOK

*Szerkesztette és a bevezetőt írta Romsics Ignác
Bp. Teleki László Alapítvány, 1995. 313 o.*

Az Indiana Egyetem Magyar Tanszéke 1994. március 5–6-án konferenciát szervezett az Egyesült Államok-beli Bloomingtonban, amelyen a téma magyarországi és amerikai szakértői a nagyhatalmaknak Magyarországgal és általában a kelet-közép-európai régióval kapcsolatos politikáját tekintették át. A tudományos tanácskozáson elhangzott előadásokat Bán D. András közreműködésével Romsics Ignác szerkesztette kötetbe, aki 1993–94-ben az egyetem vendégprofesszora volt.

A tanulmánykötet felépítése a konferencia négy kronologikus paneljét követi: I. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni békeszerződés; II. Francia és német vetélkedés a Duna-medencéért; Magyarország a Harmadik Birodalom „életterében”; III. Békeelőkészületek a II. világháború alatt és a párizsi békeszerződés; IV. Magyarország a szovjet táboron belül és kívül.

Az első fejezet tanulmányai a nagyhatalmaknak az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve az 1918-ban függetlenné vált Magyarország jövőjével kapcsolatos terveit, elképzeléseit, valamint az antanthatalmaknak a békekonferencián folytatott politikáját tekintik át. Ezek közül elsősorban Hajdu Tibor polemikus hangvételű írására érdemes felhívni a figyelmet, aki azt hangsúlyozza, hogy bár a nyugati antanthatalmak valóban csak a háború legutolsó szakaszában fogadták el a Monarchia felosztásának programját, Oroszország tervei között ez már a háború kitörésekor fontos hadicélként szerepelt. A második fejezet a két világháború között kialakult helyzetet elsősorban abból a szempontból vizsgálja, miként foszlottak szét a versailles-i békerendszer létrehozásában meghatározó szerepet játszó franciák azon reményei, hogy a régió államai képesek lesznek ellenállni a harmincas évek elejétől újra megerősödő és az évtized végére sok szempontból kizárólagossá vált német befolyásnak. Itt elsősorban Diószegi László tanulmányát lehet külön is megemlíteni, amely a harmincas évek elején született, a potenciális német expanzió ellensúlyozását célzó kelet-közép-európai integrációs tervek bukásának okait elemzi. A harmadik fejezet írásai a szövetséges nagyhatalmaknak a kelet-közép-európai térségre s benne Magyarországra vonatkozó, a második világháború alatt és után készült terveit, valamint a háborút követő békerendezés folyamatát mutatják be. Ezek közül Romsics Ignácnak az amerikai és Bán D. Andrásnak az angol politikát elemző tanulmányait kell kiemelni, amelyek egy-

aránt azt igazolják, hogy a háború után a nyugati nagyhatalmak határozottabb fellépésével ideiglenesen talán lehetett volna bizonyos részeredményeket elérni, ám a Szovjetunió kelet-európai hegemoniájának kialakulása nem ezen múlt. A térség országainak szovjetizálására ugyanis alapvetően az teremtett lehetőséget, hogy ezt a területet a szovjet csapatok szabadították fel és szállták meg, és az ily módon automatikusan létrejött szovjet érdekszféra sorsának alakításába a nyugati szövetségesek már nem tudtak érdemben beleszólni, hacsak nem kívántak magával a Szovjetunióval fegyveres konfliktusba bonyolódni.

A terjedelmében legnagyobb negyedik fejezet, amely Magyarországnak a szovjet táboron belüli helyzetével foglalkozik, az előzőeknél tematikailag kevésbé egységes: olvashatunk itt az amerikai és a szovjet politikáról, a nagyhatalmak 1956-os szerepéről, a Kádár-rendszer szovjet kapcsolatairól, a hadsereg átszervezéséről, a magyar kisebbségeknek a nemzetközi politikában, illetve az erdélyi magyarságnak az Egyesült Államok Románia-politikájában játszott szerepéről, s kitekintésként az akkori washingtoni magyar nagykövetség irásában a békepartnerség-programmal kapcsolatos kilátásokról. Borhi László tanulmánya – amely az amerikai kormányzatnak a magyarországi szovjet behatolásra való reagálását vizsgálja – hazai és amerikai levéltári forrásokra épülő leírása miatt érdemel figyelmet, míg Felkay András írása a kádári vezetés szovjet kapcsolatairól arra szolgáltat jó példát, hogy megfelelő felkészültséggel a kremlinológia klasszikus (az elsődleges források hiányát kombinálással pótló) módszerével is viszonylag megbízható elemzést lehet készíteni bizonyos témákról. Hajdu Tibor tanulmánya az 1945–1956 közötti, Magyarországgal kapcsolatos szovjet politikáról ugyanakkor a két módszer együttes alkalmazásának kétségtelen előnyeiről győzi meg az olvasót.

Egy rövid ismertetésnek természetesen nem lehet célja a kötetben publikált, mintegy háromnegyed évszázadot átfogó 23 tanulmány vagy akár csak a főbb problémakörök ismertetése, elemzése és értékelése. Ezért az alábbiakban csupán néhány, a kötet szerkezetére, tematikájára vonatkozó általános észrevétel megfogalmazására szorítkozom.

Egy konferencia anyagára tanulmánykötetet alapozni sosem kockázat nélküli vállalkozás, hiszen az egyenletes szakmai színvonalat és tematikai felépítést közös munkáknál amúgy sem egyszerű feladat biztosítani, különösen, ha az összképet kedvezőtlenül befolyásolja az előadók olykor esetlegesnek tűnő kiválasztása. Egy így készült kötetben természetesen nem szabad számonkérni egy ugyanazon témakörben készülő akár több szerző által írott monográfia kritériumait. Viszont az is igaz, hogy egy ilyen munka – különösen, ha az adott témakörben előzmény nélküli kiadványról van szó, és esetünkben ez a helyzet – magának e rendkívül fontos témának a vállalásával olyan váratkozásokat kelt, amelyeknek önmagában sem könnyű megfelelni.

A 23 tanulmány több szempontból is meglehetősen heterogén képet mutat. Egyes írások (mindenekelőtt az első fejezet tanulmányai) átfogó jellegüknek köszönhetően akár a témakört feldolgozó monográfia részét is képezhetnék, mások egyes rész kérdéseket részletesen tárgyaló diplomáciatörténeti szaktanulmánynak tekinthetők, van olyan tanulmány, amely leginkább egy középiskolai tankönyv részletére hasonlít, míg található a kötetben történeti esszék és memoárismertetés is. Az elsődleges források használata szempontjából

ugyancsak nagyok a különbségek: a szerzőknek csak egy kisebb hányada (elsősorban a név szerint is említett kutatókra gondolok) építi feldolgozását saját szisztematikus levéltári kutatásaira, mások részben használnak ilyen forrásokat, míg az írások nem kis része csupán másodlagos forrásokra hagyatkozik. Hasonló egyenetlenség mutatkozik az egyes fejezetek között. Mind a tematikai egység, mind pedig az átfogó jelleg szempontjából kétségtelenül az első fejezet a legjobb, míg a második tekinthető a legkevésbé sikerültnek. Az első három fejezet esetében az ismerhető források és a feldolgozások általában összhangban vannak egymással, míg meglepő módon az 1945 utáni korszakkal foglalkozó negyedik fejezetről, ahol az 1989 utáni változásoknak köszönhetően a legtöbb új forrás hasznosítására nyílt volna mód, sajnos ez – az említett két tanulmány kivételével – nem mondható el, így az itt közölt írások zöme a források ismeretének egy korábbi szintjét tükrözi. Ez a helyzet Kovrig Bence: „Felszabadítók: a nagyhatalmak és Magyarország 1956-ban” című írásával is. Kovrig egyfelől helyesen hangsúlyozza, hogy 1956-ban Magyarország sorsát az európai status quo fenntartására irányuló kölcsönös nagyhatalmi törekvések és érdekeltség határozta meg, másrészt azonban elemzéséhez nem használja fel sem az 1992-ben ismertté vált, magyar és orosz nyelven is hozzáférhető szovjet forrásokat, sem a nyolcvanas évek második felében kutathatóvá vált angol és francia iratokat, és a hasonló amerikai dokumentumokat is csak korlátozott mértékben hasznosítja.

Sajátos módon, míg a kötet alapjául szolgáló konferencián (mint a hasonló konferenciákon általában) csupán a legszűkebb szakmai körök vettek részt, maga a tanulmánykötet mindenekelőtt a modern kori magyar történelem iránt érdeklődő nagyközönség figyelmére tarthat számot. A tanulmányok döntő többsége ugyanis a szerzők olyan korábbi kutatásait foglalja össze, vagy ismerteti azoknak egy-egy részterületét, amelyet korábbi publikációkból a szakemberek már ismernek. A közvélemény formálása szempontjából azonban annál nagyobb jelentőséggel bír, hogy ez a kötet ilyen átfogó jelleggel elsőként vállalkozik annak bemutatására, hogy a huszadik századi Magyarország sorsát és mozgásterét miként befolyásolták és határozták meg maguk a nagyhatalmak, illetve a nagyhatalmak között fennálló mindenkori viszonyrendszer. Kis országok lakói gyakran hajlamosak saját, a világban elfoglalt helyüket, szerepüket, jelentőségüket túlértékelni. Ez kiváltképp igaz Kelet-Közép-Európa sokat szenvedett társadalmaira, amelyek mindmáig azt az illúziót táplálják, hogy országaik 1945-ig Európa és a nyugati világ egyenrangú „polgárai” voltak, s ettől a státusuktól a szovjet megszállás fosztotta meg őket. Valójában azonban a Nyugat számára ez a régió – amint ez a kötet írásaiból is kitűnik – a század első felében sem bírt stratégiai jelentőséggel, és még kevésbé kezelték őket egyenrangú félként, így ezek az országok csupán a nyugati világhoz való későbbi felzárkózás esélyét – ez sem kevés – veszítették el a szovjet birodalomba történt betagozódásukkal. A Romsics Ignác szerkesztette tanulmánykötet ezért azon túl, hogy az érdeklődők számára lehetőséget nyújt a téma többnyire korszerű feldolgozásokon alapuló tanulmányozására, közvetve nagy szolgálatot tehet azon a téren is, hogy a hazai közvéleményben reálisabb kép alakuljon ki Magyarország múltbeli, s ami még fontosabb, jelen, valamint jövőbeni szerepéről, jelentőségéről és lehetőségeiről.

Békés Csaba

THE SECRET TRIAL OF IMRE NAGY

*Edited by Alajos Dornbach; Foreword by János Radványi.
Praeger Publishers, Westport London, Connecticut, 1994. p. 226*

A tekintélyes kiadónál megjelentetett, igényes kiállítású angol nyelvű kötet Nagy Imre titkos perével kívánja megismertetni a külföldi olvasót. Az ötlet nem dicsérhető eléggé: a magyar forradalom miniszterelnöke és társai ellen hozott ítéletek annak idején a demokratikus országokban hatalmas felháborodást keltettek, a nemzetközi közvélemény azonban máig sem ismeri közelebbről a per lefolyását, a jogtipró eljárás kulisszatitkait és a történetek politikai-történelmi háttérét. Egy ilyen kötet mihamarabbi megjelentetését az is indokolta, hogy az idő múltával egyre csökken az a figyelem, amely a keleti blokk felbomlása idején Nyugaton a térség országaira irányult – a kilencvenes évek közepén azonban talán még számosan emlékeznek arra, hogy a magyar rendszerváltás jelképesen Nagy Imre és a kivégzett '56-osok katartikus erejű újratemetésétől datálható. E tekintetben tehát a *The Secret Trial...* aktuális és fontos, hiánypótló vállalkozás.

A viszonylag gyors megjelenés azonban a kötet hátrányára is vált. Nem a témának kijáró nagyobb szabású összefoglaló munkáról, netán monográfiáról van ugyanis szó, hanem egy forrásközlés köré épülő összeállítást tarthat kezében az olvasó. A Nagy Imre-per válogatott dokumentumait, valamint keletkezésük körülményeit s fordultatos utóéletüket Radványi János előszava után a szerkesztő, Dornbach Alajos írása mutatja be az olvasónak, magát a pert pedig Litván György tanulmánya helyezi el a korszak összefüggéseiben. A bevezető fokozott érdekességét az adja, hogy az ügyvéd-politikus Dornbach Alajos személyében különösen rátermett szerző kalauzolja az olvasót. Dornbach a demokratikus ellenzék tagjaként a rendszerváltás küszöbén egyik kezdeményezője volt a törvénysértő perek felülvizsgálatának, s részt vett a jogi eljárások lefolytatásában. Dornbach bevezetője a tudományos igényű dolgozatok és a szélesebb közönségnek szóló ismeretterjesztő munkák pozitív vonásait ötvözi. Miután tömör összefoglalót nyújt a második világháborút követően Magyarországon kialakuló rendszer „igazságszolgáltatásának” kiépüléséről és működéséről, a szerző személyes tapasztalatai alapján vázolja fel az 1956 előtti és utáni justizmordok történetét. Majd beszámol arról, hogy a széthulló pártállam támasztotta politikai és jogi akadályokat leküzdve hogyan vált végül lehetségessé a titkos per felülvizsgálata és az újratemetés,

s milyen hatása volt a politikai folyamatok további alakulására. A per lefolyásáról és a vádlottak magatartásáról a bevezető külön fejezete szól.

A kötet törzsét alkotó forrásokat áttekintve már komoly fenntartások fogalmazhatók meg. A válogatás tartalmazza a vádiratot, Szilágyi József és Nagy Imre ítéletét, a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze 1989. június 6-án kelt törvényességi óvását, valamint a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa 1989. július 6-i döntését az ítéletek hatályon kívül helyezéséről és a vádlottak felmentéséről. Nem tudható meg, hogy milyen szempontok alapján kerültek be éppen ezek, s nem más dokumentumok a kötetbe. Amennyire e sorok írója meg tudja ítélni, a bonyolult, jogi szakkifejezésekkel és a kommunista *newspeak* nyakatekert fordulataival terhelt szövegek fordítása szakszerű és pontos, az e téren tapasztalható gondosság azonban nem pótolhatja a részletes jegyzetapparátust, még kevésbé a dokumentumokat értelmező önálló forrástanulmányt. Kétséges ugyanis, hogy a néhány lábjegyzettel újjukra bocsátott iratokat a korszakot alaposan ismerő szakembereken kívül bárki más haszonnal forgathatná – a külföldi érdeklődő valószínűleg vajmi keveset ért belőlük, így csak a rácsodálkozóak élményével gazdagodhat. A dokumentumok kimerítő elemzése nélkül e néhány, látzólag esetlegesen egymás mellé helyezett szöveg érdekes illusztráció csupán.

Litván György tanulmánya a Nagy Imre-per politikai háttéréről az 1953 és 1958 közötti időszak történéseit elemzi a miniszterelnök és társai későbbi sorsának szempontjából. Nagy Imre szerepének megismerése után az olvasó figyelemmel kísérheti a per konstrukciójának fokozatos kialakulását. A rendszerváltás alatti jogi processzusról szólva Litván György felhívja a figyelmet az 1989-es törvényességi óvás különös szemléletére: míg a vádirat annak idején elvetemült ellenforradalmárnak állította be a vádlottakat, a három évtizeddel későbbi dokumentum az ellenkező irányban torzította el a valóságot. A főügyész indoklásával azt bizonyította be, hogy Nagy Imre és társai becsületes kommunistaként érdemelnek jogorvoslatot, holott a kivégzett miniszterelnök történelmi és emberi nagysága éppen abban rejlik, hogy megtagadta a kommunizmust. A kötetben teljes terjedelmében közölt törvényességi óvás szövegénél a szerkesztő nem hívja fel a figyelmet e lényeges, a forrást s egyben magát a rehabilitációs eljárást merőben más megvilágításba helyező momentumra, s Litván György neve sem szerepel az impresszum mellett feltüntetett katalógusadatoknál. E gondatlanságok (kisebb elírásokról most nem beszélve), valamint a bevezetőben és a Litván-tanulmányban kifejtett gondolatok átfedései arra utalnak, hogy a kötet egyes részeinek egymás mellé illesztésénél, összehangolásánál nem érvényesült kellően a szerkesztői szigor, ami sokat levon a megfelelő szakmunka megjelenéséig külföldön egyetlen elérhető kútfőnek számító összeállítás értékeiből.

Baló Péter

THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956
A collection of documents from the British Foreign Office

Edited by Éva Haraszti-Taylor. Astra Press, Nottingham, 1995. p. 404

A most megjelent dokumentumgyűjteményben a címben ígérték szerint megelevenedik az 1956-os forradalom számos pillanata, elő- és utóélete, de a válogatás tág teret szentel az események külpolitikai vetületének is. Így a kérdés iránt érdeklődő angol, vagy a kötethez hozzájutó magyar átlagolvasók mellett a magyar forradalom és a modern diplomáciatörténet kutatói is a kezükbe vehetnek végre egy olyan kötetet, ami a nemzetközi élet egyik főszereplőjének külügyi kulisszái mögé enged bepillantást. Jóllehet a magyar olvasóközönség az elmúlt években már hazai társadalomtudományi folyóiratokban is olvashatta az iratok, főként követi jelentések egy jelentős részét, mégis a most megjelent válogatás céljait és volumenét tekintve nem kis hiányt pótol az 1956-os év külügyi okmánytárainak sorában. Miközben a Szovjetunió nyilvánosságra hozott külügyi iratait két magyar nyelvű kötet gyűjti egybe, és évek óta a kutatók rendelkezésére áll mind a Documents Diplomatiques Français, mind a Foreign Relations of United States ez időszakra vonatkozó kötete is, a hivatalos brit okmánytár megfelelő kötetére még előre láthatóan éveket kell várni. Addig is nélkülözhetetlen forrásanyag vált közkinccsé Éva Haraszti-Taylor válogatásában. Haraszti-Taylor a kötet eléjén szereplő két bevezető írással egyfelől a szuezi válság és a magyar-forradalom katonai beavatkozással történt elnyomásának ok-okozati kapcsolatát járja körbe, másfelől a brit külpolitika kelet-európai irányelveinek alakulását és alkalmazását szemlélteti az időrendi sorrendbe fűzött dokumentumszemelvények láncolatával. Rávilágít arra a kulcsfontosságú tényre, hogy Magyarország a kelet-európai térséggel egyetemben nem esett a brit érdekszféra érdeklődési körébe. Említést tesz a forradalom nyomán felmerülő külpolitikai problémákról és rövid távú célokról.

A korpusz maga 184 dokumentumot közöl a Public Record Office (a brit állami levéltár) anyagából. Ezek az iratok 1956. január 2. és 1959. október 29. között keletkeztek. A magyar forradalom előtti időszak 38 dokumentumának túlnyomó többsége a magyar belpolitika fejleményeiről szóló beszámoló, oknyomozás vagy alapos elemzés a magyar gazdaság helyzetéről, a politikai élet, a párton belüli frakciók erőviszonyainak várható módosulásáról. Számos jelentés foglalkozik a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásával, érintve ezzel a kommunizmus esetleges nemzeti útjaival kapcsolatban kialakítandó brit álláspontot. A külpolitika kutatói számára pontosan az a néhány,

szám szerint négy dokumentum bír a legrevelánsabb értékkel (L. A. C. Fry budapesti brit követ javaslatai a kulturális kapcsolatok bővítésére és a propaganda irányelveire – 1956. április 20.; egy külügyminisztériumi összegzés a csatlós országok irányában folytatott külpolitika módosításáról folyó vitákról – 1956. július 27.; javaslatok a külügyminiszteri értekezlet elé – 1956. július 25–26.; az angol kormány irányelvei az októberi NATO-értekezleten – 1956. október 12.), amelyek a brit diplomácia kelet-európai magatartását fogalmazzák meg, fogalmazzák újra, számolva azzal, hogy a szocialista országok belpolitikai erjedése rövid távon a kommunizmus helyi változatainak kialakulásához fog vezetni. Az alapjában tartózkodó, de a közeledésre rugalmasan reagáló új politika mikéntjeiről és korlátairól is itt kaphatunk kielégítő magyarázatot.

A szerkesztés érdeme, hogy legalábbis a gyűjtemény bizonyos részeinél együtt olvashatjuk a követi jelentéseket a rájuk vonatkozó minisztériumi megjegyzésekkel. A reflexiók tartalma és hangvétele ugyanis inkább tükrözi a külpolitika realitásait, mint az események hatása alatt készült helyszíni beszámolók. A térség iránti brit érdektelenséget még érzékletesebben lehetett volna kidomborítani, amennyiben a válogatásból nem maradtak volna ki például azok a feljegyzések és válaszlevelek, amelyek L. A. C. Fry fentiekben említett javaslataira reagáltak. Ugyanilyen sajnálatos, hogy a kötet tartalmi magját képező több mint 100 irat esetében, amelyek a forradalom alatt és az azt követő hetekben íródtak, a pro domók teljesen elmaradnak.

Az angol külpolitikai magatartás vizsgálói számára nem lettek volna érdektelenekek a külügyi nyilatkozatok, parlamenti interpellációkra adandó válaszok fogalmazványtervezetei sem. Hasonlóképpen a New York-i állandó ENSZ-képvisellel folytatott levelezésből Pierson Dixon jelentései mellett nagyobb számban lehetett volna szerepeltetni az angol álláspontot közvetlenül bemutató kimenő utasításokat.

A forradalom alatt, de még inkább az azt követő időszakban keletkezett dokumentumok válogatása ugyanakkor azzal, hogy az események kiváltotta reakciókból minél színesebb mozaikot próbál nyújtani az olvasónak, végül szem elől téveszti az eredeti koncepciót, az angol néző- és elsősorban álláspont bemutatását. Így a moszkvai, belgrádi vagy más fővárosokban levő külképviseletek jelentései színes adalékul szolgálnak a helyi reakciókról, viszont a brit állásfoglalás szempontjából még a budapesti brit követség táviratai közül sem a ténybeli újdonsággal amúgy nem igen szolgáló helyzetjelentések a legmeghatározóbbak, hanem azok a követi jelentések, amelyekben L. A. C. Fry aktívabb fellépést, az alkalom kínálta lehetőség kihasználását sürgeti.

A legérdekesebb dokumentumok a magyar semlegesség, a magyar kormány elismerése és a magyar kérdésben, főként az ENSZ révén, elérendő maximális célok, a humanitárius segítségnyújtás eszközeinek meghatározása köré csoportosulnak.

Érdekességként szerepel a válogatásban néhány folyamodvány szövege is: Horthy Miklós Anthony Eden brit miniszterelnökhöz intézett távirata, valamint angol állampolgárok önkéntesnek való felajánkozásai.

Még a forradalom szorosabban vett nemzetközi utóéletéhez tartoznak 1957-ből az annak gazdasági következményeivel foglalkozó iratok, lévén, hogy a magyar kormány részéről felmerülő gazdasági segélykérés ismételt állásfoglalást kényszerített ki a nyugati országok részéről. Politikai utóéletéhez pedig hozzátartozik a budapesti

brit követ által 1957. február 21-i dátummal az ENSZ-vizsgálóbizottság számára készített összefoglaló jelentés a magyarországi eseményekről, valamint a Nagy Imre-csoport sorsáról szóló jelentések.

Összességében a válogatásról elmondható ugyan, hogy a kiválasztott iratok mindegyike érinti közelebbről vagy távolabbról a brit külpolitikai álláspontot, mégis a választás sok esetben esetlegesnek tűnik. Meglévő lényeges dokumentumok nem kerültek be a gyűjteménybe, a közreadott iratokban felvetett kérdések fontossága pedig gyakran elvész a másodlagos fontosságú, epizódjellegű tények tarkaságában.

A szerkesztő által a válogatás kritériumaként megfogalmazott elv, tudniillik az angol nézőpont ábrázolása, tág határokat szab meg, amelyeken belül a döntési mechanizmusokban ténylegesen szerepet játszó iratokra kellett volna nagyobb súlyt fektetni. Tény, hogy a követi jelentések olvasmányosabbak, ily nagy számban való szerepeltetésük azonban torz benyomást kelthet jelentőségük valós mértékéről. Az ENSZ-beli fellépésre vonatkozó dokumentumok kis száma viszont az ott történtek jelentőségét csökkenti. Az olvasónak a válogatás alapján Nagy-Britannia külpolitikai önállóságáról is hamis illúziója támadhat, amennyiben a nyugati hatalmak közötti szoros együttműködésre és egyeztetésekre csak elvétve találunk utalást.

A kérdéssel foglalkozó kutatások eredményeinek felhasználása a szerkesztő munkáját tudományosan megalapozottabbá tehetné. Ezek eredményeinek, valamint a még megválaszolatlan kérdéseknek az esetleges összegzése a kötet elé írt tanulmányban az érdeklődő olvasónak is támpontul szolgálhatott volna.

A publikáció bevezetője helyt adhatott volna néhány gyakorlati, de szinte nélkülözhetetlen információnak is. A Foreign Office-on belül hol és kik foglalkoztak, milyen szinten a magyar és más kelet-európai országok ügyeivel? Milyen beosztásban dolgoztak a tervezeteket és feljegyzéseket író külügyminisztériumi tisztviselők? Hiszen a kutató számára a dokumentumok tartalmi súlyának mérlegelésekor mindezek figyelembe veendő tényezők. Éppen úgy, mint az iratok szövegtestéhez tartozó egyéb információk: címzések, dátumok, széljegyzetek, kiemelések, törlések stb. Az átíráskor az iratok képe és adatgazdagsága persze módosulhat a szerkesztő intenciói szerint, de fontos, hogy az iratközlés specifikus szabályairól a kötet tájékoztasson, és azokat konzekvensen alkalmazza.

Esetünkben a dokumentumok közlésének érthetetlen hiányossága, hogy a fejléc adatai között csak az irat levéltári azonosító száma szerepel, míg egységesen elmaradt a ki- és bemenő táviratok száma, jóllehet értelemszerűen ez utóbbiakat használták hivatkozásaiknál a külügyi szolgálat tagjai, s így ez az adat kalauzsolhatta volna az olvasókat is a kronológiai sorrendbe rendezett iratok tartalmi labirintusában.

Az sem egyértelműen eldönthető, hogy a minisztériumi ügyvitel miatt gyakran több dátummal is „megbélyegzett” iratok esetében melyiket is választotta a szerkesztő. A keletkezés vagy az elküldés dátumát, gondolnánk az útmutatás híján. Hogy lehet akkor november 1-re datálva egy az aznapi (sic!) október 30-i szovjet nyilatkozatról hírt adó moszkvai távirat? Vagy miért november 10-i az a valójában november 3-i feljegyzés – a helyes dátum egyébként magában a szövegben is olvasható –, ami a Biztonsági Tanácsban történeteket summázza. És még ugyanennél a feljegyzésnél maradván: csupán a szerkesztés ördögének lehetne betudni, hogy a cím alapján a Bizton-

sági Tanács ugyenezen ülését Párizsban tartották, ha nem ezt olvashatnánk a tartalomjegyzékben is.

A fenti és más hasonló tárgyi pontatlanságokon túl lényegesebb a kötet negatívumai között hangot adni a jegyzetek teljes hiányának. A forráskiadványok esetében általában ez jelenti a levéltári anyaghoz képest a tudományos többletet, ami segíti a tájékozódást a dokumentumok, az olvasó számára ismeretlen vagy csak felszínesen ismert események között. A jegyzeteket nem lehet elhagyni a még folyamatban levő tudományos kutatásokra hivatkozva sem, mert elsősorban már rég ismert, csak nem közismert adatokat kellene tartalmazniuk a jelentésekben említett személyekről, eseményekről.

A jegyzetapparátus hiányában a kötet végén található két függelék – egy életrajzi és egy kronológiai – kínál háttérinformációt a forradalom néhány szereplőjéről, valamint magukról a korabeli eseményekről. Jellegüket tekintve ezek azonban csak kuriózumértékűek, és nem helyettesíthetik a tudományos objektivitással és precizitással írt jegyzeteket.

A magyar politikusok pályáját az adott körülményekhez képest meglepő részletességgel és objektivitással bemutató korabeli életrajzi annotációk jobbra a budapesti brit követség nem feltétlen ellenőrzött forrásból származó értesüléseire épültek. Esetenként a személyi aktákat az ábrázolt politikust közvetlenebbül ismerő brit diplomaták személyes benyomásairól szóló jelentések egészítik ki.

Az Annual Register of World Events 1955-ös és 1956-os szemelvényei a forradalom eseményeit a magyar történelem és a korabeli egyetemes történelem környezetében ábrázolják. Az 1956-os év magyar forradalmáról tett említések számaránya is közvetve a magyar eseményeknek a brit külpolitikai szemléletben játszott jelentőségére, pontosabban jelentéktelenségére utal. Kérdéses, hogy az olvasó és a kutató nem látta volna-e nagyobb hasznát az angol szemszögű kronológia helyett egy a forradalom eseményeit időrendben rendszerező összeállításnak akkor, amikor a kötet dokumentumtára már amúgy is sokszínűen példázza a hivatalos brit nézőpontot.

A fentiekben részletezett fenntartások figyelembevétele mellett mostantól a téma kutatói egy újabb értékes forráskiadvánnyal könnyíthetik meg munkájukat. Az átlagolvasó pedig, aki az érdeklődés vagy az emlékezés apropóján veszi kézbe a kötetet, mindenképpen sok színes és érdekes jelentést olvashat a gyűjteményben.

Somlai Katalin

PAWEL MACHCEWICZ:
POLSKI ROK 1956
(AZ 1956-OS LENGYEL ÉV)

Warszawa, Oficyna Wydawnicza „Mówia wieki”, 1994. p. 259

Az 1956-os lengyelországi eseményekkel foglalkozó lengyel és külföldi történészek érdeklődése ez ideig szinte kizárólag a politikatörténetre és kis részben az ezzel összefüggő gazdaságtörténetre összpontosult. Leírták a Sztálin halála utáni „enyhülés-olvadás” mechanizmusait, megkísérelték elemezni a lengyel hatalmi eliten belüli erőviszonyokat és egymást követő konfliktusokat, valamint Wladyslaw Gomułka visszatérésének körülményeit a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának első titkári székébe. Az elemzők nagy figyelmet szentelnek a lengyel sajtónak is, amelynek akkoriban egy rövid időre sikerült magát függetlenítenie a cenzúra hatalmától és a központi irányítástól. Ugyancsak sokat foglalkoznak a 1956-os politikai változások nyomán a kultúra terén megjelent új irányzatokkal. Ezeket a politikai-gazdasági-kulturális összefüggéseket és folyamatokat számos könyv és tanulmány tárgyalta már.

Pawel Machcewicz, a Lengyel Tudományos Akadémia Politikai Tanulmányok Intézete fiatal munkatársa úttörő és a maga nemében eddig egyedülálló feladatra vállalkozott, amely ugyanakkor nem kis vitát váltott ki a lengyel történészek körében. Szándéka szerint nem ahhoz szolgáltat érveket, hogy „ki csinálta '56-ot Lengyelországban” – ez a fajta vita nemcsak Magyarországon létezik! –, hanem azt igyekszik megmutatni, hogyan gondolkodtak és cselekedtek a „nagy tömegek”, amelyek leginkább nem „előkészíteni szokták az eseményeket”, hanem a „végrehajtásban” vesznek aktívan részt. Számarányuknál fogva ők képesek esetleg kikényszeríteni azoknak a követeléseknek a teljesítését, amelyek nagy részét általában nem ők fogalmazzák meg először, de amelyeket azután a magukénak is vallanak. Lengyelországban 1956-ban az értelmiség, illetve a munkások és parasztok nem annyira tudatosan, mint inkább a „sztálini évek” furcsa sorsközösségéből fakadóan álltak pontosan nem körvonalazott szövetségben egymással. A tudatos összefogás 1980-ban következett be, a létrehozását követő néhány hónap alatt tízmillióra (!) növekedett Szolidaritás szakszervezet formájában.

A lengyelországi kommunista rendszer több mint 40 éves története során két ízben fordult elő, hogy az egyszerű emberek tömegei meghatározó szerephez jutottak az események alakításában, olyan tényezővé váltak, amellyel a legfőbb hatalmi szervek-

nek is számolniuk kellett. Az első ilyen időszak az 1956-os évhez kötődik, a második pedig a Szolidaritás fennállásának első 16 hónapja 1980–81-ben. Machcewicz azt tűzte ki maga elé célul, hogy „alulról”, az 1956-ban még szervezetlenül jelentkező tömegmozgalmak perspektívájából mutassa be ennek a valóban nagy fordulatot és jelentős változásokat hozó évnek a történetét. A lengyel történész könyvében egyrészt egy szélesen értelmezett társadalmi tudat képét vetíti elénk, amelynek keretein belül helyezkedik el a politikai tudat: a tömeghangulat és a különböző társadalmi csoportokra jellemző elvárások, a csoportok politikai preferenciái, valamint az a látásmód, ahogyan a kormányzó elitre – a „hatalom világára” – tekintenek. Ugyanígy feltárulnak előttünk a mindenkori politikai helyzetről és a követelések szintjén megfogalmazott és egyúttal megvalósíthatónak vélt változásokról alkotott általános elképzelések, és az előbb felsoroltaknál még egy szélesebb kategória is: a közgondolkodás. Ez utóbbi a politikai szférán kívüli tapasztalatokra is vonatkozik – jöllehet a sztálini korszakban nehéz egyértelműen meghúzni azt a határt, ahol a politika végződik –, vagyis ízelítőt kapunk a mindennapi és a magánélettel kapcsolatos közgondolkodásról, arról, hogyan viselkedtek az „átlagemberek” a szürke hétköznapiokon, hogyan látták saját helyzetüket, miként vélekedtek – „úgy igazán” – konkrét és általánosabb kérdésekről, hogyan képzeltek el az igazságosságot, mi volt az ő szemükben a jó és a rossz a társadalmi élet területén, hol keresték a gyökereit azoknak a pozitív és negatív jelenségeknek, amelyekkel gyakran, sőt nap mint nap szembe találták magukat.

Másrészről ez a munka igyekszik bemutatni az akkori aktív társadalmi tevékenységet és az abból kinövő tömegmozgásokat: a sztrájkokat, a tüntetéseket, az utcai felvonulásokat, a különféle (nagy-) gyűléseket – ezek 1956 nyarán és őszén a korábbi időszakhoz képest hatalmas hullámként söpörtek végig Lengyelország szinte minden tájékán –, valamint némely esetben és helyen az utcai harcokká fajult összetűzősítést a rendfenntartó erővel (pl. Szczecinben és Bydgoszczban), amelyek közül is kiemelkedik az össztársadalmi felkeléssé változott 1956. júniusi poznani munkásfelkelés. Érdekes módon ez a fajta társadalmi aktivitáshullám nem állt meg a városok falainál, hanem igen erősen magával ragadta a falusi-vidéki tömegeket is. A lengyel parasztok alulról szervezett és elemi erejű mozgalma eredményeként 1956 végére–1957 elejére a néhány évvel korábban az erőszakos kollektivizálás eredményeként megalakított termelészövetkezetek 80 százaléka (!) oszlott fel, s attól fogva már – minden előnyével és hátrányával együtt – kizárólag az egyéni magángazdaságok alkották a lengyel mezőgazdasági termelés alapját.

Az 1956-os lengyel tömegmozgalmak egyik legfontosabb közös nevezője a lázadás, a sztálinista berendezkedés egészének vagy nagyobb részének elvetése, az adott keretek között jórészt megvalósíthatónak tartott, mélyreható – vagy annak tűnő – változásokra való törekvés. A LEMP volt az egyetlen kormányzó kommunista párt, amely belső használatra szánva 20 000 számozott példányban kinyomtatta Hruscsov-nak az SZKP 20. kongresszusán elmondott, Sztálin bűneit feltáró titkos beszédét, hogy a párttagok is megismerjék azt, de ezzel megnyitotta az utat a még ennél is szélesebb körben való elterjedéshez. A lengyel párttagok majd az egyszerű állampolgárok egyre nagyobb tömegben és egyre nyilvánosabban mondták el véleményüket a titkos beszéd-ről. Ezzel lassanként megnyíltak a lengyel társadalomra felülről rákényszerített vagy

józan megfontolásból önkéntesen lehúzott zsilipek. Oldódni kezdtek a félelmek, az emberek felbátorodtak, követeléseket fogalmaztak meg, sztrájkokkal fenyegetőztek, különösen azután, hogy általában nem érkezett megtorló válasz a hatalom részéről. Külön könyv témája lehetne, mennyiben segítette elő a Lengyelországban 1956 októberében vérontás nélkül végbement gyökeres változásokat Boleslaw Bierut lengyel pártvezető hét hónappal korábbi, Moszkvában bekövetkezett halála. A júniusi poznaui munkásfelkelés pedig már az ország vezetésének szóló véres üzenet volt: a felgyülemlett sérelmek akkora méretet öltöttek, hogy az utcára kimenő, kezdetben csak szociális jelszavakat hangoztató tüntetés néhány óra alatt össznemzeti (Poznan esetében a város lakosságát hatalmas mértékben átfogó), a fennálló rendszert egészében elvető felkeléssé változhat. A lengyel válság végeredményben békésen megoldódott, mert a pártvezetés „reformszárnya” Edward Ochabbal, a KB Bierut halála után megválasztott új első titkárával az élen hajlandónak mutatkozott arra, hogy visszahívja a pártvezetés csúcsára a korábban „jobboldali-nacionalista” elhajlóként megbélyegzett és félreállított Gomulkát, akinek népszerűségét éppen ez a „jobboldali-nacionalista elhajlás” alapozta meg (az emberek nem akartak emlékezni arra, hogy a szovjet típusú rendszer lengyelországi meghonosításában 1944 és 1948 között Gomulka is „elévülhetetlen érdemeket” szerzett). 1956 tavaszától egyre szélesebb tömegek követelték a visszatérését. A LEMP KB 8. plénumára októberben egy szovjet fegyveres beavatkozás fenyegető árnyékában került sor, a társadalom túlnyomó többsége pedig Gomulka mellett állt ki. Amikor Gomulka ismét a párt első titkára lett, a lengyel tömegek úgy érezték, hogy ez az ő győzelmük is, ezután beleszólhatnak majd az ország életének és saját sorsuknak az alakításába. Ma már tudjuk, hogy a LEMP KB 8. plénuma és az ehhez kapcsolódó események a változások csúcspontját, nem pedig a kezdetét jelentették, de ezt abban az időben szinte senki sem vette észre. Szinte rögtön kezdetét vette a politikai viszonyok „normalizálása”, a további változásokat követelők félreállítása és különféle eszközökkel való lecsendesítése, de még így is közel egy évre volt szükség, amíg az új hatalom véglegesen és teljesen stabilizálta helyzetét. A tömegeket közel negyed évszázadra újból megfosztották attól a lehetőségtől, hogy bármilyen befolyással bírjanak a politikai döntések meghozatalára. Ezzel párhuzamosan viszonylag hamar megindult a fokozatos kijózanodás is. Ugyanakkor az 1956. októberi eseményeknek volt még egy üzenete: az addig idegen testként kezelt, kívülről a lengyel nemzetre rákényszerített szovjet típusú kommunista rendszer honi képviselői, a lengyel kommunisták meglehetősen széles körű legitimitást nyertek. Míg Poznanban néhány hónappal korábban még a „lengyel nép” harcolt a Moszkvából érkezett lengyel marionettfigurákkal, addig októberben ugyanez a lengyel nemzet már Gomulka és csoportja mögé sorakozott fel. Akkor már azokat az embereket látták ugyanis bennük, akik szembeszálltak Hruscsovval, meghátrálásra bírták, és annak akarata ellenére hozzáfogtak a „forradalminak” nevezett változások végrehajtásához. 1956 őszén-telén Gomulka olyan népszerű volt, olyan támogatottsággal bírt, amellyel sem előtte, sem pedig később nem büszkélkedhetett egyetlen kommunista pártvezető sem. Csakhogy a LEMP KB első titkára nem tudott és nem is akart élni ezzel a tömegek biztosította legitimitással. Személyes tekintélyét leginkább akkor vetette latba, amikor az 1957 januári választások előtt – amelyek minden korlátozás ellenére 1989-ig a legszaba-

dabb véleménynyilvánítási lehetőséget biztosították a lengyel választópolgároknak – arra szólított fel, hogy minden lengyel a LEMP jelöltjeire adja szavazatát, mert csak a szocialista Lengyelországnak lehet helye Európa térképén. Ugyanakkor rögtön mindenkit biztosított arról, hogy bármi legyen is a választások végeredménye, „az egyszer már megszerzett hatalmat semmiképpen sem adjuk oda”. A lengyel társadalmi béke fenntartása érdekében – a magyar forradalom vérbe fojtásának keserű tényét szem előtt tartva – Wyszyński bíboros, s az ő személyén keresztül a lengyel katolikus egyház is, ekkor Gomulka mellé állt, ami sem azelőtt, sem később nem fordult elő a lengyel egyház és a kommunista rendszer kapcsolatában. A lengyelek minden fenntartásukat és egyre erősödő csalódásukat félretéve („választani akarunk, nem csupán szavazni”) elsőprő mértékben tettek hitet Gomulka és az új pártvezetés mellett.

*

A Machcewicz könyvében ábrázolt 1956-os lengyel eseménytörténet élesen eltér attól a képtől, ahogyan a politikai és értelmiségi elit látta és jellemezte az akkori sajtóban és más publikációiban a lengyel Októbert. A lengyel események közismert képe az ő írásaik alapján alakult ki, jelen esetben viszont egy más képet jelenít meg a lengyel történész, azt az oldalt mutatja be, amelyről eddig tudományos igényű feldolgozás még nem született. Machcewicz ezzel nem szembeállítja a változásokat szorgalmazó társadalmi csoportokat, hanem egymás mellé helyezi el őket. Azt tudjuk meg, hogyan szemlélték a világot azok az „egyszerű emberek”, akik ugyanúgy változásokat akartak, mint az írók, újságírók, ami végül odavezetett, hogy mindannyian kivették a részüket az eseményekből. Ami ebben a könyvben előttünk feltárul, az az „alulról” látott, az egyéni és csoportélmények legalacsonyabb társadalmi szintjén megélt történelem. Ebben a könyvben jóval gyakrabban szólnak meg a parasztok és a munkások, mint az egyetemisták és más értelmiségiek, a leírt eseményeket inkább vidéki, mintsem varsói perspektívából látjuk, olyan emberek szemével, akiknek szerfelett ritkán adatik meg, hogy belépjenek a történelembe, mivel nem hagynak maguk után írásos forrásokat, nem kerülnek az újságok hasábjaira, nem vesznek részt a politikai döntések előkészítésében, sem pedig meghozatalában. Mégis ez a társadalom túlnyomó többségét alkotó nagy néma tömeg időnként meghatározó befolyást gyakorolhat a történelmi folyamatokra. 1956-ban sem ők formálták a történelmet, de kihasználták az egyedülálló lehetőséget, hogy beleszóljanak a saját és az ország sorsának alakításába.

Pawel Machcewicz könyvének forrásbázisát azok a levéltári iratok alkotják, amelyek 1990 után váltak hozzáférhetővé. A források különböző levéltárakból származnak, egy részük párt dokumentum az Újkori Iratok Levéltárából, amelynek állományába tartozik az egykori LEMP KB Központi Levéltára, a felhasznált iratok másik része pedig a Lengyel Államvédelmi Hivatal Levéltárában és a Lengyel Belügyminisztérium Levéltárában található. A LEMP dokumentumai között a járási és a vajdasági pártbizottságok tájékoztatói alapján a KB Szervezési Osztályán összeállított jelentések szerepelnek a legnagyobb számban. Ezek a jelentések az általános hangulatot, a fontosabb eseményekkel kapcsolatos társadalmi fogadtatást és a helyi irányító szervek magatartását mutatják be az egész országra kiterjedően. Feltételezhető, hogy a KB

Szervezési Osztályára beérkező információk viszonylag kevés propagandisztikus elemet tartalmaznak, hiszen olyan hiteles alapul kellett szolgálnak a legfelsőbb pártvezetés számára, amely nélkülözhetetlen a megfelelő döntések meghozatalához. Emellett Machcewicz figyelembe vette a KB más osztályainak anyagait is, értékes forrást alkotnak például a pártközpont megfelelő osztályához az ország minden részéről nagy számban érkezett – gyakran névtelen – levelek.

Az állambiztonsági szervek anyagait főként az ottani apparátus munkatársai által készített időszaki jelentések alkotják, de természetesen egyes fontosabb konkrét események kapcsán azonnali és bő terjedelmű beszámolók is készültek (pl. a poznańi felkelésről írott jelentéshalmaz az egyik legfontosabb történeti forrás a kérdés kutatói számára). Az állambiztonsági struktúra minden szintjén születtek a jelentések, amelyek szintén kevésbé propagandajellegűek, ugyanakkor nagyon aprólékos és részletes leírását adják a tárgyalt eseménynek, még akkor is, ha csak egy epizódról van szó. Ezek a jelentések főként az állambiztonsági hálózat legalsó láncszemétől – informátorok, besúgók, helyi delegatúrák vezetői – indultak el egyre magasabb szintre. A jelentések hitelessége tág határok között mozog, általában véve az mondható el, minél alacsonyabb szinten íródtak, annál megbízhatóbb a bennük szereplő események leírása és értékelése.

A párt- és a belügyi anyagok kétségtelenül a legfontosabb és a legértékesebb forrást jelentik azoknak a történészeknek, akik a köztudatot és a kollektív magatartásmódokat kívánják elemezni térségünk országaiban az 1950-es években. Machcewicz is ezekhez nyúlt, de ő maga is tisztában van azzal, hogy ezeknek a dokumentumoknak megvan a saját hiányosságuk, hátrányuk és egyenetlenségük. A kutatónak, aki ilyen forrásbázis alapján dolgozik, nagymértékben saját megérzéseire kell hagyatkoznia, nem hivatkozhat a szigorú mennyiségi kritériumokra. Machcewicz az általánosan elfogadott módszert alkalmazta, vagyis a lehető legnagyobb mennyiségű párt- és belügyi dokumentumot vetette össze egymással, s így állapította meg, mi bennük a közös, melyek a leggyakrabban előforduló ismétlődések. Ebben az esetben nagy előnynek számít az elemzett forrásanyag tömegjellege, mennyiségi értelemben vett bősége, s hatósugara, hiszen a beszámolók átfogták az egész országot s az összes társadalmi osztályt. Ha bizonyos nézetek vagy cselekedetek Lengyelország öt különböző pontján, nagyjából egy időben megismétlődtek, akkor a tévedés különösebb kockázata nélkül megállapítható, hogy ezek a nézetek vagy cselekedetek az országos közhangulatra jellemzők. Mégis, a felhasznált forrásanyag jellegéből következik, hogy sohasem lehet teljesen kizárni egy-egy jelenség túl- vagy alulértékelését, nem lehet kételyek nélkül választ adni az összes felmerülő kérdésre.

*

A könyv fejezetei kronologikus sorrendben követik egymást, ez alól csak az utolsó fejezet jelent kivételt, amely az 1956-os lengyelországi események során felbukkant antiszemita jelenségeket tárgyalja. Ami ez utóbbit illeti, Machcewicz meggyőző erővel bizonyítja: noha az akkori időszak közgondolkodásában végig jelen volt az antiszemitizmus, ez az események dinamikáját egyáltalán nem befolyásolta, egész

idő alatt jelentéktelen áramlat maradt, inkább háttére, mintsem tényezője volt az egyes eseteknek.

Az időrendi sor az SZKP 20. kongresszusával kezdődik – ez a lengyel közvélemény általános ébredésének kezdete –, majd az 1957. január 20-i lengyel parlamenti választásokkal zárul. Szépen követhető folyamatként figyelhetjük meg, mennyire csökken 1956 február–márciusától kezdve a hatalom befolyása és ellenőrzése a politikai helyzet fejlődési menetére és a közhangulat teljes háttérbe szorítására. Az egész országot átfogó, spontán jelentkező tömegaktivitás – amely a kezdeti, valamelyest még bizonytalan első lépések után legmagasabb hőfokát és legnagyobb méretét júniusban Poznanban, valamint októberben és novemberben érte el –, lassú hanyatlásának ideje az 1957-es választást közvetlenül megelőző kampányidőszak, jórészt tényleges, de mindenképpen jelképes lezárása pedig a január 20-i szavazási aktussal történt.

Pawel Machcewicz könyve az 1993-ban a Varsói Tudományegyetem Történeti Tanszékén megvédett doktori disszertációjának rövidített változata. Sajnos, a kényszerű rövidítésnek esett áldozatul a doktori munkában önálló fejezetként szereplő, másfél ív terjedelmű magyar vonatkozású rész. Ha megnézzük, mekkora utat járt járt be Lengyelország 1956 márciusa és októbere között, teljesen magától értetődő, hogy a magyar forradalom eseményei nem maradtak visszhang nélkül a lengyel politikai és társadalmi szféra egyetlen közegeiben sem. A magyar forradalom, a „harcoló magyar Testvérek” iránt minden formában megnyilvánuló szolidaritás teljesen beleágyazódott a lengyel Október kiváltotta euforikus és élesen szovjetellenes hangulatba. Tüntetések, nagygyűléseket szerveztek a magyarok támogatására, és a magyar forradalmat segítő véradási, gyógyszer- és élelmiszer-gyűjtési hullám árasztotta el az országot. A november 4-i magyarországi szovjet agresszió fékezőleg hatott a csúcspontján már amúgy is túljutott társadalmi megmozdulások intenzitására, és Gomulka is nagyon hatékonyan használta fel a beavatkozást követő lengyelországi megdöbbenést az általános hangulat „pacifikálására”, a további radikális változásokat követelők kedélyének lecsillapítására.

Pawel Machcewicz módszere és megközelítése, az általa felhasznált levéltári források megbízhatósága valóban vitatható – számtalanszor meg kellett már védenie álláspontját a szakmai fórumokon –, mégis minden fogyatékosága vagy hiánya ellenére ez a mű igen értékes vállalkozás, jól sikerült kísérlet a történelmi folyamatok „alulról láttatására”, amely különösen politikai válsághelyzetek, a hatalom megroggyanása és a robbanással fenyegető krízis feloldása idején nyer kiemelkedő jelentőséget. A könyv – amelyben a dokumentumok jellegénél fogva igen sok az idézet, ezt bőséges jegyzetapparátus oldja fel, majd a mű végén szakszerűen összeállított bibliográfiai áttekintést is kapunk – 1994-ben elnyerte a *Polityka* című tekintélyes lengyel hetilap által az év legjobb történelmi munkája számára felajánlott díjat. Jó lenne, ha a közeljövőben – a magyar vonatkozásokkal kiegészítve – magyarul is hozzá lehetne férni a fiatal lengyel történész munkájához.

Tischler János

PROMĚNY PRAŽSKÉHO JARA (A PRÁGAI TAVASZ ÁTVÁLTOZÁSAI)

*Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky
(A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Jelenkor-történeti Intézete),
1993. p. 446*

Idestova három évtized választ el bennünket a Csehszlovákiában 1968-ban lezajlott, s a történelem lapjaira Prágai Tavasz elnevezéssel bekerült drámai eseménysorozattól, de a jelek szerint az akkor történtek tisztázása, sokoldalú megvilágítása korántsem tekinthető befejezett folyamatnak. A történelmi fejlődés „ad acta” helyezte az „emberarcú szocializmus” Alexander Dubček nevével fémjelzett s a hatvanas évek végén még milliók által vonzónak és reálisnak ítélt utópiáját, ám a történészek egy pillanatig sem tekinthetik lezártnak, „elintéztnek” a „Csehszlovákia 1968” feliratú dossziét. Az általunk szemügyre vett könyv e tekintetben a téma kutatóinak adósságtörlesztési kísérlete, amelyről már előljáróban leszögezhetjük: figyelemre méltó és megbecsülendő eredményekkel járt.

A kötetben közreadott tanulmányok és dokumentumok a csehszlovák társadalom 1968-ban és 1969-ben tanúsított magatartásának legfontosabb jellemzőit próbálják megragadni, különös tekintettel az 1968 augusztusában bekövetkezett megszállással viszonylag rövid időn belül meginduló neosztálinista „normalizációval” szembeni össznépi ellenállás kibontakozására, módozataira és lehetőségeire, s az utóvédharcok elkerülhetetlen, keserű tanulságok sorát kínáló kudarcára. A könyv szerkesztői, Jindřich Pecka és Vilém Prečan az előszóban is figyelmeztetnek arra, hogy a történetírók a politikusokhoz és a publicistákhoz hasonlóan aránytalanul kicsi érdeklődést tanúsítottak a hatalom szféráin s a nemzetközi kapcsolatrendszeren kívül eső jelenségek, nevezetesen a társadalom különböző rétegeiben lezajlott folyamatok, az „önfelszabadítási” kísérletek iránt. Hét évvel ezelőtt keletkezett s a kötetet bevezető tanulmányában („A nép, a nyilvánosság és a polgári társadalom mint az 1968-as Prágai Tavasz szereplői”) Vilém Prečan arra is felhívja a figyelmet, hogy a tisztánlátást, valamennyi jelenség pontos feltárását a történetíró számára igencsak ismerős módon maguk az egykori (fő-) szereplők nehezítik, akiknél az önigazoló és öndicsérő szándék sokkal erősebb az önkritikus hajlandóságnál. Okkal-ok nélkül ismét csak a neves, elhíresült személyiségek kerülnek előtérbe, pedig az 1968 januárjában megindult demokratizálási folyamat már a kezdet kezdetén sem korlátozódott a „felvilágosult” és vitathatatlanul jó szándékú reformkommunisták (Alexander Dubček, Josef Smrkovský, František Kriegel stb.) párton belüli harcára a „reakciós” és „konzervatív” jelzőket

sokszorosán kiérdemelt Antonín Novotný, Vasil Bilak és társaik ellen. Továbbá az a vélekedés sem állja meg a helyét, hogy az akkori viszonyok között valóban progresszív irányvonalat képviselő politikusok voltak a csehszlovák társadalom „ébredői” – érdemük abban áll, hogy tudomásul vették az idők változásait, s politikai és ideológiai korlátaik, külpolitikai függőségük ellenére legjobb meggyőződésük, lelkiismeretük, hazafiúi elkötelezettségük szerint az általuk képviselt ország valós érdekeinek megjelenítésére és szolgálatára törekedtek. Elgondolkoztató azonban, hogy Václav Havel „A hatalom nélküliek hatalma” című esszéjéből Prečan többek között az alábbi gondolatot idézi: „Egyvalami világosnak tűnik: a politikai reform kísérlete nem oka, hanem végső következménye volt a társadalom felébredésének.” Prečan azt a kétségbevonhatatlan, ám rendszerint mellőzött tényt is emlékeztünkbe idézi, hogy 1967–1968 fordulóján a főszerepekben színre lépő reformereknek jószerevel fogalmuk sem volt arról, mire is vállalkoztak. Dubček erélytelensége és határozatlansága mindvégig az események fontos tényezője volt. A prágai reformátorok s kiváltképp az ő esetében ma is sokan csak a megújodási és demokratizálási folyamat kapcsán szerzett kétségbevonhatatlan érdemeket hangoztatják, nagyvonalúan elfeledkezve arról, hogy néhány kivételtől eltekintve 1968 augusztusa után is a politikai élet legfelső szintjén találjuk őket, egyre reménytelenebbül küszködve az önfeladás és a kapituláns magatartás kényszerével. Prečan joggal jegyzi meg: „Igen, elmondhatjuk róluk, hogy példát mutattak másoknak, millióknak, majd elárulták a bizalmukat, becsapták őket, túlélési útmutatót dugtak eléjük, hagyták, hogy mindenki a maga szakállára oldja meg a becsület és a gyávaság dilemmáját.” A tanulmány tökéletesen alkalmas arra, hogy a felülről irányított reform s a Prágai Tavasz dicsfényétől övezett makulátlan reformerek mítoszát legalábbis megkérdőjelezze, anélkül hogy a szétfoszlatott legendákat a harcra és áldozatra kész nép mitizálásával próbálná ellensúlyozni. Számos más szerzőhöz hasonlóan ő is leszögezi: a csehszlovák társadalom nem egy újkeletű „társadalmi szerződés” eredményeként, hanem a szinte mindenkin eluralkodó kiábrándultság, csalódás és félelem fojtogató légkörében törődött bele abba, hogy egy kívülről ráerőszakolt, szélsőségesen dogmatikus, és az elemi politikai szabadságjogokat is hatályon kívül helyező rendszer vált léte keretévé.

Jindřich Pecka „A Prágai Tavasz átváltozásai a spontán módon született források tükrében” című tanulmánya azokkal a történészek által (is) gyakran elhanyagolt, holott fölöttébb beszédes és esetenként a leghatékonyabb informátor, szócső és propagandista szerepét betöltő forrásokkal ismerteti meg az olvasót, amelyeket a szájhagyomány útján terjedt és fennmaradt hírek, mendemondák, anekdoták és énekek, illetve a közterületeken megjelent feliratok és jelszavak körébe sorolunk. A Prágai Tavasz eseménytörténetének ismeretében mi sem tűnik természetesebbnek, mint „a perifériális szóbeliség e sajátos műfajainak” rendkívül gyors és szinte hihetetlenül széles körű elterjedése az 1968. augusztus 21-i inváziót követő lázas, már-már önkívületben átélt napokban. Miként az egyik lap akkoriban megjegyezte, a kirakatok „hatalmas olvasótermékké” változtak át, s ugyanez természetesen a falakról, szobortalapzatokról stb. is elmondható. A feliratok, jelszavak, történetek, híresztelések legfőbb jellemzője az erős emocionális töltet mellett a humor és az ironia: a brutális erőszakra, a fenyegető ágyúcsövekre számtalan esetben fölényes, gúnyos vagy keserű nevetés volt a vá-

lasz. Nem véletlenül hangsúlyozza Pecka a humor „felszabadító hatását”, melynek köszönhetően az emberek „felemelhették fejüket”. A történelem fenyegető forgatagába került kisember az irónia révén „leli meg belső szabadságát és a külső politikai hatalomtól való függetlenségét. Lehetővé teszi számára a túlélést, az elnyomott értékek megőrzését...” A szerző figyelme mindenre kiterjed: nemcsak az egyes műfajok százalékarányos előfordulását vagy a különböző témakörök gyakoriságát mutatja ki, hanem pl. az irodalmi idézetek szerzőinek névsorával is megismertet – s persze jó néhány korabeli tréfával, anekdotával, szó- és rímjátékkal is.

Jiří Vančura „A férfi, aki útban volt” című dolgozata a Prágai Tavasz egyik főszereplőjének és sokak által egyetlen igazi hősének tartott František Kriegelnek, a CSKP KB elnökségi tagjának és a Nemzeti Front elnökének állít emléket. Kriegel e tisztségeket csak 1968 tavaszán és nyarán töltötte be. A szovjet vezetés szemében a CSKP legfőbb revizionistája, „árulója, ellenforradalmára” volt; a Moszkvába hurcolt, illetve „önként” odautazott csehszlovák politikusokkal folytatott tárgyalásokon az ő eltávolítása volt Brezsnyevék egyik legfőbb követelése. (Hamar teljesült...) Kriegelt Moszkvában a szó szoros értelmében fogolyként kezelték, nem vehetett részt a csehszlovák vezetés számára végtelenül megalázó s jószerivel kilátástalannak tűnő „tárgyalásokon”. A visszataszító politikai játszma csak akkor akarták bevonni, amikor szükségesnek ítélték, hogy az ő aláírása is szerepeljen a szovjet diktátumot legalizáló úgynevezett moszkvai jegyzőkönyvön. Kriegel váltig ragaszkodott ahhoz, hogy a csehszlovák „küldöttségnek” nincs jogosítványa az effajta dokumentum aláírására, s hogy egy ilyen súlyos lépés megtételéhez a parlament s a kormány beleegyezésére van szükség – s nem adta nevét a „megállapodáshoz”. A hírhedt jegyzőkönyvvel kapcsolatos magatartását 1969 májusában így indokolta: „Elutasítottam az aláírását, mert olyan dokumentumot láttam benne, mely teljesen gúzsba köti köztársaságunkat. Elutasítottam az aláírását, mert erre a köztársaság katonai megszállásának légkörében került sor, az alkotmányos szervekkel való konzultáció nélkül, s ellentétben országunk népének érzéseivel.” Vančura Kriegel magatartásának legfontosabb motívumára tapint rá, amikor megállapítja: az elvek, a vállalt ügy iránti hűséget fontosabbnak tartotta a politikai karrierénél, a hatalom birtoklásánál. Ezt egyébként nem sokkal augusztus után ismét bebizonyította: 1968 októberében egyike volt a csehszlovák parlament azon négy képviselőjének, akik a szovjet csapatok „ideiglenes csehszlovákiai tartózkodását” jóváhagyó szerződés ellen szavaztak. Az egyre gyorsabb ütemben restaurált totalitárius rendszer logikája érvényesült abban, hogy Kriegel az elsők között vált a tisztogatások áldozatává. A közéletből száműzött politikus 1979-ben bekövetkezett haláláig megfigyelés alatt, megújuló támadások közepette élt, de nem tudták megtörni: 1976 decemberében az elsők között csatlakozott a Charta 77 polgárjogi mozgalmához. Az önmagához mindenkor hű ember ritka példája volt.

Květa Jechova „Az Alkotói Szövetségek Koordinációs Bizottságának történetéhez 1968–1969-ben” című dolgozatával szerepel a könyvben. A nem hivatalosan már 1967-ben létrejött, hivatalosan csak egy évig, 1968 májusától 1969 májusáig tevékenykedő Koordinációs Bizottság azokat az autonóm törekvéseket testesítette meg, amelyek a kulturális életben már az ötvenes évek végétől jelen voltak. Működését a szerző a „Prágai Tavasz tipikus megnyilvánulásaként, a csehszlovák értelmiség politi-

kai aktivitásának, akcióképességének és polgári felelősségének bizonyítékaként” méltatja. Okkal figyelmeztet arra, hogy az értelmiség, a művészvilág társadalmi aktivitása, politikai szabadságjogokért vívott harca jelentette voltaképpen 1968 legfontosabb előjátékát, a hosszú, csaknem évtizedes „tavaszélet”. A hatvanas évek „új hullám” cseh és szlovák filmjei, Kundera, Hrabal, Škvorecký és Fuks prózája, a világhírnévre szert tett színházi műhelyekben folyó munka, a kritikus gondolkodás és a „nem hivatalos” vélemények fórumává lett s hihetetlenül nagy példányszámban megjelenő irodalmi lapok egyfajta ideológiai erózió elindítóivá, a változások hírnekeivé váltak – paradox módon egy riasztóan korlátolt, a sztalini iskolához tartozó ókonzeratív pártbürokrata országolásának éveiben. A számos mű esetében liberálisnak – vagy csak ostobának, esetleg figyelmetlennek – bizonyuló hatalom azonban sosem feledkezett meg arról, hogy egyik legfőbb feladata a művészek, értelmiségiek s egyáltalán a gondolkodásra, önálló véleményalkotásra hajlamos emberek ellenőrzése és kordában tartása, ám beavatkozásai és megtorlásai 1967-ben már csak az érintettek, esetünkben az alkotói szövetségek szorosabb összefogását eredményezték. Az 1968 májusában, a fokozatosan demokratizálódó közélet és a kiszélesedő sajtószabadság viszonyai között immár hivatalosan is megalakuló Koordinációs Bizottság szakmai feladatok teljesítése mellett a demokrácia kivívását és a szólásszabadság védelmét tartotta fő feladatának. Az invázió napjaiban, akárcsak a Prágai Tavasz eredményeinek, a folytatás lehetőségének megőrzéséért vívott – egyre kilátástalanabb – harc hónapjaiban (1968 szeptemberétől 1969 májusáig) a Koordinációs Bizottság az újjászülető totalitárius hatalommal szembeni ellenállás egyik legfontosabb központja volt. 1969 áprilisában Gustáv Husák lett a CSKP első titkára, ami egyet jelentett a „normalizáció” felgyorsításával, a demokratizmus és a szólásszabadság maradványainak felszámolásával. Az Alkotói Szövetségek Koordinációs Bizottsága a „gleichschaltolási” kísérleteknek elébe vágva 1969 május 22-én „méltósággal befejezte tevékenységét”. „Elhallgathatnak bennünket. Sosem kényszeríthetnek azonban arra, hogy bárminek is hangot adjunk, amiben nem hiszünk. Megfoszthatnak bennünket a szólásszabadságtól. Senki nem veheti el tőlünk azonban a szellem szabadságát, a tudat tisztaságát s a méltóságunkat” – olvashatjuk a bizottság végrendeletszerű búcsúüzenetében. A „heroikus pesszimizmus” ekkor már több mint indokolt volt...

František Cigánék „A parlament helyzete és szerepe 1968 augusztusának napjaiban” címet viselő írása szinte óráról órára nyomon követi az ország törvényhozó testületének tevékenységét az augusztus 21–28. közötti „csehszlovák hét” vészterhes időszakában. Az események rekonstruálása egyértelműen a parlament helytállását tanúsítja: a harag, a tiltakozás, az össznépi szolidaritás felfokozott légkörében a képviselők túlnyomó többsége valóban az ország lakosságának álláspontját reprezentálta. A lázas augusztusi napokat követően azonban a parlament fokozatosan passzivitásba süllyedt, csupán a restaurációt követelő és az elvtelen megalkuvók csatlakozásával egyre népe-sebbé váló csoport lett mind agresszívabb. Az erőviszonyok és a légkör alakulását mi sem jellemzi jobban, mint az a tény, hogy 1968. október 18-án, a szovjet csapatok „ideiglenes” csehszlovákiai tartózkodását törvényesítő szerződés megszavazásakor már csak tizennégy képviselő akadt, aki szembe mert helyezkedni a diktátummal – négyen adtak le ellenszavazatot, tízen pedig tartózkodtak. 1969 tavaszán és nyarán a

parlamentet már a „normalizátorok” uralták, s mint a szerző is hangsúlyozza, „fokozatosan elveszítette az aktív szubjektum szerepét, s hosszú évekre lelépett a politika színpadáról.” Képviselők népes csoportja esett a tisztogatások áldozatául, mert egy adott történelmi pillanatban, 1968 augusztusában múltjuk és ideológiai korlátaik dacára „átlépték saját árnyékukat”.

Jan Pauer „A szovjet katonai intervenció és a bürokratikus-centralisztikus rendszer restaurálása Csehszlovákiában 1968–1971 között” című tanulmányában annak a folyamatnak az összetevőivel ismerteti meg bennünket, amely a Prágai Tavasz eredményeinek megsemmisítéséhez s a bármiféle demokratizálódást hűsz évre lehetetlené tevő konzervatív stabilizációhoz vezetett. Pauer leszögezi, hogy bár a fegyveres beavatkozást a szovjet vezetés is ultima ratióknak tekintette, hatalmas logikájának engedelmeskedve végül nem volt más választása, mint az agresszió végrehajtása, mivel Brezsnjevék szemében a mégoly felemás demokratikus reform is szükségyszerűen a Szovjetunió és a „szocialista tábor” létérdekeit fenyegető lépésnek tűnt. Az invázió az első napokban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a kollaboránsok „munkásparaszt kormánya” a tankok árnyékában is halvaszületett ötletnek bizonyult. Paradox módon a moszkvai elképzeléseknek megfelelő restaurációt épp az össznemzeti ellenállás – s természetesen a Prágai Tavasz – jelképévé nőtt vezetői négyes (Alexander Dubček, Ludvík Svoboda, Oldřich Černík és Josef Smrkovský) segítette elő. Nem mintha az aktív árulás útjára léptek volna, ellenkezőleg – Svoboda kivételével menteni próbálták a reformfolyamatból mindazt, ami a megszállás után még menthetőnek látszott, ám egy feloldhatatlan ellentmondás foglyaiként a lehetetlent kellett megkísérelniük: az 1968 januárja utáni politika folytatását, gúzsba kötve a szovjeteknek épp e politika felszámolására irányuló s újra és újra teljesített követeléseit által; úgy akarták megőrizni a társadalom támogatását, hogy közben Moszkva elvárásainak is meg kívántak felelni. Dubčekék sikeresen hitették el önmagukkal s ideig-óráig a társadalom jelentős részével is, hogy visszavonulásuk rendezett és csak átmeneti, s valamiféle mérsékelt reformokat és korlátozott szabadságjogokat a szovjetekkel is el tudnak majd fogadtatni. Pauer meggyőzően bizonyítja: a reformerek ma már meghökkentően naivnak tűnő „réalpolitikája” a megszállás s az állandó nagyhatalmi nyomás feltételei közepette tökéletesen irreális volt – többek között azért is, mert a kételyek és félelmek hálójában vergődő, a vezetők iránti bizalmát fokozatosan elvesztő és apátiába süllyedő társadalom támogatására éppúgy nem számíthattak, mint a párt vezető testületeire és a parlamentre, melyekről hamar kiderült, hogy legfőbb jellemzőjük a mindenkori széljáráshoz való simulékony alkalmazkodás. S 1968 augusztusa után Csehszlovákiában – a memoáriró Zdeněk Mlynář hasonlatával élve – a Kreml felől jövő fagyos szél vált uralkodóvá... Mindazonáltal a restaurációs folyamat értékelésekor a szerző azon figyelmeztetését is szem előtt kell tartanunk, mely szerint „a rend helyreállítását” semmiképpen sem tarthatjuk a CSKP és moszkvai mentorai egyértelmű győzelmének: a párthoz s az általa hirdetett eszmékhez fűződő illúziók a „normalizáció” időszakában teljesen szétfoszlottak, s bár a CSKP egyeduralmát visszaállították, tekintélye, szellemi hatalma menthetetlenül odaveszett. A Husák-rendszer régi-új elitje már csak „intéző” volt saját országában, és – Jan Pauer Trockij találó metaforáját idézi – a

„rozsdás fék” szerepét kellett betöltenie. Erre aztán – úgy-ahogy – két évtizeden át alkalmasnak bizonyult.

Az imént ismertetett írás szerzője egy másik dolgozattal is szerepel a kötetben, amely az „Eszmefuttatás Ludvík Svoboda szerepéről az 1968. augusztusi eseményekben” címet kapta. Ludvík Svoboda (1895–1978), a veterán katonatiszt, az antifasiszta ellenállás jogosan tekintélyt szerzett emblematikus alakja 1968 Csehszlovákiájának legnépszerűbb, köztiszteletnek örvendő politikusi közé tartozott. Máig is tartja magát a legenda, mely szerint az augusztusi napokban Svoboda tábornok, a köztársaság elnöke hősiiesen ellenállt a megszállók és a hazai kollaboránsok nyomásának, ő szabadította ki az elrabolt reformereket moszkvai fogságukból, s az ő bölcs és higgadt magatartásának köszönhető, hogy nem került sor komolyabb vérontásra. Pauer a legendával szemben tényeket, hiteles tanúvallomásokat sorakoztat fel, bizonyítva: a tetszetős látszat mögötti valóság nagyon is kiábrándító. Ő is tényként szögezi le: az elnök 1968 augusztusáig „alapjában véve” egyetértett Dubčekék irányvonalával, a szovjet rendszert, „vezetőinek humanizmusát” illetően pedig nem voltak illúziói. Kétségtelen érdeme az is, hogy elutasította az önjelölt kollaboránskormány elismerését, kijelentve: ha tekintélyét és posztját az árulók szolgálatába állítaná, a népnek „kutyaként kellene őt kikergetnie a Várból”. Rokonszenvet keltett, hogy – mint maga is lépten-nyomon hangoztatta – mindenáron a vérontás elkerülésére törekedett. Csakhogy ez Svoboda elnök, a Szovjetunióhoz valóban eltéphetetlen szálakkal kötődő katona-politikus esetében a szovjet követelések feltétel nélküli teljesítésének szorgalmazását jelentette, másképpen fogalmazva: a politikai kapitulációt. Svoboda az augusztus 21-én kialakult drámai helyzetben három megoldandó problémát látott: 1. meg kellett akadályozni a vérontást; 2. feltétlenül meg kellett egyezni a moszkvai vezetéssel; 3. el kellett érni a Szovjetunióba hurcolt csehszlovák politikusok szabadon bocsátását. Az elnök megalázó körülmények között lezajló augusztus 23-i moszkvai útja legtöbb honfitársa szemében önfeláldozó, majdhogynem hősi tettnek tűnt, valójában azonban azt a célt szolgálta, hogy a tétovázó, vitakozó vagy éppenséggel tiltakozó csehszlovák politikusokat is a szovjet feltételek elfogadására kényszerítse. Kétségbevonhatatlan tény, hogy Svoboda makacsul ragaszkodott internált politikustársai, köztük a szovjetek által „főellen-ségként” megbélyegzett František Kriegel szabadon bocsátásához, de legalább ennyire bizonyos, amit moszkvai szerepléséről Pauer megállapít: valahányszor beavatkozott a „tárgyalások” menetébe, azt mindig „a szovjet politikai intenciók szellemében” tette. Az augusztust követő időszakban Svoboda a hős hazafi dicsfénytől övezve a „normalizátorok” közé állt, s kivált a szólásszabadságot még ekkor is elszántan védelmező újságírók leckéztetésében és az intervenció igazolásában jeleskedett. „A hajdani antifasiszta és duklai hős a megszálló hatalom kollaboránsaként végezte...” – jegyzi meg a szerző a néhai elnök politikai pályafutásának utolsó, mélységesen lehangoló szakaszáról.

A kötet összeállítói mintegy mellékletként érdekfeszítő és tanulságos dokumentum-összeállítást közölnek, amely a Prágai Tavasz eredményeinek megőrzéséért síkra szálló polgári mozgalmak történetének egy-egy fejezetét elveníti fel. „A szakszervezetek és az általános sztrájk jelszava 1968–1969 fordulójának határozataiban” címmel ellátott s Jindřich Pecka tanulmánya által bevezetett összeállítás azt dokumentálja,

milyen lehetőségről mondott le a CSKP progresszív szárnyának egyik legjelentősebb alakja, a parlament (Nemzetgyűlés) akkori elnöke, amikor 1969. január 5-én nyilvánosan felszólította az öt általános sztrájkjal is támogatni kész szakszervezeteket, álljanak el szándékuktól. Smrkovský ekkor már hetek óta a konzervatív erők támadásainak célpontja volt, az igazán veszélyes támadást azonban a „normalizáció” kulcsfigurája, Gustáv Husák indította ellene 1968. december 22-én, amikor kinyilvánította: az alig két hónapja létrejött föderációban a cseh és a szlovák nemzet közötti egyenjogúság elve alapján az újjáalakuló, immár Szövetségi Gyűlésnek nevezett parlament elnökévé szlovák politikusot kell választani – tehát semmiképp sem Smrkovskýt, a politikai reform elkötelezett hívét. A tehetséges machiavellistára valló álságos manőver sikerült, Smrkovský nem szállt szembe az eltávolítására irányuló törekvéssel, s így meggyorsította önmaga és a felvállalt ügy bukását.

Nem kevésbé izgalmasak azok a dokumentumok, amelyek a legradikálisabb társadalmi réteg, a diákság ellenállását tanúsítják. Az egyetemek és főiskolák hallgatói 1969 tavaszáig ébren tudták tartani a demokratizálási folyamat szellemét; élesen bírálták a dubčeki vezetés hátrálását, a sztálinista restaurációt, tiltakozó megmozdulásokat és sztrájkokat szerveztek. Ők voltak azok, akik 1969 áprilisában, Husák első titkárrá történő megválasztását követően sztrájkmozgalom szervezésével próbálták a társadalmat a hatalomra került „konzolidátorok” ellen mozgósítani, ezúttal a legcsekélyebb eredmény nélkül. Az akció szervezői április 20-án végső tanulságként megfogalmazott „Tézisek a politikai helyzetről” című dokumentumukban rezignáltan szögezték le: „Nincs más hátra, mint tartani a pozíciókat és várni az új Januárra.” Január helyett végül novembernek kellett eljőnie, de akkor már 1989-et mutatott a naptár...

Az összeállítás harmadik része a neves értelmiségiek által 1969 nyarán megfogalmazott (jelképesen augusztus 21-én datált), s a párt- és államhatalom legfelsőbb szerveinek megküldött „Tíz pont” című dokumentumot és a hozzá kapcsolódó visszaemlékezéseket tartalmazza. A restauráció elleni bátor tiltakozásnak az akkori viszonyok között már semmilyen hatása nem lehetett az ország lakosságára. Annál nagyobb volt az 1968 előtti szerepét ismét tökéletesen betöltő elnyomó apparátusra: az aláírók ellen bírósági eljárás indult. (A tervezett politikai per végül elmaradt.) A „Tíz pont”-tal kapcsolatban a neves írónak, a „Kétezer szó” megfogalmazójának, Ludvík Vaculíknak kell igazat adnunk, aki 1990 augusztusában kelt szűkszavú visszaemlékezésében leszögezte: a dokumentum nem volt egyéb, mint az aláírók véleményének kinyilvánítása.

A tanulmányokat és a dokumentumokat részletes, a fontosabb eseményeket 1967 júniusától 1970 decemberéig rögzítő kronológia egészíti ki.

A szerzőknek s az összeállítóknak köszönhetően olyan művel lett gazdagabb a történetírás, amely homályt oszlat, illúziókkal számol le, s legendagyártókkal perel.

A Prágai Tavasz átváltozásai (Proměny pražského jara) című kötet szerzőiről

František Cigánek (1930) levéltáros, történész, 1990-től a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság Szövetségi Gyűlése Levéltárának igazgatója volt; ő rendezte sajtó alá a Nemzetgyűlés 1968. augusztusi tevékenységére vonatkozó dokumentumokat.

Květa Jechová (1932) történész, szociológus. Publikációiban a munkásmozgalom történetével és a két világháború közötti avantgárd mozgalmakkal foglalkozott.

Pavel Kadřmas (1947) történész, művészettörténész. Feldolgozta a dél-csehországi diákmozgalmak forrásait, s építészettörténeti és műemlékvédelmi írásokat publikált.

Martin Lakatoš (1925) jogász, 1969-ig a CSSZTA Állam- és Jogtudományi Intézetében dolgozott, ahonnan a „normalizáció” folyamán őt is eltávolították, s csak 1989 novembere után térhetett vissza a tudományos munkához. Írásaiban a demokrácia és a politikai rendszerek kérdéseivel foglalkozik.

Luděk Pachman (1924) sakknagymester, író, az 1968–1969-es évek eseményeinek aktív résztvevője. 1969 őszétől 1989-ig emigrációban élt. Visszaemlékezései a Prágai Tavasz történetének fontos forrásai.

Jan Pauer (1950) történész. 1970-től Németországban él. Az 1968-as év eseményeivel és a kelet-közép-európai országok újkori történelmével foglalkozik.

Jindřich Pecka (1936) történész, szociológus. 1969 után csak szamizdatban publikálhatott. A Jelenkor-történeti Intézet munkatársa.

Vilém Prečan (1933) történész. 1968-as tevékenységéért a „normalizáció” időszakában bűnvádi eljárást indítottak ellene. 1976-tól emigrációban élt. A Jelenkor-történeti Intézet alapítója és igazgatója.

Ludvík Vaculík (1926) író, publicista, az 1968 júniusában megjelent *Kétezer szó* című manifesztum megfogalmazója. 1968 augusztusa után műveit csak külföldön és szamizdatkiadásokban jelentethette meg.

Jiří Vančura (1929) történész, publicista. 1970-től 1989-ig fizikai munkásként dolgozott, írásai külföldön, illetve szamizdatban láttak napvilágot. *Remények és csalódások* (Naděje a zklamání) című könyve a Prágai Tavasz történetének egyik legsikerültebb összefoglalása.

A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Jelenkor-történeti Intézete 1990–94
Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, 1994. p. 52 o.

A Cseh Köztársaság Tudományos Akadémiájának Jelenkor-történeti Intézete az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltozás „szülötte”: létrehozásáról már 1989–1990 fordulóján megállapodás született a Polgári Fórum Koordinációs Centrumának Történelmi Bizottsága és a Csehszlovák Tudományos Akadémia Elnökségének képviselői között; 1990. január 24-én napvilágot látott a CSSZTA Elnökségének a Jelenkor-történeti Intézet megalakítására vonatkozó döntése. Az új intézmény 1990. február 1-jén kezdte meg működését; irányításával a nyugat-németországi emigrációból hazatérő neves történészt, Vilém Prečant bízta meg.

A Jelenkor-történeti Intézet feladatait két célkitűzés határozta meg:

1. a történeti kutatás e napjaink társadalmi-politikai életére is lényeges befolyást gyakorló és 1948 után „ideológiai s hatalmi eszközökkel manipulált” ágazatának vizsgálata kellett adni tudományos jellegét és rangját;

2. teljesítenie kellett az „önazonosságát kereső és a múltjával való kritikus szembenézésre törekvő társadalom” megrendeléseit. A kezdet kezdetén az intézetnek mindössze öt dolgozója volt; létszámuk 1992-ig harmincötre növekedett. A munka anyagi feltételeinek biztosításához jelentős mértékben hozzájárult a Charta 77 Alapítvány, az oxfordi Central and East European Publishing Project, a Konrad Adenauer Alapítvány, s természetszerűen fontos szerepet vállalt a CSSZTA, illetve 1993. január 1-je után a CSTA is.

A kommunista hatalom 1948, de kiváltképp 1968 után rendkívül nagy károkat okozott a jelenkor-történeti kutatásnak, amelyet politikai törekvéseinek engedelmessé kiszolgálójává igyekezett átváltoztatni. A Jelenkor-történeti Intézetnek az indulás időszakában mindenekelőtt az 1948–1989 közötti kiszolgáltatottság következményeinek helyrehozatalával kellett foglalkoznia: az új szakembergárda kialakításával, az évtizedeken át titkolt és tiltott forrásanyag felkutatásával s a feltárás megkezdésével, külföldi kapcsolatrendszerének kiépítésével, különös tekintettel a volt szocialista országokra. Tevékenysége a kutatáson s a kutatás eredményeinek publikálásán kívül elsősorban a forráskiadásra s a lehető legteljesebb szakmai könyvtár és dokumentumgyűjtemény létrehozására irányul.

Ezenkívül szakvélemények és tájékoztató anyagok kidolgozásával segíti a parlament, különböző kormányzervek, intézmények, társadalmi szervezetek stb. munkáját. A tudományosság kritériumainak szigorú érvényesítése mellett az intézet alapvető hangsúlyt helyez a társadalmi jelenlétre is: szorosan együttműködik a tömegtájékoztatási eszközökkel, reagál a sokfelől érkező ösztönzésekre, felvetésekre és bírálatokra.

Az intézet kutatói eleinte jószerivel csak az emigráns szerzők s az otthon szamizdatban publikálók munkáira, valamint a nyugati bohemisták és szlovákisták eredményeire s a hazai történetírás azon műveire támaszkodhattak, amelyek a hatvanas évek „liberalizmusának” légkörében láttak napvilágot. Az elmúlt években e munkák sorát a Jelenkor-történeti Intézet meglepően és elismerésre méltóan nagyszámú publikációval gyarapította. Az intézmény életképességét és dinamizmusát mi sem tanúsítja jobban, mint az a tény, hogy a könyvpiacra négy fontos kiadványsorozattal vannak jelen: *Tanulmányok – anyagok – dokumentumok* (Studie – materiály – dokumenty); *Tanúságtétel a korról és az emberekről* (Svědectví o době a lidech); *Források az 1967–1970 közötti csehszlovákiai válság történetéhez* (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970); *A JTI Füzetei* (Sešity USD). Kutatási segédletként belső használatra *Az üldözés és az ellenállás dokumentumai* (Dokumenty o perzekuci a odporu) címmel sorozatban közlik azokat a forrásokat, amelyek a kommunista rendszer létrehozásának és megszilárdításának módszereiről vallanak. Mindezekon kívül az intézet számos alkalmi kiadványt is magáénak mondhat, amelyek konferenciák, szimpóziumok, kiállítások és egyéb rendezvények alkalmából születtek. 1993 októbertől a kiadványok köre egy negyedévenként megjelenő szakmai folyóirattal, a *Jelenkori történelemmel* (Soudobé dějiny) bővült. A Jelenkor-történeti Intézet kutatási

témaköreinek felsorolása nem áll módunkban, néhány önmagáért beszélő cím felidézésével azonban talán sikerül érzékeltetnünk az ott folyó munka jellegét: A csehszlovákiai politikai elitnek és változásai 1938–1953 között; Források az 1968-as Prágai Tavasz történetéhez; Az Állambiztonsági Rendőrség tevékenysége és szerepe 1969–1989 között; Csehszlovákia és a nagyhatalmak 1938–1948; Szovjet csapatok Csehszlovákiában 1968–1991; A csehszlovákiai zsidóság története 1938 után; Csehszlovákia 1945 és 1967 között. A kutatásokba az intézet külső munkatársakat, tehetséges egyetemistákat is bevon. Dolgozói, mint már jeleztük, nemcsak a JTI keretében tevékenykednek: rendszeres résztvevői a különféle tudományos tanácskozásoknak, vitáknak, nyilvános előadásoknak; dokumentumfilmek készítésében vállalnak szerepet, találkozhatunk velük a televízió és a rádió műsoraiban, újságok és folyóiratok hasábjain, előadóként az egyetemeken és főiskolák szemináriumain (s nem csupán Prágában!), szakértőként és tanácsadóként segítik számos állami testület, társadalmi szervezet stb. munkáját. Az intézet munkatársai hatékony külföldi kapcsolatrendszer kiépítésére törekcsenek (Magyarországról szólva kiemelik az 1956-os Intézettel fennálló közvetlen kapcsolatot), számos nemzetközi tudományos konferencián és szimpóziumon vesznek részt, s külföldi kutatási programokba is bekapcsolódnak.

A Jelenkor-történeti Intézet élén az igazgató áll, aki az intézmény munkáját a Tudományos Tanáccsal együttműködve irányítja. Az Intézeti Tanács az igazgató tanácsadó testületként működik. A szerteágazó publikációs tevékenység fontos szerepet juttat a Kiadói Tanácsnak.

Befejezésül a leendő magyar kutatókra való tekintettel meg kell említenünk, hogy a Jelenkor-történeti Intézet Dokumentációs Osztálya rendkívül gazdag, Csehszlovákia és Csehország 1945 utáni történelmének megismeréséhez nélkülözhetetlen dokumentumgyűjteménnyel rendelkezik, amelyben a kisebb-nagyobb jelentőségű irat-, újságcikk- és képgyűjtemények, hagyatékok s emlékiratok mellett megtaláljuk a Charta 77, az 1989-es rendszerváltást „levezénylő” Polgári Fórum vagy a Prágai Tavasz folyamán fontos szerepet betöltő Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja (KAN) iratanyagát, nem is beszélve az 1967–1970 közötti eseményeket vizsgáló kormánybizottság által összegyűjtött „dokumentumhegyről”.

Summa summarum: bár Prága olykor távolinak tűnik, a Jelenkor-történeti Intézetet nem szabad szem elől téveszteni.

G. Kovács László

AZ ÉV FILMJEIBŐL

„Magyarország levegőjét szívtam”

Hunniafilm–Nova Civilis Kft., 1994.

Író-riporter: Horváth Tamás. Rendezte: Ordódy György

Aki megtekintette a *Mindent a hazáért – Corvin köz I–III.* című 1993-as filmet, igen-csak meglepődhetett 1994. október 23-án este a tévé előtt, amikor látta, hogy ugyan-azok az alkotók, fő mondanivalóját, felfogását tekintve egy merőben más művet hoztak létre. A film készítői ezúttal nem a gyűlöletkeltés, az acsarkodás, a kirekesztés, az álszent patetizmus eszközeivel, a tények meghamisításával akarták „meghódítani” a közönséget, hanem a toleranciát, a békességet, a szeretetet helyezték előtérbe. Sőt, voltaképpen ezeknek az erényeknek a bemutatásán kívül más koncepciót nehéz lenne felfedezni ebben az alkotásban.

A dokumentumfilm Tova Meyer élettörténetének egyes momentumait dolgozza fel. 1926-ban egy szlovákiai községben született (amelyet a háború után a Szovjetunióhoz csatoltak, így most Ukrajnához tartozik). Édesanyja zsidó volt, édesapja származását nem ismerjük. Egyik nagyapja huszárként szolgált az Osztrák–Magyar Monarchia idején. 1942-ben Budapestre jött bátyja után, aki már egy éve itt élt. Testvére elhelyezte őt a Belvárosi Izraelita Nőegyletben, és varmi tanult. 1944-ben Soós Imre színész segítségével szerencsésen megmenekült az elhurcolástól. A tiszántúli Pirtóra került, egy „magyar anyához”. Férjhez ment, lánya is született, aki elhunyt (nem tudjuk, mi okozta a halálát). 1956-ban, „Vadmacska” néven, a Széna téri Szabó János „bácsi” fegyveres csoportjában vett részt a forradalomban. 1957. november 11–12-én emiatt elhagyta az országot, és két évig Belgiumban élt, ahol a Magyar Katolikus Tanács Ifjúsági tanácsadója lett, majd Izraelben, a felső-galileai Ájelet hátsárhárbán telepedett le, egy kibucban. Jelenleg gyémántot árul a kibuc vendég-házában. A filmben láthatuk Tova Meyer férjét, beszélt fiáról, unokájáról is.

Rendkívül érdekes élettörténet ez (amelyet az alkotók sikeresen illusztráltak korabeli dokumentumfilmekkel, képekkel), de több fontos részletét sajnos nem tudhattuk meg. Meyer csak felületesen beszélt kárpátaljai gyermekélményeiről, szüleiéről, magyarországi letelepedésének okáról, körülményeiről, a forradalom előtti életútjáról. Mi történt Sáfrán Károllyal, akinek – mint ez a „Vadmacska” nemzetőri igazolványából kiderül – felesége volt a forradalom idején? Mi volt Tova Meyer eredeti neve? Nem világos, hogy Ausztriába meneküléskor a klosterneuburgi lágerbe került, vagy e táborról bemutatott archív snittek csak esetlegesen szerepelnek a filmben? Meyer két

évig tartó belgiumi tartózkodásáról, majd az izraeli életéről is csak felszínes benyomásokat szerezhettünk. Nem esett szó arról sem, hogy 1959-ben miért éppen Izraelt választotta új hazájának.

Nehezen elképzelhető, hogy mindezekről a szerzők nem kérdezték meg Meyert, s az sem valószínű, hogy nem kapták meg a válaszokat. Feltehetően azonban ezúttal kerülni akartak mindenfajta szembeállítást, drámaiságot, elejét kívánták venni bármilyen feszültségnek.

A szereplők kiválasztásában ugyanez az elgondolás látszik megvalósulni. Bizonyára még sok olyan személyt lehetett volna bemutatni, akik éppoly kevésbé ismerték „Vadmacská”-t, mint Nagy Erzsébet (a kivégzett miniszterelnök leánya), a forradalom alatti tevékenységéért életfogytiglanra ítélt Marián István (a Műszaki Egyetem katonai tanszékének volt parancsnoka) és Kopácsi Sándor (Budapest 1956-os rendőrfőkapitánya). Hosszú elbeszéléseik egyáltalán nem kapcsolódnak a film többi részéhez, viszont ők is azok az '56-os személyiségek (akárcsak Tova Meyer), akik ma nem vesznek részt a civakodásokban, és a megbékélés mellett szállnak síkra.

A forradalom bemutatásánál feltűnő, hogy „Vadmacska” felkelőtársai közül csak a parancsnokot, Szabó Jánost említi, talán nem is emlékszik más Széna téri fegyveresre. Nem lehet elhallgatni, hogy elbeszéléseiben bőven megtalálható a népmesészerű elem. Ezekhez kell sorolni a Maléter-történetét, miszerint a forradalom egyik napján a „Kilián legendás parancsnoka” a Széna térre kerülve tőle kért volna egy tál meleg ételt. Szintén ebbe a kategóriába tartozik az az epizód, ami az ávéhásoktól történő fegyverszerzést örökíti meg.¹ S bármilyen kellemetlen az illúziórombolás, a ragadványnév szerzésével kapcsolatos hősi históriát is a regék világába kell utalni. Nem hihető ugyanis, hogy egy másodpercen belül kb. 250 méteres távolságból fel lehessen ismerni valakit (aki ráadásul egy autóban ül). Egyébként a fent elmondottak, ha valóban megtörténtek volna (már csak a rengeteg szemtanú miatt is), megtalálhatóak lennének a levéltári forrásokban és mások elbeszéléseiben. Egyelőre még a kutatás számára rejtély, hogy a legendás „Vadmacska” miért nem szerepel egyik nevén sem az áttanulmányozott korabeli dokumentumokban.² Ez a körülmény eddigi tapasztalataim alapján azt valószínűsíti, hogy „Vadmacska” a legendás hírnevét később, az emigrációban szerezte. (Egyébként a másik Széna téri „beszkártos lány”, Márton Erzsébet – aki látta is a filmet – nem emlékszik Meyerre.) Mindezzel természetesen legkevésbé sem szeretném cáfolni e rokonszenves nő részvételét a forradalomban, csak véleményem szerint emlékei nem mindig pontosak, és utólag akaratlanul is jóval aktívabbnak látja szerepét.

1 Elmondása szerint egy minisztereket őrző ÁVH-s csoport tagjai korábban már többször megszólították őt, és kérték, maradjon velük. Meyer megígérte, hogyha szüksége lesz rájuk, megkeresi őket. Később, amikor a Széna tériekhez csatlakozott, Szabó bácsi kérte, hogy segítsen fegyverhez juttatni a felkelőket. Ekkor ment az ÁVH-s részleghez, és csókokkal, rábeszéléssel szerzett tőlük fegyvert.

2 A Széna téri felkelőkkel kapcsolatos peranyagokról van szó: „Rusznay László és társai” 2383/57, „Fónay Jenő és társa” 627/89, „Blaski József és társai” 2541/75 (Fővárosi Bíróság), „Renner Péter és társai” 003/58 Hadtörténeti Levéltár.

Az alkotók néhány belgiumi filmkockától eltekintve Izraelben és Budapesten forgattak, különböző helyszíneken, ám nem mindig egyértelmű, hogy mikor milyen megfontolásból. Ezek közül csak két példát említék. A film első és utolsó snittjei (talán nem mindenki számára nyilvánvalóan), a kelet-izraeli Massadát mutatják. A festői tájak (Holt tenger, sivatag, a hegyen lévő ókori erődítmény romjai) ígérték meg ennyire a szerzőket, avagy párhuzamot találtak a szabadságért folytatott küzdelemben a római légiókkal szembeni utolsó zsidó ellenállók és a szovjet páncélosok ellen harcoló magyar felkelők között? A jeruzsálemi filmképek a világ három nagy vallásának egyes elemeit és a békés egymás mellett élés lehetőségét mutatják be. Bár Tova Meyerrel együtt sokan szeretnénk, ha ez meg is valósulna, e képek kevésbé kapcsolódnak a film más részeihez.

Ugyanez jellemző a mű egészére: mondanivalójával, felfogásával csak szimpatizálni lehet, de mint dokumentumfilm, aligha jelent felejthetetlen élményt.

A mi forradalmunk

Fórum Film Alapítvány, 1993.

Rendező: Magyar József. A rendező munkatársa: Berek János

Magyar József rendkívül nehéz feladatot tűzött maga elé, amikor az általános gyakorlattól eltérően olyan dokumentumfilm elkészítését vállalta, amelynek központi témája nem egy személy vagy csoport, nem helytörténeti érdekesség, hanem az 1956-os forradalom globális és objektív bemutatása a cél. Természetesen ezt csak több részből álló film elkészítésével lehetett megoldani. 1993 decemberére – a felmerülő nehézségek ellenére³ – elkészült az ötrészes, hét és fél órás film, de újabb problémák merülhettek fel. Mindaddig ugyanis (1995. május) még egy rész bemutatására sem került sor sem a mozikban sem pedig a televízióban.

A sorozat első 90 perce 1945-től mutatja be a forradalom előzményeit Nagy Imre és Hegedüs András életútján keresztül, akik egymást váltották a miniszterelnöki székben. A középső három tartalmazza a forradalom időszakát (1956. október 23.–november 4.): közülük az első rész az október 23-ai nap emlékeit tárja elénk, a második október 24-től a 28-i fegyverszünetig tartó időszakot öleli fel, a harmadik pedig az október 29-e és november 4-e közötti napokat jeleníti meg. Az utolsó rész pedig a szovjet intervenció bekövetkeztétől november 10-ig tartó szabadságharcot, ellenállást eleveníti fel.

Ezen részek közül sajnálatos módon csak a negyediket, „A forradalom dicsőséges és ostoba percei”-t mutatták be. Talán nem helyeselhető vállalkozás egy ötrészes film negyedik darabjáról kritikát írni, de ha az utóbbi év filmjeiről szó esik, nem lenne szerencsés kihagyni Magyar József nagyszabású alkotását, kiváltképp, ha a közeljövőben ténylegesen bemutatják. Egyébként a „részfilmek” külön-külön is „egészek”.

³ *Népszabadság*, 1994. XI. 11.

A film szerkezetileg profi munka; szerzője nem véletlenül nyert számtalan díjat a nyolcvanas években. A korabeli archív anyagok narrátorszöveg kíséretében történő bemutatását mindvégig ritmikusan váltják a résztvevők, a szemtanúk elbeszélései, megjegyzései. Az egyes elemek arányait Magyar úgy alakította ki, hogy a film minél szélesebb nézőközönség érdeklődését kösse le.

Említésre méltó érdeme a filmrészletnek, hogy a szerző elmélyedt az 1956-os forradalom történetének tanulmányozásában. Gazdag személyes tapasztalatai is hitelesítik alkotását, hiszen a New York-palota épületében a fegyveresek parancsnokhelyettese volt.⁴

Mindezek mellett felvetődik az a kérdés, hogy lehet-e a forradalom egészéről objektív filmet készíteni?

A tárgyilagosság kritériumainak már a mű címe („A forradalom dicsőséges és ostoba percei”) sem felel meg, az „ostoba percek” alatt, ahogy ez a filmből kiderül, a forradalom győzelme után kialakult személyi ellentétekből fakadó megosztottság értendő. Kétségtől eltekintve léteztek konfliktusok a forradalom egyes mérvadó szereplői között, de ennek a valóságban (feltehetően az idő rövidsége miatt) korántsem volt olyan jelentősége, mint ahogy azt a film sugallja. Mindez talán fel sem tűnne, ha a film nem az elfogulatlanság igényével, hanem az alkotó egyéni nézőpontjából készült volna, akinek „jogában áll” ilyen aspektusból látni a forradalmat.

Az objektivitás szempontjából szintén nehezen megoldható feladat a témák kiválasztása, arányainak megteremtése, kiváltképp, ha a szerző vonzódik az általa feltárt, vagy eddig csekélyebb súlyúnak ítélt események, tények bemutatásához.

A szereplőket is csak szubjektív módon lehet kiválasztani. Tőlük, mint a forradalom résztvevőitől pedig nem feltétlenül várhatunk el elfogulatlanságot, de még véleményeik ütköztetésével sem mindig érhető el a tények feltárása. Az ezekből fakadó hiányosságokat, valamint a nyilatkozóktól származó téves adatokat a dokumentumfilm eszközeivel nem vagy csak ritkán lehet korrigálni.

Akadnak olyan emlékezők, akiknek szerepeltetése nem eléggé indokolt. (Mint recenzió, véleményem szerint a bemutatott felkelők kiválasztása – az egyetlen Baross téri Pásztor Gézárt leszámítva – kifogásolható. Az '56 történetében kevésbé elmélyedő néző joggal hiheti, hogy a számtalan szereplési lehetőséghez jutó Pongráz Gergely és Fónay Jenő volt a fegyveres felkelés két legkimagaslóbb alakja. Lebecsülésük nélkül megállapítható, hogy mai pozíciójuk révén szerepeltetésük messzemenőkéig eltúlzott. Fónayt egyébként nem forradalmi tettei, hanem az őt sújtó nemigen érthető halálos ítélete, 1989 előtti illegális szerepe, majd politikai funkciója tette ismertté. Pongráz, az '56-os dokumentumfilmek szinte állandó szereplője, bőven kap lehetőséget korrektnek nemigen mondható könyve⁵ egy-egy részének ismételtetésére. E filmben visszaemlékezéseiből tudomásom szerint sokat vágott a szerző, de két valószínű rész bent maradt: Pongráz a Köztársaság téri eseményekről csak másoktól értesülhe-

4 Erről bővebben lásd: Magyar József-interjú. Készítette Eörsi László 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 322. sz.

5 *Corvin köz 1956*. (Chicago–Budapest 1982–1992).

tett, ő maga nem volt ott, mivel abban az időben a Maléter vezette katonai küldöttséggel tárgyalt; november 13-án már nem harcolt a szovjetek ellen.

Az ugyancsak corvinista, 1956-ban szinte még gyerek Peredy László kamera elé állítása – az 1993-as dokumentumfilmben mutatott megnyilvánulásai alapján⁶ – mellőzhető lett volna.)

Mindezek alapján valószínű, hogy egy ilyen nagyszabású feladat szubjektív beállítással könnyebben megoldható, mint tudományos megközelítéssel.

A film narratív részében is akadnak hibák, pontatlanságok. Október 29-én már valóban megkötötték a fegyverszünetet, de csak elvileg: a szovjet kivonulás ekkor még csak inkább a szavakban létezett, mivel haderejük még lőtte a várost, és a felkelőkkel is harcban állt.

Az Egyiptom elleni angol–francia támadás időzítése nem volt összefüggésben a magyar forradalommal: a konkrét tervek már október 22-én elkészültek.

Ugyanebbe a kategóriába sorolható az a feltételezés is, hogy a Köztársaság téri lincselést az NKVD (!) készítette volna elő. A film szerzője a hallottakat egészítette azzal ki, hogy „precedenst kellett teremteni”. Ilyen alapos igénnyel elkészített alkotásból mellőzni lehetett volna e misztikus elemet, annál is inkább, mivel lényegében ismertek a Köztársaság téri ostromnak és az azt követő tragédiának körülményei.

Sajnos az a közlés sem valós, hogy a felkelők fogságába esett ÁVH-sok közül senkit nem végeztek ki, mert – ha csak kivételként is – de előfordult ilyen eset.

A feliratokban is akadnak tárgyi tévedések (pl.: Pongrátz Gergely nem október 30-ától, hanem csak később, november 1-től vagy 2-ától volt a Corvin közti felkelők parancsnoka), és elírások is előfordulnak.

Mindezek a tévedések, mulasztások lényegében csak a film bizonyos részeit érintik. Összességében izgalmas, tanulságos, érdekes alkotást láthatunk, amelyben a szerző előítéletek nélkül, a kínos kérdéseket sem megkerülve, tisztességes, korrekt módon törekszik a tények bemutatására.

Az áldozat

Fórum Film Alapítvány, 1994.

Rendező, operatőr: Lugossy István. Történész-szakértő, riporter: Kresalek Gábor

E film több '56-os témakört érint, főleg a Péterfy Sándor utcai kórházhoz tartozó személyekkel, az ottani eseményekkel kapcsolatban: az orvosok, mentők és lelkészek munkáját és a börtönemlékeket. Az alkotók fő célja azonban Péch Géza sebesültszállító tevékenységének és tragikus sorsának bemutatása volt. Szép, eddig még jószerivel ismeretlen archív filmrészleteket, fotókat nagyszerűen illesztett be a rendező, különösen esztétikus a mű nyitánya és befejezése.

⁶ *Mindent a hazáért – Corvin köz '56. I–III. rész.* Író-riporter: Horváth Tamás, rendező: Ordódy György.

A témaválasztás egyedinek tekinthető, mivel a forradalmi események egészen új aspektusába enged betekintést. Ezenkívül külön érdekesség, hogy a film „főhőse” nem a politikusok, katonák, értelmiségiek vagy szabadságharcosok körébe tartozó híresség, hanem egy kevésbé ismert üzemmérnök, aki 1956. október 24-től november 6-ig önkéntes gépkocsis mentős volt, s akivel – a látottak alapján teljesen végtelenül – a kádári retorzió végzett.

A rendező nem elégedett meg a felszínes ismertetéssel. Ez a törekvés dicséretes, csak hogy a hosszú, túl részletes, ismétlődő, a kitűzött témával nem összefüggő elbeszélések nemcsak a film szerkezetét gyengítik, de feltehetően követhetetlenek a közönség túlnyomó része számára is. Pl.: a két orvossal, Bács Pállal és Oláh Vilmossal készített riportok kellően bemutatták a kórházi feladatokat, a két volt mentős (Tóth István és Tóth Tamás) előadásával ez a rész már vontatottá vált. Szintén hosszadalmas a Köztársaság téri harc szanitéc szempontból történő ismertetése (Rácz József), s nem kellően összekapcsolható a film egészével, még akkor sem, ha az „áldozat” is jelen volt e tragikus eseménynél (ez egyébként csak a film végén derült ki). Horváth Gyula, akkori bányász saját (egyébként rendkívül szomorú és megható) történetét beszéli el, Schimmer József lelkész szintén hosszú, nemigen odaillő eseményeket (pl. Kállai Éváról) ad elő stb.

Térjünk vissza Péchhez, akit az interjúalanyok mindegyike humánus, rokonszenves, nagyszerű embernek tartott, de forradalmi múltjának szinte kizárólag csak az egyik részéről, a Péterfy Sándor utcai kórház „mundérjában” rendkívüli elhivatottsággal teljesített munkájáról beszéltek. Ez meglepő, ha arra gondolunk, hogy a megkérdezettek közül ketten (Rácz József és Tóth Tamás) Péch vádlott-társai voltak. (Sajnálatos, hogy egy harmadik elítélt, a szintén aktív résztvevő Atzél Endre nem szerepelt a filmben.) Az alkotók (akik jól ismerik a levéltári forrásokat), egyetértenek riportalányaik álláspontjával: Péch Géza olyan áldozat volt, akit bűncselekmény híján még az akkori felfogás szerint sem lehetett volna elítélni. (Természetesen az „akkori felfogás” alatt nem az akkori törvények betartására való törekvés értendő.) Ez a film legizgalmasabb, legfontosabb kérdése, annál is inkább, mivel feltehetően a néző – bármennyit is hallott a retorzió kíméletlenségéről – nehezen tudja elképzelni, hogy vöröskeresztes szolgálatért életfogytiglanra vagy halálra ítéltettek bárkit.⁷

Mindössze néhány igen bizonytalan utalást hallhatunk arról, hogy Péch milyen tevékenységet folytatott a sebesültmentésen kívül. Dr. Oláh Vilmos valószínűnek tartja a „MUK”-mozgalomban való részvételét. Tóth Tamás, a „Péch-per” VIII. rendű vádlottja szerint november 4-e után a hatóságok elől rejtette a forradalmárokat, hogy kimenekítse őket az országból. Cellatársa, Dr. Tóth István (aki olvasta Péch periratait) ártalmatlan bécsi tartózkodásáról beszél, szerinte az ellene folytatott eljárás koncepció része volt a CIA-s kapcsolata. Dr. Gárgyán Tibor ügyvéd (aki egyébként az eljárás idején nem Péchet, hanem a IV. rendű vádlott-társát védte; nemcsak ismerte a

7 A 16 vádlottat felvonultató per I. fokú tárgyalásának tanácselnöke Tutsek Gusztáv, a II. fokúé Borbély János volt. Meg kell jegyezni, hogy a kádári megtorlás egyik legkegyetlenebb népbírója, Tutsek, ebben a perben egy személyt (Balogh László) ítélte halálra, míg jogerősen 4 személlyel (Péch Géza, Balogh, Gerlei József, Békési Béla) szemben hozták meg a legsúlyosabb ítéletet.

peranyagot, de néhány részletét fel is olvasta) teljesen érthetetlennek tartotta a halálos ítéletet. Valóban abszurd: a tanács elnöke bűnként róta fel, hogy a vádlott a Köztársaság téri csata után a pártház épületében nem keresett sebesülteket (mivel tudomása szerint nem is volt), vagy nem sietett a meglincseltek segítségére (mellesleg Péch valószínűleg nem volt a helyszínen az önbíráskodások alatt). Elítélésének másik oka – az ügyvéd elmondása szerint – a hűtlenség vádja: bécsi tartózkodásából a magyar hatóságok automatikusan azt a következtetést szűrték le, hogy a CIA beszervezte, s bár a volt Baross téri felkelővel, Pásztor Gyulával felvette a kapcsolatot, nem játszott szerepet a Kádár-ellenes szervezkedésben, mindössze a rászorulóknak számára próbált valami segílyt szerezni.

Mindezekért kellett Péch Gézának halállal bűnhődnie? Ennél valószínűbb, hogy a döntéshozók amiatt akartak leszámolni vele, mert (távoli) rokonságban állt az Amerikában élő Eckhardt Tiborral.⁸ Ehhez hasonló példa ebből a korból Pálincás Pallavicini Antal sorsa.

Véleményem szerint azonban semmiképpen sem „ártatlanul” ítélték el Péchet, s nem is a rokoni kapcsolatában kell keresni e kíméletlen eljárás okát. Ugyanis Péch nemcsak bátor, önfeláldozó mentős volt (aki az ÁVH-sokat és a szovjeteket éppúgy elszállította, mint a felkelőket), hanem ellenálló is, aki a forradalom leverése után tettekkkel bizonyította az ország függetlensége és demokratizálódása iránti elkötelezettségét. December közepén csatlakozott egy illegális csoporthoz (közülük többen a forradalom idején Baross téri fegyveresek voltak), amely a Kádár-ellenes szervezkedést külföldi támogatással az ország egész területére ki akarta terjeszteni. A periratok szerint továbbá Péch részt vett egy nyomtatásra és sokszorosításra alkalmas stencilgép üzembe helyezésében, egy dorogi bányászstrájk előkészítésében, olyan megbeszéléseken, ahol a Nyugatról történő fegyver-, rádió adó-vevő, pénz stb. beszerzését vitatták meg, „ellenséges” broszúrák, kiadványok terjesztésében, a székesfehérvári és a Pilis-hegységben, illetve másutt lévő „ellenforradalmárok beszerzésének előkészítésében”. A Szovjetunióba deportált magyarokról névsort akart készíttetni egy Ukrajnába utazó társával. 1957. januárjában illegálisan Ausztriába szökött, ahol személyesen igyekezett támogatást szerezni a mozgalom számára. A Szabad Európa Rádió munkatársával is felvette a kapcsolatot. Visszajövele után folytatta volna az ellenállást, de február 10-én a gönyői hajóállomáson a határőrök őrizetbe vették.⁹

1957–58-ban ennél jóval csekélyebb „bűnlajstrom” is elegendő volt a halálos ítélethez, még akkor is, ha a konspiráció összességében szinte semmilyen gyakorlati eredményt nem tudott felmutatni. Péch tetteinek értékelésén (sem a bíróság, sem a mi szemszögünkből) az sem sokat változtat, hogy a bécsi utazását elsősorban kifizetés-szerzése motiválta, akit elvált felesége Angliába vitt.

⁸ Péch Eckhardt Géza értelmiségi családból származott, 1930-ban született. Szüleit még kisgyermek korában vesztette el. Édesapját Eckhardt Györgynek hívták. Féltestvére, Eckhardt Pirooska – Péch Zoltánné – fogadta örökbe, s kapta a Péch vezetéknevet 1940-ben. Nyomozati vallomása szerint az Eckhardt család még a XVIII. század elején kettévált. Eckhardt Tibor ágával Péch rokonsága nem állt kapcsolatban. (Péch Géza kihallgatásáról készült jegyzőkönyv 1957. V. 16. Fővárosi Bíróság levéltára 306/90).

⁹ Fővárosi Bíróság levéltára 306/90.

Tehát Péch '56-os szerepének megítélésében véleményem nem egyezik a mű alkotóiéval (és a riportalanyok nagyobb részével). Talán a további kutatások még árnyaltabbá tehetnek egy Péch Géza-portrét. E film egyébként minden kritikai megjegyzésem fenntartásával is korrekt munka, hiteles szereplőkkel.

Irgalmatlanul

Forgatókönyv Alapítvány, 1994.

Rendezte: Hintsch György. Produkcióvezető: Vámosi András

Az '56 utáni megtorlás egyik legfelháborítóbb, s ezért a rendszerváltás után a legnagyobb visszhangot kiváltó eseménye a 18. életévét éppen betöltő Mansfeld Péter halálos ítélete és kivégzése volt. Hogyan történhetett ez meg? Erre kapunk választ ebben a kitűnő alkotásban.

A szerző – noha a mellékszálak mentén gyakran kalandozhatott volna el – mindvégig csak a film alapkérdéséhez kapcsolódó szempontokat vette figyelembe. Ezért a mű könnyen követhető, s emellett mindvégig izgalmas. Mindehhez a korabeli archív anyagokon (periratok, filmek, fotók) kívül komoly segítséget nyújtottak az igazságügyi szakértők.¹⁰ Szót kapott a sértett rendőr-tanú özvegye, Vekerdi Elekné, valamint Mansfeld Péter öccse, László is.

A film „főszereplőivé” Mansfeld volt vádlott-társai váltak: Blaski József, Bóna Rezső, Egei Attila és Holecz István.¹¹ Voltaképpen óriási szerencse, hogy egy történet feldolgozásakor ennyi hiteles „koronatanú” szólal meg. Mindnyájan „pesti srácok” voltak a forradalom idején, illetve utána, s letartóztatásukkor (1958. február 22.) – Blaski kivételével – még nem töltötték be a 18. életévüket. Elbeszéléseikben nem túlozzák el saját jelentőségüket, kerülik a valótlanságokat, a torzításokat. Előadásaikból megismerhetjük az elfogatásuk előtti életüket, gyermeki felfogásukat, vakmerőségüket, majd az elesettségüket. (Sajnálatos, hogy a rendszerváltás óta a volt felkelők és ellenállók közül csak ritkán kaphattak szót ilyen szerény, hiteles személyek, mert '56 értékelése kedvezőbb maradt volna a széles közvélemény előtt.)

A filmből voltaképpen csak a vádhatóság képviselője hiányzik, emiatt az alkotás óhatatlanul egyoldalú. Ám ez a probléma megoldhatatlan, hiszen természetesen senki nem található meg azon személyek közül, akik vállalni mernék egykori szerepüket. Így azonban csak feltételezhetjük irgalmatlanságuk motívumait. Ennek vizsgálatára

10 Dr. Zinner Tibor jogtörténész, dr. Kónya István bíró és dr. Gárgyán Tibor ügyvéd, Mansfeld védő-ügyvédje.

11 Csak a volt III. rendű vádlott, Furka László nem lehetett közöttük, mivel már elhunyt.

azonban feltétlenül szükség van, annál is inkább, mivel túlságosan idealizált a közvéleményben kialakult Mansfeld-kép, amit ez az alkotás is csak részben helyesbít.¹²

A rendelkezésünkre álló levéltári forrásokból (amelyeket a film készítői is felhasználtak) kiderül, hogy Mansfeld a forradalom alatt tagja lett Szabó „bácsi” csoportjának (mint gépkocsis összekötő főleg a Széna tér és a Schmidt-kastély között teljesített szolgálatot, de ilyen minőségében járt többek között a II. kerületi pártházban, a Szabad Nép székházában is), s november 7-ig, amíg a nagy szovjet túlerő szét nem szórta a felkelőket, nem hagyta el társait.

A forradalom leverése után viszonylag nagy mennyiségű fegyvert és robbanóanyagot rejtett el, hogy azokat felhasználja barátaival az újonnan kiépült hatalommal szemben. (A fegyverek egy részét Piros László volt belügyminiszter villájából szereztek 1956. november 4-e után.) Emellett Mansfeld a munkahelyeiről (Csepeli Vas- és Fémművek, MÁVAG) számos tárgyat kicsempészett, amelyeket részben értékesített, részben elajándékozott. Legfőbb szenvedélye (a nyúltenyésztés mellett) az autózás volt (bár jogosítványa még nem lehetett), ezért már 1957-ben 22 gépkocsit „vett kölcsön”, amiért 1958 januárjában egy évre ítélték, de az ítéletet három évre felfüggesztették. (Ezt megelőzően szökésben volt a rendőri szervek elől, majd három és fél hónapig előzetes letartóztatásban.) Ezután Mansfeldben felerősödött a rebellis szellem, a bosszúvágy Szabó „bácsi”-ért és a szintén letartóztatott sógoráért, Virág Jánosért. Barátaikat bevonva egy ellenállócsoport szervezésébe kezdett, hogy röpcédulagyártással és terrorista eszközökkel megakadályozza a hatalom konszolidációját. Röpcédulákat végül is nem készítettek, s a társaság egész tevékenységét a gyermekes átgondolatlanság jellemezte. Mindenekelőtt rendőröket és munkásőröket akartak lefegyverezni, s lopott autókkal furikázva figyelték, hol kínálkozik erre alkalom. (Egy-egy autót az üzemanyag kiürüléséig használtak.) A rózsadombi Árvácska utcában lévő osztrák követség előtt szolgálatot teljesítő rendőrt lefegyverezték, elszállították a Ságvári ligethez, ahol elvették az igazolványait, majd szabadon engedték. Előzőleg azonban a rendőr kivégzését fontolgatták. (A periratok szerint végül Blaski akarata győzött, amikor arra hivatkozott, hogy foglyuknak két gyermeke van.) Ugyanilyen akciókat terveztek a következő napokban is, ám hiányzott a kedvező alkalom. A Marx térnél egy ízben motoros rendőrök igazoltatni akarták őket. A fiatalok tüzelésre készültek, miközben a volánnál ülő Mansfeld teljes sebességre kapcsol, s mivel az üldözőket sikerült lerázni, nem került sor fegyverhasználatra. Ez idő alatt a nyomozók már keresték Mansfeldet a lakásán. Ezután a társaság Mansfeld javaslatára egy volt cellatársának feleségéhez indult, hogy „igazságot szolgáltatassanak”. Ugyanis az asszony, „ellenforradalmi” fényképek gyűjtéséért feljelentette a férjét, hogy összeálljon egy katonatiszttal. A többiek elfogadták Mansfeld véleményét, miszerint az ilyen emberrel, mint ellenséggel, végezni kell. Az is felmerült bennük, hogy a nőt megérőszakolják. (Váratlanul azonban a volt cellatársat találták otthon.) A következő napon elfogták őket a rendőrök. Bár a gyilkolás szándékáról más bizonyítékok nincsenek, mint a letartóztatott csoport tagjainak a nyomozás, majd a tárgyalások idején tett vallomásai, tényekként kell ezeket elfogadnunk, mivel konspirációs vádakról szó sem lehet (hiszen ebben

12 Mindez a nem metaforikus értelemben vett Mansfeld-képre is igaz: következetesen csak azt a fényképet láthattuk a filmben, amelyen a „főhős” sokkal szelídebb, kisfiúsabb vonásokat mutat, mint a peranyagban lévő felismerési jegyzőkönyv két különböző Mansfeld-fotója.

az esetben például nyilvánvalóan hamis tanúkat is felvonultattak volna), s azt is kizárhatjuk, hogy e fiatalok szándékosan akarták volna maguk ellen kihívni a sorsot. Mindazonáltal korántsem biztos, hogy ezeket a fogadkozásokat adott esetben végrehajtották volna. Sőt, valószínűleg mindig találtak volna valamilyen indokot (mint az elhurcolt rendőr esetében), hogy ilyen tette ne kerüljön sor. A vádhatóságok azonban – Mansfeld ellen különösen rosszindulatúan – alaposan kihasználták a terhelő vallomásokot.

Ahogy ez a filmben többször is elhangzott, Mansfeld nem törekedett arra, hogy a bíróság szimpátiáját elnyerje. Valóban javíthatatlan „ellenforradalmár”-nak tűnhetett a szemükben. A két tárgyaláson Mansfeldtől utolsó szó jogán elhangzott beszédeinek részleteit azonban helytelenül, tendenciózusan válogatva hallhattuk a filmben. Ugyanis a két teljes beszédet elolvasva nem lehet vitás, hogy Mansfeld megijedt az ügyészek vérgőzös beszédeitől, és igyekezett menteni a menthetőt.¹³

A teljesség kedvéért meg kell jegyezni: a volt vádlott-társak állítását, miszerint Mansfeld azért kapta a legsúlyosabb ítéletet, mert társait mentesítette az őket ért vádaktól, kegyeleti gesztusként kell értékelnünk, mert ez csak kismértékben fedi a valóságot. Másrészt egymást terhelő vallomások is elhangzottak.

Valószínűleg kevesen tudják, s ez a filmből sem derült ki, hogy Mansfeld milyen elszánt, merész, sőt, rettenthetetlen jellemű személyiség volt, ami nyilván szintén nagyon irritálta a hatóságokat. Fogságának 10. napján egy szeggel lyukat fűrt a cellája falán, s így beszélgetni tudott a szomszédos zárkában lévő Blaskival, aki később perének I. rendű vádlottja lett. Néhány nappal később priccének egy kb. 70 cm-es gömbvas részét letörte, hogy a kihallgatáskor a nyomozóját leüsse, s annak fegyverével, igazolványával megszökjön. Azonban fényképészhez vitték, le kellett vetkőznie, s bár sikerült a ruháját úgy letennie, hogy ne essen ki belőle a vasdarab, az egyik rendőr véletlenül beleütközött. (Büntetés: 5 nap sötétzárka.)

A nyomozás során gyakran beszélt arról, hogy különböző helyeken fegyvereket rejtett el. El is érte a célját: az egyik helyszínelés alatt kihasználta a kínálkozó alkalmat, kibogozta a csuklójára erősített szíjat, és a kb. 4 m mélységben lévő útra ugrott. Valaki (valószínűleg a fényképész) azonban utána kapott, elvesztette az egyensúlyát, és így az ugrás következtében két helyen eltört a karja. A rendőrök lövöldözése és anyjának kiáltása ellenére elfutott egy rendelőhöz, ahol elsősegélyben részesítették, majd amikor a Villányi úti kórházba került, elfogták.

Mindezek a tények hozzátartoznak az általánosságban jól, részleteiben kevésbé közismert történethez. Mansfeld Péter személyisége is meglehetősen félreismert. E kiváló alkotásból legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy a szerző ebben a vonatkozásban nem használta ki a lehetőségeit. Mansfeld nem gáncs nélküli szabadsághős volt, hanem homályos célokért küzdő, korántsem mindig tiszta eszközöket felhasználó, meggondolatlan, vakmerőségig bátor „pesti srác”, akinek „átnevelhetőségében” nem bíztak a hatóságok. Ezért másfél éves siralomházi raboskodás után a törvényességet és az emberiséget megcsúfolva, brutális módon meggyilkolták a 18 éves fiút.

Eörsi László

13 A II. fokú tárgyaláson az egyik védőügyvéd meg is kérdezte Mansfeldet, hogy a tárgyalás idején miért nem beszélt hasonlóképpen, mint az utolsó szó jogán.

BESZÁMOLÓK

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 1994–1995. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1995-ben jelentős változás történt az intézet jogállásában. A Magyar Köztársaság Kormánya határozatával 1995. június 29-től az intézet közalapítványként működik. Ugyanakkor továbbra is fennmarad az 1956-os Intézet szoros kapcsolata a Magyar Tudományos Akadémiával. A kihelyezett Akadémiai Kutatóhely része az intézetnek, s ennek vezető munkatársai a különböző akadémiai bizottságokban is tevékenykednek.

Az alapító okirat megjelent a Magyar Közlöny 1995/60. számában. Az alábbiakban ennek teljes szövegét közöljük.

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete közalapítvány

alapító okirata

A jelen okirat I. pontjában megjelölt alapító a Fővárosi Bíróságon 1992. február 4-én 2657. sorszámon nyilvántartásba vett 1956-os Tudományos Alapítvány vagyonának közalapítvány céljára – alapítójának hozzájárulásával – tett felajánlását elfogadva

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és
Kutatóintézete közalapítvány

elnevezéssel közalapítvány (a továbbiakban: közalapítvány) létrehozását határozta el, amely az 1956-os Tudományos Alapítvány (a továbbiakban: alapítvány) jogutódja.

I. A közalapítvány alapítója:

A Magyar Köztársaság Kormánya, az 1956-os Tudományos Alapítvány alapítójával közösen

A közalapítványtevő nevében és felhatalmazása alapján a belügyminiszter jár el.

II. A közalapítvány neve:

Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és
Kutatóintézete közalapítvány
angol elnevezése: Institute for the History of 1956 Hungarian Revolution

rövidített neve:

1956-os Intézet

III. A közalapítvány székhelye:

1074 Budapest, Dohány u. 74.

IV. A közalapítvány jellege:

A közalapítvány nyílt. Javára minden belföldi és külföldi természetes és jogi személy, bármilyen magyarországi és külföldi közösség – beleértve más alapítványokat, egyesületeket stb. – adományozhat, illetve az alapítványi célok megvalósulásához nemcsak pénzbeli adományokkal kapcsolódhat.

V. A közalapítvány célja, tevékenysége:

A közalapítvány közérdekű célja az 1990. évi XXVIII. törvényben megfogalmazott kötelezett-ségvállalás teljesülésének elősegítése.

Ennek érdekében az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóinté-
zete által ellátott közfeladat a jelenkor-történeti, ezen belül az 1956-os magyar forradalom
történetét feltáró hazai és nemzetközi tudományos kutatások, dokumentációs munkák megszer-
vezése, koordinálása, illetve az ehhez kapcsolódó tudományos kutatómunka feladatainak fo-
lyamatos ellátásában való részvétel. Támogatja a korszakkal kapcsolatos tudományos ismeret-
terjesztést, valamint azt, hogy az új kutatási eredmények fokozatosan hozzáférhetőek legyenek a
közoktatás számára, s ezáltal hozzájárul az oktatással és kultúrával kapcsolatos általánosabb
célok megvalósulásához. A közelmúlt társadalmi és politikai folyamatainak elemzése révén
elősegíti a nemzeti társadalompolitika alakítását.

V.1. A közalapítvány tevékenységi köre:

- a tudományos kutatómunka feladatainak folyamatos ellátása,
- a hazai és nemzetközi kutatások megszervezése, egyeztetése,
- a kutatási eredmények folyamatos publikálása,
- tudományos ismeretterjesztés és a közoktatás támogatása,
- tudományos szaktanácsadás

VI. Időtartam:

A közalapítvány határozatlan időtartamra jön létre.

VII. Jelentősége:

A közalapítvány országos jelentőségű.

VIII. Működési területe:

A közalapítvány belföldön működik.

IX. A közalapítvány alapítói vagyona:

a) Az alapítvány vagyona leltár szerint.

b) A 33678/A/4. hrsz., Budapest, VII. kerület Dohány u. 74. II. emelet alatt található 413,2 négyzetméter alapterületű a Magyar Állam tulajdonában és az alapítvány használatában lévő ingatlan, mint az Intézet székhelye. Az ingatlan bruttó nyilvántartott értéke: 21 821 471 Ft (huszonegymillió-nyolcszázhuszonegyezer-négyszázhetvenegy forint)

c) 50 M Ft, azaz ötvenmillió forint.

Az alapító a fenti c) pont alatt megjelölt alapítói vagyont a közalapítvány alapító okiratának közzétételével egy időben – a közalapítvány bírósági bejegyzéséig zárolt – bankszámlán a közalapítvány rendelkezésre bocsátja. Az alapító intézkedik a fenti b) pont alatti ingatlan tulajdonjogának a közalapítvány javára történő bejegyzéséről.

X. A közalapítvány vagyonának felhasználása:

A közalapítványi vagyon felhasználásáról az alapítók rendelkezése szerint, továbbá a közalapítványhoz csatlakozó adományozók által meghatározott és a kuratórium által elfogadott feltételek keretei között, a kuratórium dönt.

Az alapító a kuratóriumot felhatalmazza, hogy mind a közalapítvány vagyonát, mind a vagyon kamatait a kuratórium döntése alapján használják fel. A közalapítvány vagyona a hatályos jogszabályok előírásainak figyelembevételével, a kuratórium minősített többséggel meghozott döntése alapján, bármely olyan biztonságos vállalkozásba befektethető, melytől a közalapítvány vagyonának a növekedése várható.

A közalapítvány vagyona részévé válnak a későbbiekben a közalapítványhoz csatlakozó bel- és külföldi természetes és jogi személyek feltétel nélküli, valamint feltételekhez kötött pénzbeli és dologi adományai, amennyiben ezeket a közalapítvány kuratóriuma elfogadja.

A közalapítvány vagyona felhasználható az alapító okirat V. pontjában meghatározott célok megvalósítására, a közalapítvány működési költségeinek fedezésére, az alapítványi célok megvalósulását szolgáló eszközök beszerzésére és bérletére.

A közalapítvány finanszírozhat és támogathat bármely olyan megoldást, tevékenységet és szervezetet, amely a közalapítvány céljainak eléréséhez értékes vagy jelentős, széles körben hasznosítható eredményt ígér.

XI. A közalapítvány szervezete, működése:

A kuratórium:

A közalapítvány legfőbb döntéshozó, illetve képviselő és kezelő szerve a kuratórium.

Elnöke és tagjai tisztségüket díjazás nélkül látják el.

Elnöke:

Kende Péter, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja

Tagjai:

Andorka Rudolf, a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem rektora,
Bácskai Vera, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára,
Gálszécsy András ny. miniszter,
Hegedűs B. András egyetemi docens,
Kosáry Domokos akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke,
Lakatos István író,
Litván György, a történettudományok doktora,
Nagy Ernő nyomdaipari vállalkozó,
Pomogáts Béla irodalomtörténész,
Rainer M. János történész,
Szabad György akadémikus, országgyűlési képviselő,
Szabó Miklós történész, országgyűlési képviselő,
Varga László, a Fővárosi Levéltár főigazgatója,
Vásárhelyi Miklós sajtótörténész, újságíró,
Vitányi Iván, a szociológiai tudományok doktora, országgyűlési képviselő.

A kuratórium működési szabályzatát saját maga dolgozza ki. A közalapítvány tevékenységi körét a kuratórium döntése alapján csak a közfeladat folyamatos ellátásának javítása céljából bővítheti. A kuratórium kizárólagos döntési körét képezik az alábbiak:

- rendelkezik a közalapítvány vagyonáról, dönt a befolyt pénzeszközök felhasználásáról,
- elfogadja a közalapítványhoz való csatlakozást, megállapodik a csatlakozás feltételeiről,
- elfogadja az éves pénzügyi tervet és a közalapítvány mérlegét,
- elfogadja az általa létrehozott tudományos intézet szakmai programját, ellenőrzi annak végrehajtását,
- a közalapítvány működéséhez szükséges szervezési, kezelési és irányítási feladatok ellátására létrehozza a közalapítvány igazgatóságát,
- főállású, függetlenített, fő- és ügyvezető igazgatót választ pályázat útján, akiknek megbízatása 3 évre szól.

A kuratórium döntési jogait a közgyűlés keretében gyakorolja, amelyet szükség szerint, de évente legalább két alkalommal össze kell hívni.

A kuratórium határozatképes, ha a tagoknak legalább a fele jelen van. Döntéseit egyszerű szótöbbséggel hozza.

A kuratórium közgyűléseiről jegyzőkönyvet kell felvenni. Közgyűlési szavazategyenlőség esetén az elnök szavazata dönt.

A kuratórium évi beszámolót köteles készíteni a közalapítványtevő tájékoztatására az alapítványi vagyon felhasználásáról, illetve a közalapítvány működéséről.

A kuratóriumi tagság a felkérés elfogadásával határozatlan időre jön létre, és felmentés vagy elhalálozás esetén szűnik meg. Ezekben az esetekben a kuratórium tagjai egyszerű szótöbbséggel tett javaslatát figyelembe véve a közalapítványtevő nevezi ki az új tagot.

Az igazgatóság

A kuratórium által létehozott tudományos intézet egyszemélyi felelős vezetője a főigazgató, aki az igazgatóság elnöke; az igazgatóság további tagjai: az ügyvezető igazgató, valamint a kuratórium által kijelölt igazgatósági tagok.

Az igazgatóság felhatalmazást kap, hogy a közalapítványi célok megvalósítása érdekében az Intézeten belül szakmai szervezeteket és munkacsoportokat hozzon létre és működtessen.

A főigazgató feladata: az igazgatóság irányítása, a közalapítvány tudományos programjának kidolgozása, az ennek megvalósításával kapcsolatos feladatok, illetve az ebben részt vevő tudományos személyzet irányítása.

Az ügyvezető igazgató feladata: a közalapítvány folyamatos működéséhez szükséges feltételek biztosítása, az ezzel kapcsolatos szervezési, ügyintézési feladatok irányítása, az éves pénzügyi terv és a mérleg összeállítása és a kuratórium elé terjesztése.

A főigazgató és az ügyvezető igazgató felett a munkáltatói jogokat a kuratórium elnöke gyakorolja.

A közalapítvány, illetve az általa létehozott tudományos intézet alkalmazottai felett a munkáltatói jogokat a főigazgató jogosult gyakorolni.

XII. A közalapítvány alapító okiratának módosítására a közalapítvány alapítója jogosult.

XIII. A közalapítvány képvisellete, aláírási jogosultság:

A közalapítvány önálló, egyszemélyes képviselétére a kuratórium elnöke önállóan jogosult. A kuratórium döntése alapján a közalapítvány főigazgatója felhatalmazható az alapítvány képviselleti jogával. A közalapítvány bankszámlái feletti rendelkezésre rajtuk kívül az igazgatóságnak azon tagjai és olyan módon jogosultak, akiknek és ahogyan erre a közalapítvány kuratóriuma felhatalmazást ad. A képviselleti és a bankszámla feletti rendelkezési jogosultság a kuratórium döntésének a bíróságnál szabályszerűen történt bejelentése és bejegyzése után jön létre.

XIV. A kezelő szerv vagyongkezelési döntéseinek ellenőrzéséről a felügyelő bizottság gondoskodik.

A felügyelő bizottság tagjai:

Bak M. János, a vancouver-i egyetem ny. tanára,

Forintos György jogász, szociológus,

Orosz István egyetemi tanár, országgyűlési képviselő.

A felügyelő bizottság ügyrendjét maga állapítja meg. A felügyelő bizottság tagjai tanácskozási joggal részt vesznek a kuratórium ülésein. A közalapítvány vagyонvesztésének veszélye esetén intézkedés céljából kezdeményezheti a kuratórium összehívását, a közalapítvány alapítójához, vagy a közalapítvány ellenőrzését végző Állami Számvevőszékhez fordulhat.

XV. A közalapítvány megszűnése:

A bíróság a közalapítványt a nyilvántartásból törölheti, ha az alapító okiratban meghatározott cél maradéktalanul megvalósult.

A bíróság az ügyész keresete alapján a közalapítványt megszünteti, ha céljának megvalósítása lehetetlenné vált, illetőleg ha az alapítvány működése a törvényesség előírásainak nem felel meg.

A bíróság a közalapítványt megszüntetheti, ha a kuratórium tevékenységével a közalapítvány célját veszélyezteti, és az alapító – a bíróság felhívása ellenére – a kijelölést nem vonja vissza, és kezelőként más szervet nem jelöl ki.

A bíróság a közalapítványt az alapító és a kuratórium együttes kérésére megszüntetheti, ha a közfeladat iránti szükséglet megszűnt.

XVI. A közalapítvány megszűnése esetén

a közalapítvány vagyona – a hitelezők kielégítése után – az alapítót illeti meg, aki a kuratórium javaslatait figyelembe véve köteles azt a megszűnt közalapítvány céljához hasonló célra fordítani, és erről a nyilvánosságot tájékoztatni.

XVII. Ezen alapító okirat a Fővárosi Bíróságnál bejegyzésre köteles.

XVIII. A közalapítvány alapító okiratát jóváhagyást követően a Magyar Közlönyben közzé kell tenni.

XIX. Az alapító okiratban nem szabályozott kérdésekben a Magyar Köztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény szabályai, valamint az alapítványok gazdálkodási rendjével kapcsolatos jogszabályok irányadóak.

A Kormány felhatalmazása alapján:

Kuncze Gábor s. k.
belügyminiszter

Fővárosi Bíróság
7. Pk. 60.530/95/4

Végzés

A Fővárosi Bíróság Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete közalapítványt 5569 sorszám alatt az 1959. évi IV. törvény (Ptk.) 74/A. §-ának (4) bekezdése alapján nyilvántartásba vette.

A közalapítvány székhelye: 1074 Budapest, Dohány u. 74.

A képviselő neve: Kende Péter

1011 Budapest, Attila út 1–3.

A közalapítvány célja: Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete által ellátott közfeladat támogatása.

A végzés ellen a kézhezvételtől számított 15 napon belül fellebbezésnek van helye.

Budapest, 1995. június 29.

Dr. Balogh Margit s. k.
bíró

Az 1994–1995. évi kutatómunka egyik fő területe a forradalom nemzetközi hátterének vizsgálata volt. Ezzel kapcsolatos kutatást 1994-ben Nagy-Britanniában (Békés Csaba), Németországban (Hegedűs B. András), Oroszországban (Rainer M. János), Lengyelországban (Tischler János) folytattak az intézet munkatársai, illetve megbízásunk alapján külső munkatársaink. Somlai Katalin olaszországi iratanyagok, Reiter József a kormányközi megállapodás alapján a volt csehszlovák párt- és állami levéltárak 1956-tal kapcsolatos, a Magyar Országos Levéltárnak átadott iratanyagának feltárásában vesznek részt, Varga Éva az osztrák Peter Haslinger irányításával a magyar forradalom és szabadságharc osztrák vonatkozásainak iratfeltárását végzi bécsi archívumokban. Nyikolaj Derzsaluk kijevei kutató az ukrajnai forrásfeltárás munkáját kezdte meg. Romániában egyelőre a kutatómunka súlypontját a szóbeli (oral history) források felkutatása, egybegyűjtése, rögzítése jelentette.

Nemzetközi kutatásaink eredményeit a beszámolási időszakban is több tanulmány és forrásközlés (Békés Csaba, Litván György, Tischler János) szemlélteti, s megkezdtük Litván György szakmai irányításával egy 1956 valamennyi fontosabb diplomáciatörténeti forrását közlő, ily módon minden jelentős külhatalom tevékenységét bemutató gyűjteményes kötet előmunkálatait.

1994 végén megjelent az intézet 1956-os „történelmi olvasókönyvének” bővített, német nyelvű kiadása (Passagen Verlag, Wien), 1996 első felében pedig angol nyelven is hozzáférhető lesz ez a kötet (Longman Higher Education, Harlow Essex). Megkezdődtek a lengyel kiadás munkálatai is.

1994-ben folytattuk a forradalom résztvevőivel kapcsolatos társadalomtörténeti, illetve főbb szereplőinek életútját bemutató kutatásokat, amelyek eredményeképpen 1995. első napjaiban megjelent az intézeti műhelymunka keretében készült *Maléter Pál-életrajz* (szerzője Horváth Miklós, a Hadtörténeti Intézet munkatársa). Befejezés előtt áll a *Nagy Imre-életrajz* (Rainer M. János) kéziratja. A monografikus igényességű feldolgozás, amely többéves kutatómunka eredménye, 1996-ban önálló könyv formájában válik hozzáférhetővé a kutatók és az érdeklődők számára. Elkészült Standeisky Éva monográfiája az írók és a hatalom 1956–1958 közötti kapcsolatáról, folytatódott Baló Péter anyaggyűjtése a Dudás József életrajzi kötetéhez, a budapesti fegyveres csoportok történetének feltárása (Eörsi László), most végző egyetemi hallgatók (Beck Tibor, Germuska Pál) az ELTE 1956-os eseményeinek tudományos feldolgozását végzik az 1956-os Intézet megbízásából.

Az elmúlt évben jelent meg az intézet harmadik *Évkönyve*, és az életútinterjúkból válogató Oral History Archivum-sorozat (szerkesztője: Kozák Gyula) fegyveres harcosok visszaemlékezéseiből összeállított kötete, továbbá a Petőfi Kör vitáit közreadó sorozat (szerkesztő: Hegedűs B. András) két befejező kötete. Lezárultak az 1956-ban (újja-) szerveződött pártok vezetőinek életútinterjúiból válogató kiadvány szerkesztési munkálatai.

Az intézet nagyszabású könyvkiadási vállalkozása volt 1995 könyvhetén a *Bibó István életrajzi kötet*. Bibó az 1956-os hagyományra hivatkozó új Magyarország egyik legnagyobb erkölcsi és gondolkodói tekintélye. Hamarosan kézbe vehető lesz a Kenedi János által egybegyűjtött dokumentumkötet, amely Bibó 1956-tal kapcsolatos rendőrségi vallomásait tartalmazza.

A kutatási eredmények rendszeres publikálásához (az 1994 októbere és 1995 könyvhete között az 1956-os Intézet gondozásában megjelent kiadványok pontos listáját és könyvészeti adataikat lásd a Beszámoló végén) az intézet részben az eddigi könyvkiadói (Osiris-Századvég) együttműködést vette igénybe, részben önállóan jelentette meg kiadványait (*Évkönyvek*), amelyek főként könyvkereskedői forgalomban, de korlátozott mértékben az intézetben is megvásárolhatók.

Intézetünk részéről Litván György és Hegedűs B. András tagjai a Magyar Tudományos Akadémia Jelenkor-történeti Bizottságának. Munkatársaink részt vettek az új levéltári törvény előkészítésében és a Belügyminisztérium őrizetében lévő történeti értékű iratállomány feltárására kiküldött Belügyminisztériumi Iratfeltáró Bizottság munkájában, amelynek jelentése 1995 nyarán elkészült.

Az 1956-ot követő megtorlás iratainak feltárása és feldolgozása 1991 óta az 1956-os Intézet egyik központi feladata. A munka nehézségeiről és a további tervekről Szokolczai Attila beszámolt az intézet 1994-es *Évkönyvében*, ugyanezen írás Függelékében közzétette a megtorlás során bírói ítélettel kivégzettek listáját. A kutatócsoport (Cseh Zita, Horváth Miklós, Paróczai Csilla, Szokolczai Attila) jelenleg a katonai bíróságok '56-os iratainak feltárását és dokumentálását végzi, ebből a statáriális eljárások iratanyagának feldolgozása már befejeződött.

Az 1956-os Intézet dokumentációs tevékenységének két fő területe az írott forrásokot, másolatokat gyűjtő úgynevezett '56-os fond az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a szóbeli forrásokot gyűjtő, rendszerező (és publikáló) Oral History Archivum (OHA). Utóbbi a beszámolási időszakban is számos életútinterjúval gyarapodott itthonról és külföldről egyaránt.

Folytatódtak egy önálló kutatás, az „Ötvenhatosok második nemzedéke” interjúfelvételi munkái a megtorlást szenvedettek gyermekei sorsának alakulásáról, beilleszkedéséről – a Kádár-rendszer időszakában. A kutatásról, a kutatómunka forrásairól lásd az idei *Évkönyvben* Molnár Adrienne beszámolóját.

A „fondban” elhelyezésre kerültek a vidéki és fővárosi bíróságok '56-os periratainak másolatai (gyűjtésük 1994-ben tovább haladt), valamint a washingtoni State Department 1955–1959 évi Magyarországgal kapcsolatos iratai mikrofilmen (a Bang Jensen Társaság adományaként), a Bang Jensen-üggyel kapcsolatos dokumentum-másolatok (Nagy András gyűjtése), a válogatás ukrán állami és volt pártlevéltárak irataiból (Nyikolaj Derzsaluk gyűjtése), s egyes kisebb kéziratos anyagok.

Az intézet dokumentációs tevékenységének további területei a könyvtár és az adatbank.

Az intézet könyvtára 1991-ben alakult, és az elmúlt évben fejlődött a legdinamikusabban gépesítése. Befejezéséhez közeledik a könyvállomány nem kurrens sajtókivágatainak, videofelvételeinek adatbázisba való bevitele. A könyvek kötetszáma az elmúlt időszakban 750-nel, egyéb írásos dokumentumainak – a különlenyomatoknak, a nálunk tárolt kéziratoknak, a periodikumoknak – az egységszáma 60-nal gyarapodott. A könyvek kötetszáma 2600; 50 heti-, napilapra, folyóírra fizetünk elő; videokazettáink száma több mint 300. Gépi adatbankunkba bevitt sajtókivágataink tétel-száma kereken 5000.

Az Adatbankot az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság jelentős támogatásban részesítette. Továbbfejlesztettük a lokális számítógép-hálózatot, és kiépítettük az X. 25-ös csatlakozási pontot, amelyen keresztül a munkatársak igénybe vehetik az Internet szolgáltatásait. Továbbfejlesztettük adattároló rendszerünket, finomítottuk adatbázisaink szerkezetét (bibliográfia, sajtófigyelés, életútinterjúk, periratok, videográfia), amelyek a dokumentumok komplex visszakereshetőségét teszik lehetővé a munkatársak, kutatóink és a külső használók számára egyaránt.

Külső és belső munkatársak közreműködésével tovább építettük adatbázisainkat. A bibliográfiai adatbázis mintegy 6500 könyv- és folyóirattételt, a sajtófigyelési adatbázis 5000 tételt, a videográfiai adatbázis 580 tételt, az életútinterjúk adatbázisa 420 tételt, a periratok adatbázisa 340 tételt tartalmaz.

A minél sokoldalúbb szakmai kapcsolattartás érdekében az intézet tudományos konferenciák rendezésén túl társrendezőként bekapcsolódott különböző szakmai rendezvényekbe. Társrendezői voltunk *A hatalom és a társadalom a 20. századi Magyarországon* címmel rendezett debreceni I. Országos Jelenkor-történeti Konferenciának (1994. szeptember), a nyíregyházi szakmai találkozóknak (1994. november), a Tánczos Gábor-emlékülésnek (1994. december). Munkatársaink az elmúlt időszakban több konferenciameghívásnak tettek eleget. Litván György Hamburgban, Bielefeldben, Bukarestben, Otzenhausen-ben, Rómában, Münchenben, Strasbourgban, Varsóban; Rainer M. János Rómában, Varsóban; Hegedűs B. András a németországi Bad Wiessee-ben és Templinben Békés Csaba Bukarestben, Varsóban; Tischler János Varsóban vett részt nemzetközi konferencián.

Az intézet rendszeresen részt vállal a továbbiakban is a tanártovábbképzés intézményeinek munkájában; iskolák, társadalmi szervezetek és a tömegkommunikáció felkérésére munkatársaink számos szakirányú és ismeretterjesztő előadást tartottak.

Litván György, Ständeisky Éva, Hegedűs B. András az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tanítottak, Rainer M. János a Századvég Politikai Iskolán, Litván György a MÚOSZ Újságíró Iskoláján oktatott. Békés Csaba külföldi ösztöndíjas hallgatóknak tartott előadást.

1995 februárjától az intézet előadásorozatot szervezett középiskolai tanárok számára az 1945 utáni történelem fő kérdéseiről. A szervezést összefogó Szokolczai Attilát munkájában a Történelemtanárok Egyesülete és a *Rubicon* című folyóirat munkatársai segítették, anyagi támogatásával pedig a Budapest Bank Rt. és a Pro Scholis Urbis Alapítvány. Az előadásokat az intézet munkatársai, valamint meghívott előadók tartották. A kurzus 12 előadását szakmai vita követte.

Az ismeretterjesztő munka részeként munkatársaink rádióműsorokban szerepeltek, műsorok összeállítói (így például Tischler János a forradalom lengyel visszhangjáról), illetve a korszakra vonatkozó filmek szakértői voltak (Puszt Tibor: *Akit a vihar felkapott* című, Dudás Józsefről készült filmjénél Baló Péter), filmforgatókönyveket állítottak össze (Baló Péter, Hegedűs B. András, Rainer M. János közreműködése a Nagy Imréről készülő dokumentumfilmben).

1995 áprilisában az intézet munkatársai (Békés Csaba, Hegedűs B. András, Litván György, Ständeisky Éva, Valuch Tibor) a bécsi Collegium Hungaricumban tartottak előadást. Bak János bemutatta a Passagen Verlagnál megjelent német nyelvű ösz-

szefoglaló munkát, majd ezt 1956-os filmösszeállítás követte. Az intézet munkatársai ezenkívül látogatást tettek az Institut für die Wissenschaften vom Menschennél, valamint az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institutban, amellyel közös kutatás megindításában állapodtak meg.

Az 1995. május 25–26-án, a budapesti Goethe Intézettel közösen rendezett *Megemlékezés – emlékezés – felejtés* (A kortörténet feldolgozása és a nyilvánosság) című magyar–német konferencián Hegedűs B. András *A történelmi igazságtétel – Az emlékezés és az újragondolás keserű tapasztalatai* címmel tartotta a bevezető előadást, amelyet Rainer M. János korreferátuma követett.

Munkánk anyagi feltételeit a Magyar Köztársaság Kormánya, a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, a Soros Alapítvány, az MTA Jelenkorkutató Bizottsága és az Országos Tudományos Kutatási Alap biztosítja. Támogatást kaptunk ezen felül munkánkhoz a Budapest Bank Rt.-től, a Hungária Biztosító Rt.-től és a MALÉV Rt.-től, Budapest Főváros VII. kerületi Önkormányzatától, valamint kiadványaink megjelentetéséhez a Magyar Könyv Alapítványtól. Valamennyi támogatónkhoz ezúton mondunk köszönetet.

ESEMÉNYNAPTÁR

1994.

szeptember

Nyikolaj Derzsaluk kijevi kutató-történész beszámolója – az 1956-os Intézet megbízásából végzett – levéltári kutatásairól, ukrainai forrásfeldolgozó munkájának eredményeiről.

október

Hegedűs B. András előadása (Magyarország–DDR, 1953–1989) a Friedrich Ebert Alapítvány *Demokratie in Aufbruch* címmel rendezett konferenciáján a németországi Templinben.

3–18. Magyarország története (1945–1989) – Békés Csaba angol nyelvű előadássorozata a Turkui Egyetemen (Finnország).

9. Az intézeti *Évkönyv*, a *Petőfi Kör vitái* sorozat V. (*Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország?*) és VII. (*Iparművész vita. Orvosvita*) kötetei és a *Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből* című kiadványaink könyvbemutatója az intézetben Fodor Gábor művelődési és közoktatási miniszter részvételével.

20. „Nézd mit tettek ezzel a forradalommal?” – 1956 a kommunista propagandában. Vitaest a Varsói Kulturális Intézetben. Résztvevők: Andrej Paczkowski és Pavel Machcewicz, a Lengyel Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézete igazgatója és tudományos munkatársa, az 1956-os Intézetből Rainer M. János és Tischler János.

november

- 8–9. Olasz–magyar konferencia a Római Egyetemen a modern magyar történelem kérdéseiről. Meghívott előadók: Litván György és Rainer M. János.
- 11–12. Az 1956-os forradalom és Szabolcs-Szatmár megye című tudományos konferencián Hegedűs B. András *Az 1956-os forradalom kutatásának kérdései* címmel bevezető előadást tart.
19. Hegedűs B. András előadása a Collegium Carolinum Bad Wiessee-i konferenciáján *Konvergencia és divergencia a csehszlovák és a magyar politikában, különös tekintettel 1956-ra és 1968-ra* címmel.

december

6. Tánczos Gábor-emlékülés a Magyar Szociológiai Társaság Művészetszociológiai Szakosztályával közösen rendezve, Vásárhelyi Miklós elnöklétével.

1995.

január

18. A Kádár-rendszer kontinuitása és diszkontinuitása. Elvi és terminológiai kérdések Kende Péter írásos vitaindítója alapján.

február

1. A történelemtanárok számára indított, három félévre tervezett továbbképző tanfolyam bevezető előadása (Litván György)
15. A tankönyvírás előtt álló feladatok az új kutatási eredmények felhasználásának tükrében. Az intézet munkatársai által írt olvasókönyv kritikai továbbgondolása. Vitaindítók: Baló Péter, Szokolczai Attila, Tischler János.
22. A Passagen Verlag (Wien) kiadásában megjelenő német nyelvű intézeti kiadvány (*Die Ungarische Revolution 1956*) sajtóbemutatója.

március

1. Ständeisky Éva: *A hatalom és az írók* című monográfiájának vitája.
- 3–4. Litván György és Békés Csaba a bukaresti nemzetközi történészkonferencia meghívott előadói.
29. Az „Ötvenhatosok második nemzedéke.” A megtorlást szenvedettek gyermekei sorsának alakulásáról, beilleszkedéséről indított kutatói program első szakmai vitája. Referátum: Molnár Adrienne.

április

5. A Collegium Hungaricum és az 1956-os Intézet bemutatkozó szakmai rendezvénye Bécsben (előadást tartott Békés Csaba, Hegedűs B. András, Litván György, Standeisky Éva, Valuch Tibor, továbbá a német nyelvű kismonográfia sajtóbemutatója, Bak M. János).
8. Litván György az Otzenhausenben rendezett konferencián az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc külpolitikai vonatkozásairól tart előadást.
11. *A forradalom utáni megtorlás Hajdú-Bihar megyében*. Valuch Tibor dolgozatának vitája.
26. *A Berzenczey utcai–Ferenc téri fegyveres csoport története* – intézeti vita Eörsi László újabb kutatásai alapján.

május

17. Tischler János: *A magyar–lengyel pártkapcsolatok a korai Kádár-korszakban* (1958 nyaráig). Vita meghívott hozzászólókkal.
- 25–26. Megemlékezés – emlékezés – felejtés (A kortörténet feldolgozása és a nyilvánosság) címmel rendezett magyar–német konferencia a Goethe Intézet szervezésében. Előadói: Hegedűs B. András (*A történelmi igazságtétel – Az emlékezés és az újragondolás keserűdes tapasztalatai*), korreferensként Rainer M. János.
31. Rainer M. János Nagy Imre-monográfiájának első részéről (*1944-ig*) intézeti szakmai vita.
31. *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban*. Az intézet könyvheti kiadványának bemutatója Göncz Árpád köztársasági elnök és Kosáry Domokos, az MTA elnöke, valamint Bibó István családja és rabtársai részvételével.

június

7. A készülő *Dudás József-életrajz* tematikai-módszertani problémái. Előadó: Baló Péter.
14. Hegedűs B. András: *Az 1956-os magyar forradalom a szamizdat Beszélőben*. Vita-indító előadás.
20. Az 1956-os Intézet és az Észak-Rajna–Vesztfália tartományban működő Közművelődési Társaság szakmai találkozója Budapesten. Előadók az 1956-os Intézetben: Standeisky Éva, Varga László; az 1956-os forradalom emlékhelyeit és a 301-es parcellát Hegedűs B. András és Ungváry Rudolf kíséretében keresték fel a társaság tagjai.

augusztus 2. Az intézet vendége volt James G. Hershberg, a Cold War International History Project (The Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C.) irányítója.

INTÉZETI KIADVÁNYOK (A MEGJELENÉS IDŐRENDJÉBEN)

- Évkönyv III.* Szerk. biz.: Bak János, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 377 o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, V. Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország?* Szerk., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 178 o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VII. Iparművész vita. Orvosvita.* Szerk., a dokumentumokat összeáll. és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Ember Mária, Bohó Róbert. Bev.: Ember Mária, Hegedűs B. András. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 210 o.
- Pesti utca – 1956.* Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Főszerk., bev.: Kozák Gyula. Szerk.: Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1994. 239 o. /'56/
- Horváth Miklós: *Maléter Pál.* Előszó: Mécs Imre. Bp. Osiris-Századvég–1956-os Intézet, 1995. 399 o., ill. /'56/
- Die Ungarische Revolution. Reform, Aufstand, Vergeltung.* Hg.: György Litván, János M. Bak. Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung: von Jörg K. Hoensch. Wien, Passagen Verlag, 1994. p. 211 /Passagen Politik/
- Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* A dokumentumokat vál., a kötetet összeáll.: Huszár Tibor. A felhasznált interjúkat kész.: Huszár Tibor és Hanák Gábor. A kötetet összeállította, a dokumentumokat válogatta Huszár Tibor, szerk.: Litván György és S. Varga Katalin. Bp. 1956-os Intézet–Osiris-Századvég, 1995. 757 o. /'56/

PUBLIKÁCIÓK

(A listában csak az intézet tevékenységi körébe tartozó munkák szerepelnek)

BAK JÁNOS

Die Ungarische Revolution 1956. Reform, Aufstand, Vergeltung. Hg. György Litván–János M. Bak. Wien, Passagen Verlag, 1994. p. 211 (társszerző)

BÉKÉS CSABA

Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban. In: *Évkönyv III.* 1994. Bp. 1956-os Intézet, 1994, 165–178. o.

Mikor lehet belőle történelem? *Népszabadság*, 1994. október 22. (Kalmár Melindával)

Maďarská politická krize na jare 1946, *Suodobé Dějiny* [Praha], 1994. I. 4–5. pp. 509–513.

The 1956 Hungarian Revolution and World Politics. In: *Die Ungarische Revolution 1956.* Österreichisch–ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995. Hrsg. von o. Univ. Prof. Dr. Béla Balázs, Wien, Collegium Hungaricum, 1995. pp. 19–33.

The 1956 Hungarian Revolution in World politics. *The Hungarian Quarterly*, Summary 1995. pp. 109–121. o.

EÖRSI LÁSZLÓ

Feltáratlan tények (A Kahler-bizottság második jelentése) *Beszélő*, 1994. 24. sz. 25–26. o.

Göndör, Bütyök, Cigány és a többiek (A Berzenczey utcai–Ferenc téri csoport a forradalomban) *Beszélő*, 1994. 42. sz. 32–33. o.

A Tompa–Ráday utcai felkelők. *Népszabadság*, 1994. okt. 28.

A Bástyá csoport. *Magyar Hírlap*, 1994. nov. 4.

Talán torkig vannak '56-tal (Interjú Magyar Józseffel) *Népszabadság*, 1994. nov. 11.

Adalékok az 1956-os emigráció történetéhez (A bécsi „Magyar Forradalmi Tanács”) In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 107–124. o.

Három film '56-ról („Mindent a hazáért – Corvin köz 1956”; „Széna tér '56 [Márton Erzsébet]”; „Maléter I–III.”) In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 347–353. o.

Interjú Csongovai Per Olaffal. *Pesti utca 1956*. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1994. 183–201. o. Interjú Kabelács Pállal. Uo. 49–65. o.; Interjú Kajtár Imrével. Uo. 121–136. o.; Interjú Szigetvári Istvánval. Uo. 67–85. o.; Interjú Vizi Imrével. Uo. 87–97. o.

HEGEDÚS B. ANDRÁS

Mi lesz veled, kárpótlás? *Beszélő*, 1994. aug. 4. 11. o.

Retus (A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Bp. Pelikán Kiadó, 1994.) *Beszélő*, 1994. okt. 13. 23. o. [recenzió]

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?, Bp. 1956-os Intézet, 1994. Szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András.

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VII. Iparművész vita – Orvosvita, Bp. 1956-os Intézet, 1994. Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Ember Mária (első rész), Bohó Róbert (második rész).

Farsang. Fejezetek egy önéletrajzból. Periratok 1957–1958. (Lakatos István: *Paradicsomkert*. Összegyűjtött versek és szépprózai munkák. Békéscsaba, Tevan Kiadó, 1993.) [Recenzió] In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 343–347. o.

Új berlini fal? *Beszélő*, 1994. okt. 27. 18. o.

Felélvezhetők a Petőfi Kör vitái? Az értelmiségi ellenállás színtere volt. Kurcz Béla interjúja. *Magyar Nemzet*, 1994. okt. 29.

„...erről a családról, amelynek oly sok nevezetes tagja volt.” Sárközi Mátyással beszélget Hegedűs B. András. *Beszélő*, Karácsonyi melléklet, 1994. dec. 22. [OHA-interjú szerkesztett szövege]

Egy horizontálesztergályos Csepelről, Nagy Elek (1926–1994), *Népszabadság*, 1994. dec. 19.

Nyugatiak lettünk. *Beszélő*, 1995. jan. 12.

Szembenézni a történelemmel (Közalapítvány lett az 1956-os Intézet) [Javorniczky István interjúja.] *Magyar Nemzet*, 1995. április 20.

Ötvenhat. In: *Egy univerzális értelmiségi*. Vitányi Ivánnak születésnapjára. Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1995. 279–285. o. [Interjú]

Einblick in das Oral History Archiv des Forschungsinstitutes 1956. In: *Die Ungarische Revolution 1956*. Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995. Hrsg. von o. Univ. Prof. Dr. Béla Balázs, Wien, Collegium Hungaricum, 1995. pp. 13–19.

Az 1956-os forradalom kutatásának kérdései, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 30. évf. 3. sz. 1995. augusztus, 371–379. o.

KENEDI JÁNOS

Bibó magatartásáról, „kebelbeli” iratai kapcsán. (Forrásközlés) *Kritika*, 1994. 10. sz. 1–8. o.

Egy politikai per 1949-ben, ahogy Bibó István látta (Forrásközlés) *Kritika*, 1994. 12. sz. 36–42. o.

Október 23-a vagy november 4-e? *Népszabadság*, 1994. november 4.

„Ezek csak pofáznak a gyülekezési szabadságról...” Március 15-ei spontán tüntetések az állampárt idején. Dokumentumok: 1970–1974. (Forrásközlés) *Kritika*, 1995. 4. sz. Melléklet. I–XXIV. o.

KENDE PÉTER

Les avatars de l'intelligentsia de gauche hongroise de 1945 à nos jours, in: *L'engagement des intellectuels à l'Est*, textes réunis par Catherine Durandin, Paris, L'Harmattan, 1994, pp. 81–95.

Bilan et perspectives du fédéralisme en Europe danubienne et balkanique, in: *Le fédéralisme est-il pensable pour une Europe prochaine?*, sous la dir. de Martine Meheut, Paris, Kimé, 1994, pp. 129–138.

Ce que le communisme a légué de durable: le cas hongrois, *L'Autre Europe*, no. 28–29, 1994, pp. 81–86.

Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Bp. Osiris-Századvég, 1994, 318 o.

Működik-e a demokrácia intézményrendszere Magyarországon? *Politikatudományi Szemle*, 1994. 4. sz. 126–138. o. Válasz a hozzászólásokra, *Politikatudományi Szemle*, 1995. 1. sz. 132–138. o.

Tradíció, demokrácia, rend (interjú) *Hajdú-Bihari Napló*, 1994. szeptember 14.

Kettős mementó. *Magyar Nemzet*, 1994. október 22.

A lovagi ütközet vége. Beszélgetés Széchenyi Ágnessel a magyar populizmusról. *Mozgó Világ*, 1994. 11. sz. 43–55. o.

Egy évforduló elé (az ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának 50. évfordulójára) *Magyar Hírlap*, 1994. december 20.

KOZÁK GYULA

Pesti utca 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Bp. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1994. 239 o. /'56/ (bevezetés)

Gondolatok és tervek az interjúgyűjteményről. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 257–267. o.

LITVÁN GYÖRGY

Les partis politiques hongrois entre 1945 et 1947: ruptures et continuités. In: *Revue d'Europe Centrale*. Tome II, Numero 2, 2e Semestre 1994. pp. 173–180.

Unwin, Peter: A pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom. Bp. Héttorony, 1993. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 301–307. o. [Recenzió]
 „Némák szóra kelnek”. Várpalota ismeretlen '56-ja. Gyűjtötte és szerkesztette: Fakász Tibor. (Várpalota) 1993. In: *Évkönyv III*. 325–327. o. [Recenzió]
 1956: Volksaufstand oder Revolution? In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa, 1789–1989*. Schwerpunkt Ungarn. Herausgegeben und eingeleitet von Karlheinz Mack. Verlag für Geschichte und Politik Wien, R. Oldenbourg Verlag München, 1995. pp. 138–143.

Francia dokumentumok 1956-ról. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 139. o.
Die Ungarische Revolution 1956. Reform, Aufstand, Vergeltung. Hg. György Litván–János M. Bak. Wien, Passagen Verlag, 1994. p. 211 (társszerző)
 The Political Background of the Imre Nagy Trial. In: Dornbach Alajos, ed: *The Secret trial of Imre Nagy*. Forew.: János Radványi. London, Praeger, 1994. pp. 161–182.

Az SZDSZ és 1956. *Beszélő*, 1994. 43. sz. 17. o.

Október. *Világosság*, 35. sz. 1994. 10. sz. 3–6. o.

Távoli búcsú egy közeli baráttól. [Heltai György] *Beszélő*, 1994. 29. sz. 32–33. o.

1956 in der heutigen politisch – wissenschaftlichen Discussion in Ungarn. In: *Die Ungarische Revolution 1956*. Österreichisch–ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995. Hrsg. von o. Univ. Prof. Dr. Béla Balázs, Wien, Collegium Hungaricum. pp. 7–13.

MOLNÁR ADRIENNE

Interjú Nagyidai Józseffel, 99–121. o. In: *Pesti utca 1956*. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Bp. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1994. 239 o.

RAINER M. JÁNOS

A megszólításokról és megszólalásokról. Méray Tibornak 70. születésnapján. *Beszélő*, 1994. ápr. 28.

Hruscsov Budapesten, 1958 április. Egy látogatás anatómiája. *Budapesti Negyed*, 1994. 2. sz. 159–190. o.

Ügynöknél több volt: Rajnai Sándor. Vörös eminenciás. *HVG*, 1994. szept. 17.

Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország (1957–1973). In: *Évkönyv III*. 1994. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 95–106. o.

Interjú Takács Bélával. In: *Pesti utca 1956*. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Bp. Századvég Kiadó–1956-os Intézet /'56/ 1994. 165–183. o.

Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 1–2. köt. Szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992., 1994. In: *Évkönyv III*. 1956-os Intézet, 1994. 309–314. o. [Recenzió]

A történelmi emlékezet. *Beszélő*, 1995. 24. sz. június 15.

Élet és utóélet. Vázlat Nagy Imre történelmi arcképéhez. *Magyar Nemzet*, 1994. okt. 22. (Molnár Miklóssal)

[Hozzászólás Grósz Károly interjújához] *168 Óra*, 1994. okt. 11. 33. o.

Nagy Imre, Kovács István életrajza, in: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja*. Főszerk. Vida István. Bp. Magyar Országgyűlés kiad., 1994. 302–304., 248–249. o.

Sovetské dokumenty k madarské krizi 1956, *Suodobé Dějiny* [Praha], I. 4–5. 1994. pp. 560–565.

Élet és utóélet. Vázlat Nagy Imre történelmi arcképéhez. *Valóság*, 1995. 1. sz. 69–80. o. (Molnár Miklóssal).

Szembenézni a történelemmel (Közalapítvány lett az 1956-os Intézet) [Javorniczky István interjúja.] *Magyar Nemzet*, 1995. április 20.

STANDEISKY ÉVA

A népi írók és a hatalom (1957–1958). *Holmi*, 1994. október. 1447–1460. o.

A Kreml csendje. Vercors a magyar írókért 1957-ben. In: *Évkönyv III.* 1956-os Intézet. 1994. 149–165. o.

Horváth Márton. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja. 1944–1945. Budapest, A Magyar Országgyűlés Kiadó, 1994. 181–182. o.

Die Revolution und die Schriftsteller. In: *Die Ungarische Revolution 1956.* Österreichisch–ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995. Hrsg. von o. Univ. Prof. Dr. Béla Balázs, Wien, Collegium Hungaricum, 1995. pp. 33–41.

A háború utáni vérvádak. *Szombat*, 1995. április, VII. évf. 4. sz., 23–25. o.

A kommunista polgárelenesség. Budapesti Negyed, 1995 nyár, 8. sz. 209–223. o.

SZAKOLCZAI ATTILA

Sortűzök 1956. Szerk. Kahler Frigyes, Lakitelek, Antológia Kiadó, 1993. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 237–257. o. [Recenzió]

A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről, Uo.: 237–257. o.

Az '56-os politikai perek. *Rubicon*, 1995. 6–7. sz. 42–46. o.

TISCHLER JÁNOS

Csou En-laj kínai miniszterelnök 1957. januári látogatása Varsóban. A Gomulka–Csou En-laj-tárgyalásokról készített feljegyzés, 1957. január 11–16. Közli Tischler János, *Múltunk*, 1994. 3. szám, 141–175. o.

A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In: *Évkönyv III.*, Bp. 1956-os Intézet, 1994., 179–195. o.

Dupka György–Horváth Sándor: '56 Kárpátalján. Bp.–Ungvár, 1993. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 307–309. o. [Recenzió]

A magyar forradalom – ahogy a lengyel újságírók látták. A bevezetőt írta és a dokumentum első részét fordította Tischler János, *Tekintet*, 1995/1–2. sz. 101–127. o.

Jerzy Tuszewski: „Vszyscy Vegrzy chodźcie z nami, pójdziemy za Polakami.” Polscy i węgierscy uczestnicy o rewolucji węgierskiej 1956 roku. *Akcent*, nr. 1 (59) 1995, pp. 193–206.

A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom végső szakasza, 1956. november 1–5. Fontos kiegészítések egy általános képhez. (Tanulmányrészlet) In: *Polono–Hungarica*, Nyelvészet–Irodalom–Történelem–Kultúrtörténet. Az 1994. május 24-én és 25-én tartott nemzetközi tudományos konferencia anyaga. Bp, ELTE, Lengyel Filológiai Tanszék, 1995, 453–461. o.

Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach [Az 1956-os magyar forradalom a lengyel dokumentumok tükrében]. Opracował Janos Tischler [közreadta, a

bevezetőt és a jegyzeteket írta: Tischler János]. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN, 1995. p. 206

VALUCH TIBOR

Dikán Nóra: Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai 1–6. kötet In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 327–333. o. [Recenzió]

Szabadság és kultúra – Válasz a Nappali ház körkérdésére. *Nappali Ház*, 1994. 11. sz. 106–109. o.

Szabadnak lenni (A hatalom humanizálása – tanulmányok Bibó István életművéről Szerk.: Dénes Iván Zoltán) *Alföld*, 1994. 10. sz. 84–86. o.

Helyi forradalom Völgyesi Zoltán: A helyi forradalom – Hajdúnánás 1956-ban *Debreceni Szemle*, 1994. 4. sz. 621–622. o.

Az irodalom polgára – Vázlat Schöpflin Aladáról. *Életünk*, 1995. 2. sz. 164–170. o.

Egy konfliktus és következményei ('56-osok életútelelemzésének kérdései) *Hitel*, 1995. 13. sz. 41–49. o.

Az önismeret bátorsága (Márai Sándor: Vasárnapi krónika) *Hitel*, 1995. 4. sz. 105–109. o.

Die Fragen der gesellschaftlichen Teilname im Jahre 1956. In: *Die Ungarische Revolution 1956.* Österreichisch-ungarische Konferenz im Collegium Hungaricum, Wien, 6. April 1995. Hrsg. von o. Univ. Prof. Dr. Béla Balázs, Wien, Collegium Hungaricum, 1995. pp. 41–51.

AZ ORAL HISTORY ARCHIVUM ÚJABB INTERJÚJNAK ANNOTÁLT JEGYZÉKE

Az alábbiakban közöljük az Oral History Archivum mindazon interjúinak annotált jegyzékét, amelyek az intézet korábbi *Évkönyveiben* publikált jegyzékekben még nem jelentek meg.

A jegyzék tartalmazza az interjúalany nevét, születési évét, foglalkozását, életútjának főbb állomásait, illetve '56-os tevékenységét és bírósági ítéletét.

Az utolsó sorban jelöljük az interjú nyilvánosságának szintjét, nyilvántartási számát, készítésének évét, terjedelmét (ívben), valamint készítőjét.

Az interjúk nyilvánossági szintje a következő módon értelmezendő: nyilvános = szabadon kutatható és idézhető a forrás megjelölésével; kutatható = szabadon kutatható, de idézéséhez az interjúalany és az interjúkészítő engedélye szükséges; korlátozott = mind a kutatáshoz, mind az idézéshez az interjúalany és az interjúkészítő engedélye szükséges.

A [Gy]-vel jelzett interjúk az Oral History Archivum új, *Az ötvenhatosok második nemzedéke* címmel indult kutatása keretében készültek.

A *-gal jelzett interjúk nem teljes életútinterjúk, hanem csak az '56-os magyar forradalom eseményeit, illetve azok hatását tárják fel.

Andi József (1946), betanított munkás, gépkocsivezető, 1990 óta önkormányzati képviselő, bérleményellenőr. Édesapja, *Andi József* (1924–1958) laboráns, majd 1950-től hivatásos katonatiszt. 1956. november 2-ától a csepeli nemzetőrség tagjaként részt vett a szovjetek elleni fegyveres ellenállásban, ezért halálra ítélték, és kivégezték.

[nyilvános] (626) 1995. 4 ív, Kőrösi Zsuzsanna [Gy]

Andorka Rudolf (1931), jogász, szociológus, akadémikus. 1956-ban egyetemi hallgató, november 7-e után közreműködött a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának munkájában, röpcédulákat terjesztett. 1957-ben öt hónap börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után fordítóként, majd a KSH-ban szociológusként dolgozott. 1984-től a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem Szociológiai Tanszékének vezetője, 1991 óta a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem rektora.

[nyilvános] (567) 1993–1994. 11 ív, Javorniczky István

- Árokházi György* (1933), villamosmérnök, automatika szakmérnök. 1956-ban Székesfehérváron újságíró, a forradalom alatt a Vörösmarty Rádió riportere, emiatt elbocsátották állásából, kizárták az ELTE-ről. 1957–1972 között a BHG munkatársa, telefontervező. 1972–1989 között a HM távhívórendszerének kifejlesztője.
[nyilvános] (574) 1994. 5 ív+mell. Molnár Adrienne
- Bán István* (1931), református lelkész. 1956. október 31-én és november 2-án beszédet mondott a nyíregyházi rádióban. Az ún. református megújulási mozgalom egyik kezdeményezője. 1957-ben nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1962-es szabadulása után segédmunkás, technikus, majd vizsgazdálkodási szakmérnök. A lelkészi pályára nem térhetett vissza.
[kutatható] (608) 1994. 10 ív, Valuch Tibor
- Barabás Lajos* (1932), tanító Erdélyben. 1956-ban a budapesti rádió adásait hallgatta, és forradalmi tartalmú verseket olvasott. 1958-ban letartóztatták, és koncepciók perben nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után villanyszerelő.
[nyilvános] (599) 1994. 3 ív, Gagy-Balla István
- Barta Éva* (1916–1994), ékszertervező iparművész, keramikus. 1934–1944 között a Szocialista Művészek Csoportjának tagja. 1944-ben Fekete Nagy Bélával üldözött zsidók számára több ezer hamis iratot gyártott.*
[nyilvános] (633) 1994. 9 ív, Kozák Gyula
- Batonai Margit, Fülöp Lászlóné* (1949), cipőfelsőrész-készítő, jelenleg háztartásbeli. Édesapja, Batonai László segédmunkás (1927–1957) István öccsével 1956. november 1–4. között a XXII. kerületben nemzetőr. 1957-ben lőszer- és fegyverrejtegetés miatt statáriális bíróság halálra ítélte, majd kivégezték őket.
[nyilvános] (590) 1994. 2,5 ív, Kőrösi Zsuzsanna [Gy]
- Brusnyai Margit* (1954), zenetanár, karvezető. A váci zeneiskola tanára. Édesapja, Brusnyai Árpád (1924–1958) görög-latin és történelem szakos tanár, a forradalom alatt a Veszprém Megyei Forradalmi Tanács alelnöke, majd elnöke volt. 1958-ban halálra ítélték, és kivégezték.
[kutatható] (602) 1994. 7 ív, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne [Gy]
- Cornides István* (1920), fizikus. 1942 óta a Pázmány Péter Tudományegyetem Gyakorlati Fizikai Intézetében, majd a jogutód ELTE TTK-n tanított és kutatott a Nobel-díjas Békésy György professzor mellett. 1956-ban az ELTE TTK Forradalmi Bizottságának elnöke. 1957 elején letartóztatták, és őszig vizsgálati fogságban tartották.
[kutatható] (609) 1993–1994. 20 ív, Garai Gábor
- Czajlik Péter* (1940), erdész. 1956-ban csatlakozott a Széna téri felkelőkhöz, november-től Bécsben az emigráció szervezésében vett részt, illetve az angol hírszerzés megbízásából magyarországi futárszolgálatot teljesített. 1957-ben letartóztatták, majd 1958-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. 1965-ben koholt vádak alapján nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, és állásából elbocsátották.
[nyilvános] (519) 1994. 18 ív, Eörsi László

Cserépy Gyula (1931), nyomdász, katonatiszt. Az 1956-os forradalom idején a Berzenczey utcai fegyveres csoport tagja. 1957-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1970-ben szabadult.

[nyilvános] (578) 1994. 3 ív, Eörsi László

Darnay Benjámín (1933), újságíró. 1950-től a csepeli *Fogaskerek* című üzemi újság munkatársa, majd 1953-ban beiskolázták a katonatiszti főiskolára, de 1955-ben elbocsátották. Ezt követően a Csepel Vas- és Fémművekben segédmunkás. 1956. október 25-től tagja a csepeli forradalmi bizottságnak. 1956 novemberében elhagyta az országot, az USA-ban él.

[nyilvános] (597) 1994. 10 ív+mell. Gyenes Pál

Donáth László (1955), evangélikus lelkész. 1988-tól a csillaghegyi gyülekezet lelkésze. 1994-től országgyűlési képviselő. Édesapja, Donáth Ferenc (1913–1986) jogász, politikus, 1956-ban Nagy Imre közvetlen munkatársa. 1956 novemberében a családot Snagovba internálták. 1958-ban Donáth Ferencet tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult.

[kutatható] (631) 1994–1995. 5 ív, Javorniczky István [Gy]

Drobny, Heinrich (1935), gépészmérnök. 1956-ban egyik szervezője volt a temesvári egyetemisták október 30-án a Mihai Viteazul diákmenzán rendezett gyűlésének, ezért hat év börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben szabadult. Jelenleg a Temes megyei tanács alelnöke.

[nyilvános] (632) 1995. 12 ív, Bodó Zoltán

Fekete Zsolt (1948), sütő- és édesipari üzem mérnök, majd takarító. Édesapja, Fekete László hivatásos katonatiszt, kohómérnök, 1953-tól a Nehézipari Műszaki Egyetemen tanított. 1956-ban a Borsod Megyei Munkástanács elnökhelyettese. 1956. november 5-én Ungvárra hurcolták, majd 1957 elején letartóztatták, egy év börtönbüntetésre ítélték. 1958-ban szabadult.

[kutatható] (613) 1995. 4,5 ív, Kőrösi Zsuzsanna [Gy]

Földesi Katalin, Sikhegyi Béláné (1953), OTP-ügyintéző Szegeden. Édesapja, Földesi Tibor (1923–1958) villanyszerelő, a forradalom alatt a szegedi forradalmi bizottság elnökségének tagja. Novemberben Nyugat-Németországba menekült, ahol kapcsolatba került az amerikai hírszerző szolgálattal. 1957-ben hazatért, majd letartóztatták. 1958-ban halálra ítélték, és kivégezték.

[kutatható] (596) 1994. 3 ív, Kőrösi Zsuzsanna [Gy]

Földvári Magdolna (1950), üzletkötő. Édesapja, Földvári Rudolf lakatos, pártfunkcionárius. 1952-től az MDP budapesti, 1954-től a BAZ megyei pártbizottságának első titkára. 1956-ban a Borsod Megyei Munkástanács elnöke, ezért Ungvárra hurcolták, majd 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után fordító, műszaki szerkesztő.

[kutatható] (605) 1994. 2 ív, Molnár Adrienne [Gy]

Gál Lajos (1917), cipész. 1942–1945 között csendőr. 1950-ig szovjet hadifogoly. 1956-ban Hajdúszovát Forradalmi Bizottmányának tagja, a nemzetőrség parancsnoka. 1959-ben egy év börtönbüntetésre ítélték.

[kutatható] (530) 1994. 6 ív, Valuch Tibor

Gimes Judit lásd Magos Gábor

- Göncz Kinga*, (1947), pszichiáter, egyetemi oktató. Édesapja, Göncz Árpád jogász, agrónomus, író, műfordító, 1990-től a Magyar Köztársaság elnöke. 1956-ban részt vett Bibó István és Nagy Imre írásainak Nyugatra juttatásában, ezért 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.
[kutatható] (568) 1994. 4,5 ív, Javorniczky István [Gy]
- Gulyás Anikó, Andrásiné Gulyás Anikó* (1947), könyvelő. Édesapja, Gulyás Lajos (1918–1957) Levél községben lelkész, a forradalom alatt a Mosonmagyaróvári Nemzeti Bizottság tagja. A mosonmagyaróvári sortűz utáni békítő és embermentő szerepe ellenére halálra ítélték, és kivégezték.
[nyilvános] (580) 1994. 7 ív+mell. Kőrösi Zsuzsanna [Gy]
- Hargitay Oszkárné, Farkas Brigitta* (1935) Az 1956-os forradalom idején férjével a Lapkiadó Vállalat New York-palota épületében működő fegyveres csoport tagja. A szovjet támadás idején sebesülteket mentett. A forradalom után tanulmányait befejezve a vendéglátóiparban dolgozott.*
[nyilvános] (595) 1994. 1 ív, Eörsi László
- Hegedűs László* (1936) 1956-ban az orvossegéd-képző iskola hallgatójaként a Központi Honvéd Kórház mentőseként sebesülteket mentett, novembertől a „Bástya” illetve „Bagoly” ellenállócsoportok tagja volt. Ezért 1959-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.*
[nyilvános] (603) 1994. 2 ív, Eörsi László.
- Herzum Péter* (1939), tv-rendező, kínai tolmács, műfordító. Az 1956-os forradalom idején a művészeti gimnázium tanulójaként a Nagyvárad téren filmezte a forradalmi eseményeket, és harcolt a szovjetek ellen. 1957-től néhány évig segédmunkás, majd az MTV munkatársa, 1982-től rendező. 1969–1978 között a belgrádi televízió munkatársa.
[kutatható] (607) 1994. 5 ív, Eörsi László
- Jamandi Emil* (1938), 1956-ban a kolozsvári Bolyai Egyetem hallgatója. 1962-ben koncepciók perben izgatás vádjával öt év börtönbüntetésre ítélték. 1964-es szabadulása után anyagbeszerző.
[nyilvános] (627) 1995. 3 ív, Gagy-Balla István
- Kalusi Sámuel* (1924), gépipari technikus, üzemvezető-helyettes. A II. világháborúban szovjet hadifogságba esett. 1956-ban Budapesten a IX. kerületben a Göndör-féle fegyveres csoport parancsnokhelyettese. 1957-ben tizenöt év börtönbüntetésre ítélték.
[nyilvános] (577) 1994. 4 ív, Eörsi László
- Katona Emil* (1929), biokémikus. 1952 végén szervezkedés és kémkedés hamis vádjával tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1956. október 27-én szabadult a váci börtönből. Szabadulása után a POFOSZ és a nemzetőrség tagja, részt vett a szovjetek elleni fegyveres ellenállásban. Decemberben elhagyta az országot. A Zürichi Egyetem Sugárzásélettani Intézetében dolgozott. Jelenleg Kanadában él.
[kutatható] (594) 1994. 5 ív+mell. Szokolczai Attila
- Kelemen Csongor* (1939) 1956-ban teológushallgató volt Erdélyben, találkozott az Erdélyi Magyar Ifjúsági Szövetségnek néhány aktivistájával, ezért 1959-ben le-

tartóztatták, és feljelentés-kötelezettség elmulasztásának vádjával huszonöt év börtönbüntetésre ítélték. 1964-es szabadulása után elektrotechnikus.

[nyilvános] (616) 1995. 4,5 ív, Gagy-Balla István

Keresztes K. Sándor (1944), építész, urbanista, politikus. 1969-től a Győri Tervező Vállalatnál, majd 1974-től a Győri Városi Tanács városfejlesztési csoportjánál dolgozott. 1986–90 között az Észak-dunántúli Tervező Vállalat városrendezési szakosztályának vezetője. 1990–94 között országgyűlési képviselő, 1990–93 között környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter. Édesapját, Keresztes Sándor (1919) politikust, aki 1956-ban részt vett a Demokrata Néppárt újjászervezésében, 1957-ben internálták.

[nyilvános] (576) 1994. 9 ív, Javorniczky István [Gy]

Kolompár Valéria (1954) és *Erzsébet* (1957), betanított munkások. Édesapjukat, Kolompár Mátyás kiskunmajsai alkalmi munkást (1924–1957) emberölés vádjával halálra ítélték, és kivégezték.

[nyilvános] (592) 1994. 2 ív+mell. Molnár Adrienne [Gy]

Kovács Gyula (1934), közgazdász. A magyar forradalommal szimpatizáló kijelentései miatt 1959-ben koncepciós perben nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1964-ben szabadult. Jelenleg a székelyudvarhelyi bútorgyár igazgatóhelyettese.

[nyilvános] (534) 1993. 3 ív, Gagy-Balla István

Lazur Barna (1930), katonatiszt, épületgépész-technikus. 1956-ban a szegedi nemzetőrség parancsnoka, november 5–19. között Jugoszláviában internált. 1957 januárjában a katonai hűségesküt megtagadta, leszerelt, majd 1958-ban kilenc év börtönbüntetésre ítélték.

[kutatható] (153) 1989. 5 ív, Kozák Gyula

Lay Imre (1938), esztergályos kispáros. 1956-ban középiskolásként részt vett az Erdélyi Magyar Ifjúsági Szövetség szervezésében. 1959-ben Marosvásárhelyen koncepciós perben húsz év kényszermunkára ítélték. 1964-ben szabadult.

[nyilvános] (563) 1993. 4 ív, Gagy-Balla István

Lőrincz Sándor Károly (1928), erdélyi ipari munkás. 1956 őszén részt vett a Szoboszlai-féle szervezkedésben, ezért 1957 novemberében letartóztatták, és huszonöt év börtönbüntetésre ítélték. 1964-ben szabadult.

[nyilvános] (587) 1993. 4 ív+mell. Gagy-Balla István

Lukách Krisztina (1956), közgazdász, katolikus hitoktató. Édesapja, Lukách Tamás (1923) lakatos, gépészmérnök, 1956-ban a Ganz Vagon- és Gépgyár munkástanácsának titkára, ezért nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után segédmunkás és műszaki alkalmazott.

[nyilvános] (581) 1994. 3 ív, Körösi Zsuzsanna [Gy]

Magos Gábor–Gimes Judit: (közös életútinterjú) *Magos Gábor* (1914), kertészmérnök. 1945 után minisztériumi tisztviselő, pártközponti osztályvezető, 1951-től tangazdasági igazgató. A forradalom alatt kapcsolatban állt a Magyar Írók Szövetségével, a Forradalmi Karhatalmi Bizottsággal és több fegyveres csoporttal. A november 4-e utáni szellemi ellenállás aktív résztvevője. *Gimes Judit* (1920), Gimes Miklós húga, Magos Gábor felesége, mezőgazdász. 1945–1954 között pártfunkcionárius,

- pártfőiskolai tanár. 1957-ben Svájcban telepedtek le, részt vettek az *Irodalmi Újság* szerkesztésében és terjesztésében.
[nyilvános] (531) 1993–1994. 40 ív, Ständeisky Éva
- Marton György* (1930), mérnök. 1956-ban Várpalotán elektrotechnikus. A forradalom hírére Budapestre jött, csatlakozott a Széna téri felkelőcsoporthoz. A Szabad Népszékházban a fegyveresek egyik parancsnoka, részt vett a szovjetek elleni fegyveres ellenállásban. December végén emigrált, Belgiumban él.
[kutatható] (584) 1994. 8 ív, Baló Péter
- Mérei Zsuzsa* (1956), pszichológus. Édesapja, Mérei Ferenc pszichológus (1909–1986) 1956-ban az ELTE tanáraként az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság egyik vezetője volt. 1959-ben tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.
[kutatható] (593) 1994. 3 ív, Hoffmann Gertrud [Gy]
- Misur György* (1932), diplomata. 1956. november 3-án mint a Magyar Népköztársaság varsói nagykövetségének sajtóattaséja jelen volt, amikor átadták a magyar kormány hivatalos jegyzékét arról, hogy Magyarország kilépett a Varsói Szerződésből. Több nyugat-európai fővárosban nagykövet, jelenleg külügyminisztériumi főosztályvezető-helyettes.*
[nyilvános] (569) 1993–94. 1 ív, Tischler János
- Molnár Mihály* (1922), jogász, könyvelő. 1945–1948 között Békés és Zala megyében járási és vármegyei jegyző. 1948-ban kizárták az MDP-ből. 1956-ban a békéscsabai városi munkástanács elnökhelyettese. 1957-ben három év börtönbüntetésre ítélték. 1958-as szabadulása után segédmunkás, majd fordító, belső ellenőr. Korabeli naplói alapján írt visszaemlékezése rövidített formában, név nélkül, „Munkástanácsok Békéscsabán” címmel 1986-ban megjelent a párizsi Magyar Füzetek *Munkástanácsok 1956-ban* című kiadványában.
[nyilvános] (579) 1994. 7 ív+mell. Molnár Adrienne
- Molnár Tibor* (1946), tanár, 1989 óta a Pedagógus Szakszervezet ügyvivője. Édesapja, Molnár Zoltán (1920), munkás, pártfunkcionárius, író, újságíró. 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége vidéki titkára. 1956 decemberében letartóztatták, 1957 októberében három év börtönbüntetésre ítélték. 1959 márciusában szabadult.
[nyilvános] (625) 1995. 5 ív, Hoffmann Gertrud [Gy]
- Möcsényi Mihály* (1920), kertészmérnök. 1945-ben a cseh partizánokkal együttműködve részt vett az antifasiszta ellenállásban. 1956-ban tagja volt a budapesti Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Forradalmi Bizottságának. Jelenleg a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem tanára.
[kutatható] (583) 1993–1994. 8 ív, Beck Tibor
- Németh Zoltán* (1914), ügyvéd, vállalati jogtanácsos Erdélyben. 1956-ban Veress Sándorral, későbbi vádlott-társával anonim levelek útján igyekezett társakat toborozni egy esetleges erdélyi forradalomhoz. 1957-ben államellenes izgatás vádjával húsz év börtönbüntetésre ítélték. 1964-ben szabadult.
[nyilvános] (629) 1995. 2,5 ív, Gagy-Balla István
- O. Szabó Zsigmond* (1920), gazdálkodó. 1945 után Hajdúböszörményben a kisgazdapárt ifjúsági szervezetének vezetője. 1956-ban „paraszt-sztrájkot” szervezett, ezért

- 1957-ben másfél év börtönbüntetésre ítélték. 1989-ben az FKgP hajdúböszörményi szervezetének egyik újjászervezője.
[kutatható] (566) 1994. 5 ív, Valuch Tibor
- Ország György* (1939), építésvezető. 1956. november 7-ig a Práter utcai nemzetőrség tagjaként részt vett a fegyveres harcokban. 1957 márciusában felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték.
[kutatható] (535) 1994. 17 ív, Gyenes Pál
- Pacuraru, Gheorghe* (1935), állatorvos. 1956. október 30-án részt vett a temesvári egyetemisták által a Mihai Viteazul diákmenzán szervezett gyűlésen. Másnap a letartóztatott egyetemisták kiszabadításáért tüntetést szervezett. Ezért 1956-ban két év börtönbüntetésre ítélték. Szabadulását követően négy évig Latestiben kényszerlakhelyen élt.
[kutatható] (601) 1994. 5 ív, Cosmeanu Marius
- Páll László* (1939), építészechnikus. 1956-ban több diáktársával együtt a magyar forradalomban való esetleges részvételről beszélgetett, emiatt a román állambiztonsági szervek többször kihallgatták. 1959-ben – a román és magyar iskolák egyesítését követően – Marosvásárhelyen részt vett a magyar nemzetiségi sérelmek megfogalmazásában, és az ezzel kapcsolatos aláírásgyűjtésben. Emiatt 1961-ben tizenöt évi kényszermunkára ítélték. 1964-ben szabadult.
[nyilvános] (588) 1993. 2 ív+mell. Gagyi-Balla István
- Pekó Erzsébet* (1948), mezőgazdasági alkalmi munkás, majd fonónő Bácsalmáson. Édesapját, Pekó Istvánt (1914–1957) kiskunmajsai mezőgazdasági munkást, emberölés vádjával halálra ítélték, és kivégezték.
[kutatható] (606) 1995. 3,8 ív, Molnár Adrienne [Gy]
- Pióro, Tadeusz* (1921), katonatiszt. 1967-ig vezető tisztségeket töltött be a lengyel vezérkarnál. Az 1956-os forradalom idején a Varsói Szerződés moszkvai központjában szolgált, tanúja a magyar kormány Varsói Szerződésből való kilépési nyilatkozata átadásának.*
[nyilvános] (570) 1994. 1 ív, Tischler János
- Planer, Emanuel* (1915), újságíró. 1954–1956 között a Lengyel Rádió főszerkesztője. 1956. október 25-én közreműködött a lengyel vérszállítmány Budapestre szállításában. 1956. november 4-én Háy Gyula telefonon értesítette őt a szovjet csapatok Budapest elleni támadásáról. 1956 novemberében megtagadta, hogy a Lengyel Rádióban a magyarországi eseményekről cenzúrázott jelentéseket adjon ki, ezért elbocsátották.*
[nyilvános] (572) 1993. 2 ív, Tischler János
- Puchert János* (1934), lakatos. A komlói szénbányában dolgozott, majd 1954-ben bevonult katonának. 1956. november 1-jén egységét a Juta-dombhoz vezényelték, ahol november 4-én tűzharcot vívtak az egyik Budapestre bevonuló szovjet egységgel. 1958-ban a Mecseri János és társai perben másodfokon is halálra ítélték, majd ítéletét kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták. 1970-ben szabadult.
[nyilvános] (615) 1994–1995. 16 ív+mell. Szokolczai Attila

Rácz Erzsébet, Molnár Pálné (1914), orosz tanár. 1956 novemberétől 1957 márciusáig a XV. kerület szovjet katonai parancsnokságán tolmács. Segítségére volt a kerület tanácselnökének, Kopácsi Józsefnek abban, hogy fiát, Kopácsi Sándort a halálbüntetéstől megmentse.

[nyilvános] (614) 1995. 9 ív, Gyenes Pál

Rakowski, F. Mieczyslaw (1926), lengyel újságíró, publicista. 1957 áprilisában a Magyar Tájékoztatási Hivatal meghívására hazánkba utazott, beszélgetéseket folytatott Kádár Jánossal és a magyar pártvezetés más tagjaival. Magyarországi tapasztalatairól objektív hangvételű újságcikksorozatot írt, amely nem felelt meg a magyar elvárásoknak.*

[nyilvános] (573) 1991. 1,5 ív, Tischler János

Ravasz Győző (1925), gazdálkodó, könyvelő. 1956-ban a magyar forradalom eszméivel szimpatizált, ezért 1957-ben a marosvásárhelyi katonai törvényszék tizenöt év kényszermunkára ítélte. 1989 óta a helyi RMDSZ alapító tagja, majd a földosztó bizottság elnöke.

[nyilvános] (533) 1993. 2 ív, Gagy-Balla István

Regéczy-Nagy Márta (1957), gyógypedagógus. Édesapja, Regéczy-Nagy László hivatásos katonatiszt, az angol követség sofőrje. 1956-ban részt vett Bibó István és Nagy Imre írásainak Nyugatra juttatásában, ezért 1958-ban tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után fordító.

[nyilvános] (610) 1995. 3,6 ív, Hoffmann Gertrud [Gy]

Salamon László (1930), építőipari technikus Erdélyben. 1956-ban látogatóban volt Magyarországon, részt vett néhány forradalmi megmozdulásban, ezért 1957-ben a marosvásárhelyi katonai törvényszék tíz év börtönbüntetésre ítélte. 1963-ban szabadult. 1989 óta aktív közéleti tevékenységet fejt ki.

[nyilvános] (628) 1995. 2 ív, Gagy-Balla István

Salamon Zoltán (1921), gazdálkodó, adóhivatali tisztviselő. 1956 őszén részt vett a Szoboszlai-féle szervezkedésben, ezért tizennyolc évi börtönbüntetésre ítélték. 1964-es szabadulása után gyári munkás, majd raktáros.

[nyilvános] (600) 1994. 2 ív, Gagy-Balla István

Sándor Balázs (1936), unitárius pap. 1956 őszén részt vett az Erdélyi Magyar Ifjúsági Szövetség létrehozásában. 1959 tavaszán a marosvásárhelyi katonai törvényszék huszonöt év börtönbüntetésre ítélte. 1964-ben szabadult. Jelenleg Székelyudvarhely polgármestere.

[nyilvános] (532) 1993. 3 ív, Gagy-Balla István

Schmidt László (1930), szakmunkás. Az 1956-os forradalomban a Práter utcai felkelők parancsnokaként részt vett a rádió épülete, illetve a Köztársaság téri partház ostromában. 1957-ben letartóztatták, elsőfokon halálra, másodfokon húsz év börtönbüntetésre ítélték. 1968-ban szabadult.

[kutatható] (591) 1994. 5 ív+mell. Eörsi László

Szabó Károly (1946), víz- és gázvezetékszerelő. Édesapja, D. Szabó Károly (1924–1959) földműves, 1956-ban a Gyóni Nemzeti Bizottság elnökhelyettese és a nemzetőrség vezetője volt. 1959-ben halálra ítélték, és kivégezték.

[kutatható] (611) 1995. 3,5 ív, Molnár Adrienne [Gy]

- Szabó Zakariás* (1919), erdélyi munkás. 1956-ban részt vett a magyar forradalom hatására Erdélyben meginduló szervezkedésben, ezért koncepciós perben hét év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.
[nyilvános] (586) 1994. 4 ív+mell. Gagy-Balla István
- Szakács Sándor* (1936), gazdaságtörténész. 1956-ban az ELTE diákbizottságának és a *Tiszta szívvel* című egyetemi újság szerkesztőségének tagja. 1958-tól két évig Tatabányán könyvtáros, majd a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem tanára.
[kutatható] (582) 1993–94. 13 ív, Beck Tibor
- Táky Gyula* (1936), villanszerelő, kocsikísérő. 1956-ban részt vett az október 23-ai tüntetéseken és a rádió ostromában, majd csatlakozott a Széna téri fegyveres csoporthoz. November 4-én szovjet fogságba esett, Ungvárra hurcolták. 1957-ben tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-as szabadulása után műszaki szerkesztő, táncdalénekes, postai alkalmazott.
[nyilvános] (630) 1995. 4 ív, Eörsi László
- Tátrai János* (1926), tanító. 1956-ban a tiszagyulaházi Forradalmi Bizottmány titkára. 1957 szeptemberében letartóztatták, 1958 januárjában öt hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. 1990 őszétől Egyek alpolgármestere.
[nyilvános] (565) 1994. 4 ív, Valuch Tibor
- Tibori János* (1919), tanár, teológus. 1956-ban a békéscsabai események aktív résztvevője, eredeti dokumentumok összegyűjtésével hiteles feljegyzéseket készített a forradalmi történésekről.
[nyilvános] (589) 1994. 9 ív+mell. Valuch Tibor
- Török Mihály* (1934), katonatiszt Romániában. 1956-ban tisztársaival a magyar forradalom katonapolitikai esélyeit latolgatta. 1959 tavaszán – a román hadseregben is megkezdődött etnikai tisztogatás keretében – letartóztatták, és koncepciós perben tizenkét év kényszermunkára ítélték. 1964-es szabadulása után betanított munkás.
[nyilvános] (598) 1994. 5 ív, Gagy-Balla István
- Török József* (1944), erdélyi faipari szakmunkás, lakatos. 1964-es magyarországi látogatásakor az '56-os forradalom eseményeiről beszélgetett, emiatt 1965-ben rendszerellenes szervezkedés vádjával tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. 1974-ben szabadult.
[nyilvános] (442) 1994. 4 ív, Gagy-Balla István
- Vajda Tibor* (1924), fogász. 1946-tól az ÁVO munkatársa, majd az ÁVH vizsgálati osztályának helyettes vezetője. 1952-ben a KSH osztályvezetője. 1953 elején vizsgálati fogságban volt. 1956-ban Ausztráliában telepedett le.
[korlátozott] (612) 1995. 12 ív, Kozák Gyula
- Varga János* (1927), történész, levéltáros. 1955–56-ban az ELTE Történettudományi Karának dékánhelyettese. 1956-ban az ELTE Forradalmi Diákbizottságának elnöke, az Értelmiségi Forradalmi Bizottság tagja. 1957–1968 között az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, 1978-ig a Művelődésügyi Minisztériumban a

- Levéltári Osztály vezetője. 1978–1990 között az Országos Levéltár főigazgatója. 1990–1994 között országgyűlési képviselő.
[nyilvános] (585) 1994. 10 ív+mell. Germuska Pál
- Veress Zoltán* (1934), villamosipari technikus. Erdélyben közreműködött a magyar forradalom szellemiségét hirdető röpcédulák készítésében és terjesztésében, ezért 1957-ben hét év kényszermunkára ítélték. 1959-ben egyéni kegyelemmel szabadult. 1989-től a Nemzetmentési Front egyik vezetője.
[nyilvános] (564) 1993. 4 ív, Gagy-Balla István
- Vorzák János Ignác* (1941), mérnök. A csíkszeredai líceum tanulójaként a magyar forradalom eszméivel szimpatizált, ezért 1959-ben koncepciós perben hét év börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben szabadult.
[kutatható] (575) 1993. 3 ív, Gagy-Balla István
- Willman, Adam* (1908), közgazdász, vegyész. 1955–1959 között a Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövete. 1956-ban a forradalom célkitűzéseivel rokonszenvező jelentéseket küldött a magyar fővárosból. 1959–1975 között külügyi szolgálatot teljesített Rómában és Finnországban.*
[nyilvános] (571) 1991. 1 ív, Tischler János
- Wittner Károly* (1955), asztalos. Édesanyja, Wittner Mária (1931) – alkalmi munkás – a forradalom alatt részt vett a Corvin közti és a Tűzoltó utcai harcokban. 1959-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1970-es szabadulása után varrónő. Wittner Károly intézetben nevelkedett.
[nyilvános] (604) 1994. 6 ív, Hoffmann Gertrud [Gy]

Összeállította: *Kőrösi Zsuzsanna*

AZ INTÉZET „1956-OS GYŰJTEMÉNYE”
AZ OSZK KÉZIRATTÁRÁBAN
1994–95-ÖS GYARAPODÁS

FOND 411: 1956-OS KÉZIRATOK

411.21 Czeglédy Edit: *Naplótöredék '56-ból*

A napló, egy tizenöt éves, zalaegerszegi tanítóképzőbe járó lány szemével láttatja a forradalmat. A gépirat xeroxmásolata Kapiller Imre zalaegerszegi levéltárostól került Benda Gyula közvetítésével intézetünkbe.

40 fol.

411.22 Pallai Péter–Iván Zoltán: *Brit dokumentumok 1956-ból*

A gépirat a BBC adásában 1986-ban elhangzott műsor szöveggönyve. A brit kabinet és a külügyminisztérium irattárának a magyar forradalomra vonatkozó dokumentumai ebben az évben váltak kutathatóvá a harminc éves hivatali titkosítás lejártával. A xeroxmásolatot Pallai Péter ajándékozta gyűjteményünknek.

75 fol.

411.23 David Irving *Uprising* című könyvének forrásanyaga

A brit történész nagy vitát kiváltó, az '56-os forradalom történetéről szóló kötetének anyaggyűjtése Gosztonyi Péter közvetítésével jutott az '56-os Intézet birtokába. Irving a hetvenes évek második felében végzett kutatásokat az akkor hozzáférhető nyugati források (interjúk, diplomáciai iratok, korabeli sajtócikkek, tanulmányok) feldolgozásával. Ezt egészítette ki 1980–81-ben Magyarországon készített interjúkkal. (Feldolgozás alatt)

15 dosszié

FOND 412: MAGYARORSZÁGI LEVÉLTÁRAK 1956-OS IRATAI

412.1 Baranya megye: 5 doboz közigazgatási, 4 doboz bírósági, 2 doboz MSZMP-iratmásolat, 1 doboz sajtógyűjtemény

412.4 Fejér megye: 1 doboz közigazgatási, 6 doboz bírósági iratmásolat, 1 doboz sajtógyűjtemény

412.6 Heves megye: 8 doboz bírósági iratmásolat, 1 doboz sajtógyűjtemény

412.7 Esztergom-Komárom megye: 1 doboz közigazgatási iratmásolat

- 412.8 Győr-Sopron megye: 2 doboz közigazgatási, 1 doboz bírósági iratmásolat, 1 doboz sajtógyűjtemény
412.12 Bács-Kiskun megye: 6 doboz közigazgatási, 1 doboz bírósági iratmásolat
412.16 Veszprém megye: 4 doboz bírósági iratmásolat
412.23 Fővárosi Bíróság: 70 doboz bírósági iratmásolat

FOND 413: KÜLFÖLDI GYŰJTEMÉNYEK '56-OS ANYAGAI

- 413.5 Lengyel dokumentumok '56-ból
Tischler János 1993–95 között Varsó Főváros Levéltárában, a Lengyel Belügyminisztérium Központi Levéltárában és a Lengyel Nemzetvédelmi Minisztérium Központi Katonai Levéltárában végzett kutatásokat. Ez a gyűjtemény a feltárásmunka során készített xeroxmásolatait tartalmazza.
490 fol.
- 413.18 Az Osztrák Állami Levéltár '56-os iratai
A bécsi levéltárban őrzött 1956-os magyar vonatkozású iratokból Geccsényi Lajos, a Magyar Országos Levéltár bécsi referense készített válogatást.
248 fol.

Lezárva: 1995. június 30-án
Összeállította: *Weeber Tibor*

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1994–1995

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

- Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban.* A dokumentumokat vál., a kötetet összeáll.: Huszár Tibor. A felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Szerk.: Litván György és S. Varga Katalin. Bp. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995. 757 o. /56/
- Börtönkereszt. Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései.* Bev., az interjúkat kész. és sajtó alá rend.: Elmer István. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 1994. 224 o. /METEM könyvek 7./
- Évkönyv III.* 1994. [Kiad.] az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete. Szerk. biz.: Bak János, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 377 o.
- Gaál, Károly: Ungarn 1956 – Revolution oder nationale Erhebung? In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa, 1789–1989.* Schwerpunkt Ungarn. Hrsg.: Karlheinz Mack. Wien–München, Verl. für Geschichte und Politik – Oldenbourg, 1995. pp. 126–135. /Schiftenreihe 23./
- Gottas, Friedrich: Was geschah 1956 in Ungarn? Volksaufstand, politische Krise, nationale Tragödie – es war eine Revolution! In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa, 1789–1989.* Schwerpunkt Ungarn. Hrsg.: Karlheinz Mack. Wien–München, Verl. für Geschichte und Politik – Oldenbourg, 1995. pp. 144–150. /Schiftenreihe 23./
- Határ Győző: *Életút* (2. rész: Minden hajó hazám. Kabdebó Lóránt magnetofonfelvételei alapján a végleges szöveget készítette a szerző.) (Szombathely), *Életünk Könyvek*, 1994. 484 o. /A nyugati magyar irodalom gyöngyszemei 6./
- Hegedűs András: *Rendhagyó életek. Szubjektív reflexiók.* Bp. BFI, 1994. 167 o.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 3. Kúriai teljes ülések. Államvédelmi felülvizsgálatok. „Párt”-ítéletek. Törvényességi óvások. Tárgyalási jegyzőkönyvek* (Szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál... Zinner Tibor et al.) Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1994. 916 o.
- Kochanowski, Jerzy: Bemtől Kádárig. Magyarországról szóló történelmi irodalom a XX. századi Lengyelországban. *Valóság*, 37. évf. 1994. 8. sz. 24–32. o.
- Kubinyi Ferenc: *Fekete lexikon, 1945–1956.* Thousand Oaks, Malomfalvi, 1994. 303 o.

- Ladányi Sándor: Vázlatos történeti áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról. *Valóság*, 37. évf. 1994. 4. sz. 3–30. o.
- Litván György: 1956: Volksaufstand oder Revolution? In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa, 1789–1989*. Schwerpunkt Ungarn. Hrsg.: Karlheinz Mack. Wien–München, Verl. für Geschichte und Politik – Oldenbourg, 1995. pp. 138–143. /Schiftenreihe 23./
- Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe, 1945–1992*. Oxford–Cambridge, Blackwell, 1994. p. 327
- Die Ungarische Revolution*. Reform, Aufstand, Vergeltung. Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte der Ungarischen Revolution 1956. Hrsg.: György Litván, János M. Bak. Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung von Jörg K. Hoensch. Wien, Passagen Verlag, 1994. pp. 211 /Passagen Politik/
- Valuch Tibor: Egy konfliktus és következményei. 56-osok életútvizsgálatának kérdései. *Hitel*, 8. évf. 1995. 3. sz. 41–49. o.
- Változó múltunk [Vitaest a történetírásról 1994. október 13-án a Kossuth Klubban] *Világosság*, 35. évf. 1994. 11. sz. 70–79. o.

II. A FORRADALOM ELŐZMÉNYEI

- Andropov és Gerő két beszélgetése 1956 júliusában. Bev.: Vida István, a két dokumentumot közread.: Vjacseszlav Szereda és Vida István, ford.: Gránicz István és Vjacseszlav Szereda. *Tekintet*, 7. évf. 1994. 3–4. sz. 128–148. o.
- Csonkaréti Károly: *Szigorúan titkos dandár, 1951–1956* [A honvédségi munkaszolgálat története] Bp. Zrinyi, 1994. 281 o.
- Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. 2. kiad. Bp. Kossuth, 1995. 205 o.
- Eröss Ferenc: Helyreigazító sorok Bölcsföldi Andor „Észrevételek” című írásához. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 3. sz. 113–124. o.
- Az 1955 tavaszi újságíró-ellenállás egy dokumentuma. Közread.: Kalmár Melinda. *Kritika*, 1994. 10. sz. 8–9. o.
- Hiányos leltár. 1. MSZMP-dokumentumok „a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről”. 2. Válogatás az MSZMP Központi Bizottsága 1962. augusztus 14–16-ai ülésének hozzászólásaiból [Közread.:] Sipos Levente. *Társadalmi Szemle*, 49. évf. 1994. 11. sz. 72–94. o., 12. sz. 69–87. o.
- Izsák Lajos: A Rákosi-rendszer. 1948 ősze–1956 nyara. *Történelmi Szemle*, 37. évf. 1995. 1. sz. 51–67. o.
- Jemnitz János: Variációk egy szociáldemokrata témára. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 3. sz. 129–140. o. – Előzménye uő: A magyar szociáldemokrata emigráció balszárnya 1956-ban, október 23. előtt. *Múltunk*, 38. évf. 1993. 1. sz. 134–163. o.
- Kéthly Anna kihallgatása 1956. április 3-án. Jegyzőkönyv Kéthly Anna kihallgatásáról [Bev. és közread.:] Strassenreiter Erzsébet. *Kritika*, 1995. 1. sz. 36–38. o.
- Kő András–Nagy J. Lambert: *A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek, 1948–1956*. Bp. Publica, 1994. 242 o.

- Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt. Beszélgetés Lócsei Pállal és Méray Tiborral. Az interjút készítette Nagy Csaba. *Kritika*, 1994. 10. sz. 10–11. o.
- Lócsei Pál: Politikai és lelkiismereti lázadás volt... Lócsei Pál a Szabad Nép szerkesztőségének 1954–55 [!] évi forrongásáról [Riporter:] Kardos János. *Respublika*, 2. évf. 1995. 13. sz. 36–40. o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, V. Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország?* Szerk., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 178 o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VII. Iparművész vita. Orvosvita.* Szerk., a dokumentumokat összeáll. és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Ember Mária, Bohó Róbert. Bev.: Ember Mária, Hegedűs B. András. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 210 o.
- PüNKÖSTI ÁRPÁD: Rákosi (a csúcson, 1948–1953) *Tekintet*, 8. évf. 1995. 1–2. sz. 27–57. o.
- SZALAI LÁSZLÓ: Előhang 1954-ből: a Szabad Nép taggyűlése. *Világosság*, 35. évf. 1994. 10. sz. 48–56. o.

III. A FORRADALOM

- Baeva, Iszakra: Ungarszkaja 1956 godina – nadezdi i pogrom. In uő: *Iztocsna Evropa szled Sztalin, 1953–1956*. Polska, Ungaria, Csehszlovakia i Bulgaria. Szofia, Universitetszko izd. Szv. Kliment Ohridszki, 1995. pp. 126–230.
- Berki Mihály: Az ÁVH és az 1956-os forradalom. In uő: *Az államvédelmi hatóság*. Salgótarján, Nógrádi ny., 1994. 197–204. o.
- A Bölcsészkar az 1956-os forradalomban*. Az 1992. november 25-én tartott tudományos konferencián elhangzott előadások. Szerk. [előszó:] Vadász Sándor. Bp. ELTE soksz., 1994. 126 o.
- A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem részvétele az 1956-os forradalomban. Dokumentumok*. Szerk. és összeáll.: Pedroni Emma Anna [2. nyomat] Bp. Műegyetem 1956 alapítvány kuratóriuma, 1994. [1. kötet 117, (6) o., 2 t., 1 mell. 2. kötet 28, (43) o.]
- Csicskó Mária: A hiányzó parasztpolitikus. B. Szabó István pályaképe. *Életünk*, 32. évf. 1994. 1–2. sz. 108–142. o.
- Csoóri Sándor: Illyés Gyula 1956-os felhívása a világ íróihoz. In uő: *Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek, 1961–1994* (Vál. és szerk.: Szakolczay Lajos) Bp. Püski, 1994. 1. kötet 408–409. o.
- Domonkos László: Konduktorov [Kós Péter] nyomában. In uő: *Titkos történetünk*. Bp. Zrínyi, 1994. 234–265. o.
- Einhorn Gizella: „Akkor szeresd legjobban a hazát, ha bajban van.” Vadmacska, a Széna téri forradalmár életútja [Riporter:] Pósa Zoltán. 1. *Rebellitás*, Összevont kiad. 3. évf. [1994.] 11–12. sz.–4. évf. 1995. 1–2. sz. 66–73. o.
- Eörsi László: Göndör, Bütyök, Cigány és a többiek [A Göndör-csoport a forradalomban] *Beszélő*, 5. évf. 1994. 42. sz. 32–33. o.
- A Forradalom Tatabányán. Kronológiai vázlat. Összeáll.: Germuska Pál. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 197–219. o.

- Gosztonyi Péter: Ki volt Maléter Pál? 1–2. *Respublika*, 1. évf. 1994. 25. sz. 38–40. o., 26. sz. 76–77. o.
- Gyurkó László: A laktanya, az ezredes, a legendák (Egy készülő könyv fejezete) [Maléter Pál] *Tekintet*, 8. évf. 1995. 1–2. sz. 77–98. o.
- Gyüszti László: *Tatabánya 1956-ban*. Előszó: Ortutay András. Tatabánya, Kultsár István Társtud. és Kiadói Alapítvány, 1994. 141 o., 3 mell.
- Hellebrant Gyula–Horváth Miklós: Válaszok Gosztonyi Péternek. *Respublika*, 1. évf. 1994. 28. sz. 26–27. o.
- Hetényi István Károly: Sorsok. 1. Nemzetőrség Rácalmáson. 2. A halálba menekültek [Gelz Olga, Durmits Árpád] 3. Sándor András meghurcoltatása. *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 5–6. sz. 62–66. o.
- Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Előszó: Mécs Imre. Bp. Osiris–Századvég–1956-os Intézet, 1995. 399 o., ill. /'56/
- Horváth Miklós: Mozaikok az '56-os magyar forradalom és szabadságharc történetéből. 1–2. *Magyar Honvéd*, 5. évf. 1994. 42. sz. 40–48. o., 43. sz. 40–41. o.
- Kemény Dezső: Ötvenhatos napló. 2. *Árgus*, 5. évf. 1994. 1. sz. 60–64. o. [1. rész: *Árgus*, 4. évf. 1993. 5–6. sz. 69–77. o.]
- Kiss Sándor, M.: 1956 és a sortüzek. 1–2. *Magyar Szemle*, Ú. F. 3. évf. 1994. 4. sz. 373–381. o., 6. sz. 571–583. o.
- Mándoki Andor: Ötvenhatos októberi kísértetjárás [Önéletrajzrészlet] *Kapu*, 1994. 10–11. sz. 121–125. o.
- Molnár Miklós–Rainer M. János: Élet és utóélet. Vázlat Nagy Imre történelmi arcképehez. *Valóság*, 38. évf. 1995. 1. sz. 69–80. o.
- Némethi László: Évforduló. Magántörténelem '56. [Részlet az 1956-os Intézet Oral History Archivumának pályaművéből] *Barátság*, 1. évf. 1994. 7. sz. 394–398. o.
- Oláh Vilmos: Sebész voltam a „forradalmárok kórházában.” *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 10. sz. 12–16. o.
- Pálmány Béla: A Parlament 1956-ban. *Valóság*, 37. évf. 1994. 10. sz. 63–79. o.
- Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Főszerk., bev.: Kozák Gyula. Szerk.: Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1994. 239 o. /'56/
- [Pogány Péter] Szaléz atya naplója. 1–2. *Respublika*, 1. évf. 1994. 23. sz. 73–77. o., 24. sz. 72–76. o.
- Rainer M. János: Sovetské dokumenty k madarské krizi, 1956. *Suodobé Dějiny*, 1. 1995. 4–5. pp. 560–565.
- Sándor Iván: Az idő oszlopai. In uő: *Az idő oszlopai. Esszék*. Bp. Magyar Írószövetség–Belvárosi Könyvkiadó, 1995. 7–20. o. [Budapesti Műszaki Egyetem – Jövő Mérnöke]
- Sortüzek, megtorlás, menekülés, 1956–1957*. 2. jelentés. A Kormány megbízásából készítette a Tényfeltáró Bizottság. Szerk.: Kahler Frigyes. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1994. 584 o.
- Sortüz Tiszakécskén 1956-ban* (Szerk.: Tajti Erzsébet) Tiszakécske, Honismereti Kör, 1994. 191 o., ill. /Helytörténeti kiadványok 3./ [2., jav. kiad.: 1995]

- Szabó Miklós: Gyurkó Lajos. Adalékok egy ellenforradalmár pályaképehez. *Beszélő*, 5. évf. 1994. 8. sz. 30–31. o.
- Szántó Piroska: Forradalmi szvit. In uő: *Akt*. Bp. Európa, 1994. 149–179. o.
- Szesztay Ádám: Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban. *Regio*, 5. évf. 1994. 2. sz. 106–126. o.
- Szilágyi Vilmos: Napló [Budapest, 1956. október 25.–december 1.] *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 6–7. sz. 26–42. o.
- Tischler János: A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom végső szakasza, 1956. november 1–5. In: *Polono–Hungarica. Nyelvészet, irodalom, történelem, kultúrtörténet*. Az 1994. május 24-én és 25-én tartott nemzetközi tudományos konferencia anyaga. Bp. ELTE Lengyel Filológiai Tanszék, 1995. 453–461. o.
- Tischler János–Tuszevski, Jerzy: „Wszyscy Wegrzy chodźcie z nami, pójdźmi z Polakami.” Polscy węgierscy uczestnicy o rewolucji węgierskiej 1956 roku. *Akcent*, 59. 1995. 1. pp. 193–206.
- Tóth Benedek: A Sztálin-szobor ledöntése. *Mozgó Világ*, 21. évf. 1995. 2. sz. 84–98. o., ill.
- Tyekvicska Árpád: *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1994. 178 o., ill. /56/
- Tyekvicska Árpád: A bíboros útja (Mindszenty József „kiszabadítása” 1956-ban) In: *Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 1994*. Balassagyarmat, Nagy Iván Kör–Nógrád Megyei Levéltár Balassagyarmati Részlege, 1994. 143–173. o.
- Varga Balázs: Egy forradalom snittjei [Mikó József 1956-os filmfelvételei] In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 287–291. o.
- Veres István: Emlékek az 1956-os magyar forradalomról. In uő: *Apám mellett, apám helyett* (Emlékezések) Bp. Kurucz, 1994. 100–133. o. [Veres Péter 1956-os szerepe dokumentumok kíséretében]
- Wittner Mária: Halálra ítélték? Életre ítélték? Wittner Mária, az 1956-os nemzetőr önvallomása [Riporter:] Györfly László. *Hitel*, 7. évf. 1994. 10. sz. 50–63. o.

IV. A FORRADALOM KÜLFÖLDI VISSZHANGJA

- Baráth József: '56 Kárpátalján. *Magyar Szemle*, Ú. F. 3. 1995. 10. sz. 1046–1059. o.
- Békés Csaba: Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 165–178. o.
- Borbándi Gyula: A Szabad Európa Rádió 1956-os felelőssége. *Új Forrás*, 26. évf. 1994. 10. sz. 67–74. o.
- Botka Ferenc: A Déry-per világviszhangja. Függelék: Levelek Szilasi Vilmoshoz. *Holmi*, 6. évf. 1994. 10. sz. 1427–1447. o.
- Csou En-laj kínai miniszterelnök 1957. januári látogatása Varsóban. A Gomulka–Csou En-laj-tárgyalásokról készített feljegyzés. 1957. január 11–16. Közli: Tischler János. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 3. sz. 141–175. o.
- Fischer, Holger: Ungarn 1956 in der Geschichtswissenschaft der Bundesrepublik Deutschland. In: *Revolutionen in Ostmitteleuropa, 1789–1989*. Schwerpunkt

- Ungarn. Hrsg.: Karlheinz Mack. Wien–München, Verl. für Geschichte und Politik – Oldenbourg, 1995. pp. 151–158.
- Gecsényi Lajos–Vida István: A budapesti osztrák követség titkárának beszélgetése Tildy Zoltánnal, 1956. november 13–14. *Történelmi Szemle*, 37. évf. 1995. 1. sz. 117–121. o.
- Haraszi-Taylor, Eva, ed.: *The Hungarian Revolution of 1956. A Collection of Documents from the British Foreign Office*. Astra Press, Nottingham, 1995. p. 404
- Kijowski, Andrzej: Napló-részletek. *Hitel*, 7. évf. 1994. 10. sz. 46–48. o.
- Kissinger, Henry: Hungary. Upheaval in the Empire. In uő: *Diplomacy*. New York, Simon–Schuster, 1994. pp. 550–567.
- Kissinger, Henry: Magyarország: a birodalom megrendül. Ford.: Bart István. *Kritika*, 1995. 2. sz. 4–9. o., ill.
- Kovrig Bence: Felszabadítók: a nagyhatalmak és Magyarország 1956-ban. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Tanulmányok. Szerk. és bev.: Romsics Ignác. Bp. Teleki László Alapítvány, 1995. 203–213. o.
- Litván György: Francia dokumentumok 1956-ról. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 139–147. o.
- Máthé József: Emlékképek '56-ból. *Erdélyi Magyarság*, 5. évf. 1994. 20. sz. 3–4. o.
- Michener, James Albert: *A hid Andounál* (The bridge at Andau) Ford.: Hidas Zoltán [Bp.] Flitter, 1994. 227 o.
- Nagy András: Jelentés egy kutatásról. A „Bang-Jensen-ügy” (Ami történt és ami nem történt 1956 után az ENSZ-ben) In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 293–298. o.
- Parcz Ferenc: 1956 emlékei – Itáliában. *Hitel*, 7. évf. 1994. 10. sz. 42–45. o.
- Rahman budapesti indiai ügyvivő beszámolója az 1956. novemberi–decemberi napokról. Közli: Vida István. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 1–2. sz. 257–282. o.
- Standeisky Éva: A Kreml csendje. Vercors a magyar írókért 1957-ben. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 149–163. o.
- Szabó A. Ferenc: Ausztria és a magyar kérdés (1956–58) *Bécsi Napló*, 15. évf. 1994. 6. sz. 3. o.
- Szakmáry Károly: *A Szabad Európa Rádiója és a magyar forradalom*. New York, Hunnia House Publishing, 1995. 1. tome: 617 o., 2. tome: 470 o.
- A szovjet kapcsolat. Újabb orosz levéltári források 1956 történetének tanulmányozásához [Dokumentumok 1956. július 13-ától 1956. december 3-áig] Közzéteszi: Vjacseszlav Szeréda, Alekszandr Tikalin, Vida István. *Rubicon*, 5. évf. 1994. 8. sz. Mell. 1–5. o.
- Tischler János: A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 179–195. o.
- Tischler János: A magyar forradalom – ahogy a lengyel újságírók látták [Bev. és közread.: uő. Ford.: Baló Péter] *Tekintet*, 8. évf. 1995. 1–2. sz. 101–127. o.
- Turbet-Delof, Guy: Az 1956-os magyar forradalom Francois Mauriac szemével [Bev.: Litván György] Ford.: Litván Katalin. *Világosság*, 35. évf. 1994. 10. sz. 57–60. o.

Zseliczky Béla: Moszkva–Budapest, 1956. A felső szintű szovjet–magyar kapcsolatok történetéhez. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 3. sz. 20–52. o.

V. A FORRADALOM BUKÁSA UTÁN

- A baloldal „baloldala”. Dokumentumok a születő Kádár-rendszer tiszavirágéletű kommunista ellenzékének [Táncsics Mihály Kör] történetéhez [Bev. és közread.:] Pór Edit, Cseh Gergő Bendegúz. *Társadalmi Szemle*, 49. évf. 1994. 10. sz. 84–94. o.
- Barcza József: Az 1956-os forradalom megtorlása a Magyarországi Református Egyházban. A diktatórikus egyházpolitika. *Confessio*, 18. évf. 1994. 1. sz. 90–103. o.
- Bíró Eugénia: *Száműzetésben* [Rákosi Mátyás] Bp. Littoria, 1994. 251 o.
- A Budapesti Rendőrfőkapitányság újjászervezése, a MSZMP [!] helyi szervezeteinek létrehozása és harca a párt politikájának következetes megvalósításáért (1956. nov. 4.–1957. június 30.) [Dokumentum] *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 10. sz. 65–68. o.
- Deak, Alexander: Régen elkövetett gyilkosságok. „Bakik a mártírlistán” [Sipos Zsigmond, Erdélyi József] *Belügyi Szemle*, 33. évf. 1995. 4. sz. 107–109. o.
- Domokos Mátyás: Műhelytitkok a közelmúltból. Zelk Zoltán: Tűzből mentett hegedű. A Kossuth Rádióban elhangzott műsor szerkesztett szövege. *Forrás*, 27. évf. 1995. 1. sz. 81–87. o. [Zelk Zoltán pere dokumentumokkal]
- Dornbach Alajos, ed.: *The Secret Trial of Imre Nagy*. Forew.: János Radványi. Praeger publishers, Westport, Connecticut London, 1994. p. 194
- Az ENSZ és Magyarország, 1957. Dokumentumok az ENSZ Ötös bizottságának jelentése elleni magyarországi tiltakozó kampány szervezéséhez. Bev. [és közread.:] Pór Edit, Cseh Gergő Bendegúz. *Társadalmi Szemle*, 50. évf. 1995. 5. sz. 80–90. o.
- Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai I/7. A csengeri járás* [Összeáll.:] Dikán Nóra. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 1994. 227 o.
- Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai I/8. A nyírbátori járás* [Összeáll.:] Dikán Nóra. Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, 1994. 465 o.
- Fazekas János naplójegyzetei. Egy bukaresti pártvezető visszaemlékezései Nagy Imrere. Részletek Fazekas János hajdani KB-titkár naplójából. 1–2. *Magyarország*, 32. évf. 1995. 8. sz. 28–29. o., 9. sz. 28–29. o.
- Fekete Sándor: *Egy bűnös szatíra*. Bp. Szerző, 1995. 95 o.
- Feljegyzés a december 12-i reggeli helyzetről [Közread.:] Mészáros Gyula + Segédlet a *Rebellitás* 1994. évi 1. sz. 69–73. oldalainak tanulmányozásához. Közzéteszi: Krajczár Gyula. *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 1. sz. 69–73. o., 10. sz. 44–51. o.
- Felkay András: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolata a Kádár-rendszer éveitől, 1956–1988. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Tanulmányok. Szerk. és bev.: Romsics Ignác. Bp. Teleki László Alapítvány, 1995. 215–227. o.

- Hankiss Ágnes: A senki földjén, avagy a meglelt idő nyomában. Kérdez: Gyarmati László. *Kortárs*, 39. évf. 1995. 5. sz. 119–128. o.
- Horvai Árpád: Egy május elseje, amiről nem beszélünk [1957. május 1.] *Magyar Szemle*, Ú. F. 4. évf. 1995. 3. sz. 252–256. o.
- Kahler Frigyes: Megtorlás a forradalom résztvevői ellen – a jogtörténet tükrében. *Valóság*, 37. évf. 1994. 10. sz. 80–89. o.
- Litván György: The Political Background of the Imre Nagy Trial. In: Dornbach Alajos, ed.: *The Secret Trial of Imre Nagy*. Praeger, London, 1994. pp. 161–182.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I–IV*. Sorozatszerk.: Balogh Sándor. Bp. Intera Rt. 1. kötet 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk. és a jegyzeteket készítette Némethné Vágyi Karola, Sipos Levente. 1993. 405 o. 2. kötet 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk. és a jegyzeteket készítette Némethné Vágyi Karola, Urbán Károly. 1993. 444 o. 3. kötet 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk. és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István. 1993. 427 o. 4. kötet 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk. és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Ripp Zoltán. 1994. 381 o.
- Murányi Gábor: Egy különös amnesztia. Frontolva haladás + Szabadulók névsora '60. *Heti Világgazdaság*, 17. évf. 1995. 4. sz. 81–83. o.
- Ripp Zoltán: *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés* (1956. november–1959. február) [Bp.] Poltört. Alapítvány, 1994. 95 o. /Politikatörténeti Füzetek 5./
- Schelczné Nagy Zsuzsanna: Emlékezés halottakra. Beszélgetés Krassó Györggyel a Nagy Imre-perről és a magyar forradalomról. *Kapu*, 1994. 10–11. sz. 116–120. o.
- Standeisky Éva: A népi írók és a hatalom (1957–1958) *Holmi*, 6. évf. 1994. 10. sz. 1447–1460. o.
- Súlyosbító körülmény: *értelmes* [A miskolci megyei bíróság népbírói tanácsa ítéletéből, 1957. okt. 29.] *Beszélő*, 5. évf. 1994. 44. sz. 28–29. o.
- Szabó Miklós: Pap János. *Beszélő*, 5. évf. 1994. 9. sz. 28–29. o.
- Szakolczai Attila: A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről + Az '56-os forradalmat követő megtorlás során kivégzettek. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 237–256. o.
- Az 1956-os magyar forradalmat követő politikai megtorlás áldozatainak névsora. *Beszélő*, 5. évf. 1994. 24. sz. 27–29. o.
- Az '56-os politikai perek. Rubicon, 1995. 6–7. sz. 42–46. o.
- Szilárdan a párt élén – Moszkvában, Budapesten. Az MSZMP KB 1957. július 3-ai ülésének jegyzőkönyve [Bev. és] közli: Feitl István, Némethné Vágyi Karola. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 4. sz. 171–188. o.
- Tamáskó Péter: Börtönmúlt. Négy szakaszban. A kemény diktatúra évei (1956–1963) *Börtönügyi Szemle*, 13. évf. 1994. 2. sz. 86–90. o.

VI. FORRADALOM – EMIGRÁCIÓ

- Aczél Tamás: Kezdők az Oxford Streeten. Kísérletek egy korszak idézésére. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 69–93. o.
- Borbándi Gyula: A Magyar Népiérek találkozója (1957) In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 47–67. o.
- Borbándi Gyula: Nagy Ferenc emigrációjában. *Hitel*, 7. évf. 1994. 11. sz. 24–31. o.
- Csoóri Sándor: A szigetmagyarság képviselője [Nagy Károly] In uő: *Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek, 1961–1994* (Vál. és szerk.: Szakolczay Lajos) Bp. Püski, 1994. 1. kötet 513–517. o.
- Az emigráns politikáról. Közli: Sztáray Zoltán. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 13–26. o.
- Eörsi László: Adalékok az '56-os emigráció történetéhez (A bécsi „Magyar Forradalmi Tanács”) In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 107–124. o.
- Hidas I. Péter: Menekült magyar egyetemisták Kanadában, 1956–1957. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 125–136. o.
- Hidas I. Péter: Kanada és az 1956-os menekültek. Ford.: Koltai Júlia. *Világosság*, 35. évf. 1994. 10. sz. 61–69. o.
- Horváth Elemér: Curriculum vitae. Peregrinatio. *Kortárs*, 38. évf. 1994. 10. sz. 101–128. o.
- Horváth Elemér: „A történelemből nem lehet kilépni...” Beszélgetés Horváth Elemérral [Riporter:] Gülch Csaba. *Árgus*, 5. évf. 1994. 2. sz. 44–47. o.
- Kéthly Anna: *Szabadságot Magyarországnak. Írások, beszédek, tanúságtétel a magyar szabadságharcért a száműzetésben.* Bp. Kéthly Anna Alapítvány, 1994. 437 o., 8 t.
- A Magyar Forradalmi Tanács 1957. január 5–7-én tartott ülésének határozatai. Közli: Király Béla. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 35–45. o.
- Molnár Miklós: Emigráció. 1–2. *Kritika*, 1994. 10. sz. 12–15. o., 11. sz. 42–44. o.
- Nagy Károly: Amerikai küldetés. Beszélgetés Nagy Károllyal [Riporter:] Oláh János. *Magyar Napló*, 7. évf. 1995. 4. sz. 24–26. o.
- Oxfordi egyetemisták a magyar szabadságért. Közli: Gömöri György. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 27–34. o.
- Rainer M. János: Nyugatról visszatekintve. Az Irodalmi Újság és Magyarország, 1957–1973. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 95–105. o.
- Tardos Tibor: „Kinyílik egy repülőter.” Beszélgetés Tardos Tiborral [Riporter:] Gülch Csaba. *Árgus*, 5. évf. 1994. 6. sz. 63–66. o.

VII. A FORRADALOM ÖRÖKSÉGE

- Antall József ünnepi beszéde 1956 nemzeti és világtörténeti jelentőségéről [Az Országgyűlés 1990. évi őszi ülésének 10. (45.) ünnepi ülésnapján, 1990. október 23-án] In: *Antall József országgyűlési beszédei, 1990–1993.* Bp. Athenaeum ny., 1994. 112–116. o.
- Beke László: Polisz és nekropolisz. Szempontok Jovánovics György 1956-os emlékművének megítéléséhez. *Magyar Építőművészet*, 85. évf. 1994. 6. sz. 24–27. o.

- Csoóri Sándor: Az ötvenhatos forradalom és a magyar áfium. In uő: *Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek, 1961–1994* (Vál. és szerk.: Szakolczay Lajos) Bp. Püski, 1994. 2. kötet 1224–1232. o.
- Földényi F. László: Thanatoplasztika. Séta a 301-es parcellában. In: *Jovánovics. A szöveget vál. és gond.: Földényi F. László.* Bp. Corvina, 1994. 147–161. o.
- Földényi F. László: *A tágra nyílt szem. Esszék 1990–1994.* Pécs, Jelenkor, 1995. 237–258. o. /Ars Longa/
- Hegedűs Loránt: Ötvenhat transzcendenciája. *Decemberi Magyar Fórum*, 2. évf. 1994. 12. sz. 46–51. o.
- Karátson Gábor: A test megtalálása, avagy a rakodópart alsó kövén... Kérdez: Gyarmati László. *Kortárs*, 39. évf. 1995. 2. sz. 118–128. o. + uő: Most semmi új. *Beszélő*, 5. évf. 1994. 41. sz. 14. o.
- Litván György: Az SZDSZ és 1956. *Beszélő*, 5. évf. 1994. 43. sz. 17. o.
- Litván György: Október. *Világosság*, 35. évf. 1994. 10. sz. 3–6. o.
- Pomogáts Béla: Ötvenhat fényei. *Respublika*, 1. évf. 1994. 23. sz. 20–21. o.
- Pomogáts Béla: Ötvenhatos kötődések. In uő: *A negyedik esztendő.* Bp. Balassi, 1994. 89–100. o.
- Pomogáts Béla–Litván György: Egy vereség diadala, egy győzelem veresége [Riporter:] Köves Viktória. *168 óra*. 6. évf. 1994. 41. sz. 4–5. o.
- Rajk László–Jovánovics György: Nagy Imre temetése és az 56-os emlékmű születése. Mihancsik Zsófia interjúja Rajk Lászlóval és Jovánovics Györggyel. *Budapesti Negyed*, 2. évf. 1994. 3. sz. 187–218. o.
- Szabó Miklós: *Múmiák öröksége. Politikai és történelmi esszék.* Vál. és szerk.: Némethy Szabolcs, Somogyi Zoltán. Bp. Új Mandátum, 1995. 351 o.
- Ungváry Rudolf: A rendszerváltás holterében. Ahogy a rákoskeresztúri köztemető 1956-os emlékművét megéltem. *Kritika*, 1995. 3. sz. 38–42. o. + uő: A rendszerváltás holterében. Ahogy a rákoskeresztúri köztemető 1956-os emlékművét megéltem (Részletek) *Beszélő*, 1994. 42. sz. 29–31. o.

VIII. IGAZSÁGTÉTEL

- Budapest ügyészségi Nyomozó Hivatal: Határozat a nyomozás megszüntetéséről. *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 6–7. sz. 108–111. o. [1994. május 19-i határozat az 1956. október 25-i sztálinvárosi (dunántúlvárosi) sortűz ügyében]
- Juhász Gábor: Az igazságtétel egy éve. Minek neveztetnek? *Heti Világgazdaság*, 16. évf. 1994. 39. sz. 106., 111–112. o.
- Kahler Frigyes: Bűn és kiengesztelődés (Gondolatok az igazságtételről) [1]–2. *Rebellitás*, 3. évf. 1994. 10. sz. 35–39. p., Összevont kiad. 3. évf. [1994.] 11–12. sz.–4. évf. 1995. 1–2. sz. 103–109. o.
- Kis János: Töprengés az időről – sortűzpercek előtt. *Kritika*, 1994. 5. sz. 5–9. o.
- Kőszeg Ferenc: Bűnös bűnbakok. A Fővárosi Bíróság öt-öt évi fegyházra ítélte az 1956. december 8-i salgótarjáni sortűz két résztvevőjét + „Gyorsan és kegyetlenül.” A katonai tanács 1956. december 4-i ülésének rövidített jegyzőkönyve. *Beszélő*, 6. évf. 1995. 7. sz. 26–29. o.

Ólmosi Zoltán: Történettudomány és igazságtétel. 1994. február 11. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 1–2. sz. 288–296. o. [A Politikatörténeti Alapítvány Demokrácia Klubjának kerekasztala a tényfeltáró bizottságról] (Ismeretetés)

IX. EMLÉKKÖNYVEK, HOMMAGE-OK, NEKROLÓGOK

- Csoóri Sándor: Lélekben föltartott kézzel [Búcsúbeszéd Donáth Ferenc temetésén 1986-ban] In uó: *Tenger és diólevél. Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek, 1961–1994* (Vál. és szerk.: Szokolczay Lajos) Bp. Püski, 1994. 2. kötet 1055–1057. o.
- Gócze Tibor: Badacsonyan őrzik Nagy Imre emlékét. *Respublika*, 1. évf. 1994. 28. sz. 94–95. o.
- Hegedűs B. András: Egy horizontálesztergályos Csepelről. Nagy Elek, 1926–1994. *Népszabadság*, 52. évf. 1994. 297. sz. 15. o.
- In memoriam Heltai György (1914–1994) In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994
- Kamarás István: Szabadságepizódok Bakonyoszlopon [Tánczos Gábor] *Beszélő*, 6. évf. 1995. 4. sz. 21–23. o.
- Kende Péter–Bak János–Kenedi János et al.: In memoriam Heltai György. *Respublika*, 1. évf. 1994. 13. sz. 59–61. o.
- Litván György: Távoli búcsú egy közeli baráttól (Heltai György halálára) *Beszélő*, 5. évf. 1994. 29. sz. 32–33. o.
- Murányi Gábor: Egy asszony meg a pártja. Kéthly-rehabilitációk. *Heti Világgazdaság*, 16. évf. 1994. 41. sz. 99–101. o.
- Pomogáts Béla: Politikai szalon az Ó utcában. Józsa Péter és az ellenzék. *Beszélő*, 5. évf. 1994. 41. sz. 46–47. o.
- Egy reform közgazdász emlékére. Péter György, 1903–1969*. Tudományos ülészek 1992. április 24-én (Előszó: Hegedűs B. András. Szerk.: Árvay János, Hegedűs B. András) Bp. Cserépfalvi–T-Twins, 1994. 158 o.
- Száz éve született. Kortársak Déry Tiborról*. Szerk. és az interjúkat készítette Botka Ferenc (Közrem.: Szabó B. István) Bp. PIM, 1994. 159 o. /A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 2./

X. KÖNYVISMERTETÉSEK

- Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára. Foglalkozási átrétegződés és belső vándorlás Magyarországon 1948–1956*. Szeged, JATE Press, 1993. 165 o. – Ism.: Farkas József. *Tiszatáj*, 49. évf. 1995. 3. sz. 94–96. o.
- 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai*. Szerk.: Filep Tibor, Valuch Tibor. Debrecen, Az 1956-os Intézet Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja, 1993. 509 o. – Ism.: Böőr László. *Levéltári Szemle*, 44. évf. 1994. 1. sz. 93–96. o.
- Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai* [Összeáll.:] Dikán Nóra. I/1–I/6. Nyiregyháza, Josa András Múzeum,

- 1992–1994. – Ism.: Valuch Tibor. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 327–331. o.
- Évkönyv I–III*. 1992–1994. [Kiad.] az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete. Bp. 1956-os Intézet, 1992–1994. – Ism.: Benda Gyula: Az 1956-os Intézet évkönyvei. *Múltunk*, 40. évf. 1995. 1. sz. 194–198. o.
- A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről* (Szerk., előszó: Dénes Iván Zoltán) Pécs, Tanulmány K., 1993. 380 o. – Ism.: Valuch Tibor: Szabadnak lenni. Tanulmányok Bibó István életművéről. *Alföld*, 45. évf. 1994. 10. sz. 84–86. o.
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* (Szerk.: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor) Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1. kötet 1992. 753 o., 2. kötet 1993. 895 o. – Ism.: Rainer M. János. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 309–314. o.
- Irodalmi Újság*. Az Irodalmi Újság 1957 és 1989 között Londonban megjelent példányainak reprint kiadása. Bp. Bethlen Gábor Könyvkiadó–Akadémiai Könyvkiadó 1991–1993. 1–8. kötet – Ism.: Murányi Gábor. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 333–341. o.
- Irodalmi Újság, 1957–1989. Dokumentumok a lap történetéből*. Vál., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta: Nagy Csaba. Bp. Argumentum, 1993. 263 o. – Ism.: Gömöri György: Egy irodalmi lap kulisszatitkai. *Szivárvány*, 15. évf. 1994. 2. sz. 155–157. o.
- Izsák Lajos: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1994. 323 o. /Pannonia könyvek/ – Ism.: Szirtes Gábor. *Múltunk*, 39. évf. 1994. 3. sz. 181–185. o.
- Lakatos István: *Paradicsomkert. Összegyűjtött versek és szépprózai munkák*. Békéscsaba, Tevan, 1993. 547 o. – Ism.: Hegedűs B. András: Lakatos István: Farsang. Fejezetek egy önéletrajzból. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 343–346. o.
- Némák szóra kelnek. Várpalotai emlékkönyv*. Gyűjt. és szerk.: Fakász Tibor (Várpalota), Szerző, 1993. 222 o., 50 t., ill. – Ism.: Litván György: „Némák szóra kelnek.” Várpalota ismeretlen 1956-ja. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 325–326. o.
- '56 Kárpátalján. *Dokumentumgyűjtemény* [Összeáll.:] Dupka György [az interjúkat készítette] Horváth Sándor [Utószó:] Alekszej Korszun. Ungvár–Bp. Intermix, 1993. 132 o., 19 t. /Kárpátaljai magyar könyvek 25./ – Ism.: Tischler János. In: *Évkönyv III*. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 307–308. o.
- Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Főszerk., bev.: Kozák Gyula. Szerk.: Bindorffer Györgyi és Gyenes Pál. Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1994. 239 o. /'56/ – Ism.: Szabó A. Ferenc. *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. 13. sz. 13. o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, V. Gazdasági vezetés. Műszaki fejlesztés. Kertmagyarország?* Szerk., a bevezetést és a jegyzeteket írta: Hegedűs

- B. András. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 178 o. – Ism.: Szabó A. Ferenc. *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. 13. sz. 13. o.
- A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VII. Iparművész vita. Orvosvita.* Szerk., a dokumentumokat összeáll. és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Ember Mária, Bohó Róbert. Bev.: Ember Mária, Hegedűs B. András. Bp. 1956-os Intézet, 1994. 210 o. – Ism.: Szabó A. Ferenc. *Élet és Irodalom*, 39. évf. 1995. 13. sz. 13. o.
- Sortüzek, 1956.* Szerk.: Kahler Frigyes. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1993. 212 o. – Ism.: Szokolczai Attila. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 315–324. o.
- „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* Szerk.: Kozák Gyula, Molnár Adrienne. Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1993. 356 o. /'56/ – Ism.: Kajári Erzsébet: *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.* *Múltunk*, 39. évf. 1994. 3. sz. 190–193. o.
- Die Ungarische Revolution. Reform, Aufstand, Vergeltung. Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte der Ungarischen Revolution 1956.* Hrsg.: György Litván, János M. Bak. Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung: von Jörg K. Hoensch. Wien, Passagen, 1994. p. 211 /Passagen Politik/ – Ism.: Gosztonyi Péter: Ungarns Oktoberrevolution. Der Aufstand von 1956 und die sowjetische Reaktion. *Neue Zürcher Zeitung*, 1995. 125. nr. p. 73.
- Unwin, Peter: *Pusztából kiáltott szó. Nagy Imre és a magyar forradalom* [Voice in the Wilderness. Imre Nagy and the Hungarian Revolution] Előszó: Göncz Árpád, utószó: Nagy Erzsébet. Ford.: Dobrás Zsófia. Bp. Héttorony, 1993. 212 o. – Ism.: Litván György. In: *Évkönyv III.* Bp. 1956-os Intézet, 1994. 301–306. o.
- Varga László: *Az elhagyott tömeg, 1950–1956.* Bp. Cserépfalvi–BFL, 1994. 266 o. – Ism.: Szabó A. Ferenc: 1956: Megválaszolatlan kérdések. *Élet és Irodalom*, 38. évf. 1994. 37. sz. 12. o.
- Várallyai Gyula: „Tanulmányúton.” *Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után.* Szerk. Murányi Gábor. Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1993. 339 o. /'56/ – Ism.: Kovács István. *Forrás*, 27. évf. 1995. 3. sz. 107–109. o.; Vásárhelyi Miklós: Vigiliás szellem. *Vigilia*, 60. évf. 1995. 3. sz. 162–164. o.
- Völgyesi Zoltán: *Helyi forradalom. Hajdúnánás 1956-ban.* Hajdúnánás, Városi Polgármesteri Hivatal, 1993. 82 o. /Nánási füzetek 12./ – Ism.: Valuch Tibor. *Debreceni Szemle*, 2. évf. 1994. 4. sz. 621–622. o.
- Woroszylsky, Wiktor: *Magyarországi napló, 1956.* Bp. Századvég–1956-os Intézet, 1994. 123 o., ill. /'56/ – Ism.: Ember Mária: „összetört égbolt-törmeléken.” *Barátság*, 1. évf. 1994. 7. sz. 412. o.; Szabó A. Ferenc. *Élet és Irodalom*, 38. évf. 1994. 37. sz. 13. o.

Összeállította: Győri László

SUMMARY

The present, fourth, volume of the Institute's Annual contains reports on progress in research and publication as well as institutional changes. In the Spring of 1995, the Institute became a "public foundation" (*közalapítvány*), chartered by the government of the Republic of Hungary. This arrangement anchors the Institute's existence in a more formal way, without threatening its independence and close connection to the Hungarian Academy of Sciences. While a new Board of Trustees was installed (with Peter Kende as its chair), the original Board became the International Advisory Board. The new legal construction will facilitate the support of the Institute from the state budget, without reducing its ability to solicit funds from private and corporate sources.

The annual reports of the directors and the keepers of different collections, as well as the list of publications by the members of the Institute (pp. 397–402) prove that the Institute is successfully continuing its projects in all fields. Both the Oral History Archive and the manuscript collection in the National Library report valuable increments for 1994/95. A separate report summarizes the first tentative results of the recently launched research project on the fate of the "second generation" of the victims of repression: the experiences of children of incarcerated or executed revolutionaries of '56. Among the publications the volume on the life and work of István Bibó (1911–1979), the most profiled political thinker of twentieth-century Hungary, short-time Minister of State in 1956, stands out. Based on a major life-history interview (by T. Huszár and G. Hanák), the book presents documents and data for a biography, including Bibó's family background, studies, government service, and political as well as literary activity.

The opening article by Peter Kende attempts to "look once more" at the international significance of 1956. It begins by stating that the Hungarian uprising "belongs to those rare, truly epochal events the importance of which does not fade with the passing of time. Moreover, the past four decades, and especially the years since the collapse of the Soviet empire, seem only to have confirmed the assumptions made at the time by the more astute contemporaries." The author concentrates on those most relevant features of the events that had struck the minds of contemporaries

and the reverberations of which can still be felt: "First, the Hungarian Revolution shook the seemingly unshakable Soviet empire. Second, it exploded the political (and philosophical!) fiction of proletarian socialism and with it a number of other dogmas of the European left. Third, it was an example of a revolutionary mass movement—including the armed uprising—that challenged the totalitarian system from inside with the aim to recover the elementary rights and freedoms abrogated by the dictatorship; hence, it could properly be called an 'antitotalitarian revolution'."

Kende argues that in the context of contemporary history, "the first and most immediate significance of the 1956 eruption was that it confirmed the Soviet supremacy over Eastern Europe. This suzerainty developed in fact between 1944 and 1946, not because of some secret agreement between the wartime Allies (as has been believed ever since Yalta), but as a consequence of the actual balance of power at the end of World War II and Western attitudes in the first years of the Cold War. This de facto tolerated, but de jure assiduously denied acceptance of Soviet domination of the region was for the first time tested—and subsequently tacitly 'codified'—precisely in 1956. Or to put it otherwise: the pact of Yalta was really written in 1956, when the western powers indicated both by their (in)action and their explicit diplomatic messages, that Moscow's tutelary position over the 'peoples' democracies' enjoyed international approval. This must have surprised the Soviet leaders most of all, who in the course of the Polish and Hungarian events feared that all their gains of 1945 might—with or without a military strike—be lost. The demonstrative passivity of the western powers made them realise that their domination of Eastern Europe was final and unassailable. This recognition defined all their actions thereafter."

Another major consequence of the Hungarian Revolution was an accelerated change in the relationship between the Kremlin and the European satellite parties. "The Revolution can be seen—so Kende proposes—as an event that disturbed a kind of evolutionary process with which the first post-Stalin generation of Soviet leaders wanted to experiment. This trend was still reflected in the 30 October Moscow declaration. However, not even the most radical reorganisation of the alliance, as it may have been envisaged by N. S. Khrushchev, could accommodate the granting of a true sovereign status, as demanded by Hungary in the last days of the Revolution. The reformers in the 1956 Kremlin could only go as far as they did in Poland, but not to the stage of a multiparty system and neutrality. The decision to intervene in Hungary and the concomitant political conceptions sealed the fate of the Soviet empire. After the defeat of armed resistance, Hungary was 'normalised,' that is, returned to the only accepted mode of communist exercise of power. The same was done later in Czechoslovakia and, exactly a quarter of a century after the Hungarian uprising, in Poland. In the subsequent decade the reform-minded Gorbachev exerted himself in the Herculean task of changing the course of Soviet internal and foreign policy in the spirit of cooperation with the West. These efforts were in vain, but they disturbed the system to the point of collapse, first of the Soviet empire, then of the USSR itself."

After this "history in a nutshell" Kende explores several hypothetical alternatives, such as a kind of "Finlandisation" of eastern Europe or gradual changes within the USSR itself. However, none of these happened. "1956 remained an unused

opportunity, or rather a source of fear from which the Soviet leaders and their allies, the east-central European party and state leaders, drew merely technical lessons. The men of the Kremlin understood that in the future their directives must be implemented in a differentiated way and not without consulting –or even bargaining– with the concerned local potentates. The latter, in turn, understood that it is not enough to 'build castles in Spain' and pursue prestige-projects, but that people must also be fed and given something in other spheres, such as culture, as well. But the prevailing ideological rigidity after 1956 barred even economic reforms, to say nothing of political ones. Therefore, the Soviet empire operated with ever decreasing efficiency. The standard of living could be improved only by getting into serious debt. While this is not to deny that the Soviet order managed to get stabilized for a long time after 1956, it paid a high price: except for a few, more conspicuous than relevant, modernising gestures, the system proved unable to adapt to the challenges of the times. The consequence was the sudden collapse in the 1980s. In this sense, there is a deep connection between 1956 and 1989. In a word, the system's demise was a function of its reactions to the challenge of '56, its attempts to reestablish its balance and avert any similar event."

As to the second point, Kende raises the question: how could a series of events lasting for a relatively short time and in a far-away small country release such far-reaching waves? And was this impact an episode, or did it start a trend that lasted to the end of the collapse of the Soviet system? "The first question may be answered by pointing to the symbolic meaning of what happened in Hungary. To be sure, Hungary was by no means a priori the ideal venue for such a confrontation. It was one of the less significant countries in the Soviet satellite system, neither well known nor highly regarded in western public opinion. And yet, it was in this small country where for the first time an emblematic struggle between the Soviet Union and a revolutionary risen people—above all, its proletariat—took place. And 1956 was the historical moment when the Soviets appeared, if not the first time, but for the Western sympathisers most openly and unequivocally, as mere oppressors, as naked military might. Their action had no other acceptable rationale than a superpower's imperial interests, denigrating all those principles which their frame of reference used to rely upon. Besides the obvious joy and feeling of justification by all those who believed in the eventual victory of democracy among the 'captive nations', there were a number of particular reasons why the resonance of Budapest was as loud and wide as it was. One of these was the crucial role in the resistance by the worker's councils—and the fact that no 'anti-worker's councils' emerged that would have demonstrated the existence of a pro-communist working class. Another was the part played by the writers, some of whom were well-known in the West: a popular uprising in which such famous and left-wing writers and other intellectuals stood side by side with simple workingmen could not convincingly be described as the action of a misled, unbridled rabble. Additionally, the wide political spectrum of Imre Nagy's last government, in which men who rose during the Revolution (as Pál Maléter) sat next to well-known politicians of the post-war coalition period who had survived Stalinist jails and persecution (Tildy, Kovács, Kéthly), was more than impressive. Finally, there was the person of Imre Nagy. The

nationally acknowledged revolutionary government was headed not by some suspect, power-hungry adventurer, not by an old piece of furniture taken out of mothballs, but precisely by that person whom the post-Stalin leadership had selected in 1953 to replace the badly compromised Rákosi and whose return to power was demanded on 23 October 1956 by hundreds of thousands of citizens but who was also accepted by the emissaries of the Kremlin themselves. And one more aspect, very important in the western perceptions of the Revolution, should be added: that the non-communist or anti-communist masses were joined by a good number of former communists, in the workers' councils, in the Revolutionary Council of Intellectuals, among the writers and in Nagy's immediate entourage. The formula of 1956 was thus not simply 'people *versus* communists,' but rather: the people along with a fair contingent of communists against the supporters of the Stalinist regime and their Russian allies."

As to the long-term impact of 1956, it seems *prima facie* to have been episodic. However, its ideas surfaced again and again (in 1968 in Prague, and then in 1970 and the 1980s in Poland) and thus it can be argued that it was a crucial moment in a long-term, though not in a linear progress but a halting and fluctuating process. In that sense, 1989 was the continuation and fulfillment of 1956, the radical rejection of the entire system. The recognition that the Hungarian '56 was an "antitotalitarian revolution," and the first one of its kind, was made by two political philosophers of the stature of Raymond Aron and Hannah Arendt. It was an "antitotalitarian" revolution in the sense that a massive –partly armed– uprising conspicuously and visibly swept away the power-monopoly of the communist party. For reasons that were to a great extent "national", caused above all by the first Soviet intervention, the party apparatus and its police ran in panic, the army fell apart, or (in small segments) chose the side of "the nation". Thereafter nobody held sufficient power for decision-making or acting. In the suddenly materialised atmosphere of freedom new political forces appeared–and could have become organised, had there been time for it. The "antitotalitarian" character was finally expressed in institutional terms when the one-party system was replaced by a multi-party cabinet that proposed parliamentary elections and was about to cancel the one-sided dependence on the Soviet Union. "In this sense –Kende concludes– the Hungarian Revolution was a precursor of what transpired after 1989. It was an example and model that had no parallel between 1956 and the collapse of the Soviet system." The political development of post-1989 Hungary can be said to have fulfilled, thirty-three years later, the antitotalitarian programme of 1956 Revolution. It led to the establishment of western-type democratic institutions and not to the return to pre-war conditions. Whether this would have happened in 1956, cannot ever be decided." The article closes with the words: "Let me just state that by the end of the second millennium Hungary became an independent parliamentary republic. This may be a modest statement, but sufficient to justify a certain sense of satisfaction." (An edited translation of Kende's essay will appear as Afterword in the forthcoming English version of the Institute's 1991 book on the Hungarian Revolution to be published by Longman Higher Education in 1996.)

The topical "dossier" of this issue concentrates on the first years of the Kádár régime in political, economic, and cultural terms. This period occupies a peculiar

place between the Rákosi régime that fell in 1956 and the limited liberalisation, the so-called soft dictatorship that began in the 1960s. Elements of continuity and discontinuity—in both directions—show a specific mix. While the essence of the oppressive system did not change, the reduced interference with private life and the lifting of discrimination against parts of the middle class meant liveable conditions for many. The contributions in this section point to the need of additional research on these years, and warn from too facile generalisations on the Kádár régimes negative features, even in its most repressive stage.

An important source for the study of the first post-revolutionary years was published recently by the Institute for Political History, containing in four volumes the minutes of the meetings of the leading organs of the communist party 1956–57. Based on these, two articles analyse the discussions within the party leadership during the months between the suppression of the revolution and the establishment of the neo-Stalinist "consolidation" in early 1957. From these studies it becomes clear that János Kádár played a decisive role in defining policies, in preparing the judicial murder of his former comrades (Imre Nagy and associates), and in opting for a system that in essence resembled that of Rákosi, even if its methods were slightly different. While there were some dissenting voices in the beginning, the threat of the return of Rákosi on the one hand and open uprising on the other, to say nothing of Kádár's decisive "monarchical" style, soon silenced them. A study on the writers' gradual resignation and final adjustment to the post-revolutionary conditions is in fact a continuation of the author's earlier studies of the Writers' Union in 1956–57, soon to be assembled in a separate volume. The story of the "Tűz-tánc" [Fire-Dance] group of young poets who offered their services to the new rulers is an example of cynical manipulation of intellectuals by the party. Another study surveys the post-revolutionary changes in the film industry, the—still unclear—fate of the footage shot during the uprising, and the final "reorganisation" of the motion picture industry in 1957. The repression, although it did not include trials against leading filmmakers, virtually paralysed Hungarian film for at least five years. The survey of the contacts between the Hungarian and Polish communists in the first post-revolutionary years demonstrates that these were characterised by Budapest's—finally successful—efforts to win Gomulka's approval for the violent repression and the trial of Imre Nagy. Among the special studies in this segment, the first attempt is made at documenting the history of the hunger-strike and resistance at the Vác penitentiary in 1960. The editors, both eye-witnesses and participants, present a brief summary of the events: after the partial amnesty in Spring 1960, first a few dozen, then, in a day, hundreds of prisoners refused meals and stopped work in the largest jail of the time with hundreds of political prisoners among its walls. The reminiscences of participants (mostly from the materials in the Institute's OHA) and hitherto unknown documents of the Ministry of Interior shed light on the extent of the revolt and the authorities' alarm and repressive measures following it.

Two studies go back to the revolutionary days in Hungary and abroad. A research report describes the events of the revolution, "blow by blow" in a western Hungarian country, based on the administrative records now in the Institute's collection of photocopies. The preliminary results of this research suggest the unique

value of these kinds of records, however labour-intensive their evaluation may be. Gyula Borbándi, in 1956 a staff-member of Radio Free Europe, tells the story of unpreparedness, trial and error, and disappointment among the Hungarians working at RFE during the uprising. (The study is actually a chapter from the author's forthcoming book on the history of the influential broadcasting station in Munich.)

The volume also contains, as usual, a section with book and film reviews and a selected bibliography of recent publications on 1956 and related topics.

J. M. Bak

TABLE OF CONTENTS

<i>Péter Kende</i> : Once more on the international significance of the Hungarian Revolution	7
DOSSIER ON EARLY KÁDÁRISM	
Introduction	25
<i>János M. Rainer</i> : The Kádár era as history. On the documents from 1956–57	27
<i>Tibor Hajdu</i> : Was there an innerparty opposition in the early MSZMP?	39
<i>Sándor Szakács</i> : Contributions to the economic policies of the "Kádár era"	45
<i>János Tischler</i> : Contacts between the Hungarian and the Polish Communist Party between 4 November 1956 and Summer 1958	61
<i>Tibor Valuch</i> : Natural history of repression. Postrevolutionary revenge in Co. Hajdú-Bihar, 1956–57	95
<i>Éva Ständeisky</i> : Resignation and appeasement. The writers and the powers	107
<i>Gábor Murányi</i> : "There is no vacuum in literature." On the <i>Tűz-tánc</i> Anthology	137
<i>Balázs Varga</i> : Film-policies, film, and politics after the Revolution	147
<i>Dezső Kertész–György Litván</i> : Strike in the Vác Penitentiary, 1960	163
DOCUMENT	
<i>Gyula Borbándi</i> : The Radio Free Europe in the Hungarian Revolution	235
RESEARCH REPORTS	
<i>Adrienne Molnár</i> : The second generation of 56ers	271
<i>Tibor Fakász</i> : The Revolution in Komárom township	287

REVIEWS

István Elmer, ed., <i>Börtönkereszt</i> [Prison cross. Memories of imprisoned Catholics], Budapest–Toronto: Internat. Society for Encyclopedia of Church in Hungary, 1994 (<i>János Aszalós</i>)	305
The samizdat Beszélő and the Revolution of 1956. <i>Beszélő Összkiadás</i> [Reprint of Beszélő 1981–89], 3 vols., Budapest: AB-Beszélő, 1991 (<i>András B. Hegedűs</i>)	313
1956 in secondary school history-books (<i>Attila Szokolczai</i>)	326
<i>Sortűz Tiszakécskén 1956-ban</i> [The Tiszakécske massacre in 1956], Tiszakécske: Honismereti Kör, 1995 (<i>Gyula Kozák</i>)	334
László Varga: <i>Az elhagyott tömeg</i> (1950–1956) [The abandoned masses 1950–56], Budapest: Cserépfalvi–Bp. Főváros Levéltára, 1994 (<i>János Dávid</i>)	339
<i>Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok</i> [The Great Powers and Hungary in the 20th century: Studies], Budapest: Teleki László Alapítvány, 1995 (<i>Csaba Békés</i>)	347
Alajos Dornbach, ed. <i>The Secret Trial of Imre Nagy</i> , London: Praeger, 1994 (<i>Péter Baló</i>)	350
Éva Haraszti-Taylor, ed., <i>The Hungarian revolution of 1956. A collection of documents from the British Foreign Office</i> , Nottingham: Astra, 1995 (<i>Katalin Somlai</i>)	352
Paweł Mańczewicz: <i>Polski Rok 1956</i> [The Polish 1956], Warsaw: Wyd. Mówia wieki, 1994 (<i>János Tischler</i>)	356
<i>Proměny pražského jara</i> [Metamorphoses of the Prague Spring], Prague: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1994 (<i>László G. Kovács</i>)	362
This year's films on 1956 (<i>László Eörsi</i>)	372

REPORTS

Director's report on the Institute's activities 1994–95	385
Additions to the annotated list of '56er interviews in the Oral History Archive (<i>Zsuzsanna Kőrösi</i>)	403
Additions to the Institute's manuscript-collection in the National Library (<i>Tibor Weeber</i>)	413
SELECTED BIBLIOGRAPHY (<i>László Györi</i>)	415
Summary (<i>J. M. Bak</i>)	429
Table of contents	435
Contributors	437

A KÖTET SZERZŐI

ASZALÓS JÁNOS író, matematikus
BALÓ PÉTER történész, 1956-os Intézet
BÉKÉS CSABA történész, 1956-os Intézet
BORBÁNDI GYULA közíró, szerkesztő (München)
DÁVID JÁNOS szociológus
EÖRSI LÁSZLÓ történész, 1956-os Intézet
FAKÁSZ TIBOR nyugalmazott középiskolai tanár
GYÓRI LÁSZLÓ könyvtáros, 1956-os Intézet
HAJDU TIBOR történész, az MTA Történettudományi Intézet
tudományos tanácsadója
HEGEDŰS B. ANDRÁS szociológus-közgazdász, egyetemi docens,
1956-os Intézet
KENDE PÉTER politológus és közíró, az MTA külső tagja
KERTÉSZ DEZSŐ nyugalmazott orvos
G. KOVÁCS LÁSZLÓ történész, MTA Történettudományi Intézet
KOZÁK GYULA szociológus, 1956-os Intézet
KŐRÖSI ZSUZSANNA szociológus, 1956-os Intézet
LITVÁN GYÖRGY történész, egyetemi tanár, 1956-os Intézet
MOLNÁR ADRIENNE szociológus, 1956-os Intézet
MURÁNYI GÁBOR újságíró, Heti Világgazdaság
RAINER M. JÁNOS történész, 1956-os Intézet
SOMLAI KATALIN főiskolai oktató, 1956-os Intézet
STANDEISKY ÉVA irodalomtörténész, 1956-os Intézet
SZAKÁCS SÁNDOR gazdaságtörténész, egyetemi tanár
Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem
SZAKOLCZAI ATTILA történész, 1956-os Intézet
TISCHLER JÁNOS történész, 1956-os Intézet
VALUCH TIBOR történész, 1956-os Intézet
VARGA BALÁZS filmtörténész, Magyar Filmintézet
WEEBER TIBOR könyvtáros, Országos Széchenyi Könyvtár

AZ 1956-OS INTÉZET EDDIGI KIADVÁNYAI

1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája

Bp., Századvég–Atlanti Kiadó–1956-os Intézet, 1990. 182 o.

Elfogyott

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta
Hegedűs B. András (I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. Jánossal,
a VII. kötetnél Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. Két közigazdasági vita

Bp., Kelenföld–ELTE, 1989. 127 o.

80 Ft

II. Filozófusvita

Bp., Kelenföld–ELTE, 1989. 206 o.

63 Ft

III. Történezművita

Bp., Kelenföld–ELTE, 1990. 203 o.

Elfogyott

IV. Partizántalálkozó–Sajtóvita

Bp., Múzsák–1956-os Intézet, 1991. 280 o.

Elfogyott

V. Gazdaságpolitikai viták

Bp., 1956-os Intézet, 1994. 176 o.

320 Ft

VI. Pedagógusvita

Bp., Múzsák–1956-os Intézet, 1992. 178 o.

Elfogyott

VII. Iparművész vita–Orvosvita

Bp., 1956-os Intézet, 1994. 212 o.

320 Ft

Az 1956-os magyar forradalom

Refom–Felkelés–Szabadságharc–Megtorlás

Írták Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János

Szerkesztette Litván György

Bp., Tankönyvkiadó, 1991. 223 o.

Elfogyott

Ungváry Rudolf: Utána néma csönd

A miskolci egyetem 1956-os diákszékesületének története

Bp., Történelmi Igazságtétel Bizottság–1956-os Intézet, 1991. 243 o.

170 Ft

Évkönyv I

Bp., 1956-os Intézet, 1992. 354 o.

Elfogyott

Évkönyv II

Bp., 1956-os Intézet, 1993. 361 o.

Elfogyott

Évkönyv III

Bp., 1956-os Intézet, 1994. 380 o.

480 Ft

Ötvenhatról nyolcvanhatban

Az 1956-os forradalom előzményei, alakulása és utóélete című,
1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve.

Szerkesztette és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András.

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1992. 334 o.

Elfogyott

A vidék forradalma

Az 1991. október 22-én Debrecenben rendezett konferencia előadásai

Szerkesztette Simon Zoltán, technikai szerkesztő: Valuch Tibor

Debrecen, 1956-os Intézet, 1992. 114 o.

Elfogyott

Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából

Szerkesztette: Kozák Gyula, előszó: Kende Péter

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1992. 307 o.

360 Ft

Várallyay Gyula: Tanulmányúton

Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után

Szerkesztette: Murányi Gábor

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1992. 339 o.

310 Ft

Zimándi Pius: A forradalom éve. Krónika 1956-ból

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1992. 390 o.

Elfogyott

A „Jelcin dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról

Szerkesztette: Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1993. 242 o.

380 Ft

Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában

Az 1991. június 13–15-én az Országos Széchenyi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve (Kézirat gyanánt)

Bp., 1956-os Intézet, 1993. 155 o.

Megrendelhető

1956 dokumentumai Hajdú-Biharban

Főszerkesztő: Gazdag István, szerkesztők: Valuch Tibor, Filep Tibor

Debrecen, 1956-os Intézet, 1993. 509 o.

400 Ft

Eörsi László: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1993. 99 o.

180 Ft

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”

Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Molnár Adrienne, Körösi Zsuzsanna

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1993. 356 o.

420 Ft

Tyekvicska Árpád: A bíboros és a katona.

Mindszenty József és Pálinkás-Pallavicini Antal a forradalomban

Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1994. 178 o.

230 Ft

- Wiktor Woroszyłski: Magyarországi napló, 1956**
Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1994. 123 o. 280 Ft
- Pesti utca – 1956**
Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből
Szerkesztette Kozák Gyula, Bindorffer Gyöngyi, Gyenes Pál
Bp., Századvég–1956-os Intézet, 1994. 240 o. 420 Ft
- Die Ungarische Revolution. Reform, Aufstand, Vergeltung. Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte der Ungarischen Revolution 1956.** Hrsg.: György Litván, János M. Bak. Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung: von Jörg K. Hoensch.
Wien, Passagen Verlag, 1994. p. 211 1200 Ft
- Horváth Miklós: Maléter Pál (Előszó: Mécs Imre)**
Bp., 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995. 399 o. 400 Ft
- Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumokban**
A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor
A felhasznált interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor
A kötetet szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin
Bp. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995. 757 o. 1480 Ft

Az 1956-os Intézet (1074 Budapest, Dohány u. 74. II. em. Tel.: 322-4026) kiadványai közül néhány már nem kapható. Megfelelő számú megrendelés esetén újrakiadást tervezünk. Eddigi kiadványaink teljes listáján külön jeleztük (az árak feltüntetésével) azokat, amelyek még kaphatók, illetve megrendelhetők az intézetben és a nagyobb könyvesboltokban.